ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО

ВІЙСЬКА

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА

(від княжих часів до 20-х років XX ст.)

ВИДАННЯ 4-те, ЗМІНЕНЕ І ДОПОВНЕНЕ

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО «СВІТ»
1992

ББК 63.3 (2 Ук)
I—90

Автори:
І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів,
О. Думін, С. Шрамченко

Упорядкування, покажчики *Б. З. Якимовича*

Передмова *Я. Р. Дашкевича*

Редактор *М. П. Парцей*

ДРУКУЄТЬСЯ ЗА ВИДАННЯМИ ІВАНА ТИКТОРА
ЛЬВІВ, 1936; ВІННІПЕҐ, 1953

I $\frac{0503020900-045}{225-92}$ БЗ 1—3—92

ISBN 5-7773-0148-7

«ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА» — ПРОБЛЕМАТИКА, АВТОРИ, ВИДАВЦІ

У наш час вузької наукової спеціалізації та поділу великих комплексів наук на окремі дисципліни і піддисципліни ми чимраз сильніше відчуваємо, що сучасна українська, за традиційною термінологією, радянська історична наука явно була позбавлена певних граней, напрямів досліджень, міждисциплінарних спеціальностей. На допомогу термінованій мові прийшли поетичні метафори і ми почали говорити про «білі плями» в історії України, «плями», які, коли почали до них придивлятися, розрослися у цілі «білі смуги» або й навіть «білі зони», чи то мимоволі призабуті, чи свідомо присипані попелом забуття. І з якого боку не підходили б ми до чималого комплексу української історичної науки, що культивується в академічних і вузівських установах, вже на перший погляд легко відкрити велетенську прогалину: цілковиту відсутність військової історії України.

Порівняння з історичною наукою, скажімо, країн Західної Європи приводить до дуже невтішних результатів: всюди, в кожній державі, є спеціалісти з власної військової історії. Є вони, зрештою, також в Москві, Петербурзі, де чимало вчених спеціалізується з військової історії Росії та колишнього СРСР в цілому. Десятиріччями виходять періодичні видання («Военно-исторический журнал»), збірники, монографії, колективні праці, також багатотомні, на військово-історичну тематику, влаштовують наукові конференції, присвячені окремим проблемам. А на Україні?

Остаточним табу українська, саме специфічно українська військова історія стала не так давно, у 1972 році, коли дослідження з цієї ділянки, зокрема пов'язані з героїчним минулим козаччини, було оголошено «націоналістичними». При цьому без жодного обгрунтування і пояснення чому саме вивчення військової справи того козацького стану, який протягом довгих XVI, XVII, XVIII сторіч вартував східні кордони європейського світу і не лише мав велетенські заслуги перед власним українським народом, не допускаючи його фізичного винищення, але й був надійним щитом для своїх найближчих сусідів — росіян, поляків, несподівано перетворилося у прояв буржуазного націоналізму... Дослідження української військової історії давніших часів — княжої доби — ще раніше, згідно з теорією про «загальноросійську» історичну спадщину, було виведено за межі компетенцій українських істориків. Вивчення історії Київської держави у її центрі — Києві — завмерло у післявоєнні роки, а з середини 70-х відновилося таким собі хирлявим потічком майже без військово-історичної тематики. Ювілей «Слова о полку Ігоревім», під час якого всі змушені були говорити про військові традиції українців, практично не змінив загальної кон'юнктури. Досягнення археологів, що за самим родом своїх занять часто натрапляли і натрапляють на пам'ятки воєнного минулого нашого народу (озброєння, рештки укріплень), не узагальнювалися з точки зору потреб військової історії України.[1] Це можна сприймати як поганий анекдот, але минуле українського радянського війська часів Громадянської війни та наступних років, періоду відновлення українських радянських формувань періоду Другої світової війни,— також обходили боком, зво дячи до не дуже насичених об'єктивними фактами енциклопедичних статей чи мемуарних записок. Хоча в цій останній ділянці, здавалося б, жодних ідеологічних перешкод для наукових досліджень бути не могло.

Передаючи сьогодні до рук читача репринтне перевидання «Історії українського війська», що побачила світ у Львові 1935—1936 рр., і цілком добре усвідомлюючи сильні й слабкі сторони даної колективної праці, ми впевнені, що цей об'ємний том сприятиме не лише відновленню пам'яті народу, але й стане поштовхом для відродження повноцінних досліджень з історії військової справи в Україні.

---

[1] *Шовкопляс И. Г., Дмитренко Н. Г.* Археология Украинской ССР. Библиографический указатель 1918—1980. К., 1989.

Кілька слів про те, що взагалі треба розуміти під терміном «військова історія», які складові частини цього напряму досліджень, і наскільки пропоноване перевидання відповідає ідеальній схемі всебічного військово-історичного вивчення минулого.

Військова історія охоплює дві великі ділянки: історію війська та історію воєн. Перша з них досліджує розвиток організації війська і методів його дій (їх інакше називають військовим мистецтвом). Друга вивчається відповідно до періодів історії України, дуже насичених збройними сутичками і воєнними кампаніями.[2]

При дослідженні історії війська (перша ділянка) звертають увагу на проблеми, пов'язані з його організацією (вербування чи набір, мобілізації, поділ на роди військ і допоміжних служб, розподіл окремих родів військ на військові з'єднання різних рангів і різного підпорядкування, фінансування, озброєння і оснащення, фортифікації, розквартирування і постачання, структура командування і підготовки кадрів). Історія військового мистецтва охоплює розвиток воєнної стратегії (принципи підготовки і проведення воєнних дій), оперативної справи (проведення певних окреслених, обмежених у часі й просторі воєнних дій — окремих операцій, сукупність яких утворює війну як цілість) і тактики (принципи ведення боїв).

Друга велика ділянка військової історії — історія воєн — досліджує застосування військ у конкретних випадках: у зовнішній функції (оборона країни від ворога або завоювання сусідніх земель) та при виконанні внутрішніх обов'язків забезпечення спокою всередині країни.

Вже сам перелік основних дослідницьких питань, з яких формуються дві головні ділянки військової історії періоду до початку XX ст. включно (тобто в межах перевидаваної «Історії українського війська»), ясно говорить про те, якою різноманітною за своїм складом джерельною базою мусить володіти військовий історик. Поруч з використанням писемних джерел (архівні матеріали, рукописи бібліотек, видані й невидані спогади, листування, військова документація різного типу, військові підручники і статути, інструкції тощо), військовий історик мусить знайомитися з картографічними (плани міст, схеми битв, карти і атласи, призначені для військових цілей, зокрема топографічні карти і карти театрів воєнних дій) й іконографічними (види укріплених міст, фортець, панорами битв, портрети полководців, малюнки мундирів, фотографії) джерелами. Значну частину історичних джерел становлять пам'ятки матеріальної культури — предмети, що вже зберігаються в музеях та інших колекціях (зброя, інше військове спорядження), а також замки, залишки укріплень різного типу, які треба вивчати на місці.

Час складення вичерпної бібліографії з української військової історії ще не настав (хоча дещо, зокрема в галузі нової історії, вже зроблено). Перелік основних, хоча б, досліджень у вигляді книжок, наукових статей, мемуарів, публікацій документів охоплюватиме не менше 2—3 тисяч назв, бо, наприклад, у цей час, коли на українську військову історію в Радянській Україні накладали заборони, чимало (особливо для історії початку XX ст. та пізніших часів) було зроблено історичною наукою української діаспори.

Але й на фоні цих сотень нових публікацій «Історія українського війська» 1936 р. залишається виданням, єдиним свого роду: це перша, дуже амбітна за задумом аналітично-синтетична українська військова історія, науково-популярна за зовнішнім оформленням та критично-наукова (на жаль, позбавлена підрядкового наукового апарату) за своїм змістом.

Коротко про задум «Історії українського війська» та його виконавців.

У той час, коли внаслідок необґрунтованих широкомасштабних репресій щодо академічних установ і представників української науки серйозні історичні дослідження в Радянській Україні практично припинилися (30-ті роки нашого століття), на західноукраїнських землях виник проект видання серії настільних, великих за обсягом, щедро ілюстрованих, науково-популярних книг, в яких досить

[2] Уточнюючи предмет військової історії, я користувався, в першу чергу, такими, на сьогодні вже класичними працями, як *Delbrük H.* Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte. Bd 1—5. Berlin, 1900—1927; та *Разин Е. А.* История военного искусства. Т. 1—3. М., 1955—1961 (враховує час до XVII ст. включно).

докладно було б викладено найважливіші відомості з різних ділянок українознавства у історичному аспекті. Для того, щоб розповсюдити ці видання серед широких кіл громадськості, в основному, не дуже то й заможної (тим більше в роки економічної кризи), видавець Іван Тиктор (1896 р. нар.), власник видавничого концерну «Українська преса» у Львові (концерн видавав газети «Новий час», «Народна справа», «Наш прапор», «Наш лемко», журнали «Дзвіночок» і «Комар», три серії щорічних календарів-альманахів, а також щомісячну «Українську бібліотеку» белетристичного змісту), вирішив видавати ці настільні книги щомісячними зошитами по 3 друковані аркуші (48 стор. друку) кожний. Таким «журнальним способом» побачили світ: «Велика історія України від найдавніших часів до 1923 р.» (Львів, 1934—1935; упорядник М. Голубець), «Історія українського війська» (1935—1936), «Історія української культури» (1937); з великими розвідками про побут, літературу, мистецтво, театр і музику таких авторів, як І. Крип'якевич, В. Радзикевич, М. Голубець, С. Чарнецький та В. Барвінський) і «Всесвітня історія» (1938—1939, під редакцією І. Крип'якевича; видання не закінчено через вибух Другої світової війни). Вони швидко здобули велику популярність. Науковою душею цілої серії, що отримало назву «Історичної бібліотеки», був відомий український історик, в той час викладач гімназії, згодом професор Богословської академії у Львові, Іван Крип'якевич. Він був редактором і основним автором усіх чотирьох книжок. Великий талант історика — одночасно досвідченого вченого і заслуженого популяризатора — наклав специфічний відбиток на серію настільних книг І. Тиктора. Чітка систематична схема викладу наукового матеріалу, доступна мова, достовірний ілюстративний матеріал — характерні риси «Історичної бібліотеки».

Видання «Історії українського війська» окремими зошитами почалося у жовтні 1935 р. та закінчилося у вересні 1936 р. Книга побачила світ тиражем 12 тис. примірників, з яких, через важкі випробування, які настали для української книжки у 40—50-х рр., дійшло до нашого часу лише кілька десятків, збережених, зрештою, переважно за кордоном. Обгортки зошитів та палітурка роботи Миколи Бутовича (1895—1961) — кращі зразки тогочасної української книжкової графіки. [3] Цікаво, що акуратні передплатники газети «Новий час» отримували зошити «Історії українського війська» безплатно.

Основним автором «Історії українського війська» став Іван Крип'якевич (1886—1967), пізніше професор Львівського університету ім. І. Франка та академік Академії наук УРСР. Йому належать дві перші частини: «Військо княжих часів» (стор. 3—129) та «Запорозьке військо» (стор. 133—289), а також загальна концепція видання. Перші нариси, повідомлення, статті з історії військової справи І. Крип'якевич почав публікувати ще наприкінці 20-х рр. (це незалежно від військово-історичних екскурсів у його загальноісторичних працях). Дві перші частини «Історії українського війська» стали підсумком багаторічних досліджень, підсумком, у якому він не мав попередників і, як досі (саме в плані мілітарної, а не загальнополітичної історії княжої та козацької доби в цілому), не має послідовників. [4]

Над третьою частиною «Збройні сили сучасної доби» працювало чотири автори — всі учасники описаних ними подій 1914—1921 рр., що й подекуди наклало відбиток суб'єктивізму. Основний автор — Богдан Гнатевич (р. нар. 1892), в минулому сотник Українських Січових Стрільців, начальник вишколу (військової підготовчої школи) Січових Стрільців у Білій Церкві 1918 р. та начальник оперативного

---

[3] Оригінальні зошити «Історії українського війська» (правда, не всі) збереглися у Львівській бібліотеці ім. В. Стефаника Академії наук України (сектор рідкісних видань початку XX ст.).

[4] Цим висновком я ніяк не хочу применшити досягнення інших авторів, зокрема: *Голобуцький В.* Черноморское казачество. К., 1956; Запорожское казачество. К., 1957; Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734—1775. К., 1961 та *Апанович О.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. К., 1969 (книжка, що стала однією з причин звільнення автора з Інституту історії Академії наук УРСР в Києві). В цих дослідженнях, однак, питання специфічно військової історії підпорядковані суспільно-політичним проблемам.

відділу штабу I корпусу Української Галицької Армії 1919 р. Б. Гнатевич був автором військових підручників (наприклад, «Правильник науки в метанню ручними ґранатами». Відень, 1919). Нариси про УСС, УГА та об'єднані армії (стор. 293—356, 446—450, 481—568), які Б. Гнатевич помістив у «Історії українського війська» — це основний доробок його життя, як військового історика. Зенон Стефанів (1902—1976, помер на еміґрації в США), колишній хорунжий УГА, за професією журналіст та військовий історик, автор спогадів «Від Слов'янська до Тухолі» (Львів, 1937), нарисів і досліджень «Українські збройні сили в 1917—1921 рр.», ч. 1 (Коломия, 1934), «Коротка історія українського війська», ч. 1—3 (Львів, 1937—1938), писав у «Історії українського війська» про військові сили Центральної Ради і Гетьманщини (стор. 357—432, 450—461). Осип Думін (1893—1945, дата смерті непевна, пропав без сліду в оточеному радянськими військами Кенігсберзі), колишній сотник Січових Стрільців, командир полку Січових Стрільців 1918—1919 рр., отаман повстанського загону на Трипільщині 1920—1921 рр., фаховий військовий історик, науковий співробітник Інституту для східних студій у Кенігсберзі, автор спогадів, що друкувалися у львівських журналах 30-х рр., а також сумлінних військово-історичних досліджень «Нарис історії українсько-польської війни 1918—1919» (Львів, 1933, під псевдонімом Антін Крезуб; репринт Нью-Йорк, 1966), «Історія легіону Українських Січових Стрільців 1914—1918» (Львів, 1936), написав для «Історії українського війська» підрозділ про бої УГА за Львів і Перемишль (стор. 462—480). Врешті четвертий автор — Святослав Шрамченко (1893—1953, помер на еміґрації в США), син відомого етнографа з Чернігівщини Олександра, професійний військовий моряк, в минулому член Військово-революційного штабу Балтійського флоту 1917 р., капітан-лейтенант Українського державного флоту 1918—1919 рр., начальник організаційного відділу морського генерального штабу 1920 р., автор багатьох статей з історії флоту, писав про нього також на сторінках «Історії українського війська» (стор. 433—446).

І. Тиктор, що еміґрував у післявоєнні роки до Вінніпега (Канада), заснував там у 1948 р. видавництво «Клуб приятелів української книжки», під фірмою якого перевидав репринтом три свої львівські настільні книги («Велику історію України від найдавніших часів до 1923 р.», «Історію українського війська» та «Історію української культури»). Друге доповнене видання «Історії українського війська» (під редакцією Мирона Левицького) було надруковане у Вінніпезі 1953 р.— обсяг виріс з 568 до 823 стор. Порівняно з львівським варіантом 1936 р. це видання має великий додаток, який ми також передруковуємо. Він включає такі розділи: М. Капустянський «Козачі війни. Визвольні змагання 1917—1919 рр.» (стор. 569—584); С. Шрамченко «Українська воєнна фльота» (стор. 586—589). Далі йде новостворена четверта частина, яку ми не маємо змоги поки що видати: С. Росоха «Карпатська Січ 1938—1939» (стор. 593—603); М. Капустянський «Перша українська дивізія Української національної армії» (стор. 604—634); Л. Шанковський «Українська повстанська армія» (стор. 635—832). Четверта частина своєю структурою, характером викладу змісту, стилем значно відрізняється від тої схеми, що була прийнята для львівського видання 1936 р., тому й сам видавець дав останній частині книжки підзаголовок «Матеріали до історії. 1920—1953».

Врешті, вже у 1990 р., заходами Української центральної інформаційної служби та за фінансовою допомогою Краєвої управи Спілки української молоді в Канаді, побачило світ третє, часткове, також репринтне видання «Історії українського війська», форматом наполовину меншим від оригінального. До цього репринту включено лише третю і четверту частини (отже стор. 291—832; першу і другу частину заново не передрукували).

Нову видавничу сторінку «Історії українського війська» відкриває сьогоднішнє видання, яке умовно можна назвати четвертим по черзі, виконаним на підставі першого львівського видання 1936 р. з додатками з видання 1953 р.

Від часу першого видання «Історії українського війська» минуло понад п'ятдесят років. Не підлягає сумніву, що, незважаючи на різноманітні перешкоди і перепони, сума знань з військової історії України збільшилася. З перспективи

сьогоднішнього дня краще видно недоліки видання 1936 р.— їх, цілком певно, усунуть, коли на порядок дня української історичної науки буде винесено питання про написання нової колективної аналітико-синтетичної праці під аналогічним заголовком «Історія українського війська». Можливо, в зв'язку з цим, варто вказати на деякі помітні прогалини, які вже сьогодні можна заповнити.

Археологічні дослідження значно розширили наші знання про озброєння воїнів княжої і козацької доби. Для козацького періоду велику роль відіграли, зокрема, розкопки І. Свєшнікова на полі бою під Берестечком 1651 р. Розширилися наші знання і про фортифікаційні споруди часів Київської та Галицько-Волинської держав. Стало легше реконструювати в синхронному зрізі — сітку замків середньовічної та післясередньовічної України (широкомасштабні дослідження О. Мацюка, поки що у вигляді картотеки). Вивчення замків з історико-архітектурної точки зору внесло чимало нового в розуміння способів оборони цих споруд. Роль козаків у подіях Тридцятирічної війни 1619—1648 рр. була набагато більшою, ніж припускали.[5] У Дніпропетровську цілком явно формується окрема школа вивчення військової історії козаччини. В цій ділянці працюють також у Києві.[6] Деякі наукові проекти, які, треба думати, буде реалізовано у найближчі роки, доповнять і узагальнять наші знання про військову справу часів козаччини.

Маю на думці «Енциклопедію козаччини» (попередня назва), яку з 1991 р. готувала Головна редакція Української радянської енциклопедії згідно з проспектом, опрацьованим І. Бутичем[7], а також багатотомну серію «Джерела з історії українського козацтва», що є у видавничому плані Інституту української археографії Академії наук України у Києві. У цій серії важливе місце займе підготовка до друку корпусу документів Архіву Коша Нової Запорозької Січі, що зберігається у Центральному історичному архіві України у Києві. Дослідження О. Апанович і В. Голобуцького, про які я згадував вище, розширили наші відомості про останні десятиріччя існування Запорізької Січі. Існує можливість по-новому дивитися на козацький військово-адміністративний лад[8]. Досі ще, однак, немає жодної узагальнюючої праці про спроби відновлення козаччини (крім Чорноморської Січі) — як збройної сили після зруйнування Січі. А таких спроб було кілька у 80—90-х рр. XVIII ст. та на початку XIX ст. Не можна погодитися з винесенням за межі «Історії українського війська» Чорноморського козацького війська (1788—1860) та Кубанського козацького війська (1860—1920), для висвітлення минулого яких є чимала література і публікації джерел.[9] Треба думати, що у майбутній «Історії українського війська» відповідне місце займе також і історія воєнного мистецтва кочових народів, що колись заселяли сучасну Південну Україну (печенігів, половців, татар, калмиків). Хочемо ми цього чи не хочемо, але історія військової справи Кримського ханства входить у загальноукраїнське минуле, не лише виходячи з сучасних територіальних принципів, але й тому, що козацькі способи воювання в тій чи іншій мірі були залежні від тактики степового противника.

Необхідно відверто сказати про однобокість третьої частини «Історії україн-

---

[5] *Baran A., Gajecky G.* The Cossacks in the Thirty Years War. Vol. 1—2. Rome: 1969—1983.

[6] *Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С.* Як козаки воювали. Історичні розповіді про запорізьке козацтво. 2-е вид., випр. й доп. Дніпропетровськ, 1991; *Мицик Ю. А. Стороженко І. С.* Засвіт встали козаченьки. Нариси. Дніпропетровськ, 1990; *Сергійчук В. І.* Іменем Війська Запорозького. К., 1991.

[7] В зв'язку з видавничими труднощами підготовка енциклопедії припинилася. Але може хтось інший реалізує цю ідею?

[8] *Gajecky G.* The Cossack Administration of the Hetmanate. Vol. 1—2. Cambridge, Mass. 1978; *Дашкевич Я.* Полково-сотенний лад XVII—XVIII століть на Україні — штучна «біла пляма» // Пам'ятки України. 1990. № 1. С. 6—8; *Дашкевич Я.* Гетьманська Україна: полки, полковники, сотні. Лівобережжя 1—2//Пам'ятки України. 1990, № 2. С. 11—13; № 3, С. 10—11.

[9] *Короленко П.* Черноморское казачье войско 1775—1792. Екатеринодар, 1892; *Щербина Ф.* История Кубанского казачьего войска. Т. 1—2. Екатеринодар, 1910—1913; *Дмитренко И.* Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска. Т. 1—4. С.-Петербург, 1892—1898; також вже згадана монографія В. Голобуцького.

ського війська». При її підготовці було порушено стародавній римський принцип audiatur et altera pars («хай послухають також протилежну сторону»). Позицію авторів, що захопилися історією УСС,УГА, армій УНР, гетьманщини, можна зрозуміти, але не можна виправдати до кінця. Ясно, що автори писали в час, коли, практично, ціле думаюче європейське суспільство було під враженням жахливих відомостей про штучний голод і розгортання Великого терору в Радянській Україні, але і це, на мою думку, не звільняло їх від обов'язку подати історію українських військових формувань радянської сторони. Тим більше, що в історії тих частин, яким всевладний Центр ніколи не довіряв і яким відбирав самостійність навіть при вирішенні вузьких тактичних завдань, було багато сумного і трагічного. Згадати б такі епізоди, як таємнича смерть прославленого червоного командира Миколи Щорса 1919 р., ефемерне існування Народного секретаріату військових справ Робітничо-селянської УНР 1918 р., Народного комісаріату у військових справах УСРР 1919 р., Вищої військової інспекції України 1919 р., історію червоного козацтва України 1917—1920 рр. тощо. Українська радянська армія, наприклад, проіснувала аж 9 днів (від 27 грудня 1918 р. до 4 січня 1919 р.)! Правду кажучи, ми й досі докладно не знаємо короткотривалої історії тих українських формувань, що виступали під червоними прапорами [10]. З якої б точки зору не підходити до Григор'євщини 1918—1919 рр. та Махновщини 1918—1921 рр., не підлягає сумніву, що на Півдні України вперше в історії європейського військового мистецтва визріла тактика великомасштабної партизанської війни, а українська степова тачанка зайняла — вже назавжди — місце у світовій військовій історії. Взагалі 1920—1921 рр. автори третьої частини охарактеризували скоромовкою, навіть з точки зору історії армії УНР, не кажучи про те, що сумнозвісна українська отаманщина тамтих часів також вимагала військово-історичного узагальнення. Здається, варто було згадати також про неукраїнські, за етносом, формування в складі, хоча б, УГА (маю на увазі Жидівський курінь — одне з перших єврейських військових формувань нового часу взагалі). До «Історії українського війська» необхідно буде включити відомості про українські військові формування на Далекому Сході (1917—1922 рр.).

На сьогодні, однак, незаперечними залишаються і великі досягнення авторів «Історії українського війська» 1936 р.: концептуальна єдність — перехід ідеї утворення власного національного війська з століття в століття, колосальний фактичний матеріал, критичне (часом навіть дуже критичне і педантично об'єктивне, позбавлене псевдопатріотичної ідеалізації і затушовування негативних сторінок історії) ставлення до минулого народу, його політичного керівництва і командування збройних сил. Ця остання риса, без сумніву, не подобатиметься сучасним суперпатріотам, що хочуть бачити рідну історію виключно в рожевих тонах.

Історію України в наш час пізнаємо фактично заново. Її безмежна зафальшованість вже для нікого не є секретом. А якщо четверте перевидання «Історії українського війська» допоможе боротися з накиненими стереотипами і сприятиме розумінню багатовікових військових традицій українського народу, традицій, що набувають нового звучання в світлі утворення та реорганізації Збройних Сил незалежної України, то ті завдання, які перед собою ставили автори 30-х рр. і видавці вже 90-х рр., можна буде вважати виконаними.

Ярослав Дашкевич

* * *

Основний текст книги планувалося видати репринтним способом. Однак через низьку якість оригіналу цього не вдалося зробити. Текст набрано заново з повним збереженням правопису оригіналу.

---

[10] Чималий фактичний матеріал, але з багатьма недомовками і в неприйнятному сьогодні концептуальному оформленні, подає енциклопедичний довідник «Великий Жовтень і Громадянська війна на Україні» (К., 1987).

ПЕРША ЧАСТИНА

ВІЙСЬКО КНЯЖИХ ЧАСІВ

Воїнові, що на війну вирядився, слід або перемогу добути або впасти в руки ворога.

Король Данило.

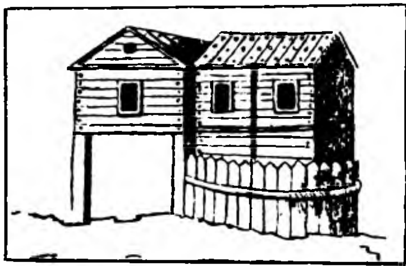
I. ВІЙСЬКО КНЯЖИХ ЧАСІВ

1. Словяни та варяги

Княжа доба. Предки наші, словяни, ввійшли в історію як плем'я вояків-завойовників. Зі своєї прабатьківщини, із безмежних пущ східньої Європи, вони порозходилися на всі сторони, попромощували дороги серед нетрів та дряговиння, опанували великі ріки, ввірвалися у степи. Протягом століть поусували зі свого шляху чужі народи, перебилися до Чорного моря й дійшли до недоступних Карпат. Немов та нестримна повінь, вони йшли все вперед, займали все нові простори, відбивали напади азійських орд, кольонізували дикі поля. У змаганнях з иншими племенами вони перемагали своєю свіжою буйністю та стихійним розгоном. Але військова орґанізація їх була невироблена, зброя примітивна. Не знали солідарности й дисципліни, неохоче лучилися у тривкі союзи. Під талановитими полководцями творили великі маси, здібні до очайдушних походів і завзятої боротьби, дивували всіх своєю живучістю й невгамовною силою. Але таксамо скоро попадали в незгоду і братовбийчу війну, їх великі війська розбивалися на малі племена та слабосильні, недисципліновані ватаги. Словянські «вої» — був військовий матеріял першої якости, та не було це свідоме, дисципліноване військо.

З цієї пливкої маси першу справжню армію витворили київські князі-завойовники. Аскольд і Дир, Олег, Ігор, Святослав — це ті могутні постаті, що нашу історію з тісних закутин вивели в широкий світ, пустили українські кораблі на Чорне море, повели свої полки на Кавказ і Каспій, дотягли до Дунаю й балканських гір. Ядром їх війська були скандинавські варяги, лицарі заковані в залізо, з обосічними мечами, звязані воєнним братерством, відважні й на все рішені. Вони дали нам перший зразок війська, що знало сувору дисципліну,— найважнішу з військових чеснот. За їх прикладом почала творитись наша дружина, лицарське прибічне військо князів. Ця доба дала воєнним походам реальні цілі; воєнна сила мала служити потребам громадянства, боронити торговлю, протидіяти експанзії сусідів; армія служила державі.

Коли ж українська держава вже сконсолідувалася,— в часах Володимира Великого, Ярослава Мудрого й їх наступників — коли були вже гряниці тривкі й усе державне життя стало на сильних підвалинах, наше військо на пару століть приняло постійні організаційні форми. Вже лише в подробицях переводжено поліпшення, потрохи мінялася зброя, творилися другорядні формації, розвивалася тактика, але основи війська були вже утривалені. У боротьбі зі степовими ордами розвивалося лицарство, ті воїни «під трубами

Укріплена садиба карпатських траків. Так виглядали старинні словянські оселі.

повиті, під шоломами колихані, кінцем коня годовані», виідеалізувалися воєнні обичаї, повстало свідоме національне військо.

Пізніше східньо-українська держава серед домашніх чварів і непосильної боротьби зі степом почала занепадати. Під ударами татарських таранів упав старий Київ. Тоді огнища життя попереносилися на захід, на Волинь і в Галичину, і тут українські воєнні сили розвивалися далі. Данило й инші галицько-володимирські князі користувалися військовим досвідом західніх країн, досліджували незрівняну тактику монголів і поставили свою армію на нових основах. Галицькі «оружники» повнили сторожу на найдальшому західньому бастіоні наших земель, стояли непорушно як та залізна стіна, «блищали щитами і зброєю — на сонце схожі...»

Така коротка історія нашого війська у княжу добу: від примітивних словянських «воїв» через варязьку школу і степові походи дійшли ми до світлих київських та західньо-українських полків. Цей розвиток розглянемо подрібно.

Словяни. Воєнна орґанізація словян спиралася на роди й племена.

Р і д це була велика родина, що складалася з кількох десятків людей, посвоячених між собою. Жили вони в одній оселі, мали спільне майно — землі, ліси, ловища, худобу та підлягали владі найстаршого в роді. Члени роду взаїмно собі помагали. Коли хто одного з них покривдив, усі мали за покривдженого заступатися. Коли кого вбито, свояки мали обовязок пімстити його смерть. Але найважніше завдання роду було — оборонити своїх людей від ворожого нападу. Словяни ставили свої оселі в недоступних місцях, у густому лісі або серед непрохідних болот. Укріплювали їх валом і частоколами. Рід дбав про зброю та всякі воєнні засоби, приготовлював оборону оселі, держав сторожу, щоб устерегтися перед несподіваним нападом ворогів. Рід, це була основна воєнна формація, що репрезентувала водночас ґрупу посвоячених людей, оселю, господарську організацію й відділ війська. Хоч була це одиниця невелика, але ж визначалася великою суцільністю й моральною силою. Члени роду йшли в бій, бороначи свою рідну оселю, своїх жінок і дітей, своє майно й увесь свій добуток; боролися завзято, бо боротьба рішала про те, чи жити їм, чи пропадати. Провід над військом роду мав найстарший у роді, або той, кому члени роду доручили цей обовязок. Здається, звався він с т а р о с т а.

Вищою орґанізацією було п л е м я. До племени належали роди з традицією давнього посвоячення або такі, що замешкували одну околицю. Племя єднали спільні обичаї, вірування, спосіб життя, одяг, говір. В часі небезпеки поблизькі оселі умовлялися, як виступити на ворога, закладали спільні укріплення, приготовляли

місця, де все населення могло сховатися. На чолі племени стояли князі, а старшини родів творили раду, віче.

Найдавніший наш літопис подає імена племен, що жили на українських землях: над Дніпром біля Києва — поляни, над Десною й Сулою — сіверяни, на Поліссі — деревляни, над Бугом — дуліби або волиняни, над Дністром — уличі й тиверці, десь на заході — хорвати. Таких племен було певно більше, але память про них не збереглася. Тільки давні городища вказують на місця, де скупчувалася давня воєнна орґанізація.

Деякі племена мали більші воєнні сили, поширяли свою владу на широкі простори й основували тривкі держави. Найдавніші традиції мала держава київська. Її основник Кий, за переказом, відбував мандрівку зі своїм родом, зайшов аж над Дунай і там хотів поселитися. Але остаточно осів із братами над Дніпром і тут виставив город Київ. Коли брати повмирали, «рід їх почав держати князювання над полянами». Досить сильну державу мали деревляни,— їх столицею був город Іскоростень (тепер Коростень). Згадували вони з пошаною своїх «добрих князів, що збагатили були деревську землю». За князювання Ольги жив останній деревський князь Мал. Про могутню державу волинян переказав нам відомости один арабський письменник, Масуді: «Зпоміж цих народів один попереду, за давніх часів, мав владу над иншими; князь його звався Маджак, а сам народ звався валинана. Цьому народові за давніх часів корилися всі инші словянські народи, бо влада була його та инші королі його слухалися». На крайньому заході нашої території повстали славні червенські городи, ряд могутніх твердинь між Бугом та Сяном, із головним городом Червнем посередині. Хто заснував ці укріплення, про це літописці не переказали нам нічого. Але могутні городища, що залишилися досі, свідчать про силу тієї давньої воєнної організації.

Словянське військо. Рисунок з церковних воріт XIII в.

Розвиток тодішньої держави залежав зовсім від особистих прикмет князя-основника. Коли володар був талановитий, умів створити воєнні збройні сили й своїм авторитетом тримав у єдности різні племена, то держава існувала й розвивалася успішно. Коли ж верховна влада ослабла, коли не стало сильної руки, що тримала цілість, відразу проявлялися відосередні змагання. Відживали окремішні племена, дрібні князьки піднімали голову, бунтувалися цілі околиці, поставали нові осередки, — держава розпадалася. Нераз приходило до повної анархії, боротьби всіх проти всіх, як про це оповідає літопис: «повстав рід на рід, були між ними чвари й самі

почали воювати один одного...» Треба було чекати довгий час, доки знову не появилася сильна одиниця й не перевела нової військової й політичної організації та не створила нової держави.

Словянське військо. Про сам устрій словянського війська знаємо небагато. Назва війська була тоді — вої, рідше вживалося це слово в однині — воїн. Старшини над військом звалися воєводами. Не було між ними ніяких ранг, ні ступнів. Всі важніші справи вирішували на вічу, особливо, коли доводилося вести війну або складати мир. «У словян і антів», писав грецький історик Прокопій у VI. віці, «панує не одна людина, але здавен-давна вони живуть так, що всім порядкує громада,— всі справи, щасливі, чи погані, йдуть до громади». Але в бою провід мав один верховний воєвода. На чолі словянських антів у боротьбі з ґотами коло 370—380 рр. стояв князь Боз із синами й 70 старшин.

До бою словяни йшли спершу невпорядкованою громадою. «Вони не знають боєвого ладу, ні не вміють вести боротьби впорядкованими лавами», оповідає грек Маврикій у VII. в. Пізніше, мабуть, за прикладом краще зорганізованих сусідів, словянські племена приняли кращий устрій. Може бути, що словяни знали вже десятковий поділ на сотні й тисячі: в Києві вже в дуже давніх часах стрічаємо округи з назвою тисячі, під проводом тисяцького.

Чужосторонні письменники змальовують словян як військо слабо озброєне. «Виступаючи в бій, вони йдуть на ворогів, здебільша, піші, в руках їх невеликі щити та списи, панцирів вони не надягають. Деякі не мають ні сорочки, ні плаща, а тільки в коротких штанях ідуть битися з ворогами», переказує Прокопій. Сам він був полководець, знав добре воєнну справу й його голос має тут велику вагу.

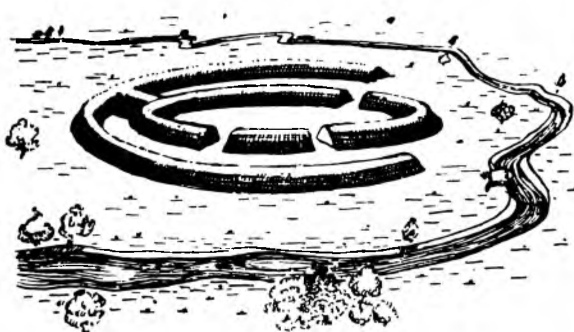
Инші письменники потверджують і де в чому доповнюють цей опис. Згаданий вище Маврикій каже, що словяни мали по два списи, луки з затроєними стрілами й дуже тяжкі щити. Михайло Сирський оповідає, що словяни несли до бою по два-три списи, иншої зброї не вживали. Павло Дякон згадує, що словяни боролись списами та сокирами та що рукою кидали каміння. Арабський ґеоґраф Ібн-Росте й перський письменник Кардезі описують, що словяни мали копя, списи та щити. Ще один араб ізгадує сокири.

Як з цих описів видко, словяни вживали до нападу найбільше списів, кожний воїн мав їх по два або по три. Це була зброя, яку найлекше було виробити,— всі примітивні народи йшли у бій зі списами. В давній словянській мові були аж три різні назви на спис — копя, сулиця, оскеп, видко існували різні роди списів. Сокира це теж стародавня зброя. Пізніше її поліпшили, й так повстав топір (назва іранського походження). Лук був відомий словянам здавна, але не розвинувся як боєвий знаряд так усебічно, як розвинувся він у степових народів. Пізніше луки приходили до нас від печенігів та половців. До кидання каміння словяни вживали пращі.

Замітна річ, що у словян у давніх часах не був іще відомий меч. До боротьби зблизька служив тільки короткий ніж. Мечі

Плян слов'янського городища.

Город стояв на горбі, який з трьох сторін забезпечувала ріка; вали є два рівнобіжні, у внутрішньому відкриті місця на ворота.

словяни переняли, мабуть, від ґерманських ґотів. До охорони тіла вживали щ и т а,— старої зброї індоевропейських народів.

Не можемо подати докладнішого опису зброї давніх словян. З тих часів не дійшло до нас ніяких картин, що зображували б озброєння словянина. З археольоґічних розкопів знаємо різні роди зброї, але дуже важко сказати, чи ця або та зброя словянського походження, чи належить до инших племен. Вже в тих часах був живий обмін зброєю і, що появилося в одного народа, те незабаром переймали инші. Так зброя словян не була все однакова, а змінялася й уліпшувалась.

Словяни не дорівнювали своєю орґанізацією сильнішим сусідам. Не могли вони й мірятися з Візантією, що мала найкраще військо в тодішньому світі, славну кінноту й недоступні твердині. І у стрічах з германами виявлялися значно слабшими. В IV. віці підбили їх готи. Грізним противником словян були теж монголи. Дикі гуни у свойому поході через Европу розгромили словянські племена. Потім словяни підлягали аварам. Але й у боротьбі зі сильнішими народами словяни виявлялися добрим військовим матеріялом. Знавець східньої Европи, арабський письменник Ібрагім ібн-Якуб кинув такі слова: «Словяни люди сміливі, здатні до боротьби, коли б не незгоди серед їх численних і порозкиданих племен, т о з ї х силами не міг би зрівнятися ні один народ с в і т у». Треба було тільки сильної руки, що зєдинила б словян та дала їм сильну політичну й військову організацію.

Городи. Коли словяни не дорівнювали иншим народам зброєю й орґанізацією, то перевищали їх способом будови городів. Північні землі й досі вкриті великим числом городищ, валів та окопів, що залишилися по давніх городах. На Київщині є їх до 450, в Чернигівщині 150, на Волині 350, на Поділлі 250, в Галичині понад 100. Коли дочислити ще инші землі, то Україна має до півтора тисячі городищ. Недаремне скандинавці називали Україну «землею городів» (Ґардарікі). Частина цих городищ походить із доісторичних часів, але переважливе число — з V.— VIII. століття, з часів, коли розвивалася воєнна організація словян. Словянські племена не мали сили перемогти ворогів у чистому полі, то й боронилися так, що ставили скрізь укріплені городи. І в цій справі дійшли вони до великого мистецтва.

Словянські городи мали різнородне положення. Найчастіше во-

ни стояли на високих, стрімких горбах, серед недоступних лісів,— це були потайні захисти, де населення ховалося тоді, коли не мало надії остоятися перед ворогом. Инші городи були при людних шляхах, над берегами великих рік; вони служили для охорони торговлі й забезпеки комунікаційних доріг. Ще инші стояли на недоступних островах серед рік та озер, або на підвищених місцях між болотами й багнами. Тут сама природа боронила людину, доступ до такого місця йшов тільки потайними переходами, по кладках та мостах, що їх посторонньому ніяк було відшукати. Деколи навіть город ставили серед болот, на палях, повбиваних у землю.

Розмір городищ бував різний, залежно від терену та призначення города. Деякі городища такі невеликі, що могли помістити ледви одну господарську садибу з будинками. Инші були дуже широкі, займали простір цілого морґа, а то й більше. Городи на рівній площині мали звичайно форму кола або еліпси — таке укріплення було найзручніше до оборони. Городища, положені на горбах, мають вид не такий правильний, їх плян залежав від положення й укладу узгірря.

Укріплення городів складалися головно з валів і ровів. Вал бував кілька метрів заввишки. Там, де доступ був лекший, сипали вали вищі й сильніші. У більших городах вали йшли двома і трьома рядами. Вал будували з землі, яка була на місці, найрадше з глини, бо її можна було добре втовкти. По надвірній стороні города залишали рів і, як була недалеко річка, пускали до фоси воду. Вал скріпляли часом деревяними палями, частоколом. Вхід до города вів через оборонні ворота. Як виглядав словянський город усередині, чи були в ньому ще які укріплення, який вигляд мали внутрішні будови — про те не знаємо нічого певного. В пізніших часах городи часто перебудовували і зміняли так, що найдавніші укріплення попропадали без сліду.

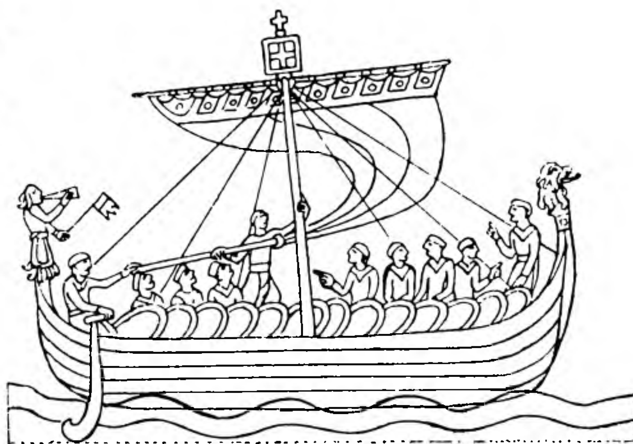
Городи давали словянам безпечний захист від ворога. В тих часах мало хто міг зважитися добувати недоступний город. Не було ніяких машин до облоги й укріплення можна було добути тільки приступом. Положення оборонців було лекше, ніж добувальників. Оборонці ховалися за вали й частоколи, з безпечного місця кидали на ворога каміння, стріляли з луків, метали списами,— до них доступити було важко. Коли укріплення були сильні, й залога мала доволі харчів та води, город міг боронитися довго.

Городи це найсильніша сторона воєнної організації давніх словян; вони забезпечили наші племена перед знищенням і поневоленням та дозволили їм творити своє незалежне життя.

Варяги. На розвиток нашого війська в найдавніших часах особливий вплив мали варяги. Були це збройні ватаги скандинавців, що приплили до нас від Балтійського моря. Назва в а р я г и означала заприсяжену дружину. На заході називали їх іще й н о р м а н а м и, тобто людьми півночі, або в і к і н ґ а м и — войовниками. Зо своєї холодної, мало родючої батьківщини вони пускалися на море й здобули собі славу очайдушних мандрівників та добичників. Вони нападали раз-у-раз на побережжя сусідніх країн, поселилися у Франції, в Анґлії, дібралися до Ісляндії та Гренляндії, добилися на Середземне море, заснували державу на Сицилії, до-

Човен вікінгів. Рисунок з французького килима XI. в.

Такими човнами варяги перепливали ріки східньої Европи.

пливали аж до Азії й Африки. Збройні ватаги цих скандинавських добичників перепливали зчаста й Балтійське море й річними шляхами входили в країни східньої Европи. Мета їх походів була — добич. Нападали на слабші племена, грабували все, що тільки мало яку вартість, добуте майно вивозили та перепродували в инших країнах. У словянських землях вони спершу спинялися тільки короткий час, для грабежі й торговлі. Але пізніше позакладали свої оселі серед словян, попідбивали різні племена й почали жити з данин, що платили їм переможені.

Варяги відіграли велику ролю при заснуванні найдавнішої нашої держави. Літописець оповідає, що варяги опанували спершу північні землі, потім два добичники, Аскольд і Дир, приїхали човнами до Києва, заняли тутешній город і почали княжити над племям полян. Пізніше з Новгорода прийшов із військом Олег, воєвода князя Рюрика, й заняв Київ в імени малого Рюрикового сина Ігоря — так на Україні почала княжити норманська династія. Чи літописець правдиво змалював початки київської держави, це справа не цілком ясна, різні історики різно це пояснюють,— але що варяги мали велике значіння для організації нашого війська, це річ безсумнівна.

За перших князів варяги творили найвартіснішу частину княжого війська, особливо ж увесь провід був у їх руках. Це видко із договорів князів із греками; в них згадуються самі скандинавські прізвища. 907 р. Олег під Царгородом вислав до грецького царя послів Карла, Фарла, Вельмуда, Рулава, Стемида. 912. р. в посольстві виступають ті самі висланники, та, поруч них, Інегелд, Карн, Фрелав, Руал, Труан і ин. В умові Ігора з 945. р. згадані знов імена: Вуєфаст, Акун, Істр, Шибрид, Алдан, Адулб, Ігелд, Турберн і багато инших. Головним воєводою Ігоря був Свенельд. За Святослава воєводами були — Ікмор і Сфенкел.

Пізніше до війська почало допливати що раз більше місцевого населення. Але ж як треба було доброго й певного війська, князі спроваджували варягів. Так князь Володимир Великий 980. р. їздив «за море», тобто до Швеції, та привів собі варягів;— вони допомогли йому добути Київ. Ярослав Мудрий аж тричі покликував

собі варягів; уперше 1015. р., коли хотів забезпечити для себе Новгород, удруге 1017. р. проти польського князя Болєслава, утретє 1024. р. проти брата Мстислава. У вирішних боях раз-у-раз виступали сили варягів.

Яке велике було варязьке військо на Україні, про те не маємо докладних відомостей; літописці рідко коли подають докладні числа. Арабський письменник Ібн-Фадлан к. 922. р. писав таке: «У руського короля є звичай, що з ним на дворі його живе чотириста відважних товаришів і вірних людей, які разом із ним умирають і дають себе на смерть за нього. Цих чотириста людей сидить під його престолом, а престіл його великий, дорогим камінням оздоблений». Це, ймовірно, тільки прибічна сторожа князя, не ціле військо. Сто років пізніше, 1015. р. наш літописець оповідає, що Ярослав Мудрий до походу на Святополк зібрав був у Новгороді тисячу варягів. Та це було саме після того, коли новгородці значну частину варягів вирізали за їх насильства,— перше було варязького війська більше. У Візантії згадується найбільший відділ варягів — шість тисяч, імовірно, й на Україні варязькі війська не мали більш, ніж кілька або кільканадцять тисяч людей.

Варязьке військо. Варязькі частини складалися з професіональних вояків, що воєнне діло вважали за своє постійне заняття, з війни добували прожиток і майно. Старшина над військом звався князь (по-скандинавському «конунґ»). Спершу це не був титул володаря, а тільки назва ватажка. Князь сам орґанізував свої частини. Ядром війська була дружина. До неї належав рід князя й його близькі товариші, та инші певні й вибрані люди. Це була прибічна ґвардія князя, підпора його влади й основа сили. Члени дружини складали князеві присягу на вірність і між собою вважалися за побратимів. Дружина йшла з князем у похід і при його боці зустрічала ворога. Дружинники творили княжу раду, без них він нічого не рішав. Дружина користувалася частиною прибутків князя, що йшли з данин підбитих племен, з торгівлі, воєнної добичі й ин. Зпоміж визначних членів дружини князь назначав старшин для різних частин війська, посадників для городів і волостей та всяких своїх урядовців. Нижчу частину дружини творили вояки різного роду й походження, що повнили службу як рядовики.

Крім власної дружини, князь користувався дружинами инших ватажків, що наймалися до нього на службу. Такий ватажок складав із князем умову щодо часу служби та плати. Коли реченець кінчався, він мав право князя залишити й шукати собі місця деинше. Плата найманим ватагам звалася — скот (із скандинавського «скат» — гроші, скарб). Один норвезький переказ оповідає, що конунг Еймунд діставав від нашого князя Ярослава по унції срібла на рядового вояка на рік та по півтора унції для старшого на човні; пізніше жадав по унції золота для рядовиків та по пів гривні для керманича. (Гривня — це фунт срібла, унція — 1/6 гривні). Військо діставало плату й футрами або шкірками дорогих звірів чи иншими вартісними речами. Ватажки й вояки, що довший час служили князеві, ставали членами його власної дружини й користувалися всіма її правами.

Варязькі лицарі.

Рисунки зроблені на основі знахідок у скандинавських могилах.

На які частини поділялося варязьке військо, про те докладних відомостей нема. Найменшою військовою одиницею була, мабуть, залога човна, 40—60 людей. Варяги відбували раз-у-раз походи морем та ріками, тимто люди, що належали до одного човна, жили між собою близько й спільно стрічали всякі небезпеки. В Скандинавії такі «корабельні дружини» були широко відомі. Таксамо було воно й серед варягів на Україні. У першій умові Олега з греками воєнну контрибуцію означували по 12 гривень на «ключ», тобто керму коробля. Керманич човна у війську Еймунда брав більшу плату, ніж всі инші вояки, отже вважався старшим над залогою човна. У бою військо поділялося на якісь більші частини, що ставали на «чолі» та по крилах, але ми не знаємо, які великі були ці відділи та як вони звалися. Не знаємо теж назв та ранґ старшини. В походах Святослава на Болгарію згадуються полки під проводом визначних старшин, як Ікмор, «що після Святослава мав перше місце», і Сфенкел, «що вважався третім по Святославі».

Озброєння варягів дуже відрізнялося від словянської зброї. Варязький вояк мав на тілі панцир, що в нас звався б р о н я, на голові ш о л о м, на лівій руці держав довгий щ и т. До нападу служив йому м е ч, т о п і р і к о п я. У порівнянні зі словянами варяги були озброєні куди краще — панцирі й шоломи забезпечували тіло від ударів ворога, меч давав перевагу в боротьбі зблизька. Завдяки своїй сильнішій зброї варяги легко перемагали слабо вивіновані ватаги словян.

Значіння варягів для України. Варяги мали в цілій Европі славу першорядного війська. Самою своєю появою вони викликали захоплення й страх. Араб Ібн-Фадлан оповідає: «Я бачив русів (варязькі полки) — не видав я людей більших тілом, як вони —

мов ті дерева пальмові. Вони руді, не одягають каптанів, ні свит, а чоловік одягає плащ, і окутує ним один бік і одну руку виставляє зпід нього. Всяк має завжди при собі меч, ніж і сокиру. Мечі в них широкі, хвилясті, франконського виробу». Візантійський письменник Псел 1057. р. описує відділ варягів у грецькій службі: вони, мовляв, «страшні на вигляд і поставою», мають ясноблакитні очі, не голять бороди, на вдачу повільні, не поспішаються, та не шкодують своєї крови й не звертають уваги на рани. Озброєні вони довгими копями й топорами, з одного боку загостреними. Грек Лев Діякон, що описав докладно похід Святослава на Болгарію, з признанням висловлюється про українські полки, що йдуть до бою рівною лавою, мов та стіна, озброєні копями і щитами. Він описує різні хвилини бою, славить завзяття й хоробрість войовників півночі та їх погорду до смерти. «Про тавроскитів (так він зве військо Святослава) розказують таке, що вони, хоч і переможені, не віддаються в руки ворогів. Коли не мають уже надії вирятуватися, устромлюють собі в груди мечі й так себе вбивають. А роблять це тому, що мають таку віру: кажуть, що вбиті ворогами в війні, після смерти, як душа вийде з тіла, служать на тому світі своїм убийникам. Тавроскити бояться такої неволі, й самі себе вбивають, щоб не служити своїм переможцям».

Варяги служили в українському війську до половини XI. віку Головну ролю відігравали вони в походах Олега й Ігоря на Чорне море, в далеких боях на Каспію й Закавказзі, в славній болгарській кампанії Святослава, також у війнах Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Варяги дали нашому війську дуже багато. Вони поширили в нас свою видосконалену зброю так, що змінився спосіб воювання. Підо впливом варяг принялася нова військова тактика. Військо йшло в бій упорядковане, одною лавою, не так безладно, як це було в давніх словян. Вони привчили військо до ладу, послуху й дисципліни, давали зразок солідарности, єдности й товариського життя. Їх завзяття, рухливість, одчайдушність, витривалість — ці дорогоцінні прикмети доброго вояка — ввійшли в кров нашого народу. Варяги вивели наші воєнні сили з далеких пущ і кинули їх на широкі степові простори, на далекі моря й у чужі країни. Що в давнього нашого війська розвинувся дух ініціятиви, саможертви, лицарства — це у значній мірі заслуга цих скандинавських завойовників.

Але пізніше наша держава й армія знайшла опору у власного населення й почала формуватися на власних основах. Тоді варяги вже не мали що робити на Україні. Це було дороге військо, мало великі вимоги й нераз дошкулювало місцевому населенню. Так 980. р., коли варяги добули Київ для Володимира, зажадали для себе окупу: «Це город наш, ми його добули, хочемо взяти окуп — по дві гривні від чоловіка». Володимир не хотів нищити мешканців і наказав варягам чекати, аж зберуть гроші. Варяги чекали місяць, але побачили, що князь їх перехитрив, і що вони нічого від нього не дістануть. Тоді почали проситися, щоб пустив їх до Візантії. Володимир згодився на це, вибрав зпоміж людей «добрих, розумних і хоробрих», роздав їм городи, а решту пустив зі служби. Та до грецького царя він подав вістку: «Це йдуть до тебе варяги, не тримай їх у городі, бо нароблять тобі лиха так, як і тут

Варяг. Середновічна скандинавська статуя, знайдена у торфовищі в Озеберґ у Норвеґії.

У колишньому багні зберігся норманський човен з X. віку; в ньому був кістяк жінки й усякі предмети щоденного ужитку і також ця статуя. Це характеристичний тип молодого варяга-вікінґа.

накоїли, але порозводь їх у різні місця, та назад не пускай ніодного».— Таксамо 1015. р. в Новгороді Ярославові варяги «насили творили новгородцям і жінкам їх» — новгородці повстали на них і їх винищили.

Останній раз варяг згадує літопис під 1036. р. Тоді Ярослав Мудрий привів їх з Новгорода обороняти Київ від печенігів. Пізніш уже ніяких звісток про них не стрічаємо. Частина їх перейшла до Візантії, решта поперемішувалася з місцевим населенням.

2. Дружина й вої

Дружина. Українське військо в XI.—XIV. в. складалося з двох головних формацій: із д р у ж и н и, тяжко озброєного лицарства, та з в о ї в, що були народнім ополченням.

Княжа дружина була зорґанізована на зразок варязьких дружин. Хоча скандинавці втратили значіння на Україні й мусіли уступити з війська, то їх військову організацію, що визначалася дуже високими прикметами, князі зберегли та тільки її перетворили, відповідно до розвитку й потреб держави. Головна зміна була така, що на місце чужинців, які служили для своєї користи, до дружини ввійшли місцеві люди, які розуміли потреби своєї батьківщини й їй служили. Перетвір дружини склався не відразу, а поступне-

во. Спершу переважали в ній варяги, потім туди що раз більше напливало словянського елементу, й нарешті дружина зовсім поукраїнщилася. Ця повільність перемін мала особливе організаційне значення; нові люди входили в вироблене середовище, мусіли до нього пристособлятися та з ним зживатися, переймати традиції дружини й потім могли їх далі передати.

Дружина не мала характеру всенароднього війська, вона була доступна тільки для вищої верстви громадянства, для бояр.

Б о я р и (первісно «боляри», від «болій», великий) або л у ч ч і л ю д и, це була кляса великих землевласників, що майном і значінням вибилися понад решту населення. З князями звязували їх господарські й суспільні інтереси, справа оборони від нападів кочовиків, поширювання обрібних просторів, розвиток торговлі й ин. Коли вони йшли у воєнні походи, то були свідомі того, що боронять свого майна й своєї землі. До війська належали не з примусу, а тому, що військова сила давала їм провід і значіння. Вони підтримували династію, підпирали й боронили своїх князів, бо княжа влада була їх природним союзником. Князь притягав бояр до участи в кермі державою, давав їм місце у своїй раді, роздавав між них уряди та наділяв маєтностями.

Приналежність до дружини була спадщинним правом бояр. Із літописів знаємо цілі династії бояр, що з роду в рід займали вищі державні уряди й були членами княжої дружини. Так, за Ярослава Мудрого воєводою в морському поході на Візантію був Вишата. Його син — Янь Вишатич і Путята, займали уряди воєвод за Ярославових синів. Син Яня теж належав до княжої дружини. Подібно в 1070. рр. між боярами згадуються брати Туки й Чудин, пізніше стрічаємо їх синів Станислава Туковича й Івана Чудиновича. Першенство в дружині мали боярські діти, сини тих бояр, що служили князеві.

Князь міг приняти до своєї дружини бояр і з инших сторін. Новий київський князь Ігор Ольгович 1146 р. покликав до себе бояр Уліба, Івана Войтишича й Лазаря Саковського і сказав їм: «Як були у брата мого, таксамо будете в мене».

Але людям, що не належали до боярської верстви, доступ до дружини був дуже тяжкий. Галицький літописець із великим обуренням зазначує, що до значіння доходять люди з небоярського роду, такі, як Суддич «попівський внук» або Лазар Домажирич і Івор Молибожич «із мужицького роду». Хиба йно дуже великі заслуги й особиста підприємчивість могли людину з низького роду винести в ряди дружини.

Чи з принятим до дружини бояриком князь укладав яку формальну умову, про це не знаємо нічого певного. Таксамо неясно, чи був тут який святочний церемоніял, як це бачимо на заході Европи (нпр., лицар вкладав свої руки у руки князя). У деяких випадках бояри складали князеві присягу на вірність.

Але деколи бояри мали право не послухати свого князя, а то й залишити в нього службу й перейти до другого князя. Так 1169 р. князь Володимир Мстиславич склав умову з половцями й потім повідомив про це бояр. Але бояри спротивилися йому: «Сам ти, княже, це задумав,— ми не підемо з тобою, ми того не знали». Коли 1146. р. князь Ізяслав перейшов до Новгорода, «дружина

руська (київська), одні пішли з Ростиславом, а другі кому куди бажалося».

Князь і дружина. Головним обовязком членів дружини була вірність князеві. Боярин повинен був являтися на кожний заклик князя, на війну, чи в иншій потребі, мав обовязок скрізь князеві помагати й дотримувати йому вірности в небезпеці та в нещасті. У літописах бувають нераз згадки, що як князь був примушений залишити свою землю, бояри йшли з ним на нове місце. Але навіть коли князь тратив своє князівство, бояри повинні були дотримати йому вірности й іти з ним на прогнання. В 1150. р. князь Ізяслав вихваляв за це свою дружину: «Ви зі мною вийшли з руської (київської) землі, потратили свої села й своє майно, й я теж не можу забути моєї дідини й отчини і або своєю головою накладу, або свою батьківщину відзискаю і все ваше майно». Коли малолітній Данило, син Романа Мстиславича, тинявся по різних землях, «бояри його батька були всі при ньому».

Озброєний боярин. Рисунок на основі знахідок в могилі в Таганчі к. Канева.

У потребі князь відкликувався до вірности своєї дружини. Так Святополк, син Володимира Великого, коли починав боротьбу з братами, покликав до себе вижгородських бояр і питав: «Чи прихильні ви мені всім серцем?» Бояри відповіли: «Можемо разом із вижгородцями головами своїми понакладати». Таксамо Данило підчас найтяжчої боротьби з галицькими боярами зібрав свою дружину на нараду і сказав: «Чи хочете ви бути вірні мені, коли я піду на ворогів моїх?» Всі закричали: «Вірні ми Богові й тобі, володареві нашому, виходи з божою допомогою».

Бояри повнили воєнну службу самі, власними особами. Коли князь був у бою, бояри разом із ним стрічали ворога. Засібніші бояри йшли на війну не тільки самі, але водили зі собою й свої прибічні дружини.

Коли боярин князя зрадив, відповідав за цю зраду майном і власною особою. Найлекша кара було — вигнання за гряницю держави. Так Роман Мстиславич прогнав із Галичини бояр Кормильчичів, що зірвали бунт проти нього. Данило засудив на кару прогнання бунтівливого боярина Жирослава. Це викликало велике враження і літописець такими словами осуджує виновника: «За те, що Жирослав відкрив уста на свого володаря, нехай не буде йому захисту ні в якій землі, ні в руській і угорській, ні в иншій країні, нехай він ходить, блукаючи по всіх краях, бодай йому недо-

ставало поживи, вина й олію, бодай йому всього того було замало, нехай двір його буде пустий, і хай у селі його не буде нікого живого»... Після бою під Перемишлем 1245. р. Данило покарав на горло боярина Володислава, «злого бунтівника землі».

Дружина була найціннішим військом, і князі вважали за свій обовязок дбати про її добробут та вигоди. Літопис оповідає про Володимира Великого, що він був дуже ласкавий для дружини, годував її, обдаровував так, що дружинники почали вже вередувати, і як понапивалися, нарікали на князя: «Біда нашим головам, кажуть нам їсти деревяними ложками, не — срібними». Коли Володимир про це почув, наказав повиковувати срібні ложки для дружини та сказав так: «З а с р і б л о й з о л о т о я д р у ж и н и н е д о б у д у, а л е з д р у ж и н о ю д о б у д у й с р і б л о й з о л о т о». Пізніші князі наслідували Володимира в цій щедролюбивости супроти дружини. Ми дуже часто читаємо в літописах похвали для князів, що не були скупі для свойого прибічного війська. Так Мстислав, брат Ярослава Мудрого, «незвичайно любив свою дружину, майна їй не жалував, не боронив ні напитків, ні їжі». 1172. р. князь Святослав Ростиславич «не збирав золота, ні срібла, але давав дружині», 1187. р. Володимир Глібович «любив дружину й золота не збирав, майна не щадив, а давав дружині» й т. д. Підчас бою князь журився передовсім тим, щоб дружина не зазнала дуже великої шкоди. Після бою під Листвином 1024 р. князь Мстислав кличе вдоволений: «Хто цьому нерад: тут лежить сіверянин, там варяг, а моя дружина ціла!»

Утримання дружини. На утримання війська йшли різні державні доходи. У найдавніших часах князь вів дружину на п о л ю д д я,— стягати дань із підбитих племен. Про це докладно оповідає візантійський цісар Костянтин Порфирородний у пол. X. в. «Коли настає місяць листопад, князі їх як-стій виходять із усею Русею з Києва й ідуть на полюддя, тобто з волости до словін, деревлян, дреговичів, кривичів, сіверян і инших словян, що підвладні русам. Перегодувавшися там цілу зиму, в місяці квітні, як скресне крига на ріці Дніпрі, приходять до Києва». Таке полюддя відбувалося суворим способом — це знаємо з літописного оповідання про похід Ігоря на деревлян. Коли княжа дружина почала жалуватися, що зубожіла й не має в що одягнутися, Ігор вивів її на деревлян: «пішов у Дерева по дань і до першої данини придумав нову і брав силою, він і його люди». Потім, коли вже верталися, він іще роздумався й іще раз пішов із невеликою дружиною добувати ще більше данин для себе. Тоді деревляни змовились на нього: «Як вовк унадиться між вівці, то виносить усе стадо, доки його не вбють»; зробили засідку й Ігоря вбили.

Полюддя залишилося й у пізніших часах, хоч певно не в такій гострій формі. Князь обїздив землі, й населення мусіло утримувати його та складати йому данину. Так літопис оповідає, що суздальський князь Всеволод Юрієвич 1190. р. був «на полюдді» в Ростові, пізніше в Переяславі Заліськім. На Україні ще в XV. ст. існувала дань із цею назвою,— так Микольський Пустинський манастир у Києві 1427 р. дістав землю «з усіма доходами, бобрами, куниця-

Князь збирає дань від підбитих племен. Рисунок з т. зв. кенігсберського літопису.

ми і з полюддям». Але тоді вже полюддя затратило характер воєнної повинності — утримувати військо.

Коли на Україну приходили чужі війська як воєнна підмога, тоді князі давали їм утримання в городах, чи селах,— це називалося розпустити військо на п о к о р м. В 1018. р. польський князь Болеслав, союзник Святополка, зажадав: «розведіть дружину мою по городах на покорм — і так сталося». Таксамо 1069. р. Ізяслав Ярославич «розпустив ляхів на покорм — й ляхів тайком убивали». В 1150. р. Ізяслав Мстиславич «післав угрів на покорм до Устилуга». Можна догадуватися, що й українські війська діставали таке утримання по городах та селах, коли вже позбиралися, а похід іще не починався. Так, мабуть, треба розуміти згадку літопису, що князь Мстислав підчас хвилинного мира «розпустив дружину по селах» (1096. р.).

На утримання війська назначували деколи податок г р і ш м и. Вже Олег мав настановити в Новгороді дань на варязьку дружину — 300 гривен річно. Коли 1018 р. новгородці хотіли підтримати Ярослава Мудрого в боротьбі з Святополком, «почали збирати с к о т: від мужа по 4 куни, від старост — по 10 гривень, від бояр — по 18 гривень, і привели варягів і дали їм скот».

На військо йшла теж частина доходів зі суду, т. зв. в и р и. Володимир Великий не карав розбійників смертю, а назначав на них грошеві кари: «війни багато, вира хай буде на зброю й на коні».

Княжа дружина діставала на утримання й цілі г о р о д и та з е м л і. Так було від найдавніших часів. Знаємо, що за Олега й Ігоря по більших городах сиділи «великі і світлі князі», ватажки різних відділів варязького війська. Таксамо читаємо про Володимира Великого, що він зпоміж варягів «вибрав мужів добрих, розумних і хоробрих і пороздавав їм городи». З доходів города і цілої округи утримувалися і князь і вся дружина. Таксамо було і в пі-

зніших часах. Коли Данило 1234 р. заняв Галич, «приняв землю галицьку й роздав городи боярам і воєводам, і було корму в них багато». Проводирі бояр, вірних князеві і вищі військові старшини, що визначилися були в боях, діставали від князя в управу різні городи з усіма доходами,— це була нагорода за їх заслуги. Але були теж маєтности, призначені на утримання тих військових частин, які князь старався мати все готовими до бою. Так галицький літописець під 1240. р. згадує, що Данило призначив «коломийську сіль», тобто сільні джерела в околиці Коломиї «на роздавання оружникам», тяжкозбройним відділам війська. Але могутній боярин Доброслав, що мав впливи на Покутті, спротивився княжій волі, роздав деякі волости чернигівським боярам, а Коломию дав двом «беззаконникам із мужицького роду»...

В який спосіб відбувалося надавання землі, про це літописи нічого ближче не говорять. Не знаємо, чи був при цьому який святочний акт, так, як це водилося в західній Европі при февдальних відносинах, не збереглося також із княжої доби ніяких грамот, якими надавали землі. В пізніших часах, у Галичині й у литовському великому князівстві в таких грамотах згадували заслуги боярина й зазначували, яка велика має бути служба, чи сам боярин має являтися на воєнний похід, чи привести зі собою кількох вояків.

Дальше військову службу почали нерозривно звязувати з посіданням землі. Хто ходив на війну, той мав право до земельного наділу. Ця система давала державі користи, коли княжа влада була сильна. Князь міг покарати непослушного дружинника тим, що відбирав йому землю. Але ж, коли князь не мав авторитету, боярство як-стій намагалося використати становище й занедбувало свої обовязки. Таке бачимо в Галичині в перших десятиліттях князювання Данила. Бояри відмовляються від послуху князеві й самі беруть провід у державі. Коли Данило раз перед походом скликав віче, на нараду прийшло всього 18 вірних «отроків», молодших бояр.

Старша дружина й отроки-дітські. Дружина поділялася на старшу й молодшу.

Старша дружина звалася инакше — перша, лучча, більша, або — великі бояри. Належали до неї представники наймогутніших боярських родів, великі землевласники, найбільше впливові люди в громадянстві. Вони засідали в княжій раді, мали вплив на постанови князя, мали у своїх руках найвищі уряди. Князь повинен був питати в них їх думки в кожній справі. Коли ж цього не робив, старша дружина виявляла невдоволення. Князь Всеволод Олегович на старі роки «почав любити думку молодих і радився з ними; а ці почали завидувати й відказувати на дружину першу». Святополк Ізяславич (1093. р.) «не порадився збільшою дружиною батька й дядька свого, а раду зробив із тими, що з ним прийшли» і под. У війську члени старшої дружини займали всі вищі місця, «держали воєводство»; — передусім до них належав найбільше впливовий уряд — тисяцького.

Другою категорією була дружина молодша,— отроки, дітські, боярські діти або просто молодь. Усі ці назви більш-менш однозначні: «дітський» у першому значінні означає «дитячий», «отрок» тілько що немовля,— дитина, юнак.

Топори з княжих часів, різної величини й форми. З находок на Київщині.

Це була лицарська молодь, що походила з боярських родів; у княжій дружині вона готовилася до військової служби. Отроки служили й при боярах і на княжому дворі. Літописи часто згадують, що князі мали довірених отроків або дітських. Найчастіше вживали їх до посилок, перевозити накази, листи і всякі доручення. Тимто деколи отрока звали просто слугою. Підчас бою вони мали під опікою коні дружини. Так нпр. галицький літопис при описі ярославської битви 1245. р. каже, що в один якийсь час при князах «не було войовника, а були отроки, що тримали коні». Але ж, з другого боку, в поході на ятвягів 1256. р. Данило при своїм боці залишив «отроків оружних». Отроки готовилися до бою під оком князів, а досвідніші з них брали участь у легких походах, у стежах та розїздах. Особливо в походах на половців у передній сторожі виступає нераз ця «молодь». Так 1149. р. князі «чорних клобуків (найманих половців) і молодь свою пустили наперед до Переяслава, а самі пішли своїми полками за ними». Подібно 1160. р. князь Святослав «перебрав молодь і з берендичами та каєпичами пустив на половців». У походах на степовиків особливо треба було виявити сторожкість, обережність і підприємчивість — і це була найкраща воєнна школа для молодих. Князь Василько теребовельський задумував на чолі такого юнацтва вести широкі походи: «Скажу я братам своїм, Володареві й Давидові: дайте мені дружину молодшу, а самі бенкетуйте й веселіться —

і подумав я собі, що піду на лядську землю в зимі й під літо, й заберу лядську землю».

Молодшою дружиною звалися й менше заможні і визначні бояри, що не могли рівнятися з «великою» дружиною й вдоволялися нижчими становищами в дружині. Вони могли мати нижчі ступні в війську або були просто княжими слугами до всяких доручень.

Члени молодшої дружини могли згодом входити у склад «старшої» дружини, ставали «великими» боярами, діставали вищі уряди й под. Літописи дають на це деякі приклади. В 1169. р. князь Володимир Мстиславич зробив умову з половцями без відома старших бояр; коли вони про це довідалися, сказали: «Не підемо з тобою, ми про це не знали». Тоді князь указав на дітських і сказав: «Це будуть мої бояри!» Бояри в Ростовщині 1176. р. відказували на князів Ростиславичів, що вони «пороздавали по городах посадництва руським (київським) дітським».

Отроків згадують звичайно в невеликому числі: воєвода Янь мав при собі 12 отроків, при Данилі було їх 18. Раз тільки Святополк Ізяславич мав 700 чи 800 отроків,— може це не молодша дружина, а ціле військо.

Вої. Поруч із дружиною другою формацією давнього нашого війська було загальне народнє ополчення, що мало стару назву в о ї в. Спершу вої не мали ніякої постійної організації. Як на країну напав ворог, уся людність хапала за зброю для оборони. І в такій формі місцевої самооборони вої перетривали довгі часи. Але вже перші князі почали вживати до зорганізованих виступів народнього ополчення. В походах Олега на Грецію 907. р., окрім варяг, тобто дружини, виступають і словяни з різних племен: словіни, кривичі, деревляни, радимичі, вятичі, поляни, хорвати, дуліби. Це ніщо инше, як народні вої. Таксамо Ігор до походу на Візантію 944. р. «почав збирати вої многі», і варягів і військо різних племен. Грецький письменник Лев Діякон каже, що Святослав до походу на Болгарію зібрав «усю дорослу людність». У літописах назва «вої» часом однозначна з військом узагалі. Але частіше ставлять воїв супроти дружини, як окрему формацію. Так, нпр., 1015. р. бояри кажуть до князя Бориса: «це дружина батьківська в тебе та вої».

До ополчення належала й міська людність і селяни-хлібороби, т. зв. смерди або чорні люди. На ворога мав іти кожний, без огляду на вік, без огляду на те, чи мав відповідну зброю, чи ні. Князь Всеволод підчас нападу половців 1078. р. «наказав збирати воїв від малого до великого». В 1151. р. кияни заявили князям: «хай ідусь усі, хто тільки може хоч дрюк («хлуд») у руки взяти; коли хто не піде, дай його нам, ми його самі побємо». І так пішли «один одного не залишаючи, всі з радістю за своїми князями, і на конях, і піші, велика сила».

Народнє ополчення спиралося на територіяльну систему. Населення з якоїсь округи збиралося в часі небезпеки на одному місці, звичайно в найближчому городі й там готовилося до виступу на ворога. Так, нпр., 1068. р., коли половці погромили князів над рікою Альтою, «люди київські прибігли до Києва, владили віче

на торговиці, післали до князя й сказали: це половці порозбігалися по землі, дай, княже, зброю й коні, ми будемо битися з ними». Така мобілізаційна округа звалася, здається, т и с я ч а. Цю назву стрічаємо в літописах декілька разів, але немає докладного вияснення, що таке вона означала: чи була це тільки воєнно-оборонна територія, чи мала вона й ширше, адміністраційне значіння. На чолі тисячі стояв т и с я ц ь к и й. Тисячі й тисяцькі згадуються в Києві, Вижгороді, Білгороді, Переяславі, Чернигові, Снові й Перемишлі. Були це або княжі столиці або сильніше укріплені городи. Відділи війська діставали звичайно назви від городів, як: кияни, переяславці, звенигородці, берестяни, володимирці, турівці, пиняни, галичани й ин.

Половецька «вежа» — віз критий шатром. З кенігсберського літопису.

Чи були які менші мобілізаційні райони, ніж тисяча, про це певно не знаємо. Уряд с о т с ь к о г о вказує, що були якісь сотні, та чи це відділ війська, чи округа, рішити трудно. Деколи вживається й назва п о л к на означення території, з котрої йшло ополчення, нпр., «їдемо в сильний полк київський», значить — у Київщину. Часом на чолі селянських відділів бачимо с т а р о с т і в, сільських старшин. З того можна б міркувати, що найнижчими територіяльними одиницями в організації воїв були села.

Учасники народнього ополчення йшли на війну звичайно зі своєю зброєю, хоч би це були тільки дрюки, як це бачимо де в кого 1151. р. Але в разі небезпеки й князь був обовязаний давати воям зброю зі своїх складів. Про це літопис оповідає під 1068. р., коли половці порозбігалися по Київщині, народ у Києві домагався у князя зброї і коней.

Учасники походу діставали деколи плату: «Ярослав почав свої вої ділити: старостам — по 10 гривень, смердам (селянам) — по гривні, новгородцям усім — по 10 гривень, і відпустив їх додому». Але передусім військо мало право до воєнної добичі й це найбільше приманювало населення до воєнних походів.

Чорні клобуки. Своєрідне народнє ополчення творили також степові орди, що були під владою наших князів. Мали вони загальну назву ч о р н и х к л о б у к і в. Є це перерібка турецького слова «каракалпаки», що означає — чорні шапки. У таких гостроверхих шапках змальовані степовики на давніх картинах у літописах.

Були це недобитки різних степових орд, головно печенігів та торків, що або самі піддалися під українську владу, або наші князі привели їх як бранців та осадили на степовому пограниччі. Належали до них різні племена: б е р е н д і ї або б е р е н д и ч і, к о в у ї, к а с п и ч і, т у р п і ї. Більшою масою вони замешкували околиці ріки Росі, де був їх головний город Торчеськ. Менші оселі були на Переяславщині й Чернигівщині. В 1139. р. літопис нараховує

їх на 30 тисяч. Мали вони своїх старшин, «ліпших мужів», яких теж звали князями. Довгий час вони були поганами, але пізніше почали приймати християнство. Жили вони життям кочівним, сиділи в «вежах», тобто возах із шатрами й переходили з місця на місце. В часі небезпеки ховалися до укріплених городів. Багатством їх були великі стада овець і табуни коней. Вміли вони, як усі степовики незвичайно скоро переселюватися на инше місце. Літописець оповідає про це характеристичний епізод із 1151. р. Того року суздальський князь Юрій Мономахович ішов на Київ із половцями. Князі Вячеслав і Ізяслав не мали з ким боронити города. Тоді чорні клобуки заявили, що готові з усею ордою прийти на поміч. «Їдьте собі у свій Київ, а до нас приставте вашого брата Володимира, ми поїдемо до своїх веж, хочемо забрати свої вежі й жінки й діти й стада свої, і все, що наше й підемо до Києва; ви будете до вечора в Києві, й ми будемо»... І справді на означений час ціла орда зявилася під Києвом — на радість і на страх міста. «Володимир прийшов із усіма чорними клобуками, з вежами, стадами та худобою їх, незліченна сила, й великої шкоди наробили — трохи вороги, трохи свої — манастирі пограбували, села попалили й сади понищили»...

Чорні клобуки зберегли свій дикий побут; не знали, що таке дисципліна, нераз «хитрили» й не хотіли слухати князів. Але з ненавистю відносилися до половців, охоче йшли в степові походи і зчаста самі закликали наших князів на випади у степ. Щиро, чи нещиро, а нераз заявляли, що готові за свого князя «голови свої покласти». В українському війську вони мали свою вагу, як елемент рухливий, відважний і завзятий, що насліпо йшов на всяку небезпеку, коли тільки можна було сподіватися наживи і здобичі.

Бродники та берладники. Українські степи, багаті на дикого звіря, приманювали раз-у-раз до себе сміливе населення, що йшло туди на лови й риболовство, не вважаючи на небезпеку від диких кочовників. Ті сміливі степові поселенці, попередники запорожців, мали своєрідну воєнну організацію й уміли все виставити значні військові сили. На жаль, про подробиці їх життя знаємо небагато. Займалися вони ловами, мали свої стада, але передусім — воювали. Мали різні імена: бродники, берладники, вигонці.

Бродники виступають від половини XII. в. Назву їх виводять від слова «бродити», себто тинятися, блукати, по степах, мандрувати. Це були християни, імена мали українські, славилися відвагою. В 1147 р. разом із половцями приходили на поміч Олегові Святославичеві, в 1180. рр. брали участь у болгарській визвольній боротьбі, пізніше заходили на Угорщину. Чужинці звали їх землю Бродинією.

Цю степову кольонізацію підтримувала також Галичина. Південний степ урізувався тоді в Поділля та Покуття й притягав до себе погряничну людність. А що в Галицькій землі часто бували внутрішні неспокої, то ті, що були невдоволені цими відносинами, могли шукати собі пристановища в степах. Один із галицьких князів, Іван Ростиславич, 1145. р. утратив свій уділ у Галичині, подався на Дунай і там у городі Берладі зорґанізував собі степове вій-

Княжий дружинник у повному узброєнні.

сько. Його берладники цілі два десятиліття нишпорили по всіх сусідніх околицях. У 1158. р. вони непокоїли галицьких рибалок десь на Чорному морі й добули два грецькі торгові кораблі. В 1159. р. ходили походом на Пониззя (Поділля), здобули Кучелмин і облягали Ушицю. В 1160. р. опанували торговий порт Олешшя у Дніпровому гирлі. Сили берладників були значні. В подільському поході їх полк налічував до 6000 людей. Та вони мусіли мати й свою фльоту, бо робили напади й на морські пристані. Походи берладників мали неразхарактер розбишацько-піратсьий, а якоїсь вищої політичної мети ця «берладська Січ» не мала.

За першого наїзду татарів 1223. р. появляється ще одна степова формація, таємні — галицькі вигонці. Колі всі князі зїхалися були недалеко Дніпрових порогів, щоб разом виступити на грізних монголів, «вигонці галицькі приплили Дніпром, ввійшли були

в море, бо було човнів тисяча, віхали в Дніпро, дійшли до порогів і стали коло річки Хортиці на броді у протолчі; були з ними Юрій Домажирич і Держикрай Володиславич». Була це якась сильніша організація, коли човнів було аж тисячу — людей могло бути кільканадцять тисяч. Може це були еміґранти з Галичини, що осіли десь над Чорним морем. Коли на Україну прийшла грізна небезпека, вони почувалися до обовязку стати разом у обороні рідної землі й певно багато їх понакладало головами над річкою Калкою.

3. Зброя й боєві формації

Охоронна зброя. Зброя давніх часів мала назву «оружжя». Її можна поділити на оборонну й зачіпну. До першого роду належала броня (панцир), шолом і щит.

Броня була для охорони тіла, як панцир. Назва її перейшла від германів, чи кельтів (старонім. brunja виводять із кельтського bruinne = груди),— словяни у найдавніших часах панцирів не вживали. До нас броню занесли, мабуть, варяги, що знали різні роди залізної зброї. Панцирі з княжих часів знаємо з розкопів старовинних могил. Така броня це щось, наче каптан, чи сорочка з отвором на голову та короткими рукавами. Була вона більш, ніж метр завдовжки й сягала до колін. Зроблена була з дрібних залізних кільців, посполучуваних одне з одним; пізніше (від XV. в.) такий панцир звався кольчугою. Степовики носили теж броні, але инші, зі шкіри з нашитою залізною лускою. Від печенігів та половців разом із иншою здобиччю приходили до нас і такі панцирі. Могли бути в нас ще й инші роди панцирів, що приходили зі Сходу, з Візантії або із західньої Европи. Так, нпр., у грамоті володимирського князя Володимира Васильковича з 1287. р. згадано про якісь «броні дощатиє». Згадок про частини зброї для охорони ліктів, колін і взгалі ніг у тих часах не подибуємо.

Шолом, залізна покрова голови. Назва — німецького походження (ґотське hilms). Мабуть, його в нас поширили разом із бронею варяги. Шоломи княжих часів, вироблені з залізної бляхи, мають форму стіжка, що загострюється до гори. Зпереду бляха здовжувалася в вузький виступ, що охоронював ніс. Деколи зпереду шолома причіплювали залізну маску, що закривала ціле обличчя. До шолома можна було дочіпити її охорону на шию. З такими заслонами на шию й вуха бачимо наших воїв на картинах із «Життя Бориса та Гліба».

На княжих шоломах бували зображені святі, нпр., на шоломі Ізяслава Мстиславича 1151 р. «написаний був святий мученик Пантелеймон золотий», на шоломі Ярослава Всеволодича ок. 1200. р.— який зберігся до наших часів — є св. Михайло з написом «Великий архистратиже Господень Михаїле, поможи рабові свойому Теодорові».

Не знаємо напевно, що воно таке означало слово прилбиця, що тільки двічі подибується в літописах: чи була це частина шолома, що хоронила обличчя, чи цілий шолом (у чехів «прилбиця» означає — шолом). Галицький літопис оповідає, що коли 1241. р.

Шолом азійського походження, з видовженим гострим верхом.

Шолом князя Ярослава Всеволодовича, з часів ок. 1200 р.

карали бунтівничих перемиських бояр, «пороздирано прилбиці їх вовчі й борсукові».

Щит служив до заслони тіла вже в давніх словян. Як каже Прокопій — словянські щити були невеликі. Більші щити поширилися в нас, мабуть, за варязьких часів. Святославове військо в поході на Болгарію мало щити довгі, «великі, для безпеки пороблені аж до ніг». Коли воївники йшли до бою, несли спершу щити на плечах, потім ставили їх перед себе. На картинах нашого війська в «Житті Бориса та Гліба» бачимо невеликі щити, що хоронять тільки груди, вгорі ширші, вдолині вужчі, вгнуті досередини. З чого й як вироблювано наші щити, про це ми докладніше не знаємо. Деколи були вони деревяні, і зверха помальовані. «Слово о полку Ігоревім» називає щити «черленими»,— червоними. На літописних картинах бувають червоні щити. В галицькому війську XIII в. щити були вкриті бляхою, на сонці блищали, «були як та зоря». На щитах були різні прикраси, може, й герби лицарів; Олег, за переказом літопису, завісив свій щит на воротах Царгорода, щоб таким чином зазначити свою перемогу. Уживали теж вислову: «взяти город на щит»,— пограбувати його.

Зачіпна зброя. До зачіпної зброї належить копя (копіє) з різними назвами, меч, шабля, топір і лук зі стрілами.

Найраніше появилося копя. Знали його вже словяни, мали для нього різні місцеві назви: копя (походить від «копати», бити), сулиця (від «сунути», нападати), оскеп означає дрючок. Але який вигляд мали різні роди списів, це вияснити нелегко.

Копя це була звичайна зброя тяжко озброєного війська, й піхоти, й кінноти. З копями полки йдуть до наступу. Копя це й відзнака полководця. В бою князь повинен перший «сунути» копям, а як князь умирав, то копя ставили при його гробниці. Копя мало

залізне вістря, в формі видовженого листка, з отвором, щоб насаджувати о с к е п и щ е, тобто деревяний дрючок. У бою ці деревця часто ламалися. Копя бували різної довжини; на картинах княжого війська в піхоти вони виглядають короткі (яких півтора м.), в кінноти значно довші (до 2 і пів м.).

У XIII в. в галицькому війську, а також у ятвягів (литовців), бачимо якийсь инший рід списів — с у л и ц і. Це, здається, короткі або легкі списи; воївники або держали їх у руках, наступаючи, або кидали їх із віддалі.

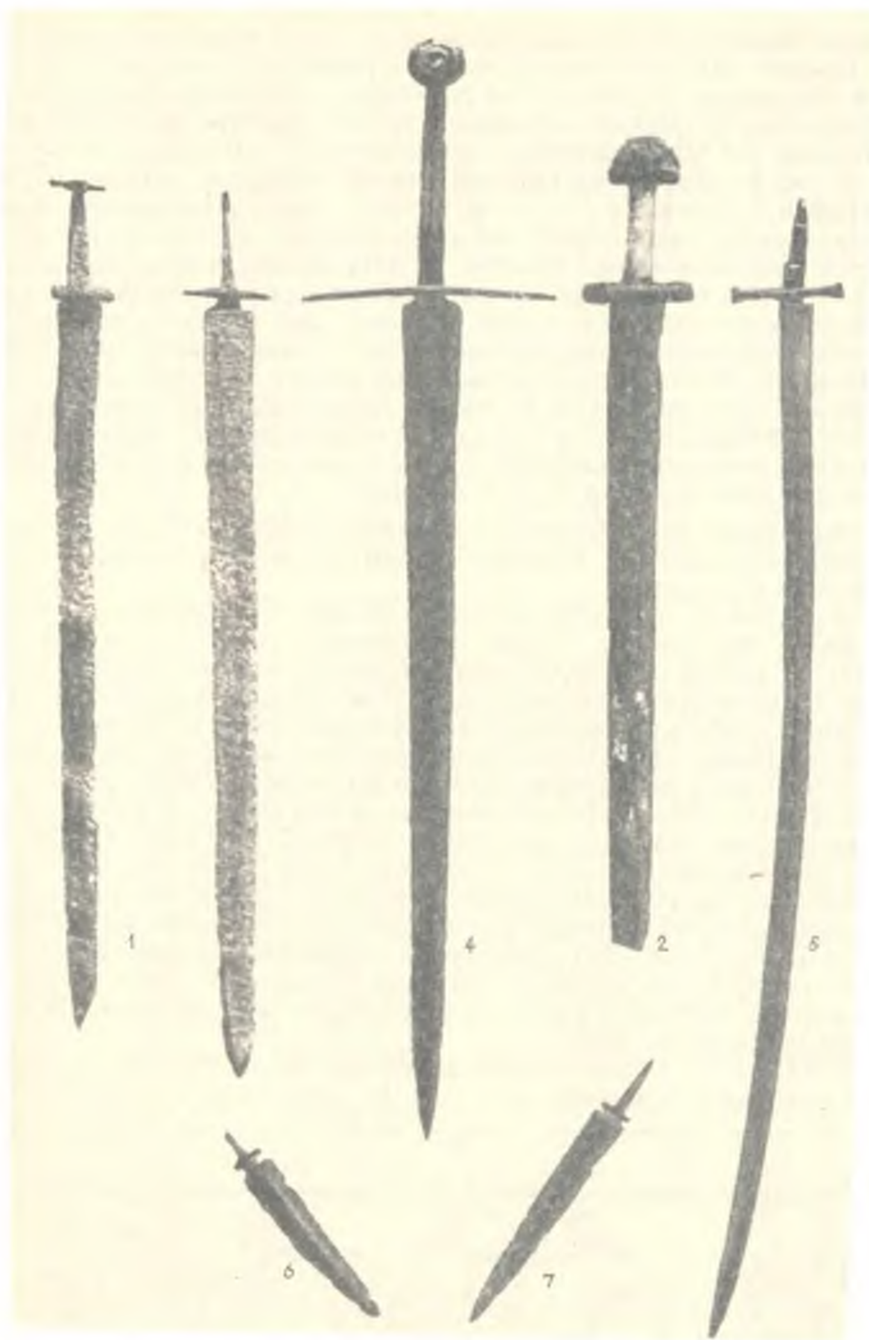
О с к е п теж рід списа, згадується в нас тільки раз, 1123. р. У инших словян означав він примітивний, простий деревяний спис без залізного вістря.

Р о г а т и н а це копя, що при вістрі має гак. Уживали її деколи в бою. Так 1149. р. при облозі Луцька один із міщан-німців намагався, щоб князя Андрія «просунути рогатиною». Але рогатини вживали й на ловах: Данило вбив рогатиною три дикі кабани в грубешівських лісах (1255. р.). Рід малої рогатини це — р о г а т и ц я, чи р о г т и ч а. В бою з ятвягами 1256. р. «один воїн наладив праву руку, взяв із пояса свою рогатицю, кинув далеко й скинув з коня ятвязького князя,— і злетів він із коня на землю, й душа його вийшла з кровю в ад».

М е ч — назва запозичена в німців (ґотське mekeis). Давні словяни мало вживали мечів. У могилах полян, кривичів, сіверян їх подибуємо рідко. Поширили їх щойно варяги, а варяги перебрали їх із заходу від франків. Араб Ібн-Фадлан з поч. X. ст. оповідає, що всі руси мають при собі меч, а мечі їх франконського виробу. Инший араб Ібн-Русте каже, що Русь має мечі «сулейманові» — східнього походження. Окремий розслід одного з археольоґів (Анучина) виказав, що майже всі мечі, які познаходили в нас у розкопах могил, походять із Скандинавії. Ці варязькі мечі так на 1 метр завдовжки. Вістря — завдовжки поверх 80 цм., вгорі має ширину 6 і пів цм., додолу трохи звужується. Ручка була відділена від вістря перекладиною на яких 10 цм. завдовжки. Сама ручка була масивна, нераз майстерно оброблена, часом посріблена та прикрашена орнаментом. Мечі бували обосічні. Про це згадує вже найдавніший наш літопис у оповіданні про поневолення полян хозарами. Коли поляни принесли наїздникам в данині мечі, вони занепокоїлися, що «зброя в них із обох сторін гостра, тобто меч», бо хозари мали тільки шаблі. Меч носили «при бедрі», в піхві,— з того вислови: «виняти меч», «обнажити». Меч був ознакою судової влади князя: «князь недаремне носить меч — на помсту злочинцям, і на хвалу тим, що добро творять». В великій ціні були памяткові мечі — так князь Андрій Юрієвич переховував меч св. Бориса.

Ш а б л я прийшла до нас зі сходу, від степових народів. Літопис ізгадує, що хозари мали шаблі з одного боку гострені. Шабля була довша від меча, доходила до 1.20 м., була трохи закривлена, мала легку ручку, і взагалі була значно лекша й наручніша від меча. Але ж мечі були тоді більше поширені, ніж шаблі.

Т о п і р є здається іранського походження (пор. перське tabar). Його вживали як зброї до наступу тільки в найдавніших часах

Січна зброя з княжих часів, найдена на Київщині. 1 — мечі обосічні, на одну руку; 2 і 4 — мечі тяжкі дворучні; 5 — шабля східнього (азійського) походження; 6 і 7 — ножі.

головно варяги. Ібн-Фадлан каже, що всі руси мали меч, ніж і топір. Варяги, що були на візантійській службі, були озброєні в мечі, копя або топори. В описах боїв на Україні топори ніде не згадані. Але що вони були дуже поширені, про це свідчать часті знаходи в могилах. Як підручної зброї вживали ще й топірця (1071 р.).

Лук, як зброя, був відомий давнім словянам. Словянські є теж назви: тетива, стріла й тула — сагайдак на стріли. Але краще опанували цю зброю степовики й щойно від них поширився лук і в нашому війську. Під 968. р. наш літопис згадує, що коли склали мир із печенігами, печенізький хан дав гостинця нашому воєводі: коня, шаблю і стріли. Пізніше, підо впливом торків та половців, повстали й поширилися в нас лучники, яких називали стрільцями. З техніки володіння луком знаємо вислови «накласти стрілу» і «напрягати лук». У війську Данила 1251. р. появляється якийсь новий рід лука, рожанець: «стрільці йшли з обох боків, тримали у руках свої рожанці й наклали на них стріли на ворогів». Тули в галицьких бояр бували боброві.

Оружники. Відповідно до озброєння можна поділити військо на різні боєві катеґорії. Головне значіння мали два роди війська — оружники та стрільці.

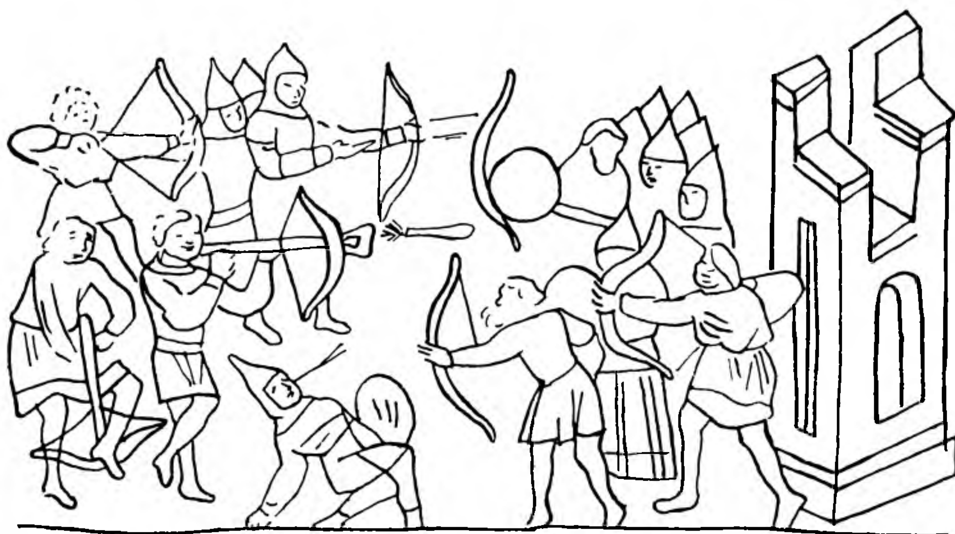
Оружниками називалося військо — озброєне повною зброєю, оружжям. Назва «оружники» появляється щойно в XIII. в., але так озброєні воївники водилися в нас від найдавніших часів. Оружниками можемо назвати тяжкозбройних варягів, пізніше княжу дружину і взагалі всі військові формації, що носили тяжку зброю. Повна зброя складалася з броні, шолома, щита, меча й копя.

Але не все й не всі воївники мали всі ті части озброєння. У варязькій добі зброя була найповніша, це бачимо із згадок у договорах перших князів із греками, в літописі та у грецьких описах Святославових походів. У договорі Ігоря з 945. р. згадані як звичайна зброя мечі, копя та щити. Воєвода Претич 968. р. дає печенізькому ханові гостинця: броню, щит та меч. Святославове військо в Болгарії 968—971. р. виступає в шоломах і панцирях, зі щитами й мечами, або зі щитами і копями. Не знаємо тільки, чи кожний воївник мав копя й меч, чи були окремі відділи копійників і окремі озброєні мечами.

В XI. і XII. в. броні згадані рідко. Не знати, чи того, що вони були загально поширені, чи — що їх недоставало. Рідко коли

Степовики-скити з луками. Рисунок зі старинної грецької вази.

Боротьба лучників-стрільців. З кенігсберського літопису.

літописці зазначують, що військо мало броні. Так нпр., 1151. р. на воєнних кораблях князя Ізяслава на Дніпрі «борці стояли у бронях і стріляли». В 1176. р. полк дружини князя Мстислава виступає — «всі у бронях». Але навіть і половці мали частину війська в повнім озброєнні: 1151. р. «повсідали на коні у бронях, зі щитами, з копями, наче до бою». З того можна здогадуватися, що броні були досить поширені.

Тяжкозбройні війська з того часу виступають до бою все з копями. Князь починав бій так, що перший кидав копям. Головний бій вирішував усе наступ війська, озброєного копями. Силу війська рахували на число копій: «в поганих (половців) було 900 копій, а в Руси 90 копій» (1169. р.).Один раз на означення цього роду війська літопис уживає назви копійники (1180. р.).

Для охорони від ворога копійники мали щити. Так 1151. р. князь Андрій іде в бій зі щитом; таксамо зі щитами бачимо ми половців.

Як копя в наступі були поломалися, то воївники витягали мечі й ними рубали ворога. Але чи всі копійники мали мечі, про це виразних немає згадок. Треба радше думати, що тільки добірні частини мали обидва роди зброї. Частіше воївники йшли до бою з самими копями.

В XIII в., в Галичині, за Данила, вже знана назва оружники. Літописець дає нам їх опис 1231. р.: на мурах города Володимира «стояли оружники,— блищали щитами і зброєю, на сонце скидаючись». На иншому місці — подібний опис Данилового війська: «щити в них були як та зоря, шоломи в них як те сонце, що сходить, у руках держали копя, як багато трости» (1251. р.).

Стрільці. Другий рід війська з иншим озброєнням це були — стрільці. Відповідніша назва була б тут «лучники», бо це вій-

сько було озброєне луками. Але назва «лучник» у тих часах означає — ремісника, що вироблював луки.

Лук був уже відомий давнім словянам. Та чи були зорганізовані окремі відділи лучників, про це відомостей немає. Варяги вживали теж луків, але в нас ця зброя ширше не розвинулася. Формація лучників, як окремого війська, витворилася в нас аж підо впливом степовиків, що все славилися добірними стрільцями. Наш літопис записав цікаву хвилину обміну зброї. В 968 р. київський воєвода Претич склав мир із печенізьким ханом і на знак приязни вони помінялися зброєю: Претич, як уже було згадано, дав від себе броню, щит і меч, а половчин йому — коня, шаблю і стріли. Але степовики не тільки доставляли нам цього роду зброї, але були й творцями легкого війська, озброєного луками. Уже Святополк Окаянний у боротьбі з Ярославом Мудрим наняв собі був печенігів. Від 1070. р. різні князі починають наймати собі на службу ватаги половців; найбільш уславився цим Олег Святославич, якого і прозвали Гориславичем за те, що його союзники багато горя навели на Україну. Зновуж у половині XII. в. київські князі зорганізували собі помічне військо з останків печенігів і торків під назвою «чорних клобуків». Ці степовики ввійшли у наше військо під назвою «стрільців» і на їх зразок почали організувати в нас і наших лучників. Так 1151 р. у боях над річкою Рутом, коли ворожі війська почали уступати, князь Вячеслав і Ізяслав «пустили за ними стрільців своїх, чорних клобуків і Русь». У 1169 р. берендії просять у князя Михалка: «ми поїдемо наперед стрільцями». В 1180 р. в бою з половцями знову виступають разом «стрільці руські й чорні клобуки».

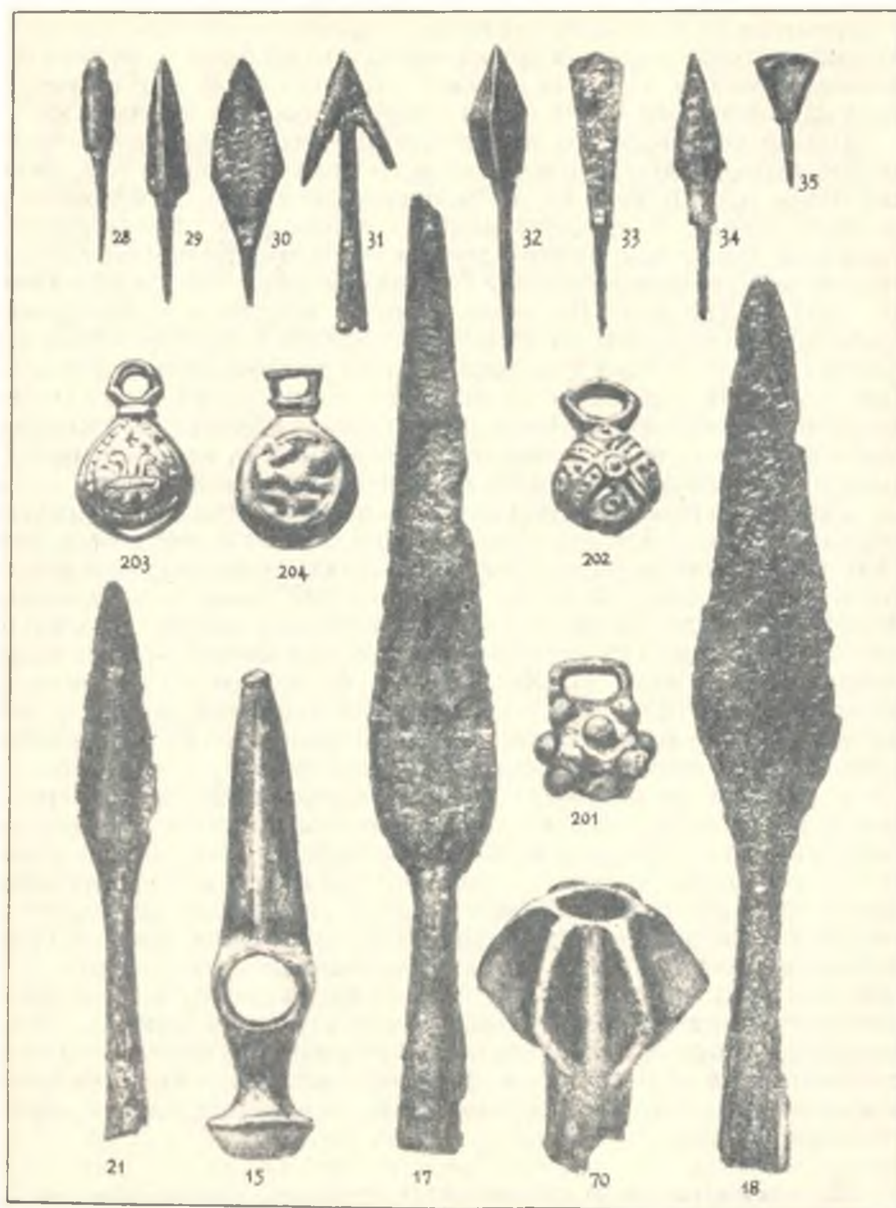
В пізніших часах, у XII. ст., степовики вже не згадуються. Видко, стрільці рекрутувалися тільки з місцевого населення. До особливого розвитку вони дійшли в галицько-володимирській державі за Данила. В різних походах вони виступають у великому числі, як окремі відділи або при боці оружників і здобувають собі славу доброго війська. Підчас походу на ятвягів 1235. р. польські князі просили Данила, щоб дав їм у допомогу своїх стрільців.

Про зброю стрільців не знаємо ближче нічого; знаємо лише те, що вони мали луки та стріли. У війську Данила 1251. р. стрільці мають, як було вже згадано, якийсь особливий лук — рожанець.

Від 1232. р. в галицькому війську згадуються також стрільці на соколів («приїхавшим соколом стрільцем»).

Піхота. В найдавніших часах військо наше було піше. Словянські вої йшли до бою пішки зі щитами та копями. Варяги виступали теж у битвах, як піхота — тяжко озброєна в панцирі й шоломи, з мечами або копями. До кінця XI. в. тяжкозбройна піхота творила головне військо на Україні. Тяжкі опанцирені полки, позахищувані щитами, понаїжувані копями — це прикметний вигляд війська того часу.

Пізніше тяжкозбройні воївники сіли на коні і головним військом стала тяжка кіннота. Тоді піхота заняла другорядне місце — в піхоті служили тільки «прості люди», незаможні, що не могли придбати для себе коня. Дуже часто бувало це міське населення. При облогах різних городів бачимо, що з міських воріт вихо-

Зачіпна зброя княжого війська. 28—35 — наконечники: залізні, мідяні та бронзові кінці стріл до луків; 17 і 18 — вістря копій; 15 — чекан; 70 — пірнач (закінчення булави); 201—204 — заліза до метання рукою або з ременя.

дять «п і ш ц і» і тут порядкуються до бою. Так 1149. р. в Луцьку «пішці вийшли з города» й почали стріляти на ворога. Та коли на них наступили копійники, вони чим-дуж утекли до города. Під Києвом 1151. р. поруч із кіннотою беруть участь у бою «кияни-пішці».

З Чернигова 1152. р. «вийшли пішці з города стрілятися», але князь Андрій наступив на них із дружиною та половцями й — «одних повибивали, инших увігнали в город». Пізніше вони вже не виступали на ворога, «не сміли вийти з города, бо були налякані».

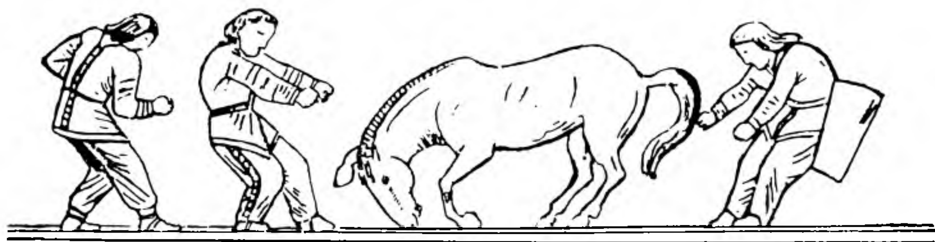
Піхота вела боротьбу найчастіше під охороною города. Були це звичайно стрільці, що здалека острілювали ворогів. Але як на них пішов наступ, вони не могли вдержатися на місці й ховалися за стіни города. У дальших походах піхота рідко брала участь. Труднощі були з тим, як його доставити піхотинців на місце. Коли була недалечко річка, то везли їх човнами, нпр., у похід на половців 1103. р. Дніпром. Піхотинці не могли встигнути за кіннотою і треба було залишати їх на місці. Це бачимо нпр. 1151. р. у боях під Києвом. Піхоти можна було вжити тільки до другорядних завдань. Так 1152. р. Володимирко галицький ставить пішців поруч із кіннотою боронити бродів. Піхота часом кінчала битву: коли кіннота розбила ворога, то піхотинці вели ще боротьбу з останніми відділами, роззброювали ворога, били втікачів, брали добич.

До нового розквіту дійшла піхота в галицько-володимирській державі в XIII. в. Тут подибуємо більші відділи піших військ. Так 1241. р. печатник Курило в Бакоті на Пониззі мав значніший відділ пішців — на підмогу Данилові він привів 3000 пішців і 300 кінноти. В 1245. р. князь Ростислав зібрав селянську піхоту — «смерди многи пішці»; Данило повів на нього теж «вої многи і пішці». Піхота брала участь в бою під Ярославом 1249. р. по обох сторонах. У бій із ятвягами 1251. р. йшла тяжкозбройна піхота. В 1253. р. під Більськ Данило посилає знову піхоту й кінноту. У 1259. р. на татар з Володимира виступили міщани — як піхотинці.

З цих звісток бачимо, що піхота в галицькій державі грала важну ролю, вона була під особливою опікою князів. Ця піхота складалася з селян та з міщан. Але були це не слабо озброєні вої, як у попередніх століттях, а сильна формація — добре озброєна. Про це свідчать слова літопису з 1251. р., які вже вище наведено: «вої позсідали з коней і п і ш ц і з обозу озброїлися: щити їх були як та зоря, шоломи блищали на сонці, держали в руках копії як багато трости, а стрільці йшли з обох боків і тримали в руках рожанці (луки) свої й понакладали на них стріли на ворога». Отже до галицької піхоти належали й тяжкозбройні оружники і стрільці лучники. Була це нова сильна формація, але серед яких обставин вона повстала, й як була зорганізована, про це, на жаль, ближче не знаємо нічого.

Початки кінноти. В найдавніших часах на Україні кінноти не стрічаємо. У словян тільки старшина виходила в похід на конях. Варяги, як морський народ, відбували дальші дороги водяними шляхами, на човнах. Україна взагалі не була багата на коні. Цісар Костянтин Порфирородний (пол. X. в.) оповідає навіть, що на Україні цілком коней немає, що їх купують у степових печенігів.

Але насправді в українських степах жив дикий кінь, т а р п а н. Як із пізніших описів знаємо, був він невеликого зросту, доходив ледве до $1^1/_2$ метра, мав велику голову з короткою мордою, гострі вуха, коротку, товсту шию, широкі груди, простий зад; масти був мишастої, з темною або чорною смугою здовж хребта, грива і хвіст

Скити приборкують дикого коня-тарпана. Рисунок з грецької посуди.

чорні. Тарпани жили великими табунами 50—60 штук. Лови на них за княжої доби належали до влюбленого спорту. За найбільшу штуку вважали — ловити їх і вязати руками, певно з коня; такі лови влаштовував Володимир Мономах. Але присвоїти дикого коня було дуже важко і, хоч пізніше коні «вибивали з диків», то рідко це справді вдавалося. Тимто найбільше коней словяни діставали від степових кочовиків.

Перші звістки про коні в війську літопис подає вже в часах Олега: в похід на Візантію 907. р. князь повів частину війська на конях, частину човнами. Те саме читаємо про похід Ігоря на греків 944. р. Але в тих часах коней уживали, мабуть, тільки до перевозу війська, не в боях. Воєнна кіннота почала розвиватися аж у боротьбі з печенігами, що від початку X. віку непокоїли наші гряниці. Дикі степовики налітали несподівано на українські оселі, заскакували безборонних мешканців, загарбували, що було під рукою і швидко відбігали назад. Щоб дорівняти скорій степовій кінноті, українці мусіли орґанізувати кінне військо.

Потреба кінноти виявилася також у перших стрічах з Візантією. Греки мали тоді славну кінноту, тяжко озброєну: їздці виїздили на ворога кінно, в панцирях і в шоломах, з довгими копями й проти їх ударів піхота була безборонна. Це відчув князь Святослав у своїх походах на Болгарію 968—970. р. Грецька кіннота так сильно напирала вперед, що навіть залізні лави варягів зі щитами й копями не могли встояти на місці. Святослав бачив це і під Доростолом намагався поставити кінний полк проти греків. Про це оповідає Лев Діякон: «Скити (українці), з кінцем дня на конях виїхали з города, вперше зявилися кінними, бо звичайно виступають вони на ворогів пішки — не вміють вилазити на сідла й так битися з ворогами. Ромеї (греки) чим-дуж хопили за зброю, посідали на коні, схопили копя (вони вживають довгих копій до бою), з запалом і напором великим на них пустилися. Але ті не вміли й поводити коней вуздами, й коли ромеї вдарили на них копями, звернулися й забралися до міста». Так перша спроба вжити кінноту до бою не повелася.

Наступник Святославів, Володимир Великий, не кинув заходів творити кінноту. В поході на волжанських болгар 985. р. він висилає степових торків на конях, але його власне військо було ще піше, плило човнами: «Пішов Володимир на болгар із Добринею, дядьком своїм, човнами, а торків берегом привів на конях». В 966. р.

він завів нові судові кари (т. зв. вири) за вбивство — «на зброю і на коні».

З Володимирових синів, Святополк (1015—1019) користувався найманими печенігами, своєї, видко, кінноти багато не мав. Але Ярослав Мудрий до дальших походів уживав уже коней. Так під 1042. р. читаємо в літописі, що підчас походу на Ям «вигинули коні в воїв Володимира (Ярославового сина) так, що коні ще дихали, а з них здирали вже шкіри,— такий був помір на коней». За перших наступників Ярослава українська кіннота могла вже мірятися зо степовими ордами. В 1060. р. Ярославичі ходили «на конях і човнами» на торків. В 1068. р. Святослав Ярославич із 3000 коней розбив 12 тисяч половців. Літопис оповідає про це так: «Святослав був у Чернигові, а половці воювали довкола Чернигова. Святослав зібрав трохи дружини й вийшов на них під Сновськ. Коли половці побачили, що військо йде, впорядкувалися на стрічу. Святополк бачив, що їх велика сила і сказав до своєї дружини: «Рушаймо, нема вже нам куди діватися». І вдарили на коні, й переміг Святослав трьома тисячами, а половців було 12 тисяч. Одних побили, а инші потонули у Снові, і князі ловили їх руками. Це було 1. листопаду. І вернувся Святослав з перемогою у свій город».

Ця перша перемога над половцями дала доказ, що українська кіннота вже була зорґанізована й могла мірятися навіть зі степовиками, які давали їй перші зразки орґанізації.

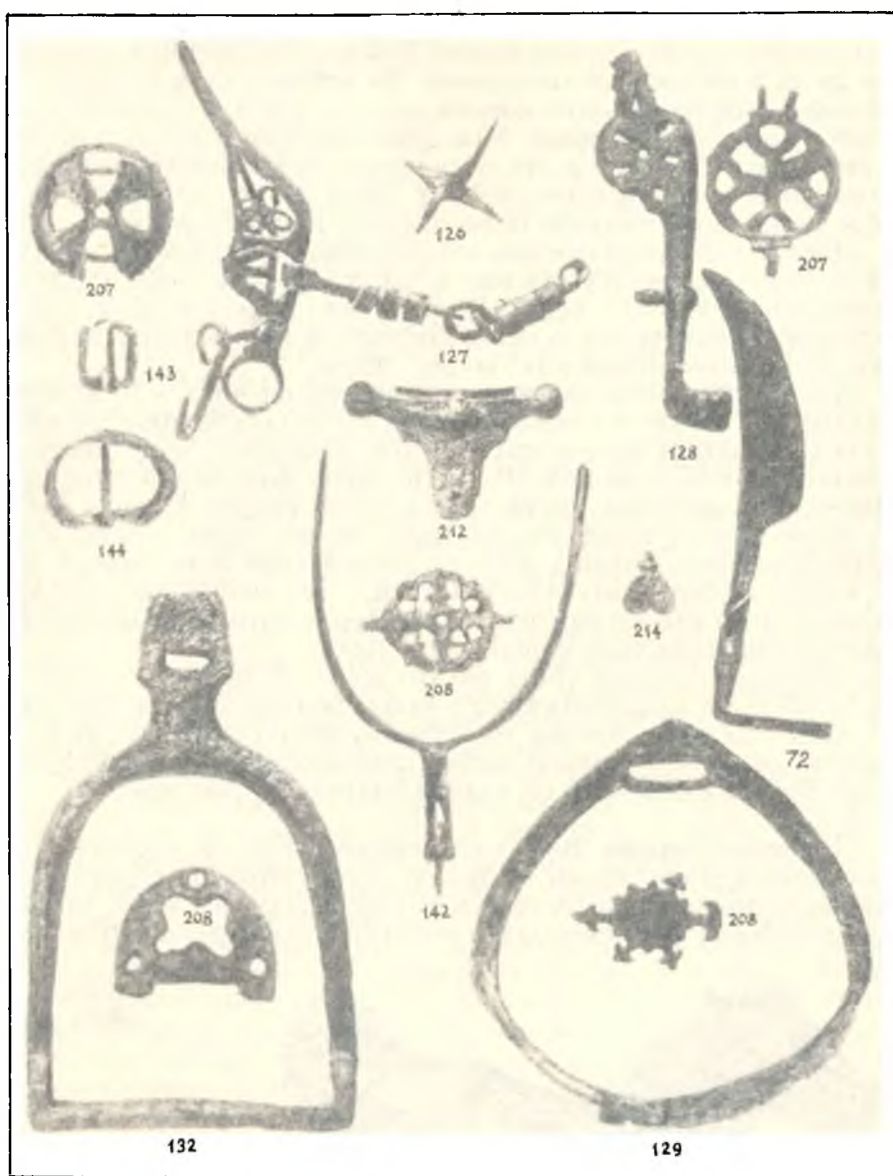
Збірної назви на кінноту у княжих часах не стрічаємо. Може вживали тоді назви «комонник» (від давнього комонь = = кінь), але у княжих памятках її не бачимо,— вона появляється щойно в XVI—XVIII. в. Звичайно їздці звалися конники, деколи ще й снузники — від старого слова «сън — узникъ», себто звязаний із кимось докупи, тут — із конем.

Кіннота за своїм озброєнням і тактичним завданням поділялася (таксамо як піхота) на тяжку та легку. Тяжкозбройна кіннота, це оружники в тяжких бронях, у шоломах, зі щитами й копями або мечами. До легкої належали стрільці, без тяжкої зброї, з луками.

Коні. Наша кіннота мала коні місцевої годівлі і з добичі на половцях. Коні в більшій кількості згадуються найчастіше у наддніпрянських землях. В 1107. р. половецький ватажок Боняк у поході «заняв коні біля Переяслава». Таксамо в Переяславщині князі Ольговичі 1141 р. позабирали коні. В Чернигівщині в Рахнах у лісі 1146. р. було 3000 кобил стадних і 1000 коней. В 1168. р. половці позаграбували коні й худобу біля Полонного в Київщині, 1176. р. за Києвом.

Але ще частіше українці добували коні в походах на половців. Так 1095 р. «Святополк і Володимир пішли на вежі (половецькі обози), і взяли вежі, і полонили худобу й коні, верблюди і невільників, і провели до своєї землі». Таксамо в походах 1103., 1135., 1185. і инших років.

Більші стаднини були власністю князів. Підчас нападу половців на Київщину 1067. р. схвильований народ зажадав від князя коней до походу на степовиків — видко, князь мав більші стада. Таксамо княже було велике стадо в Рахнах на Чернигівщині. В Галичині з княжих часів походила велика стаднина в Перемищині, в се-

Старинні залізні та мідяні частини кінного виряду, найдені в Київщині. 126 — якірець, що його кидали під копита ворожим коням, 127 — вудила, 129 і 132 — стремена, 142 — остроги, 143 і 144 — залізні пряжки, 207 і 214 — мідяні прикраси.

лах Негрибка, Гійсько, Буців, Торки, Витошинці, Даровичі, Батичі, Малковичі, Мацьковичі. Мешканці тих осель здавна тільки й тим займалися, що доглядали княжі коні. Ще в XVI. віці вони покликувалися на свої права з княжих часів і навіть подали польському

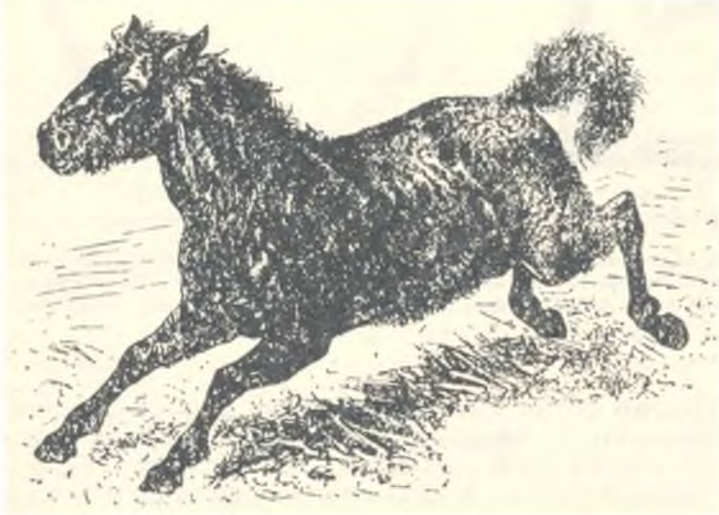
урядові грамоти князя Льва, що, мовляв, князь взяв їх «на службу нашу воєнну й для догляду наших коней господарських (княжих) при дворі нашому перемиському». Ця грамота була підроблена, але канцелярія польського короля цього не пізнала, і селяни залишилися вільні від панщини. Між цими конюшими селами звертає на себе увагу село Торки. Це, очевидячки, оселя кочовиків-торків, що служили в українському війську. Вони, як усі степовики, мали добрі коні, і князі уживали їх до своїх стаднин як к о н ю х і в.

Догляд над конюхами мав «старійшина конюхом» або к о н ю ш и й. Цей уряд згадується вже в часах Олега, а потім у XII. в. Володимир Мономах у своїй «Поуці дітям» зазначує, що сам особисто доглядав конюхів — стаднини мали велике значіння для війська, і князь мусів про них пильно дбати.

Але й селяни мали свої коні, про це виразно читаємо в літописі під 1103. р. Тоді князі мали раду, коли їм іти на половців. Дружина князя Святополка противилася походові навесну, бо це завадить селянам у роботах на полі. На це відповів Володимир Мономах: «Дивно мені, дружино, що вам шкода коня, котрим селянин оре, а про нього самого чогось не подумаєте; почне мужик орати, а тут приїде половчин, ударить його стрілою й коня йому забере, поїде в село, забере йому жінку, й діти, і все майно, то коня вам шкода, а його самого вам не жаль!» Нераз потім бачимо, що народні вої виряджалися в похід на конях.

Для годівлі коней сіяли багато вівса. У пізніших часах, у XVI—XVII. ст. продукція вівса в наших землях була така висока, що серед усіх родів збіжжя на першому місці стояв овес. Те саме було вже, мабуть, за княжих часів. Принайменше, в західній Україні, на Волині вже в XIII. ст. селяни платили данину вівсом.

Лицарські вправи. Військо за княжих часів не відбувало ніяких систематичних вправ, не було тоді ні муштри, ні маневрів. Але кожний воївник підлаштовувався до свого фаху сам. Його виховували до війська вже замолоду, а потім уже самий дбав про те, щоб

Тарпан — дикий кінь.

Рисунок з природи, зроблений в половині XIX. в., тоді, коли ще на українських степах жили останні тарпани.

не стратити справности, і при різних нагодах старався скріпити себе й видосконалити.

До військового життя підготовлювалися вже малі хлопці. Святослав Ігоревич, славний лицар, почав воювати вже малою дитиною, за традицією в бою перший кидав копя: «сунув копям Святослав на деревлян, і копя полетіло поміж вуха коневі й ударило коня в ноги,— бо був він ще малий». Володимир Мономах ходив на лови від тринадцятого року життя. Данило галицький уже кількалітнім хлопчиком володів мечем. Коли бояри хотіли було розлучити його з матірю та один боярин, Олександер, узяв його коня за поводи, «він виняв меч, і рубнув його, і коня порубав під ним». Таксамо Данилів син, Лев, малим хлопцем ходив у бій під опікою довірених бояр.

Дужання.
Рисунок з кенігсберського літопису.

Молодий воївник мусів пізнати всякі роди зброї, різні способи боротьби та лицарських вправ, мусів навчитися кидати копям, стріляти з лука, володіти мечем і шаблею, рубати топором, їздити верхи конем, ходити на лови, веслувати, боротися рукопаш. Це були тодішні спорти й підготова до війни.

В ранніх часах дуже поширене було дужання, борня, що звалася «б о р б а». Вже на перших сторінках літопису є оповідання про Кожемяку, молодого силача, що рвав руками шкіру, затримав був у бігу вола й вирвав йому з боку шкіру з мясом. Літопис описує його борню з печенізьким велетнем: «розміряли місце між обома військами й пустили одного на одного; вони схопилися сильно, він притиснув печеніжина в руку на смерть і кинув ним об землю». Як силач уславився був тмутороканський князь Мстислав, син Володимира Великого. В 1022 р. у дужаннях переборов він Редедю, князя касогів (черкесів), що накликував його до борні: «Не зброєю биймося, а поборімося». Часом і бій двох військ переходив у таку загальну борню. Так у битві на альтському полі «була січа зла, якої ще не було на Руси, і з а р у к и х а п а л и с я і рубали один одного, і сходилися тричі».

Копям орудували на двоякий спосіб. З тяжким копям, що мало залізне вістря, воївник ішов пішки на ворога або їхав конем і старався противника колоти, вдарити, пробити. Легким, коротким копям, кидали здалека.

Лук був здебільша зброєю легкої кінноти. Особливо молодь справлялася, стріляючи з лука.

Меч був важкий, і щоб ним зручно орудувати, треба було мати вироблену силу в руці. Лекша вже була шабля, але її вживали рідко.

Кождий воївник управлявся в їзді конем, мусів уміти наздогнати швидких степовиків і з коня боротися копям, чи мечем.

Знаємо звичай, що хлопця вперше саджали на коня тоді, коли робили йому «постриг»,— перший раз остригали волосся.

Підготовою до війни були лови. На звіря йшли часто пішки з рогатиною, особливо на ведмедя й кабана. За дикими кіньми гнали верхи й ловили їх руками — такі лови описує Володимир Мономах.

У раніших часах, коли в більшому розвитку була фльота, дуже поширене було знання веслярства й орудування човном. Святослав у болгарському поході сам веслував, переїжджаючи Дунай: «приїхав якимось скитським човником, тримаючи весло й разом із иншими гребучи, якби й усякий инший».

В тих часах бували уже й показові игрища, де охотники описувалися зручністю й силою. Для таких змагів були окремі витоптані майдани, що теж звалися «игрищами». Один письменник описує, як охоче нарід ішов приглядатися таким показам: «грища втолочені, й людей така велика сила, що починають пхати один одного». Пізніше відбувалися й лицарські грища, як це було в західньо-европейського лицарства. Першу згадку про них маємо з 1150. р. з Києва. Князь Ізяслав святкував тоді свою перемогу і справив святочний бенкет: «тоді й угри на фарах (конях) і на скоках играли на Ярославовому дворі, велика сила; кияни ж дивувалися числу угрів і зручності їх і коням їх».

Такі лицарські змаги знаємо і з Галичини. Князь Василько, Данилів брат, раз для розваги почав борню з якимось угорським бояриином: «добув меча свого играючи на слугу королевого, а той ухопив щит, играючи». Як видко з опису, лицарі ставали один проти одного пішки, з мечами та щитами. Під мурами Ярослава 1245. р. князь Ростислав стрічався з угрином Воршем на коні: «і як він зустрічався з Воршем, упав під ним кінь і він розбив собі плече».

Боротьба тмутороканського князя Мстислава Сміливого з касозьким ватажком Редедею.

Також в щоденному житті воївник повинен був заготовлюватися до витривалости та здержливости, вміти витримувати холод і спеку, голод і невигоди. Він повинен був уставати до схід сонця, сам усе доглянути, не покладаючись на отроків та службу, ставити до себе як-найбільші вимоги. Зразками таких лицарів був Святослав Ігорович, Володимир Мономах, Данило й инші визначні князі та полководці.

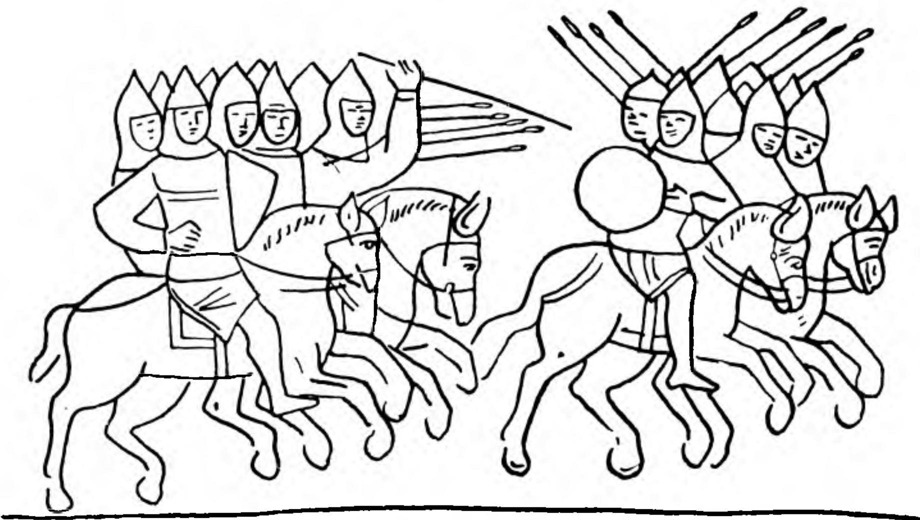
4. Приготова до війни

Війна й мир. Війна звалася р а т ь: «почати рать», «встати раттю», «йти раттю» й ин. Деколи в цьому значінні вживається слово «п о л к», пізніше приймається й «в і й н а». Неприятель називався «р а т н и й».

Лицарські князі явно проголошували війну. Славний завойовник Святослав усе повідомляв про те, що хоче почати війну: «посилав до краю, кажучи: «хочу на вас іти». Того звичаю пильнував і Володимир Великий: «Прийшов Володимир із варягами до Новгорода і сказав посадникам Ярополка: «ідіть до брата мого і скажіть йому,— Володимир іде на тебе, готовся з ним битися».

Війну проголошували святочно через послів. Коли князі Олеговичі почали були виступати проти Ізяслава Мстиславича, він 1147. р. вислав до них свого посла й нагадав їм їх присягу, що, мовляв, будуть жити з ним у мирі. Коли ж Олеговичі не дали ясної відповіді, Ізяславів посол приїхав до них удруге і привіз їм «хресні грамоти», тобто підписані ними грамоти з присягою. Посол промовив до них за князя: «Цілували ви мені хрест до кінця свого віку,— а оце ви, браття, хрест переступили, і почали придумувати зраду й хотіли вбити мене; так нехай буде зі мною Бог і сила животворного хреста,— і мені як Бог дасть». І при цих словах посол кинув їм хресні грамоти. Ці слова «в і д к и н у т и х р е с н у г р а м о т у» означали проголосити війну. «В той час розсварилися Всеволод із Володимирком — і почали шукати один на одного вини; і Володимирко відкинув йому хресну грамоту, а Всеволод із братами пішов на нього» (1144. р.).

Але бувало й таке, що війну починали, не проголошуючи її — несподівано нападали на противника, щоб не дати йому підготовитися до боротьби.

Кіннота в часі боєвого походу. Рисунок з кенігсберського літопису.

Війну можна було вести всякими способами. З ворогом не тільки стрічалися в бою, але й руйнували його землі, палили села, забирали населення в полон. У поході Данила на белзьку землю 1221. р. «боярин грабував боярина, мужик мужика, городяни городян так, що не залишилося одного села не пограбованого, як це книги говорять притчею: не залишився камінь на камені. Белжани називають це «злою піччю», бо ніч погану игру з ними заграла,— повоювали їх перед світанком».

Траплялося й таке, що бранців, що попали в полон, убивали. Погану славу здобув собі Ізяслав Мстиславич, що підступом у бою приманив галичан і казав їх повбивати: «залишився Ізяслав із малою дружиною на побоєвищі, й поуставляв стяги галицькі, і пішли галичани під свої стяги, і він набрав силу бранців. І коли побачив велике число бранців, казав їх рубати — а луччих мужів забрав зі собою. І був плач великий по всій галицькій землі» (1153. р.).

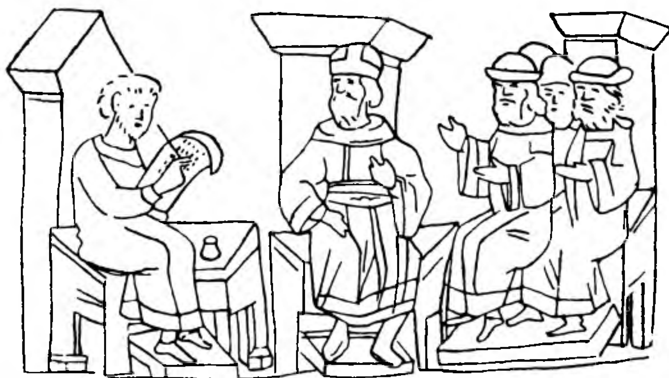
Але такі події громадська думка гостро осуджувала. Особливо ж духовенство старалося стримувати князів від жорстокости. Бували теж спроби унормувати ведення війни й забезпечити спокійне населення від насили війська. В 1229. р. прийшло до такого порозуміння між Данилом та Конрадом Мазовецьким: «створили між собою клятву Русь і ляхи: як потім коли буде між ними війна, то ляхи не будуть воювати руської челяді, ні Русь лядської».

Підчас війни скоро приходило до мирових переговорів. Звичайно слабша сторона, якій у боротьбі не пощастило, вишукувала собі посередника і той старався довести до мира. Таким «ходатаєм», нпр., у 1149 (1150). р. був галицький Володимирко, що заступався перед Вячеславом і Юрієм за їх братанича Ізяслава. Він силкувався поладити їх і казав: «Бог поставив нас володарями, на кару лиходіям і на добро благочестивим, то якже ми можемо молитися до Творця нашого: Отче наш, прости нам прогріхи наші, як і ми прощаємо прогрішеникам нашим? Ваш синовець Ізяслав, що з вашого роду, перед вами не почувається невинним, але кланяється і милости в вас просить; я ж простий ходатай між вами,— янгола Бог не зішле, а в наші дні нема ні пророка, ні апостолів». Ці слова так зворушили Вячеслава, що він погодився на мир.

Обидві сторони зносилися спершу через послів, для забезпеки деколи давали закладників, потім приходило до зїзду і врешті складали мир. Звичайно заприсягали мир святочною присягою,— «цілували хрест» у церкві. Духовенство своїми промовами підносило вагу присяги. Чернигівський єпископ Онофрій при такій нагоді сказав священикам: «Хто від цього хресного цілування відступить, нехай буде проклятий дванацятьма Господніми празниками (1146. р.). Умови мира списували деколи у грамоти.

Переможена сторона платила часом переможцеві контрибуцію. Так Володимирко галицький, як дійшло до мира, заплатив свому противникові Всеволодові 1400 гривень срібла «за труд». Деколи обидві сторони давали одна одній закладників: «створили мир з половцями і взяли т а л ь між собою» (1101. р.).

Часом війна кінчалася без мира: «Ярополк із Всеволодом ніяк не уладився, ні мира з ним не створив» (1135. р.). Автім була така приповідка: «м и р с т о ї т ь д о в і й н и, а в і й н а д о м и р а» (1148. р.).

Княжа рада. Рисунок з кенігсберського літопису.

Командування. Найвищу владу над військом у війні й за мира мав князь. Як у одному князівстві князів було більше, найвище командування належало до князя-батька або до найстаршого в роді. Київські князі, що звалися ще великими князями, мали все першенство перед иншими членами княжої династії.

Князь мав обовязок організувати військо, утримувати дружину, ставити й удержувати укріплення, приготовляти оборону; — він своєю владою починав війну, укладав союзи, приймав згоду. На всі ці справи великий вплив мала боярська рада або дума, що засідала при боці князя. З нею князь мусів порозумітися, заки мав почати війну. Так 1103. р. відбулася рада у справі походу на половців: «Вклав Бог у серце руським князям думку добру,— Святополкові й Володимирові, і зібралися радити в Долобську; і сів Святополк зі своєю дружиною й Володимир зі своєю дружиною в одному наметі. І почали радити».

Але боярська дума це був орган тільки дорадний, князь не був обовязаний іти за порадою бояр, рішальний голос мав таки він сам. Деколи до значіння приходило віче, рада представників усієї землі і віче могло приняти жадання князя, або їх відкинути. Так князь Ізяслав перед війною з Юрієм 1149. р. питався в київської громади: «Скажіть нам, чи можете за нас битися?» Кияни відмовилися від участи в війні й порадили князеві вступитися на якийсь час із Києва.

Підчас війни князь або сам виконував свою владу, або передавав її иншим князям, від нього залежним. Так київський князь Вячеслав на старости літ рідко виходив сам у похід, а виручався своїм небожем Ізяславом, що спільно з ним княжив у Києві: «Як де буде можна нам обом їхати, то поїдемо обидва; автім ти їзди з моїм полком і своїм» (1151. р.).

Молодші князі мали обовязок виявляти пошану старшому князеві, «їздити при стремені» його. Так галицький Ярослав, як був іще молодий, заявив київському князеві Ізяславові свою відданість: «Сьогодні, батьку, кланяюся тобі, прийми мене так, як сина свого Мстислава,— нехай Мстислав їздить при стремені твоїм по одному боці, а я по другому боці, попри твоє стремено їздитиму я з усіма своїми полками» (1152. р.).

Зправила військову владу міг виконувати тільки сам князь: «боярина не всі слухають», зазначує літописець (1151. р.). «Не сильно бореться дружина, коли ми не їздимо з нею самі», казали князі 1152. р. Тимто в воєнний похід ішов навіть малолітній князь, а дійсний полководець видавав накази в його імені. Так знаємо, що Святослав іще недолітком був у поході, і сам починав бій традиційним ударом копя. Таксамо Данило посилав із військом малого Льва, хоч він «був іще такий молодий, що й на бій не міг вийти». (1245. р.).

Але нераз князі виручалися в війні боярами. Ярослав Осмомисл «сам не ходив із полками своїми, а посилав їх із воєводами», зазначує літописець (1187. р.).

В о є в о д а в тих часах це не був ні уряд, ні титул, ні ступінь старшини. Воєводою називали всякого полководця, що проводив військом. У галицькій державі нераз провід над військом мали урядовці, що їх уряд не мав нічого спільного з військом, нпр., дворецький — наставник над княжим двором або печатник — державний канцлер. Воєводами бували і звичайні бояри без ніяких окремих титулів. Влада такого старшини над військом звалася в о є в о д с т в о. Коли Ярослав Мудрий висилав на Візантію 1043. р. сина Володимира, «дав йому велике військо, а воєводство доручив Вишаті». В 1237. р. князь Юрій «Жирославові Михайловичеві придав воєводство у своїй дружині». Воєводи, як княжі урядовці з означеним місцем урядування, виступають щойно в XIV. в. на західніх землях. Так у грамотах князя Юрія-Болеслава 1334-5. р. згадуються воєводи: белзький, львівський, перемиський і луцький.

Головний провід над військом якоїсь округи мав т и с я ц ь к и й — орґанізатор місцевого ополчення. Літописець зазначує, що 1089. р. «воєводство київської тисячі» мав Янь, а 1231. р. Іван Славнович. Тисяцький боронив передусім свого города; знаємо це про перемиських тисяцьких Яруна 1213. р. й Юрія 1226. р. Але він виходив і в похід з військом, проводив полком, мав при собі бояр і отроків, водив військо в бій. Так 1128. р. Воротислав, тисяцький князя Андрія, та Іванко, тисяцький Вячеслава, «вислали отроків своїх у город»; 1136. р. київський тисяцький Давид Ярунович «з боярами гнав за половцями, та їх розбили».

При тисяцьких були в війську с о т с ь к і. Коли Данило 1231. р. скликав військо перед походом, на вічі виступають тисяцький Демян і сотський Микула.

Мобілізація. Військо за княжих часів не творило армії, готової постійно до війни, а збиралося тільки в часі нападу ворога, або в похід, який постановив князь. Таку мобілізацію називали словами «с о в о к у п и т и в о ї, д р у ж и н у».

Князі збирали передусім дружину. Це була найцінніша частина війська, досвідна в військових справах, тісно звязана з князем, обовязана зявитися на перший заклик князя. Коли 1068. р. половці напали на Чернигівщину, князь Святослав зібрав тільки дружину і з нею рушив на ворога. Таксамо підчас половецького нападу 1093. р. Святополк мав готову саму дружину (отроків). На заклик Данила 1231. р. прийшли тільки отроки з тисяцьким і сотським. В який спосіб скликали дружину, того певно не знаємо. Може, княжі доручення розвозили отроки, чи дітські.

Кольчуга або панцир. З находок в Кремянці на Волині.

Такий панцир, що заховався в могилах з давніх княжих часів, робили звичайно зі скіри. Поверх неї нашивали густо залізні кільця чи луски так, що вони заходили щільно одна на другу.

Воїв, тобто ополчення покликав князь на віче й повідомляв там про потребу походу. Так 1147. р. Ізяслав Мстиславич наказав скликати киян і вони «зібралися від малого до великого біля святої Софії у дворі». Княжий висланник вияснив мету походу й закликав нарід: «Поспішайте від малого до великого, хто має коня, на коні, а як не має коня, човнами». Кияни відповіли: «Ми тішимося, що Бог тебе спас від зради,— підемо з тобою і з дітьми, як ти захочеш». Коли треба було повідомити населення про похід, давали знак трубами: «Ізяслав ударив у труби, скликав киян і пішов з Києва в похід за полками своїми» (1151. р.).

Війську назначували якийсь реченець, коли воно мало було зібратися. Так при одному поході зазначено: «До Мстислава зібралася дружина на ц е й день, а на д р у г и й — новгородці, ростовці та білозерці» (1096. р.). Військо збиралося довший час: «Пішов Ізяслав на Чернигів, збираючи свою силу, і післав забрати полк у дядька свого Вячеслава, з Угорщини привів полки на поміч собі, і володимирський полк привів, і зібрав усі полки берендіїв» (1148. р.). Часом князь сам ішов збирати військо: «Того часу великий князь Святослав Всеволодич пішов був на Карачів і збирав із верхніх земель військо, хотів іти на половців на Дін на ціле літо» (1185. р.).

Деколи мобілізація мала успіх невеликий. Коли 1093. р. напали половці, князь Святополк поїхав збирати військо. Але нашвидку зібрав лише 800 отроків, а тимчасом потреба було до 8000 війська. Иншими часами знову на княжий заклик ставали всі, хто тільки міг зброю нести. Так 1148. р. Ізяслав Мстиславич викликав у Нов-

городі таке одушевлення, що новгородці заявили: «Княже, за тобою піде всяка душа,— навіть дяк, коли йому гуменце пристрижено, а невисвячений, і той піде, а хто висвячений, той нехай Бога молить!» Нераз останні відділи війська прилучалися аж підчас самого походу. Коли Ігор Святославич вибиравсь у відомий похід на половців, вів із собою різні полки, «і так ішли вони тихо, збираючи дружину свою». Але, як була небезпека нагальна, ополчення саме без наказу поспішало до зброї. Так 1068. р., коли половці пограбували були Київщину, «люди київські прибігли до Києва, зробили віче й післали до князя, кажучи: «половці порозходилися по землі, дай, княже, зброю й коні, будемо ще з ними битися».

Як із цієї картини видко, більші запаси зброї були у князя, й їх розділяли ополченню. Для потреб війська служили й коні з княжих стаднин. Але й деякі бояри мали свої магазини зброї і всякого военного припасу. Коли князь Данило добув двір бунтівничого боярина Судислава, знайшли там «вино, овочі, харчі, копя, стріли,— всього піддостатком побачили» (1229. р.).

Коли війна покінчилася, князь розпускав військо додому: «Ярополк вернувся до Києва й розпустив військо» (1135. р.).

Число війська. Літописи подають часом дуже великі числа нашого війська, особливо в найдавніших часах. Олег у поході на Царгород 907. р. мав, кажуть, 2000 човнів по 40 люда, тобто 80000 війська. Сили Святослава у другому поході на Болгарію греки нараховували на 60000, з них у боях полягло начебто 38000. Під Перемишлем 1097. р. угри мали 100000 війська, але в бою з Ростиславичами зазнали поразку, й на полі бою полягло їх 40000. Ці великі числа не заслуговують на довіря. Літописи подавали ці відомости за давніми переказами або з чуток, не провірювали їх достовірности, а часто і прибільшували числа, щоб цим вславити перемогу своїх князів або змалювати погром ворога.

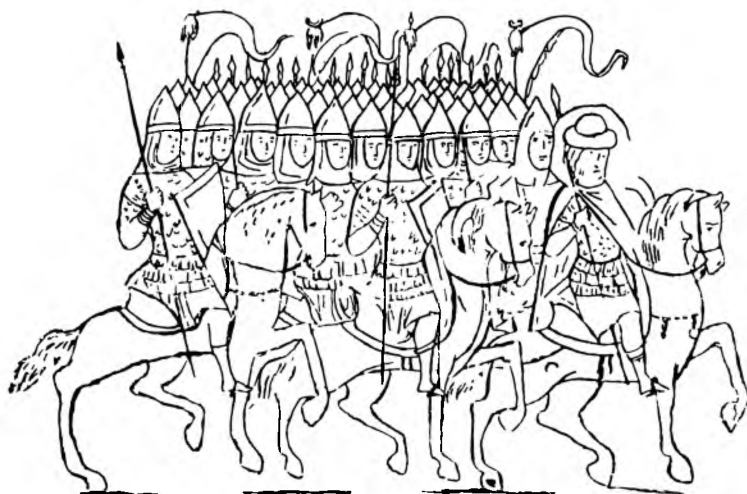
В оповіданнях сучасників або й самовидців, що на власні очі бачили бої, кількість війська куди менша — часом така мала, що тепер нам важко повірити, що такими дрібними силами вели війни. Але і в тих згадках, що в їх вірности не доводиться нам сумніватися, треба докладно розрізняти, чи мова йде про все військо, чи тільки про дружину, або вибрані частини.

Числа, що торкаються дружини, все невеликі. В 1086. р. на Україну напали половці. Князь Святослав Ярославич силкувався зібрати для оборони всі можливі сили, але йому поталанило стягнути тільки 3000 дружини, тяжкозбройної кінноти і з цією силою він пішов у бій з половцями, яких мало бути 12000, і погромив їх. У 1093. р. половці знову напали були на Київщину. Київський князь Святополк Ізяславич мав готового війська лише 700 отроків і більше їх не міг і зібрати, бо «земля збідніла через війни», тимто мусів просити підмоги в сусідніх князів. Князь Ізяслав Давидович 1146. р. мав 3000 війська,— мабуть, і дружини і воїв разом. Печатник Курило 1241.р. привів Данилові 3000 піхоти і 300 кінноти. Це найбільші числа дружини або инших добірних військ, про які читаємо в літописах.

Але дуже часто князі йшли в бій із куди меншими силами. У битві з уграми 1097. р. Давид Ігорович мав 100 вояків, його

союзник, половецький хан Боняк, 300,— і з таким військом вони звели успішний бій із мадярами. В 1172. р. князь Михалко пішов на половців зі 100 людьми дружини й 1500 берендичів — і переміг ворога. Данило 1231. р. мав при собі тільки 18 вірних отроків, а в бою під Ярославом 1249. р. на підмогу братові Василькові вислав лишень 20 «вибраних мужів».

Народнє ополчення, вої, певне значно перевищали числом дружину. На жаль, літописці вдоволяються тільки загальними висловами, що, мовляв, війська було багато, «множество», а докладних чисел не мають. Для орієнтації можемо навести тільки одну звістку — з московських земель, що, зрештою, в тих часах мали майже

Княжа дружина виступає у похід.

такий сам військовий устрій, як Україна. В 1174. р. князь Андрій Боголюбський улаштував перегляд свого війська: «післав позбирати свої вої — ростовців, суздальців, володимирців, переяславців, білозерців, муромців, новгородців і рязанців, перечислив їх. і знайшов їх — 50.000». Це число, пядесять тисяч війська — це найбільше число, яке стрічаємо в давніх літописах. Ледви чи котрий князь розпоряджав більшою силою: дружини і народнього ополчення разом.

Київські князі користувалися теж підмогою «чорних клобуків», турецьких орд, що признавали над собою українську владу. В 1139. р. князь Ярополк стягнув у поход аж 30000 берендичів — число мало ймовірне. Але звичайно чорні клобуки приходили меншими полками. Як ми вже вище бачили, 1172. р. було їх — 1500, в иншому поході 1183 р.— 2500. В порівнянні з рештою української армії це були значні сили, але ці степовики творили тільки легке військо, виступали стрільцями в передових полках, до бою з копійниками їх не можна було вжити.

У більших боях княже військо,— разом із ополченням та степовими союзниками,— могло доходити навіть до 50000. Але тяжко-

збройні сили, що вирішували битву (дружина й оружники), мабуть, ніколи не виходили поза число кількох тисяч.

Полки. Військо поділялося на полки. Слово «полк» мало кілька різних значінь. Найчастіше воно означало «військо» взагалі: «за мною йде полк із князем без числа»; «розміріли місце між обома полками (військами)»; «врадили не йти полком з ними битися, але припустити їх до себе». Дальше «полк» означав похід або бій: «на полку тому з Мстиславом ми не були»; «говорять, що киян одних погибло на тому полку (у бою на Калці) 10000». Та під полком розуміли й народнє ополчення у противлежности до дружини: «Ізяслав звелів нарядити дружину з полків, а полків не рухати». Нарешті, «полк» означав відділ війська: «Ізяслав післав до всіх своїх полків, кажучи: «дивіться ж, на мій полк, коли піде мій полк, тоді йдіть і ви»; Ярослав вислав на підмогу Мстиславові Ізяславичеві «галицьких полків пять».

Полк за княжих часів не мав якогось постійного, означеного числа воївників,— був це відділ війська взагалі, раз більший, то знов менший. Літописи означують це словами: «сильний полк», «великий полк» і под. На жаль, ніде не стрічаємо докладних чисел, із яких можна би зміркувати, кілько людей полк міг у собі містити. Як літописець подає якесь число війська, то не зазначує, що це один полк, чи більше, а говорить загально про дружину, військо й под. Пересічну величину полку можемо означити тільки на основі двох літописних згадок про чужоземні війська на Україні, а саме — половців і угрів. Під 1097. р. читаємо, що половецький хан Боняк під Перемишлем «упорядкував своє військо,— а було Давидового війська 100, а в нього самого 300, і розділив на три полки» — отже половецький полк мав 100 людей. Під 1152 р. літописець говорить, що угорський король привів до Галичини 73 полки. З иншого місця знаємо, що в тих роках угорський король вислав на Україну 10000 війська, отже угорський полк мав яких 140 людей.

Можна здогадуватися, що й українські полки з того часу були таксамо великі, мали по сто до двісті людей. І дійсно — такі невеликі відділи стрічаємо в різних походах: як сказано вище, князь Давид Ігорович під Перемишлем 1097. р. мав 100 вояків; 1152. р. при Василеві Юрієвичеві було 50 люда дружини; 1172. р. князь Михалко йшов у похід зі 100 переяславцями; 1186. р. князь Всеволод висилає на підмогу 300 людей дружини.

Полки мали звичайно назву від імен князів, нпр. полки Ізяславові, рідше від земель — полк київський, полки галицькі.

Полк міг поділятися на менші частини. В бою під Перемишлем хан Боняк поділив був своє військо спершу на три полки по 100 людей, потім іще «сам розділив на дві частини, по 50 на сторону». Одна така пядесятка під проводом Алтунапи кинулася як-стій на угрів. Самі угри були поділені на заступи. Може, заступ означав пів сотні? Але ніде більше цього терміну не стрічаємо.

На які великі частини поділявся полк, це можна б виснувати з кількости прапорів та труб і бубнів. В 1216 р. в війську князя Юрія стягів було — 13, труб і бубнів 60; в війську Ярослава стягів — 17, труб і бубнів — 40. Можна б здогадуватися, що кожний полк мав свій стяг, бубни ж і труби були теж у менших відді-

Кінні відділи з хоругвами, на верху яких є волосінні чілки. З кенігсберського літопису.

лах, частинах полка. На один прапор приходить середно 2—4 труби або бубни.

В Галичині в XIII. в. стяг означав також в і д д і л в і й с ь к а. Про це можна доміркуватися з одного місця літопису 1231 р.: «Данило подивився сюди й туди й побачив, що стяг Василька стоїть, добре бореться й угрів жене». Видко, від назви прапору почали звати стягом відділ війська,— так як пізніше «хоругва» означала і прапор і військову частину.

Військові відзнаки. Із відзнак війська з того часу знаємо прапори, труби та бубни.

Прапор називався — с т я г або х о р у г в а. Першої назви вживали від найдавніших часів — вона скандинавського походження (stang означає дрюк); друга назва появилася в Галичині в XIII. в. і теж повстала під чужим впливом (з ґотського — hrung, чи монгольського — orango).

Як виглядали тодішні прапори про це знаємо зі старовинних картин (кенігсберського літопису й «Життя Бориса та Гліба»), де зображене княже військо. Всі рисунки прапорів подібні одні до одних. При кінці дрючка привішене полотно трикутної форми, досить довге; на деяких прапорах є якісь знаки, напр. зорі, місяць. Але переважно вони були без таких знаків. На вершку дрючка було вістря списа або півмісяць, а під ним китиця кінського волосіння. В описі бою 1169. р. згадано, що вороги «здерли стягову чілку»,— може, це волосіння і звалося «ч і л к а». На печаті галицького короля Юрія зображений їздець із прапором. Тут полотно прикріплене на дрючку трохи нижче і, здається, воно простокутне і поділене на три частини.

Княжі прапори відзначалися один від одного хоч барвою, хоч усякими иншими відзнаками, бо по них пізнавали, чиє котре військо. «Де побачимо твій стяг, там і ми з тобою готові йти», казали до Ізяслава Мстиславича 1146. р. кияни. Князі Юрієвичі 1149. р. «побачили стяги батька свого».

Нераз князі вживали прапорів, щоб перехитрити ворога. Так 1096. р. князь Мстислав одному із своїх полків дав прапор Володимира Мономаха, і це зробило велике враження на ворогів: «як

побачив Олег стяг Володимира, страх спав на нього»... Таксамо Ізяслав Мстиславич 1153. р. піддурив галичан: «поставив стяги галицькі, і пішли галичани під свої стяги і він узяв силу бранців».

На початку бою стяг підіймали над військом,— це був урочистий знак, що битва починається. Це звалося «п о с т а в и т и с т я г»: «наші стали перед валом і поставили стяги свої» (1093. р.); «половці налякалися,— не змогли навіть стяга поставити» (1107. р.); хан Боняк свого союзника князя Давида «поставив під стягом». Ці вислови можна б розуміти так, що прапор стояв непорушно, був до чогось притверджений, може, вбитий у землю. Знані були ще й вислови: «в о з в о л о ч и т и с т я г», тобто розпростерти або «н а п н я т и с т я г».

Не всі князі пильнували цього лицарського звичаю. Про Андрія Боголюбського літопис оповідає: «бачили, що стяг його не піднятий, бо він не любив пишатися воєнним звичаєм, а похвали шукав в самого Бога» (1149. р.).

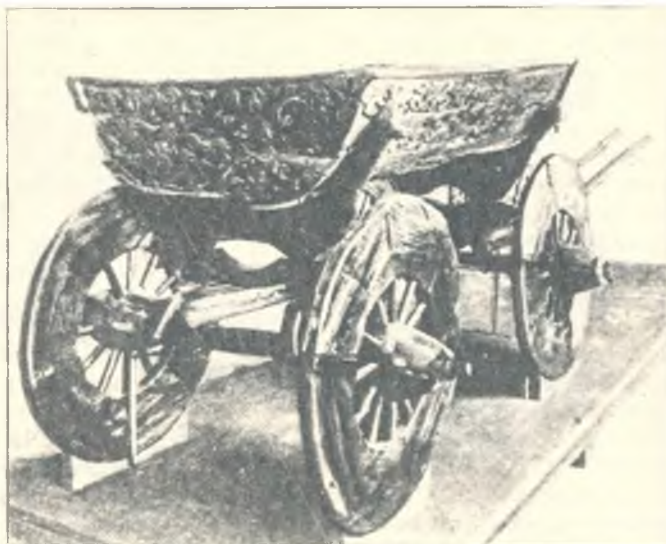
Стягу беріг с т я г о в н и к. Довкола прапора доходило нераз до завзятої боротьби, бо військо мало обовязок боронити свого знаку, а вороги уважали собі за честь здобути прапор. «Стрільці з обох сторін зударилися, і був бій завзятий, і нашого стяговника порубали, і стягову чілку зі стягу зірвали», читаємо під 1169. р. «Марцель (угорський воєвода) хоругву свою покинув, і Русь узяла її, і був насміх великий над Марцелем», оповідає галицький літопис 1208. р. На иншому місці є згадка знову, що «полк Васильків гнав угрів аж до табору, і стяг королевича підрубали» (1232. р.). Ще в иншій битві «підрубали стяг Ярослава й досікалися до другого Ярославського стягу» (1216. р.). Боротьба за прапор все була найважнішою хвилиною в битві.

Хорунжий і сурмач княжих військ. Рисунок з кенігсберського літопису.

Хто добув ворожий прапор, той святкував тріюмф. Данило, заволодівши Галичем 1236. р. «проголосив перемогу й поставив на німецьких воротах хоругву свою». Коли ж 1249. р. переміг під Ярославом угорського воєводу Филю,— «хоругву його пороздирав на шматки».

Рідше згадують літописи т р у б и та б у б н и. Труби у нашому війську були вже за ранніх часів. Коли 968. р. печеніги напали на Київ, і городові йшла підмога з Лівобережжя Дніпром на човнах, військо «затрубіло сильно», міщани крикнули з радощів, і на печенігів спав страх. Труби та бубни давали гасло до походу й до бою. Як виглядали труби, бачимо з літописних картин.

Старинний віз з Озенбергу, в Норвегії.

Цей віз найшли в багні коло названої місцевости. Так виглядали й наші вози. Давні вози були, як бачимо, схожі на чумацькі вози і дуже подібні до високих, легких «тачанок» з Херсонщини.

Обоз. Обоз у давніх часах звався «т о в а р и» (рідше — товар), від XIII. в.— «с т а н и» (також — стан), або якимось чужостороннім словом «к о л и м а г и».

Коли військо йшло в дальший похід, перед полками йшов наперед обоз. Складався він із возів, що везли харчі, шатра й тяжку зброю. Так Володимир Мономах згадує, що раз заскочили його половці: «ми радо б були з ними побилися, але зброю вислали наперед на підводах (на повозіх)». Підводи, п о в о з и, постачало населення, особливо селяни. Цей обовязок звався «в е з т и п о в о з», виводили його ще з часів Володимира Великого.

Часом возами підвозили й військо. В 1146. р. взимку військо Всеволода Ольговича в похід до Галичини виправилося на возах та санях. В 1111. р. ранньої весни на половців везли військо саньми й на ріці Хоролі «сані пометаша».

Тодішні вози мали — то чотири, то двоє коліс. Старовинний тяжкий віз із чотирма колесами, із варязьких часів, зберігся щасливо в багні в Озеберг у Скандинавії. Подібні вози бачимо і на ілюстраціях літописів. Але в нас уживали й легких возів з двома колесами — як це було в степовиків — візник їхав тоді верхи конем.

Може, на означення такого воза вживали слова «к о л а» (колеса),— воно часто стрічається в літописах. Такі двоколісниці бачимо на картині половецького табору. Татарські вози називалися «т е л і г и». На обозові коні була назва — «п і д в о д н і » (чи поводні) або т о в а р н і (1152. р.). Згадуються в літописах с у м н і коні: «Ізяслав бився над рікою Ніздою, і відняли від нього коні сумні»,— може, це слово утворене від «сума», «сумка»,— себто торба, міх. Кожне більше військо мало свій окремий обоз.

Харчі звалися «б р а ш н о» (пор. борошно-мука). Певно приготовляли їх для походу зарання, бо нераз у степах не можна було

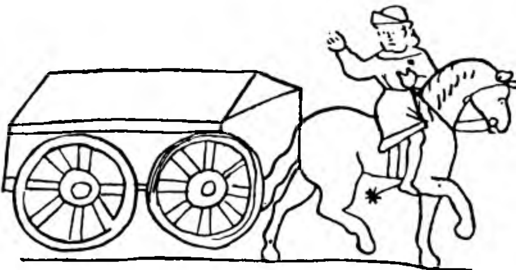
знайти ніякої поживи. Данило перед походом 1255. р. уладив для війська лови: «Коли їхав до Грубешова, убито шість кабанів, він сам убив їх три рогатиною, а три його отроки, й дав він мяса війську на дорогу».

Коли харчів не було в обозі, висилали військо на «з а ж и т т я», тобто — добувати поживу. Такі «з а ж и т н и к и» мали обовязки теперішнього постачання. Князі пильнували, щоб військо населення не руйнувало. Володимир Мономах повчає синів: «куди ходите шляхами по землях своїх, не дозволяйте отрокам робити шкоди, ні своїм, ні чужим, ні в селах, ні у збіжжі, щоб люди вас не проклинали».

В означеному місці обоз спинявся — на це відомі були вислови: «стати товарами», «поставити товари», «стояти товарами». Місце, де стояв обоз, звалося «т о в а р и щ е» або «с т а н о в и щ е». Вислів «поставити товари» означав упорядкувати, уставити обоз. Обозні вози, здається, уставляли надовкола, щоб забезпечити військо — так, як це пізніше робили запорожці, порядкуючи свій табор. Між возами ставили намети (шатра); «стати шатрами» означає те саме, що стати обозом. Ш а т р о (давніше «шатер») будували так, що посередині вбивали стовп і на ньому завішували шкіри, чи повстяні тканини. Хто хотів шатро завалити, мусів підрубати «шатерний стовп». Якийсь рід шатра називався п о в с т н и ц я. Шатра князів бували розміром великі — в них відбувалися наради з дружиною, а то й більші бенкети. Коли обоз на якомусь місці мав залишитися довше, ставили тривкіші будови. Так 1116. р. Володимир Мономах підчас облоги Смоленська «почав ставити истбу (дім) у товарі своїм проти города»,— смоленський князь так налякався того знаку довгої облоги, що як-стій попросив мира.

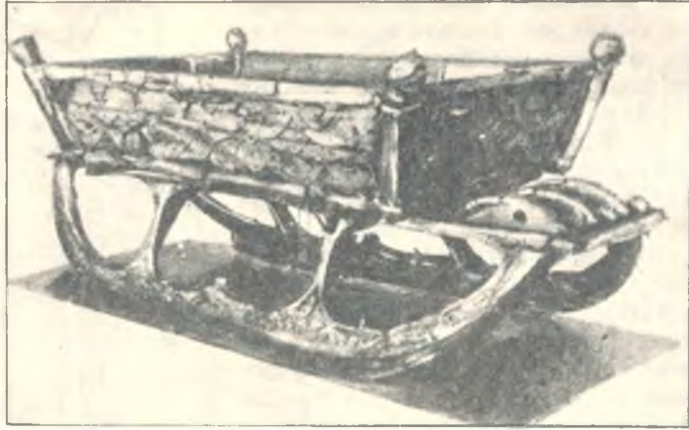
В обозі військо пробувало перед битвою, тут воно озброювалося, з обозу виходило в бій і по битві знову поверталося до обозу. Біля обозу ставили все сторожу. Тут, залишалися, очевидячки, й люди, що були при підводах, конюхи і т. д. Нераз вороже військо, особливо кіннота, заганялася аж до обозу, й тоді треба було його боронити. Та рідко коли обоз міг устоятися, звичайно діставався в ворожі руки. У степу часом військо боронилося, заставляючися обозовими возами.

Коли обоз переносився на инше місце, то обозовище часом підпалювали. В 1159. р. «Ізяслав зрозумів підступ їх (берендичів), сів на коня й пігнав до їх товарів, побачив, що товарища горять, і вернувся назад». В 1251. р. ятвяги «запалили колимаги, тобто стани свої».

Критий віз до транспорту воєнного знадіббя. З кенігсберського літопису.

Без обозу виряджалося військо тільки на недовгі походи, нашвидку, де треба було несподівано заскочити ворога. Такі звичаї мав славний лицар Святослав Ігорович: «ходив легко, як той пардус (леопард), возів за собою не возив, ні кітла, і шатра не мав, тільки під-

Сани з X. віку, з Озербергу в Норвегії.

З ілюстрації видно, що й давні скандинавці любили прикрашувати своє воєнне і господарське знадіббя.

клад стелив і сідло в головах». Іти в такий недовгий похід, нашвидку, без обозів, звалося «їхати і з ї з д о м» (виїздом): «Нарадився князь Святослав зі сватом своїм Рюриком піти на половців нашвидку, ізїздом, бо донесли їм, що половці близько на Татинці, на Дніпровому броді; і їхали ізїздом без возів» (1187. р.).

Похід. Коли полки з різних сторін уже позбиралися, починався похід. Гасло до походу давали трубами: «Ізяслав ударив у труби, скликав киян і пішов із Києва в похід із полками своїми». (1150. р.). Як ворог був недалеко, то військо йшло відразу впорядковане. В дальші сторони полки йшли різними дорогами, тягнулися довгий час, пішки, на конях, возами, деколи річкою на човнах.

У поході важна була справа, чи дороги в доброму стані, чи військо скрізь вигідно може пройти. У ранні часи не скрізь шляхи були попророблювані. Коли Володимир Великий 1014. р. хотів податися на Новгород, видав наказ: «т е р е б і т ь д о р о г и, м о с т і т ь м о с т и». Видко треба було прорубувати ліс, щоби військо могло пройти. І переправи через ріки не були легкі. В зимі переправлялися по льоду. Нераз військо чекало довгий час, поки Дніпро не «установився», тобто не замерз, щоб перейти на другий бік. Коли ж річка «розполонилася», розмерзла, треба було спинити похід. На ріках були відомі б р о д и, де можна було ріку кіньми, чи возами переїхати. Такі броди були навіть на Дніпрі, найважніші в Зарубі, Витичеві й біля Хортиці «на протолчі». Назва місцевостей Броди, Брідки, Брідок — указують на місця, де такі броди колись були.

На бродах нераз доходило до боїв, бо тут ставало військо й не допускало ворога до переходу. В 1151. р. біля Витечева на Дніпрі «почали битися в човнах за брід, Ізяслав же не давав їм убрести». Таксамо 1152 р. галицький князь Володимирко своїм військом боронив бродів на Сяні під Перемишлем. Часто йшла боротьба за перехід через Серет під Теребовлею та в околицях Микулинців.

В инших місцях, де був живіший рух, повставали п е р е в о з и, де фахові перевізники перевозили подорожніх човнами на другий бік річки. Таким перевізчиком мав бути леґендарний Кий, від котрого виводили назву Києва.

Мости на річках будували від дуже давніх часів. Перші згадки

про них маємо вже за Володимира Великого. Багато мостів було на західних шляхах, що переходили через численні річки: в Білгороді, Звиджені, на Горині, в Луцьку й ин. В Києві перший міст на Дніпрі побудував Володимир Мономах 1115. р. Був також міст на Дністрі під Галичем, він згадується 1229. р.

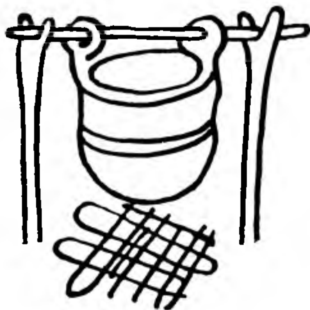
Воєнне шатро. З кенігсберського літопису.

Тодішні мости були побудовані так, що коли зближався ворог, легко можна було їх порозкидати, «переметати» і потім знову «помостити». Щоб пошкодити ворогові в поході, мости розкидали, рубали, або палили. Так 1196. р. князь Ярослав Всеволодович наказав «по ріках мости підсікати», бо зближалися ворожі полки. Коли 1229. р. Данило йшов на Галич, боярин Семенко підпалив міст на Дністрі, та Данилові вояки зарання вогонь погасили.

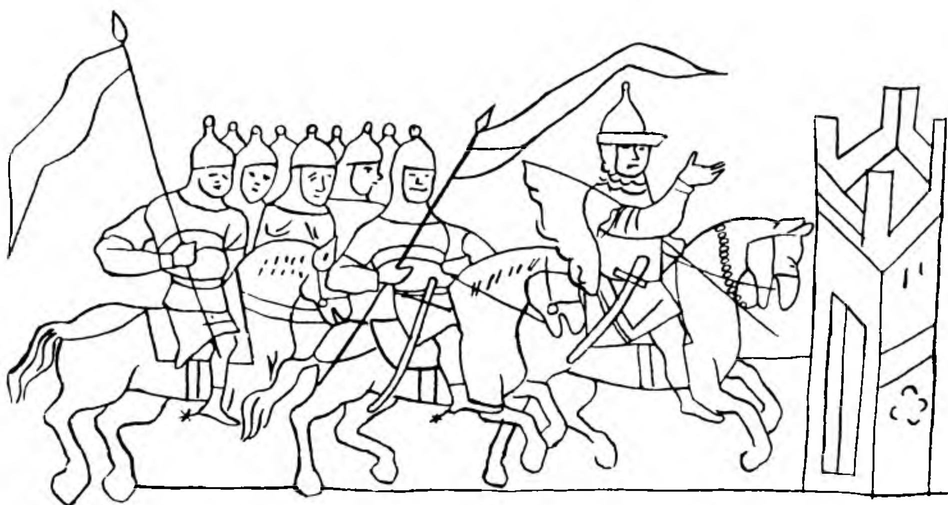
Таким чином, у війську мусіли бути окремі відділи, що займалися будовою мостів, прорубували дороги і взагалі влекшували полкам похід. Таких майстрів «древоділів» і «плотників» (теслярів) називають літописи.

Військо на все йшло разом, припізнені полки тягнулися позаду. В 1132 р. литовці побили багато киян, тому, що вони «не рушили разом із князем, але йшли позаду окремо». По дорозі військо приставало, щоб відпочити: «Ізяслав перейшов за Тетерев, і тут позсідали з коней відпочивати; обідали тут, і коні відпочили, і він пішов над Здвиждень» (1150. р.).

Перед військом попереду їхали с т о р о ж і («сторожеве»). Була це звичайно легка кіннота, молодь або степовики «чорні клобуки». Їх завданням було розглянути, де ворог, і які його сили. Це завдання було небезпечне, але на такий випад усе знаходилися охотники, нпр., 1162. р. чорні клобуки просилися в князя Мстислава йти наперед: «поглянемо, княже, чи велике вороже військо». У незнайомій стороні військо шукало собі провідників, «в о ж ів»,— але «вожеве лжуть», замічає літопис. Часом давали довідки й утікачі з ворожого війська, «п е р е с к о к и». Про рухи ворога повідомляла сторожа — нераз серед горобиної ночі гнала зі своїми звідомленнями. Коли сили ворожі були невеликі, сторожа «гонилася» за ними, а то й зводила бій. Також 1103. р. руські князі післали свою сторожу, вона «у с т е р е г л а Алтунопу (славного половецького ватажка), обступила Алтунопу й убила його та повбивала всіх, що з ним були».

Воєнний казан.

Військо в поході. З кенігсберського літопису.

5. Військо в бою

Приготовання до бою. Коли ворог був недалеко, й можна було сподіватися битви, військо відбувало останні приготовання. Про те, що зближається бій, давали знак трубами та бубнами. «Найперш у Юрія вдарили в бубни у війську й у труби затрубіли; і у Вячеслава, в Ізяслава й у Ростислава почали бити в бубни і в труби трубіти, і полки почали готовитися» (1151. р.).

Спершу військо повинно було озброїтися, одягнутися в броні, «облещися в228 оружіє». «Облеклися в броні, і полки ізрядили» (1111 р.). «Не дійшло військо до ріки Сяну, зсіло на полі озброїтися» (1248 р.); «війська всі позсідали з коней і озброїлися» (1251 р.). Тяжку зброю підвозили підводами і вона була вже під рукою.

Потому військо ставало в боєву лаву; це звалося «исполчити», «ізрядити», «пристроїти» військо. Робили це на вигідному місці, звичайно на просторому полі.

Слово «ізполчити» означає — виставити полки. Деколи військо вже в поході було поділене на тактичні одиниці, але звичайно аж перед самим боєм ставало в полки. Тоді князь міг дібрати відповідних людей і назначити їм якесь завдання. Так Ізяслав 1151 р. «звелів нарядити дружину з полків, а полків не рухати». Знову Данило в поході на ятвягів 1256 р. «ізрядив полки,— кому яким полком ходити, і сам вийшов наперед».

Князь, що мав провід у бою, видавав накази, коли яка частина має рушити в бій. За особливу честь уважали йти в першу чергу на ворога, бо перший удар був нераз вирішний. Між князями доходило часом до спорів, хто має дістати це першенство. Так 1183. р.

«Володимир Глібович післав до Ігоря, просив його їздити попереду зі своїм полком», бо, мовляв, «князі руські (київські) все напереді їздили в руській землі; Ігор на це не погодився, тимто Володимир розгнівався й повернувся». Знову 1187 р. Володимир «випросився у Святослава та Рюрика їздити попереду з чорними клобуками; Святославові було нелюбо пускати Володимира наперед перед своїми синами, але Рюрик і всі инші погодилися». У поході на ятвягів 1256. р. українські й польські князі просили Данила, щоб він перший ішов у бій: «Ти король, голова всім полкам,— ти знаєш воєнний обичай,— кожний тебе засоромиться й налякається, вийди сам наперед».

Перед боєм князь обїздив полки й у к р і п л я в н а б і й (загрівав до бою). Ізяслав Мстиславич під Перемишлем 1152. р. перед битвою так промовив до свого війська: «Браття і дружино! Бог не кинув руської землі й руських синів на все в безчестя,— на всіх місцях добували ми честь свою. І тепер, браття, всі це маймо на увазі й перед чужими народами дай нам Боже честь свою взяти». Молодші князі приїздили до найстаршого й завіряли його у своїй вірности: «Батьку, хочемо голови свої поскладати за тебе і честь свою оборонити» (1151. р.).

Побожні воївники перед боєм молилися. Так перед стрічею з половцями 1103. р. «князі й вояки молили Бога й обіти подавали Богу і Пречистій Його Матері,— одні кутею, другі милостинею для бідних, инші жертвами на манастирі». Раз тільки стрічаємо в війську духовенство, підчас походу на половців 1111. р.: «Князь Володимир приставив попів своїх, щоб їхали наперед війська і співали тропарі та кондаки Чесного Хреста і на канон святої Богородиці».

Часом бій не починався відразу. Військо озброєне та впорядковане стояло на місці та чекало, аж ворог перший пічне битву. «Мстислав став перед городом і впорядкував дружину; і не поступив ані Олег на Мстислава, ні Мстислав на Олега,— і стояли один проти одного ч о т и р и д н і».

Деколи обидві сторони старалися спровокувати одна одну насміхами та жартами. Так 1016. р. воєвода князя Святополка насміхався з новгородців, що були в війську Ярослава: «Чого ви поприходили з тим калікою?,— ви теслі, ми приставимо вас хороми нам ставити!» Новгородці дуже на це розізлилися й заявили Ярославові, що другого дня підуть наступом на ворога. Перед битвою з поляками над Бугом 1018. р. воєвода Ярослава жартував собі з польського князя Болеслава: «Проколемо тріскою твоє товсте черево». Поляки ж ізнову під Ярославом 1249. р. дратували вояків Василька словами: «поженемо вас на великі бороди». Василько відповів: «Брехня ваше слово, Бог наш помічник», і кинувся на ворогів.

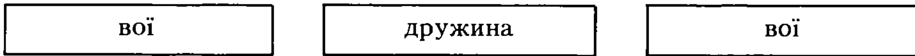
Боєвий лад. Військо уставлялося до бою в означений боєвий лад. Найчастіше бачимо поділ на три частини: середню, що звалася ч о л о, і два бічні к р и л а, праве й ліве. У цей загальний боєвий лад уставлялися різні роди зброї: дружина й ополчення, тяжкозбройні й легкозбройні, піхота й кіннота та ин.

В різних часах бачимо різні комбінації упорядковання війська. У давніших часах вони цілком прості, пізніше складніші.

1) В битві під Листвином 1024. р. між Мстиславом та Ярославом «Мстислав звечора впорядкував дружину й поставив сіверян у чоло проти варягів, а сам став з дружиною на крилах». Отже в осередку стояло слабше військо, тобто вої (ополчення), на крилах краще озброєна дружина. Боєвий порядок виглядав так:

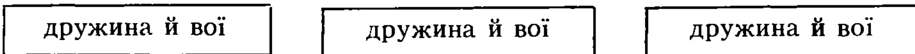

2) У бою з печенігами під Києвом 1036. р. «Ярослав виступив із города і впорядкував дружину,— поставив варягів посередині, праворуч — киян, ліворуч — новгородців, і стали перед городом». Тут у центрі стоїть найсильніше військо, тяжко озброєні варяги, на крилах народнє ополчення (вої); це дає такий лад:

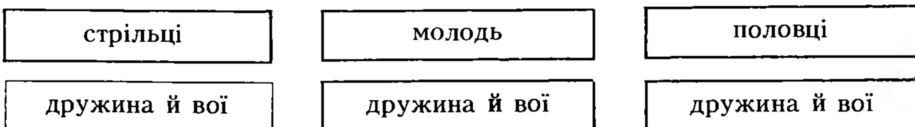
В боях цих битвах виступала сама піхота.

3) У бою з половцями під Трипіллям 1093. р. князі «впорядкували дружину й пішли: праворуч ішов Святополк, ліворуч Володимир, посередині Ростислав». У війську кожного князя була й дружина й ополчення (вої, «люди»):

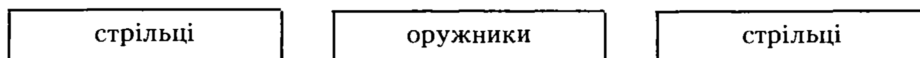

Подібним способом уставилися війська до бою над Трубежем 1149. р.: «Юрій, Святослав Олегович і Всеволодич Святослав побачили, що вже полки (Ізяслава) йдуть за ними, вернулися й пішли зі своїми полками їм назустріч. І поставив Юрій синів своїх направо, а Святослава Олеговича і Всеволодича Святослава на ліво — і пішли полки один на один».

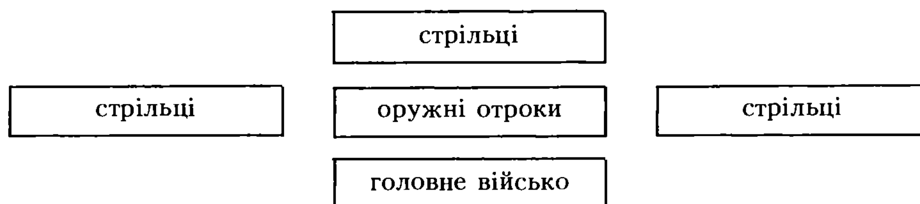
4) У відомому поході Ігоря на половців 1185. р. перед боєм над Сурлієм бачимо складніший боєвий лад: «Тут упорядкували 6 полків: Ігорів полк посередині, праворуч його — полк брата Всеволода, ліворуч — синівця його Святослава; попереду, перед ним, син Володимир і другий полк Ярославів, ковуї (половці), що були з Ольстином, а третій полк також попереду, стрільці, що їх усі князі вивели; так упорядкували свої полки». Тут бачимо виразний поділ на дві боєві лінії: в першій виступають легкоозброєні сили,— стрільці, половецькі союзники (ковуї), може, боярська молодь під проводом молодого князя Володимира; у другій лінії — три полки князів, в яких (як видко з дальшого опису бою) була і дружина й ополчення («чорні люди»). Все це була кіннота. Схематичний образ був, мабуть, такий:

5) В поході Данила на ятвягів 1251. р. посередині ішла тяжкоозброєна піхота, зі щитами й копіями (оружники), по боках стрільці з луками:

6) В иншому поході на ятвягів 1256 р. «Данило впорядкував полки, і вказав кому полком ходити: сам вийшов наперед, і стрільців пустив наперед, а инших із обох боків дороги; дворському наказав іти за собою, а сам поїхав із малим числом оружних отроків». Здається, лад був такий:

Бій. Битву означали словами: б і й, с і ч а, б р а н ь, п о л к.

Був старий звичай, як ми вже сказали, що битву починав князь сам, символічним ударом копя. Вже 946. р. читаємо про бій з деревлянами: «зійшлись обидва війська до бою, і Святослав сунув копям на деревлян, і копя полетіло між вухами коня й ударило в ноги коневі,— бо він був дитина. І сказали Свенельд і Асмолд: князь уже почав, потягніть, дружино, за князем». В 1149. р. літопис оповідає про князя Андрія, що він «виїхав перше за всіх на ворога, і дружина його за ним їхала, і зломив Андрій копя на противнику своїм».

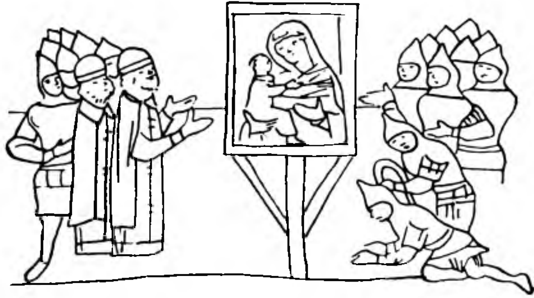
Наказ до наступу князь давав згаданим вище висловом: «п о т я г н і т ь, дружино», «п о т я г н і м о мужно, браття і дружино».

Князь давав знати полкам, коли їм рушати: «Ізяслав виїхав у свій полк, і післав по всіх полках, кажучи: дивіться на мій полк, і як мій полк піде, так і ви йдіть» (1151. р.).

На знак, що бій починається, підіймали вгору прапор, стяг. Це було гасло, що полки йдуть на ворога.

Літописи описують часом, як виглядали полки, що йшли до бою. «Як зорі почали займатися, спершу в Юрія вдарили в бубни і полки почали готовитися: та й у Вячеслава, в Ізяслава й у Ростислава почали бити в бубни і в труби трубіти, і полки почали готовитися. Юрій із синами своїми, і Володимир Давидович, Святослав Олегович і Всеволодович Святослав, рушили зі своїми полками й пішли у верх Рутця» (1151. р.). Особливою образовістю визначаються описи галицько-володимирського літопису.

«Василько йшов на угрів і Демян тисяцький і инших багато полків по лівому боці, Данило ж ішов ізо своїм полком посередині — а полк його був великий, забезпечений хоробрими людьми й лискучою зброєю» (1231. р.).

Молитва перед боєм. Рисунок з кенігсберського літопису.

«Вої всі позсідали з коней, і озброїлися піщці з обозу; щити в них були як та зоря, шоломи як те сонце, що сходить, у руках держали вони копя як безліч трости, стрільці ж ішли по обох боках дороги, тримали в руках луки свої й понакладали на них стріли свої на ворогів» (1251. р.).

В літописах читаємо різні технічні терміни, якими означали рухи війська й хід бою:

Зіступитися, зразитися значить — зустрітися, зударитися.

Ткнути, поткнути — рушити, вдарити. «Не знали думки брата свого, що хоче ткнути на піщців (1149. р.). «Ізяслав радив разом усім поткнути на нього, і поткнули на нього всі» (1151. р.).

Бости, значить — ударити копями, колоти списами: «пободоста оскепом», «вбодоста во врата острожная», «бодоша конь под ним».

Ударити в коні — означає наступ кінноти в повному розгоні: «Володимир хотів упорядкувати полк, але вони не послухалися, а вдарили в коні на ворога» (1096. р.).

Заїхати значить — ударити з боку або з заду: «Данило заїхав позад них і ударив копями».

Притягнути — прийти в допомогу.

Заставитися — забезпечитися, укріпитися: Володимирко «заставився лісом».

Удержати полк — тримати відділ війська в боєвому ладі.

Гнати, гонити, загнати, угонити — вислови на означення погоні.

Поскочити, побігти — утікати, утекти.

Тактика варягів. Спосіб ведення битви за княжої доби не все був однаковий. Тактика залежала від родів війська та їх озброєння.

У найдавніших часах, у X. віці, головне військо творили варяги, що були тяжкозбройною піхотою. Варязьку тактику знаємо з грецького опису походів князя Святослава на Болгарію 968—971. р.

Військо готовилося до бою в таборі або в мурах города, потім виходило на ворогів. Воївники йшли до бою пішими: «нема в них звичаю битися на конях, і цього вони не привчаються», зазначує виразно грек Лев Діякон.

На полі бою військо стоїть «немов та стіна», прибране у броню, в шоломах, зі щитами, що засланяють й ноги, з витягнутими копями. На знак, що починається бій, трублять у труби, і підіймають прапори. Військо йде до наступу з гучним криком, у порядку, лавою; вояки несуть щити на плечах. Та які широкі й які глибокі були тактичні одиниці, про це не знаємо нічого. Головною зачіпною зброєю були копя. Варяги напирали копями на ворога, пішого, чи кінного. Але у стрічі зблизька вдаряли й мечами або топорами.

Як наступ не вдався, військо старалося відступати в порядку,— закладали на плечі щити і поволі прямували до табору.

Лев Діякон описує ближче різні епізоди боїв Святослава. Наше військо має в нього назву — тавроскитів, візантійці звуться — ромеями.

Ось опис бою під Предславою: «З приводу несподіваного нападу випробованого війська тавроскити збилися в купу й перестрашилися. Але незабаром ухопили за зброю, позабирали на плечі щити,— а щити їх великі, для забезпеки зроблені аж до ніг,— міцною лавою виступили на ромеїв на рівнину перед містом, для коней пригожу: кричали, як ті звірі, зчинивши дикий і гучний галас. Ромеї вдарили на них, билися сильно, доказуючи немалих діл, але битва вагалася, доки цісар не звелів безсмертним за сурмою вдарити сильно на ліве крило скитів; ті покидали списи, добре додали коням острог і метнулися на них. Скити були піші (бо в них нема звичаю битися на конях і до цього вони не привчаються), не встояли перед списами ромеїв, кинулися втікати й замкнулися в стінах міста. Ромеї кинулися їх доганяти й били немилосерно; кажуть, що у цій битві погибло скитів півдесята тисячі».

Бій під Доростолом: «Коли військо (грецьке) прийшло в околиці Доростола, що звичайно зветься Дристра, тавроскити озброїли свою лаву копями та щитами, стали стіною й чекали ворогів. Цісар виставив проти них ромеїв, з боків поуставляв кінних у бронях, а стрільців і пращників позаду, звелів їм часто стріляти, і сам повів військо. Війська забралися до бою і в перших стрічах боротьба йшла однаково з обох сторін. Руси билися сильно, уважали за великий сором, коли б тепер ромеї їх побили,— вони ж мали в сусідніх народів таку славу, що все в битві поборюють ворогів, а цю славу втратили б. Знову ромеї соромилися й боялися, щоб не переміг їх піший нарід, що зовсім не вміє їздити верхи... Такі маючи думки, війська билися хоробро. Русь, захоплена своєю дикістю і запалом, завзято натискала на ромеїв,— кричали мов несповна розуму, ромеї ж відбивали їх своїм досвідом і воєнною наукою. Багато погинуло з обох сторін, і до самого вечора перемога була нерішена, й битва хилилася то в той, то в цей бік. Вже зоря гасла, аж цісар натис сильно кінними,— вдарили міцним ударом, сурмачі засурмили до бою, і крик скрізь залунав у ромеїв. Скити не видержали їх натиску, кинулися тікати, і поховалися безпечно за стіни...»

«Другого дня тавроскити вийшли з міста, виступили на рівнині,— захистившися щитами аж до ніг та сплетеними з кілець бронями. Ромеї теж виступали з табору, одягшись як-слід у броні. З обох сторін билися сильно, і перемога була непевна, перемагали то ці, то ті. Але котрийсь із ромейського війська вихопився і вдарив списом Сфенкела, що його вважали в тавроскитів за третього по Святославі,— він бився тоді хоробро — велетень тілом і завзятий. Тавроскити настрашилися його смерти, подалися з рівнини і скоро пішли до міста».

Инший епізод: «Другого дня вже сонце йшло на захід, як тавроскити вийшли з усім військом із міста і стали міцною лавою з витягненими копями,— пробували щастя. Цісар упорядкував ро-

меїв і вивів їх з табору. Почався бій. Скити міцно натиснули на ромеїв, били їх копями, влучали стрілами, і так збивали їздців на землю. Тут Анема (з прибічної цісарської сторожі) побачив Святослава, що з запалом як без памяти натискав на ромеїв і підбадьорював своє військо,— Анема пустив коня, наскочив на Святослава й ударив мечем по горлі, збив його (з коня), але не вбив: затримала удар броня, з кілець сплетена і щит, який він брав, щоб охоронитися від ромейських списів. Скитське військо окружило Анему, збило з коня ударами списів; повбивав він багато з них, але бо й його вбили; а був це чоловік, якого ніхто з товаришів не міг переважити військовими вчинками. Зате його смерть додала сміливості Русі, вона гучно й дико закричала й натиснула на наших; вони відступили, ухиляючися перед незвичайним натиском скитів...»

Тактика тяжкозбройної піхоти. У походах Святослава головне військо творили ще варяги. Пізніш на варязький спосіб вела боротьбу й княжа дружина, що складалася з місцевих людей. У битвах виступає спершу тільки піхота. Воївники з обох сторін ідуть лавами одні проти других, стрічаються в ударі і зводять бої зблизька. Літописи залишили нам описи таких боїв.

Над рікою Альтою, недалеко Переяслава, 1019. р. зустрілися війська Ярослава Мудрого та Святополка. Святополк привів печенігів «у силі тяжкій», Ярослав зібрав «множество воїв». «Пішли один проти одного, і покрили поле альтське великою силою війська. Була пятниця, сонце сходило,— зійшлися обидві сторони, і була січа люта, якої ще ніколи не бувало на Руси; бралися за руки й рубали один одного; сходилися тричі, аж по долині кров текла. Під вечір переміг Ярослав, а Святополк утік».

Подібно виглядав бій під Києвом 1024. р. між Ярославом та його братом Мстиславом. Головним військом Ярослава були наймані варяги під проводом князя Якуна (Гакона). Мстислав мав свою дружину і ополчення племени сіверян. Мстислав уставив своє військо так, що в осередку стояли сіверяни, по крилах дружина. «Була ніч, темно, блискавки, громи і дощ. І сказав Мстислав своїй дружині: Підемо на них. І пішли Мстислав і Ярослав один проти одного, і зустрілося чоло сіверян із варягами й угиналися від праці варяги, рубаючи сіверян. Потім ударив Мстислав зі своєю дружиною й почав рубати варягів. І була січа велика,— як було засвітила лискавка,— блищала зброя, і була лиха година, і січа велика і страшна. І побачив Ярослав, що його перемагають, то й утік з Якуном, князем варязьким».

Між обома битвами бачимо деякі різниці. Над Альтою обидва війська нападають одне на одне одноцільними лавами,— ми не чуємо нічого про поділ на якісь тактичні частини. Коли перший бій не вирішив перемоги, противники відступають один від одного, і потім «зступаються» вдруге і втретє. Під Києвом Мстиславове військо виступає поділене на «чоло» (центр) і два крила; до бою князь висилає спершу слабше військо, ополчення, що було в центрі; коли ж ворог, варяги, почали перемагати, князь ударив на нього сильнішими частинами, дружиною, що стояла на крилах. Але в одному і в другому бою видко зусилля осягнути перемогу відразу, на одному полі битви.

Тактика тих часів була проста, не дуже складна. Мета наступу була сильним ударом відразу розбити вороже військо. Воївники ідуть у бій пішкома, густою лавою, зодягнені у броні (панцирі) та шоломи, кожний зі щитом на лівому рамені й копями у правій руці. Діяльну участь у бою брали, мабуть, тільки копя двох-трьох перших рядів. Задні ряди мали значіння тільки тим, що скріплювали силу удару. Таким чином лава копійників не конечне мусіла бути дуже глибока; коли перший удар копій не давав перемоги, то роля копійників кінчалася; копя були почасти поломані, але й цілих копій у сутичці зблизька, у глоті, вживати ненаручно. Тоді починається бій на мечі — «січа». Кожний копійник мав при боку меч, як помічну зброю. Може, задні ряди були озброєні тільки в самі мечі. Остаточно бій перемінявся в завзяту рукопашну боротьбу. Так можна зреконструювати собі давній бій піхоти.

Бій тяжкозбройних піхотинців залишився головним способом боротьби до кінця XI. в. Літописи описують стрічу військ ось як: «зустрілися обидві сторони на Немизі,— пішли одна на одну, і була січа люта, і багато попадало» (1067. р.); «пішли одні на одних, і як були біля села на Ніжатиній ниві, зустрілися обидві сторони і була січа люта» (1078. р.); «Ізяслав впорядкувався перед городом на полі, а Олег пішов на нього полком, і зустрілися обидва, й була брань люта» (1096. р.). Навіть тоді, як уже кіннота дійшла була до значного розвитку, військо нераз ізсідало з коней і ішло на ворога пішкома. Так 1096. р. перед битвою новгородці «позсідали з коней і зступилися на Кулачці, і був бій завзятий». Те саме бачимо ще й у пізніших часах у Галичині. Можна здогадуватися, що робили це тому, що більша частина війська була піша, або хоч і мала коні, то не вміла стрічатися верхи, тимто й кінні частини мусіли йти до бою пішки.

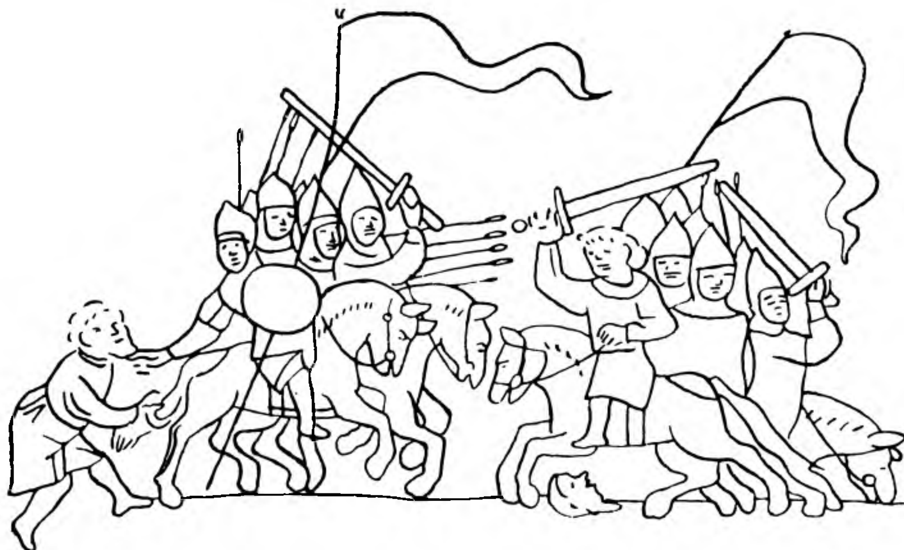
Рішальним чинником у боях була тяжка піхота, княжа дружина або оружники. Лекше озброєні народні ополченці, вої або пішці, могли мати тільки другорядне значіння. До наступу вони йшли хиба тільки проти таких самих слабо озброєних частин по ворожій стороні.

Тактика тяжкої кінноти. При кінці XI. в., бачимо замітну зміну у способах ведення боїв. У тому часі головним військом стає — кіннота, й її участь у боях викликає зміну тактики.

Тактика кінноти могла розвинутися в нас підо впливом двох сторін,— Візантії і степу. Як уже ми згадували, Святослав у своїх болгарських походах пізнав грецьку тяжку кінноту, оцінив її вагу й сам старався навіть зорганізувати своє кінне військо. Пізніше Україна зблизилася ще більш до Візантії, була в союзі з Царгородом і могла добути звідтіля зразки організації тяжкої кінноти. Ще більше до розвитку кінноти в нашому війську причинилася боротьба зі степом. Кочові печеніги, торки, половці безнастанно непокоїли наші землі і проти їх швидких, несподіваних нападів можна було боротися тільки добре зорганізованим кінним військом.

Таким робом у нас розвивається рівночасно і тяжкозбройна й легка кіннота.

Тяжка кіннота, як знаємо, мала таку саму зброю, як тяжка

Бій кінноти. Рисунок з кенігсберського літопису.

піхота — броню (панцир), шолом, щит для оборони, копя та меч до наступу. Тимто тяжких їздців звали копійниками й оружниками, таксамо як тяжкозбройних піхотинців.

До бою тяжка кіннота виступала з наставленими копями. Це була найперша зброя кінноти, для вершників іще важніша і зручніша, ніж для піхоти. Силу війська мірили нераз числом копій. Так, нпр., про бій із половцями 1169. р. літопис каже: «у поганих було 900 копій, у Руси ж 90 копій». Наступ кінноти, озброєної копями, був незрівняно сильніший, ніж удар піхоти з копями. Лава вершників із наставленими копями з розгоном летіла на ворога і вдаряла з такою силою, що опертися їй було нелегко. Моторошно стає, коли читаєш літописні описи таких стріч кінноти. «І була метушня велика, і зойки і крик несамовитий, і голоси несхопливі; чути було, як копя ламаються, як зброя бряжчить, за хмарами куряви не пізнати було ні вершника, ні піхотинця», описує літописець бій під Вижгородом 1174. р. Таксамо в ярославській битві 1245. р.— дворський Андрій «зіткнувся з полком Ростислава сильно, копя поломилися, тріщало як від грому, і з обох сторін багато попадало з коней і повмирало, инших поранило сильним ударом копійним».

Піхотинці, навіть озброєні у броню і щити, не могли ніколи витримати такого сильного наступу, і все подавалися взад. «В б о д о ш а ї х у в о р о т а о с т р о г а» (вперли їх у ворота замку), «вбодоша їх в Либедь» (вперли їх у Либедь). Це характеристичний вислів для такого наступу копійників, вислів важкий до перекладу: староукраїнське слово «б о с т и » означало колоти,— «вбости» значить когось копями загнати, вперти в якесь місце. Але й кіннота не була безпечна перед ударом копійників. Особливо, коли кіннота була слабше озброєна або неприготована до бою. Полк переможців у розгоні гнав уперед, розторощував усі перепони і вбивався в середину

ворожого війська. Літописці залюбки описують такі ситуації. «Ізяслав із полком своїм зїхався з Святославом Ольговичем і з половиною Юрієвого полку і так проїхав крізь них наскрізь» (1149. р.). «Як половці побачили помічні полки, думали, що тут Святослав і Рюрик, і поскочили на них; а Русь дістала божу поміч і ввертілися в них, та почали їх сікти, і забирати в полон» (1185. р.). «Половці, як побачили стяги Ростислава, поскочили; стрільці ж руські і чорні клобуки ввертілися в них і взяли їх живих 600, а инших багато повбивали» (1190. р.). На означення такого сильного удару уживали, як бачимо, вислову «ввертітися» — термін, що дуже образово означає успіх наступу.

В такому наступі кольони тільки перші ряди вершників могли дійсно ткнути, поткнути з копями на ворогів і побороти їх. Вершники з дальших рядів, як хотіли зударитися копями з ворогом, мусили іззаду направо й наліво добігати до першої лінії; це називалося розпустити полк. Полк розпускали звичайно, зустрівшись із слабшим ворогом; тоді наступ перемінявся часто в погоню.

Звичайно удар копійників вирішував битву: одна або друга сторона мусіла подаватися взад. Коли ж бій тягся ще далі, а копя були поломані, оружники кінчали бій мечами. Так 1149. р. в бою під Луцьком князь Андрій Юрієвич «виїхав перший із усіх на ворогів і зломив копя своє на противнику своїм»; але тут обскочили його вороги, і копями ранили йому коня, і князь був у крайній небезпеці і тоді Юрій «помолився Богу і виняв меч свій». Таксамо 1231. р. князь Данило «впер копя в ворога, копя зломилося, і він виняв із піхви меч свій». Але згадки про бій мечами стрічаємо дуже рідко. Видко це бували виняткові випадки. Нема також згадок про те, щоб тяжка кіннота вживала шабель, хоч шабля для вершника була наручнішою зброєю, ніж меч.

Тактика легкої кінноти. Легку кінноту творили в нас на зразок кінноти степовиків, від степовиків перейняла й їх тактику. У половців перед головним військом їхала попереду все легка кіннота, озброєна луками: «половці йшли напроти, і стрільці перед ними», читаємо в оповіданні про бій під Трипіллям 1093. р. У битві під Перемишлем 1097. р. є докладніший опис тактики цеї степової кінноти. Половецький хан Боняк мав триста вершників і поділив їх на три полки по 100 людей, а ті знову ділилися на менші відділи по 50 люда. Один із визначних половецьких полководців Алтунопа на чолі 50 вершників перший рушив на ворога — угрів, що були поділені на відділи. «Алтунопа пригнав до першого відділу, стрілили і побігли перед уграми; угри погнали за ними і як бігли, минули Боняка; Боняк пігнав за ними і рубав їх іззаду; тоді Алтунопа повернувся, і не дозволили уграм вернутися — і так збили угрів у мяч, як сокіл збиває галиці».

Отже легка кіннота мала завдання обкидати ворога стрілами і принадити його ближче до головного війська. Коли вороже військо розділилося, инші частини починали з ним бій. Це така сама тактика, як її пізніше бачимо в татарів.

Легка кіннота, як знаємо, мала в нас назву стрільців. Ця формація появляється в боях незамітно на початку XII. в., спершу

Сцена з бою кінноти. З кенігсберського літопису.

тільки як передня сторожа. Так підчас походу на половців у степи 1103. р.: «пішли половці і післали перед собою у сторожі Алтунопу, що славився хоробрістю; і руські князі післали сторожі свої; й устерегли руські сторожі Алтунопу, й обступили його, й убили Алтунопу й тих, що були з ним». Під назвою стрільців легка кіннота виступає вперше в поході українських князів на Новгород 1146. р.: «І зїхалися Володимир, Ізяслав Давидович і Мстислав Ізяславич усі на місце, і пустили стрільців своїх на город,— і християн і берендіїв,— а самі стали полками».

Від того часу легка кіннота виступає в усіх битвах як окрема боєва формація. Належали до неї «погани і християни», і наймані відділи степовиків, «чорні клобуки», і легкі українські частини, головно — молодша дружина, «молодь». Стрільці йшли окремими полками попереду головного війська й перші стрічалися з ворогом. Так 1149. р. князі «чорних клобуків і молодь свою пустили до Переяслава наперед, а самі пішли з полками своїми за ними». Подібно 1150. р. князь Ізяслав наказував братові Володимирові: «Піди ти на Білгород попереду, ми всі пускаємо з тобою свою молодшу дружину,— ми підемо за тобою».

Стрільці мали ще завдання відганяти ворога або його затримати в поході, довго його обстрілюючи. Тут виявилася різниця між нашою кіннотою та степовиками: степовики нараз викидали стріли й як-стій заверталися, наші стрільці — обстрілювали ворога довший час. Нераз обстрілювали його й цілий день. 1149. р. під Переяславом «стояли полки один проти одного аж до вечора, а стрільці билися між ними»; другого дня таксамо: тяжкі полки впорядкувалися,

вийшли проти ворога, стали, але бою не починали, «а стрільці билися між полками, і так стояли полки аж до вечора». Щоб мати безпечніше місце до обстрілу, стрільці нераз ставали над рікою — це звалося «з а л о ж и т и с ь рікою»,— і зпоза ріки обстрілювали ворога.

Коли стрільці зустрілися з ворогом, то вживали тактики степовиків: підбігали під вороже військо, обкидали його стрілами, вдавали, що втікають і знову заверталися. Це мало свою технічну назву «г о н и т и с я»: «сторожі їхали під Юрієві полки і гонилися з ними» (1151. р.).

Деколи полководець висилав стрільців нападати на зади війська або на ворожі обози: «Ізяслав і Ростислав, побачивши, що ворожі війська йдуть від них геть, пустили за ними стрільців своїх, чорних клобуків і Русь, і так почали наїздити ззаду на полки, стрілятися з ними і почали в них вози забирати» (1151. р.). Легка кіннота ходила й «н а в о р о п» — грабувати землі ворога, забирати худобу, харчі й под.; такі відділи звалися н а в о р о п н и к и.

Легка кіннота виконувала своє завдання найкраще там, де треба було швидким наїздом заскочити й занепокоїти ворога. Нераз неставало часу довго підготовлятися, треба було відразу йти в бій. Ця тактика мала особливе значіння у стрічах зі степовиками. Тільки несподіваним ударом, нагальним наскоком можна було захопити половців неприготованими, захопити ініціятиву у свої руки й перемогти ворога. Українська тяжка кіннота, що привикла була повільніше рухатися, довго впорядковувалася до стрічі з противником на рівному полі, нескоро змогла приспособитися до тактики половців, і в перших стрічах з українцями половці все перемагали. Але згодом наше військо звикло до скорих рухів і вміло дорівнювало степовикам.

Як несподівано народжувалась нова тактика скорого удару, про це пророчисто говорить опис одного бою з половцями 1096. р. Половецька орда стояла по одному боці ріки Трубежа біля Переяслава, з другого боку йшли українські полки. При стрічі з ворогом князь Володимир Мономах хотів використати давню тактику, іти на ворога впорядкованою лавою, «хотів впорядити дружину». Але сталося ось що: «в о н и н е п о с л у х а л и, а л е в д а р и л и в к о н і н а в о р о г а». І успіх був незвичайний: «як побачили це половці, к и н у л и с я в т і к а т и, і наші пігнали у слід за ворогом, рубаючи неприятеля». Вирішила тут не традиційна тактика такого досвідного полководця, яким був Мономах, а щось наче інтуїція самого війська: кіннота не дала впорядкуватися, кинулася вперед, перебрела ріку й розбила ворога. Зломила дисципліну, але добула перемогу.

Так тактика легкої кінноти мала свій вплив і на тяжке лицарство, давала йому скорші й лекші рухи.

Але легка кіннота була слабше озброєна, тимто й наступ її рідко коли вирішував битву. Звичайно вона тільки підготовляла бій, а головне завдання розбити ворога належало до тяжкозбройних частин. І як тільки розпочиналася головна битва, стрільці уступали взад за полки й залишалися пасивними свідками головних боєвих змагань. Але коли ворог був розбитий і йшов у розтіч, легка кіннота пускалася у погоню, брала бранців, ловила коні, збирала здобичу.

Воєнні бранці. З кенігсберського літопису.

Галицька тактика XIII. в. Як видко з літописних описів, битва поділялася на дві окремі части: початковий бій легкої кінноти, стрільців, та головний удар тяжкозбройних полків. Коли стрільці вели бій і обстрілювали ворога, тяжкозбройна кіннота стояла здалека і стежила за їх успіхами. Колиж ізнову копійники йшли в бій, то стрільці уступали їм місця. Одночасно обидві формації ніколи не виступали разом, ніколи разом не співпрацювали.

Але ж потреба такої спільної акції виходила сама із себе. Стрільці уступали з поля битви через те, що у стрічі з тяжкозбройними були цілком безборонні і тільки швидка втеча рятувала їх перед знищенням. Проти піхоти вони могли трохи довше вдержатися, але як ішла на них тяжка кіннота, вони не мали навіть часу краще розвинутись. Конечно потрібна була для них якась забезпека. Знову ж наступ копійників міг бути більше успішний, коли б рівночасно стрільці обстрілювали ворога, що наступав, і стрілами поширювали переполох у його полках.

Тодішні полководці бачили потребу обєднати обидві формації і пробували уживати рівночасно і стрільців і оружників. Вперше це бачимо в Галичині у військах Данила. Щоб забезпечити стрільців у бою, їх ставлять поруч копійників, під їх охороною. Як виглядала така обєднана формація, що складалася з обох родів зброї, видно з літописного опису під 1251. р.: «Воївники позсідали з коней і озброїлися пішкома з обозу,— щити їх були як та зоря, шоломи їх блищали як те сонце, що сходить, копя державли в руках як безліч трости,— стрільці йшли по обох боках і тримали в руках рожанці (луки) свої і понакладали на них стріли свої на ворогів».

Стрільці, що мали при собі охорону з копійників, могли підійти далеко ближче до ворога і обстрілювали його довше, до самого наступу копійників; коли ж ворожі копя рушили на них, вони могли заховатися за залізний полк оружників.

Це не був відокремлений випадок співпраці обох формацій. В иншому поході 1256. р. князь знову залишає частину стрільців при оружниках: «Данило впорядкував полки і казав, кому полком хо-

дити,— сам вийшов наперед, і стрільців пустив наперед, а других по обох сторонах дороги». Отже частина стрільців пішла у передню сторону, друга частина залишилася при війську, що складалося з оружників. Ця співпраця обох формацій, здається, прийнялася загально так, що при иншій нагоді літописець зазначує неприявність оружників при стрільцях: «стрільці стріляли, а оружників з ними не було».

Перемога. Серед бою військо орієнтувалось за прапорами. Стяг, піднятий догори, означав, що полк держиться добре. «Данило поглянув сюди й туди й побачив, що стяг Васильків стоїть, добре бореться й угрів жене» (1231. р.). Коли ж прапор хилявся або падав, це був знак невдачі; покинути стяги, означало програти битву.

Літописи часто описують утечу ворога. «Страх і трепет напав на половців на вид руських військ, і утікали самі і коні їх не мали сили в ногах; Русь же з радістю на конях і піші побігли до них» (1103. р.). Переможець переслідував ворога, як далеко було можна: «допоміг Бог Андрієвичам на Святослава, і гнали за ними до Корані, а далі не пустив Андрій дружини своєї» (1140. р.).

Переможець на знак своєї перемоги залишався на полчищі, тобто — побоєвищі. Так Ізяслав після перемоги над Ярославом біля Теребовлі 1153. р. «залишився з малою дружиною на полчищі». Після перемоги під Ярославом 1249. р. «Данило й Василько не пішли в город, і Лев став на місці,— військо серед трупів проголошувало свою перемогу». Військо витало перемогу радісними окликами. Після бою над Рутом 1151. р., як віднайшовся ранений князь Ізяслав Мстиславич, «схопили його на руки свої з утіхою, як володаря і князя свого, і всі полки так і кликнули «Кирiє елейсон» (Господи помилуй), радуючись, що ворога перемогли, і князя живого ведуть». Деколи на пошану князів складали пісні.

Війна давала переможцеві добич, полон. Воєнні походи вели часто для самої користи, і добич уважали оправданою нагородою за воєнні труди. «Воївники гналися (за ворогом) і приїздили аж до півночі, ведучи добич велику», читаємо в описі ярославської битви. Велику добичу постачали походи на половців; «забрали тоді худобу й вівці, коні й верблюди і вежі з добутком та челяддю».

Бранці звалися колодники, здається тому, що може, деколи заковували їх у колоди, окови, щоб не втікали. Князі поселяли бранців на безлюдних місцях, особливо на степовій границі, для оборони від степових орд. Так Ярослав Мудрий із походу на Польщу 1031. р. привів багато бранців й поселив їх над річкою Росею. Князь Ярополк Володимирович побудував город Желни (мабуть Жовнин) для мешканців Друтська, що їх забрав у неволю 1116. р. Різні оселі з такими назвами як: Ятваги, Пруси, Торки, Половці повстали певно з воєнних бранців, поселених на пустих місцях.

Переможець святкував перемогу ще й так, що трофеї перемоги розсилав иншим князям. Такі почесні дарунки звалися якимсь чужим словом — сайгат. Так, нпр., Ігор Святославич переміг 1174. р. половців над Ворсклом, вернувся до дому «і почав давати сайгат князям і мужам». В 1258. р. галицько-володимирські війська одержали перемогу над литовцями, тоді Василько вислав Данилові «сайгат — коні з сідлами, щити, сулиці, шоломи».

Вали городища в Білгороді в Київщині.

6. Укріплення

Земляні укріплення. Боротьба не все велася на чистому полі. Нераз слабше військо не могло вийти назустріч ворогові й шукало собі охорони в терені. Такий захист часто давала річка. «Є річка коло Любеча, прийшли там, стали і заложилися нею» (1148. р.). «Є річка невелика біля города, і тут Ізяслав упорядкувався з братом Володимиром і сином Мстиславом, став на цій річці і стрілялися зза неї» (1150. р.). Деколи оборону можна було знайти в лісі. Володимирко галицький підчас боїв у Київщині 1150. р. «заложився лісом».

Ліс часом рубали й робили укріплення, засіки, осіки. Князь Ярослав чернигівський «став під своїми лісами і засікся від Всеволода й Давида, а казав на річках мости підрубувати» (1196. р.). «Стійкинт у лісі осікся і з ним ятвяги» (1255. р.). «Осік у лісі був повний людей і худоби» (1280. р.).

Система деревляних укріплень звалася твердь. «Ярославові мужі вчинили твердь, а дороги від Новгорода засікли й річку Тверцю» (1216. р.). «Володимирко виступав назад, став за твердь» (1152. р.). Такі укріплення складалися зі стовпів, колів та огорожі. Передмістя Києва «загороджене було стовпієм від гори аж до Дніпра» (1161. р.). Князь Юрій Всеволодович «покладав надію на твердь, бо це місце було оплетене плетнем, і понасовуване кілля» (було там) (1216. р.). Один раз у галицькому літописі такі укріплення мають рідку назву держждє: «У поган це звичайна річ у боротьбі — тіснота, деряждє», каже Данило (1251. р.). У старочеській мові слово «deryždi» означає окіп, скріплений частоколами, терням і под. У тому самому значінні вживали слова острїг; у поході на ятвягів 1251. р. на ніч «коли ляхи острожилися, а Русь не острожилася», ятвяги «остріг проломити хотіли».

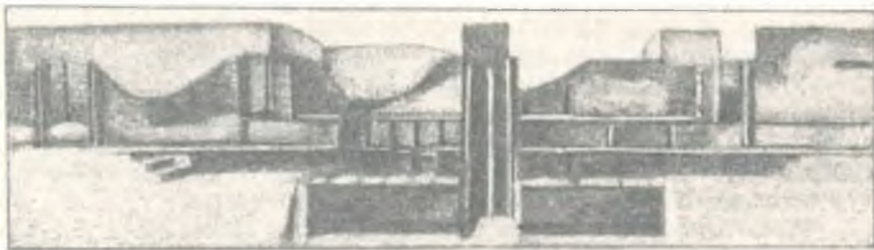
Земляні укріплення мали назву: приспа, переспа, гребля, вал, рів. Володимир Великий підчас облоги Києва 980. р. «обрився на Дорогожичі, між Дорогожичем і Капичем, і той

рів є й досі». При облозі Корсуня 988. р. Володимир звелів «приспу сипати» довкола города.

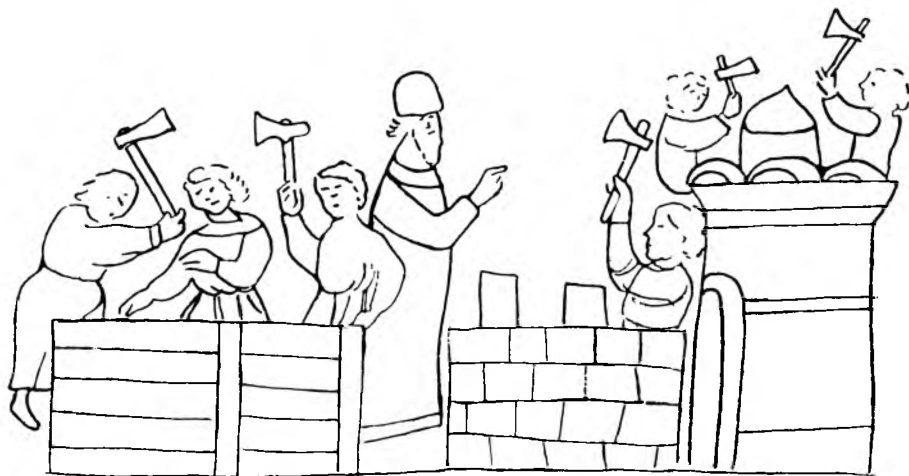
Будова городів. Традиції будувати городи на Україні були дуже давні. Вже на перших сторінках наш літопис каже про початки Києва: «Були три брати, одному на імя Кий, другому — Щек, третьому — Хорив, і сестра їх Либедь; сидів Кий на горі, де сьогодня Боричів узвіз, а Щек сидів на горі, що нині зоветься Щековиця, а Хорив на третій горі, що від нього прозвалася Хоривиця; і створили город на імя найстаршого брата, й дали йому імя Київ; і був довкола города ліс і бір». Будову нових городів літописець приписує Олегові: «Сів Олег княжити в Києві, і сказав Олег: це буде мати городів руських,— той самий Олег почав городи ставити».

Певніші історичні відомості маємо з трохи пізнішого часу. Широкий розмах у будові городів виявив Володимир Великий. Він занявся особливо південним пограниччям, на яке нападали печеніги, й обезпечив його цілого системою городів. «І сказав Володимир: це не добре, що мало городів довкола Києва. І почав ставити городи здовж Десни, здовж Остра і здовж Трубежа і здовж Сули і здовж Стугни. І почав забирати лучших мужів від словін, і кривичів, і чуді, і вятичів, і населив ними городи і бо була війна від печенігів, він воював із ними й перемагав їх». На иншому місці літопис оповідає, що Володимир заснував город Білгород, недалеко Києва «й багато людей звів до нього, бо любив цей город». З тих часів походив теж іще инший город в околиці Києва, Василів, названий від хрестного імени Володимира. І Переяслав по лівому боці Дніпра дістав укріплення за Володимира.

Володимира наслідував його син — Ярослав Мудрий. Він передусім поширив укріплення Києва, заснував т. зв. Новий Город. 1037. р. В успішній боротьбі з печенігами він посунув південну гряницю держави на південь, у степи, і почав фартифікувати лінію ріки Росі. «Ярослав почав ставити городи над Росею», зазначує коротко літопис під 1032. р. Після остаточної перемоги над печенігами 1036. р. ця смуга сильно залюднилась, поосідали тут різні степові племена, як останки печенігів, торки й ин., і тутешні городи стали доброю охороною України. Головне значіння мав город Юріїв, названий так від християнського імені Ярослава. Ярослав основував городи і в инших сторонах своєї держави, заснував

Розкопані вали городища в Білгороді. На цьому поперечному перерізі видно деревлян, зруби, які скріпляли вали.

Будують город. З кенігсберського літопису.

другий Юріїв у чудській землі (тепер Дорпат у Естонії), від його імені дістав, імовірно, своє імя й галицький Ярослав.

Пізніше київська держава поділилася на малі князівства і князі не мали вже засобів, щоб будувати багато нових городів. Так чуємо тільки принагідно про заснування якогось города, а нераз тільки сама назва вказує на основника. Святополк Ізяславич 1095. р. наказав будувати город біля Витичева для переселенців ізнад Росі, яких вигнали звідтіль напади половців — город мав зватися Святополч. Ярополк Володимирович 1116. р. поставив город Желни (пізніше Жовни) й поселив там бранців, яких привів із Друтська. Теперішній Заслав звався колись Ізяславль, назва, мабуть, від князя Ізяслава Ярославича; Всеволож, один у Чернигівщині, другий на Волині мав імя від Всеволода Ярославича. Все це були первісно прикметники присвойні, означали власність такого й такого князя (город Ізяславль, Ярославль, Всеволож).

Великим будівничим городів був Данило галицький. Коли татари напали на Україну, знищили Київ та багато городів у східній Україні, населення почало відходити на захід, на Волинь і Галичину. Щоб ця збільшена людність західніх земель могла жити й розвиватися, треба було дати їй забезпеку й захист на ви-

Робітники працюють на валі. З кенігсберського літопису.

падок наїзду немилосердного ворога. Данило, як обачний володар, почав ставити по всіх усюдах нові городи. За нього появилися такі нові городи як Данилів і Стіжок на Волині і передусім Львів та Холм.

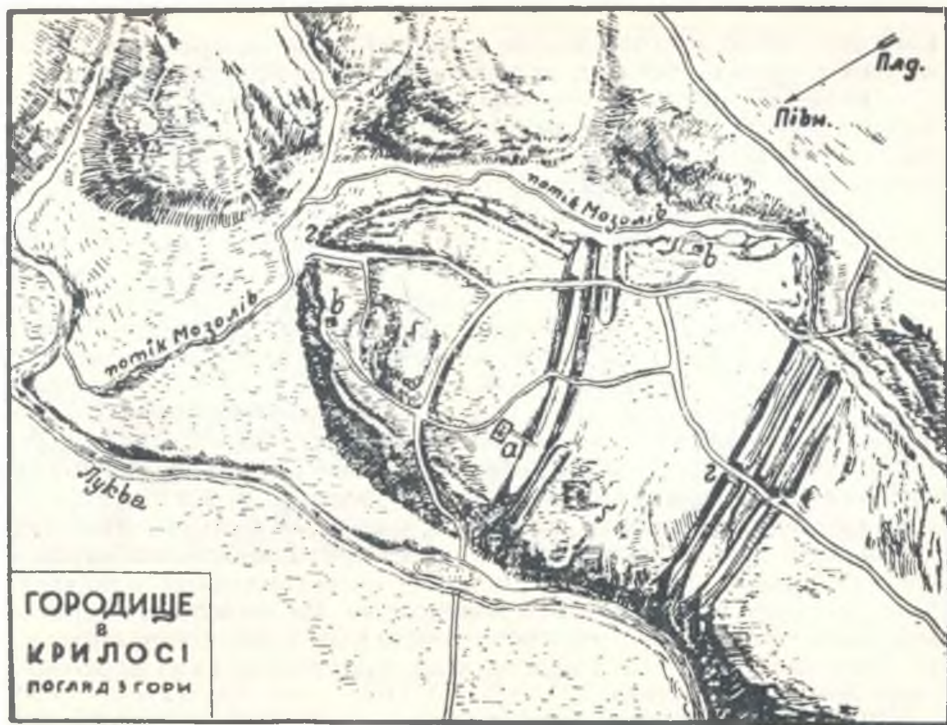
Про заснування Холма, галицький літопис оповідає ширше. Це оповідання дає нам уявління, як повставали нові городи.

«Данило їздив (чистим) полем та відбував лови й побачив місце гарне, лісисте на горі, довкола тяглося поле. Він запитався місцевих мешканців: «Як називається це місце?» Вони відповіли: «Холм імя йому». І полюбив це місце, й подумав, що збудує на ньому малий городок; обітував Богу і святому Іванові Золотоустому, що побудує на імя його церкву. І побудував малий городок, і як побачив, що Бог йому помічник і Іван опікун, побудував новий город, і не змогли його добути татари, коли Батий усю землю руську зайняв; тоді ж і церква св. Трійці згоріла, та її знову побудували. Коли побачив князь Данило, що Богові миле це місце, почав прикликувати приходнів німців і Русь, людей чужої мови й ляхів; ішли день-у-день, і молодь, і майстри всякі втікали від татар, сідельники, лучники, тульники і ковалі заліза, міді та срібла; і закипіло життя, і наповнилися двори довкола города, поле і села». В 1259. р. Холм ізгорів від якогось нещасливого випадку («від окаянної баби»), і Данило з тяжким серцем мусів його відбудовувати, але побудував його так сильно, що татари не могли його добути. Та слабші городи попадали жертвою татар,— з наказу хана князі самі мусіли їх поруйнувати.

Нові городи ставив іще братанич Данила, Володимир Василькович, князь володимирський. Він побудував новий город у Бересті і задумував будову инших твердинь: «Бог добру думку в серце поклав князеві Володимирові, і він почав придумувати, деб за Берестям поставити город. І взяв книги пророків і, так собі в серці думаючи, сказав: «Господи Боже сильний і всемогучий, що своїм словом усе будуєш і руйнуєш, що ти Господи, мені виявиш, рабові своїому?» І на цьому спинився, розгорнув книги, і випало йому пророцтво Ісаїне: Дух божий на мені... Князь Володимир із цього пророцтва зрозумів милість божу до себе й почав шукати місця вигідного, щоб там поставити город. А ця земля була опустіла 80. років по Романі; сьогодня ж Бог її підніс ласкою своєю. І післав Володимир чоловіка розумного, на імя Олексу, що за його батька багато городів був побудував, і післав його Володимир із туземцями уверх річки Лосни човнами, щоб знайти де таке місце на будову города. А він найшов таке місце, і приїхав до князя, й почав оповідати. Князь сам поїхав, із боярами та зі слугами, і полюбив це місце над берегом річки Лосни, повирубував дерева й потому поставив на ньому город і дав йому імя Камянець, бо земля камяна була» (1276. р.). Це тепер Камянець Литовський.

Княжі городи. Городи княжої доби розвинулися з первісних словянських укріплень. Щодо місця, то їх будували там, де в найдавніших часах, найбільше на високих стрімких горбах, куди важко було здолу дістатися. Так Київ стояв на горбі, що здіймається до 100 м. понад рікою Дніпром; город у Галичі (Крилосі) — є на горбі, на 60 м. заввишки понад довкільною низиною.

Як виглядали давні городи, на це вказують г о р о д и щ а, останки земляних окріплень, що залишилися досі по горбах, лісах, багнах

Плян города в Крилосі — давньому княжому Галичі: а — катедральна церква; б — «Золотий Тік», де стояв княжий терем; г — ворота; ґ — могила. На основі пляну А. Чоловського.

і ин. Розміри городів були дуже різні. Княжі городища мають найчастіше 250—400. м. у обводі, є це їх середній розмір. Вийнятково бувають більші городища, до 700. м. у обводі, городище на Крилосі має до 2500 м., у Вижгороді під Києвом так із 3 кільометри довкола.

Город з княжих часів складався з двох частин — внутрішньої і довкільної. Внутрішній город звався д і т и н е ц ь; це був осередок укріплень, невеликих розмірів, але сильно забезпечений від нападу, стояв звичайно на найвищому місці горбовини. Довкільний або о к о л ь н и й город звався ще й о с т р і г; він займав більше місця, але укріплення мав слабші. В небезпеці населення з «окольного» города шукало захисту в дітинці. Княжі городи не мали правильного пляну; укріплення йшли кривою лінією, здовш узбіч гори.

Укріплення городів складалися з валів, ровів, заборол, стін, укріплених воріт, веж і ин.

Головну забезпеку давав городові вал із ровом. Коли місце було з природи недоступне, вал міг бути низький, і не дуже сильний; від сторони ж, де природньої оборони не було, сипали вали дуже високі й сильно забезпечені. Особливо — коли один бік города виходив на чисте поле і звідусіль ворог легко міг добратися, фортифікації бували дуже сильні й різноманітні. У такому місці давали в деяких городах рівнобіжні вали — в Галичі є три такі вали, у Вижгороді було їх аж шість. У инших городищах вали не йдуть ціл-

ком рівнобіжно, а входять один у другий якби клинами, зміняють напрямок, творять лябіринт, де ворогові не легко було зорієнтуватися.

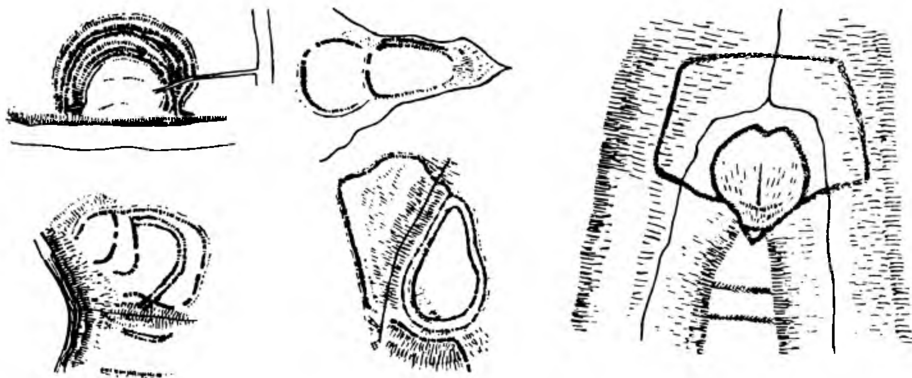
Земляне укріплення звалося вал або теж приспа або переспа. Не цілком ясне значіння слова гребля; часом воно означає вал («розкопали греблю», 1172. р.), часом рів («був через греблю міст до воріт города», 977. р.).

Вал бував різної висоти. Де особливої оборони не була потреба, там досить було валу на 2—3 метри. Але в инших місцях сипали вали дуже високі. В Білгороді під Києвом вал до 12 м. заввишки, у Вижгороді 17. м., в Крилосі доходить до 25 м.

Вала будували з такого матеріялу, який можна було найти на місці,— з чорної землі, з глини, каміння. Там, де була потрібна особливо тривка будова, зміцнювали вал камяною підбудовою або деревяною конструкцією. Таку деревяну підбудову відкрили археольоґи у валах городища в Білгороді під Києвом. Здовж цілого валу тягнеться стіна, на 4 м. заввишки, складена з дубових брусів. З нею були сполучені поперечні стіни, на 4 м., завдожки, а в порожньому місці, в цих клітках,— сильно вбита глина. В деяких місцях ця деревяна будова ще складніша: одна на другій побудовані по три клітки, на метер заввишки, скріплені різними сполуками, а порожні місця позаповнювані непаленою цеглою. Разом будова творить масивний мур у формі ступнів, долиною є ще сліди колів, посплетуваних хворостом. Така конструкція скріплювала вал і не дозволяла йому розсуватися.

Такий спосіб укріплювання описує один із північних літописів: «був остріг утверджений довкола города, сильний тин дубовий, а за ним два оплоти і між ними насипаний вал». Поверх ці деревяні зруби або плоти засипували землею й покривали дерниною.

Заборола і ворота. На хребтах валів бували деревяні заборола або стіни. Були вони різного вигляду. Довкільний город мав укріплення несильні, звичайну огорожу з загострених палів, повбиваних у землю густо, один біля одного. Таке укріплення зва-

Городища з княжих часів. З археольоґічної мапи Поділля Є. Сіцінського. З цих плянів видно, яку ріжну форму мали укріплення городів.

Оборонні вежі під Холмом з часів князя Данила.
Ліворуч вежа у Столпю, праворуч в Білавині. З літографії 1870 р.

лося острі г, пізніше — частокіл. Такі частоколи не були високі, їх можна було перелізти. Коли під галицький Звенигород прийшов був князь Іван Ростиславич і почав облягати город, «селяни скакали через заборола до Івана, й перебігло їх триста».

Внутрішній город мав сильніші укріплення. Тут не досить було звичайної низки частоколів. «Стіну» творили різнородні вязання і зруби, подібні до тих, з яких була деревяна основа валу. Вони скидалися на вежі, чи башти, як бачимо на деяких малюнках у літописі. Назва їх була: городні або городниці. Вони виставили понад вал, на них ставала залога, що боронила валів,— «мужі стояли на заборолах города» (1229., 1261. р.). Ці городниці не все були сильно побудовані, і літопис оповідає про нещастя, що сталось в городі Римові 1185. р.: «Римовичі позамикалися в городі й повилізали на заборола, і так за божою волею полетіли дві городниці з людьми до ворогів».

Деревяні заборола були побудовані так, що можна було їх розметати,— розкинути. Таким способом татари 1240. р. понищили багато українських городів.

По довкільній стороні валу йшов рів, різної глибини, виповнений часом водою. Через рів був перекинутий міст. У Овручі «був через греблю міст до воріт города» (976. р.). Міст був так зроблений, що в потребі його можна було легко розвинути. Літописець подає такий епізод із Білгороду 1150. р.: несподівано вороже військо появилося під городом, князь не сподівався нападу й забавлявся з дружиною — «і якби митник був не добачив і не переметав був моста, його були б захопили». Як небезпека минулася, міщани знову «мостили міст». Рідше бували зводні мости, які підносили з допомогою журавця. Літопис згадує такий «возводний мост і жеравець», але — в польському Каліші (1229. р.).

До города вели оборонні в о р о т а, тобто вїздові брами, побудовані серед заборол. Були вони і в довкільному острозі (т. зв. о с т р о ж н і ворота) й у внутрішньому дітинці. Число воріт залежало від величини города. В Києві були Золоті ворота, Жидівські, Лядські й Угорські; у Треполі (Трипіллі) — Водні; в Переяславі Княжі, Єпископські й Кузнечі (ковальські); в Новгороді сіверському — Чернигівські, Курські; у Володимирі на Волині — Київські й Гридшині, в Галичі — Німецькі. Без назв згадані ще ворота в Чернигові, Овручі та у Звенигороді галицькім. Назви воріт є різного походження: від народів, що жили коло воріт — німецькі, угорські, жидівські; від засновників, чи опікунів — княжі, єпископські, кузнечі (ковальські); від городів, до котрих вели шляхи через ворота — київські, чернигівські, курські.

Літописи не подають ніяких подробиць про вигляд та укріплення воріт. Єдині ворота, про які можна докладніше сказати, це — З о л о т і В о р о т а в Києві. Побудував їх 1037. р. Ярослав Мудрий тоді, як заснував «Новий Город». Ворота були високі на два поверхи, на горі мали церкву Благовіщення, в долині — різні схови чи комори. Муровані були з цегли й дикого каміння. Приступу до них боронили бічні вежі, що виступали трохи перед ворота.

Внутрішні укріплення. Вежі. Внутрішні укріплення в самому городі літописи згадують рідко. Залога містилася у звичайних будинках, окремих касарень не було. Княжі двори були деколи сильніше будовані так, що можна було в них знайти деякий захист. Так нпр., підчас народніх заворушень у Києві 1068. р. князь Ізяслав зі своїми дорадниками замкнувся на поверсі свого двора, «на сінях», і звідтіль через віконце перемовлявся з юрбою. Але, не бачив можности боронитись, тож скоро залишив двір. Деколи охорону давали сильно побудовані церкви. Так у Галичі 1229. р. угорський королевич Коломан «побудував город на церкві Пречистої Богородиці». Таксамо підчас облоги Києва 1240. р., коли татари добули мури города, «міщани збудували другий город біля святої Богородиці»; колиж татари почали наступати, «люди повибігали на церкву й на хори церковні зі своїм достатком,— від тягару повалилися з ними стіни церковні»...

Пізніше, в XIII. в., в галицько-володимирській державі посередині городів будують оборонні в е ж і. Літопис дає опис такої вежі в Холмі: «Вежа посеред города висока, що можна було бити з неї доохрест города, підбудована каменем на 15 ліктів заввишки, сама ж будована з тесаного дерева й побілена, як сир, світилася на всі сторони». Ця вежа згоріла в пожежі Холму 1259. р. і, хоч Данило відбудував город, «але вежі такої не зміг збудувати, бо ставив инші городи проти безбожних татар». При цій нагоді треба згадати, що князь подбав і про це, щоб город мав воду на випадок облоги,— наказав викопати біля вежі «студенець», тобто колодязь, що мав 35 сяжнів».

Оборонні вежі побудували також у найближчій околиці Холму, здається, як сторожівні для залог на дорогах до города. Називали їх с т о в п а м и. Галицький літопис згадує одну таку вежу: «стоїть також стовп поприще (200 метрів) від города, камяний, а на ньому вирізьблений камяний орел; висота каменя 10 ліктів, а з головами й підніжками 12 ліктів».

Золоті Ворота в Києві. Праворуч — малюнок з XVII в., вдолині — Золоті Ворота тепер.

До наших часів збереглися під Холмом два такі стовпи — в селах Білавині та Столпю. Перша башта стоїть пів милі від міста, над річкою Угорцем на острівці, який довкола обливала вода; залишилася з неї одна стіна, на яких 20 метрів заввишки й коло 9 м. завширшки. Мур грубий на метер, з білого і синявого каменю, споєного цементом. Видко також сліди склепінь. Друга вежа є на північний захід від Холму, півтора милі від міста,— на дорозі в Польщу, до Люблина. Вона чотирокутна, стіни тепер на 14 метрів заввишки, на 5 м. завширшки, збереглися досить добре. Коло вежі є фундаменти якоїсь иншої камяної будови.

Третя камяна вежа збереглася в Камянці Литовському (тепер берестейський повіт). Город заснував тут князь Володимир Василькович 1276. р. Літопис описує вежу так: «збудував у ньому (городі) стовп камяний, 17 сяжнів заввишки, подиву гідний для всіх, що дивилися на нього». Ця вежа побудована у пляні кола — з проміром 13 метрів; мур з цегли, яких 27 метрів заввишки. Вежа мала три поверхи, вгорі кінчалася аттикою.

Облога й воєнні машини. Город був місцем захисту і самого місцевого населення й цілої околиці. Коли ворог появився, город міг затворитися, себто замкнути ворота й мешканці боронилися зпоза заборол. Способи оборони були мало вироблені. Найчастіше оборонці стріляли на ворога з луків, або кидали каміння. Коли була сильніша залога — засада, засадники, то могла «вилізати» з города і пробувати відігнати тих, що облягали — обложників. Але переважно город обмежувався пасивною обороною.

На означення облоги були різні вислови: город оступити, обстояти, осісти, облежати.

Обложники старалися насамперед із усіх сторін обступити город, щоб населення не мало куди видобутися з міст. А то бувало, що обложенці перекрадалися з міста, особливо, щоб добути харчів або й води. Коли попри город перепливала ріка, ворог старався воду «перейняти», щоб таким чином присилувати населення піддатися. Коли ж ці засоби не помагали, треба було п р и с т у п а т и до города. Тоді або робили приступ із усіх сторін рівночасно, або вдаряли в найслабші ворота, силкувалися переламати їх і дібратися досередини.

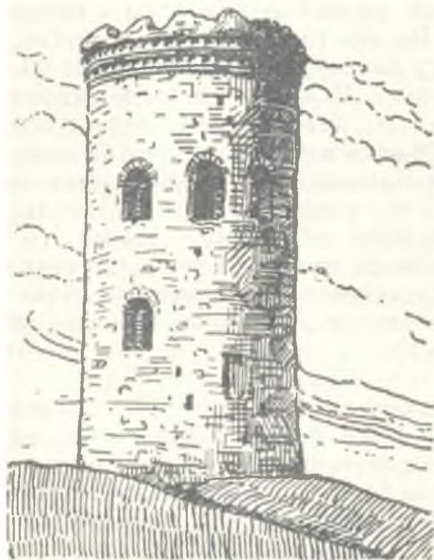
Як військо, що наступало, хоронилося від каміння, яке летіло з города, докладніше не знаємо. Раз тільки літопис і згадує, що обложники «підступили під город п і д в е ж а м и» (1097. р.) — це були якісь рухомі піддашшя, що скидалися виглядом на вежі.

Коли повелося добути довкільний, «окольний», город, часто підпалювали його, щоб присилувати оборонців здати і внутрішній город — «дітинець».

Захопити город у наступі звалося — в з я т и к о п я м. Тоді мешканці не могли сподіватися пощади: князі «взяли Минськ, мужів порубали, а жінки і діти віддали на щ и т (у неволю)».

Але нераз городяни, потомлені голодом і спрагою, або не діждавшися підмоги «передавалися» добровільно і «отворяли» город. Звичайно передтим ішли переговори й обложник обіцював «омирити» мешканців, не карати їх. Знаємо один випадок, що князь-обложенець домагався, щоб дозволили йому свобідно вийти з города,— «просив дороги», і обложник пристав на це, «дав йому дорогу» (1207. р.).

Тодішні городи давали сильну забезпеку; ми знаємо ледви кілька випадків, коли город добули приступом. Мешканці або самі згодилися «передатися», або ворог знеохочений сам відходив. Рідко коли облоги тривали довше, ніж один місяць. Найдовша облога, записана в літописах, була біля Турова 1158. р.— десять тижнів.

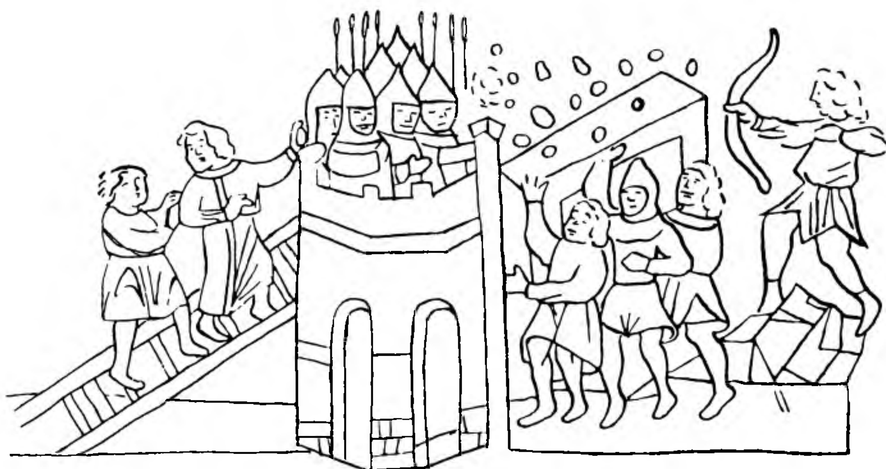

Вежа в Камянці Литовському, побудована князем Володимиром Васильковичем.

Город тяжко було ще й тим добути, що за слабі були «р а т н і с о с у д и», тобто воєнні машини. Нам відомі такі машини:

С а м о с т р і л — щось, наче великий лук; під 1184. р. літописець згадує, що у половецького хана Кончака «були луки тугі самострільні, щойно 50 людей могло їх ледви напрягати».

П р а щ а — це катапульта, що викидала каміння. Данило при облозі Люблина «наказав приспособити (пристроїти) праці й інші сосуди, щоб добути город; і праці м е т а л и, а стріли йшли як дощ».

Облога города. З кенігсберського літопису. Лучник стріляє на місто зпоза великого охоронного щита, який несуть три вояки; з другого боку підлазять потайно драбиною на мури города. З города кидають каміння.

П о р о к — це щось наче таран розбивати мури. Стрічаємо їх насамперед у татар при облозі сильних городів. Так під Києвом 1240. р. «Батий поставив пороки біля Лядських воріт,— пороки безугаву били день і ніч, і повибивали стіни». Таксамо під Володимиром на Волині «поставив дванадцять пороків, і не міг розбити стін». Але на иншому місці порок це прилад, що кидає каміння; коли татари 1259. р. облягали Луцьк, сталося чудо, оповідає літопис, «був такий вітер, що коли пороки кинули, вітер обертав каміння на них; а як почали сильно кидати, зломився». Пороки бували великих розмірів і, щоб «устроїти сосуди порочні», треба було будувати якусь сильну конструкцію — цілий «город». Про це читаємо в галицькому літописі при описах облоги Ярослава 1249. р. та Люблина 1261. р.

Т а р а н згадується тільки один раз при облозі Чернигова 1234. р.: «круто було під Черниговом, аж і таран на нього поставили, бо кидали камінням півтора перестріла, а камінь такий, що його могли чотири сильні мужі піднести». Виходило б, що таран це теж якийсь рід катапульти. Але може тут щось переплутано, бо пізніше таран це була окована залізом балька до розбивання мурів.

Всі ті воєнні машини появилися в нас пізно, літописи згадують їх аж у середині XIII. в. (з вийнятком самострільного лука з 1184. р.). Може вони приходили до нас із заходу, а може деякі поширилися від татар. У давніших часах цих приладів, мабуть, не було й обложник не мав до облоги инших воєнних засобів, як тільки стріли з луків, копя, сокири чи топори; тимто й облога йшла дуже пиняво. Але й пізніш, коли появилися воєнні машини, обложенець мав таки перевагу, бо добув ті самі знаряди, що їх мав обложник. Так татари нічого не могли зробити Володимирові 1240. р., бо їх пороки виявилися за слабі. Таксамо 1261. р. татарський хан не відважився добувати Холму, бо «город був кріпко утверджений пороками та самострілами».

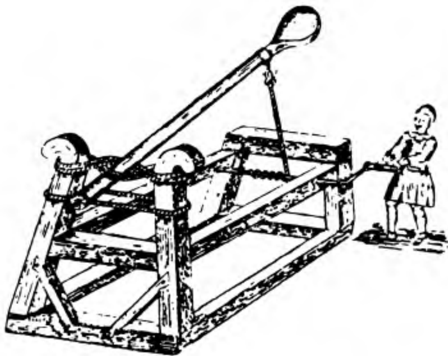
На цьому місці треба згадати, що був час, коли в наших руках був винахід стрільного пороху. Не тільки візантійці обстрілювали наші кораблі «ясним вогнем», але пороху вживали й половці. Літопис оповідає під 1184. р., що половецький хан Кончак пішов походом на Україну і хотів добути і спалити всі городи, «а то ж він вишукав такого чоловіка, бісурменина, що стріляв живим вогнем». У бою наше військо взяло того бісурменина в полон, його привели до князя Святослава Всеволодовича «з устроєним огнем». Яка шкода, що цей винахід не знайшов тоді зрозуміння,— якже інакше виглядало б тоді наше військо! А так довелося чекати поширення стрільного пороху ще поверх два століття...

Погряничні вали. Укріплення за княжих часів не обмежувалися самими відокремленими городами. На гряниці від степу були фортифікації, закладені на далеко ширшу міру,— довгі лінії валів, з частоколами й иншими оборонними засобами, що сполучували погряничні городи в одну монументальну оборонну систему. Ці великі вали почав будувати Володимир Великий, коли закладав городи в околиці Києва. Про такі укріплення оповідає німецький місіонар Бруно, що вибрався навертати на християнство печенігів і пробував у Володимира гостем коло 1008. р. Він каже:

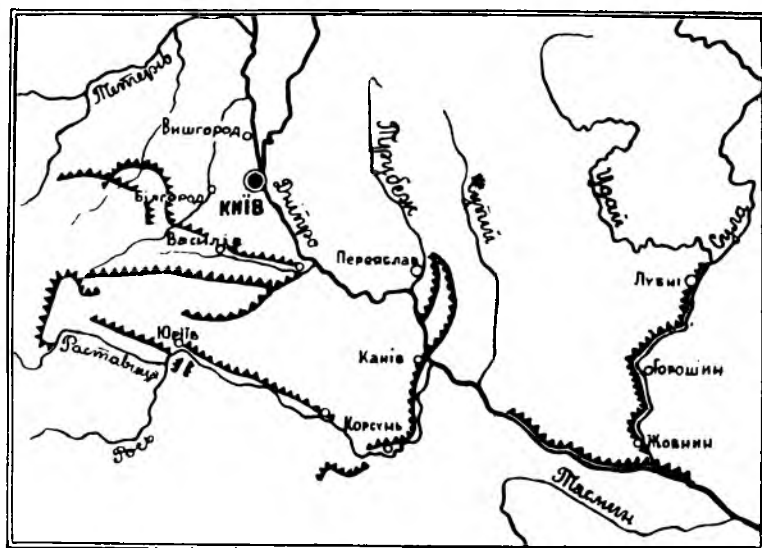
«Князь русів із військом проводжав мене два дні до останньої гряниці своєї держави, яку він перед ворожими нападами окружив звідусіль дуже міцною й довгою огорожею. Він зіскочив із коня на землю, я з товаришами йшов попереду, він із своєю старшиною йшов за нами, і так вийшли ми за ворота. Він станув на одному горбі, я — на другому»... Отже були там якісь насипи (горби), огорожа, що тяглася на велику віддаль, укріплення, замкнені воротами. Пізніше Ярослав Мудрий побудував нові вали.

Археольоги описали докладно цю систему пограничних валів. По правому боці Дніпра вони були у двох місцях — над ріками Стугною і Россю; на Лівобережжі — над Трубежем, Сеймом і Сулою.

Вали над Стугною тягнуться в найближчій околиці Києва, на 20—30 км. від города. Їх мета була — забезпечити княжу столицю. Будував їх Володимир, коли дав укріплення Білгородові й заснував Василів. Вали йдуть трьома лініями. Перша тягнеться від Трипілля, здовж Стугни й перетинає річки Ірпень і Здвиж; друга йде по правому боці Стугни до річки Унави; третя найдалі на півдні — над річкою Красною. У найбільшій розтяжности вали ці мають до 130 км. довжини. Вали над Стугною біля Трипілля згадуються при поході на половців 1093. р. і вони правили за заслону для війська, що порядкувалося проти ворога.

Праща до кидання каміння. На основі середньовічного рисунку.

Пограничні вали з часів Володимира Великого й Ярослава Мудрого.

Друга лінія валів була над рікою Россю. Тут у Х. віці був город Родня, але його пізніше знищили печеніги. Ярослав, користаючи з занепаду печенігів, почав цю околицю укріплювати, побудував город Юріїв, ужив для кольонізації воєнних бранців, м. ин., поляків. Пізніше поселилися тут останки печенігів і торків, славні «чорні клобуки», тут і повиростали городи, як Торчеськ, Богуславль, Корсунь, Товарів, Канів і багато менших. Коло 1095. р. під натиском половців, населення почало меншати,— люди не могли витримати частих нападів орди, городи запустіли. Але, коли князі успішними походами знову приборкали половців, Поросся ожило, і навіть кольонізація почала переходити на південь за Рось. Тутешні городи були сполучені між собою оборонними валами. Головний вал ішов лівим берегом Росі, від Канева поза Корсунь, та від Богуславля до Раставиці; по правому боці ріки були менші вали. Можемо здогадуватися, що цю фортифікаційну лінію почав Ярослав Мудрий, а пізніші князі її викінчили. Лінія валів доходить тут до 150 км. довжини.

Вали над Россю лучилися з валами на Лівобережжі над рікою Трубежем. Ці околиці були виставлені на ще нагальніші напади степових орд, ніж Київщина і без сильних укріплень населення не могло тут утриматися. Володимир по перемозі над печенігами обновив стародавній Переяслав, тоді мабуть почав він і сипати вали. Переяславські вали йдуть двома лініями, по лівому боці Трубежа й доходять аж до Дніпра. Найбільша їх довжина до 50 км.

Довший вал був над рікою Сулою, по правому її березі, від Лубень до Дніпра — він лучив городи: Лубні, Лукомль, Горошин, Жолни (теп. Жолнин), Воїнь. Довжина його доходить до 90 км. Цей вал лучився з валом, що йшов здовж лівого берега Дніпра, більш-менш від устя Тясмина до устя Золотоноші, на просторі яких 100 км.

На галицькому Поділлі, здовж долішнього Збруча тягнуться теж вали, досить довгі й високі. Починаються вони в селі Єрмаківці і протягаються до Збруча, далі прориваються, йдуть від Залісся до Млинівки на просторі 4 км., знову заникають, але ж появляються знову біля Кудринців та йдуть до Завалля, на просторі $1^1/_2$ км. В околиці Панівців є дві дуже короткі відноги, потім знову виринають у Боришківцях і тягнуться до Білівців, майже до самого Дністра. Довжина цієї частини має 1800 м. і тут вал ізберігся найкраще.

Довжина цілого валу, коли б він не проривався, могла доходити до 26 км., але збережені частини мають тільки понад 12 км. Вал у місцях, де добре зберігся, має 6 м. висоти, в підставі — 20 м. завширшки, угорі до 2 м. З перекопування його виявилось, що вал був насипаний з чорної землі та білявої глинки, місцями попересипуваних дрібними камінцями. Давні археольоги назвали ці укріплення «валами Траяна» й відносили їх до римських часів. Але наука досі не розслідила їх докладніше і це не виключене, що вони походять із княжих часів. Галицькі князі, як Василько, Володимирко, Ярослав Осмомисл, Данило звертали пильну увагу на Пониззя, (так звалося тоді Поділля), на яке нераз нападали степовики, старалися збільшити тут кольонізацію, дбали про укріплення городів,— можна припускати, що це вони обезпечили валами це погряничча.

Хто укладав пляни для цих величавих укріплень, якими засобами і способами їх викопували, про це літописи не переказали нам нічого. Мистецтво будови земляних укріплень розвивалося в нас від найдавніших часів, при кожному городі були вали, була вироблена своєрідна оборонна техніка. Але зразки тих укріплень, закладених на таку широку міру, Україна могла мати з Візантії. Візантійці перебрали від давніх римлян звичай укріплювати гряниці довгими лініями валів, розвинули цю вмілість і поставили її на незвичайно високий рівень. Римляни в деяких околицях ставили свій славний охоронний вал — limes — і в візантійській державі майже всі гряниці були обезпечені подвійними лініями фортифікацій. Один із новіших дослідників Візантії (Діль) так описує ці укріплення: «На погряничній смузі бачимо спершу низку укріплених осель, звязаних між собою послідовним рядом сторожівень, що знаходяться у близькій віддалі одна від одної, з припасами води і харчів та невеликою залогою. Мета цих укріплень подвійна: замкнути гряницю і берегти її від нападів ворога; з другого боку вони правили за точку опори для відділів, що були назначені до походу в неприятельську країну. Але ця перша лінія не видавалася достатньою обороною. Тимто в деякій віддалі від неї йшла друга оборонна лінія, що складалася з більших укріплень із достатніми залогами. Ця друга лінія підтримувала погряничні сторожівні, правила за заслону проти набігів ворога і водночас за захист для спокійного населення сусідньої країни. В цьому були головні заходи військових інжинерів і полководців Візантії,— дати забезпеку мешканцям провінції і по змозі ослабити шкоду від неприятельського наступу».

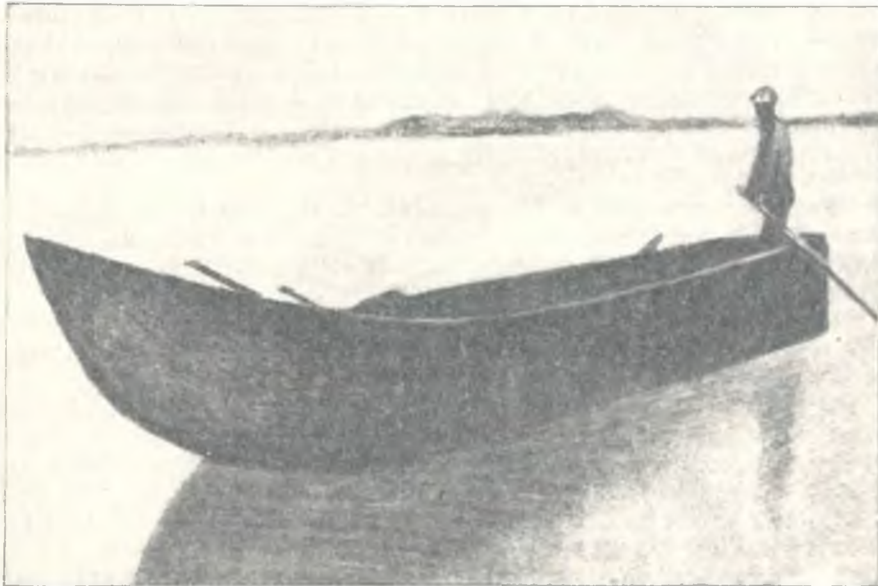
Можливо, що наші князі, будуючи свої вали, користувалися і досвідами Візантії.

7. Фльота та морські походи

Початки мореплавства. Плавба в Україні була розвинена від найдавніших часів. Українські землі багаті на ріки: Дніпро з великими допливами Припяттю та Десною та цілою мережею другорядних рік і річок, Дністер, Буг, Сян — все це були природні шляхи, здовж яких скупчувалося й орґанізувалося людське життя. Річка на низині була найлекшою і найдоступнішою дорогою серед непрохідних пущ, і її спокійне плесо приманювало до себе первісну людину. І рибальство у давніх часах було одним із головних джерел прожитку. Словяни здавна споруджували собі річні човни. Були це спершу видовбані пні дерев,— греки звали їх моноксилями, тобто однодеревнями. Ці однодеревні бували різного розміру, але ж деколи доходили до поважної довжини; на побережжах Балтійського моря знайдено такий одноцільний човен на 15 м. завдовжки.

Грецький цісар Констянтин Багрянородний оповідає, як дуже поширені були такі однодеревні на Дніпрі в половині X. віку: «Підвладні Руси славяни, шо звуться кривичі і лучани і инші славяни,вирубують за зими дерево на човни, обробляють і як прийде час, коли розтане лід, спускають їх у близькі озера. І як спустять у ріку Дніпро, їдуть цією рікою, приходять до Києва, витягають човни і продають Руси. А Русь купує самі кадовби, розбиває давні однодеревні, бере з них весла, уключини до весел та инший припас і споряджує нові».

Великий вплив на розвиток й уліпшення плавби у нас мали варяги. Вони були найславніші мореплавці середніх віків, попере-

Старовинний німецький човен, вирубании з одноцілого пня.
(Норвеґія).

пливали всі европейські моря і могли бути добрими вчителями славян.

Кораблі скандинавських вікінґів збереглися щасливо до наших часів у Норвеґії. Найкраще досліджені знаходи з Туне (1867), Ґокстад (1880) і Озерберґ (1903) — всі знад Кристіянського фйорду, переховуються в університетському музеї в місті Осльо. Тодішній корабель був понад 20 м. завдовжки, $4^1/_2$ до 5 м. завширшки і не цілі 2 м. завглибшки. Будували його з дубового матеріялу, а тільки додаткові частини бували з яворини, ясенини, березини, з липового дерева й ин. Основу корабля творив на споді довгий бальок (ілюстр. під *a*), до якого були прибиті поперечні ребра, відповідно повигинані (*g*), бувало їх до 20; горою кінці ребер були злучені бальками (*q*), на бальках був поміст, з дощок (*u*). Зверха корабель був пообиваний дилями (*n, h, k, l, m, n*). Здовж корабля по обох боках були поприкріплювані довгі, низькі лави для гребців (*t*). У горішній частині дилювання робили отвори (*m*) на весла (*y*). Весла бували до 3 метри завдовжки. Керма містилася позаду човна по правому боці, була на $3—3^1/_2$ м. завдовжки. Посередині човна стояла щогла, на 20 і більше м. заввишки.

Вітрила мали форму трапезу, ширшого вдолині. Підтягали їх відповідно поперетяганими мотузами. Вітрила виробляли найчастіше з білої бавовняної матерії, нераз із барвними смугами, але князі вживали нераз і дорогоцінних, різнобарвних матерій.

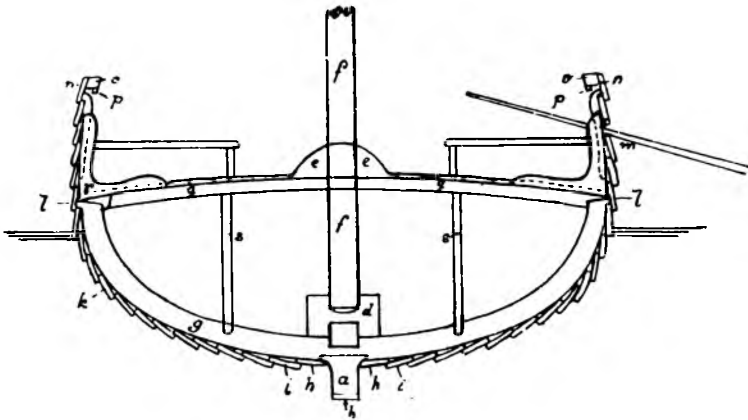
Норманський воєнний корабель визначився стрункою й легкою будовою. На неї складалися добре продумані технічні подробиці: відношення між шириною та довжиною було 1:4, це давало кораблеві достатню несхитність; перед і зад корабля мали ту саму форму, злегка підіймалися догори — кораблеві легко було повертатися; поодинокі бальки були позбивані деревяними кілками, тимто й цілий кадовб був елястичний. Добрі прикмети такого корабля випробували досвідом: збудували докладний модель ґотстадського човна, і цей корабель відбув 1893. р. подорож із Норвеґії до Америки — скорість його доходила до 18—20 км. на годину.

Українські кораблі. На великий жаль, українські кораблі з княжих часів не збереглися; може і стрічалися денебудь у річних мілинах, але ніхто не подбав, щоб їх переховати та розслідити. Тільки з літописів знаємо дещо про наше давнє мореплавство.

На означення суден були різні назви: лодя, лодка, суд, човен, струг, насад, павозок або паузок, учан. Не знаємо докладно, в якому значінні якої назви вживали.

П а в о з о к це був малий човен, таксамо мабуть у ч а н; уживали їх рибалки, а то й перевозили ними невеликий вантаж. Назва с т р у г походить від способу його виробу, від обтісування пня. Н а с а д означає, мабуть, судно збудоване з різних частин, де на основний бальок насаджували впоперек перекладини й дошки (назва «насад» ще й досі знана — при возі і санях). Ч о в е н, л о д я, с у д означали судна різного роду й величини. Майже всіх родів суден уживали підчас війни, для перевозу людей і вантажу.

Воєнне судно найчастіше називалося л о д я. Розрізнялися лоді звичайні, «побойні», тобто пооббивані дошками, й морські. «Руська Правда» назначує такі кари за крадіж човнів: «коли хто

Поперечний перекрій скандинавського корабля. Пояснення в тексті стор 82.

вкраде лодю, платить 7 кун, і лодю мусить віддати власникові; за морську лодю — три гривні, за набойну — дві гривні». Гривня мала 20—30 кун, отже морське судно цінувалося найвище, воно було найбільше, чи найкраще владжене.

Якої величини були наші воєнні кораблі, про це можемо здогадуватися з того, кілько людей вони в собі вміщували. Про похід Олега на Царгород літопис пише, що в одному кораблі вміщувалося 40 людей. Але про похід Руси на Каспій у тому самому часі історики згадують, що кораблі мали по 100 людей залоги. Очевидячки кораблі бували різних розмірів.

Про вигляд і споруду наших кораблів знаємо небагато. Треба здогадуватися, що тільки менші човни були «однодеревні», видовбані з одного пня. Більші судна мали снасть із бальків, а на них набивали дошки; така дошка звалася — н а б і й. Передній кінець човна називався н і с, задній — к е р м а (корма). Позаду була прикріплена керма, що звалася теж к л ю ч. Судно порушували звичайно в е с л а, але більші кораблі були вітрильні. Як звалася щогла, напевно не знаємо, може у п р у г або з-грецька к и т а р т ь (катартіон). В і т р и л о називається ще п р я або п а р у с (з грецької «фарос»). Вітрила виробляли в нас із простого полотна, що мало назву товстина або кропина; але бували вітрила із дорогих матерій, із паволок. Літопис оповідає про похід на Царгород 907. р.: «Олег сказав: пошийте Руси (варягам) паволочні вітрила, а словянам кропиняні. І пошматував їх (паволоки) вітер. І сказали словяни: тримаймося своїх товстин».

З корабельного знадіббя згадуються ще у ж і або у ж и щ а (линви) і я к о р і. З мореплавної термінольоґії того часу збереглися вислови: «в с п я т и п а р у с и» — напняти вітрила; в о з в о л о ч и т и, в о с п я т и п р і, піднести вітрила; п о к о с н и й вітер — пригожий, догідний вітер; в о л о ч и т и — перетягати корабель; к о р а б е л ь н и к — моряк; к о р м н и к — керманич; к о р а б л ь ч и й — будівничий корабля; г р е б ц і г р е б т ь і ин.

На розвиток нашого мореплавства великий вплив мала Візантія. На Чорному морі українці познайомилися з грецькими кораб-

лями і від греків переняли різні нові винаходи та поліпшення. В літописах читаємо різні назви грецьких кораблів: галія, олядь, кубара, скедія,— а й сама назва «корабель» прийшла з Греції. Але що саме наші предки перебрали від греків, що від варягів, а що мали своє власне, про це нічого певного сказати не можна.

Що в нас були спроби витворити свій власний тип воєнного корабля, про це свідчать оповідання літопису з 1151. р. Тоді йшла боротьба за Київ і князь Ізяслав Мстиславич ужив кораблів до оборони Дніпра на широкому просторі від Києва до устя Припяті. Літописець описує воєнні кораблі ближче: «Ізяслав штудерно й дивно побудував лоді: гребців у них не було видати, тільки весла було видко, а людей не видати, бо лоді були покриті дошками; і вояки стояли на горі у бронях і стріляли; а керманичів — було двоє, один на носі, а другий при кермі, і куди хотіли, туди їхали, не повертаючи лодій».

Дніпрова фльота. Українська фльота тих часів була особливо розвинена на Дніпрі і на великих дніпрових доплививах. Вище навели ми оповідання Констянтина Багрянородного, як ця фльота в Х. віці творилася. З літописних згадок бачимо, що й пізніше плавба скрізь розвивалася. Деревляни з Полісся до Києва за Ольги їздили човнами. Підчас нападу печенігів на Київ 968. р., на лівому боці Дніпра стояли лоді і прийшли на допомогу столиці. Володимир Великий у поході на волзьких болгар перевозив війська човнами. Ярослав Мудрий човнами спроваджував війська з Новгорода Великого.

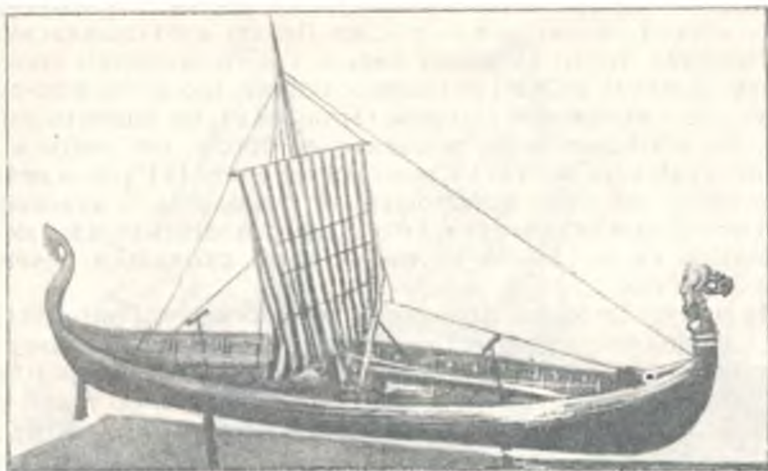
Найбільша пристань для кораблів була під Києвом. Тут усе стояли на поготові човни до перевозу через Дніпро і всяк час можна було переїхати з одного боку на другий. Підчас різних походів кияни часто виїжджали на човнах. Так нпр., у походи проти половців на пороги 1068. і 1103. р., на стрічу князеві Юрієві 1150. р., в похід проти берладників на Олешшя 1160. р.

Фльота бувала й на більших доплививах Дніпра; нпр. 1041. р. Ярослав виправився на Мазовше човнами,— мабуть Припяттю, і далі річками і багнами на Буг. Досить часто згадується про човни на Десні.

Ця річна фльота виступала деколи в воєнному характері. Як вище було згадано, 1151. р. Ізяслав Мстиславич своїми кораблями боронив лінії Дніпра і на ріці прийшло до бою: «билися, наїздили в насадах, брали у полон ці тих, а ті цих,— Ізяслав не дозволяв їм перебрести». Другий такий бій на воді відбувся під Черниговом 1160. р.: «билися за Десну завзято одні на конях, другі в насадах їздячи, і не пустили їх через ріку».

З Дніпра і його доплививів човни переправлялись нераз на инші ріки по т. зв. в о л о к а х. Це були місця, де лежали приготовлені кругляки, на яких можна було тягнути човни від одної ріки до другої. Найславніший волок був на дорозі від верхівя Дніпра до Ловаті, на шляху, що йшов до Балтійського моря. Така переправа коштувала немало труду, але вкорочувала дорогу.

Ще важча — й найтяжча з усього — була переправа через Дніпрові пороги. Цісар Констянтин Багрянородний описує подорож торговельної фльоти з Києва до Чорного моря; так само виглядали й воєнні виряди.

Скандинавський корабель з X. в., захований в музею в Осльо.

«У місяці червні вирушають униз рікою Дніпром (з Києва) і приходять до Витичева — це город підвладний Русі. Ждуть там два або три дні, поки позбираються всі човни, рушають і пливуть вниз тією рікою Дніпром. Насамперед приходять до першого порога, що зветься Ессупи,— по руськи (тобто по-варязьки), а по славянськи це значить «не спи». Цей поріг вузький, по середині його скелі круті та високі, сторчать як ті острови. Вода бється об них і пiниться, та спадає звідтіль водопадом, зчиняє великий гук і страх. Тимто руси не зважуються плисти посеред нього, але прибивають недалеко, висаджують на суходіл людей, а инше знадібя залишають у човнах; тоді роздягаються, намацюють ногами, щоб не наскочити на яку скелю, і так палицями пропихають човен — ці ніс, ті середину, инші керму. І з такою пильною обережністю між закрутами й берегами ріки проходять цей перший поріг. Коли проминуть цей поріг, забирають із берега решту люду й прибувають до другого порога, що по-руськи зветься Ульворсі, а по-славянськи Островуні прах (Островний праг), що значить «острів порога». І цей подібний до першого, тяжкий і непрохідний; знову висаджують людей і переводять човни, як і попереду. Подібним способом проходять і третій поріг, званий Геляндрі, що по-славянськи значить «гук порога». Далі таксамо четвертий поріг, великий, званий по-руськи Аіфар, по-славянськи Неасит (Неясить), бо у скелях того порога гніздяться пелікани. При цьому порозі прибивають геть усіма човнами до берега, вибрані люди виходять стерегти їх і йдуть, держачи пильну сторожу від печенігів. Всі инші забирають із човнів речі, які мали з собою, ведуть невольників у кайданах суходолом шість миль, аж пройдуть поріг. Тут одні тягнуть волоком, другі на плечах несуть свої човни і переносять за поріг, і так спускають їх у ріку, кладуть свої речі і знову відпливають. Приходять до пятого порога, що зветься по-руськиВаруфорос, по-славянськи — Вульніпрах (Вольний праг), бо він творить велике озеро, знову перепроваджують свої човни через

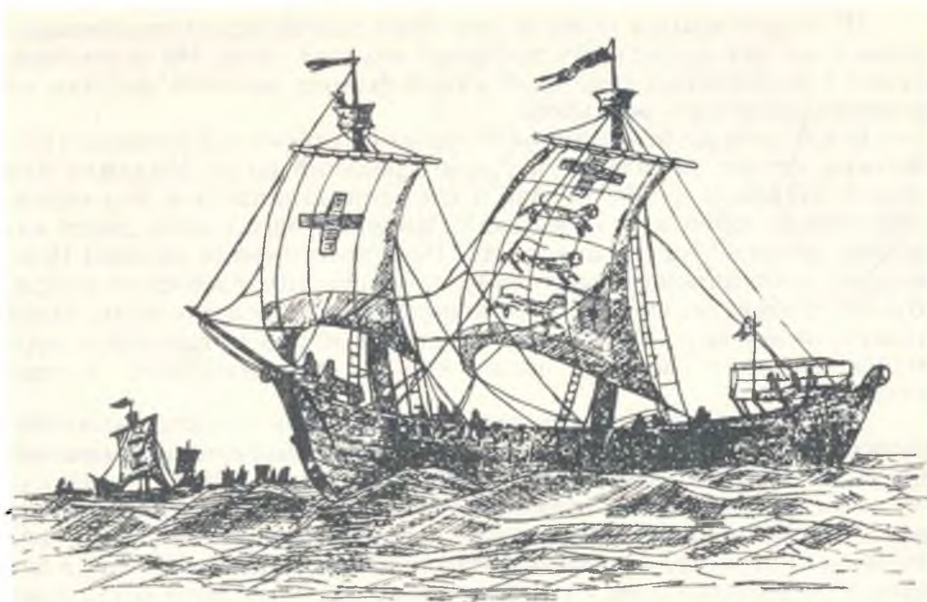
закрути ріки, як при першому і другому порозі, і приходять до шостого порога, що зветься по-руськи Леанті, а по-славянськи Веруці (Вручий), тобто «кипіння води», і його подібним способом минають. Пливуть звідси і до сьомого порога, що зветься по-руськи Струвун, по-славянськи Напрезі (Напряжи), це значить «малий поріг». Як пройдуть його, доходять до броду, що зветься Країйський; туди херсоняни (з Криму) переходять із Руси, а печеніги на Херсонес; цей брід завширшки як гіпподром, а заввишки — наскілько очі можуть сягнути, і наскільки долетить стріла, як стріляти відтіль сюди. Тимто на цьому місці сходяться печеніги і бються з Руссю.

«Як минуть це місце, пристають до острова св. Григорія (Хортиця), і на цьому острові складають свої жертви, бо там стоїть превеликий дуб. Жертвують живі птахи; навколо застромлюють стріли; инші жертвують хліб і мясо і, що хто має, бо такий у них звичай. За птахів кидають жереб — чи їх зарізати, чи пустити живих. Почавши від цього острова руси не бояться печенігів, аж поки йдуть до ріки Селини. Звідси рушають, пливуть чотири дні, аж поки доїдуть до лиману на усті ріки. Тут є острів св. Етерія. Коли прибють до нього, спочивають там два або три дні, направляють свої човни, як є яка шкода в вітрилах, щоглах, кермі. Устя ріки, як сказано, має лиман, і йде він аж до моря, а коло моря є цей острів св. Етерія.

«Звідси пливуть до ріки Дністра і, прибувши щасливо, знову спочивають. Вибравши добру годину, рушають і приходять до річки, званої Біла, там таксамо відпочивають, потім рушають і, приходять до Селини, рукава ріки Дунаю. І поки минуть ріку Селину, печеніги біжать поруч, і як море, як то часто буває, кине човни до берега, всі виходять, щоб разом відбиватися від печенігів. Від Се-

Скандинавський корабель вікінгів з X. в., віднайдений у торфовищі в Озерберг (Норвегія)

Скандинавський корабель з XI.—XII. в. Реконструкція.

лини вже не боятся нікого; йдуть до Болгарії і приходять до гирла Дунаю. Від Дунаю проходять до Конопи, з Конопи в Константинію, до ріки Варни, від Варни ідуть до ріки Дицини — все те у болгарській землі. З Дицини приходять в меземврійську країну, і таким чином аж сюди йде ця бідолашня і страшна, тяжка і трудна дорога».

Перші походи на Чорне море. Наші кораблі на Чорному морі появилися вперше на переломі VIII. й IX. століття. Докладніших описів цих перших морських походів не маємо, збереглися про них тільки скупенькі вістки в леґендарних житіях святих. Так десь перед 800. р. на побережжя Криму напав князь Бравлин «дуже могутній»; він руйнував усі міста від Корсуня (Херсонезу) до Керчі, десять днів добував город Сурож (Судак), добув його, але коли хотів пограбувати церкву св. Стефана, на нього найшла тяжка слабість; аж коли звернув церквам пограбовані скарби, здоровля йому вернулося. В тому самому часі якась инша ватага поруйнувала побережжя Малої Азії від моря Мармара аж по Синопу. Грецький літописець не шкодує чорних барв при описі наїздників: «Напали варвари — Русь, народ, як це всі знають жорстокий і немилосерний, що не знає ні трохи милосердя до людей. Скидаються на звірів своєю вдачею, нелюдські у своїх учинках, самим виглядом виявляють вони жадобу крови, ні в чому втіхи людської не знають, тільки в убиванні... Вирубують немилосерно всіх, не вважаючи на стать, на роки, не жалують старих, не минають дітей, на всіх разом погубну озброюють руку... Руйнують церкви, поганять святощі...». Аж у місті Амастрі при гробі святого Юрія чудо спинило суворого воєводу, і він приняв християнство.

Ці перші походи обняли вже були значні простори Чорного моря і до них потрібні були більші морські сили. На жаль, про склад і орґанізацію тодішньої нашої фльоти побожні леґенди не переказали нічого реального.

В 860. р. відбувся великий похід на Царгород під проводом київських князів Аскольда та Дира. Грецький цісар Михайло був тоді з військом у Малій Азії і столиця залишилася без опіки. Українська фльота була велика: одні джерела подають двісті кораблів, инші — триста шісдесять. Русь пограбувала околиці Царгороду, попалила передмістя, але сильно укріпленого міста не пробувала добувати. На звістку, що цісар вертається з походу, князі наказали війську завернутися і «так цей народ із тріюмфом вернувся до своєї землі», писав про це венеціянський літописець.

У якій небезпеці знайшлася тоді могутня столиця візантійських цісарів, про це барвистими словами оповідає царгородський патріярх Фотій у одній зі своїх проповідей:

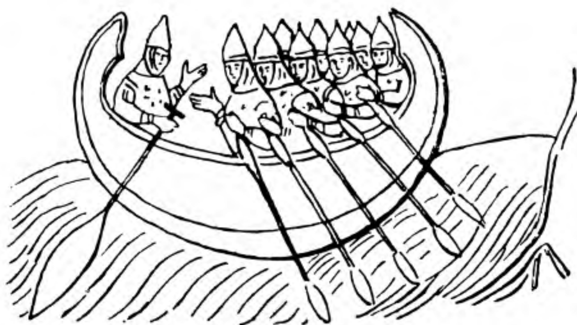
«Чи пригадуєте ви собі той переполох, ті сльози й той зойк, що в них попало місто в останнім одчаю? Чи пригадуєте ви собі ту темну і страшну ніч, коли життя всіх нас збиралося зайти з заходом сонця і світ нашого існування мала проковтнути глуха темрява смерти? Чи пригадуєте ви собі той час нестерпний, важкий, коли прийшли до нас варварські кораблі, дихаючи чимсь суворим, диким, погубним; коли море тихо і спокійно розстелювало свій хребет, давало їм приємну і легку плавбу, а на нас підіймало суворі хвилі війни; коли вони плили попри місто й виставляли моряків із мечами, немов погрожували місту смертю від меча; коли вся людська надія залишила людей, і місто покладалося на єдину оборону в Бога; коли переполох і темрява опанувала розум, й вухо прислухалося тільки до одної вісти: перелізли варвари мури, опанували вороги місто?»

Пізніше греки склали леґенду, що українську фльоту повернути примусила буря, яка зчинилася тоді, коли в море вклали одяг Божої Матері...

Походи Олега й Ігоря. В 907. р. на Царгород ходив походом князь Олег. Наш літопис оповідає, що українська фльота складалася з 200 кораблів, по 40 людей у кожному; у війську були й варяги і словяни з різних племен — поляни, деревляни, сіверяни, вятичі, навіть дуліби й хорвати з далеких західніх земель. Греки замкнули царгородську пристань Суд і боронилися з мурів города. «Олег вийшов на беріг і почав воювати і багато вбивства заподіяв довкола города грекам: розбили багато палат, попалили церкви, а бранців, що їх забрали були в полон, одних посікли, других мучили, инших розстрілювали, а ще инших кидали в море; і багато иншого лиха накоїла Русь грекам, як це вороги роблять». Літопис подає народній переказ, немов Олег казав до кораблів поприроблювати колеса, що вітер дув у вітрила, і так, мовляв, фльота вїхала під місто. Тоді греки з князем склали мир.

Широко задуманий був похід на Візантію князя Ігоря 941. р. Українську фльоту сучасники нараховували на тисячу кораблів (инші навіть на десять тисяч!). Але греки загоді дістали повідомлен-

Український воєнний корабель. З Житія Бориса і Гліба.

ня про наступ і прилаштувалися до оборони. Українські кораблі надїхали до пристані Гієрон на малоазійськім боці Босфору, там стояла башта з великою морською ліхтарнею, що вказувала морякам шлях. На цьому місці сторожила візантійська ескадра й сильно вдарила на наші човни. Греки знали вже тоді стрільний порох чи якусь иншу вибухову матерію; зі знарядів, що стояли на кораблях, вони почали викидати на українців той «ясний вогонь». Враження було страшне. «Як Русь це побачила, з кораблів чим дуж кинулася в море, їм краще було в морі втонути, ніж від вогню згоріти; одні, обтяжені бронею з шоломами, пішли на дно, щоб ніколи не вернутися, инші пливали, але на самих морських хвилях погоріли. І ніхто того дня не врятувався, хиба тим спасся, що втік на сушу; бо кораблі Руси невеличкі, проходять там, де води небагато, а греки своїми хеляндіями через їх глибокість цього зробити не можуть. А проте значна частина фльоти заціліла, й Ігор повів її на побережжя Малої Азії, нищив Бітинію та Пафлягонію. Але візантійські кораблі поплили за Ігорем слідком і замкнули йому відворот. Наш князь мусів пробиватися через бльокаду. Прийшло до другої битви і знову багато українських кораблів потонуло. Ігор сам ледви вирятувався і, як оповідали потім греки, ледви з десятьма кораблями дістався до Озівського моря.

Але ця поразка не залякала Ігоря. Як тільки повернувся до Києва, як-стій почав готовитися до нового походу на Візантію,— збирав своє військо і закликав варягів зі Скандинавії. В 943. р. пішов на греків походом. Його фльота була знову дуже велика: «іде Русь без числа, кораблі все море укрили», давали знати до Візантії кримські греки. Греки не були певні в перемозі й порішили миритися. Коли Ігор дійшов до гирла Дунаю, вислали своїх послів до нього, і Ігор погодився на мир. Про цей другий похід оповідає тільки наш літопис, грецькі джерела і словом про нього не згадують.

Як сильно було розвинене наше мореплавство на Чорному морі в тих часах, про це свідчать договори наших князів із Візантією: Олега з 907. і 911. р., Ігоря — з 944. р. і Святослава з 971. р. У цих умовах унормовано дуже докладно всякі торговельні і правні справи, які виринали між українцями та греками. Так нпр., говориться там про спори за майно, крадіж, убивство, побиття, на-

силу, втечу слуг, купівлю матерій, ціни невольників, спадщину по померших купцях, присилку посольств, леґітимації купців, удержання купців у Царгороді і ин. Деякі постанови торкаються зокрема мореплавства.

У першому договорі Олега говориться про утримання українців у Царгороді і знадібя до кораблів: «Коли прийде Русь (посли), беруть посольського, кілько хочуть, а як прийдуть купці, мають брати місячне шість місяців — хліб, вино, мясо, рибу, садовину й можуть користуватися лазнями, кілько схочуть; а як Русь іде до дому, можуть брати в цісаря на дорогу харчі, якорі, линви, вітрила, кілько їм треба». Все те було задурно,— пізніше в договорі з Ігорем, греки значно обмежили ці привілеї українських купців.

У другому договорі Олега є цікаві постанови про кораблі, що розбились на морі. «Коли великий вихор викине лодю на чужу землю, а знайдеться там хто від нас Руси, має рятувати лодю з вантажем і відіслати її до християнської (грецької) землі, та провести її через усяке небезпечне місце, аж дійде в місце безпечне. Коли така лодя від бурі або через мілину не може дістатися до свойого місця, ми Русь допоможемо гребцям цієї лоді й допровадимо їх здорових із купівлею,— якщо це трапиться близько грецької землі; а як така пригода трапиться лоді руській — проведемо її в руську землю». Коли ж було неможливо провести човен на місце його призначення, то треба було продати вантаж на місці й відіслати гроші власникам. Подібний, хоч коротший, припис є в Ігоревому договорі.

Оживлені зносини з Візантією витворили таким чином початки нашого морського права.

Останній похід на Царгород. Після походів Ігоря наші князі на довший час заперестали походи на море. Видко, не почували сил, щоб зміритися з візантійськими ескадрами, що складалися з більших і сильніших кораблів. Святослав підчас війни з Болгарією й Візантією перевозив свої війська морем тільки до Дунаю, а далі вів воєнні операції на суші. Зате в часі мира розвивалася фльота торговельна: «Русь жила з ромеями (візантійцями) в відносинах добрих і спокійних, зносини були безпечні, й купці ходили звідтіль і звідсіль», писав грецький письменик Георгій Кедрин.

Новий воєнний похід,— останній за княжих часів — приготовив Ярослав Мудрий 1043. р. Причиною війни було те, що в Царгороді в вуличній бійці вбили якогось визначного купця, і Візантія не дала за це князеві сатисфакції. На чолі походу став Ярославів син Володимир і воєвода Вишата. Воєнних човнів було аж чотириста. Фльота плила здовж побережжя, попри горло Дунаю, прийшла під Царгород і спинилася у пристані Фарос. Цісар Костянтин Мономах вивів проти ворога візантійські трієри, швидкі дромади й різнородні легкі човни — а сам їхав на цісарському дромоні. Українська фльота стояла спокійно на якорях у порті і бою не починала. Цісар рішив викликати її на чисте море і вислав на неї трієри з «штучним вогнем». Грецькі кораблі вдерлися між українські човни й почали стрільбу: відразу згоріло сім кораблів, три потонули й один попав у полон. Українська фльота попала в заколот і почала

Бій на морі. З кенігсберського літопису. Звертає увагу ніс корабля, що зображує голову звіря.

уступати. На нещастя, на морі зчинилася й буря і знищила багато човнів; вітер розбив теж княжий корабель Володимира і князя узяв на свій човен один із воєводів — Іван Творимирич. Багато човнів розбилося на прибережних скелях; греки налічували 15 тисяч трупів, яких викинуло море на беріг. Але боротьба ще не покінчилася. Двадцятьчотири грецькі трієри під проводом грецького адмірала переслідували українців і хотіли знищити їх до нащаду. Заскочили вони українську фльоту в якійсь пристані. Але українці зорієнтувалися, що грецькі сили невеликі й відразу перейшли до наступу. Оповідає про це грек Григорій Кедрин: «Скити (тобто українці) довідалися про невелике число кораблів, пішли з одного і з другого боку на обхід і, гребучи дрібно, почали їх окружати. Ромеї (греки), втомлені попередньою плавбою підчас погоні та налякані силою варварських кораблів, кинулися тікати. Але варварські кораблі встигли окружити й заступити залив, і вихід до моря був неможливий. Тоді патрицій Констянтин Каваллурій, воєвода киверотів, сміливо став до бою зі своїми трієрами і ще з десятьма иншими кораблями, але після сильної битви його побили. Попали в полон чотири трієри з людьми, і їх усіх повбивали; решту ромейських кораблів море повикидало на мілини, на беріг, на скелі, і вони побилися, а люди, одні потонули в морі, і инших забрали варвари й віддали під меч і в неволю, а ті, що врятувалися, повернулися до табору босі та голі». Цею славною перемогою покінчився похід князя Володимира,— останній морський похід княжої України на Царгород. Але не обійшлося і без жертов,— частина війська, якій не стало кораблів, мусіла вертатися сушею, під проводом Вишати,— їх перестріли грецькі війська, забрали в полон і багато людей поосліплювали; щойно по трьох роках настав мир, і безталанні бранці повернулися додому.

Походи на Каспій. Рівночасно з походами на Чорне море українські князі владжували походи й на Каспій. Наші кораблі появилися тут уже в першій половині IX. століття.— Каспійським морем українські купці везли свій крам до Персії. Головною дорогою до Каспія була — Волга, але знаний був і дальший окружний шлях:

із Дніпра кораблі йшли на Чорне море, здовж берегів Криму до Озівського моря, Доном від устя вгору, а там, де Дін найбільш зближається до Волги (в околиці Царицина), човни перетягали волоком, з Дону до Волги.

Воєнні походи почалися вже коло 860—880. р., але про них знаємо тільки те, що Русь доходила аж до Абесгуна в південно-східній закутині Каспійського моря. В 909—910. р. до Каспія приплило 16 кораблів, і вони наробили багато шкоди у південних околицях.

В 913. р. відбувся великий похід, мабуть, під проводом Олега. З Дону до Волги прийшло пятьсот кораблів, по 100 люда кожний, і попрямували на хозарську державу, що мала свою столицю в Ітилі, в околиці теперішньої Астрахані. Хозарський хан пропустив їх далі, і Русь сильно пограбувала південні країни, Табаристан та Азербейджан. Але в поворотній дорозі хозари заступили українським кораблям дорогу, прийшло до кривавих боїв. Українці повиходили з човнів і пішли в наступ; але хозари мали тяжку кінноту й розбили наші полки. Як оповідали араби, на побоєвищі лягло 30 тисяч людей. Тільки частина човнів пробилася крізь ворожу заставу.

Новий великий похід відбувся 943. чи 944. р. за князювання Ігоря. Наше військо прийшло суходолом, через підкавказькі краї, до Дербенту і тут сіло на приготовані кораблі. Здовж побережжя Каспію кораблі дійшли до ріки Кури і її річищем увійшли у глибину Закавказзя; там наші війська добули велике торгове місто Бердаю і зруйнували цілу країну. Але пізніше проти наїздників виступили арабські намісники, до того у війську прокинулася пошесть (дисентерія),— треба було вертатися. З великою добиччю, без ніяких перепон Русь вернулася додому. Цей похід був дуже голосний і пізніший перський поет Нізамі описав його в великій поемі; він у грізних барвах малює наїздників та порівнює їх із вовками та львами.

У пізніших часах наша фльота не запускалася вже так далеко у східні країни. У великому поході Святослава на волжанських болгар та хозарську державу 968. р. певно теж брала участь фльота, але про цю кампанію не залишилося ніяких докладніших вісток. Володимир Великий 984. р. ходив теж у похід на Волгу, проти болгарів,— війська їхали рікою човнами. У XI—XII. віці в північних землях київської держави фльота була досить високо розвинена.

8. Війни за княжих часів

Війни зі Сходом та з Візантією. У перших часах буйного розвитку київська держава шукала собі теренів експанзії на Чорному морі й на Каспію. Нестримна енерґія перших князів і їх варязьких дружин гнали наші воєнні сили в далекі країни. Але пізніше настало заспокоєння. Держава сконсолідувалася, зосередилася на власній території, покинула фантастичні займанчі цілі й почала дбати про те, щоб передусім забезпечити й утривалити свої гряниці. Воєнні походи з моря переходять на суходіл. Цю реальну політику почав Святослав Завойовник у двох напрямах — на Схід і на Візантію.

Перші князі у своїх східніх походах старалися безуспішно завоювати країни за Каспійським морем; Святослав поставив собі ближчу мету — знищити два надволзькі народи, що загрожували українській торгівлі, т. зв. срібних болгар і хозарів. Болгарська держава мала землі над Камою і середньою Волгою, мала доступ до уральських копалень і держала під своїм впливом сусідні словянські племена. Святослав уважав за конечне усунути цього конкурента, 965. р. подався на головне місто Болгар над Волгою, добув його і знищив всю сусідню околицю. Потім рушив на хазарську державу у гирлі Волги. Здобув спершу город Саркел на вузькому переході між Волгою й Доном, потім знищив Ітиль (недалеко теп. Астрахані) й Семендер на західньому березі Каспія. Таким чином і другий суперник України у торговлі перестав існувати. Рівночасно Святослав попідбивав кавказькі народи ясів (осетинів) і касогів (черкесів). Таким робом київська держава добула на сході гряницю по Волгу й Кавказ.

На волзьких болгар ходив і Володимир Великий 984. р. зі степовими торками. Але пізніше Київ утратив звязки з Волгою, і ці країни підпали підо вплив Суздальщини.

З касогами вів боротьбу брат Ярослава Мудрого, Мстислав, князь Тмуторокані (над Озівським морем), і 1022. р. у «борбі» (тобто в дужаннях) убив їх князя Редедю. А 1029. р. Мстислав із Ярославом ходили на ясів і теж їх завоювали.

Святослав Хоробрий — так зве його галицький літописець — і у боротьбі з Візантією ішов новими шляхами. Його попередники в морських походах доходили до Царгороду, але про те, щоб добути сильно укріплену цісарську столицю, не було що й думати. Святослав гадав ослабити Візантію иншим способом,— завоювати спершу Болгарію, що була залежна від Царгороду й потім уже йти на візантійські землі.

Святославів перший похід відбувся 968. р. Греки налічували його військо на 60 тисяч — але це число не дуже ймовірне. Він приплив човнами, вїхав у Дунай і висадив військо на берег. У першому бою тяжка варязька піхота розбила болгар. Святослав пішов у глибину краю й поздобував всі визначніші болгарські городи. За столицю він вибрав собі Переясловець (Малу Преславу) в Добруджі. Та за той час на Україну напали печеніги,— може бути на заклик Візантії,— і Святослав мусів вертатися до Києва. Впорядкувавши справи у своїй державі, він зібрав нове військо

і 970. р. знову подався до Болгарії. А тимчасом болгари встигли вже повиганяти українські залоги з усіх міст і почали облягати Переяславець. У вирішній битві Святослав розбив болгар і швидким походом пішов на південь. Зайняв знову північну Болгарію, потім перейшов Балкан, дібрався аж до Филипополя, знищив Тракію й дійшов під Адріянопіль, вже недалеко Царгороду. Під Аркадіонополем греки владили засідку й сильно погромили Святославове військо. Та це не стримало нашого князя від війни. Він пішов ще далі на південь аж у Македонію і теж її поруйнував. Тоді греки рішилися замкнути українцям дорогу від півночі. Грецька фльота поплила Чорним морем на Дунай і спинилася в гирлі ріки. Грецьке військо почало облягати Переяславець. Українська залога під проводом воєводи Сфенкела боронилася завзято. Коли добуто вже мури, останки оборонців заховалися в царській палаті, та греки підпалили будинки і примусили їх уступити (14. квітня 971. р.). Сфенкел тільки з незначним числом подався до Святослава. Князь був тоді в Доростолі над Дунаєм, тут наступили на нього греки з усіх сторін. Облога Доростола тривала три місяці. Святослав раз-у-раз виводив військо з города й атакував ворога. Його залізні полки, озброєні щитами й копями, успішно ставили чоло тяжкій грецькій кінноті. Але в остаточній битві 24. липня 971. р. греки перемогли: на полі впало, кажуть, 16 тисяч Святославового війська. Тоді князеві довелося миритися з цісарем. Він добився почесного миру,— дістав змогу з військом вернутися на Україну. Та на Дніпрових порогах у бою з печенігами погиб 972. р.

Походи Святослава виявили, що й шляхом на Балкан важко було дати собі раду з Візантією. Україна погодилася на те, що ріка Дунай залишиться у візантійських руках.

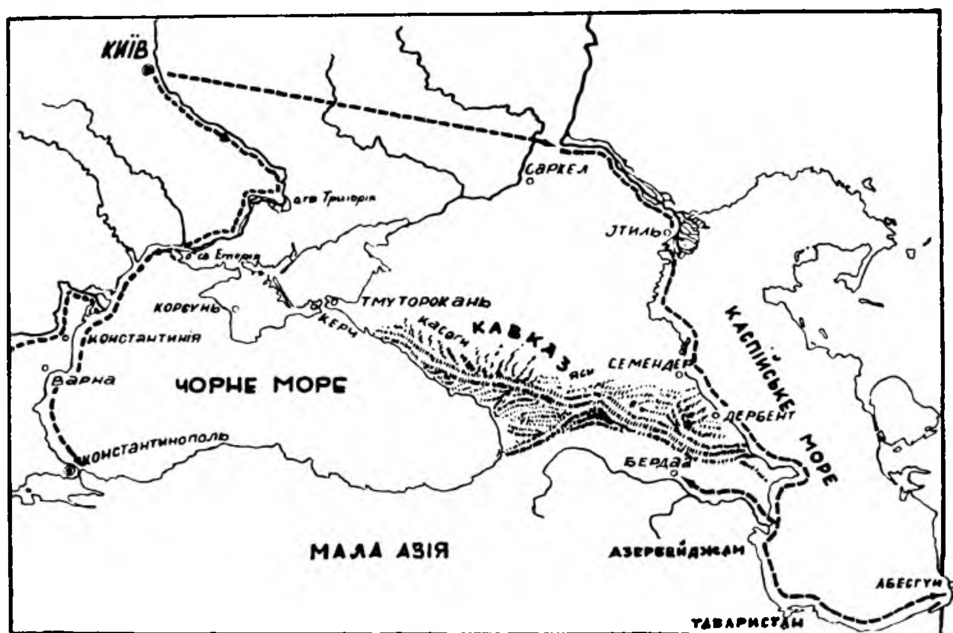
В пізніших часах щойно двічі княжі війська зустрічалися з візантійцями на суходолі.

В 987. р. Володимир Великий уладив похід на Крим і облягав Корсунь (Херсонес), таким способом він хотів натиснути на грецьких цісарів, щоб віддали йому за дружину свою сестру. Він висипав довкола міста окопи, але здобув город аж тоді, як перекопав водопроводи, якими до Корсуня йшла свіжа вода. Греки погодилися на домагання князя й він звернув їм добуту ним твердиню.

В 1116. р. Лев Діоґен, грецький царевич, зять Володимира Мономаха, пішов на дунайські городи й заняв Дристру (Доростол). Та греки вбили його підступом й тоді Мономах вислав воєводу Івана Войтишича й посадив у цих городах своїх посадників. Але ця окупація тривала, мабуть, недовго.

Війни з Угорщиною. Боротьбу за західні гряниці київська держава вела тільки у перших часах, коли ще не була поділена — головно за Володимира Великого й Ярослава Мудрого. Потім це завдання перейшло на галицьку державу. І так у боях із Угорщиною бувала сама Галичина.

Мадяри в X—XI. віці опанували українське Закарпаття й пізніше забиралися нераз зайняти землі й на північ від Карпат, Галичину. Причиною перших воєн мало бути те, що українські князі

Карта походів на Візантію і на Схід.

наслали були на Угорщину половців. Вперше коло 1095. р. угорський король Володислав ходив великим походом на Галичину, але вислідів того походу не знаємо. Удруге 1099. р. король Коломан із багаточисленним військом (рахували його на сто тисяч) підійшов під Перемишль і тут розігралася одна з найславніших битв того часу. Князь Володар Ростиславич покликав собі на поміч половців, під проводом хана Боняка, й той допоміг йому до перемоги. Половці своїми підїздами вивабили угрів на чисте поле й цілком розбили мадярське військо. Мадяри пустилися втікати й багато їх потонуло у Вігорі та в Сяні; погоня тривала два дні, глибоко у карпатські гори. Угорські втрати рахували на сорок тисяч,— але це число, очевидячки, перебільшене. По цій катастрофі ціле півстоліття угри не зважувалися переходити Карпат.

В половині XI. в. вони знову починають наїзди на Галичину — в союзі з київськими князями, які виступали проти незалежности галицької держави. В 1150. р. король Ґейза перейшов Карпати, здобув Сянік, а рівночасно київський князь Ізяслав Мстиславич ударив на Белзчину. Але Володимирко галицький перекупив угорських магнатів і довів до миру. В 1152. р. Ґейза знову змовився з Ізяславом й обидва під Перемишлем напали на Володимирка. Угорське військо було велике, складалося з 73 полків,— Володимирко, що боронив бродів на Сяні, не міг здержати напору противників і мусів уступати до Перемишля. І знову мировими переговорами повелося йому перепинити похід.

Наново угорське військо появилося з Галичині після смерти Ярослава Осьмомисла і 1188. р. навіть опанувало було Галич. Але

мадяри так утискали галичан, що бояри самі помогли Володимирові вернутись і вигнати угорські залоги.

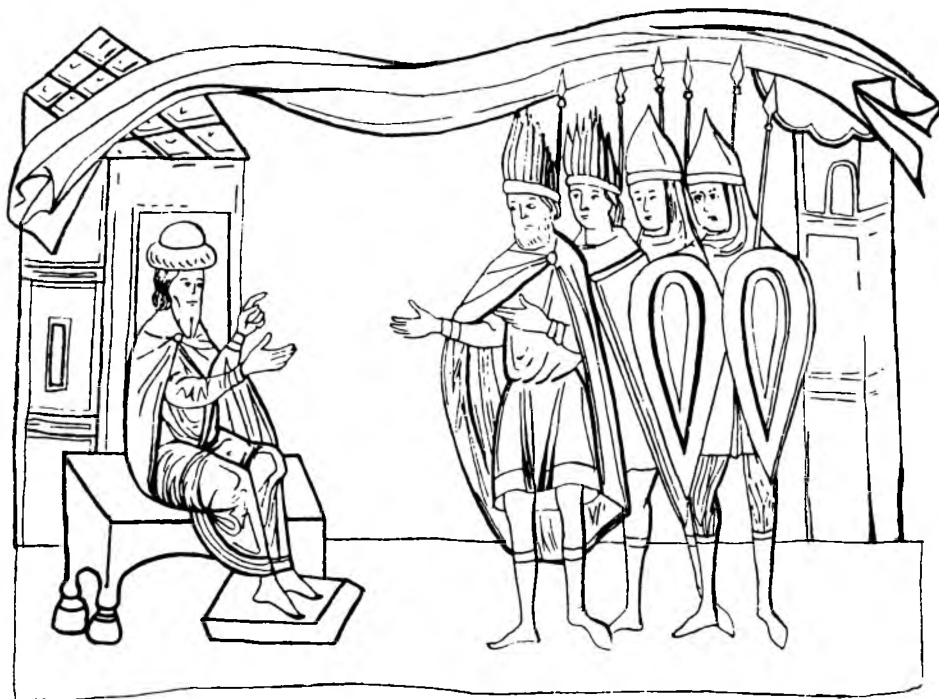
До ще більших впливів дійшли угри по смерти Романа Мстиславича, коли Данило й Василько були малолітні й не могли боронити своєї батьківщини. Серед галицьких бояр була партія, що бажала приєднати Галичину до Угорщини, тимто угри кілька разів мали Галич під своєю владою. Угорські походи відбувалися все тою самою дорогою,— на Сянік, Перемишль, Городок, Звенигород,— угри все від півночі йшли на Галич. Але галицьке населення все бурилося проти панування «иноплеменників» (чужинців) і допомагало своїм князям у боротьбі з наїздниками. Угорська залога в Галичі не почувалася ніколи безпечною й уступала добровільно, як лише під город підходили сильніші війська. Так 1221. р. угри боронилися у Галичі й навіть на галицькій катедрі побудували були фортифікації, але остаточно королевич Коломан, воєвода Филя й уся залога попала в полон; у 1230. р. таксамо в полон дістався угорський королевич Андрій; 1233. р. той сам Андрій умер в обложеному Галичі. Врешті угорську займанщину з Галичини усунув Данило, «володар наш Богом даний», як звав його народ.

До останнього бою з уграми прийшло під Ярославом 1245. р. Угри не виступали тут самі, а союзниками князя Ростислава Михайловича, якого бажали посадити в Галичі, помагали їм також — поляки. У бою перемогли війська Данила й Василька. Угорський воєвода «прегордий» Филя, що мав провід у всіх походах на Галичину, в цій битві погиб і його прапор на знак перемоги Данило роздер.

Лев, Данилів син, почувався супроти Угорщини таким сильним, що прилучив до своєї держави частину Закарпаття, коло 1299. р. Але серед яких обставин це сталося, про це не маємо ніяких відомостей. Закарпаття залишилося було при Галичині до 1320-их років.

Війна з Польщею. Українсько-польські війни того часу розгравалися головно на погряничному просторі між Бугом та Вислою, дальші походи, в середину одної чи другої країни, належали до вийнятків.

Територія між Вислою й Бугом мала значіння головно з комунікаційних причин. Тудою проходили важні торговельні шляхи: один зі сходу на захід, з Київа на Володимир і Люблин до Польщі та Німеччини і другий — від Балтійського моря здовж Буга через Дністер на Закарпаття й до Чорного моря. Обидві сумежні держави старалися цю живу артерію опанувати і закріпити за собою. Вже в заранні нашої історії виступають тут славні Червенські городи, ряд кріпостей, їх осередком був Червен (тепер село Чермне над Гучвою в Холмщині), а на півдні могутні городи — Белз та Перемишль. Хто оснував ті городи і хто в них володів у найдавніших часах,— про це нічого певного не знати. Але що вони мали велику вагу, про це свідчить завзята боротьба, що за них велася. В 981. р. Червен і Перемишль забрав із рук ляхів Володимир Великий і влучив їх до київської держави,— тоді він ходив глибоко в Польщу; в 1018. р. Болеслав Хоробрий підчас походу на Київ зайняв червенські городи, та Ярослав Мудрий у по-

Князь приймає дружину. Рисунок з Житія Бориса і Гліба. Це один з найцінніших рукописів княжої доби, багато ілюстрований, дає докладне уявлення, як виглядало життя князів і наше давнє військо. На цім рисунку особливу увагу звертають шоломи дружинників, прикрашені перами.

ходах 1030—1031. р. знову добув ці городи для Києва; коло 1069. р. польський князь Болеслав Сміливий наново захопив був Перемишль, але три брати Ростиславичі остаточно 1084. р. опанували західнє погряниччя і звязали його зі своїм галицьким князівством. Забужанщина залишилася при Волині.

Коли Галичина стала окремою державою, Ростиславичі заходилися поширити та забезпечити свої окраїни й часто воювали з поляками. Так князь Василько 1092. р. водив на Польщу половців, кілька разів уладжував походи Володар і 1122. р. поляки підступом узяли його в полон під Високим, десь на польсько-українському погряниччі. Війна відновлялася і в часах Володимирка: 1126. р. Володимирко з братом Ростиславом воювали польське погряниччя, 1144. р. знову польський князь Володислав II. ходив походом на Галичину. Аж за Ярослава Осьмомисла настав мир.

Новий період воєн настав за Романовичів. Галичина злучилася з Волинню в одну державу. Для Польщі це було загрозливе й польські князі стараються захопити у свої руки надбужанське погряниччя, або Україну, як її тоді звали. Але наші володарі боронять своєї землі. Боротьба почалася за Романа Мстиславича. 1205. р. він перейшов Вислу, захопив два польські городи, але коли з не-

величкою дружиною відїхав від головного війська, поляки несподівано наїхали на нього й убили під Завихостом 19. червня. Польські літописці оповідали, що поляки сильно тоді погромили галицьке військо, що аж Висла почервоніла від крови, а за останками гнали аж під Володимир.

Смерть могутнього князя, якого звали самодержцем Руси, відкрила полякам шлях на Галичину й Волинь. Сини Романа, Данило й Василько, були малолітні й не знайшли признання серед галицьких бояр; на Романову спадщину зазіхали різні претенденти, почалася внутрішня боротьба й Польща могла використати її для своїх цілей. Польський князь Лешко Білий підпирав спершу Романовичів, але як побачив, що їх сильно підпомагає Волинь, склав із угорським королем у Спіші 1215. р. плян поділу Галичини — застерігши собі погряничні землі. Того самого року він пішов походом на схід — заняв Перемишль, Берестя, Угровськ, Верещин, Столпє, Комов і «всю Україну», тобто ціле погряниччя.

Але Романовичі боронили своєї батьківщини. В 1219. р. Данило одним походом добув Берестя й Забужжя. Лешко подався проти нього й почав воювати околиці над Бугом. Данило вислав на нього свої полки під проводом Гаврила Душиловича, Семена Олуєвича й Василька Гавриловича; вони дігнали поляків на Сухій Дорозі (місце незнане), звели з ними бій і погнали їх аж до ріки Вепра. В 1221. р. Лешко пробував знову відбити Забужжя й ходив походом на Щекарів. Але Данило наслав на Польщу своїх союзників литовців й остаточно Лешко приняв мир. Коли ж 1226. р. Лешко вибирався походом на Галичину, Данило й Василько вислали військо на Буг і цього було досить — Лешко завернувся.

Боротьбу за Забужжя відновив мазовецький князь Конрад, Лешків брат. У 1235. р. він пішов походом і почав облягати Червен; Але син Василька вийшов йому назустріч, звів бій і позабирав в полон визначних польських бояр; Конрад уступив уночі на Вепр і підчас переправи через цю річку потонуло в ній багато війська.

Походи на Польщу. У перших війнах ініціятива була здебільша в руках Польщі. Польські війська все нападали на Забужжя, а галицько-володимирська держава тільки відбивала їх наступи. Але потім Данило вбився в силу, усунув всіх претендентів до Галичини, впорядкував свої землі — а тоді міг уже подумати про те, щоб трівко забезпечити Забужжя. Коло 1237. р. він побудував город Холм, найсильнішу фортецю в галицькій державі, що її й татари не могли добути. Це був головний оборонний пункт Забужжя, сильніший ніж старовинний Червен, до того ж він був укріплений новішою технікою. Тоді стала можлива офензивна боротьба з Польщею. Данило переносить війну на польську територію і рядом походів старається побільшити свої погряничні землі.

В 1243. р. він приготовив перший великий похід на Польщу. Війська йшли чотирма дорогами: Данило сам пішов на Люблин, Василько через річку Ладу на город Білу, дворський Андрій на Сян, Вишата ж на Підгірря (мабуть, західне Розточча). Потім усі злучилися разом і повоювали люблинську землю по Вислу та Сян.

Князь Святослав добуває болгарський город.
З хроніки Манасії (опис стор. 93).

Поляки відповіли на це наїздом на Андріїв. Тоді Данило й Василько зібрали нове військо і швидким походом, за один день, з усіма воєнними машинами, з Холму дійшли до Люблина. Почалася облога города. «Пращі кидали каміння, і стріли як той дощ ішли на город». Мешканці просили миру і зобовязалися не помагати свому князеві проти Данила.

У найближчому часі Данило ще раз ходив походом на Польщу й добився нарешті головної мети: добув Люблин і прилучив люблинську землю до своєї держави. Але про цей важний похід нічого ближчого не знаємо. Польські літописи переказали тільки, що Данило відновив у Люблині замок і поставив тут для оборони камяну вежу. Не знати також, коли й серед яких обставин Люблин відпав від галицько-володимирської держави.

За наслідників Данила війна за погряничні землі раз-у-раз поновлялася. В 1266. р. Болеслав Соромливий наїхав на Холм. Але його похід не вдався, населення заховалося в городі, «їм подали вістку поляки-україняни», з погряничних осель. Наші князі відповіли на наступ своїм походом. Шварно Данилович подався на Люблин, Володимир Василькович — на Білу. Після того поляки вдарили на Белзчину, а звідтам кинулися на Червен й поруйнували всі села. Наші князі здогнали поляків, коли вони вже верталися з походу. До бою прийшло на місці, що звалося Ворота. «Це було місце кріпке, не можна було його нізвідкіль обійти, тимто і звалися Ворота через тісноту свою», пояснює літописець. Наші війська були дуже сильні, «були полки на око як ті бори великі». Але гарячий Шварно не зачекав помочі Володимира Васильковича

й необережно ударив на поляків сам; у тісному місці не мав змоги розвинути своїх сил, і поляки його перемогли. У бою упало багато бояр, між ними два сини тисяцького, Лаврентій і Андрій, що боролися дуже хоробро.

Після того українські князі перейшли до наступу. Володимир Василькович 1279. р. пішов походом на Вислу. Лев Данилович, що забажав побільшити землі «на Вкраїні», дістав допомогу від татар, по льоду перейшов Вислу під Сандомиром і добув Осік біля Копривниці. Але війська його порозходилися по здобич і під Гослицею поляки його перемогли. Тоді польський князь Лешко Чорний рушив на наше погряничча, 1281. р. здобув і знищив Переворськ, 1282. р. повоював околиці Щекарева, «взяв десять сіл і так ішов з великою гордістю, вдаючи, ніби всю землю взяв», пише літописець,— потім ще добув Воінь. Инша частина польського війська, 200 людей, руйнувала села над річкою Кросною, недалеко Берестя. Але проти них вийшов берестейський воєвода Тит, погромив їх так, що на полі бою лягло 80, взяв бранців і відібрав добич.

За ці походи віддячився Володимир Василькович походом на Вислу. Він знищив околиці Люблина, воював коло Вишгорода, за Вислою добув і пограбував подальший город Сохачів. В 1286. р. галицькі й волинські війська ходили з татарським ханом Телебугою на Сандомир, а рівночасно хан Ногай наступав на Краків. В 1288. р. Юрій Львович облягав Люблин, але добути не зміг його, а тільки повоював околиці. Та кілька років пізніше, коло 1290. р., Лев остаточно заняв Люблин і під владою галицьких князів місто залишилося до 1302. р. Пізніше ще останній галицько-володимирський князь Юрій Болеслав 1337. р. облягав Люблин разом з татарами. Крім того, ще 1300. р. галицькі війська були в поході на сандомирську землю і знищили Новий Корчин.

У боротьбі за землі між Бугом та Вислою можна зазначити дві стадії: першу, коли більшу силу проявляє Польща і другу, коли до переваги доходить галицько-володимирська держава. У давніших часах поляки виявляють більше енергії й кілька разів осягають свою головну мету, опановують на довший час червенські городи (перед 981, 1018—30, біля 1069, 1215—19 р.). І пізніше польські князі не покидають тих самих задумів, але не те, щоб Забужжя опанувати трівко, в них уже сил немає. Вони тільки нападають на різні городи, стараються їх добути, деколи й добувають, але ж раз-у-раз мусять уступати з землі під напором із українського боку. Галицько-володимирські князі спершу тільки боронили Забужжя, старалися його утримати й укріпити. Та пізніш ініціятива переходить у їх руки, вони переносять війну на територію Польщі. У цілому ряді походів займають беріг Висли,— від Сандомира до Вишгорода,— деколи переходять і на лівий беріг Висли й воюють тамошні городи. Надвислянщина таксамо часто підлягала війнам і знищенням, як і Побужжя. Головний натиск ішов на Люблин, і двічі, хоч і недовгий час (1240. рр. і 1290-1302) галицько-володимирська держава мала люблинську землю під своєю владою.

В союзі з Польщею. Війна не виповнювала всіх відносин між Україною та Польщею. Бували часи, коли князі з одного і другого боку входили в союз і взаїмно собі помагали. Тоді військо

одної, чи другої сторони в характері союзника заходило далеко в землі сусіда. Так похід Болеслава Хороброго на Київ 1018. р. був можливий тільки тому, що польський князь підтримував Святополка Ярополковича. Таксамо Болеслав Сміливий приходив до Києва 1069. р. як союзник Ізяслава Ярославича. Як приятель Романовичів свобідно переходив Галичину і Волинь Лешко Білий. Коли ж польський князь одного разу як союзник увійшов до Володимира, а його військо пограбувало місто, володимирці казали: «коли б не був з ними їх свояк Олександер (белзький князь), то вони не перейшли би були і Буга».

Українські війська ходили нераз на поміч далеко в Польщу. Так 1041. і 1047. р. Ярослав Мудрий відбув похід на Мазовша як союзник Казимира Обновника, переміг воєводу-бунтаря Мойслава й допоміг князеві відбудувати розбиту польську державу. Роман Мстиславич 1195. р. помагав польським князям Казимировичам у бою над Мозґавою (приплив Ніди) і втратив там багато дружини.

Докладніше знаємо про один похід Данила. В 1229. р. на заклик Конрада мазовецького Данило й Василько ходили з військом аж у Великопольщу, під К а л і ш. Город був сильно укріплений, забезпечений довкола водою. Польські війська не хотіли добувати такої твердині і до наступу пішли тільки галицькі війська. Конрад був захоплений відвагою галичан, «полюбив руський бій», каже літописець. Важко було дійти до мурів через воду, до того ж скрізь густо росли верби та лози, й полководці не могли зорієнтуватися в місці й порозумітися між собою. Городяни завзято стріляли із заборол, «каміння йшло як той сильний дощ». Але галицькі стрільці відповідали з луків, зранили 160 людей, потім підпалили зводовий міст і городські ворота і мешканці тільки з трудношами загасили пожежу. На другий день Данило наказав рубати дерева коло города й готовився до нового наступу. Тоді городяни погодилися на переговори. Конрад не вірив своїм воєводам і прохав Данила, щоб він убрався в польський шолом і

Галицький лицар. З печаті галицького короля Юрія І.

пішов послухати, що казатимуть калішани. А вони почали дорікати Конрадові: «Чи ми чужинці, не твої люди, не ваші брати, чого ви нас не пошкодуєте? Коли Русь нас добуде, то яку славу матиме Конрад? Коли руська корогва замає на заборолах, то кому буде честь, не Романовичам? Не дай слави Русі, не погуби цього города!» Тоді Конрадів воєвода Пакослав сказав: «Конрад радо виявив би вам свою ласку, але Данило дуже лютий, не схоче відійти звідси, поки не добуде города». І, сміючися, додав: «А ось і він тут сам, говоріть із ним». Тоді міщани закричали: «Май милосердя над нами, молимо тебе, погодися на мир». Данило розсміявся, зняв шолом, приязно говорив із обложенцями і зараз таки прийшло до миру. Галицькі передові полки ходили й під сусідні городи Старгород і Мілі, а навіть зайняли були кілька сіл під Вроцлавом.

На західні польські землі ходив і Данилів син, Лев. У 1273. р. з братом Мстиславом подався він на Шлезьк проти вроцлавських князів. Пізнавши як-слід польські відносини, Лев думав навіть добути для себе краківське князівство, але його кандидатура не знайшла була згоди між польськими вельможами.

В 1289. р. він ходив іще раз під Краків у допомогу князеві Болеславові Земовитовичеві. «І рад був йому душею Болеслав і Конрад і Локотко, як свому батькові, бо й був Лев князь розумний, хоробрий і витривалий у боях, немало завзяття виявив у багатьох війнах». Лев оглянув Краків із усіх боків, але добувати город було важко, бо мури були камяні й на них сильні коловоротні самостріли. Він вислав спершу військо під сусідній Тинець, побив горожан і мало не добув города. Потім почав готовитися до облоги Кракова, військо дістало наказ лізти на заборола — почався бій. Та польські воєводи з хитрощів розпустили чутки, що проти Льва йде вроцлавський князь. Лев перервав облогу й вислав війська на Шлезьк, аж під Вроцлав. Тоді, за почином чеського короля, почалися переговори й Лев поїхав до Чехії на мировий зїзд. Додому вернувся з великою добиччю. Ці далекі походи крім добичі не приносили нашим князям ніякої

Мапка походів галицьких князів на захід.

Середневічний замок в Німеччині.

Такий спосіб будовання мурованих замків поширився у нас в XIV—XV в.

більшої користи. Але князі охоче йшли в далекі сторони чи то з обовязків для союзників, чи ще більше — для воєнної слави.

Походи на Чехію й Австрію. У своїх походах на захід українські князі доходили аж до Чехії й наддунайських країн. З давніших часів знаємо один такий похід: у 1076. р. Володимир Мономах і Олег Святославич, разом із польськими князями, ходили на чехів і дійшли поза Глогів аж до Чеського лісу (тобто, до Судетів). Але ближчих подробиць про цей похід літописи не подають.

Широкі пляни щодо наддунайських земель мав Данило. Він увійшов у союз із угорським королем Белею, задумуючи при його допомозі добути для себе австрійський престіл. Сина Романа одружив він із княжною Ґертрудою, останньою з роду Бабенберґів, що княжили в Австрії, й намагався запевнити йому владу в наддунайській столиці.

У цій справі Данило виправлявся 1248. р. разом із Белею аж під Б р а т и с л а в у. Про вислід походу літописець не оповідає нічого, але описує, як тамошні німці дивувалися галицькому війську: «Коні були в личинах і покривалах шкіряних, а люди у бронях, і била від його полків ясність велика, від блискучої зброї. Сам він їхав поруч із королем за звичаєм руським: був кінь під ним напричуд гарний і сідло із горіючого золота, стріли та шабля золотом поприкрашувані і иншим майстерством, що треба було всім дивом дивуватися; кожух із оловира грецького, обшитий золотим, плоским мереживом, чоботи з зеленої шкіри, золотом шиті. Німці дивувалися й чудувалися, а король сказав йому: «Дав би я за це охоче й тисячу срібла, що ти прийшов до мене обичаєм руським».

Але проти кандидатури Романа виступив чеський король Промислав Оттокар II. і напав на Австрію. Щоб спинити його похід, Данило 1253. р. подався на Шлезьк. У передовому полку йшов Лев Данилович, він зайшов далеко в «лісові гори» і придбав велику добич. Сам Данило намагався добути О п а в у. Але город був дуже сильний і, хоч війська його добули перші й другі ворота, до внутрішнього города дістатися не могли. До того ж Данило занедужав на очі й не міг доглядати облоги. Галицькі війська здобули тоді инший город, Насилє, визволили звідтіль багато бранців,

пограбували околиці Глубичич, а город Герборт «прислав Данилові меч і покірність свою». З великою славою і честю вернувся Данило до Холму: «не було перше в землі руській нікого, що воював би землю чеську,— ні Святослав Хоробрий, ні Володимир Святий», зазначує літописець.

Але ж Роман Данилович недовго утримався на австрійському престолі. Угорський король Беля, що заохочував Данила до подружжя сина з Ґертрудою й мав цей плян підпомагати, почав хитрити й не дав Романові обіцяної підмоги проти чехів. Роман замкнувся з жінкою в замку Гімберґ (тепер на території — міста Відня) і витримав там важку облогу. Голод був такий, що вже й починали було їсти коні; якась баба перекрадалася тайкома до Відня й купувала там харчі для княжої пари. Нарешті Ґертруда порадила Романові поїхати до батька й шукати в нього допомоги. Тяжко було добутися з обложеного міста, та якийсь угрин, що з князем товаришував на війні, прийшов зі своїм відділом і вивів Романа з города. На цьому скінчився цей австрійський епізод — Роман до Австрії вже не вернувся.

Боротьба з Литвою. Литовські племена не були спершу об'єднані в одну державу, вони не мали вищої культури, але ж визначалися воєвничістю й часто нападали на сусідів. Вже 983. р. Володимир Великий ходив походом на завзятіше з цих племен, на ятвягів «і взяв їх землю». В 1038. і 1040. рр. Ярослав Мудрий теж воював із ятвягами та Литвою. Р. 1112. Ярослав Святополчич переміг ятвягів. 1132. р. Мстислав, син Володимира Мономаха,з иншими князями владив великий похід на Литву й «попалив їх». Але литовці погромили тих киян, що не йшли з князем, а тягнулися за ним окремо. Пів століття після того Литва проявляла менше активности й аж у 1090-тих рр. почалися нові війни. Тут найбільше визначався Роман Мстиславич, що в обороні своєї Волині глибоко ходив у литовські землі й підбив погряничні околиці. По смерти Романа литовці знову почали напади, і «біда була володимирській землі від воювання литовського і ятвязького», пише літописець. Коло 1210. р. литовці загналися аж під Червен на Холмщині — і в бою з ними полягли бояри Матій, зять Любів і Доброгость, що виїхали були на стежу.

Коли Данило дійшов до влади, старався довести до миру з Литвою і 1219. р. йому поталанило наладнати приязні відносини з найвизначнішими литовськими князями. Литовці не нападали вже на Волинь, Данило скермовував їх походи на Польщу, з якою був тоді у війні. В 1230. рр. великий князь Мендовг злучив литовські племена в одну державу, відтоді взаємини розвивалися ще краще, доки накінець не прийшло до тривкого союзу між Данилом і Мендовгом. Тільки ще дикі й воєвничі ятвяги не хотіли переходити до унормованого життя і своїми грабіжницькими нападами далі нищили погряниччя. Особливо сильно від них терпіли Берестейщина й Пинщина. Так 1228. р. ятвяги воювали коло Берестя й загналися були аж під Володимир. Данило з військом вийшов проти них і в бою власною рукою вбив ятвязького ватажка Шутра. В 1243. р. ятвяги підійшли аж під Пересопницю. Обидва Романовичі зустріли їх під Пинськом: «коли литовці йшли пинським полком, князі на

них вийшли з города; а проте погани мали гордощі в серці своєму, та вони погнали за ними, й ті не втерпіли, почали втікати й як утікали, падали з коней; Василько ж привів перший сайгат (здобич) до брата свого». В 1245. р. ятвяги воювали Підляшшя й Холмщину. «Коли билися під воротами дорогичинськими, на них прийшов Василько; вони виїхали проти нього і не витримали Василькового обличчя, Бог допоміг, і втекли лихі погани, і була на них січ люта, і гнали їх багато поприщ (верств), убито сорок князів, і инших багато убито, і не встояли вони...»

Щоб забезпечити погряничні землі від нападів і руїни, Данило почав систематичну боротьбу з ятвягами. Стали йому до помочі мазовецькі князі, що теж багато терпіли від ятвягів. Перший похід відбувся 1249. р. Війська вийшли з Дорогичина, перейшли болота і ввійшли в ятвязьку землю. Поляки необережно підпалили перше село й тим самі дали знак ворогові: «вранці зібралися всі ятвяги, піші й верхівці, дуже багато, що ліси сповнилися ними». Бій був незвичайно завзятий, мало не поляг старий полководець Андрій дворський, але «в ятвягів дух упав, коли побачили силу руську й лядську». Вони раз-у-раз випадали наново з лісів, але Данилові війська йшли вперед, перейшли Визну й Нарву і з славою повернулися. В 1253. р. був другий похід на ятвягів. У ньому визначився молодий Лев Данилович, що вбив ятвязького князя Стекинта. Ятвяги покорилися і згодилися, щоб Данило повибудовував у їх землі свої городи та брав з них данину. Частину данини Данило післав у дар полякам: «на знак влади, щоб знала лядська земля, що ятвяги платили данину королеві Данилові».

Ці походи скріпили становище галицько-володимирської держави та й супроти Мендовга. Умовою з 1254. р. литовський великий князь відступив Романові, старшому синові Данила, Новгородок, Слоним, Волковиськ, так, що гряниці Данилової держави посунулися значно на північ. Пізніше ціла Литва дісталася під українські впливи, бо другий Данилів син, Шварно, 1267. р. став литовським великим князем, як зять Мендовга.

Але незабаром владу на Литві перебрав Тройден і він рішуче виступив проти переваги Галича. Почав погряничну війну, а 1275. р. здобув Дорогичин і вирізав усіх мешканців. За те Лев покликав на допомогу татар й наїхав на Новгородок. Тоді почалася наново боротьба з ятвягами.

В 1320. рр. Литва зорганізувалася ще сильніше під Ґедимином і захопила берестейську землю. Але про хід тієї боротьби літописи не переказали певних відомостей.

Озброєний литовець. Герб Литви з XV. в.

9. Степові походи

Печеніги й торки. Україна від непамятних часів вела боротьбу зі степовими народами, що прямували з Азії чорноморськими степами у західню Европу. Цим шляхом переходили гуни, авари, мадяри, болгари, туди звертали свої наїзди хозари, що осіли були в гирлі Волги. Крива східня шабля добре давалася в знаки нашим предкам. Але ж найдовше Україна боролася з трьома турецькими ордами,— печенігами, торками та половцями.

Печеніги появилися в степах уже за Ігоря (915. р.), але князь зробив із ними мир і вони подалися в наддунайські землі. Вдруге печенізька орда стала грізна коло 968. р., коли Святослав був у поході на Болгарію. Степовики облягли тоді Київ. Облога так докучила була городові, що міщани вже хотіли було піддаватися. Але княжу столицю вирятував якийсь хлопець, що тайкома видістався з города, переплив Дніпро й дав знати воєводі Претичеві, що місто в небезпеці. Воєвода чимдуж перевіз військо через ріку й під звук труб підїхав під Київ. Печеніги подумали, що це надходить сам Святослав і покинули облогу.

У чистому полі до бою з печенігами прийшло вперше тоді, коли Святослав вертався з Болгарії. Греки подали орді вістку, що надходить князь і печеніги позаймали пороги. Воєвода Свенельд радив перейти до Києва довкільним шляхом, через степи, але Святослав хотів пробитися через пороги човнами, бо віз велику добич. Тільки ж він не зміг перемогти великих печенізьких сил і в бою поляг 972. р.

В часах Володимира Великого печеніги безнастанно непокоїли Україну. «Бі рать велика без переступа», оповідає літописець. Була це боротьба завзята, безоглядна. Печеніги наступали на ціле погряниччя, зважувалися заходити під сам Київ, ніхто не був безпечний від їх несподіваних набігів. Раз навіть сам Володимир знайшовся в безвихідному становищі: печеніги заскочили його з невеликою дружиною коло Василева, князь кинувся на ворога, але мусів податися перед великою силою; щойно якийсь міст дав йому захист і на тому місці Володимир поставив церкву.

Боротьба зі степовиками дуже цікавила все громадянство. З цих героїчних боїв залишилися перекази, нпр., про того хлопцясилача, що у змаганнях переборов печенізького велитня, або про те, як мешканці Білгорода обдурили були печенігів, показуючи їм кисіль у колодязях.

Володимир усіма силами намагався відбити напір орди. Південну грянцю України він забезпечив новими городами і великими оборонними валами і це остаточно стримало напір степових орд на Київ.

Ярослав Мудрий пересунув оборонну лінію ще далі на південь, повибудовував нові вали та укріплення і зорганізував погряничне населення до остаточної боротьби з печенігами.

В 1036. р. печеніги востаннє рушили на Київ, користаючи з того, що князь виїхав був до Новгороду. Орда була дуже велика, «без числа». Але Ярослав швидко вернувся, привів із собою варягів та новгородців і звів із печенігами бій під Києвом, на тому місці,

Печенізький пир. Рисунок з кенігсберського літопису.

де пізніше станула церква св. Софії. Бій тривав цілий день — аж під вечір переміг Ярослав. «Печеніги втікали на всі боки, не знаючи, куди втікати; одні потонули в Сітомлі, инші в инших ріках, а решта їх повтікала — і так до сьогодні...» Це був останній напад печенігів. Потім вони подалися з наших степів у наддунайські країни.

Незабаром на місце печенігів прийшла друга орда,— т о р к и. Літопис згадує тільки дві битви з ними. В 1055. р. Всеволод Ярославич узимі пішов на них і розбив їх під Воїнем, над устям Сули до Дніпра. В 1060. р. три Ярославичі,— Ізяслав, Святослав і Всеволод, уладили великий похід: «пішли на конях і човнами, незлічена сила, на торків». Літописець каже, що до бою й не дійшло: «як почули про це торки (що йдуть наші війська), наякались, й повтікали до сьогоднішнього дня,— і в утечі позагибали, одні від зими, инші від голоду, инші від моровиці судом божим; і так Бог вирятував християн від поган».

Половці. Походи Володимира Мономаха. Але у слід за торками наші степи заняла нова орда — половці, що цілі два століття вдержалися на цих просторах. Вони ділилися на «коліна», племена, мали свої княжі династії, жили зі скотарства, кочевиками, хоч і мали в деяких місцях укріплені городи, як: Шарукань, Осень, Сугрів. Були незвичайно витривалі, в боротьбі завзяті, зчаста нападали на сусідів, без милосердя грабуючи спокійні оселі. До бою йшли добре озброєними ватагами, мали — як усі степовики — чудову кінноту, й деякі їх частини були озброєні в «броні» — панцирі.

Перші зустрічі з половцями були для українських князів невдачні. В 1061. р. ця орда перемогла в Київщині Всеволода Ярославича, 15. серпня 1068. р. погромила військо трьох князів Ярославичів над річкою Альтою; тільки під Черниговом Святослав

Ярославич розбив половців швидким наступом кінноти 1. листопаду 1068. р. Пізніше знову половецький хан Боняк «безбожний, шолудивий, хищник» рік-у-рік нападав на погряничні оселі, а 1093. р. переміг київські війська над Стугною і над Желанню. Тоді таки, половці добули по 9-тижневій облозі город Торчеськ над Россю й вивели звідтіль, у полон, велику силу народу. Літопис описує муки цих нещасливих бранців: «Стомлені холодом, зівялі з голоду і спраги, збідовані, з поблідлими лицями, зі спаленим язиком, почорнілі на тілі, вони йшли незнайомою країною, голі й босі, з ногами, поколеними на терні. Зі сльозами говорили між собою: «я з того города», «я з того села», так і розпитували один одного і зі сльозами оповідали про свою родину та підводили очі до Вишнього, що знає всі тайни». Святополка так прибили ці невдачі, що він склав мир із половцями і взяв за жінку доньку половецького князя Тугорхана.

Успішну боротьбу з половцями зорґанізував перший Володимир Мономах, переяславський князь, потім — київський. Переяславщина лежала найближче до половецьких осель, орда найчастіше її відвідувала й найбільше нищила; боротьба зі степом це було питання життя для переяславської України, само ж населення було завзяте й готове на всякі жертви. Мономах використовував ці настрої, сам охоче ходив у степ, пізнав добре звичаї й тактику орди та вмів давати собі з нею раду. Багато разів відганяв половців від Переяслава, а в бою над Трубежем 19. липня 1096. р. його кіннота так несподівано заскочила ворогів, що вони розбіглися в дивному переполоху; поляг тоді і славний половецький князь Тугорхан. Боротьбу з половцями Мономах поставив на перше місце у своїй політиці й усіма силами старався приєднати всіх князів до вирішного виступу й остаточного знищення степового ворога.

З початком 1103. р. він зїхався зі Святополком під Києвом і подав йому плян походу. Святополкова дружина противилася ранньому, весняному походові з огляду на селянські роботи, але Мономах переконав усіх, що коли не випередити половців, то вони самі нападуть на Україну. Військо рушило з Переяслава, частина верхи здовж Дніпра, частина на човнах рікою, і всі зійшлися разом в околиці Хортиці, звідки військо подалося у степ і йшло вперед чотири дні. Передні сторожі заскочили несподівано славного половецького ватажка Алтунопу, «обступили його, вибили тих, що були з ним — ніодин не врятувався, всіх повбивали». Але зараз таки виступили на українське військо головні половецькі сили, і не можна було їх переглянути. Та нараз серед половців поширився переполох. «Великий Бог уклав тугу велику в половців, страх напав на них та жах від появи руських військ, і дременули всі так, що й коні їх не почували вже сили в ногах...» У бою полягло двацять найвизначніших половецьких князів, у руки переможців попала велика добич — коні, худоба, вівці, верблюди, половецькі обози з усім добутком. Ця перемога сталася 4. квітня 1103. р.

Але половці незабаром знову прийшли до сили, почали нові напади. Хан Боняк рік-річно нападав, то на Переяславщину, то на Київщину, грабував, що попало, палив оселі, забирав коні. Але князі спільними силами давали відпір половцям: під Лубнями 12. серпня 1107. р. знову нагальним наступом заскочили орду і кілька поло-

вецьких ватажків лягло в бою. Потім князі перейшли знову до наступу. В 1109. р. воєвода Мономаха Дмитро Іворович дійшов аж до Дону й заняв тисячу половецьких «веж». У 1110. р. Володимир зі Святополком пішли самі в степи, розглянутися в терені й готовилися до весняного походу.

Степова баба.
Нагробний памятник степовиків, біля нього бандурист, що оспівує минуле.

Цей похід почався ще взимі, в лютому 1111. р. У похід пішли Володимир Мономах і Святополк із синами, а й чернигівський князь Давид Святославич — отже були війська трьох земель — київської, чернигівської й переяславської. Війська вийшли, мабуть, із Переяслава, перейшли річки Сулу, Хорол (тут позалишали сани), Псло, Голтву, Ворскло й дійшли нарешті до Дінця. Тут воївники натягли зброю, полки впорядкувалися. Перший половецький город Шарукань і не думав боронитися — мешканці вийшли на стрічу й винесли рибу та вино. Другий город Сугрів княжі війська підпалили. Дня 24. березня, десь над Д і н ц е м, прийшло до першого бою з половецьким військом,— українські князі перемогли. Дня 27. березня виступили головні сили половців, «виступили як ті бори великі, тьма тьми». «І пішли половецькі полки, й полки руські, і зударилися вперше війська і немов той грім загримів, як зударилися чола, була боротьба люта між ними, і падали з обох сторін. Виступив Володимир із своїми полками, і Давид, і коли це побачили половці, кинулися втікати»...

Цей похід мав вирішне значіння в боротьбі з половцями. Орда зазнала таких тяжких утрат, що вже й не було охоти воювати з Україною. Наймогутніший хан Атрак покинув наш степ, переселився далеко на Підкавказзя, а за ним пішли й инші половецькі «коліна». Орда ослабла. Печеніги й торки, що до того часу признавали над собою владу половців, попідіймали тепер голови; в 1116. р. вони повстали проти половців, звели з ними бій і піддалися українським князям. На погряниччі знову ожила кольонізація, відживали зруйновані оселі, український плуг ворався глибше у степи. Час-до-часу «дикі» половці пробували ще нападів, нпр. 1113. р., коли вмер Святополк і 1125. р. по смерти Мономаха; але ці напади не були грізні, а деякі половецькі ватаги почали навіть признавати владу українських князів.

Похід Ігоря Святославича. Діло Мономаха докінчували його сини і внуки. В 1116. р. Ярополк Мономахович зруйнував найбільші половецькі городи над Дінцем, а 1126. р. погромив орду над Сулою. Мстислав Мономахович знову знищив кочовища степовиків 1140. р. і загнав половців «за Дін, за Волгу, за Яік»,— як славить його літопис. Що ці перемоги не добили половців, що степові орди раз-у-раз відживали, то це завинили деякі князі, що не вагалися самі стягати половців на Україну — як своїх союзників до братовбийчої домашньої боротьби, як, напр., Олег Святославич, якого за це назвали «Гориславичем». Кочовики нападали навіть на купецькі каравани, що йшли від Чорного моря і князі мусіли висилати окремі воєнні вилади на степові шляхи й військо стояло там так довго, поки всі торгові транспорти не попереходили. В 1180. рр. особливою завзятістю вславився був хан Кончак, «богопротивний, окаянний, безбожний і триклятий», від нього Україна довгі часи не мала спокою.

Новий відпір кочовикам зорганізував київський князь Святослав Всеволодович. У 1184. р. він зібрав війська від усіх князів,— навіть Ярослав Осмомисл галицький прислав був свою підмогу,— рушив походом у степи і над Ореллю 30. липня розбив Кончакові війська; попав тоді в неволю сам хан Кобяк і инші визначні половецькі ватажки та рядового війська «без числа». «Слово о полку Ігоря» барвистими словами славить цю перемогу: Святослав, грізний великий князь київський, приспав половецьку силу, притовк половців своїми сильними полками і харалужними мечами, наступив на землю половецьку, притоптав горби і яруги, скаламутив ріки й озера, висушив потоки й болота, а поганого Кобяка з Лукоморя, як буря вихопив зпосеред залізних великих половецьких полків,— й упав Кобяк в городі Києві, у Святославовій гридниці. Німці і венеціяни, греки і морава виспівують славу Святославу...

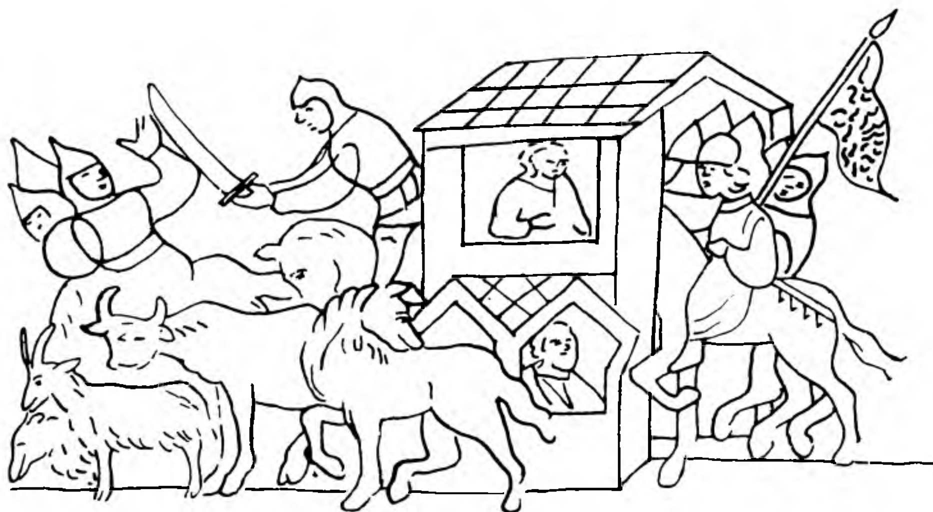
Це була справді велика перемога.

Завдяки «Слову» ще більшого розголосу набрав похід Ігоря Святославича 1185. р.

Ігор княжив у Новгороді Сіверському, другорядній волости в Чернигівщині. З молодих літ він брав участь у степовій боротьбі;— вже 17-літнім юнаком (але вже був жонатий і був батьком сина) він погромив половців над Ворсклом. Ігор був залежний політично від Святослава Всеволодовича, як старшини роду, але нерадо зносив цю залежність і намагався виступати самостійно. Він не хотів брати участи у спільних походах, а на власну руку воював половців. І в 1185. р. теж потайки від Святослава задумав податися на головні кочовища орди.

Разом із Ігорем вибралася в похід найближча його рідня: молодший його брат Всеволод, трубчевський князь, 18-літній Святослав Олегович із Рильська і син Ігоря, Володимир, 12-літній хлопець,— сама молодь та й Ігореві було щойно 34 роки. Крім них ішов у похід іще воєвода Ольстин Олексич з чернигівськими ковуями, турецьким племям, що призnavало над собою українську владу.

Ігор вийшов з Новгорода 23. квітня 1185. р. Ішли поволі, збираючи тихо дружину, «бо коні в них були дуже тучні». Дня 1. травня дійшли до Дінця і тут заскочила їх затьма сонця, яка військо дуже налякала: «не на добро є такий знак». Над Осколом два дні че-

Сцена зі степових походів. З кенігсберського літопису.

кали Всеволода, що поспішав иншим шляхом із Курська. Звідтіль пішли над ріку Сальницю і тут зустрілися зі своїми стежами, які вислали були «ловити язика». Виявилося, що половецькі вежі недалеко, але сильнішого війська, «дружини», немає, що половці звідалися вже про похід і збирають усі сили. Отже треба було або якстій ударити на ворога, або чим дужче почати відворот. Тоді Ігор заявив: «Коли ми вернемось без бою, сором на нас спаде гірший від смерти,— а так, як Бог дасть». Вночі подалися далі і дійшли до річки Сурлія. Половці позалишали свої табори поза собою й вийшли українцям назустріч. Ігор поділив військо на шість полків. Попереду пішли легкоозброєні частини: посередині молоденький Володимир Ігорович, з одного боку — чернигівські ковуї з Ольстином, з другого — стрільці, виведені з усіх полків. За ними посувалося головне військо: посередині полк Ігоря, праворуч — Всеволод, наліво — Святослав Олегович. Ігор промовив коротко: «Браття, цього ми шукали, потягнімо ж!»

Від половців виїхали наперед стрільці, пустили по стрілі на українські війська й відбігли. Тоді за ними наступило й головне військо, що стояло оподалік. З українського боку у бій пішли тільки три передові полки, а з задніх Святослав Олегович; Ігор і Всеволод ішли позаду і не пускали своїх полків до бою. Але й передніх полків було досить, щоб розбити половців. Військо переслідувало ворога, дійшло аж до половецького табору і привело велику добич.

Але це не була остаточна перемога. Ігор знав, що до бою пішла тільки частина половецького війська, що головна сила може незабаром надійти. Тимто він радив зараз уночі почати відворот, щоб другого дня не було запізно. Та на перешкоді став Святослав Олегович: він далеко був загнався за половцями, коні його були потомлені, князі мусіли заночувати на місці.

А це була тактична помилка. Вранці почали виступати поло-

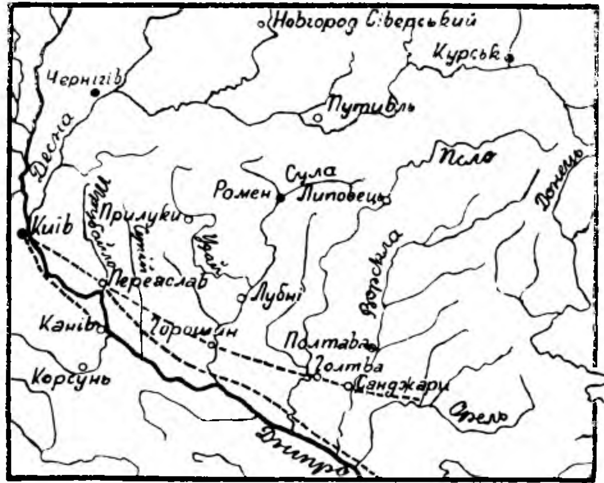
вецькі полки, «як ті бори», незлічена їх сила, аж князі зачудувались: «Це, видко, ми стягнули на себе всю землю: Кончака і Козу Бурновича, Токсобича і Колобича, Етебича і Тертробича»... Виявилося, як необережно, з невеликими силами, Ігор загнався в середину половецької землі... Князі поклали собі уступати до Дінця. А що коні їх були потомлені і частина війська була піхотинна, постановили позсідати з коней і вертатися пішки. «Коли ми побіжимо і втечемо самі, а чорних людей залишимо, то буде нам гріх від Бога, що ми їх видали й пішли; або умремо, або живі будемо всі на одному місці». І так позсідали з коней і пішки йшли, відбиваючися від половців; можна здогадуватися, що йшли закриті табором із возів. Так мандрували цілий день до вечора, знемагаючи від недостачі води. Багато людей поранено й убито; сам Ігор дістав рану в ліву руку. На світанку другого дня заворушилися ковуї й почали втікати. Ігор на коні кинувся їх завертати,— але не спинив нікого. А як зближався знов до свого війська, перебігли йому дорогу половці й захопили в полон. Всеволод ішов далі серед піхотинців і хоробро відбивався. Проходили здовж якогось озера, недалеко річки Каяли; тут половці рушили на українське військо, притиснули його до води,— і бій покінчився перемогою орди.

Місця бою, де була ріка Каяла, не знаємо, таксамо не знаємо докладно дня бою, що припадав на неділю (літописець хибно зазначив, що це було на великдень).

Останні половецькі війни. Невдалий похід Ігоря перебив широкі пляни боротьби з половцями. Святослав Всеволодович, почувши про катастрофу, відчув великий жаль до Ігоря: «Дав би мені був Бог перебороти поганих,— але не спинили молодости, відкрили їм ворота на руську землю!» І справді, половці рушили як-стій на пограниччя, одна орда знищила Переяславщину, друга — Посемя, тривога впала на всю Україну. Святослав старався наново перенести боротьбу у степ, але це вже йому не вдавалося. Тільки час-од-часу на степові шляхи виходили на свою руку молоді князі, швидким набігом, «ізіздом», заскакували половців і верталися зі здобиччю. Так, нпр., 1190. р. 17-літній Ростислав Рюрикович, не питаючися старших, сам, з чорними клобуками уладив похід в околиці порогів, погромив половців, захопив 600 бранців, великі стада худоби й багато иншої добичі. Але зараз таки «Ростиславлею дорогою» пустилися на Україну половці й знову насунули на пограничні городи. Щоб охоронити Київ, Святослав ціле літо мусів стояти в Каневі «стерегти землі руської». В 1193. р. Ростислав знову тайкома від батька ходив у степ, ще раз погромив половців, забрав їм добич і з гордістю розвозив «сайгати» — трофеї сусіднім князям. Але кожний такий напад викликав помству степовиків і вони з диким завзяттям кидалися на українські оселі. Боротьба ніколи не кінчалася, половецькі напади йшли кількома наворотами в році. Ця безупинна боротьба виснажувала сильно українське населення; на те, щоб вивести у степи похід на більшу міру, не було вже сил. Святослав разом із иншими князями резиґнував усе більше з зачіпної війни, а старався бодай забезпечити погряничні оселі. І сам він і инші князі цілими місяцями стояли на Россю, чи над Сеймом і стерегли, щоб яким переходом не продерлися степовики. Ці захо-

Мапка степових походів українських князів в XI—XII. в.

Переривані лінії означують напрям походів. Подрібні пояснення в тексті на цій самій сторінці.

ди мали свій успіх. Половці добігали тільки до крайніх українських осель, а в середину землі не могли вже добитися і, побачивши сторожу, заверталися.

Останні значніші походи в степ водив князь Роман Мстиславич. Його славили в піснях, що «кидався на поганих, як лев, сердитий був як рись, нищив їх як крокодиль, проходив їх землею як орел, а хоробрий був як тур». Але літописці про ці війни докладніше не оповідають.

Степові походи відбувалися кількома головними шляхами, якими користувалися і степовики й українські князі; видко вони були з природи вигідні й протерті. Найчастіше війська йшли здовж лівого берега Дніпра, шляхом, що виходив із Переяслава й перетинав долішню течву рік Супій, Сула, Псло, Ворскло, Орель — недалеко усть цих рік. Другий шлях теж починався в Переяславі й перерізував ті самі річки, але вище через Горошин над Сулою, Голтву над Пслом, Санджари над Ворсклом і повертав на схід на верхівя Орелі. Цими двома дорогами найчастіше йшли наші походи на половців. Третій шлях виходив із Чернигова, йшов на горішню Сулу, перетинав Псло десь під Липівцем і через Ворскло йшов на Донець,— це напрямок походу Ігоря. На Правобережжі половці появлялися рідко, тільки тоді, як проходили з лівого берега Дніпра; походи на них ішли шляхом із Києва на Канів; туди йшла й торгова дорога від Чорного моря — т. зв. Грецький путь.

У боротьбі зі степом Україна не осягла своєї головної мети,— не змогла підбити степів і усунути з них диких орд. За століття боротьби український плуг ворався трохи далі в степ, побільшилась смуга заселення, але супроти жертв крови, які склали тут цілі покоління, це були успіхи невеликі. Українські князі в різних часах вели боротьбу наступом проти степовиків, але остаточно мусіли перейти на оборонні позиції на погряниччі. Що Україні не повелося виграти цієї великої війни, то головна причина цьому була те, що князі самі були у взаїмній боротьбі й не зуміли одностайне стати на спільного ворога; малі походи, ведені несистематично,

тільки дратували степовиків і збільшали їх аґресивність. І так Україна впала в боротьбі з кочовими ордами.

Татари на Україні. Татари появилися в наших степах уперше 1223. р. Спершу вони напали на половців, яких звали своїми «рабами й конюхами», погромили половецьку орду й переслідували утікачів аж до Дніпра. Тоді половці вдалися до українських князів просити помочі. Князі відбули в Києві воєнну нараду й вирішили заступитися за половців проти нової, сильної орди: «Краще нам приняти їх на чужій землі, ніж на своїй». У квітні військо зібрали над Дніпром, вище порогів, де був брід на Протолчі. В поході взяли участь князі київські, чернигівські, смоленські й волинські. Прийшли й таємні галицькі «вигонці» від моря на тисячі човнів. Яке було татарське військо, то про це певних відомостей не було: одні казали, що вони «прості люди», гірші від половців, инші, що це стрільці (лучники), ще инші запевняли, що воно військо добре. Українські полки рвались до боротьби і коли прийшли звістки, що надходить татарська сторожа, молодь пустилася на них на конях, щоб оглянути «невидане військо». Дня 23. травня прийшло до першого бою з татарським передовим полком; у стрічі перемогла українська легка кіннота: «Татари зустріли руські полки і стрільці руські перемогли їх, і гнали в поле далеко, забрали їх худобу і зі стадами завернулися так, що все військо наповнилося худобою». Заохочені успіхом, українці пішли далі, йшли вісім днів степами, аж зустріли татарську сторожу над рікою Калкою. Де ця річка, напевно невідомо. Одні дослідники вказують на річку Калець, що вливається до Азівського моря, инші шукають Калки ближче Дніпра. У першій сутичці татари уступили, а князь Мстислав Мстиславич, що проводив походом, дав наказ озброїтися і приготовитися до битви. Військо перейшло Калку. Перший із татарами зустрівся Данило галицький. Молодий, 18-літній князь кинувся відважно у бій, дістав рану у груди, але не вважав на це й далі напирав на татар так, що вони почали уступати. За ним пішли в бій і инші полки. Але справу попсували половці: почали втікати перед татарами й ослабили боєву лінію. Задні українські полки, що не ввійшли ще в бій, заметушились. Тоді татари вдарили всею силою, їх стрільці закинули військо стрілами,— навіть Данило не міг утриматися, всі князі почали 31. травня відворот. «І перемога над усіма князями руськими спала, якої не бувало ніколи...» Найдовше боронився київський князь Мстислав Романович. Він заняв сильну позицію на якомусь горбі, а що місце було камянисте й не можна було сипати валів, обвів своє військо «городом» із возів. Татари підступом намовили його здатися, але умови не дотримали,— князя з товаришами вбили. Підчас утечі згинуло шість князів, побитих киян рахували на 10 тисяч.

Після цієї перемоги татари завернули знову до Азії. Наново почали наступ аж кільканадцять років пізніше, 1236. р. Спершу вони звоювали і знищили Поволжя й Суздальщину, потім іще раз половців і Кавказ, а 1239.—1240. р. звернулися на Україну. Відразу виявилася скрізь перевага монголів і вищість їх тактики. Вони розпоряджали незліченними масами війська, не щадили людей і вже тим самим добували перемогу. У боях були незвичайно завзяті, супроти покорених не знали милосердя, рубали навіть людей, що ви-

ходили проти них із дарунками, не жаліли й маленьких дітей. Перед татарами не устоялось навіть те, в чому українська воєнна організація була найсильніша — городи. Татари мали видосконалені способи облоги, вживали сильних воєнних машин й найсильніші укріплення мусіли їм піддаватися. «Пороками били город і стрілами без числа стріляли», «розбили стіну города і вийшли на вал», «взяли город копям» (приступом),— це описи, що повторюються при кожній облозі.

Татарин.
Новочасний малюнок.

Але на Україні знали, що від татар не можна сподіватися помилування чи пощади і — всі городи боронилися до останку. Переяслав добув хан Батий приступом, вирізав населення і поруйнував церкви. Чернигів «обступали в силі тяжкій» — князь Мстислав Глібович вийшов проти них із усім військом, але татари перемогли його, город добули й спалили. Київ боронився довше, за переказом — 10 тижнів і 4 дні; була тут залога під проводом воєводи Дмитра, якого прислав князь Данило з Галичини. Але Батий окружив місто величезним військом: «Не було чути голосу від скрипу возів його реву безлічі верблюдів та іржання коней його». Татари поуставляли пороки недалеко Лядських воріт і били без угаву день і ніч, доки нарешті не розбили стіни. Городяни пробували боронити вилому і «тут треба було бачити, як ломилися копя, як ударяли щити, а стріли запоморочили світ переможеним»... Воєвода Дмитро ранений дістався в полон. Городяни побудували новий город біля Десятинної церкви, але татари досягли їх і там; люди сховалися на хорах церкви, але будова не витримала ваги, завалилася й покрила собою оборонців. Київ добули татари за одними вістками 19. листопаду, за иншими 6. грудня 1240 р.

Данило в боротьбі з татарами. Знід Києва татари рушили на підбій галицько-володимирської держави. Города Колодяжна над Случем не могли добути, «поставили 12 пороків і не могли розбити стін», але переманили оборонців і зрадою їх повирізували. Добули Камянець і Ізяславль над Горинем; Кремянець і сусідній Данилів минули, бачучи, що облога буде тяжка; «копям» узяли Володимир і вибили все населення, таксамо Галич і инші городи, «яким нема числа». Аж галицький воєвода Дмитро, якого татари водили зі собою, налякав Батия: «Не залишайся в цій землі довго,— це земля сильна, зберуться на тебе, й не пустять тебе у свою землю»,— тоді Батий перейшов на Угорщину.

Зі свого походу татари вернулися на схід й осіли над Волгою.

Але від того часу вони вже послідовно йшли до того, щоб опанувати цілу східню Европу. На Придніпрянщині не вдержався вже ні один самостійний князь,— тільки західні землі, більше від татар віддалені, могли ще зберегти незалежність. Але й над ними висіла татарська туча. Кілька років пізніше, 1245. р., хан Батій прислав Данилові зазив: «Дай Галич». Щоб рятувати свою державу, Данило мусів упокоритися, поїхав до Сараю і приняв титул «мирника» — союзника татар. Але залежність від «поганих» відчував він дуже болюче й відразу почав готовитися до війни з татарами.

Насамперед почав він укріплювати наново старі городи й будувати нові такі, як Холм і Львів. Ці городи мусіли бути сильніше побудовані і краще укріплені, щоб витримати удари татарських воєнних машин,— це був єдиний спосіб опертися безчисленним татарським силам. Рівночасно Данило старався приєднати до боротьби з татарами західню Европу, ввійшов у переговори з папою і прийняв церковну унію.

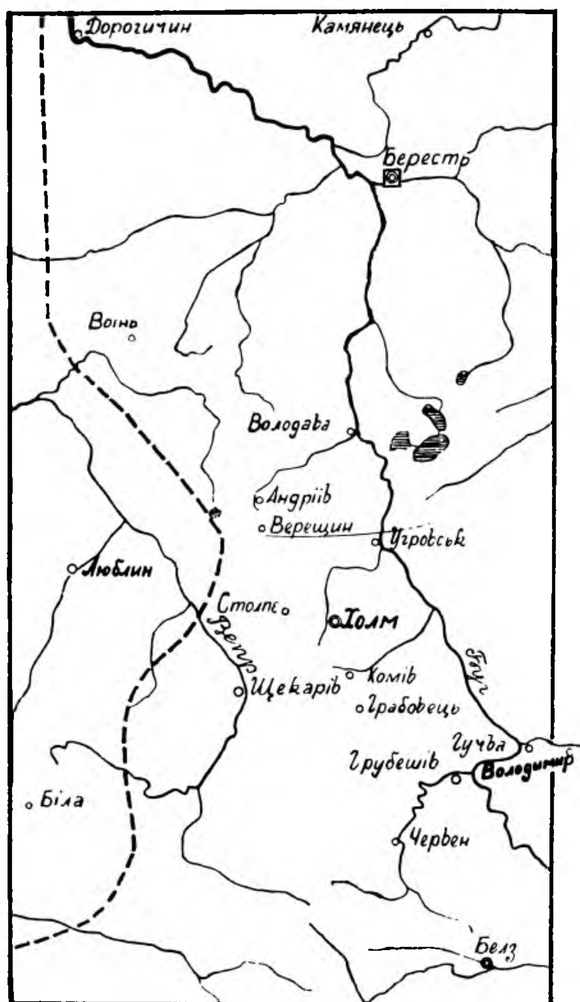
Татари бачили ці заходи Данила, але не вступали з ним спершу у війну, а тільки приготовляли для себе терен. І так узяли під свій протекторат т. зв. татарський людей,— сільські й міські громади над Горинем і Случем, що заходилися видобутись зпід княжої влади й «сіяли жито» татарам. Данило старався здушити цей неприхильний для себе рух, двічі висилав своїх синів на погряниччя, переборов збунтовані городи й присилував їх до покори. Татари відповідали на це погряничними наїздами й погрозами чи ласками силкувалися приєднати собі погряничних посадників. В 1253. р. татарський воєвода Куремса наїхав на Кремянець, але не зміг добути города; в 1254. р. облягав ізнову Луцьк, але город оборонився,— Данилові укріплення показали свою силу.

Татари, занепокоєні цією відпорністю, перейшли до гостріших виступів. В 1261. р. воєвода Бурандай із сильним військом станув на гряниці і зажадав, щоб Данило і Василько понищили всі нові твердині. «Коли ви мої союзники, порозкидайте всі свої городи». Князі мусіли послухатись. «Лев розкинув Данилів і Стіжок, потім післав розкинути Львів, а Василько післав розкинути Кремянець і Луцьк». Потім Бурандай разом із Васильком прийшов під Володимир на Волині і знову зажадав: «Васильку, розкинь город!» «І князь Василько почав думати в душі над городом, а що неможливо було розкинути його у швидкому часі, бо був великий, казав його підпалити, і так за ніч згорів він увесь... А другого дня прислав татарина на імя Баймура, і Баймур приїхав до князя і сказав: «Васильку, прислав мене Бурандай, казав мені город розкопати». Відповів йому Василько: «Роби, що тобі казали». І почав розкопувати город, щоб показати образ перемоги»... Тільки Холму татари не змогли добути, «бо були у ньому бояри, і люди добрі, і город утверджений кріпко пороками й самострілами.

Цей Бурандаєвий погром перебив усі Данилові пляни. Не мав він більше сил, ні змоги, щоб підняти боротьбу проти монголів, а й із заходу ніякої помочі не добув. І так покінчив життя, не виконавши своїх найважніших намірів.

Його наступники мали ще менше нагоди до того, щоб визво-

литися зпід татарських впливів. Мусіли платити татарам данину і ходили з татарськими воєводами в походи на сусідів. Аж Данилові правнуки, Андрій і Лев Юрієвичі, пробували стати на монголів. Польський князь Володислав Локетко вислявляв їх хоробрість. Але обидва князі серед невияснених обставин одночасно зійшли в могилу 1323. р.

Карта земель між Бугом та Вепром, де велися українсько-польські бої в XIII. в.

Крискованою лінією зазначена західня границя Галицько-володимирської держави.

10. Характеристика княжих часів

Стратеґія. Військо княжих часів існувало безперервно шість століть. У цьому довгому часі мусіли витворитися якісь сталі форми воєнного життя, військова традиція і щось наче теорія військовости. Зрозуміла річ, що про якісь військові школи в тих часах або про систематичну науку воєнного діла говорити не можна. Але саме життя виказувало, що одні форми ведення війни корисні й успішні, инші невдачні й небезпечні. Що виявилося добрим і доцільним, того всі трималися, того досвідні вояовники учили новиків те старше покоління передавало молодшому, діди внукам. Так могла розвинутися теорія стратеґії й тактики.

Головна мета війни була все та сама — знищити ворога. Але треба було підібрати доцільні засоби, щоб таку мету осягнути.

Перша річ була — заскочити ворога неприготовленим. У найдавніших часах на перешкоді цьому стояв лицарський звичай виповідати святочно війну. Від князя вимагали, щоб він вислав послів до свого ворога й повідомив його, що йде походом. Але пізніше цей звичай занепав, бо війна у своїй суті вимагала, щоб саме ворога напасти несподівано. Потрібна була швидка ініціятива і скорість рухів.

Зразок таких скорих походів дав уже у найдавніших часах Святослав, що ходив у походи без тяжких таборів,— «легко як той пард». Пізніше скорість наших військ ослабла, бо дружина до бою виступала в тяжкій зброї. Але половецькі походи знову навчили наше військо легких рухів. Володимир Мономах оповідав із задоволенням, що дорогу з Чернигова до Києва проїхав за один день. Мистцем у швидких походах був Данило. Коли якось поляки напали були на погряниччя Холмщини, він відразу зібрав військо, приготовив воєнні машини до облоги й того самого дня з Холму прийшов під Люблин. Таксамо його брат Василько на вістку про напад ятвягів за три дні відбув похід із Володимира до Дорогичина. Такою швидкістю Данило добув Галич 1229. р.; з Угровська над Бугом за три дні з військом був під Галичем. А кілько разів українські князі заскакували половців і так швидко зводили з ними бій, що степовики не могли навіть упорядкувати свого війська.

Воєнний похід звертався передусім на ворожу столицю. Столичний город був осідком князя, осередком адміністрації, мав найкращі будови, містив багате населення, був огнищем промислу, торговлі, культури. Хто захопив столицю, той уже легко міг заволодіти цілою землею. Тимто при головних городах ішли найзавзятіші, вперті й довготривалі бої. Але рідко траплялося, щоб ворог добув столицю приступом. Тодішні фортифікації, як знаємо, легко опиралися невиробленим обложним машинам. Ворог увіходив до города хиба за порозумінням із мешканцями.

Вирішення війни шукали найчастіш у відкритому бою. І тут лицарські обичаї утруднювали спершу перемогу. А саме довго тримався звичай, що обидві сторони визначували поле бою за взаїмним порозумінням. Це був немов лицарський поєдинок, до якого противники мали ставати з рівними шансами. Але й тут реальне життя з часом перемогло традицію. Полководець, що хотів знищити противника, не чекав, аж той упорядкується до бою, але нападав його там, де самому було вигідно.

Українська стратеґія того часу вимагала, щоб ворога знищити одним сильним ударом. Так Данило в поході на угрів заохочує своє військо, щоб зійшло з горбів і вдарило на ворогів: «Хто не спішиться до бою, в того душа полохлива» — наводить він Святе Письмо. Але звичайно військо рвалося до бою саме, бо перший наступ давав воєвникові нагоду якнайскорше визначитися. «Русь є скора до бою»,— характеризує галицьке військо угорський воєвода Филя,— «але витримаймо їх наступ, бо на довгий час на січу невитривалі вони». Тактику такого сильного удару вважали за специяльність українського війська й називали її «руський бій».

Татари облягають город. Мініятура зі зах. европейського літопису XIII. в.

Але деякі полководці вживали також з успіхом стратеґії утомлювати ворога повільними рухами, відступами й різними маневрами. Для противника, що приготовився був до стрічі і чекав наступу, це було дошкульніше, ніж сам бій. Так нпр., у поході на Галичину 1144 р. Ізяслав Мстиславич чекав наступу Володимирка на Рожному Полі (десь на верхівях Серету), але галицький князь уступив на Гологори й так перекреслив пляни свого противника. Нераз і кілька днів треба було витратити, щоб зустрітити ворога, що уникав бою.

Велике значіння в часі війни мали городи. Деякі з них стояли на стратеґічних шляхах і ворог у своїм поході мусів при них спинятися. Так у Галичині східньої гряниці боронили Микулин (тепер Микулинці) і Теребовля, і під ними все зводили бої. Таку саму ролю на шляху з Угорщини мав Сянік і Перемишль. Городи давали також захист війську, коли воно не могло утриматися перед ворогом і було приневолене уступати. Боротьба йшла від одного города до другого.

Але на чужій території не можна було рахувати на таке пристановище. Замкнене місце не давало свободи рухів. Тимто такий досвідний полководець, як Данило, наказував свому війську ставати на просторому чистому полі. В поході на ятвягів 1251. р. військо «прийшло над річку Олег і хотіло стати на тісних місцях; коли побачив це князь Данило, скрикнув: «О, мужі воєнні, чи ж ви не знаєте, що за укріплення для християн є простір, а для поганих тіснота, частокіл править за оборону?» І прийшов на чисте поле, і там стали обозом».

Автім кожний полководець добирав собі способів боротьби відповідно до місця й обставин.

Полководці. Успіх воєн у тих часах залежав куди більше від особи полководця, ніж тепер. Не було зорґанізованих відповідальних штабів, князь мав повну ініціятиву у своїх руках, сам укладав воєнні пляни, під його особистим проводом відбувалися всі воєнні акції. І що княжа Україна могла виказуватися такими частими перемогами та успіхами, то це тому, що на провідних місцях багато було визначних і талановитих полководців.

Найбільшу енерґію й воєнний розмах виявили перші князі, що водили свої війська по цілій східній Европі, на Чорне море, Каспій, Кавказ. Але літописи так мало переказали нам про їх особи, що ми не маємо змоги виробити собі характеристики тих великих завойовників. Про Аскольда та Дира ми не знаємо просто таки нічого. Олег залишив по собі память леґендарного чародія: «Звали Олега віщим, бо люди були погани й невчені». Ігор був суворий і жорстокий. Деревляни порівнювали його з вовком: «коли внадиться вовк між вівці, то витягає все стадо, доки не вбють його,— так і він, коли не вбємо його, усіх нас повигублює».

Щойно великий завойовник Святослав виступає як ярка, могутня особовість і незрівняний полководець. З його прикмет вожда треба піднести особливо дві найцінніші. Перше то це, що йшов у походи легко, без таборів і прищепив свому війську незвичайну швидкість рухів. «Коли князь Святослав виріс і змужнів, почав збирати військо, велике й хоробре, бо сам був хоробрий і легкий, ходив як той пардус, і багато вів воєн. Бо й не возив за собою возів, ні кітла, ні мяса не варив, а тоненько було поріже конину, чи дичину, чи воловину, на вуглі пече й так їсть. І шатра не мав, а тільки підклад стелив і сідло в голови клав; такі були й усі його вояки». Друге, чим визначався Святослав, це — незвичайне вміння підіймати духа в війську. І наш літопис і грецькі хроніки подають зразки його гарячих промов до воїв. «Коли греки в Болгарії обступили були його з усіх боків, Святослав промовив: «Вже нам нікуди дітися,— волею чи неволею мусимо стати на них. Але не осоромимо руської землі, а ляжемо тут кістками. Бо мертвим нема сорому, а як відступимо, соромом укриємось. Не завертаймо, а станьмо кріпко: а як моя голова поляже, ви самі думайте про себе». А коли прийшли були до нього грецькі посли й передали йому дарунки золотом і всякі дорогоцінности, він на них навіть не глянув. Та як подали йому меч, дарунок приняв, похвалив його й поздоровив грецького цісаря. «Суворий це чоловік» — сказали греки,— «на золото уваги не звертає, а зброю бере».

Великий організатор української держави Володимир Великий був теж визначний полководець. Війська його перемагали над Вислою й над Волгою, а коли видав наказ «рубайте ліси, мостіть мости», його полки позаповняли всі шляхи. Він обезпечив границі держави, будував на окраїнах нові городи, висипав величезні вали, римським укріпленням рівні. Та найважніше, мабуть, було те, що він на місце варягів почав творити дружину з місцевих «луччих людей» і тим дав почин до створення національного війська. Любив вояків, не шкодував нічого для дружини: «Сріблом і золотом дружини не добуду, а срібло і золото дружиною добуду»... Супроти ворогів був суворий і мстивий, не знав пощади й для рідного брата. І другий будівничий української землі, Ярослав, сам ходив

Карта походів Святослава на Балкан.

Перериванa лінія означає напрям походу. Дальші пояснення в тексті, ст. 93—94.

у походи, хоч, здається, був каліка (вороги дразнили його кульгавим),— але культурна його праця поставила в тінь його воєнні заслуги. А проте памяткою по ньому залишили великі оборонні вали у степах, а військо залишив таке сильне, що його сини без труду, в одній битві розбили грізну орду торків.

Войовником із крови був Володимир Мономах. Малим 13-літнім хлопчиною почав воєнні походи й потім воював безнастанно — від берегів Чорного моря по балтійські озера, від Дону й Волги по Вислу й Одру. Найбільшу славу здобув у половецьких походах. Безліч разів «гонив поганих» по степах, добував їх вежі, брав у неволю половецьких ватажків, нераз бував у крайній небезпеці, з трудом пробивався крізь ворожі застави, відважно проходив через кочовища степовиків, що вони «як ті вовки облизувалися» на нього. Своїх синів учив бути обережними та на все обачними: «Коли на війну вийдете, не лінуйтеся, не дивіться на воєвод; не віддавайтеся питву, ні їжі, ні спанню; сторожі самі розставляйте, а коли звідусіль війська порозставляєте, щойно тоді лягайте; рано вставайте,— а зброї зі себе не здіймайте. Бо як чоловік з лінощів не розглянеться, то несподівано пропадає». Розумів він обовязки володаря, заступався за «простого» чоловіка, не дозволяв війську нищити селянських нив, а зі степом воював, щоб забезпечити хлібороба від нападів кочовиків.

До розвитку галицького війська найбільш причинився король Данило. Він виховався в суворій школі життя, дитячі роки пробув у чужих землях, цілу молодість забрала йому боротьба з боярами, пізніше мусів боронити свої землі від татар. У своїх важких переживаннях навчився терпеливости, обачности, витривалости. Ніколи не знеохочувався, все наново починав ту саму справу,— чи тоді, як добував кілька разів Галич від бояр, чи як відбудовував го-

роди, знищені татарами. Своє військо підніс на високий рівень розвитку. На зразок заходу почав будувати муровані укріплення, від татар переняв уліпшені воєнні машини, зброю й спосіб облоги городів. Перетворив народнє ополчення і з селян творив сильні відділи піхоти. Сам визначався великою відвагою, ховав погорду для смерти. До війська промовляв: «Чого ж це ви поналякувалися? Чи ж ви не знаєте, що немає війни без утрат і трупів? Чи ж ви не знаєте, що на ворогів ідете, не на жіноту? Коли ж мужа убють на війні, чи це хиба таке чудо? Инші й дома умирають без слави, а ці зі славою полягли. Скріпіть серця ваші й піднесіть зброю свою на ворогів!» Це був тип полководця тих часів. Сам особисто ішов у бій, і не тільки гарячим словом умів підтримати військо, але власним прикладом показував, як вести бій і ворога перемагати.

Духом Данила жила ціла його родина. Брат Василько, ховався в його тіні, але теж був великий лицар, уславився в боях з поляками, уграми, литовцями. Данилів син Лев із дитини їздив у походи і вже юнаком із копям виїхав був на стрічу угорському воєводі, славному Филі. І таксамо в лицарських традиціях Лев виховував свого сина Юрія.

При князях і в їх заступстві воєнне діло вели воєводи, що теж немало заслужилися для розвитку давнього війська. В часах Ігоря і Святослава це були варяги Свенельд, Ікмор, Вуєфаст. За Володимира вели військо перші вожди словянського роду, Добриня й Путята. За Ярослава на Царгород водили нашу фльоту Вишата й Іван Творимирич. За далеко завело б, як би перелічувати всіх визначніших воєводів пізнішого часу, як Ратибор, Воротислав, Уліб, Лазар, Славно... Данило теж мав цілий штаб досвідних старшин, яким віддавав провід у різних походах. Найвизначніші були — тисяцький Демян, дворецький Андрій і печатник Курило.

Лицарство. У безнастанних війнах, походах та боях витворилась еліта українського війська, найкращий його вицвіт — лицарство. Воно творилося під рукою визначних князів-воїнників, найкращих представників находило в княжій дружині, а й широкі маси війська перебирали його звичаї. Лицарство мало свій неписаний кодекс приписів, форм і звичаїв, що обовязували кожного воїнника; ніхто не міг їх легковажити під карою сорому й ганьби.

На першому місці лицаря обовязувала хоробрість. Відважних усе цінили якнайбільше. Хто легковажив небезпеку, важився на всяке трудне діло, йшов сміливо на ворога, за тим у слід ішла слава, була пошана в усіх. Самі князі давали тут приклад війську, бо йшли на чолі полків у бій і самі не вагалися особисто стрічати ворога. І у промовах до війська все били на першу прикмету воїнника, на хоробрість і відвагу, учили його відваги й погорди для небезпек та смерти. Святослав перед боєм з греками, кличе до свого війська: «Від предків ми дістали у спадщині мужність,— пригадайте собі яка непоборна до цього часу була наша сила і міцно бийтеся за своє спасення! То не наш це звичай утікачами вертатися додому, але або жити й перемагати, або славно вмерти, доказавши великого діла, як ялося сміливим мужам!» А Данило промовляє до війська: «Хоч би й самі татари стали перед вами, нехай страх не має приступу до серць ваших!... Скріпіть серця ваші й

Зустріч княжих військ. Картина північного походження з XV. в.

піднесіть зброю на ворога!» Лицар повинен боротися до загину. Святославові вояки на промову князя відгукнулися всі разом: «Де твоя голова ляже, там і наші голови покладемо!» А галицькі бояри кажуть молодому Ярославові Осмомислові: «Хочемо за батька твого честь і за тебе головами нашими понакладати».

До обовязків лицаря належить і вірність своєму князеві. Коли молодий Данило мусів податися на тиняння, за ним пішли всі «великі» бояри його батька Романа, пішли, не вагаючись, хоч і залишали свої уряди, землі й усі достатки. Коли ж знову Данило йшов добувати Галич, питався свого війська: «Чи ви будете мені вірні, щоб я йшов на ворогів моїх?» — військо відгукнуло: «Вірні ми Богові й тобі, нашому володареві, йди з божою поміччю!» Вірний лицар не залишає князя ніколи в небезпеці й недолі, а йде разом із ним скрізь і боронить свого полководця. «Не погубимо чести князя свого!», кличуть галичани. «Хто не піде з нами, того порубаємо самі!» — погрожує військо тим, що вагаються йти до бою.

Сторінки літописів подають цілу низку імен славних лицарів, що були на устах усіх. Князь Володимир Глібович «був муж добрий, і сміливий, і кріпкий у бою, мужеством кріпким уславився, і всяких чеснот був повен,— дуже за ним Україна плакала» (1187. р.). Всеволод, брат Ігоря Святославича, «з усіх Ольговичів найкраще вдався на вроду і зріст, всі чесноти й прикмети мужа». «Слово о полку Ігоревім» вихваляє його понад усіх: «Яр-Туре Всеволоде, стоїш на передньому становищі, кидаєш на військо стрілами, гремиш об шоломи мечами сталевими! Куди Тур поскочить, своїм золотим шоломом посвічуючи, там лежать погані голови половецькі, порубані каленими шаблями шоломи аварські — з твоїх рук, Яр-Туре Всеволоде! Яка ж бо рана дорога, браття,— забув він про честь і життя, про город Чернигів, про батьківський золотий стіл, і свою милу дружину, гарну Глібівну, про звичаї й обичаї!»

Літописці записують раз-у-раз із пошаною імена бояр і «простих мужів», що визначалися в боях і полягли геройською смертю. Так читаємо, що в бою з поляками на Сухій Дорозі в Холмщині

1219. р. поляг Клим Христинич. Того ж самого року в бою над річкою Щирцем упав дяк Василь Молза. Під Галичем визначився Янець, що «хоч молодий був, показав мужність свою». У нещасливій битві у Воротах на Холмщині 1266. р. понакладало головами багато бояр і простих людей: «Тут убили й обох синів тисяцького, Лаврентія й Андрія, не мало бо показали мужности, й не відбіг брат від брата, і тут вони найшли переможний кінець».

А якими ж гордими словами славить у «Слові о полку» Буй-Тур Всеволод своїх вояків з курської волости: «А мої куряни славні вояки: під трубами повивані, під шоломами колихані, кінцем копя годовані; дороги їм відомі, яруги знані, в них луки натягнені, сагайдаки відкриті, шаблі вигострені; скачуть як ті сірі вовки в полі, шукаючи для себе чести, а для князя свого слави!» Чи ж треба ще кращої похвали для тих «простих», «чорних» людей, що поруч із князями й боярами клали свої буйні голови за Україну?

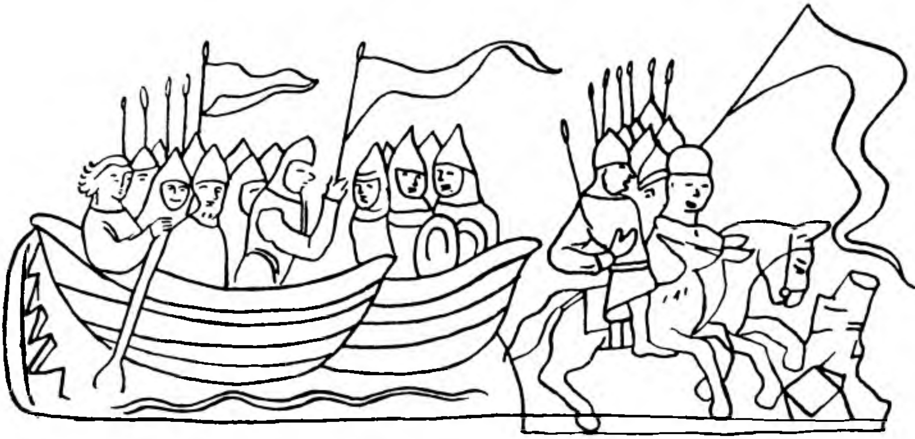
Воївників, що полягли в бою, військо хоронило особливо святочно. У давніх, поганських часах на місці похоронів сипали могилу. Такі могили мали всі перші князі-завоївники: Аскольд на Угорськім у Києві, Дир біля церкви св. Ірини, Олег десь під Києвом, Ігор недалеко Коростеня, де його вбили деревляни, Олег Святославич під Овручем. На цих могилах відбувалися тризни, поганські поминки. І народ памятав ці княжі гробівниці довгі століття. Пізніше почали ховати поляглих князів по церквах. Літописи подають описи таких похоронів. У бою з половцями під Києвом 26. травня 1093. р. утопився в річці Стугні молодий князь Ростислав Всеволодович. Тіло його «забрали, принесли до Києва, і плакала по ньому мати його, і всі люди жаліли його дуже задля молодости його; і зібралися єпископи, попи й чорноризці та, співаючи звичайні пісні, поклали його в церкві св. Софії».

Поляглих князів усе привозили хоронити в їх власних столицях, або в городах, де вони народилися. Тіло Ярополка Ізяславича, що поляг у Галичині 1086. р., перевезли були спершу до Володимира, потім аж до Києва й похоронили в церкві, яку він сам вибудував. Роман Мстиславич, творець галицько-володимирської держави, поляг у бою з поляками під Завихостом над Вислою. Але вірні бояри не шкодували труду, перевезли княже тіло до Галича, до княжих гробниць у катедрі на Крилосі.

Вежа города з трубачами.

Військо шанувало також місця, де в бою склали свої голови звичайні, рядові вояки. На побоєвищі на Сухій Дорозі, де поляг згаданий уже Клим Христинич, поставили були хрест, «і досі стоїть він на Сухій Дорозі», згадує літописець. Пошанувати память

Княже військо виступає в похід в човнах і на конях. З кенігсберського літопису.

поляглих — це був обовязок живих. Тимто з жалем літописи згадують тих лицарів, що їм не судилося знайти захисту в могилі,— Святослава Хороброго, що над його тілом знущався печенізький ватажок, або молодого Романа Святославича, що поляг у степу «і кости його досі лежать там — сина Святослава, внука Ярослава»...

Для лицарських звичаїв того часу прикметна була пошана й для коней, що лишалися в бою. Літописець подає зворушливе оповідання про смерть коня, що був власністю князя Андрія Юрієвича, Мономахового внука. В бою над Стиром 1149. р. князь загнався був далеко між ворогів та мало не поляг на місці; його коня влучили два копя, третє вдарило в сідло. Та кінь пустився навскоки і «хоч ранений вельми, виніс пана свого, і минувся». Князь Андрій, «побиваючись за комонством його, повелів його похоронити». Єдиний раз у давній літописній мові читаємо це незвичайне слово «комонство», від старого «комонь» — кінь, утворене так, як «воєводство» від «воєвода», або «панство» від «пан». Літописець немов хотів цим словом звеличати заслуги коня, вірного товариша воївника-лицаря.

Військо й держава. Війна була щоденним явищем у давній Україні. Коли перегортаємо карти літописів князівських часів, з трудом лише віднаходимо один-другий рік миру; щорічно, а то й кілька разів на рік ішли воєнні походи й криваві бої. На південній межі не вгавала ніколи боротьба зі степовиками. Половецькі напади непокоїли й Київщину й Переяславщину й Чернигівщину, а кочовики запускалися деколи аж на погряниччя Волині й Галичини. Північні землі знову несли на собі тягар оборони від воєвничих литовських племен, що забігали часом аж під Володимир. На заході раз-у-раз поновлювалася боротьба з поляками, з-за Карпат безнастанно погрожували мадяри. Коли кінчалася війна на одному кінці широкої української землі, вже на иншій окраїні збиралися воєнні хмари.

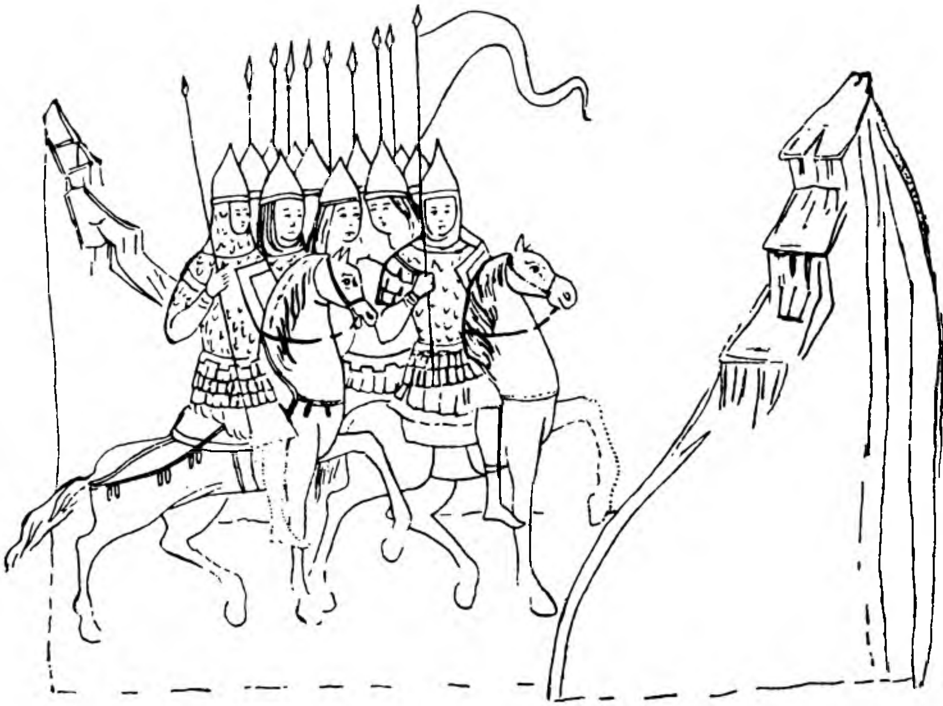
Серед таких обставин наш народ мусів бути все озброєний, готовий до оборони. Таксамо над Дніпром, як над Бугом, таксамо на поліських багнах, як у карпатських переходах населення все було в воєнному поготівлі, все стежило, чи не йде на край воєнна небезпека. Військо в тих часах не було окремою клясою, чи орґанізацією,— це була частина громадянства, це був сам народ. Хоч провід вели князі й бояри, то оборона рідної землі була потребою й конечністю всіх, усі її розуміли, всі їй спочували. «Це Бог уклав у серце князя»...— такими словами літописці починають описувати похід на степових кочовиків. «Підемо всі від малого до великого»,— заявляють «прості люди», як треба йти у степ. А з яким тріюмфом вертається з походу переможець, з якою радістю витає військо народ!...

Військо добувало державі силу й могутність. У воєнних змаганнях утривалювалися гряниці держави. Гряницю від степу визначили наші князі в боротьбі з дикими ордами. Володимир Великий і Ярослав Мудрий величезними валами замкнули дорогу кочовикам, а пізніші покоління пильнували, щоб удержати ці межі та поширити. Західня гряниця галицької держави повстала в безнастанних погряничних війнах із поляками. На великих просторах гряничну лінію творили дикі пущі, ніколи не прорубувані, без ніяких осель. Комунікація туди йшла тільки вузькими доріжками,— прорубаними «просіками» та «воротами». Де пущ не було й оселі з обох сторін приходили близько одна одної, там кожна держава стерегла пильно своєї межі й не допускала, щоб сусід нарушив її «україну».

Війни забезпечували державі добробут і значіння серед сусідів. Уже перші походи на Чорне Море й Византію мали за мету інтереси української торговлі і закінчилися славними торговими до-

Князь з дружиною в поході. З кенігсберського літопису.

Військо в поході. З Житія Бориса і Гліба.

говорами Олега та Ігоря. Святослав у своїй війні з Болгарією зазначував сильно вагу цеї землі для торговлі: «там сходяться всі багатства,— від греків паволоки, золото, вино й овочі різнородні, від чехів та угрів — срібло й коні, з Руси шкіри, віск, мед і невольники». Війна Володимира Великого з Византією за Крим мала свою господарську мету поруч із політичною. Походи в степ на половців дуже часто роблено для охорони купецьких таборів, на які нападали кочовики. Війни з Польщею й Угорщиною мали нераз за мету охорону торгових шляхів. Тільки зі зброєю в руках можна було оборонити свої права, переводити свої домагання та добути пошану в ворога.

Україна через свою воєнну силу мала славу в цілій Европі. Княжий двір у Києві провідували найславніші західні лицарі. Так славний норвезький королевич Гаральд Сміливий, що зі своїми кораблями обплив був усі моря, вважав для себе за найбільшу почесть служити Ярославові Мудрому й добути його доньку собі за жінку. Вістки про перемоги українських князів розходилися по всьому світі: «німці і венедці, греки і Морава співають славу Святославові», оповідає «Слово о полку Ігоревім» про перемогу київського князя. На Україну йшли посольства з Византії, Німеччини, Франції, Англії, із скандинавських країн.

Війни причинилися незвичайно до внутрішньої консолідації нашої держави. Перші князі-завоївники тільки примусом і силою

притягали опірні племена до державного звязку. Досить буде пригадати криваву боротьбу Ігоря й Ольги з деревлянами.— А такі самі війни вів іще й могутній Володимир Великий. Щойно наступ ворогів із усіх сторін, особливо ж наїзди диких кочовиків, поклали наочно потребу й ціну великої держави. Спільна небезпека єднала племена й землі, наказувала забувати про всякі дрібні свари та ставила всіх у один фронт проти ворога. У війнах твориться почування солідарности, відповідальности за долю рідної країни, патріотизму. «Не осоромимо землі руської!»,— це гасло, що від часів Святослава лунало безнастанно в княжій Україні. «Доки ж ви будете терпіти владу чужинців?»,— гукають у Галичині в часі інвазії угрів. Сильним полумям горить привязання до батьківщини. «Лучче на своїй землі кістками лягти, ніж на чужій славним бути!»

Військо було тим цементом, що звязував народні змагання у свідому державну силу.

Україна й Европа. Щоб як-слід уявити собі стан і значіння нашого війська за князів, треба порівняти його з військом тодішньої західньої Европи. Таке порівняння відразу виказує дуже багато схожости і в орґанізації військ на сході і заході, в їх стратеґії і тактиці та навіть у звичаях. Як тепер скрізь на світі орґанізація війська в основі однакова, так було воно й у середньовіччі. Звязки між усіма країнами Европи були вже тоді такі живі й тісні, що коли щось нове принялося в одній країні, так це як-стій наслідували сусіди, й так скрізь військо йшло тими самими лініями розвитку.

Схожість бачимо передусім у способах орґанізації війська. У найдавніших часах головну воєнну силу творить загальне ополчення вільного населення. Як у нас були словянські «вої», що спиралися на давню родову орґанізацію, таксамо нпр., і ґермани виступають у бій родами-сотнями. Пізніше скрізь наростає верства великих земельних власників і вона творить вищий рід війська, в нас — дружину, на заході — лицарство. Це військо добре озброєне, у залізній броні, зі щитами, копями й мечами, вважає війну за своє постійне заняття, і в боях воно вирішний чинник. На заході лицарство мало орґанізацію більш вироблену в подробицях, воно мало свої скодифіковані приписи й різнородні звичаї, славилося пишним виглядом, грищами. Наша дружина була назверх менше замітна, не відрізнялася окремими звичаями, але у своїй боєвій здатности не стояла нижче від західніх лицарів.

Щодо зброї, якої вживали на заході й у нас, то теж різниці не були сутні. Всюди меч, копя, лук були головною зброєю. Технічна вмілість у тих часах найвище стояла на сході, в арабів і византійців, західня Европа щойно за хрестових походів познайомилася з винаходами сходу й їх перебрала. Україна зі сходом була в безпосередніх звязках і в нас, мабуть, раніш появилися нові роди зброї, ніж не в одній західній країні.

Фортифікаційне мистецтво вище стояло на заході, ніж у нас. Там куди раніше почали будувати камяні замки, в нас — укріплення довгі часи були деревяні. І засоби облоги міст на заході були

різноманітніші, ніж у нас, там більше знали всяких воєнних машин. Тут ми мусіли бути учнями заходу.

Тактика середніх віків була розвинена слабо. На заході бій мав такий самий перебіг, як на Україні. З двох сторін у розгоні зударялися кольони тяжкозбройних їздців, хто переламав полк ворога, той перемагав. У бою не рішали якісь тактичні рухи, а тільки — хоробрість лицарів. Лучники на заході грали тільки другорядну ролю, таксамо, як і в нас і рідко де стрічаємо добрі відділи стрільців.

Стратеґія в західній Европі не стояла вище, ніж у нас. Середньовічні полководці не вміли орудувати великими масами війська — автім і не розпоряджали великими арміями. Війна розбивалася на ряд облог міст і малі сутички. Столітня французько-англійська війна дає картину такого самого хаосу, як і наші княжі усобиці XII. ст.

Західні війська не доходили до більших чисел, як наші. Західня Европа була густіше заселена, ніж східня, але тамошні держави мали невеликі території й не могли виставити великого війська. Військо німецьких королів у X—XI в. налічують на сім до вісім тисяч. Вільгельм Завойовник підбив Анґлію військом, що числило сім тисяч. Наше військо за княжої доби в кожному разі дорівнювало тим силам, коли не було більше.

Про вартість війська найкраще свідчать його успіхи в боях. Українське військо княжих часів може виказатися довгою низкою успішних боїв і перемог. Наші полки стрічалися з греками, болгарами, уграми, поляками, литовцями та з різнородними степовими ордами. Бої йшли з різним щастям, але наші предки могли похвалитися такими ділами, як морські походи Олега й Ігоря на Царгород, завоювання Болгарії Святославом, перемога Ростиславичів над уграми під Перемишлем, успішні стрічі з поляками, підбій частини Литви за Данила.

Але найсвітліша сторінка нашого воєнного минулого це — боротьба зі степовими наїздниками. Тут ми заняли одне з перших місць у воєнній історії цілої Европи. Бо, коли розглядаємо історію старинних і середніх віків, то за одну з найвизначніших міжнародних проблєм мусимо вважати боротьбу між Азією й Европою. Змагання йшли за те, хто переможе — схід, чи захід. Азія була країна деспотизму й варварства. Чи як ішли на Европу полки Ксеркса, чи дикі гуни, чи сельджуки й османи,— вони все несли погубу культурі й волі. Европейські народи зростали й упадали в боротьбі з Азією. Україні в цих змаганнях припала позиція найнебезпечніша, найтрудніша для оборони. Наша земля лежала на самому шляху мандрівок кочовиків, проти азійських «воріт народів», що пропускали в Европу щораз нові й нові варварські орди. У боротьбі з ними творилася наша давна держава. Вже старі словяни змагалися з грізними обрами-аварами, що словянських жінок запрягали до своїх возів. Перші київські князі визволяли наші племена з ярма хозарів, які цілою масою вивозили словянське населення на східні торги. Потім українські степи залила була орда печенігів. У боротьбі з ними поляг князь-лицар Святослав, а Володимир і Ярослав багато «поту утерли», заки спинили цю степову повінь. Одним сильним ударом наші війська розбили нову орду торків,

одне кільце з походу тих страшних турків, що пізніше поневолили були південну Европу. Два століття воювали ми з половцями й ані на крок не вступилися перед їх натиском. І навіть тоді, коли прийшли найгрізніші з усіх азійців, татари, навіть, коли впав наш золотоверхий Київ і всі придніпрянські городи, галицько-володимирська держава ще вирятувала европейський фронт і сто років стримувала грудьми своїх лицарів завзяті удари кочовиків. Коли 1223. р. галицькі князі Андрій і Лев Юрієвичі зійшли зі світу, польський князь Володислав Локетко з признанням зазначив, що вони були йому «за необорний щит від татар». Так повинна була сказати про нас ціла Европа; ми були для неї безпечним забором, за яким зростала европейська культура тоді, коли Україна безнастанно спливала кровю.

Так і в усесвітній історії наше військо має свою почесну сторінку.

Варязький меч із городища «Пліснисько» к. Підгорець (пов. Золочів).

ДРУГА ЧАСТИНА

ЗАПОРОЗЬКЕ ВІЙСЬКО

Як далеко козацька шабля засягла, так далеко й козацька влада мусить бути.

Гетьман Іван Виговський.

II. ЗАПОРОЗЬКЕ ВІЙСЬКО

1. Під Литвою та Польщею

Боротьба за західні землі. Військо княжих часів було тісно звязане з державою, тимто як довго існувала держава, так довго існувало й розвивалося княже військо. Але татарський наїзд 1240. р. знищив Київ і наддніпрянські князівства. Великі маси війська полягли при обороні городів і в боях з татарами. Народнє ополчення розбрелося, хто ж із бояр-дружинників зацілів, той мусів шукати захисту в далеких чужих землях. Сто років пізніше прийшла катастрофа й на західні землі. Дня 7. квітня 1340. р. покінчив трагічно життя останній галицько-володимирський князь Юрій II. Почалася довголітня боротьба за Галичину та Волинь.

Бояри, що захопили були владу в свої руки, запросили на княжий престіл литовського князя Дмитра Любарта, що вже передтим пробував на Волині, був грецького обряду й тішився прихильністю серед місцевого населення. В Галичині управу перебрав проводир галицьких бояр, перемиський воєвода Дмитро Дедько. Бояри ввійшли теж у приязні зносини з татарами й задумували, під протекторатом Литви й Орди, втримати самостійність своїх земель. Але проти цих плянів виступив польський король Казимир, що бажав галицько-володимирську спадщину здобути для себе. Союзником його став угорський король Людвик, що теж заявляв претенсії до Галичини. Так розгорілася війна, що тяглася з перервами понад сорок років.

З кінцем квітня 1340. р. король Казимир вперше перейшов границю галицької держави. Рівночасно Людвик угорський вислав йому допомічний полк із Угорщини. Казимир приступив з військом підо Львів, здобув замок, забрав скарбницю галицьких князів, де були дорогоцінні корони, коронаційний плащ, престіл і ин. і швидким походом вернувся до Кракова. В червні 1340. р. вирушив на Галичину з більшим військом удруге. Але Дмитро Дедько зорґанізував сильну оборону,— зібрав галицьке військо й покликав на поміч татар. Польські війська почали відворот, а татари загналися далеко в Польщу й Угорщину. Потім прийшло до переговорів і Польща та Угорщина признали Дедька правителем Галичини. Але Казимир затримав під своєю владою сяніцьку землю.

Наново війна почалася 1349. р. Казимир забезпечив собі невтральність татар і з сильним військом виступив проти Любарта. В короткому часі заняв Львів, Белз, Берестя й нарешті Володимир. Але Любарт як-стій почав протинаступ, відбив свої землі і литовські війська повоювали Польщу аж по Вислу. Та Галичина залишилася під владою Казимира.

З того часу боротьба не вгавала. Любарт завзято змагав до

того, щоб відбити й галицьку землю. В серпні 1350. р. його військо наїхало на Галичину й позабирало багато людей у неволю. В 1351. р. литовці напали на Львів, поруйнували місто і забрали великий полон. Казимир покликав на допомогу Людвика і ранньою весною 1352. р. обидва рушили на Любартові городи. Але вже під Белзом зустріли великий опір. Белзький воєвода Дрозд удавав спершу, що готов іти на переговори, але ж уводночас приготовляв свій город до оборони. Від річки Рати прокопав рови аж до замкових фос так, що вода обтікала город довкола. Нарешті заявив, що згоди не хоче. Польське й угорське військо почало облогу. Але дійти до замку було неможливо. Вояки цілий день мусіли стояти в холодній воді, а оборонці їх сильно обстрілювали. Ранених і вбитих було безліч. У бою поляг якийсь свояк угорського короля, а й сам Людвик підчас приступу дістав дрюком по голові так, що впав із коня й мало не погиб. Це так знеохотило Людвика, що він поклав собі вертатися на Угорщину. За порадою своїх воєводів склав згоду з Дроздом, забезпечив йому спокійне володіння в Белзі, зате ж Дрозд дозволив вивісити на мурі замку угорську корогву. До Угорщини Людвик дістався з великими труднощами. Татари знову ввійшли в союз із Любартом і виступили проти угрів та ще й місцеве населення відносилося до угорського війська вороже.

В 1353. р. війська Любарта далі воювали в Галичині. У травні були підо Львовом, у липні здобули Галич, забрали силу добичі й невольників. В дальших роках ішла безнастанно погранична боротьба. Українські, литовські й татарські війська раз-у-раз непокоїли польську займанщину. За той час Казимир готовився до вирішного наступу й 1366. р. з великими силами рушив проти Любарта. В поході заняв Белз, Холм і також Володимир. Щоб закріпитися тут сильніше, почав у Володимирі будувати новий камяний замок. Любарт мусів іти на переговори, признав за Казимиром усі здобуті ним землі. Але згода тривала недовго. В 1368-1369. р. литовсько-українські війська відбили знову Холм та Белз та коли, 1370. р. Казимир помер, Любарт подався на Володимир, здобув город і знищив Казимирів замок, не залишивши каменю на камені.

По смерти Казимира Галицька земля перейшла під владу Угорщини. Спершу правив тут як намісник Людвика, князь Володислав Опольський (1372-1378 р.), потім — угорські воєводи. Любарт і тепер не залишив думки відібрати решту західніх земель для себе. Відновив війну на погряниччі, а 1376. р. його війська великим походом пішли на Польщу. Перейшли Сян під Завихостом і повоювали польські землі аж під Краків. Польські хроніки описують знищення, яке вони наробили: самого полону вивели 23 тисячі людей! Але цей напад дорого коштував Любарта. Людвик 1377. р. зібрав польські й угорські війська, перейшов литовську гряницю і здобув Холмщину й Белзчину та погряничні волинські городи. Війна тяглася ще пізніше, але вже з меншою напругою. Після 1382. р. Любарт умер і з ним зійшла в могилу ідея обєднання Галичини з Волинню. В 1387. р. польська королева Ядвига, донька й наступниця Людвика, з військом виправилася на Галичину й без всяких труднощів посадила польські залоги в головних городах. Тільки в столичному Галичі замкнувся угорський воєвода Бенедикт і кілька місяців завзято боронився. Але й він мусів нарешті

Галицько-володимирська держава в XIII. в.

Це терен неустанних боїв з уграми, поляками, литовцями і татарами.

піддатися. Так Галичина і з нею Белзчина та Холмщина перейшли остаточно під польську владу.

Під литовськими прапорами. У боротьбі за галицьку землю Любарт знаходив сильний підтрим у місцевого боярства. Він здобув престіл як кандидат галицьких і волинських бояр, і боярство підпомагало його всіма силами, як свого князя, що мав продовжувати традицію галицько-володимирської держави. З тодішніх проводирів боярства знаємо тільки кілька імен; поруч із Дмитром Дедьком визначився Данило з Острова, що їздив із Дедьком послом до татар. Обороною Белза приєднав собі славне імя воєвода Дрозд. Із дрібніших бояр назвемо Васька й Яцка Бурвичів із Сулимова (тепер у жовківському повіті), що були прибічниками Любарта, й за це король Казимир сконфіскував їм маєтности.

І селянство показувало зрозуміння для цієї боротьби. Коли король Людвик 1352. р. зпід Белза вертався на Угорщину, якийсь селянин підпалив хату, де король заночував. У війську Любарта, побіч литовців, були й окремі українські полки. Раз згадується такий більший полк у силі двох тисяч людей. Так під литовськими прапорами галичани й волиняки боролися за свою землю.

Литовські князі стрічалися з прихильністю на західніх землях тим більше, що і східня Україна дісталася тоді була під литовську

владу. Татарська орда в половині XIV. в. через внутрішні роздори ослабла й не мала сил утримати в своїх руках підбитих земель. Литовська держава використала це й почала займати все дальші й дальші простори. Так до Литви перейшли спершу білоруські землі, далі Полісся й Чернигівщина, врешті, коло 1363. р., Київщина й Поділля. Литовська займанщина поступала незвичайно скоро й легко, бо тодішня Литва так глибоко просякла була українсько-білоруською культурою, що на Україні литовських князів витали як своїх володарів. Усі старші представники литовської династії були грецької віри, як Любарт, Ольґерд, Коріят, Наримунт, майже всі сини Ольґерда і ин.; урядова мова великокняжої канцелярії була «руська» (білорусько-українська), устрій Литви був сформований на зразок київської держави, староукраїнське право стало державним правом Великого Князівства, у звичаях і культурі на Литві перебирали все, що йшло з України. На занятих українських землях литовські князі не переводили ніяких змін, а просто навязували до давніх звичаїв і відносин. «Ми старини не рухаємо й новини не вводимо»,— це була основна засада литовської політики. Литовська династія вважала себе за правного спадкоємця давньої Руси й переймала українські землі як свої власні посілости. Тимто вищі верстви українського громадянства, головно ж боярство, стрічали литовську займанщину з повною прихильністю, як продовження влади своїх князів, готові були новій владі служити. Серед таких обставин скоро поширилася на українських землях і литовська військова організація.

Військовий устрій Литви. Військо Вел. Князівства Литовського було зорганізоване на подібних основах, як наше військо княжих часів. Були в ньому дві головні формації: народнє ополчення й постійне боярське військо. Але розвиток і досвід століть вплинув на те, що обидві частини перейшли внутрішні переміни й мали інші завдання, ніж у попередніх часах.

Народнє ополчення, загальний похід землі, великого значіння уже за княжої доби не мав. Тільки в крайній небезпеці, підчас наїзду ворога, все населення мало обовязок брати зброю й допомагати в обороні. До дальших походів не можна було вжити народніх «воїв», бо вони не мали ні доброї зброї, ні воєнної підготови. В литовській державі ополчення показалося ще менше придатним для воєнних завдань. Литовським князям, до їх далеких походів і до боротьби з татарами, потрібне було постійне, витривале, добре виправлене військо, а не тяжкі, нездисципліновані народні ватаги. Ополчення за литовських часів залишається тільки для місцевих потреб, особливо в часі татарських нападів, для підмоги при обороні замку, при погоні за ворогом і под. Так у великокняжім уставі для Києва був припис, що міщанам у часі татарської тривоги не вільно виїздити з міста; коли ж хто виїздить, має залишити свого заступника; хто має коня, має бути готовий до погоні за татарами, піхотинці мають ставитися до замку. В Черкасах міщани мали ще обовязок їздити кілька разів до року в «поле» (степ), для розгляду, де пробуває неприятель. У Винниці міщани виправляються в погоню «о двуконь», на двох конях, щоб скоріше наздогнати татар. По всіх містах міщанство мало обовязок

Замок литовського князя Любарта в Луцьку. Ліворуч — замок давно, праворуч — одна вежа цього замку, збережена до нині.

утримувати добру зброю і вчитися стріляти. Таким чином обовязки ополчення були невеликі.

Зате литовські князі старалися розвинути боярське військо, давню дружину. Організацію цього війська вони звязали з боярським землеволодінням. Вже за княжих часів бояри повнили військову службу за те, що діставали від князя земельні маєтности. Але цього обовязку не додержувалися дуже докладно й нераз бояри відмовлялися від своїх воєнних повинностей (особливо в Галичині в XIII. в.). Литовські князі поставили цю справу дуже енерґічно й розбудували консеквентну й суцільну військову систему. Вони поставили за правило, що хто має землю, той мусить повнити військову службу; хто у війську не служить, тому землю відбирають. Цю засаду поширили на всі суспільні верстви, від князів і панів до дрібних бояр, міщан, церковних людей і навіть селян. Ціле населення мало бути звязане в одну воєнну організацію. Щоб мати якнайбільше війська, литовський уряд щедро роздавав землі між охочих служити в війську, осаджував нових поселенців на пустих просторах, всіма способами заохочував своїх громадян до воєнних повинностей. Радо також перемінював усякі податки й инші обовязки на воєнну службу, навіть, коли це відносилося нижчих суспільних станів. Так, наприклад, бували випадки, що селянам дозволили не робити «тяглої служби», тобто панщини, коли вони заявляли готовість служити в війську. Литва воліла мати вояків, ніж податників.

Військова служба кожного землевласника була докладно означена. Земельна аристократія, князі та пани, на основі уставу з 1528. р. мали посилати на війну одного коня з вісьмох «служб», тобто великих господарств, що мали 8 разів по 300 морґів; — отже один кінний вояк ішов щойно з 2400 морґів... Але це була упривілєйована верства, що не дозволяла накладати на себе тяжких обовязків. Ці вельможі мали право висилати на війну свої почоти (відділи) під власними коругвами, тимто їх звали хоруговними панами. Середньозаможні бояри мали куди тяжчу службу; зі своєї посілости висилали по двох, трьох, а то й більше вояків і то «в добрих зброях». До війська належали люди і з нижчих станів, що займали переходове становище між боярством та

селянством. Вони мали різні назви: п у т н і б о я р и, яких посилали з військовими посилками (путь — дорога); п а н ц и р н і с л у г и, озброєні в панцирі; о р д и н с ь к і або п о л е н и ц ь к і слуги, що їздили стежити за татарською ордою в «поле» (степ), з а м к о в і слуги й ин. Вони повнили постійно військову службу, зате ж зі своєї землі не платили ніяких данин або тільки небагато. Селяни повнили воєнну службу так, що кілька дрібніших господарств складалося разом на одну «службу» й спільними силами посилало одного кінного вояка, зате всі були вільні від инших обовязків.

У наданнях земель було все застережено, що без княжого дозволу не вільно передавати землі в инші руки; треба було все забезпечити, щоб новий власник теж сповняв службу. Як бачимо землеволодіння було тісно звязане з воєнною службою. Тимто литовський воєнно-суспільний устрій порівнюють із західним февдалізмом.

Устрій війська в Галичині XIV—XV в. В часі, коли східня Україна перейшла під владу литовських князів, Галичина й Холмщина знайшлися під володінням Польщі й Угорщини. Галицьке княже військо знайшлося тут в инших обставинах, ніж у східніх землях. У литовській займанщині княжі полки перейшли просто під командування Любарта й продовжували своє існування в литовській воєнній орґанізації. На західніх землях це стало неможливе. Галицькі бояри зі зброєю в руках виступили проти польських і угорських військ і програвши війну, мусіли з поля бою уступити. Ніякі зорганізовані частини війська галицько-володимирської держави не могли тут залишитися. Щасливі завойовники Галичини почали тут організувати своє військо для своїх цілей.

Устрій війська в Галичині в перших часах польської влади нагадує дуже ту орґанізацію, яку ми бачили в Литовському вел. князівстві. І тут військо спирається на земельну власність. Король Казимир затвердив давні землі бояр або надавав нові, все під тою самою умовою, що власник буде виконувати військову службу. Можливо, що такий устрій війська був принятий у Галичині вже за останніх галицьких князів і польський король пішов тільки за місцевою традицією. А втім у тих часах скрізь в Европі обовязок військової служби був звязаний з посіданням землі. Різниці були тільки в тому, що в різних краях той обовязок виконували на різний спосіб.

В Галичині за Казимира до військової служби були обовязані не тільки бояри, але й війти та солтиси осель, що їх тоді основували на окремих привілеях т. зв.

Литовський воїн.
З печати князя Кейстута.

Князь Володислав Опольський, управитель Галичини 1372—1378. р.

німецького права. Але між обома катеґоріями обовязаних до війська ніяких різниць не було,— одні і другі служили на тих самих умовах.

Кожний землевласник мав обовязок ставати до воєнного походу сам та, як мав більшу маєтність, то мав іще привести 1 до 4 вояків. У жаданнях зазначували все, яке має бути озброєння й виряд цього війська. Кожний вояк мав станути на коні й то на доброму, що міг витримати довший похід. На тілі мав мати зброю тяжку або легку, відповідно до того, як йому приписали; до тяжкої зброї зараховували «плати», рід тяжких блях і шоломи, до легкої — панцир. Зачіпна зброя була: копя, лук і куша — рід уліпшеного лука. Тимто вояків поділяли на копійників, стрільців і кушників.

Таку саму організацію війська стрічаємо в Галичині за управи князя Володислава Опольського. У своїх наданнях князь деколи зазначував, що коли б його вояк утратив у поході коня, або зазнав якої иншої втрати, то він зобовязується шкоду надолужити; а як хто попаде в полон, то князь викупить його своїми грішми. Замітне також те, що в означенні військової служби, Володислав Опольський уживає західньої термінольоґії,— надає маєтности «на февдальному праві», а своїх вояків називає «васалями».

В порівнянні зі шляхтою инших польських провінцій галицьке боярство мало багато важчі обовязки. І так галичани мали обовязок проживати постійно у своїй землі, все бути готовим до війни. Їм не вільно було продавати своїх маєтностей без відома короля, щоб через те число обовязаних до служби не зменшилося. Та найтяжче було те, що вони мусіли без ніякої винагороди ходити

в загряничні походи, хоч у Польщі король шляхті за це платив. Ці обмеження торкалися не тільки галицьких уроженців, але й польської шляхти, що в Галичині поселялася.

Збройні рухи XV—XVI в. Автономічний устрій західніх земель довго не вдержався. В Галичині король Володислав Ягайло 1434. р. усунув останки «руського права», завів польську адміністрацію й судівництво, і орґанізацію галицького війська наподобив до польської. У землях, що були під литовською владою, польські орґанізаційні впливи проявлялися також від початків XV. в., але остаточно аж у люблинській унії 1569. р. велике князівство утратило характер окремої держави й переорґанізувалося за польськими зразками.

Громадянство західніх земель, привязане до давнього ладу й автономії, з протестами зустрічало всякі зміни у свойому житті. Одні ставали в обороні політичного устрою, инші захищали свої соціяльні надбання, деколи виринали й релігійні справи. Гарячіші елєменти не вагалися зі зброєю в руках боронити своїх прав. В XV. в. і в першій половині XVI. ст. кілька разів доходило до таких збройних виступів.

В 1430—1435. р. литовський великий князь Свитригайло вів боротьбу зі своїм братом Ягайлом за впливи в Литві. Свитригайло виступав оборонцем незалежности великого князівства й у своїх змаганнях шукав опори на українських землях. На його дворі найбільший вплив мали вельможі-українці, а військо у значній частині складалося теж з українських полків. Свитригайло почав війну наступом на Галичину й західнє Поділля, де були польські залоги. Його військо заняло Кремянець, Збараж і Олесько. Але Ягайло з сильним військом рушив на Волинь, здобув Городло та Володимир і почав облягати Луцьк. Тут, під містом, 31. липня 1431. р. прийшло до кривавого бою, але без вирішення, бо сили противників були рівні і обидві воївні сторони приписували собі перемогу. Потім прийшло коротке перемиря, а далі розвинулася дрібна погранична боротьба. Зпоміж полководців Свитригайла в Галичині придбав собі почесне імя Богдан Рогатинський, власник Рогатина, що цілий рік боронив замку в Олеську, аж довгою облогою польські війська його здобули. За участь у повстанні Рогатинський тяжко відпокутував: Ягайло сконфіскував йому його маєтности. На Поділлі в тих часах уславився як воївник князь Федько Несвижський. У бою під Копистерином 30. листопаду 1432. р. він погромив польське військо й потім, несподіваним нападом, захопив у полон камянецького старосту Фридриха Бучацького. На українських землях Свитригайло мав великі симпатії. Українські пани підпомагали його щиро, сподіваючись, що коли він переможе Ягайла, то віддасть провід у великому князівстві українцям. Але в самій Литві він не мав прихильників, там його військо розбито (під Вількомиром у Ковенщині 1435. р.), і Свитригайло мусів перед Ягайлом капітулювати.

В 1481. р. на Казимира Ягайловича склали змову князі Іван Гольшанський, Федір Більський і Михайло Олелькович. Причиною їх виступу проти великого князя було те, що князям Олельковичам відібрали київське князівство. Але ця змова не виявилася в

Карпатський верховинець — опришок з XVII. в. З праці В. Лозінського «Prawem i lewem».

ніякій воєнній акції, бо змовників викрили і двох з них, Гольшанського й Олельковича, покарали на горло.

В 1507—1508. рр. зірвав знову повстання князь Михайло Глинський. Він був із татарського роду, що давно осів на Україні та зукраїніщився. Глинський добув високу освіту в західніх країнах, мав найвищий уряд литовського маршала, але инші пани хотіли його знищити і він задумав боронитися зі зброєю в руках. Шукав опори в українських землях, добув Мозир на Поліссі й облягав Овруч та Житомир. Увійшов також у порозуміння з молдавським воєводою та з Московщиною. Але союзники не дали йому на час допомоги, він мусів уступити на лівий беріг Дніпра, нарешті перейшов до Москви й там погиб у вязниці.

У всіх трьох литовських повстаннях, брали участь тільки самі вельможі, передусім князі, що мали землі на Україні. Инші верстви громадянства не проявляли в них більшого зацікавлення, тимто всі ці почини скоро впали.

Инший характер мали збройні рухи, що в тих самих часах виникли були в Галичині. Тут провід мала у своїх руках дрібна українська шляхта та участь у них брало також селянство.

В 1490. р. на Покутті зчинив війну ватажок Муха, «чоловік до зброї й до бою завзятий», родом із Молдави, з походження «простий хлоп». Він зібрав до десять тисяч війська з селян, напав на Покуття, здобув Снятин, перейшов Дністер і дійшов аж до Рогатина. Але тут зібралося шляхетське військо й його погромило. На полі бою лягло багато людей, немало потонуло підчас утечі у Дністрі. Пізніше Муха почав збирати нове військо, але його зрадою схопили, і він помер у вязниці в Кракові. Яка була мета походів Мухи, про це нічого певного не знаємо. Крім селян у його полках була і дрібна шляхта, нпр., з Березова за Коломиєю.

В 1491. р. на Покутті виступав знову Андрій Барул і проголосив свої права до галицької держави. Та, хто він був і чи мав яке військо — не знати.

В 1509. р. на Галичину наїхав молдавський воєвода Богдан. До його війська пристало тоді багато шляхти, як: Балицькі, Витвицькі, Дрогомирецькі, Березовські, Луцькі, Демидецькі, Шумлянські, Княгиницькі та инші. За це польський король проголосив їх зрадниками й відібрав їм маєтности. Запідозрені були й деякі священики, що їздили святитися до Молдави. Підчас молдав-

ського походу на Галичину 1530. р. знову частина української шляхти перейшла була до молдавського воєводи.

Всі ці галицькі збройні рухи, як бачимо, мали якийсь звязок із Молдавою. Але сили повстанців не були великі, вони не мали сильнішої організації, тимо й не могли вплинути на хід історичних подій.

Устрій польського війська. Кіннота. В XV—XVI. в. остаточно скрізь на українських землях принявся польський військовий устрій. Спершу Польща постійного війська не мала. Як виринала воєнна небезпека, король скликав загальний похід шляхти, посполите рушення. Наказ до походу давали т. зв. «віці». Це була віха, до якої привязували письмо з королівською печаттю. Король посилав такий знак воєводам і каштелянам, а вони розсилали його далі по своїх землях та повітах. Такі повідомлення розсилали тричі, одне за одним; перші і другі «віці» закликали до воєнної поготови, треті — вказували місце й реченець зборів. За непослух карали конфіскатою маєтностей. Організаційними одиницями шляхетського війська були хоругви, родові або земські; хоругва мала 200 до 600 людей.

У пізніших часах посполите рушення виявилося занадто тяжким до довшої війни — тоді польські королі почали «затягати» наймане військо. Найбільше таких найманих вояків приходило з Угорщини, з Молдови та инших балканських країн, особливо після того, як турки завоювали ці землі й народ почав шукати для себе безпечніших осель. Багато «затяжного» війська напливало і з перелюдненої Німеччини. Наймані відділи повставали таким робом, що король давав досвідним офіцирам письменні накази, т. зв. приповідні листи, де було назначене, який великий має бути відділ, як довго має служити (чверть року, рік і ин.), яку плату дістануть вояки й яку мають мати зброю. На основі такого уповноваження старшина формував свій відділ і служив, де йому наказали. Такі відділи звалися ротами, а офіцири — ротмистрами.

В Польщі головне значіння мала кіннота. Навіть тоді, як на заході кінні війська почали цілком занепадати, в польському війську кіннота все стояла на першому місці. У найдавніших часах польська кіннота, таксамо, як і в нас, складалася з тяжких копійників і легких стрільців. Копійники виїздили проти ворога в повній зброї, з довгими копями й, коли копії поламалися, рубали мечами. Стрільці мали легкі панцирі, їздили на легких конях і ворогів обстрілювали з куш, уліпшених луків.

Коло 1500. р. появилася в Польщі нова формація кінноти, зорганізована на чужий зразок — гусарія. Початок їй дали, здається, сербські наймані вояки; — в сербській мові слово «усар» мало, кажуть, те саме значіння, що розбійник. Гусари були теж копійники, але мали легку зброю й легкі коні. Ворога атакували копями, серед найбільшого розгону коней. Для прикраси прибирались у шкіри леопардів, крила орлів, супів і под. Пізніше гусарія приняла тяжче озброєння так, що зброєю зблизилася до копійників, але тактику зберегла ту саму,— сильний удар на ворога «на угорський лад». Це був найкращий рід кінноти в Польщі.

В XVI. в. поширилася у війську «вогняна зброя»; у кінноті,

Вибранець, селянин-вояк з XVII. в.
Рисунок зі сучасного малюнку.

замісць луків, прийшли рушниці, пізніше аркебузи й мушкети. Були й окремі відділи кінних аркебузерів. Гусари дістали тоді пістолєти.

На німецький лад були зорґанізовані райтари, що появилися в 1570. рр. Зброя їх складалася з трьох рушниць, одної довгої і двох коротких, чекана та шаблі. На тілі вони носили тяжкі броні або панцирі. Райтарська рота поміщувала 300 людей і мала численний штаб: там був капітан, поручник, хоружий, підхоружий, капелян, хірурґ, писар, квартирмайстер, ваґенмайстер, 6 вахмайстрів, до того ще два драбанти на посилки капітана, 2 ковалі, рушникар, товмач. Ця подрібна орґанізація запевнювала роті дисципліну й лад. На ворога виступала рота так, що перша лава виїжджала проти ворога наперед, стріляла з рушниць, а потім ділилася надвоє й боками поверталася до своїх, на її місце виїзджала друга лава і т. д. Пізніше ця формація перейшла реорґанізацію. Роту зменшили до 120—200 коней, відкинули тяжкі зброї й дали воякам «колети», кафтани з лосячої шкіри, замісць рушниці прийшов короткий мушкет, на місце шаблі — простий палаш; — тимто райтарія стала значно лекша.

В XVII. в. витворилися різні нові роди легкої кінноти. Охотничий полковник Лісовський утворив хоругви, що від його імени почали зватися лісовчики або лісовські козаки. Вони не носили ніякої охоронної зброї, сідали на коня у звичайних одягах. Зброя їх була — крива шабля, лук або рушниця й рогатина. Коні їх були легкі і швидкі, з незвичайною скорістю перебігали далекі дороги. Вони дуже добре годилися до легкої, розвідчої служби, до несподіваних нападів, але дисципліни в них не було.

На подібний зразок була зорґанізована волоська й татарська кіннота. Волоська кіннота складалася спершу з молдован, що йшли в найману службу. Зброя їх складалася з лука, пістолєта й палаша. Визначніші воївники носили панцирі, а так усі були у звичайних одягах. Служили як помічні відділи до підїздів і зачіпок ворога. Татарська кіннота складалася спершу з литовських татар, потім на той сам спосіб орґанізувалися місцеві відділи. Цим татарам за всю зброю правили луки, до того вони служили як сторожа, ходили на посилки, чати й под.

Піхота. Піхота в Польщі мала другорядне значіння, тільки як помічна формація для кінноти, що творила головні боєві сили.

Давня піхота була озброєна подібно як тяжка кіннота, мала броню, мечі й всякі щити; частина піхоти виступала з луками. Під кінець XV. в. піхота почала приймати «вогняну зброю», рушниці, а для оборони дістали шаблі. Піші роти були спершу дуже великі, мали до 500 людей, аж із початком XVI. в. зменшили роту до 200 людей. Рота поділялася на почоти, по 10—20 чоловіка. Старший над почотом звався товариш, рядовиків звали челяддю, пахолками, драбами.

В 1580. рр. повстали нові піхотинні формації, піхота — угорська, німецька, вибранецька.

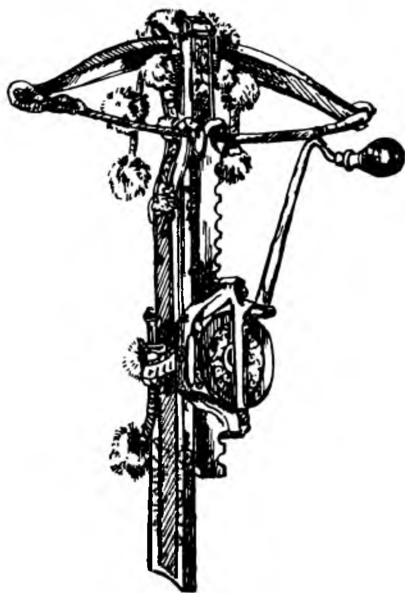
Угорська рота була менша від польської, мала всього 100 вояків, яких звали гайдуками. Їх зброєю були рушниці та списи. Офіцирів було два — капітан і поручник; над десятками старшували десятники, в роті служив також 1 прапорник, 1 довбуш і часом 1 «шипош» — пищальник. До бою угорські роти лучилися в один полк; часом такий полк творило і 20 рот. Угорська рота мала ту перевагу над польською, що була менша, отже меткіша, мала більше офіцирів, а подвійна зброя дозволяла воякам або здалека обстрілювати ворога, або зблизька наступати на нього копями. Тимто польські роти почали переформуватися на угорський зразок.

Німецька піхота мала роти великі, по 400—500 жовнірів або жолдаків (з нім. Soldner — платний вояк). Німецька рота визначалася подрібною орґанізацією. Вищу старшину творили капітан, поручник і хоружий; підстаршин було кілька: фельдвебель уставляв роту, фірер вів її підчас маршу, фурієр або провіянтмайстер записував квартири й дбав за харчі, два солтиси вели суд над вояками, бував іще фельчер або хірурґ і рушникар. Роти лучилися в полк, що мав свою старшину: полковник, вахтмайстер-ляйтнант, провіянтмайстер, профос (суддя); при них були ще писарі, драбанти у прибічній сторожі, трубач, довбуші. Зброя німецької піхоти була подвійна: частина вояків мала мушкети й їх називали мушкетерами, частина — довгі піки і цих звали пікинєрами; в бою із віддалі били ворога мушкетери, у близькій стрічі виступали пікинєри. У другій половині XVII. в. всі вояки дістали однакову зброю, мушкети й бердиші так, що могли атакувати ворога і здалека і зблизька. На зразок німецької піхоти творилася й польська піхота «німецького або чужоземного автораменту». Замісць рот почала входити згодом назва компаній, а полки почали називати — реґіментами.

Вибранецька або ланова піхота це було військо, де служили селяни з королівщин, тобто з державних маєтностей. З 20 ланів землі (лан — 60 до 90 морґів) село виставляло одного вояка-піхотинця, що звався вибранець. Вибранців звільняли від усяких податків і повинностей, за них усі обовязки виконували инші селяни. Вибранець мав бути здатний до війська і що чверть року ставав до свого ротмистра на перегляд із добре наладженою рушницею, з шаблею й сокирою, в одягу такої барви, яка була для його відділу назначена. В XVII. в. вибранці носили жупани й делії (опанчі) блакитної барви, з червоними петлицями й червоною підшивкою. Їх десятники мали білі жупани й червоні делії з зеленою підшивкою. Мобілізація вибранців йшла повільно: на зіб-

рання призначували їм два місяці, на прихід до табору — місяць. У війні використовували їх різно, до служби в рядах, як саперів, при будові окопів, деколи при артилерії. Вибранської піхоти з українських земель бувало небагато; Галичина давала до 200, Холмщина і Підляшшя по 200, Поділля до 300 і т. д.

Коло 1630. р. повстала на шведський зразок формація д р а ґ о н і в. Була це піхота, що в поході вживала коней для переїзду. Перед боєм вони зсідали з коней, путали їх, лишали на боці під доглядом декількох людей, а самі йшли на ворога пішки. Озброєння їх складалося почасти з мушкетів, почасти з пік; організація їх скидалася на організацію німецької піхоти.

Куша з XVI. в. Уліпшений лук з прикладом і корбою до натягання тятиви.

2. Нова зброя та укріплення

Стара зброя. В часі, коли галицько-володимирська держава доживала своїх останніх років, на заході Европи починалася нова епоха у воєнному мистецтві — поширився стрільний порох і нова стрільна зброя. Це був переворот, що приніс вирішні зміни у способах воювання та організації війська; — ніщо з давнього не могло залишитися, все треба було від основ перебудувати. Але на Україну ці переміни приходили дуже спровола й минуло більш ніж століття, заки порох остаточно скрізь поширився. Довгі часи трималася давня зброя, витворена попередніми століттями. І ця зброя не тільки вдержалась, але й далі розвивалася.

Охоронна зброя значно змінила свій вигляд. Давньої «броні», виробленої з дрібних залізних кільців, уживали й далі під назвою к о л ь ч у г и або п а н ц и р я. В різних часах панцирі мали різний вигляд, бували то довші, то коротші, то тісні, то простірніші, деколи з ногавицями, рукавами й накриттям на голову. З технічного боку їх перероблювали й видосконалювали щораз більше. В XIV—XV в. поруч із кольчугою поширилася охоронна зброя іншого роду, що складалася з двох блях, одної на грудях, другої на плечах. Назва для такої зброї була — к и р и с. Пізніше робили панцирі з невеличких металевих плиток; були окремі нараменники, нарукавиці, набедреники, наколінники, наголінники і всякі інші частини. Така зброя була дуже тяжка і тяжкозбройні воївники

мусіли мати сильні, рослі коні. Легка кіннота одягалася в лекші панцирі або півзброї.

Старовинний шолом у формі стіжка згодом теж перевівся. Почали вживати шоломів иншого вигляду, з круглим, випуклим дном — вони краще хоронили голову. Шоломи мали різні назви, як мисюрка — мілкий шолом, наче миска, шишак (угорська назва), з дашком, що отінював очі, капалин і ин.

Щит зберігся як охоронна зброя піхоти. В XIV-XV. в. вживали т. зв. павежів (італійська назва), щитів чотирикутніх, високих на метер і більше. Їх виробляли з дерева, покривали шкірою і зверха вимальовували або посріблювали. Легка кіннота користувалася невеликими трикутніми або чотирикутніми щитами. Круглий, випуклий щит звався калкан.

Зачіпна зброя зазнала теж різних змін. Копя в цих часах мало довжінь понад 3 метри; його робили з ялини або соснини, деколи всередині видовбували, щоб воякові занадто не тяжіло. Наконечник копя був залізний, із вістрям різної форми; на другому кінці прикріплювали невелику кулю, щоб лекше було вдержати рівновагу. На копях вішали прапорці різних барв. Копя легко ломилися, тимто запопадливий воївник у свойому таборовому возі мав приготовлену яличку на нове копя. Бували різні відміни копій під усякими назвами, як: списа, піка, рогатина. Міських й замкових сторожів озброювали галябардами; є це копя, получене зі сокирою й гаком.

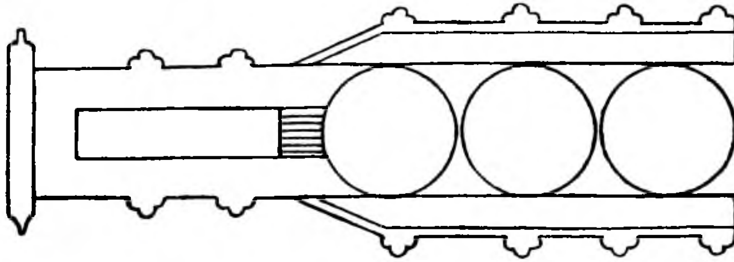
Досить поширені були різні роди боєвих сокирок. Їх назви — балта, бердиш — топір із сильно закривленим вістрям і топорищем на півтора метра завдовжки; чекан, топірець з обухом, що має вигляд молотка з гострим, загнутим вістрям.

Меч у XV. в. був довший, ніж за княжої доби, доходив до 1 м. 30 цм., зате був вужчий і гостріше закінчений. В XVI. в. він цілком перевівся, а його місце зайняла шабля, улюблена зброя тих часів. Шаблі приходили у великому числі зі сходу, з турецьких і перських країн і визначалися дуже різнородними формами.

Чужоземні формації вживали ще инших типів січної зброї. Корд або корделяс — це короткий меч або шабля піхотинців. Тасак — теж коротка шабля. Рапір — рід меча з тонким, гострим лезом. Кончар або концер мав вигляд меча, але його лезо було трикутнє або чотирикутнє, з гострим кінцем — колоти; кончарів уживала піхота.

Поруч із давнім луком, в тих часах поширився уліпшений прилад стріляти — куша (французька назва). Це теж лук, але прикріплений до кольби, з корбою, що натягала тетиву. До стрільби вживали короткої стріли, що звалася белт. Стріла, вистрілена з куші, мала куди більшу силу, ніж стріла з лука, але стріляння кушею йшло далеко повільніше. Польський історик Стрийковський писав: «Заки поляк раз кушу ліваром затягне, вже русин скорими стрілами кільканацятьох поранить». Через цю недогоду куш уживали в нас небагато; вони появилися в другій половині XIV. віку і перевелися з початком XVI. в. Треба відмітити, що місто Київ від XV. віку на своїм гербі мало кушу.

Виробом зброї займались різнородні ремісники — мечники, шабельники, лучники, стрільники. Славний був цех мечників у Львові.

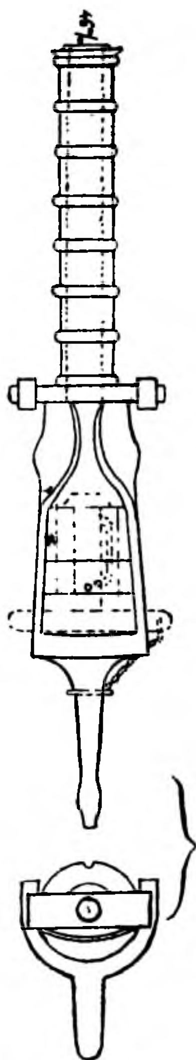
Бомбарда з XV в. Пушка великого калібру. Вгорі — в перекрою, з трьома кулями в дулі.

Повстав вже з початком XV. в. і зібрав що-найкращих ремісників, багато й таких, що приходили з далекої чужини. «Від самого заснування Львова, через усі часи аж до сьогодні», писала цехова старшина 1590. р., «майстри цих ремесел не з иншої причини примикали до цього погряничного міста, що лежить майже в татарській пащеці, і тут, з різних місць, покликувані, осідали,— а тільки тому, щоб із усього світу приходила челядь, потрібна до того, щоб готовити зброю для різних людей цих країв. І сам уряд сильно це на собі відчув тими часами, як дуже місту Львову на цих ремісниках залежить, особливо в часі, небезпечному від ворогів, щоб усяку зброю чим-дуж виготовити». Цех львівських мечників був ліберальний, допускав до себе людей і «грецької віри», тимто мечників і шабельників-українців було тоді чимало, і в місті, й на передмістях. Особливож сподобали собі наші мечники парохію св. Миколая й жили цілою громадою в цій околиці. Але й у менших містах і по містечках бували верстати зброї; так навіть у Белзі та в Буську стрічаємо тоді шабельників.

Порох і початки артилєрії. Стрільний порох був відомий у Китаю кількасот років перед Христом. З Азії, якимсь невідомим шляхом, проскочив він до Европи. Византійці в боротьбі з нашими князями вживали «ясного вогню» й уміли з віддалі підпалювати кораблі на морі. «Живий вогонь» знали і степовики, особливо ж татари ширили ним переполох серед християнських військ. Але як виглядало приладдя, яким кидали той «вогонь», про це нічого певного не знаємо. Деякі дослідники думають, що це не була ще справжня стрільна зброя, радше ракети, що їх звичайними метавками кидали на ворога. Перші справжні пушки появилися в західній Европі з початком XIV. в. З Німеччини через Польщу нова зброя перейшла й до українських земель.

Спершу пальну зброю репрезентували самі пушки; рушниці появилися у пізнішому часі. Перші пушки були дуже короткі, на 1 метра завдовжки, зате ж мали дуже широке дуло. Таку пушку робили зі скованих залізних штаб. Кулі були дуже великі, найчастіше камяні, пообковувані залізними обручами. Щойно пізніше виявилося, що більша користь з пушок довших, але з вузьким дулом. Артилєрія почала розвиватися щораз краще, повстали різнородні типи пушок.

У нас перші пушки появилися у Львові 1394. р. А саме з наказу Ягайла пушкар Зброжек привіз до міста кілька пушок і шість бочок пороху. Як виглядали ті пушки, про це докладніше не знаємо. Пізніше у Львові згадують такі самі пушки, яких уживали на заході, а саме: бомбарди, ґуфниці, тарасниці і шротівниці. Місто постійно утримувало пушкарів, що мали нагляд над оборонними засобами, робили порох, направляли пушки й ин. В 1468. р. заснували у Львові міську людвисарню, тобто відливарню пушок, що постачала свої вироби і для міста й для різних замків.

Фоґлер

З кінця XV. століття маємо перші статистичні дані про артилєрію в різних українських замках. Цифри є такі:

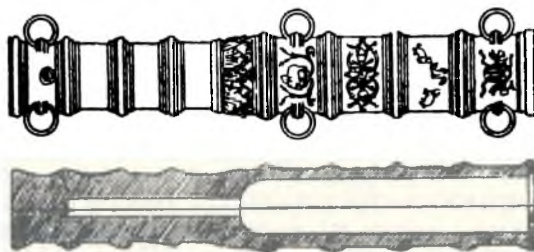
1471. р. у Винниці 1 пушка, в Чуднові 3 пушки, в Житомирі 4 пушки великі, 5 тарасниць.

1494. р. у Камянці на Поділлі 11 пушок, а саме — 1 велика тарасниця, 4 півтарасниці, 4 пушки менші ніж тарасниця; 2 півґуфниці (з них одна «на зразок моздіря»), у Скалі — 3 фоґлєри.

1495. р. у Львові на Високому Замку — 1 ґуфниця, 1 півґуфниця, 1 тарасниця, одна півтарасниця; у Глинянах — 2 фоґлєри і, крім них, спроваджені зі Львова — 1 ґуфниця, 1 тарасниця, 9 фоґлєрів.

1497. р. в Перемишлі — 2 півтарасниці, 2 моздіри, 1 менший моздір.

Кожна з цих назв мала своє значіння.

Візантійська бомбарда XV в.

1)	Шарфмица	калібер 34,5 цм.
2)	Василиск	,, 20.1 ,,
3)	Співачка	,, 18.4 ,,
4)	Соловій	,, 17.9 ,,
5)	Картавна	,, 15.7 ,,
6)	Нотшлянґа	,, 13.6 ,,
7)	Серпентина	,, 11.4 ,,
8)	Фалькон (сокіл)	,, 10.4 ,,
9)	Чвертьсерпентина	,, 8.5 ,,
10)	Фальконет	,, 7.2 ,,
11)	Серпентпнета	,, 5.0 ,,

Різні роди пушок з половини XVI в.

Т а р а с н и ц я (також тараниця, з нім. Terrasbüchse) звалася від того, що первісно служила до оборони мурів; її ставили на замкових блянках або тарасах. Тарасниці були спершу невеликого калібру; згодом цієї назви вживали для великих штук.

П і в т а р а с н и ц я — це пушка того самого типу, що тарасниця, але менша від неї.

Ф о ґ л є р (або фоґляр, нім. Vögler, франц. veuglaire) — більш видосконалена пушка, з рухомою коморою на порох.

Г у ф н и ц я (нім. Haufnitz) — коротка пушка, більшого калібру, служила до стріляння під більшим кутом нахилу, нпр., на ворога, захованого за муром, чи валами. Відповідає нинішним гавбицям.

П і в г у ф н и ц я — менший калібер гуфниці.

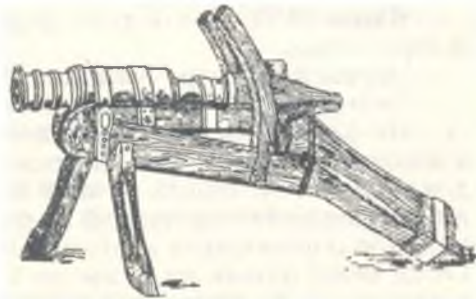
Б о м б а р д а — коротка пушка з широким дулом на великі кулі, що нею розбивали мури; те саме значіння мав м о з д і р.

В инших джерелах стрічаємо ще такі назви:

Ш р у б н и ц я — пушка, зложена з частин, що разом були зішрубовані; їх розкручували, як треба було пушку відчистити.

П і в ш р у б н и ц я — менший рід шрубниці.

Ш р о т і в н и ц я — назва невияснена, може її набивали шротом.

Тарасниця з XV в. Пушка до оборони замків.

Харчівниця — не знати, що означала.

Найдавніші пушки були дуже різнородних форм і вимірів. Кожний відливар пушок виливав довільні штуки; нераз звертав більш уваги на зверхній вигляд і розміри свого твору, ніж на практичну його мету. Але згодом артилєрія зблизилася до справжніх потреб війська і людвисарі, користуючися практичним досвідом, змагали до того, щоб виробити сталі типи пушок.

Важним поступом у будові пушок було те, що по боках до них придали чопи; через те пушки могли тривкіше й певніше лежати в ложах і можна було довподоби підносити їх угору, спускати вділ, чи обертати на різні боки. Тоді вже був відомий квадрант; при його допомозі лекше було кермувати пушкою.

Кулі, як ми вже сказали, спершу були камяні. Щойно з кінцем XV. в. принялися скрізь виливані залізні кулі. Це була важна зміна, бо через те калібер пушок міг стати менший. Тоді зменшилася й вага пушок, артилєрія стала рухливіша й меткіша. Спершу пушок уживали тільки на замкових мурах,— пізніше можна було їх підвозити на колесах на поле бою; так повстали польові гармати.

Артилєрія XVI—XVII в. В описах українських замків з XVI. в. бачимо поступневий, хоч повільний поступ артилєрії. Пушки давнього типу ще не вийшли з ужитку, але багато вже є нових, уліпшених. З половини XVI. в. маємо такі викази:

Львів 1537. р.— 1 тарасниця округла, довга, 3 гранчасті тарасниці, 1 шрубниця або діло, 1 гуфниця, 1 діло, 1 дільце; 1558. р.— 4 великі діла, 3 бурячі (руйнівні) діла, 1 менше діло; 1570. р.— 8 діл.

Володимир 1545. р.— 2 серпентини, 1 діло.

Луцьк 1545. р.— 10 діл і ділець, між ними 3 польові; 1552. р.— 10 діл, 1 дільце.

Кремянець 1545. р.— 1 діло, 4 соколи, 2 моздірі, 22 фальконети; 1552. р.— 14 діл.

Винниця 1545. р.— 2 дільця; 1552. р.— 3 діла.

Брацлав 1545. р.— 2 діла великі, 2 діла польові.

Житомир 1545—1572. р.— 1 дільце лите, 3 серпентини залізні.

Овруч 1545. р.— 5 серпентин.

Мозир 1552. р.— 5 діл, 2 серпентини.

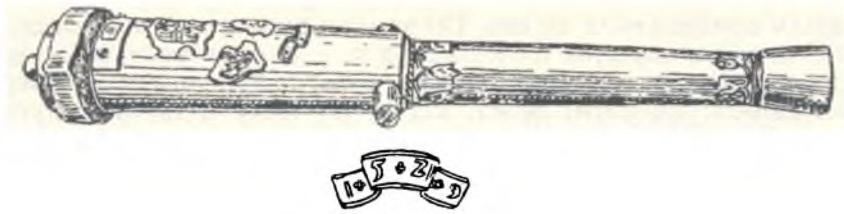
Київ 1552. р.— 14 діл нових із 1506—1529. р., 4 діла старі, 11 серпентин.

Канів 1552. р.— 1 діло, 2 дільця спижеві, 1 дільце залізне. 3 серпентини.

Черкаси 1552. р.— 4 діла, 3 серпентини.

Остер 1552. р.— 4 діла, 2 серпентини.

Як бачимо, поруч із давніми пушками появляються вже нові з иншими назвами. Тодішні ревізори замків залишили нам дуже докладний опис пушок — який вони мали розмір і якого були калібру. Довжину означували на пяді й пальці, ширину дула теж на пяді або порівнювали з гусячим, качачим, голубячим яйцем і под. Отже деякі пушки мали ще до 15 цм. у промірі, але багато було з дулами на 4—5 цм. Старші гармати були великого калібру, але короткі ледви на півтора м., новіші мали вужчі дула, але довжиною доходили до 3 м. Нові назви пушок такі:

Пушка з р. 1529. Зроблена львівським людвисаром Бартосом Вайзе.

Серпентина — залізна пушка, на 1.60-1.90 м. завдовжки, дуло з проміром 5—11 цм.; назва пішла від крученої форми, чи може від прикрас у формі гадюк.

Фалькон або сокіл — польова пушка калібру 10 цм.

Фальконет — менший фалькон, калібру яких 7 цм.

Діло — цієї назви вживали найчастіше при спижевих пушках.

Дільце — пушка малих розмірів.

Соловій — мав яких 18 цм. проміру.

Нотшлянґа — калібру 13 цм.

В першій половині XVII. в. артилєрія знову трохи поступила вперед. Польща вела тоді багато воєн і потребувала нової зброї. Тоді почали будувати нові арсенали (нпр., у Львові 1630. р.) й завели нові типи пушок. Скористали з цього й українські землі. В 1640. р. в 8 арсеналах польської держави було 325 пушок, з них на Україні — 81. В тодішніх описах замків стрічаємо такі виказн артилєрії:

Львів — 6 чвертькартавнів, 6 октав, 24 польових реґіментових діл;

Бар — 4 колюбрини, 2 бастардові колюбрини, 8 польових діл;

Камянець — 2 колюбрини, 2 бастардові колюбрини, 15 фальконетів, 7 петрієрів;

Кодак — 1 бастардова колюбрина, 4 реґіментові польові пушки.

Подані тут нові типи пушок мають таке значіння:

Колюбрина (краща назва «кольобрина») — довга пушка, великого калібру, до 21 цм.

Бастардова кольобрина — той сам тип, меншого калібру, яких 10 цм.

Петрієра — пушка, з якої стріляли дутими стрільнами, ґранатами.

Чвертькартавна — пушка калібру понад 11 цм., одна з відмін великої пушки, картавни.

Октава — менший калібер картавни, 9 цм.

Реґіментові пушки — малі польові пушки, їх мав кожний полк, реґімент, звідси й їх назва.

Гарматній виряд. В XVI. в. й першій половині XVII. в. поза Львовом ніде в нас не було більших гарматніх майстерень. Тоді виробляли пушки найбільш у державній людвисарні у Вильні, і

звідтіля привозили їх до нас. По замках пушки переховувалися у баштах, або в окремих цекгавзах,— це були звичайні шопи з добре вкритим дахом. При пушках потрібне було всяке артилєрійне знадіббя: гарматні ложа, кізли, на яких підіймали пушку, мосяжні бльоки зі шнурами, ліварі, що ними підіймали осі, залізні ланцюги, шуфлі, стемплі і ин. Пушки перевозили на возах, запряжених по 3, 6, 8 коней. У поході на Молдову 1538. р. один моздір був такий тяжкий, що його тягло 18 коней. При гарматі була різнородна обслуга — пушкарі, теслі, ковалі, каменярі, фірмани.

Особливе значіння мали пушкарі. Вони й кермували артилєрією й займалися направою пушок. У кожнім замку був хоч один пушкар. Пушкарі дуже часто бували чужинці, німці і чехи, вони із західніх країн приносили нові здобутки гарматнього мистецтва і поширювали його в нас. Перший обовязок пушкаря був доглядати пушок і вдержувати їх у доброму стані. Пушкар переводив усі направи при гарматах і мусів добре знати шлюсарське ремесло. Деякі пушкарі мали обовязок і кувати зброю; так, нпр., 1545. р. овруцький пушкар мав постачити щороку одну гаківницю й одну рушницю свого виробу; таксамо пушкар у черкаському замку кував рушниці, а в Острі робив два аркабузи річно.

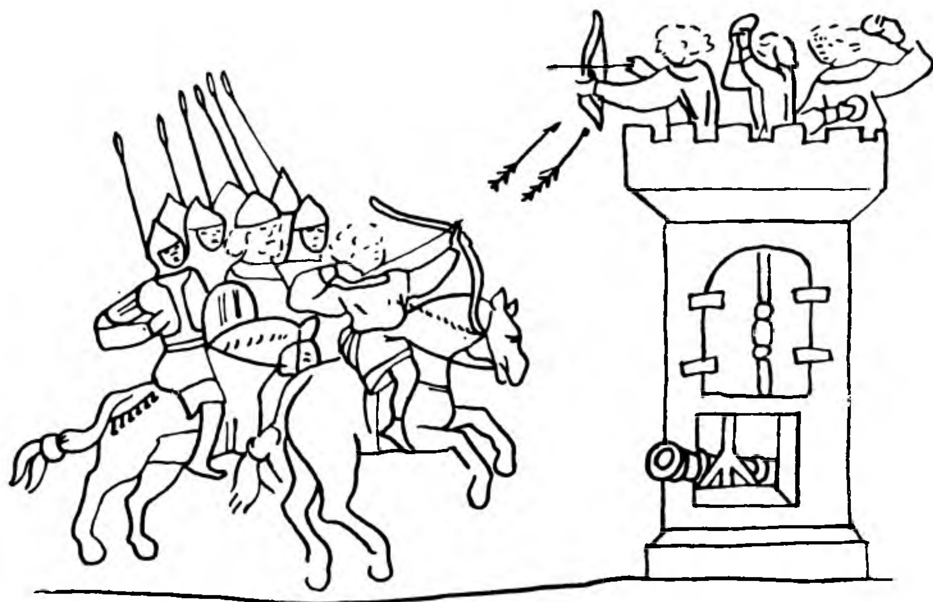
До пушкаря належало також постачати кулі. Як кулі були ще камяні, то пушкар їх обточував і обковував деколи навхрест залізними обручами. Пізніш кулі бували залізні, деколи їх обливали оловом. У пушкарських верстатах стояли деревяні форми відливати кулі. Куля мала бути кругла, добре вирівняна, щоб не спиралася в дулі.

Пушкарі виробляли і стрільний порох. В XVII. в. порох складався з таких складовин: на 2 фунти сірки й фунт вугля брали 4, 5 або 6 фунтів салітри. До виробу служили спеціяльно владжені млини й порохові ступи. Порох виробляли спершу мілкий, пізніше почали приладжувати більш зернистий, мілкий порох звогчували оцтом, місили й сушили; грубший служив до більших риштунків.

Салітру добували в нас на Україні, найбільш у Наддніпрянщині, у степових могилах та опустошілих городищах. Траплялися дуже багаті на салітру «майдани» й «бурти», а що за салітру добре платили, то по всіх усюдах ходили салітерники або могильники й розкопували старі могили. В 1630-тих роках уряд перебрав експльоатацію салітри під свій догляд і завів на Лівобережжі «адміністрацію салітряних дібр».

Рушниці. Ручна огниста зброя появилася пізніше, ніж пушки. Найдавніша форма такої зброї це була коротка цівка, бронзова або залізна, з пробитим заглибом на порох. Приклад (кольба) був спершу теж металевий; пізніше кольбу давали деревяну, бо металева занадто розгрівалася, саму ж цівку трохи згинали або робили її з двох частин. Порох запалювали запальником; це був конопляний мотузок, напущений якоюсь горівкою приправою. Спершу запальник притискали до пороху рукою, потім поширилися осібні замки та зайчики (курки).

Ручна огниста зброя мала спочатку в нас назву пищаль. Вперше згадуються пищалі 1471. р.: в замку в Винниці було дві пищалі, таксамо в замку в Чуднові.

Замкова вежа в XV в. У воротах видно пушку. З кеніґсберського літопису.

Пищалі були двоякі: ручниці й гаківниці. Р у ч н и ц і (пізніше рушниці) названі так тому, що були лекші, й їх можна було тримати в руках і так стріляти. Г а к і в н и ц і важили більше (до 10 кг.) та їх треба було на щось сперти; звичайно з них стріляли тільки з мурів. Щоб забезпечитися перед ударом в рамя, під дулом недалеко верхнього кінця, приміщували гак, котрим зброю спирали на мур,— звідси назва гаківниці. Дуже часто гаківниці лежали в окремих ложах, так як пушки. В початках XVI. в. стрічаємо ще окремий ряд гаківниць, т. зв. к о з и, більшого розміру, щось посереднє між рушницею й пушкою.

В половині XVI. в. появилася у нас нова ручна зброя — а р к е б у з и (італійська назва) — їх звали теж гаркабузами. Вони теж мали гаки, але були коротші, яких 1.30 м. і через те наручніші. Кулі їх мали калібер 16—18 мм. Деколи називали їх п і в г а к і в н и ц я м и.

У тому самому часі почали також на инший спосіб запалювати порох у ручній зброї. Конопляний ґніт показався невигідний і його перестали вживати. Зате в замок давали кусень кременю (т. зв. к р і с) і висушену губку; відповідно сконструйований курок ударяв у кремінь, добував іскру, губка починала тліти і від неї запалювався порох. Такі рушниці з губками звали губчастими або бородатими.

У половині XVII. в. поширилися на Україні мушкети. Це були рушниці на 1.60 м. завдовжки, з калібром 20 мм., сильно вироблені. Мушкет був великий і важкий, тимто при стрілянні спирали його на т. з. ф о р к е т у. Це був дрючок, вдолині загостре-

ний, щоб можна було його вбити в землю, вгорі роздвоєний у вильця. Набиваючи мушкет, стрілець завішував форкету на ліве рамя; стріляючи, вбивав її в землю, притримував лівою рукою і спирав на вилках рушницю. З мушкетів вистріл був сильніший і дальший, ніж із инших рушниць,— куля йшла навіть на 250 м., а це вважали тоді за великий осяг.

В XVI. і XVII. в. вживали в нас також комбінованих риштунків, т. зв. ш м и г і в н и ц ь. На одному великому возі ставили малу пушку й поруч з нею, або під возом кілька гаківниць, чи півгаківниць. Таку малу батерію обслуговував один пушкар. Чи це робили з ощадности, чи для якої технічної користи — не знати. У західній Европі такі сполучені рушниці звали о р г а н а м и.

Які роди ручної огнистої зброї вживали в різних часах, про це дізнаємося з описів замків XV—XVII. в. Так для прикладу у Львові на Високому Замку різними роками була така ручна зброя: 1495. р.— 5 гаківниць, з них дві залізні і 3 спижеві, 6 залізних стемплів до виробу гаківниць, 14 ручниць; 1509. р.— 29 кіз, 6 гаківниць; 1537. р.— 6 гаківниць, 6 кіз; 1558. р.— 13 гаківниць, 10 кіз, 5 губчастих рушниць; 1570. р.— 6 гаківниць, 7 півгаківниць, «котрі ховає шмигівниця», коза, 6 рушниць. У Луцьку 1545. р. згадуються «старосвітські киї» до стріляння. У Винниці 1552. р. було 20 гаківниць, 39 аркебузів. В Черкасах 1552. р. записано 7 київ, 37 гаківниць, 29 аркебузів. В Богуславі 1622. р. було 10 гаківниць і 4 мушкети і т. д.

Ручна огниста зброя в тих часах була тяжка й займала багато місця. Повне знадіббя мушкетера в XVII. в. виглядало так: мушкет, форкета, порохівниця на два фунти пороху, стемпель, яким прибивали порох, крайцар, що ним прочищували цівку мушкету, три звисні пушки або деревяні ладівниці з покришками насипувати звичайні набої, мішок із трицятьма кулями і гнотом на 15 сяжнів завдовжки, до того ще шабля при боці й сокирка за поясом.

Яке важке і повільне було стріляння з рушниць чи мушкетів, кілько дорогого часу витрачував вояк, заки приготовив і набив зброю та вистрілив із неї,— про це свідчить команда піхоти з половини XVII. в.,що її зразки збереглися досі. Отже старшина командував:

«Покласти мушкети на землю! — Маєте досить пороху в пульверсаках? — Шість куль у рот покласти! — Запалити гноти.— Взяти мушкети! — Перечистити цівку крайцаром! — Мушкет на вилки! — Переколоти запал! — Підсипай! — Закрий панівку! — Мушкет до набою на лівий бік переклади! — Набивай порохом! — Клади клаки! — Добувай стемпля! — Вкороти стемпель об груди! — Прибий порох стемплем! — Сховай стемпель! — Мушкет на вилки! — Мушкет догори! — Мушкет на рамя! — Мушкет на вилки! — Готовтесь! — Віддуйте ґноти! — Пасуй ґноти в курок! — Придивись до панівки! — Два пальці на панівку! — Наступай трьома кроками! — Відкривай панівку! — Міряй! — Стріляй!»

Стріляли так, що спершу стріляв останній ряд вояків, а всі передні приклякали, щоб зробити місце стріляти; далі стріляв передостанній ряд і так за чергою до перших рядів. Через те, що набивали спроквolу, вогонь не міг бути сильний.

Руїни замку в Зінькові. З праці Сіцінського: «Оборонні замки на Поділлі».

Деревяні замки. Способи укріплювання змінялися вміру того, як появлялися нові роди зброї. Поки ще існували давні луки й куші та примітивні обложні машини, не було потреби заводити нових фортифікацій. Коли ж поширився стрільний порох і пушки, фортифікаційне мистецтво основно змінилося.

В XV—XVI. в. давні городи приймають назву з а м к і в. Але своїм положенням і виглядом вони мало відрізнялися від укріплень княжої доби. Замок ставили на високій, недоступній горі, що здіймалася над поблизькою околицею, недалеко води. Коли в сусідстві були рівно зависокі гори, то їх знижували; так, нпр., у Києві один із горбів біля замку скопали на «півшоста сяжнів добрих», щоб не заслоняв виду. Часом знову замкову гору насипали штучно, щоб була вища. Як не було близько води, то перекопували від ріки рови, а як це не вдалося, то переносили замок на инше, вигідніше місце. Так перенесено замок у Винниці, а замок в Острі на Чернигівщині навіть кілька разів зміняв місце, раз тому, що ріка відійшла від замку, а подруге тому, що вода підмивала укріплення. Мали переносити також замок у Черкасах, але цьому спротивилося місцеве населення, що вважало це за небезпеку віддалюватися за далеко від Дніпра.

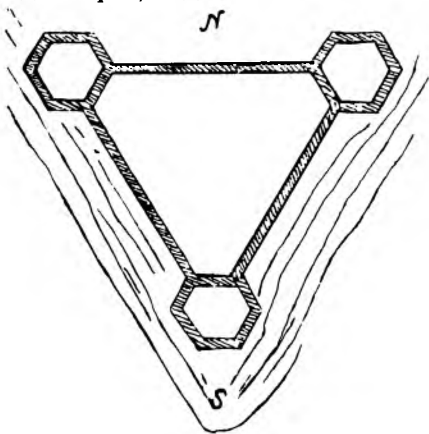
Замки бували різної величини. Найбільший у XVI. в. був житомирський замок, на 130 м. завдовжки і 115 м. завширшки; замок у Винниці мав по 50 м. ширини й довжини; в Каневі був 95 м. завдовжки і 44 завширшки; в Чорнобилі на Поліссі ледви 46 м. завдовжки і 36 м. завширшки. В деяких місцях, окрім головного

замку, був іще укріплений пригородок або окольний замок; він усе мав більші розміри, але був слабше укріплений.

Укріплення замків були спершу деревяні; їх будували такою самою системою, як за княжих часів. Стіни їх складалися з окремих зрубів, із соснових або дубових брусів, що звалися, як і за княжих часів, городнями,— звичайно на яких 6 метрів у шир. Стіни були подвійні, порожній простір між ними виповнювали землею або піском. Внутрішню стіну творили часом не зруби, а плетений тин, обмазаний сильно глиною. Стіни взагалі були грубо обліплені глиною, на дві пяді й більше, для охорони від пожежі. Так побудована стіна давала відповідну охорону від обстрілу тодішньої малорозвиненої артилєрії,— їх не могла пробити гарматня куля, це виказав досвід.

Знадвору стіни мали деревяні, криті ґанки, т. зв. бланкowання або бланки, в яких були подсябиття, отвори для зброї; часом бувало і по два ряди таких отворів. По внутрішній стороні стін бували деревяні комори, будовані з тесаного дерева, для перехову майна в часі небезпеки; вони теж звалися городнями. Покрівлі цих комор були водночас помостом для оборонців замку; на той поміст входили драбинами або східцями. На помості лежали різні засоби до оборони, як: колоди, каміння, залізні тризуби, які кидали на ворога; стояли й корита з водою на випадок пожежі. До стін замку часом прибудовували й мешкальні доми.

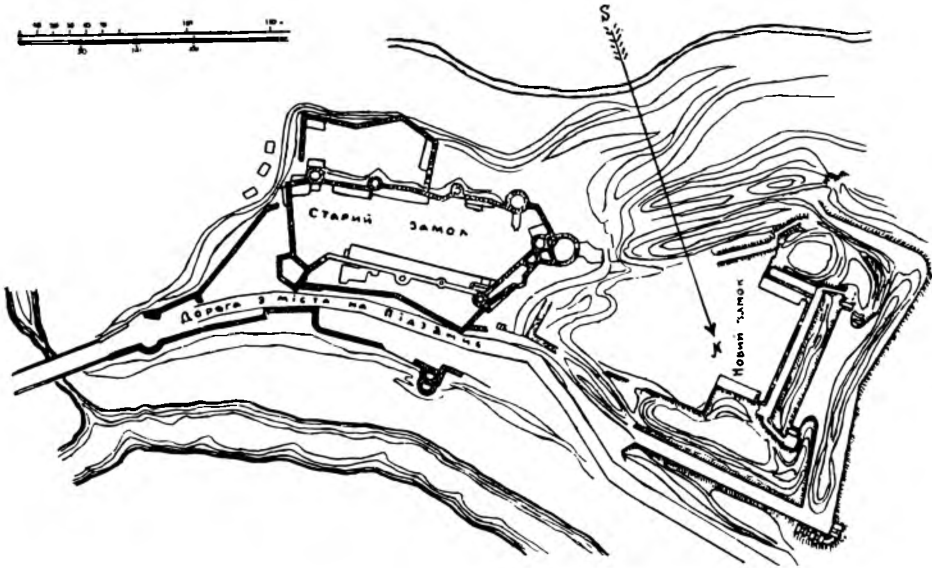
Між стінами замку стояли також вежі або башти, різної величини і різного виду,— чотирикутні, шестикутні, круглі; вони були побудовані з брусів, часом мали подвійні стіни, набиті землею, з «подсябиттями»; для переходу з помостів були двері. У баштах приміщували пушки й инші оборонні засоби, а в нижчому поверсі бував склад зброї і харчів, а то й мешкання для залоги. Дах башт був часом плескатий; на ньому ставили пушки. Число башт бувало різне, найчастіше — чотири до вісім; в Києві було аж пятьнацять башт, у Овручі тільки одна. Вежа воротня — назва для башти, де були в'їздові ворота до города; частина мосту, що вів до воріт, підіймалася на ланцюгах і це звалося узвід.

Плян замку в Зінькові. З праці Є. Сіцінського.

У замках бували також доми урядовців і служби, всякі шпихліри, комори, кухні, льохи; звичайно була й замкова церква. Кожний замок повинен був мати досить води. Нераз великими коштами копали колодязь; у Києві і в Мозирі криниці були на 30 сяжнів завглибшки, в Кремянці вибили 40 сяжнів і води не знайшли. Часом воду треба було брати з ріки, і для того будували потайні переходи. Деколи збирали в більші збірники дощівку.

Муровані замки. Муровані замки появилися у нас уже

Плян замку в Камянці на Поділлі. З книжки Є. Сіцінського «Оборонні замки на Поділлі»

під кінець княжої доби. Знаємо, що в Холмі й у Камянці Литовському в другій половині XIII. в. були муровані башти, певно також инші укріплення були з муру. В XVI. в. муровані замки повстали у Львові, в Галичі, Перемишлі, Кам'янці на Поділлі, у дальші століття новий спосіб фортифікування поширювався в найдальші околиці. Деревяні укріплення зберігалися тільки в малозаможних оселях, у дрібної шляхти, по містечках на степовому погряниччі, тощо.

Муровані замки, таксамо як деревяні, будували спершу на недоступних місцях, стрімких виступах гори, на горбах, що здіймалися над околицею, або в місці, що було забезпечене водою, між двома річищами ріки, серед багнів та болот. Своїм недоступним положенням славився особливо Камянець на Поділлі. Річка Смотрич тече тут глибоким річищем, що його береги виглядають як які стрімкі, простовисні стіни; там, де місто, річка робить закрут, наче то кільце й обливає довкола високу гору. Таким чином город творить природну фортецю, яку людською рукою легко було скріпити. Спершу тут був деревяний город, потім виставили муровані укріплення. Другий славний замок в Острозі на Волині стоїть на високій, крутій горі; дикий камінь, що звисав із верхів, підперли штучним муром і таким способом зробили замок ще недоступнішим.

Аж у XVII. в. фортифікаційне мистецтво пішло новими шляхами,— тоді почали будувати земляні укріплення і тоді замок не потребував уже високого положення, міг стояти на рівнині. Так, нпр., замки у Збаражі й у Старому Селі коло Львова побудовані в XVII. в., стоять на рівній площі.

Розміри замків були дуже різні. В Галичині найбільший простір займають замкові укріплення у Старому Селі; вони доходять до двох гектарів. Майже таксамо просторий замок у Чернелиці над Дністром. Ще більший від них був замок у Барі, що займав

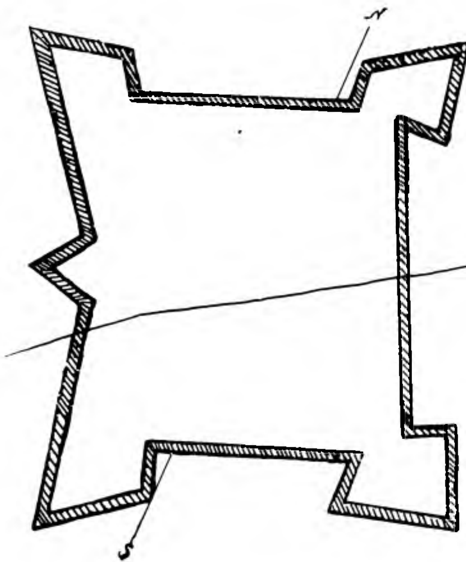
понад 2 гектари, а замок у Камянці на Поділлі, старий і новий, має разом 4 і пів гектара. Але инші замки є далеко менші, нпр., Теребовля має 107 на 38 м., Кудринці 70 на 25, на Поділлі бували маленькі замки, що мали розміри 50 на 50 м., нпр., Пилява, Сутківці.

Плян замку в найдавніших часах залежав від площі горба, де ставили укріплення. Тимто різні старі замки, як Камянець н. П.. Теребовля, Бучач — мають неправильний плян, таксамо, як деревяні городи з княжих часів. Пізніше будівничі трималися вже геометричних форм. Найчастіше замки мають форму видовженого прямокутника, рідше стрічається квадрат (Грималів, Золотий Потік, Кривче, Микулинці, Пилява й ин.).

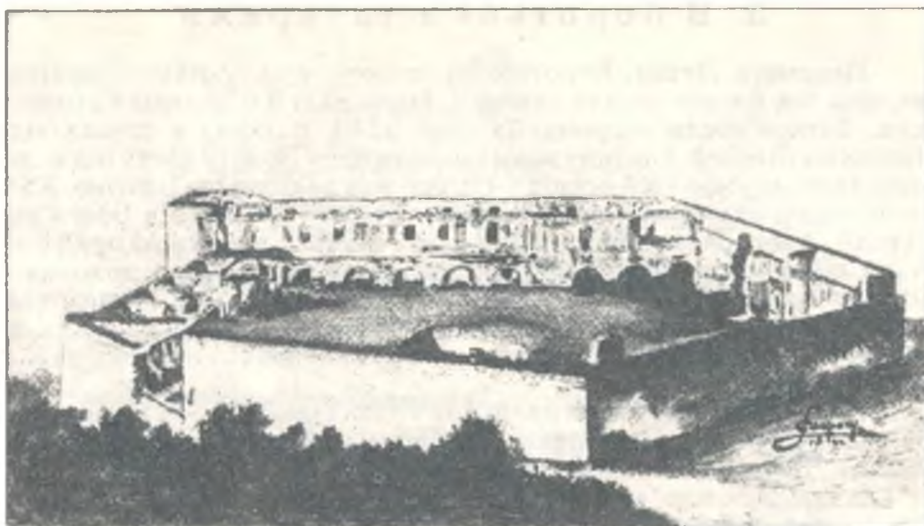
В XVI—XVII. віку появляються замки з формою правильного пятикутника, як у Бережанах, у Бродах, у Ляшках, у Чорткові, в Сатанові, у Жванці, над Дніпром — Кодак. Особливий є плян замку в Зінківцях на Поділлі з XV. в.: він має форму трикутника з боками по 85 м.

Замок складався з надвірніх мурів і башт та внутрішніх будинків. Мури будували з каміння й цегли. Камінь часто був дикий, необроблений, навіть річний ріняк, тільки в магнатських замках мур бував із тесаного каменю. Грубість мурів звичайно є півтора до двох м.; у теребовельському замку винятково грубі мури — на ч о т и р и метри! Висота муру бувала різна, два і пів, три, чотири метри; найвищий, мабуть, мур зберігся у Старому Селі — на вісім метрів.

В мури вбудовували башти. У старших замках башт було багато, нпр., «старий» замок у Камянці мав їх 11, язлівський замок — 8. Пізніше башти ставили тільки на рогах мурів. Вигляд башт у різних часах був різний. Найдавніші вежі, які збереглися ще з часів галицько-володимирської держави, були чотирокутні (Холм) або круглі (Камянець Лит.). Обидва ці типи стрічаємо й пізніше, аж до XVII. століття. Але фортифікаційне мистецтво XVI.—XVII. стол. вважало такі башти за невигідні до оборони. А то ж, коли ворог обступив бувало башту з усіх сторін і починав її добувати, оборонці з инших місць замку не могли обстрілювати всіх пунктів обводу башти; деякі сторони залишалися поза обстрілом і ворог міг доступити до муру, міг підкласти міну або иншим способом заатакувати башту. Тимто військові інжинери почали ставити на рогах замку пятикутні вежі, й їх стіни були уставлені так, що для обстрілу не було ніякої перешкоди (див. ілюстрація, стор. 159). Такі пятикутні укріплення звалися б а с т і о н и.

Плян замку в Барі. З книжки Є. Сіцінського.

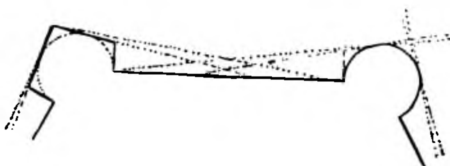

Руїни замку в Чорткові. З праці А. Чоловського.

Башти бували високі на два, а то і три поверхи, й на кожному поверсі були плятформи на пушки, а в стінах більші і менші стрільниці. Поверхи лучилися поміж собою внутрішніми сходами. Зверха башти були вкриті деревяним перекриттям різних форм. В XV.— XVI. в. покрівлі мали часто форму гостроверхих шапок.

Вїзд до замку вів через оборонні ворота чи браму, що звичайно містилися в одній із башт, рідше окремо в мурі. Більші замки мали часами другий вїзд та, крім цього, малі хвіртки, якими можна було робити випади на ворога. Самі ворота бували подвійні, були ковані з заліза, або витесані з дубини, обковані, на бігунах і на завісах, з засувами та замками.

Посеред замку було широке подвіря, забудоване тільки в частині. Були тут будинки на помешкання власника, на приміщення для залоги, комори на оборонні засоби, шпихлірі, стайні й ин. Ці будинки або притикали до мурів, або їх ставили замісць мурів; в Жовкві нпр., замок складається з чотирьох великих будинків, до яких на рогах притикають башти. Замки мали все великі підземелля, що йшли нераз двома поверхами. Башти правили й за арсенали на зброю, та за комори на перехов усякого майна. Середина замкового подвіря була вільна; тут відбувалися перегляди війська, турніри й забави. Тут могло міститися й населення, що ховалося до замку зі своїми статками в часі небезпеки. Замок мав усе колодязь, нераз дуже глибокий; у Підгірцях у Галичині та в Камянці на Поділлі замкові криниці мають по 36 м. глибини.

Плян башти і бастіону. Рисунок вказує, як незручно було боронити круглих бастіонів, за те, які користи давав обороні пятикутний бастіон (до стор. 158).

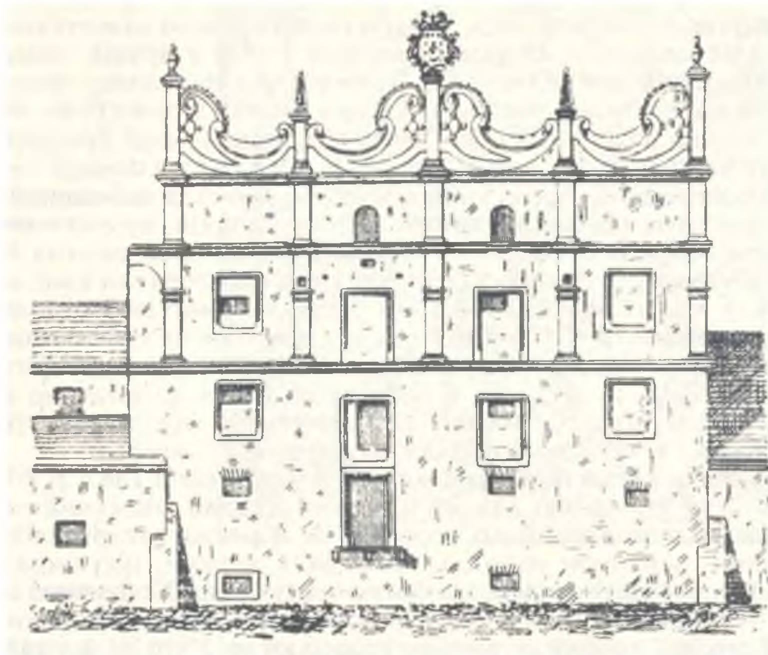
3. В боротьбі з татарами

Перемога Литви. Боротьба зі степом, у яку княжа Україна вклала так багато зусиль і енергії, йшла далі й в дальших століттях. Татари після погрому України 1240. р. осіли у степах від Волги по Дністер. Спершу вони творили одну Золоту Орду під владою хана, що мав свій осідок у Сараю над долішньою Волгою, Ханові підлягали чотири орди, що проживали у степах від Волги по Дунай. Але згодом єдність татар стала слабша, поодинокі орди почали відокремлюватися і жити власним життя. Нераз доходило й до завзятої боротьби між татарськими старшинами. Ці незгоди серед татар ослабили дуже татарську владу на Україні та завдяки цьому литовські князі могли легко опанувати значну частину українських земель.

Війну з татарами почав великий князь Ольгерд, син Гедимина. В 1363. р. він пішов великим походом у степи між Дніпром та Богом. Там володіли три татарські «царики», тобто дрібні хани, а влада їх сягала аж на Поділля. Місцевому населенню вони дозволяли займатися спокійно хліборобством, залишаючи йому власних, виборних отаманів. Тільки час-від-часу приходили татарські урядовці, баскаки, і збирали приписану данину. Ольґерд увійшов у зносини з цими отаманами і притяг їх на свою сторону. У бою над Синьою Водою (тепер Сниводь, лівобічний приплив Богу) литовські війська погромили цих трьох ханів — Хачбея, Котлубуга і Дмитра — й повоювали т. зв. Білобережжя, правий беріг Дніпра. Татари мусіли зректися влади над Поділлям. Тоді Ольґерд посадив тут трьох своїх братаничів, Коріятовичів. Десять років пізніше війна з татарами відновилася, литовські війська 1374. р. ходили ще раз на татар і звели бій із ханом Темірезом.

Ще енерґічнішу війну з татарами вів вел. князь Витовт. Він використав уміло боротьбу, що її вели між собою різні татарські хани і претенденти до влади, мав між татарами своїх союзників і васалів. Як колись половецькі племена переходили під владу українських князів, так і тепер частина татар служила Литві. Витовт кілька разів подавався на орду й сильно погромив татарські кочовища. В 1397—1398. р. він уладив великий похід на Крим, пройшов цілий кримський півострів аж до Кафи, поруйнував оселі й у Криму посадив залежного від себе хана. Тоді таки над долішнім Дніпром Витовт побудував камяний замок і назвав його городом св. Івана. Він свідомо змагав до того, щоб опанувати побережжя Чорного моря й відновити торговельні зносини з Візантією. Укріпив ріку Дністер, поставив замки Каравул (коло теп. Рашкова) і Чорний город над Дністровим лиманом. Город Хаджибей, в околиці теперішньої Одеси, мав бути головним чорноморським портом.

Захоплений цими успіхами, Витовт задумав виперти татар і з Лівобережжя. В 1399. р. зорганізував новий похід, ще більший, ніж попередні. З його наказу в Києві станули всі литовські князі, на підмогу прийшли німці з Прусії, трохи поляків із Поділля та ще й орда Витовтового ставленика, хана Тохтамиша. З Києва військо рушило у степ лівим берегом Дніпра, тим самим шляхом, яким українські князі ходили на половців, перейшло річки Сулу та Псло і стало недалеко Ворскла, за яким стояла татарська орда. Хан Те-

Замок у Старім Селі к. Львова. Він побудований князем Домініком Острозьким-Заславським, зі славного роду Острозьких.

мир-Кутлук пробував увійти в переговори, не відомо, чи щиро, чи щоб тільки добути час на приготову до бою. Але Витовт гордо відповів на його посольство: «Бог покорив мені всі землі, покорить і тебе. Будь мені сином, я тобі буду батьком, маєш мені щорічно давати данину й чинші. Як не захочеш покоритися добровільно, то знай, що будеш моїм рабом, і всю твою орду я винищу мечем».

Витовт поділив своє військо на два полки. Татар Тохтамиша і слабші частини залишив при обозі, а сам із передовим полком рушив на татар. Старий татарський полководець Едиґей зневажливими словами розлютив князя і Витовт прискорив наступ. Литовські стрільці зі самострілів обкинули ворога стрілами. Військо мало пушки та пищалі, «але їх сила була слаба у чистому полі». Спершу Витовтів полк боровся добре, татари уступали,— може навіть умисне, щоб великого князя відбити від обозу. Потім хан вислав один полк на литовський обоз. Тохтамишеві татари не витримали напору, почали втікати, а за ними й инше військо,— орда добула обоз. Тоді вже з двох сторін, і з переду і з задів, татари наперли на Витовта й розбили його військо 14 серпня 1399. р. На полі бою лягло 74 литовсько-українських князів і тисячі війська. Татари здоганяли розбиті полки й загналися аж на Волинь і Поділля.

Але хоч це бій був для Литви такий нещасливий, татари теж зазнали великих втрат і не мали вже сили вдержати українських земель під своєю владою. Коло 1400. р. орда зреклася своїх прав над Україною на річ Литовського вел. князівства.

Кримська орда. Пів століття після Витовтових перемог на степових окраїнах панував мир. Татари ослабли, вели між собою боротьбу й не нападали на українські землі. Аж у другій половині XV. в. відносини змінилися. На Криму зорганізувалася нова орда — кримська або перекопська. Татари заняли Крим підчас нападу на Україну 1239—1240. р. Спершу тутешня орда признавала верховну владу Сараю, але згодом збилася в силу й почала змагати до самостійности. Кримський півострів, довкола замкнений морем, давав вигідний захист проти всяких нападів; вузьку шийку, що лучить Крим із суходолом, татари перегородили валами й ровами, побудували тут город Перекоп і так забезпечили свої володіння. Хан Хаджі Ґерай (1440-1466. р.) за допомогою Литви звільнився з залежности від Золотої Орди і проголосив себе самостійним володарем. Його наслідник Менґлі Ґерай приняв протекторат Туреччини 1475. р. Це була для України подія незвичайно важна,— кримські татари, забезпечені допомогою могутньої турецької держави, почали нові напади на українські землі.

Перший великий похід кримців відбувся восени 1482. р. Менґлі Ґерай із усією ордою вдарив на Київ. Старий київський замок був слабо підготовлений до оборони, 1. вересня татари здобули укріплення, запалили місто, пограбували церкви, позабирали в неволю велику силу людей, навіть воєводу Івана Ходкевича з родиною, і з великою здобиччю вернулися до Криму. Цей погром давньої столиці зробив величезне враження на Україні й у цілому великому князівстві. Великий князь Казимир Ягайлович проголосив на Крим загальний похід із цілої держави, до Київщини вислано 40 тисяч війська. Київський замок почали як-стій відбудовувати,— до праці позганяли все селянство з околиці так, що працювало 20 тисяч сокир. Всі розуміли грозу татарської небезпеки.

Але татари не налякалися цих підготов. Спробувавши раз, вони повторяли наїзди з року на рік, з усе більшим завзяттям. В рр. 1485—1487. вони що року нападали й руйнували Поділля; не помогло й те, що королевич Ян Ольбрахт погромив їх під Копистерином 1487. р. Два роки пізніше ціла орда, з 100.000 коней, знову напала на Київ. В 1490. р. татари поруйнували Волинь, пройшли Галичину й загналися аж під Люблин. Щойно, коли поверталися з великим полоном, литовське військо заступило їм дорогу під Заславом і так їх погромило, що вся орда пішла в розтіч. В рр. 1494-1497. було пять великих татарських походів на Волинь; хоч у деяких місцях їх побито, то проте вони зруйнували більшу частину волинської землі й повиводили силу народу в полон. В 1498. р. ходили кримці тричі на Галичину і знищили багато визначних міст, навіть Перемишль, спалили передмістя Львова. В 1500. р. вони цілу осінь пробували в наших землях, поруйнували Поділля, Волинь, Галичину, Холмщину й сягнули аж по Вислі; з походу привели 50 тисяч невольників!.. Такі напади йшли рік-річно, а то й два-три рази на рік, їм не було ніякого кінця, населення наших земель залишалося без захисту, без порятунку...

Татарське військо. Татари звертали увагу своїм виглядом «Вони відрізняються від инших народів», писав французький письменник Блєз де Віженер 1573. р. «Барва їх шкіри смаглява, ніс

Бій з татарами.

Старинний деворит з 1521. р. з хроніки Матія з Мєхова. Звертають увагу одяги татар, особливо гостроверхі шапки.

приплесканий, очі невеликі, запалі й палкі, дивляться все скоса, обличчя кругле і плескате, як та тарілка, на бровах і щоках волосся не мають із вийнятком бороди, котру запускають дуже дбайливо, хоч собою огрядні, вони зросту малого». Подібно описує татар другий француз, інжинєр Ґільом Боплян, що довго проживав на Україні: «Вони невеликого зросту, найвищі з них не переходять понад наш середній зріст; більшість їх малого зросту, але вони присадкуваті, поодинокі частини тіла дуже великі, тулуб високий і грубий, вони плечисті, мають коротку шию й велику голову; обличчя їх майже кругле, чоло широке, очі мало відкриті, але цілком чорні й широко прорізані, ніс короткий, рот невеликий із зубами білими, як та слонова кість, шкіра смаглява, волосся чорне і тверде, як грива кінська».

Життя татар булго просте й суворе. «Ці варвари знають, що ні для одного народу немає нічого вартіснішого над хоробрість і воєнну дисципліну та що хоробрість добувають тим, що звикають до недостач; тимто вони цураються розніження й роскошів та змалку приготовляються до воєнного діла, живучи суворим життям та звикаючи до їзди верхи. Вони сидять на коні від малого й не перестають їздити до немічної старости», оповідає Михайло Литвин на початку XVI. в.

«Усі вони хоробрі вояки, сильні й витривалі, легко видержують утому й негоду, бо від сьомого року життя, коли виходять із своїх кантар, тобто двоколісних возів, вони сплять тільки під голим небом і навіть у тому віці не дістають поживи, поки не зібють собі її стрілою; так татари привчають свої діти стріляти з лука до мети і влучати. Коли вони доходять до двацятьох років, їх висилають на війну. Матері день-у-день купають малі діти в соли, щоб шкіру зробити грубшою й менше вражливою на холод, коли доведеться проходити ріки взимі вплав». (Боплян).

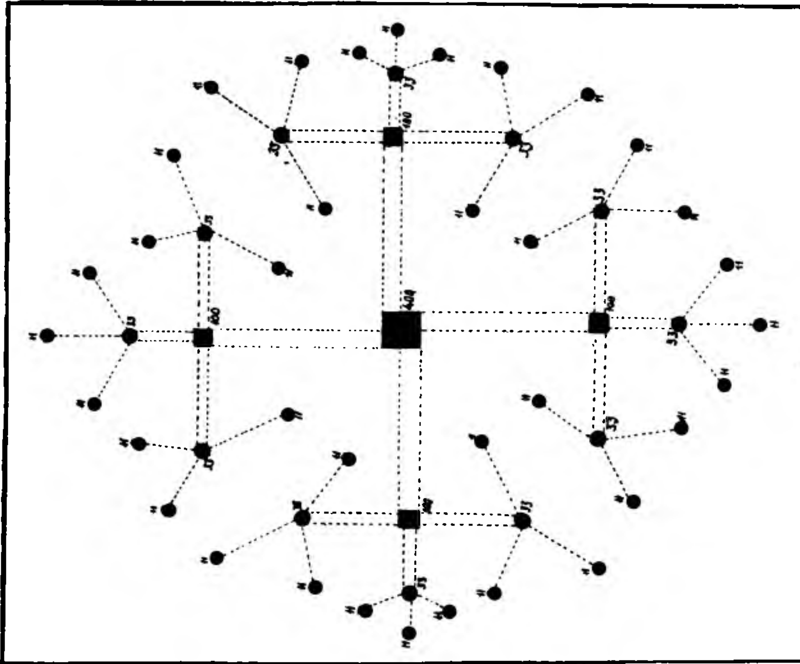
І татарський одяг був дуже простий. «Татари носять довгі каптани, без складок і фалдин, легкі й вигідні до їзди верхи й до бою; шапки їх білі, гостроверхі, зроблені не для оздоби; в часі бою, завдяки висоті шапок і їх блискові, татари мають вигляд величніший і грізніший для ворогів, хоч вони й не мають звичаю надягати шоломи» (Мих. Литвин). «Одяг татар складається з короткої сорочки з бавовняної матерії, що сягає всього пів стопи нижче пояса, із шараварів зі смугастого сукна або частіше з бавовняної тканини, шитої поверху; знатніші носять шитий каптан із бавовняної матерії, а поверха сукняний халат, підбитий футром лисиці або соболя, шапку з такого самого футра й сапянові чоботи без остріг. Звичайні татари накидають на плечі баранячий кожух; у сильну спеку або в дощ одягають його шерстю наверх. Несподівана зустріч із ними на чистому полі може добре налякати, бо в такому одязі легко їх взяти за білих ведмедів, що їдуть верхи на конях; але взимі вони вивертають свої кожухи й шапки, зроблені з такого самого матеріялу, шерстю досередини» (Боплян).

Озброєння татар було нічим незамітне. Михайло Литвин оповідає, що коли татари в 1530. роках пішли походом на Угорщину, вони були майже без зброї: «Хиба який десятий або двадцятий був озброєний луком або шаблею, панцирі стрічалися ще рідше; одні мали тільки дрючки кістяні або деревяні, инші були перепоясані пустими піхвами без зброї. Щитів, копій і иншої такої зброї вони не знають цілком». Таксамо каже де Віженер: «Зброя їх дуже проста, складається тільки зі самого лука та стріл, часом із додатком кинджалу або шаблі». Боплян пише докладніше: «Зброю їх творить шабля та лук із сагайдаком, де буває 18—20 стріл; у пояса висить ніж, кремінь із кресалом, шило і 5—6 сяжнів ременю вязати бранців, яких сподіваються захопити підчас походу; кожний із них має в кишені нірнберзький годинник (це якесь непорозуміння!!). Тільки найбагатіші носять кольчуги, решта ж, не маючи такого предмету роскоші, йде на війну без панцирів».

Татари славилися чудовими вершниками. «Вони визначаються меткістю та сміливістю в їзді верхи, але на коні сидять невигідно, бо стремена короткі й ноги в колінах сильно зігнуті; взагалі татарин на коні скидається на малпу, що їде верхи на хорті. А проте вони чудові їздці й визначаються такою зручністю, що і в найсильнішому бігу трюхом перескакують із утомленого коня на другого, свіжого, котрого кожен тримає за поводи, втікаючи від погоні. Не почуваючи на собі їздця, вільний кінь, як-стій переходить на правий біг і біжить рівно з першим, усе готовий, щоб панові вигідно було скочити на нього, як буде треба. Такі вони привчені — служити своїм панам. Автім це особлива порода коней, негар-

Татарин на коні. З малюнку німецького мистця Альбрехта Дюрера.

Плян утечі татар. Рисунок Боплянa. З нього видно, як татарський відділ з 400 людей ділиться на ватаги по 100, потім по 33 і 11 людей. Такі малі гуртки могли легко розлетітися по степу і сховатись перед погонею ворога.

на й нескладна, але незвичайно витривала й невтомна, бо ж ніякий кінь не зможе пройти за раз 20 чи 30 миль (французьких) так, як ці бахмати,— так називається ця порода; в них густа грива, що спадає до землі і такий самий довгий хвіст». (Боплян).

Тактика татар. Боплян дуже докладно описує, як виглядав татарський похід і якої тактики вживали татари, зустрінувшись із нашими військами.

Орда виходила в похід великим військом. Коли на війну йшов сам хан, татар налічували до 80 тисяч; під проводом ханових намісників, мурзів, бувало татар — 40 до 50 тисяч. Перед походом відбувавсь у Криму перегляд війська. Через Дніпро й инші ріки татари переходили вплав, і то особливим способом. Татарські коні були привчені перепливати великі простори — татарин плив поруч із конем, тримаючись лівою рукою поводів і гриви коня, а правою веслуючи; сідло, одяг і зброю складав на оберемок трощі, привязаний до конячого хвоста. Степ татари проходили своїми протертими шляхами, що вели вододілами, минаючи всякі річки. Були три головні шляхи: Чорний — між Дніпром та Богом, Кучманський — між Богом і Дністром та Муравський — між Дніпром та Дінцем. З гирла Дунаю вів до Галичини Покутський шлях, між Прутом та Дністром. Головні шляхи мали багато другорядних відніг та переходів.

Орда йшла широким фронтом, по 100 вершників у одному ряді, тобто 300 коней, бо кожний татарин вів по два вільні коні, щоб як що до чого їх змінювати. У глибину таке військо мало 800 до 1000 рядів коней; коли ряди йшли тісно, то така армія займала 10 до 15 км., а то нераз і більше. «Це дивовижа для того, хто бачить це вперше, бо 80 тисяч вершників має більш ніж 200 тисяч коней. які вкривають степ густіше, ніж дерева у лісі», оповідає Боплян. «Здалека здається, що це на обрії наче хмара підіймається, росте й росте все більше і водночас ізближається і наводить страх і на найвідважніших»... Татари посувалися вперед дуже скоро, але що години давали коням короткий відпочинок.

У віддалі двох-трьох миль від ворожої гряниці орда спинялася в вигідному, забезпеченому місці й тут відпочивала два або три дні. Тут татари ладилися до бою. Військо ділилося на головний корпус або к і ш, що обіймав дві третини боєвих сил та на два менші крила. Так уладжена орда йшла далі дуже швидким походом, день і ніч, доки не ввійшла на 30—40 миль у глибину краю. Там кіш спинявся, а крила йшли на право й на ліво на грабунки. Такий відділ, що мав до 10.000 людей, ділився на менші ватаги по 500—600 татар, і вони розбігалися на всі сторони, нападали на оселі, грабували все, що можна було взяти, і з награбленим верталися до коша. На місце тих, що вернулися, виходили два нові 10-тисячні відділи, і так усе свіжі сили йшли грабувати. Потім кіш починав відворот, звичайно вигинаючи свій шлях у дугу, щоб вертатися иншими околицями; як слід по такому поході залишалася широка витоптана смуга,— «татарський шлях».

Коли в похід ішло не все військо, а тільки менша ватага, татари силкувалися незамітно ввійти на Україну, висилали наперед сторожу, що ловила «язика», поділялися на невеликі відділи, що їхали кожний зокрема, продиралися глибокими балками, де їх не можна було доглянути. Коли хотіли у степу заховатися перед ворогом, з незвичайною зручністю і скорістю розпадалися на малі ватаги. Боплян у своїм «Описі України» подає нарис такого відступу (див. рисунок с. 165). Відділ з 400 татар ділився на 4 відділи по 100 людей, що розбігалися на чотири сторони світу на віддаль якої милі; там ізнову сотня розпадалася на три ватаги по 33 людей, які розходилися в різних напрямах; ватага знову ділилася на три десятки, що безслідно пропадали у степових ярах; по якомусь часі вони в означеному місці збиралися разом.

Татари нерадо ставали до отвертого бою з ворогом. На це не дозволяла їм їхня зброя. Воліли здалека обстрілювати противника з луків. «Вони ніколи не вживають копій, тимто не стрічають ворога лице-в-лице, суцільною лавою й у боєвому ладі, а тільки раз-у-раз нападають і відступають. Нараз завзято й нестримно нападають на ворога й потім таксамо нагло кидаються навтікача. Зараз опісля вони знову сполучують свої лави і стараються як-найтісніше окружити й замкнути ворога; але залишають усе вільний прохід для тих, що далі непокоять ворогів своїми атаками. При всьому цьому зберігають як-найкращий лад, і до цього зводиться їх воєнне мистецтво й дисципліна. Але, коли раз поталанить спинити або збентежити їх ряди, то вони вже ніяк не можуть упорядкуватися й біжать настрімголов» (Б. де Віженер). У такій боротьбі

татари проявлялися першорядними лучниками: «утікаючи повертаються й у повному розгоні випускають стрілу з лука так влучно, що ніколи не схиблять на віддалі 60 до 100 кроків». (Боплян).

Князь Костянтин Іванович Острозький переможець татар. Зі сучасного портрету.

Костянтин Острозький. Оборону України від татар у перших десятиліттях XVI. в. зорганізував був князь Костянтин Іванович Острозький, великий литовський гетьман, один із найславніших полководців того часу. Він походив із старовинного магнатського роду, що вів свій початок із давньої династії українських князів. Острозькі мали великі землі на Волині, тісно були зрослися з долею й недолею України, вважали себе заступниками й оборонцями українського народу. Князь Костянтин народився коло 1460. р., освіту добув на великокняжому дворі у Вильні, там таки вивчився основ воєнного мистецтва. Він ззамолоду звертав на себе увагу як талановитий воївник, дістав від великих князів щораз відповідальніші доручення та 1497. р. осяг найвищий уряд великого гетьмана, начальника всіх воєнних сил Литовського вел. князівства. Визначився сильно в війні Литви з Московщиною, кілька років пробував у московському полоні, а 1512. р. погромив московські війська у славній битві під Оршею.

Але особливу увагу Острозький присвячував боротьбі з татарами й поклав на неї багато енергії. Для України така боротьба було питанням життя. Князь Костянтин і сам на собі відчував грозу татарських набігів, бо ж татари безнастанно руйнували його окраїнні землі і за традицією свого роду уважав за свій обовязок боронити своєї батьківщини та її бездольного населення. Він один із перших почав розсліджувати тактику татар, яких усі вважали за непереможного ворога та шукав способів, як стримати татарські наїзди. Як начальний вожд усіх військ вел. князівства, він поставив справу оборони України як одну з найважливіших державних справ, стягав усі військові сили Литви на південний фронт, пильнував будови замків, своїм коштом утримував військо на погряниччі. Боротьба з татарами йшла з різним щастям, Острозький і його співробітники не все ще дорівнювали силам орди; у кількох битвах татари здобували ще перемогу; але початок зроблено і дальша війна йшла з чимраз більшим успіхом.

Сучасники оповідають, що Костянтин Острозький звів шістдесять битв із татарами; але ми маємо відомости тільки про головніші походи.

Вже 1495. р., підчас набігу орди на Волинь, Острозький був між тими вельможами, що вийшли назустріч ворогові; але їх сили показалися малі й українські пани мусіли шукати захисту в замку в Рівному. В 1511. р. на вістку про похід татар Острозький приїхав до Київщини й під Мозирем зібрав значне військо. Це й спинило орду та вона пішла не на Україну, а на Волощину. В 1512. р. татари з великим військом напали на Галичину. Коли вони, обвантажені великою здобиччю, верталися назад, Острозький спільно з польським гетьманом Каменецьким заступив їм дорогу під Вишневцем на Волині і тут 26. квітня розбив татарський кіш; на полі бою впало, як оповідали, 5000 татар, визволено 15000 бранців і добуто 10000 коней. В 1518. р. Острозький погромив знову татарську ватагу у Київщині. В 1519. р. він брав участь у нещасливому бою під Сокалем; поляки відкинули були його раду, щоб не виходити проти переважних татарських сил, вдалися в бій у незручному, тісному місці, й татари здобули перемогу. В 1520. р. Острозький знову зорґанізував оборону від татар між Олеськом та Залізцями. В 1524. р. ходив у погоню за ордою, що верталася з Галичини. Так майже що року ішов проти татарських військ і сам особисто кермував обороною степового погряниччя.

Найславніший бій із татарами Острозький звів 1527. р. під Ольшаницею в Київщині (над річкою Гороховаткою, припливом Росі). Татари серед зими пішли на Полісся і добилися аж до Пинська. Коли ж верталися з ясиром, князь Костянтин несподівано вдарив на них досвіта так, що вони не мали часу повсідати на коні; бій ішов у глибоких снігах. Тоді лягло тут 24000 татар, кількасот дісталося в полон, з полону визволено 40 тисяч бранців. За цю славну перемогу Острозького величали найвищим вождом, «sum mus cum Tataris belli gerendi impera or», а король Жиґмонт уладив йому у Кракові тріюмфальний вїзд, «приймав його з найбільшими почестями у прияві всього двору; коли він вїздив у місто й на замок перед ним несли воєнні знаки, здобуті на ворогові у цій війні і вели забраних у неволю татар».

Князь Костянтин Острозький умер 1532. р. Похоронили його у Києві, в Печерській Лаврі і його надгробний памятник залишився до наших часів. В історії боротьби зі степом його імя належить до найславніших: це він показав, що з татарами можна боротися та що їх можна перемагати.

Боротьба з татарами в XVI. в. Не сам Острозький воював із татарами. Татарські напади несли руїну всім і все погряничне населення мусіло дбати про свій захист і оборону. У першій мірі орґанізацією оборони займалися українські пани, власники великих земель на степовому погряниччі, що також займали вищі уряди на Україні,— особливо київські воєводи та старости погряничних замків. Ці замки це й був єдиний захист, куди населення могло заховатися перед ордою. В тих часах укріплення скрізь обновлено й перебудовано так, що замок міг ставити опір і найбільшим татарським силам. Скрізь збільшено залоги, що складалися з найманих рот або «драбів». Зорґанізовано також розвідчу службу т. зв. польову сторожу. Це були невеликі кінні відділи, що стояли на татарських шляхах, особливо на вищих місцях, на старих валах і могилах, та розглядали околицю, чи не наближа-

ється ворог. Сторожа спершу не була постійна, а тільки «на час потреби, коли вистерігаються людей неприятельських» і також у часі польових робіт, щоб забезпечити селян, що працювали в полі.

Замки поробилися базами, звідкіль почалася зачіпна боротьба з татарами. У погоні за татарськими чамбулами замкові залоги заганялися нераз далеко у степи, нападали на кочовища орди та поверталися з багатою здобиччю. З малими татарськими ватагами легко було йти на боротьбу, а перемога давала великі користи. Пізніш метою походів ставали татарські й турецькі замки, що стерегли переходів на річках: Аслан-городок над долішнім Дніпром, Очаків при Дніпровому лимані, Акерман або Білгород над Дністром та інші. На такі виправи йшло і правильне військо з артилєрією й усякі охотники. Боротьба зі степом розгорялася все більше, вона стала улюбленим «промислом» погряничного населення, що шукало в ній і пімсти на татарах і проживку для себе.

Легко озброєний вершник.
З картини перемоги Костянтина Острозького під Оршею 1512. р.

Зпоміж учасників цієї боротьби деякі здобули собі широку славу та імена їх були на устах усіх. На самому початку XVI. в. найславнішим таким воївником був С е н ь к о П о л о з о в и ч, управитель черкаського староства. Він один із перших ходив у походи аж на низ Дніпра і громив татар на переправах. Звали його «Полоз русак, славний вояк». Трохи пізніше добув собі голосне імя другий черкаський намісник, О с т а ф і й Д а ш к о в и ч. У боротьбі зі степом він цілком переняв татарські звичаї. «Хитрий, відважний і щасливий воївник, він був правдивим пострахом для татар. Його обличчя, ввесь вигляд тіла й одяг, все було чисто татарське. Він знав їх мову й часто буваючи на розвідах, залишався непізнаний у їх таборі; його вважали за татарина, тимто він міг довідатися про їх справи, розбивав їх геть чисто; післанців татарських, що їх посилали до нього, виставляв на страшну ганьбу, тіла їх прибивав на палях у степах, в тих місцях, кудою проходили татари». Славним вояком був барський староста Б е р н а р д П р е т в и ч. Коли татари 1541. р. пограбували околиці Винниці, він пустився в погоню за ними й загнався аж під Очаків. Але не мав уже змоги визволити

бранців. «Позабирані в неволю люди були вже на кораблях, їх везли в Кафу на продаж. Він плакав, дивлячися на їх біду, і казав: Який я радий був би, коли б міг вас врятувати! Зате здорово пімстився за бранців, порубав дітей татарських і жінок їх, або потопив, коли вони втікали на воду і його черемиси стріляли їх як тих качок»... Таких походів уладжував він безліч і все з дикою ненавистю до татар. Завдяки цим походам, писали історики, татарські шляхи почали заростати травою, а про Претвича склали приповідку: «За пана Претвича вільна від татар гряниця».

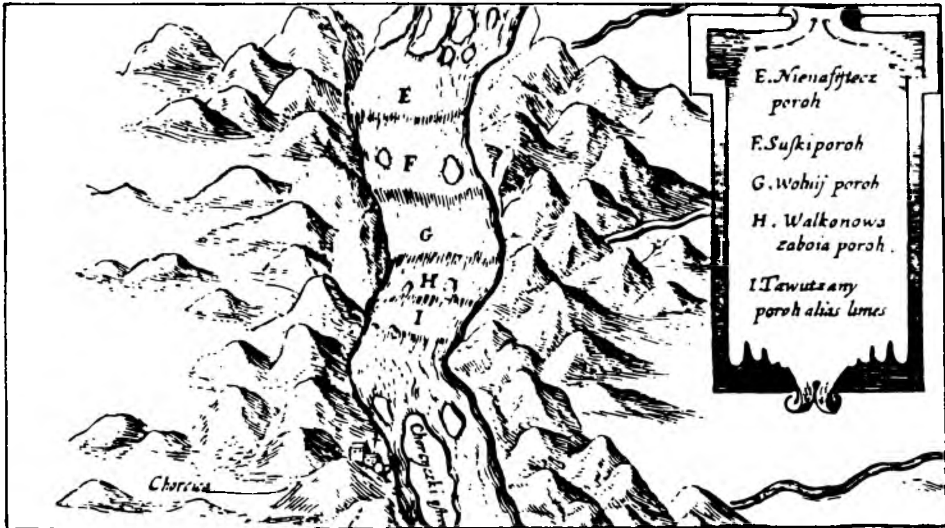
Таких степових лицарів і добичників було тоді дуже багато, як нпр. Предслав Ланцкоронський, Яків Сецигинівський, Юрій Язловецький, Семен Пронський, Федір Сангушко, Богуш Корецький і ин. Деяких із них, як Дашковича й Ланцкоронського, пізніші літописці зарахували навіть між козацьких гетьманів; але насправді вони не мали нічого спільного з запорозьким військом, це тільки їх походи на татар причинилися до того, що козаччина могла спобідно розвиватися.

4. Початки козацького війська

Доба козаччини. З появою козаків починається нова доба в історії українського війська. Всі наші давніші військові формації організувалися з почину держави й мали характер державного війська. Козаччина повстала иншим способом, вона вийшла з суспільних низів, була від початку народнім військом. Перші козацькі ватаги складалися з людей різного походження, різних станів і навіть різних народів; їх лучила разом тільки охота до воячки, потреба переживань, охота погуляти у степах, добути собі здобичу і як скоро добути, так скоро її потратити. «Доки жита, доти бита»,— була приповідка цих добичників. Але боротьбу з татарами вони вели з завзяттям і ненавистю, готові були на найсміливіші і найрисковніші походи, не жалували свого труду й крови та цим добували собі славу і любов усього громадянства.

Та це буйне, нестримне козацтво легко могло піти на бездоріжжя самоволі та пропасти у нетрях анархії. Але найшлися талановиті, ідейні проводарі, такі як Дмитро Вишневецький, Сагайдачний, Михайло Дорошенко, що зуміли опанувати небезпечну течію й перетворили козацькі ватаги у правильне, здисципліноване військо. Вони очистили козацькі ряди від усякого шумовиння й анархічних елєментів, до війська втягнули людей осілих, звязаних із землею та хліборобством, кинули між козацьке військо нові гасла й дали йому нові завдання. Козаччина почала прислухуватися до змагань усієї України, пронялася ідеєю оборони віри й народу, зрозуміла необхідність політичної організації, зацікавилася культурою — почула себе частиною громадянства та його представником. Запорозьке військо стало — українським національним військом.

Повстання Богдана Хмельницького ввело козаччину на ще ширшу арену. Запорозьке військо опанувало цілу Наддніпрянщину, завело тут свій військовий лад, перетворило соціяльні відносини, добуло признання для козацької влади,— стало творцем нової

Дніпрові пороги та острів Хортиця. З мапи Бопляна к. 1640. р.

української держави. Під запорозький прапор перейшли всі живі елементи українського громадянства, кожний уважав за честь належати до «козацької нації». До війська вливається широкою рікою міщанство й селянство; українська шляхта вміщує свої амбіції в державній службі, в організації країни, в широких політичних та дипльоматичних змаганнях. В обороні своїх надбань, в обороні держави, козаччина зводить героїчні бої з польською шляхтою та з царською Москвою. Епопея воєн Хмельницького зробила відомим імя України в цілому світі. Полтава виявила, що Україна все змагатиме до волі. У цих війнах безнастанно розвивається й перетворюється саме військо; Хмельницький, Виговський, Дорошенко, Сірко, Мазепа творять усе нові й нові формації; українська піхота добуває собі признання всіх знавців воєнної справи.

А потім приходить спроквола занепад. Українська державність залишається тільки на Лівобережжі і з кожним десятиліттям стає слабша й більш обмежена. В міру того, як вужчають політичні цілі, затіснюється й завмирає військо. Правда, існує ще вироблена, здисциплінована армія, з цілим військовим апаратом, із характеристичним побутом, з добрим воєнним духом, але вона не має місця й нагоди виявити свою силу і боєздатність. Завмирає Гетьманщина, та й буйне Запорожжя затрачує мету свого існування. І врешті залишається тільки одне — традиція визвольних змагань, але ж традиція така сильна й така живуча, що покоління за поколінням живуть нею, вони в ній обновлюються та починають на ній будувати своє нове життя...

Перші козаки. Слово «козак» турецького походження, означає тільки, що відважна, вольна людина, юнак, воїнник. На Україні ця назва згадується вперше 1492. р. Козаки спершу не означали українського національного війська. До другої половини XVI. в.

козаками називали людей, що ходили в степи, на влови й битися з татарами.

В тих часах великі простори над долішнім Дніпром, Богом і Дністром були безлюдні, останні оселі ішли недалеко поза Камянець, Брацлав, Черкаси. Далі аж до Чорного Моря простягалися дикі поля, околиці пусті, вкриті буйними травами, з островами лісів. Багата ростинність і велике багатство тварин притягали до себе людей із погряничних осель, що йшли туди залюбки на влови та на рибальство по уходах, тобто в гирлах річок. Ці уходники на весну й у літку жили у степу, у шатрах у землянках чи хатинах з хворосту, полювали на звірину, вялили й солили мясо й рибу, приладжували шкіри, пасічникували та на зиму верталися до своїх осель перепродувати добуте.

Степові промисли давали багато користи, але були дуже небезпечні, бо у степу кочували зі своїми стадами татари. Нераз вони нападали на уходників, забирали їм їх засоби, ще й побивали та брали в полон. Але уходники приспособлювалися до степових небезпек, уміли найти собі безпечний захист та як що до чого зі зброєю в руках відбивалися від ворога. Нераз і самі йшли на татарські кочовища, розганяли степовиків, захоплювали зі собою їх стада і брали всяку добич. Таких відважних добичників називали *козаками* та їх походи в степи мали назву *козакування*.

Перші козаки-уходники були здебільша міщани з пограничних замків та містечок. Вони не мали ніякої вищої військової організації. Зброя їх була проста: луки, списи, сокири, шаблі, а то й рушниці звичайної роботи. Охочі козакувати збиралися в одну *ватагу*, по кількадесять і більше людей. Самі вибирали собі старшого або *отамана*. Старшинами бували найбільш ті, що підучилися були трохи воєнного життя в замках, належали до замкових «рот», або панських «почотів». Але старшували й такі, що до війни заправлялися щойно у степу серед татар. Ватаги звичайно промишляли у степах окремо одна від одної, рідко коли лучилися разом до спільного походу. Тимто не могли вони й вести війни на ширшу міру, вдоволялися партизанткою або «шарпаниною», як тоді казали.

Нагробник Костянтина Ів. Острозького в Печерському монастирі в Києві.

Зі сильнішим ворогом до бою не ставали, а шукали слабшого необережного противника. Найрадніше засідали на татарських шляхах або Дніпрових перевозах і там чекали переїжих татарських купців, послів і инших подорожніх. У дальші сторони на татарські оселі коло Перекопу, або

на турецькі замки над долішнім Дніпром козаки вибиралися рідка,— хиба як зібралися більші ватаги під проводом досвідних воїнників, що мали зброю й підмогу із погряничних замків. Тимто часто стрічаємо козаків у військах погряничних панів, що ходили на татар, як Дашковича, Ланцкоронського, Претвича й инших.

Але пани-шляхта ходили в такі походи тільки час-до-часу, а козаки вважали степове добичництво і війну з татарами за своє постійне заняття.

Князь Дмитро Вишневецький, основник Запорозької Січі.

Початки Січі. Сильніший розвиток козаччини почався тоді, коли козаки опанували простори нижче Дніпрових порогів, т. зв. Н и з або З а п о р о ж ж я. Дніпро плив тут низовиною, розливався широко, ділився на багато річищ і рукавів і творив безліч великих та малих островів. На цих островах козаки знаходили для себе безпечний захист від татар, бо доступ був тяжкий, найти дорогу серед лябіринту річок було нелегко. Деякі острови заросли лісом, можна було найти добре місце оселитися, дотогож було досить звірят та риби. Козаки пробували тут не тільки в літі, але частина з них залишалася тут на зиму, живучи по землянках та зимовниках. Їх почали звати н и з о в и м и або з а п о р о з ь к и м и козаками.

На Запорожжі повстали також козацькі укріплення, с і ч і. Цю назву виводять від слова «сікти», «рубати»; запорожці забезпечувалися засіками, фортифікаціями з дерева. Від Січі пішла назва — с і ч о в і козаки, с і ч о в и к и.

Першу Січ чи власне городок на Запорожжі збудував князь Д м и т р о В и ш н е в е ц ь к и й. Це був заможний пан із Волині, мав значні маєтки, але кинув спокійне життя й цілою душею приляг до «козакування» і боротьби з татарами. В 1553. р. Вишневецький зібрав «роту» козаків із погряничних осель, більш ніж 300 людей, озброїв їх і пішов за Дніпрові пороги. Там на острові М а л а Х о р т и ц я побудував замок і почав ізвідтіль воювати з татарами. Виправлявся далеко у степи, нищив татарські оселі і став дуже небезпечний для Криму. Маючи опору у своїм замочку, він міг татарам шкодити більш ніж дотеперішні козаки-уходники. Тимто татари рішили його замок зруйнувати. У січні 1557. р. кримський хан із великим військом підплив човнами під Хортицю, 24 дні облягав замок, але не добув його й мусів відступити. Аж у літку вдруге із ще більшою силою прийшов на Запорожжя й таки переміг Вишневецького. Козацькій залозі не стало харчів, козаки

почали розбігатися і князь Дмитро мусів покинути Хортицю.— Татари укріплення зруйнували.

Дмитро Вишневецький вів і пізніше на чолі козаків боротьбу з татарами. В 1562. р. він пробував на острові Монастирськім, вище Хортиці,— може й тут закладав укріплення. До боротьби з Кримом старався приєднати й Московщину. В 1563. р. підчас походу на Молдаву попав у турецьку неволю й погиб у Царгороді страшною смертю: його завісили на гак на одній вежі над морем.

Вишневецький полишив по собі славу великого лицаря, у піснях оспівували його під імям Байда. В історії козацького війська він займає важне місце. Він перший побудував на Запорожжі замок на такий зразок, як бували тоді замки скрізь на Україні. Утримував там сторожу цілий рік, не тільки в літі, як це робили звичайні уходники. Кілька літ він мав під своїм проводом відділ козаків і міг завести між ними кращий військовий лад. Від того часу козаки почали вважати себе за окреме запорозьке військо.

Від Вишневецького на Запорожжі вже постійно стояла козацька залога. Січ не мала ще означеного місця; козацький кіш, тобто табор, переносився з одного острова на другий,— але всі признавали Січ осередком усього запорозького війська. Серед січових укріплень стояли курені для залоги, тут мала захист артилєрія, тут резидувала старшина. На Січі збиралося військо на походи.

В запорозькому війську витворився своєрідний демократичний устрій. Усі важні справи вирішала військова рада, що в ній брали участь усі козаки. Рада вибирала старшого, судила більші провини, укладала умови з державами, що бажали наймати козаків на службу, подавала пляни воєнних походів. Військові ради відбувалися в міру потреби, часом і щодня; голосування відбувалося окликами (аклямацією),— нерідко доходило й до фізичної боротьби між партіями. Більшість погрозами й терором примушувала меншість до послуху.

Козацьке військо мало свої окремі уряди. Старший або гетьман проводив усім військом і підчас війни мав необмежену владу над козаками; але після походу в усьому відповідав перед радою. Писар вів канцелярію й рахунки війська. Осавули заступали гетьмана і служили йому за адютантів. Обозний кермував табором і артилерією. Судді судили козаків. Хоч запорозьке військо зростало підо впливом литовського й польського воєнного устрою, то вся його організація, побут і звичаї приняли зовсім окремий самобутній характер.

Реєстрові козаки. Боротьба козаків із татарами, хоч і розмірами невелика, була дуже завзята і принесла Україні поважні користи. Татарські напади почали рідшати. Татарам тяжче було пробиратися крізь козацькі засідки на шляхах, менші загони боялися запускатися в ті небезпечні місця, більші чамбули йшли дуже обережно. Литовський уряд — Наддніпрянщина до 1569. р. належала до Литовського великого князівства,— бачив користи з цих походів погряничного населення й почав задумуватись над тим, щоб козаків зорґанізувати у правильне військо.

1524. р. з наказу вел. князя Жиґмонта, два погряничні урядовці, Сенько Полозович і Криштоф Кмитич, що самі брали участь у степових походах, почали збирати в Києві більший козацький від-

Мапа Криму Якова Сандрарта з 1687 р., на основі карти Бопляна.

діл; козаки мали діставати плату грішми й сукном. Але гроші на час не прийшли і козаки порозходились. У 1533. р. той сам плян відновив Остафій Дашкович, славний черкаський намісник, теж учасник боротьби з татарами; він радив тримати на Дніпрі дві тисячі людей, щоб на човнах боронили перевозів від татар,— а на Дніпрових островах побудувати замки й обсадити при них місто. В 1541. р. знову литовський уряд приготовляв орґанізацію козаків, наказав по містечках списати в реєстер усіх тих, що ходять у степи,— але і з цього не вийшло нічого. Всі відчували, що козаків треба ввести у правильний військовий лад, але не було досить енерґії, щоб цю думку перевести в життя.

Дальша спроба орґанізації козаків належиться великому князеві литовському й королеві польському Жиґмонтові Августові. В 1568. р. він вислав універсал до козаків, «тих, що з замків і міст українних зїхавши, на Низу перемешкують» і завізвав їх, щоб перестали своєвільно нападати на татар, повернулися з Низу до замків і тут ввійшли до військової служби за грошевою платнею. Орґанізація цього війська велася під проводом коронного гетьмана Юрія Язловецького. Зібрався «почот» козаків числом 300 людей; — їх називали урядово «низовими козаками». Платня їх або «юргелт» (з німецького Jahrgeld — річна плата) була по $2^1/_2$ злотих за «квартал» (чверть року), себто 10 зл. річно; крім цього, вони діставали сукно. В 1572. р. Язловецький вилучив козаків від влади

і присуду всяких урядів і поставив над ними «старшого й суддю», шляхтича Івана Бадовського; він мав судити козацькі справи, коли козаки повернуться з Низу до замків і міст. Цей відділ козаків був на службі 1568—1576. р.

Новий король, Стефан Баторій, приняв знову 1578. р. на службу відділ 500 козаків. Через те, що козаки мали йти зараз на війну з Московщиною, їм визначили більшу платню — по 6 литовських кіп (себто 15 злотих) річно і сукно на «гермак» — кафтан; — по війні мали діставати меншу плату. Найвищим начальником козаків мав бути черкаський і канівський староста Михайло Вишневецький. Старшим над козацьким відділом став шляхтич Іван Оришевський; він називав себе «поручником», цебто заступником головного начальника, деколи його називали ще й «гетьманом»; він мав платню 400 зл. річно. Далі був уряд писаря, що укладав реєстер козаків, вів касу й займався інтендантурою. Козацький відділ або полк ділився на десятки; на чолі 9 людей стояв отаман. При особі самого гетьмана був відділ із 30 людей. На знак того, що це військо королівське, козаки дістали велику королівську корогву, шовкову; з польським орлом. Уся орґанізація козацького відділу вказує на те, що він був утворений на зразок инших тодішніх польських та чужоземних рот та найбільш нагадує угорську піхоту. І навіть першим писарем цього козацького полку був мадяр Янча Бегер; це він, мабуть, познайомив козаків з орґанізацією угорських відділів.

Козаки, що належали до королівського відділу; мали свої окремі права або «вольности». Вони не підлягали судові звичайних урядовців, їх судив власний старший; тільки у випадках убивства й насили міг перебрати справу звичайний суд. Далі вони, як військові люди, були звільнені від усяких податків і оплат. Також було застережено, що майно по вмершому козакові або т. зв. «відумерщина», має перейти до того, кому її козак подарує, уряди не мали права її забирати. На шпиталь для ранених козаків король призначив містечко Терехтемирів над Дніпром; тут, здається, був теж козацький арсенал і головний осідок козацького старшого.

У пізнішій традиції ці «реформи» Баторія дуже перебільшували. Говорили, що король був першим засновником козацького війська, що він дав козакам Терехтемирів не на шпиталь, а на столицю, що зрівняв їх у правах зі шляхтою та заповідав, що козаки колись утворять вільну республіку.

Але насправді Баторієва орґанізація була не тривкіша, як за його попередників. Оришевський із козацьким відділом ходив у московський похід, потім засів на Низу й улаштовував походи на татар. Але незабаром його козаки порозбридалися. В 1583. р. на королівську службу затягли знову 600 людей — вони брали вже вищу плату, по 20 злотих річно і по 5 ліктів сукна. В 1588. р. на державній службі було 988 козаків. Та орґанізації козацького війська ніколи не доводили до кінця, головно через те, що у польському скарбі не було грошей на заплату.

Державна організація козаччини, хоч і не була дуже тривка, мала проте велике значіння для орґанізації козацького війська. Частина козаків була списана в реєстер, творила реєстрове військо, тобто справжні, правильні відділи. Орґанізація відбувалася під наглядом найвищої військової влади в державі, гетьма-

на; полководцями козаків ставали визначні воївники, обізнані з військовою справою. Це підносило військове значіння козаків, що до того часу творили тільки нерегулярні ватаги. Реєстрові козаки діставали плату, не потребували журитися проживком, могли геть-чисто віддавати себе військовій службі. Вони мали однаковий одяг, однакову зброю, може й відбували які вправи,— почувалися правильним військом. Права чи вольности, якими вони користувалися, підносили їх вагу; в них самих виробляли почуття солідарности і спільности інтересів. На зразок реєстрових козаків почала перетворюватися й решта козацького війська.

Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Із потретів Київської Духовної Академії.

Козацькі охотники. Регулярні відділи, що їх організував уряд, не могли вмістити в собі всеї української козаччини. У королівському війську було місце ледве на кількасот людей, найбільш на дві-три тисячі; тимчасом усіх «козакуючих» нарахували кільканадцять тисяч і число їх безнастанно зростало. А ці й не думали кидати воєнних промислів і, коли не вдалося проскочити в реґулярні частини, шукали собі инших шляхів для військового прожитку. Безнастанні війни, що йшли на гряницях України, давали до цього добру нагоду.

І так багато козаків-охотників, поруч із реєстровим полком брало участь у московській війні. Поважніші відділи ходили на Молдаву й на Волощину. У цих краях раз-по-раз приходило до революцій та до зміни володарів, що звалися господарами або воєводами. Тамошні різні партії й одиниці потребували для себе помічного війська і користувалися людським матеріялом із України. Так 1574. р. на Молдаву ходило кілька шляхетських відділів із околиць Бару і Брацлава, під проводом Івана Сверчовського. Зараз після цього претендент до молдавського господарства І в а н П і д к о в а наняв собі відділ козаків під проводом якогось Шаха й ходив із ним двічі походом на Молдаву 1577. і 1578. р.; перший раз відділ мав 330 вояків «людей правдиво одборних», удруге 600 людей. Підкову зловили поляки і покарали у Львові на горло. Сверчовського й Підкову згодом козацькі історики зачислили до перших запорозьких гетьманів,— насправді вони не були навіть козаками, а тільки користувалися козацькими відділами.

На самій Україні раз-у-раз появлялися нові козацькі ватаги під різними старшими. В 1575—1576. р. «гетьманом низових козаків» звали кн. Богдана Ружинського. Він був родом із Волині, але кинув свої маєтки й за прикладом Дмитра Вишневецького кинувся

на боротьбу з татарами. При ньому було яких 3000 козаків знад Дніпра, з Брацлава і Винниці. В 1576. р. він ходив під татарський замок на Низу Дніпра, Аслан-городок, добував укріплення, але нещасливо погиб від підкладеної міни.

В 1581. р. на Запорожжі «гетьманував» короткий час шляхтич Самійло Зборовський. При ньому зібралося було коло 2500 козаків та мав він ще коло себе трохи шляхти і своїх гайдуків.— Король Степан Баторій покарав його потім смертю. В 1585. р. «гетьманом запорозьких козаків» звав себе князь Михайло Ружинський; в 1586. р. ту саму назву мав Богдан Микошинський; 1587. р. на море під Козлів на Криму водив козаків Кулага.

У цих охотничих відділах знаходили для себе захист усякі безпритульні люди, часто й фахові вояки, що не могли знайти собі місця в королівських військах. Хто не мав з чого жити, шукав собі хліба як вільний козак. Ці охотники брали собі за зразок реєстрових козаків і домагалися для себе всяких військових «вольностей»,— звільнення від податків, безплатного проживку в королівських і шляхетських добрах та всяких инших полегкостей, які діставало регулярне військо. Коли ж влада не хотіла признати цих її претендій, цей воєнний нарід кинувся до боротьби, потягаючи за собою й реєстрових козаків.

Перші війни з козаками. Перший козацький старший, що мав відвагу стати проти польських військ, був Криштоф Косинський. З роду він був шляхтич, служив на Запорожжі й в нагороду за військові заслуги дістав від короля маєток. Але один із князів Острозьких, білоцерківський староста, не допустив Косинського до цієї землі. Тоді Косинський зірвав боротьбу проти Острозьких, проти польської влади і взагалі проти панів. Військо його числили на 5000. У склад його входили реєстрові козаки, що повстали через те, що не діставали плати, утікачі з панських маєтків і всяка шляхетська челядь. Косинський позагарбував із різних замків і міст доволі пушок, дрібної огнистої зброї й амуніції та укріпився у Трипіллі над Дніпром. Але потім подався проти польських військ, але під Пяткою на Волині шляхта його сили в лютім 1593. р. розбила; Косинський мусів віддати всі пушки й иншу зброю та добич, розпустити свої ватаги і зректися гетьманства. Він поляг у новому поході під Черкасами у травні 1593. р.

Два роки пізніше новий збройний рух підняли два ватажки Лобода й Наливайко. Історія звязала їх імена, але насправді це були люди з двох різних таборів, з різними поглядами і з різними змаганнями.

Григорій Лобода належав до «старинних» козаків, до справжніх запорожців, що вік свій прожили на Низу, вели степові «промисли» в боротьбі з татарами і так доробилися майна та слави. Він бажав удержати провід на Запорожжі в руках статечніших, поважніших елементів і неохоче допускав до війська людей неосілих, безземельних, утікачів із різних сторін. Як старший над військом мав добре імя і його двічі вибирали гетьманом.

Семерій Наливайко служив спершу у війську кн. Острозького і навіть боровся проти Косинського під Пяткою, але потім назвав себе козаком і з відділом охотників почав ходити на турець-

Типи запорожців з мап Бопляна.

кі краї. До своїх відділів приймав кожного, навіть злочинців, що втікали від кари, але з цього збираного народа встиг зорганізувати відважне військо, що було готове йти на всяку небезпеку. Його люди скрізь одержували перемоги й верталися з великою добиччю, але при тому страшно нищили краї, куди переходили. Наливайко сам був прегарний пушкар і дуже дбав про добру артилєрію у свойому війську. Мав теж багато коней зі здобичі так, що його відділи все були кінні. Він старався навязати добрі зносини з Запорожжям, але запорожці дивилися на нього згори і з недовірям. Аж у війні з поляками обидві сторони подали одна одній руку до згоди.

Обидва ватажки 1594. р. ходили в похід на турків у наддунайські землі на поклик Австрії. Потім повернулися на Україну, Лобода осів у Київщині, Наливайко спершу на Білій Руси, потім на Волині. Їх війська, особливо Наливайкові ватаги, безоглядно нищили шляхетські землі і проти них виступило польське військо під проводом коронного гетьмана Жолкевського. Перший зустрівся з поляками Наливайко. А що не був до оборони готовий, почав у лютім 1596. р. відворот. Відступав нашвидку, хоч і у великому порядку,— ішов табором із 20 пушками, мав багато гаківниць і доволі пороху; до кожної гармати казав приковувати пушкаря... Але відворот коштував багато утрат у людях і запасах: частину гармат треба було залишити по дорозі, їх позатоплювали в ріці, порох позакопували в землю. Під Білою Церквою Наливайко злучився з запорожцями Лободи. Всіх козаків було тепер до 7 тисяч, але добірного війська рахували не більше, як на 3 тисячі. Артилєрія складалася з 20—30 легких пушок. Великим тягарем для війська були козацькі жінки й діти, що теж шукали для себе захисту серед війська. Гетьманом обрано спершу Матвія Шаулу, з заможного шляхетсько-козацького роду, доброго вояка; потім почав гетьманувати Лобода. Але козаки бачили, що не зможуть дати ради добре озброєному польському війську й рішили перейти на лівий бік

Петро Конашевич-Сагайдачний з польським королем Жигмонтом III і гетьманом Любомирським у воєнному таборі. Плоскоріз з XVI—. в.

Дніпра. Під Гострим Каменем, недалеко Трипілля, ударив на них Жолкевський. Козаки зазнали значних утрат, але дійшли до Дніпра, переправилися човнами і стали в Переяславі. Тут пробували укріпитися, але, коли польські війська перейшли Дніпро, козацька рада порішила дальший відворот на південний схід, у степи; була надія, що польський полководець не схоче запускатися в небезпечні, бездорожні місця. Але поляки завзялись знищити козаків донащаду і вели дальше погоню. Нарешті під Лубнями, над Солоницею, козаки мусіли спинитися і скріпилися на високому місці, з виглядом на всі боки. Почалася облога, що тривала два тижні. Козаки боронилися хоробро, при помочі артилєрії, й часто робили вилазки. Але поляки окружили їх тісним чолом, теж обстрілювали з гармат і робили наступи. В козацькому таборі не стало паші для коней. В тісному місці приназбиралося багато трупів із людей і худоби, кинулися пошести. Серед війська вибухла незгода; партія Наливайка повстала проти запорожців. В боротьбі на раді убили Лободу, гетьманом став Кремпський. Все це використали поляки і завізвали козаків до переговорів. Умови здачі були дуже важкі: козаки мусіли видати старшину, між иншими Шаулу й Наливайка, (поляки потім засудили їх на смерть), віддати всі гармати, рушниці й амуніцію, також корогви і срібні труби. Поляки не дотримали перемиря, військо кинулося на безборонних і вибило велике число; казали, що з 10.000 людей, що тоді були в таборі втекло ледви 1500. Це було в червні 1596. р.

Польський сойм наклав на козаків баніцію, себто проголосив їх за винятих зпід права, запорядив конфіскату козацьких маєтків, між иншими Терехтемирова і наказав винищити козаччину до нащаду.

5. В мирі та у війні з Польщею

Петро Конашевич Сагайдачний. Невдачна боротьба з поляками дуже ослабила козаччину, але знищити її не змогла. Частина козаків покинула зброю й вернулася до міст. Запорожці ж пішли на Низ, у запорозькі степи. Там вони знову кинулись до боротьби з татарами, засідаючись на ворога на Дніпрових перевозах. Гетьманували в тих часах: Гнат Василевич 1596—1597. р., Тихон Байбуза, представник поміркованої партії, що хотіла утримати військо в ладі, 1598. р.; противником його був Федір Полоус, з партії «наливайківців».

Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Рисунок на основі ритовини в нагробних віршах Саковича.

Але незабаром на Польщу впали знову війни з усіх боків і козацьке військо найшло собі новий проживок. Гетьман Самійло Кішка ходив 1600. р. з 4000 козаків на Молдаву й під Плоєштами добув ворожі становища. Потім знову, 1601—1602. р. Кішка з 2000 запорожців подався аж на Лівонію, проти шведів. Там служба була дуже важка, бо край був зруйнований, села попалені, за харчі було тяжко, і дерева навіть не було; козаки не мали з чого ставити куренів, дуже гинули козацькі коні. В бою під Феліном 1602. р. від кулі потяг сам Самійло Кішка.

В 1604—1612. рр. козаки найшли «воєнний хліб» у Московщині. Із Дмитрієм Самозванцем 1604. р. ходило під Москву 12.000 козаків. Пізніше на поклик короля Жигмонга в московський похід зявилося 40.000 запорожців,— «трохи, що не з усім кошем із Запорожжя вийшли». Гетьманував тоді Олевченко, а визначними старшинами були: Андрій Наливайко, Боришполець, Пісоцький, Старинський, Топига, Сидорко, Яцко й ин.

Під імям козаків виступали тоді люди різного стану й походження: беззмельні селяни, малі міщани, панська челядь, дрібна шляхта; поруч із українцями були білоруси, поляки, волохи, серби, москалі. В цій великій різношерстій масі, справжні «старовинні» запорожці творили тільки невелику частину. Як війна скінчилася, ці тисячі війська залишились без ніякого утримання, без засобів прожитку. Тоді вони всі кинулися добувати собі хліба грабіжництвом і розбоєм. Розбещені ватаги всяких своєвільників проходили Литву, Білу Русь, Україну, нападали на міста, нищили села, поводилися скрізь як у ворожій землі. Місцеве населення пробувало від них відбиватися, але тяжко було собі дати з ними раду. Самоволя зростала все більше.

Всі ті розбої і насили відбувалися під знаком козаччини, «під заслоною й назвиськом лицарства низового козацького». Хоч як відхрещувалися запорожці від компанії всяких свавольців, ці самозванчі ватаги не переставали зватися козаками. Це, ясна річ, козацькій славі незвичайно шкодило.

Що ця анархія та самоволя не опанувала й запорозького війська, в тому була заслуга гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного, одного з найбільших організаторів українського війська.

Петро Конашевич Сагайдачний був з дрібного шляхетського роду в Галичині (з під Самбора). Вчився у славній на той час Острозькій академії, потім пішов до запорозького війська. Брав участь у походах на Молдаву 1600. р. й на Лівонію 1601. р.— отже пройшов воєнну школу під рукою Самійла Кішки. «Змалку привчився натягати лук, зброї та коня з рук не випускати, з негодою боротися не покрівцями, а витривалістю; легко переносити всяку тяготу, голод, труд; не боятися ворога і в небезпеці проявляти мужність», так пише про Сагайдачного один сучасник (Петриції). А другий додає: «І взагалі це був чоловік великого духа, що шукав небезпеки, легковажив життям, у бій ішов перший, відходив останній, усе меткий, усе діяльний. У таборі був сторожкий, мало спав і не запивався як воно водилося в козаків. На нарадах був обережний і в усяких балачках дуже маломовний» (Яків Собєський). Ці лицарські прикмети звернули на нього увагу запорожців. Сагайдачного вибрали гетьманом. Коли це сталося, не знаємо. Вперше як гетьмана його згадують 1616. р., але його діяльність сягає ще попередніх років.

Козак із жінкою. Рисунок з мапи України Бопляна.

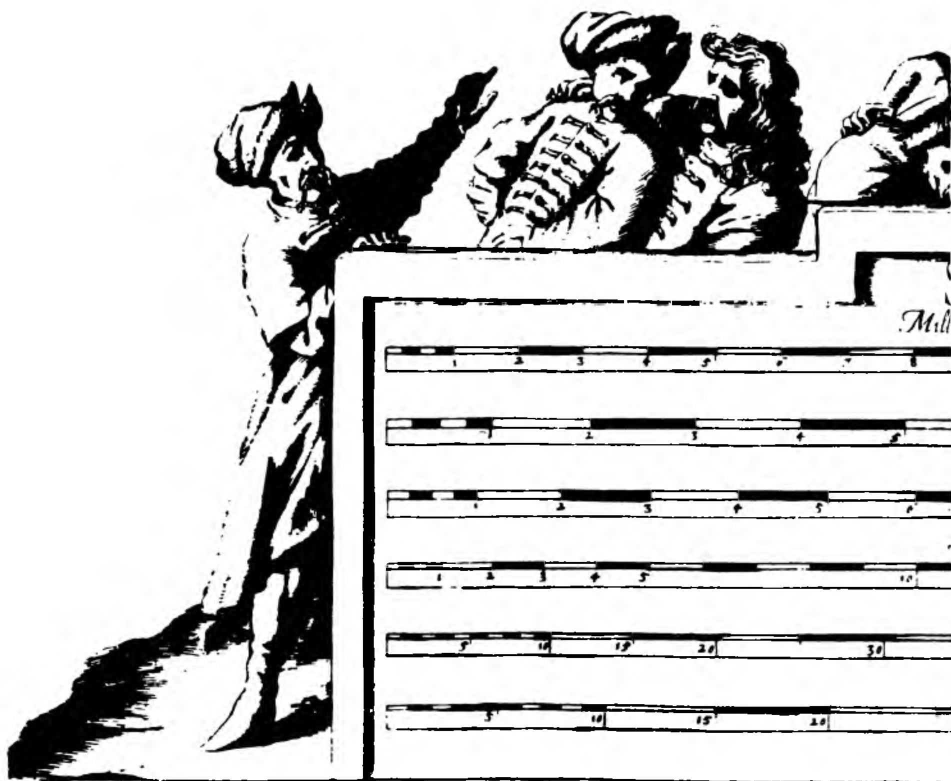
На гетьманському уряді, який він держав десять років, Сагайдачний спровола і систематично переводив реорганізацію війсь-

Мапа походу козацьких військ під проводом гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного на Москву 1618. р.

ка. Почав з тим, що очищував військо від всяких захожих елементів, що нищили військову дисципліну і зводили військо на безпуття. В умові, яку списав із поляками 1617. р., читаємо: «Ремісникам, купцям, шинкарям, вітам, бурмистрам, кафаникам, бакалезям, різникам, кравцям і иншим неосілим людям, а також усім новоприбулим, що були міщанами і від двох років ухилилися від присуду урядів та прилучилися до нашого війська,— наказуємо, щоб не називалися козаками, й вилучаємо їх від себе і на майбутнє таких до нашого війська приймати не будемо». Цей наказ він повторив і 1619. р. Саме військо мало бути списане в реєстр, його мали вести по військовому. Сагайдачний подбав про те, щоб усі козаки мали рушниці, не старосвітські луки; кожний козак мав теж свого коня. Заведено також тоді, здається, муштру і час-від-часу відбувався перегляд усього війська.

Дисципліну в козацьких полках Сагайдачний удержував дуже строгу, неслухняних карав на горло: «він був такий суворий, стри-

Типи вояків з України в половині XVII. в. Поруч мірило давніх польських, укра (миль)̃. З мапи України Бонляна.

муючи козацьке своєвільства, що з найменшої причини проливав щедро їх кров». Ці реформи, очевидячки сильно зменчили число козаків. З тих 50—60.000 людей, що звалися козаками, у війську Сагайдачного залишилася невелика тільки частина. І так підчас перегляду війська 1619. р. в реєстрі було всього 10.600 козаків. Сагайдачний не легковажив собі тої козацької маси, що залишилася поза реєстром. Як що до чого, користувався й тими неправильними відділами, тимто в московській війні 1618. р. міг поставити 20.000 людей, в турецькій 1621. р.— аж 40.000. Але ядром армії були реєстрові полки, здисципліновані, вимушрувані по-військо-

їнських, німецьких, французьких, московських та італійських одиниць віддалі

вому,— вони надавали всьому війську тон і удержували його на вищому рівні організації та боєвої здатности.

Сагайдачний знав, що без війни козаки не зможуть жити; плата була невелика і тільки воєнна здобич давала змогу прожити. Але він і розумів, що війна може бути успішна тільки тоді, коли її вести доцільно, з доброю орґанізацією. Так він старався й особливо звернути козацькі сили до енерґічної боротьби з татарами і турками. Для цього було потрібно більшої фльоти і Сагайдачний збільшив число козацьких чайок аж до 300. Під його особистим проводом ішли славні походи Чорним Морем на Крим, Малу Азію, а то й Царгород і ці походи розголосили козацьке імя по всьому

світі. Війна з музулманами («бусурманами») дала козаччині й моральні користи: козаки почували, що боротьба йде не тільки для здобичі, але і в обороні рідньої країни, для її добра та слави. Це підіймало лицарського духа в війську, збільшало патріотизм і свідомість.

Зате ж Сагайдачний здержував козаків від війни з поляками. Сумний досвід рухів 1590. р. був осторогою, що козаччина ще до того не доросла, щоб повалити Польщу. Гетьман старався мирним способом полагодити всі непорозуміння з Річипосполитою і, як що до чого, йшов із військом на поміч королеві. Та це не була зрада інтересів козаччини й України. Сагайдачний за свої прислуги добував усе різні користи для війська. Переговорами довів до того, що поляки скасували наслідки баніції, що тяжила над козаччиною, дозволили, щоб козаки осідали по городах, признали окремий козацький присуд, привернули війську Терехтемирів і згодилися давати постійну плату. Таксамо й на політичному полі, Сагайдачний боронив прав українського народу і зумів добути для православних великі уступки (віднова православної єрархії, що її король хотів скасувати). Аж під кінець життя, бачучи віроломність шляхти, гетьман зневірився у своїй політиці; розійшлись чутки, що він задумує якусь акцію проти Польщі. Але йому не стало вже життя,— він умер 1622. р. від рани, котру дістав від турецького пострілу під Хотином.

Десятилітнє гетьманство Сагайдачного, це час, коли козаччина остаточно стала українським національним військом.

Під Москвою та під Хотином. Сагайдачний добув собі славу великого полководця у двох походах, у московському 1618. р. і в турецькому 1621. р.

В 1617. р. Польща почала нову війну з Московщиною і звернулася до запорожців по підмогу. Для Сагайдачного це не був відповідний момент: саме тоді він вів переговори з французьким послом Марконетом про утворення християнського союзу проти турків. Але, що на Москву вибирався сам королевич Володислав, він не міг відмовитися від походу й дав свою згоду. Раннім літом 1618. р., як просохли вже степові дороги, козаки «нічого не чекаючи, приготовили собі поживу зі своїх нужденних худоб, забезпечилися воєнними ринштунками» та пустими околицями рушили на московське погряничча. Без труднощів добули город Ливні, тамошній воєвода попав у козацький полон. Кілька днів добували Єлець, сильний замок і аж приступом, що тривав кілька годин, добули укріплення й вибили цілу залогу. Тут узяли в полон татарське посольство, що саме верталося з Москви, з великими гостинцями від царя для хана. Дуже завзяті бої йшли коло города Михайлова. Сагайдачний почав тут облогу якслід. Військо стало в сусідніх слободах і з трьох сторін брало мури, засипуючи фоси; місцями приходилося до завзятої боротьби рукопаш,— противники кололи одні одних копями й різали ножами. Козаків полягло до тисячі та город таки оборонився. Не вдався приступ і на Зарайськ. Зате козацькі ватаги запускалися далеко на всі сторони і знищили цілу околицю ріки Оки. Під Коломною козацьке військо добуло перехід через Оку й під Москвою сполучилося з полками королевича Во-

Типи запорожців. З мапи Україна Бопляна к. 1640. р.

лодислава. Запорозькі посли, під проводом Михайла Дорошенка, передали королевичеві добуті трофеї, а він за те переслав війську нову корогву й гетьманську булаву для Сагайдачного. Під самою Москвою прийшло до сутички запорожців із царською ґвардією; у бій ходив і сам Сагайдачний. У боротьбі московському воєводі Бутурлинові видер із рук коня, ударив його булавою і звалив із коня. Але головному наступові на Москву 11. жовтня 1618. р. не поталанило; запорожці й так не брали у ньому участи, бо стояли в запасі й мали завдання пізніше заатакувати відкриті брами петардами й добувати вулиці. При повороті Сагайдачний добув іще Калуґу, а козацькі загони знищили всю сусідню околицю. Ця кампанія немало спричинилася до того, що Московщина мусіла скласти з Польщею мир.

В 1620. р. знову почалася війна з Туреччиною. Польський гетьман Жолкевський рушив проти турків на Молдаву, але програв бій під Цецорою і сам поляг у бою. Загиб там і батько Богдана Хмельницького Михайло, що вийшов був на війну з відділом «українців», а сам Богдан дістався в турецький полон. Король покликав тоді на підмогу запорожців. Під Хотин над Дністром надійшла велика козацька армія.— 41520 козаків, як записано у докладному реєстрі під проводом Сагайдачного. Все це була кіннота з рушницями. Артилєрія складалася з 22 пушок. Запорожці укріпилися в оборонному таборі. Турки обстрілювали їх артилєрію й кілька разів робили дуже сильні наступи, але табору добути не могли. Запорожці знов робили випади зі своїх укріплень, доходили аж до турецьких шатер, знищили туркам пушки й придбали добич і забрали бранців. Боротьба тривала 39 днів. Війна не довела до нічиєї перемоги. Обидві сторони помирилися; у мирі турки обіцяли спиняти татар від нападів на Україну, зате поляки пообіцяли, що запорожці понехають походів на Чорне море.

Хотинська кампанія придбала нову славу запорозькому війську. Козаки визначилися в ній такою відвагою й погордою смерти, що поляки не могли всьому цьому надивуватися. Один із сучасників, описуючи боротьбу малого відділу запорожців із турка-

ми, каже: «Ці люди значно перевищили славою спартан, тамтих було триста під Термопілями, козаки ж числом тільки шістдесять, у чистому полі стримали військо силою рівне Ксерксовому».

Куруківська війна 1625. р. Після війни виринуло питання, що робити з великою масою людей, які брали участь у поході. Демобілізація не була легка, могла знову поширити самоволю. Сагайдачний старався заради цьому й подав польській владі виказ найконечніших потреб запорозького війська. Передусім жадав він, щоб уряд визначив війську постійну плату 100.000 зл. річно. З цієї суми можна було утримати понад 20.000 козаків, отже половину учасників хотинського походу. Щоб спинити козаків від насили й реквізицій, він домагався, щоб влада визначила війську становища і «приставства» для відпочинку й дальшого еквіпування полків. При тому Сагайдачний жадав, щоб козакам вільно було пробувати не тільки в державних маєтках, але й у приватних. Для калік і нездатних до війни потрібна була окрема забезпека; гетьман просив, щоб побільшили козацькі маєтности в Терехтимирові, де був козацький шпиталь. Врешті домагався дозволу, щоб козаки могли найматися на службу чужим державам. Це був час тридцятьлітньої війни, і з різних сторін, особливо з Австрії, йшли поклики до запорожців на воєнну службу; можна було пустити туди всяких охотників, що найлекше йшли на самоволю. Нарешті, щоб заспокоїти всіх, Сагайдачний жадав, щоб уряд полагодив українські релігійно-національні справи. Але польський уряд відкинув майже всі домагання. Запорозьке військо мало бути зменшене на 2—3000 і пробувати тільки на Низу; не дозволено козакам пробувати по городах; король не згодився на висилку охотників за границю. Цілий демобілізаційний плян Сагайдачного відкинено.

Це мало дуже погубні наслідки. Не було вже способу спинити козацьке військо від дезорганізації. Сагайдачний умер зневірений. По ньому гетьмани змінялися безнастанно: Олифер Голуб 1622—1623. р., Михайло Дорошенко 1623. р., Каленик Андрієвич, знову Дорошенко, потім Пирський і Марко Жмайло, 1625. р. Це були кандидати різних партій, зі «старинних» запорожців і зі своєвільних, але всі вели справу по тій самій лінії, шукали змоги утримати військо давніми його «промислами», а всі розпорядки влади обминали. Миру з турками й татарами ніхто не старався вдержати. «Знаємо, що король уклав згоду з турецьким султаном, але не ми!» — таку різьку відповідь дістав від запорожців королівський висланник. Походи на татар і турків, полем і морем ішли з іще більшим завзяттям, ніж давніше.

Це привело знову до гострого напруження між Туреччиною й Польщею. Турки загрожували війною. Польща мусіла вирішити козацьке питання. Цим разом польський уряд рішив збройною рукою приборкати козаків. Гетьман Конєцпольський вирушив із військом у Наддніпрянщину 1625. р.

Козаки до війни не були готові. Всього запорозького війська рахували тоді на 30 тисяч, але воно було порозкидане по різних місцях. Тільки частина була по городах: так у Каневі — коло 3000, в Черкасах — 2000; трохи запорожців пішло було на море, инші були на засідках на Низу. На вістку про польський похід, гетьман

Мапа долішнього Дніпра з порогами. З мапи України Якова Сандрарта 1687. р., на основі карти Бопляна.

Марко Жмайло рушив із Запорожжя з артилерією, щоб зустріти поляків на «волости», серед городів, де козаччина була численіша. До нього поспішали городові полки у воєнному порядку, під охороною таборів. Козацька армія укріпилася спершу над рікою Цибульником — досі залишилася там назва Табурище, в місці, де стояв козацький табор. Поляки почали обстрілювати з гармат козацькі позиції. Козаки пробували відбити наступ і самі почали атаку; спершу рушила кіннота, за нею піхотинці. Але поляки показалися сильніші, запорозьке військо мусіло уступати і вночі перейшло далі на південь, на урочище Медвежі Лози, над Куруковим Озером (тепер Круків, напроти Кремінчука). Тут козаки зайняли старе городище й укріпили його табором із возів, ровами й шанцями. Приступу до цього становища боронили три застави, чи шанці на шляху, яким ішло польське військо. Поляки добули ці передні укріплення й почали наступ на козацький табор 31. жовтня. Але козацьке військо зпоза шанців відкрило сильну стрільбу; багато польської кінноти лягло на місці, навіть кілька старшин, військо мусіло відступати. Не вдалася і друга атака. Польське військо було в тяжкому становищі, в степу не було харчів, починалася зима й Конєцпольський рішився піти з козаками на переговори. Запорожці також зазнали значних утрат (коло 8 тисяч людей) і погодилися на мир. У куруківських переговорах постановлено, що козацький реєстер буде мати тільки 6 тисяч козаків, що старшого буде затверджувати коронний гетьман, що без дозволу польської

влади, козаки не ходитимуть на татар і турків, що будуть стримувати самоволю і т. ин.

Реєстрові й випищики. Куруківська війна принесла основну зміну в організації козаччини: козаки погодилися на 6-тисячний реєстр. Польський уряд здавна змагав до того, шоб козацьке військо списати у реєстр і щоб мати над ним контролю. Але козаки ніколи не хотіли допустити до такого обмеження, раз-у-раз домагалися щоб військо залишилося в повному числі. Особливо Сагайдачний своєю зручною політикою все вмів оберегти військо перед урядовим списом. Але тепер, у скруті й небезпеці, козаки мусіли погодитися на реєстр.

На Курукові козаки обрали за гетьмана Михайла Дорошенка (діда гетьмана Петра Дорошенка). Це був козак зі школи Сагайдачного, чоловік відважний, хоробрий, залюбки сам ходив у бої, добрий старшина й організатор. У хотинській кампанії був полковником, потім двічі його вибирали гетьманом, тепер утретє держав гетьманську булаву, 1625—1628 р. Дорошенко відразу взявся складати приписовий реєстр. Не було воно легке з 30—40 тисяч війська вибрати шість тисяч реєстрових. Він пішов слідами Сагайдачного й до реєстру брав передусім заможних «статечних» козаків, що мали свої землі й не рвалися до «своєволі». Це заможне козацтво не бажало боротьби з поляками, бо така війна у своїх наслідках найбільш дошкулювала осілим хліборобам; вони воліли поладнувати непорозуміння з урядом у мировий спосіб і тільки в крайній потребі повставали в обороні своїх вольностей.

Реєстрове військо дістало осідок на «волости», тобто у замешканих околицях, а саме в королівських маєтностях, городах Чигирині, Черкасах, Каневі, Корсуні, Білій Церкві, Переяславі. Тимто їх звали городовими козаками. На Запорожжі, на коші, мала пробувати тільки залога 1000 людей з усіх полків. Дорошенко старався всіма силами, щоб поставити реєстрові полки на вищому рівні, зорганізувати їх та вирядити як-найкраще. Його листування з польською владою відноситься тільки до військових справ. Він пише про більшу плату для козаків, про добрі становища для полків, про те, щоб реєстрові могли проживати у приватних маєтках, про сукно на вбрання, зброю, коні; дуже дбає про артилєрію, домагається доброго місця для неї, просить о порох, кулі, ґноти, шори; жадає вищої платні для писаря, хоружих, довбушів, пушкарів, фірманів, усяких ремісників військових; не забуває і про козацькі вдовиці, силкується оборонити їх перед утиском урядовців і дати їм забезпеку. Та притім він дбав про дисципліну в війську й рішуче виступав проти всякої самоволі.

Але утворення 6-тисячного реєстру не заспокоїло запорозького війська, навпаки — внесло між козаччину велике роздратування. Поза реєстром залишилося більше ніж 20 тисяч козаків. Ці випищики (виписані з війська) залишилися без прав і без засобів до життя. Їм не вільно було зватися козаками, вони не мали права творити військових відділів, вибирати собі старшини, вони не підлягали козацькому присудові, їм не можна було навіть проживати на «волости». До того ж між ними була не сама тільки «голота», прийдисвіти з різних сторін, «своєвольці». Між випищика-

Типи запорозьких старшин і давні знакування на мапах. З мапи України Бопляна.

ми було немало людей, що довго служили у війську, відбували різні воєнні походи, мали свої заслуги. Вони в нічому не стояли позад реєстрових. А проте до реєстру не могли ввійти, бо реєстр був замалий. А часто й тому, що помірковані й статечні реєстровці неохоче допускали до себе буйних і неспокійних людей. Для випищиків залишалися тепер два шляхи: або кинути шаблю, осісти на місці й піддатися під панську, чи міську владу, або покинути все та іти на Запорожжя, шукати прожитку в запорозьких степах і лугах. Більша частина вибрала другий шлях. Запорожжя знову зароїлося від людей, Січ вбилася в силу, набрала значіння, стала осередком незалежного козацтва. Невелика залога реєстрових, що стояла на коші, не могла дати їм ради. Автім і реєстрові співчували своїм недавнім товаришам. Військовий лад на Січі не занепадав, а підіймався, бо й людський матеріял був добрий і траплялася талановита старшина. Жили тут і розвивалися й національно-політичні думки, бо запорожці не потрібували ховатися з ними перед владою. Головне бажання запорозьких козаків було — скасувати реєстрову ординацію, привернути військові вольности всій козаччині й осередок козацької орґанізації перенести з волости на Запорожжя.

Походи на Крим. Михайло Дорошенко старався відвернути козаків від боротьби з Польщею, зате звернув їх увагу на воєнний хліб, який можна було добути в походах на татар. Боротьба з татарами йшла від початку, як тільки зорґанізувалося запорозьке

військо. Але звичайно це була тільки дрібна погранична «шарпанина»: набіги на татарські стада, грабування улусів, рідко коли наступи на турецькі замки. На Перекоп, головну татарську фортецю, що запирала шлях у Крим, запорожці ходили досі тільки двічі: 1606. р. «дивною хитрістю здобули, розгромили й спалили» це місто; 1619. р. під проводом Сагайдачного 5000 козаків приступом узяло мури Перекопу й визволило багато християнських невольників. Дорошенко почав організувати нові походи на татар; — він мріяв про те, щоб здобути цілий край.

В 1626. р. всі реєстрові полки разом із польським військом заступили татарам дорогу під Білою Церквою й 9. жовтня сильно погромили орду. Козаки добули собі воєнне признання за свою хоробрість. Про самого Дорошенка оповідали, що він ішов у бій посереду війська, та як ударив на татар, то сімох убив списом, а одного так сильно пробив, що не було сили списа витягнути. Побитих татар нарахували на 10 тисяч.

Рік пізніше цілу Україну занепокоїли вісти, що долішнім Дніпром турки будують нові замки, щоб спинити козацькі походи. Дорошенко чим-дуж рішився використати цю нагоду. Навесну 1628. р. він рушив на Запорожжя з реєстровими козаками, дібрав собі ще випищиків і з великим військом пішов на татар і турків. Козаки облягли Аслан-городок, здобули замок, поруйнували нові турецькі укріплення, забрали кількадесять пушок і з великою славою вернулися на Січ.

Дорошенко, заохочений цим успіхом, почав приготовляти похід на сам Крим. Виконати це було неважко, бо у Криму йшла саме боротьба між двома татарськими партіями та один з ханів, Шагин Ґерай, сам запросив запорожців собі на підмогу. Тимто козаки свобідно пройшли Перекоп і ввійшли у глиб татарської держави. Але тут рушив на них проводир другої партії, Кантемир. Серед безнастанних боїв козаки, під охороною табору, йшли уперед цілих шість днів і дійшли до ханської столиці, Бахчисараю. Тут звели вирішний бій із Кантемиром і геть чисто розбили його військо. Але в бою поляг лицарською смертю Михайло Дорошенко,— він знову йшов попереду свого війська і його поцілила турецька куля. Запорожці ходили ще добувати Кафу, де сховався Кантемир, а потім з великою добиччю і 20 здобутими гарматами вернулися на Запорожжя.

На місце Дорошенка гетьманом став Грицько Савич Чорний (1628—1630. р.), кандидат реєстрових. Він умів утримувати добрі відносини з поляками й далі вів війну з татарами. Восени 1628. р. козаки знову подалися на Крим, але з невеликим військом, всього з 2000 кінноти й 2000 піхоти, але добути Перекопу не змогли. Навесну 1629. р. рушило вже все військо, 23 тисячі, під проводом Тараса Федоровича й Черняти. Але під Перекопом їм заступив дорогу хан Кантемир. Татари мали артилєрію й так сильно почали обстрілювати козацький табор, що запорожці не могли встоятися й мусіли почати відворот. Чотири дні відступали «оборонною рукою», але в боях лягло їх пять тисяч, багато ж погинуло від безводдя... Так нещасливо закінчилися кримські походи.

Перекоп. Татарська кріпость на вузині, що лучить Херсонщину з кримським півостровом. Ґравюра з XVIII. в.

Морські походи. Велику воєнну славу здобули собі козаки морськими походами. Козацькі чайки появлялися на Чорному морі від кінця XVI. в., але найбільші походи відбулися у трьох перших десятиліттях XVII. в. В 1606. р. козацька фльота пограбувала Акерман (Білгород) над гирлом Дністра, Килію над Дунаєм і болгарську Варну. Це був перший набіг запорожців, що звернув на себе загальну увагу. В 1609. р. запорозькі човни знову понищили наддунайські міста Килію й Ізмаїл.

Ще гучніші походи припадають на час, коли на Запорожжі дійшов до значіння Сагайдачний.

В 1613. р. козаки двічі подавалися на море й повоювали кримські міста. Турки вислали були проти них значну фльоту й заступили їм дорогу під Очаковом у гирлі Дніпра. Але запорожці вночі напали на турецькі кораблі, розгромили їх, добули 6 ґалєр і немало човнів.

Навесну 1614. р. козаки знову були на морі, та похід не вдався: буря порозносила чайки по морі, багато війська потонуло. Та в серпні того самого року 2000 козаків (коло 40 чайок) наново вибралося на море. Плили просто на південь, переплили ціле море й підплили під багате малоазійське місто Трапезунт і знищили його околицю, що кілька сот літ не знала ніякої війни. Після того поплили під Синопу, здобули старовинний замок, забрали багато здобичі й пустили з димом роскішне місто і пристань, де були турецькі ґалєри.

Навесну 1615. р. запорожці зібралися на ще більший похід. З 80 чайками поплили аж під Царгород, спалили прибережні осади й забрали велику здобич. Турецька фльота заступила їм дорогу

коло гирла Дунаю, але козаки погромили турків, забрали кілька ґалєр і захопили в полон турецького адмірала. Здобуті ґалєри вони під Очаковом підпалили, потім кинулися на очаківський замок, пробували його добути й позаймали турецькі стада.

В 1616. р. турки вислали в гирло Дніпра свою фльоту, щоб не допустити козацького походу. Але козацька фльотиля вдарила на турків і знову погромила турецьку фльоту: козаки забрали кільканадцять ґалєр і до 100 човнів. Потім козацькі чайки пішли на кримське побережжя, здобули й спалили Кафу, головний торг невольниками й висвободили велику силу бранців. Восени того самого року знову 2000 козаків подалося на Малу Азію; вони заняли Мінер і Трапезунт, розбили турецьку фльоту, зложену з 6 ґалєр і багато човнів; потім пустилися на Босфор, понищили прибережні оселі й через Озівське море повернулися на Україну.

В 1617. р. запорожці наново ходили на море, погромили турецьку фльоту й убили султанського адмірала. Навесну 1618. р. наші козаки виправлялися на море разом із донськими. В 1619. р. козацькі чайки приходили під Бендери на Дністрі. В 1620. р. козаки готовилися до походу з 300 чайками; і справді фльота, зложена з 150 чайок, була під Царгородом та Варною. В 1621. р. запорожці знову були на морі. Один відділ козацької фльоти, 16 чайок, був під Царгородом і нагнав на турків великого страху.

Влітку 1622. р. ходило під Царгород 30 чайок. В 1623. р. запорожці були двічі на морі. В 1624. р. були три походи; перший раз 70-80 чайок, удруге більше, ніж 100, втретє — 150 чайок. Другий похід турки пробували спинити під Очаковом фльотою з 25 ґалєр і 300 човнів, але козаки погромили їх, прийшли під Царгород і попалили його околиці. В 1625. р. велика козацька фльота, зложена з 300-380 чайок, тричі ходила на море. Запорожці знищили безліч міст на малоазійському побережжі, ходили під Царгород і, вертаючись, під Очаковом пробилися крізь турецьку фльоту, що мала 20 ґалєр і багато човнів.

Гетьман Михайло Дорошенко під Куруковом 1625. р. дістав наказ від польського уряду понищити всі човни. Він погодився на око цей наказ виконати, спалив навіть на Запорожжі кільканацять човнів, що були над берегом, але решту козаки поховали і фльота щасливо заціліла. В 1626. р. були чутки, що на море вибирається аж тисяча човнів. Але насправді ходило тільки 60 човнів, вони загналися аж до устя Ріону на Закавказзі, але турки половину човнів захопили в полон. В 1627. р. були знову малі набіги, по 60 і 80 чайок. І 1629. р. відбувся невеликий похід. У 1630. р. коло Монастирського острова випищики підготовили 300 човнів, козаки пограбували сильно ціле болгарське побережжя, аж до передмість Царгороду.

Запорозькі походи на море мали нераз назверх розбишацький характер; козаки нарівні з иншими морськими добичниками нищили багаті міста, замки й села, забирали та вивозили зі собою всі дорогоцінні речі, що тільки можна було перевезти на чайках. Але ці походи спровокували такі самі, а то й ще гірші напади татар, що рік-річно нищили українські землі й виводили безліч людей у полон. Запорожці виступали тільки местниками свого народу, відплачувалися ворогам їх власною міркою. А кілько тисяч

Кафа. Татарський порт і торговельне місто на Криму. Ґравюра з XVIII. в.

народу визволили вони з татарської й турецької неволі!... Морські походи дали козакам славу оборонців України й цим імям запорозьке військо незвичайно дорожило.

Для розвитку українського війська чорноморські походи дали дуже багато. Знову повстала українська фльота,— після кількох століть неіснування. Зацікавлення морем від того часу на Україні вже ніколи не зникало, а зростало все більше і більше. Український народ почув, що з морем вяжеться його майбутнє. Витворився тип українця-моряка, таксамо, як у княжих часах. На морі, ще більше, ніж у полі, козацьке військо набиралося добрих воєнних прикмет — сміливости, здисциплінованости, солідарности. Віч-на-віч із новим ворогом козаки придбали новий досвід, привчилися нових способів боротьби й орґанізації. Турецьке військо з деяких поглядів стояло високо: турки мали значну фльоту, знамениту артилєрію, добру піхоту (яничар). Запорожці могли перебрати від них багато подробиць із мореплавства, озброєння й тактики.

Війни з поляками 1630—1638. р. Походи на татар і турків принесли великі зміни в уґрупованню сил серед козаччини. Реєстрові козаки, що в 1620. рр. мали провід у своїх руках, почали тратити значіння. Вони були залежні від польського уряду, не мали свободи рухів і при свойому невеликому числі не могли ні проявити ширшої ініціятиви, ні виказатися більшими успіхами. До того ж вони занадто замикалися самі в собі, затрачували звязок із цілою козаччиною. Провід і впливи переходили все більше на Запорожжя. Тут, на вільних просторах, козаччина проявляла своє повне, буйне життя. Тут приготовлялися напади на Крим, тут творилася козацька фльота, звідсіля йшли великі походи на море, тут збирали добич, забрану туркам, тут було все багатство й майно козацького війська. Хоч у цих походах брали нераз участь і городові козаки, то вирішною силою були таки самі запорожці, недавні «ви-

пищики», виключені з реєстрового війська, непризнавані урядом. Але вони були свобідні від урядової опіки й контролі, вільно творили свою організацію й на власну руку творили ті великі воєнні пляни, яким щиро спочувала Україна, яким дивувалася Европа. Запорожжя стало серцем і душею всієї козаччини, до нього в козацьких справах перейшов провід і авторитет.

З кінцем 1629. р. прийшло до гострої боротьби між запорожцями й реєстровими. Запорожці вбили гетьмана реєстрових Григорія Савича-Чорного. Це дало почин до нової війни з поляками, бо польська влада стала по стороні реєстрових. Запорозький гетьман Тарас Федорович виступив зі своїми полками на волость і укріпився в Переяславі 1630. р. На Дніпрі він понищив усі перевози, порозставляв сторожі здовж ріки. В Переяславі зібралося до 37.000 козаків, в инших місцевинах повстали міщани й селяни. Польські війська з трудом перейшли Дніпро й почали боротьбу з козаками. Війна тривала три тижні. Поляки не змогли добути козацького табору,— зате козаки зручним випадом дібралися до польських шанців і захопили кілька гармат та инші воєнні засоби. Потім почалися переговори: прийшло до нової т. зв. переяславської умови. Польський уряд погодився на те, щоб реєстр підвищити до 8000. Доповнення реєстру мала перевести мішана комісія, складена з реєстрових і випищиків. Правда, поляки жадали, щоб їм видати Тараса Федоровича, але військо рішуче відкинуло цю вимогу. Всі повстанці дістали амнестію.

Тепер знову прийшли до впливу провідники реєстрових. Вони старались утримати добрі відносини з Польщею, добути матеріяльні користи для війська. Гетьман Іван Кулага-Петражицький (1631-1632 р.), товариш Михайла Дорошенка, придумав сміливий плян добути для козаків голос при виборі польського короля; досі короля вибирала тільки шляхта і, коли б і козаки були дістали таке право, то їх значіння, як військового стану, дуже піднеслося б. Але поляки відкинули ці жадання. Цю невдачу на політичному полі козаки приписували Петражицькому: його скинули з гетьманства й покарали на горло. Його наслідник Тиміш Орендаренко 1633. р. водив 20.000 козаків під Смоленськ на підмогу полякам проти Москви.

Але Запорожжя незабаром знову підняло голову. В 1635. р. Іван Сулима, славний зі своїх походів на море, зруйнував Кодак, польський замок над Дніпровими порогами, що мав заступати козакам шлях на Запорожжя. Але реєстрові зрадою його спіймали і він віддав голову під сокиру ката.

В 1637. р. запорожці знову захопили артилєрію й рушили на волость під проводом Павла Михновича Бута, якого звали Павлюком.

В грудні 1637. р. надтягнули з Запорожжя головні сили під проводом Павлюка. Це військо налічувало 23.000 людей, було вміло поділене на полки й сотні, але ж не мало доброї зброї; частина була зі самопалами, инші ж мали тільки рогатини, коси, сокири. Артилєрія складалася з 10 пушок. Дух між козаками був добрий, військо йшло з охотою, сміливо, з веселими окликами. До першого бою прийшло 16. грудня під Кумейками над р. Россю. Козаки привитали ворога з гармат і бігцем пустилися до наступу. Але

Кодак. Польська фортеця коло Дніпрових порогів, що мала здержувати козацькі походи на море.

поляки вислали на них кінну драґонію й за нею піші полки. Павлюк необережно відслонив лівий бік табору; туди вдарили поляки, розірвали лінію возів, підпалили порох, що лежав на них, у козацьких рядах прийшло до сполоху і в метушні полягло багато війська.

Павлюк уважав битву за програну. Залишив оборону табору Дмитрові Гуні та сам з артилєрією повернувся назад, щоб підготовитися зустріти поляків. Він спинився під Боровицею й заклав табор та укріплення до оборони. Але вести дальшу боротьбу й йому не судилося. Козацьке військо, прибите невдачею, завело переговори з поляками й видало їм старшину. Павлюка й давнішого гетьмана Томиленка постигла смерть.

Але козацьке повстання ще не вщухло. Частина старшини врятувалася від польської неволі й на Лівобережжі почала організувати наново боротьбу.

Гетьманом був спершу Яцко Острянин. Він укріпився в Голтві, тут 5-6 травня 1638. р. видержав наступ польських сил, погромив їх і присилував до втечі. Але друга битва, під Лубнями, не повелася; Острянин пробував ще боротися, але не мав щастя, знеохочений уступив з гетьманства й переселився за московську гряницю, у Слобідщину.

Новим гетьманом вибрано Дмитра Гуню. Він почав відворот до Дніпра, щоб бути ближче Запорожжя, і укріпився на урочищі Старець при усті Сули до Дніпра. Місце для оборони було дуже добре, високе й недоступне: з двох сторін річка, з третьої болота й луги; доволі було дерева, паші для коней і води. Тут було

здавна якесь городище, вали й рови. Гуня скріпив цю позицію ще всякими шанцями, батеріями, заслонами з землі та дерева. Козацьке військо видержало тут 6-тижневу облогу, від 22. червня до 7. вересня 1638. р. Всі наступи поляків були безуспішні, козаки відбивали їх, а то й часто робили випади на польський табор. Їх завзяття піддержували все надії, що прийде поміч Дніпром з Запорожжя. Але полковник Филоненко, що йшов із підмогою, попав у польську засідку і прорвався до Старця лише з невеликим відділом і частиною харчів. Козаки були приневолені завести переговори з поляками і приняти нову, важку ординацію.

Польський уряд порішив відібрати козацькому війську всі його дотеперішні «вольности» і привілеї. Козаки мусіли передати полякам артилерію, корогви, булави й усі військові відзнаки. Реєстрове військо утратило свою самоуправу. На його чолі мав стояти не виборний гетьман, а комісар, назначений королем. Полковниками мали бути не козаки, а польські офіцери. Реєстр зменшено знову до 6000 і до війська допущено тільки тих, що не брали участи в повстанні. Це був такий тяжкий погром, що козаки не могли прочуняти з нього цілих десять років.

Місцевости козацьких боїв в рр. 1620—1630.

6. Повстання Богдана Хмельницького

Богдан Хмельницький. Козаччина за півтора століття свого існування розвивалася безнастанно й обхоплювала все ширші ділянки своєї діяльности. Не пропали даремне зусилля Сагайдачного, Дорошенка, Павлюка й инших великих орґанізаторів та провідників. Козаки все краще почували, що вони національне військо та, що їх орґанізація повинна служити цілому народові. Але невдачі 1630. рр. знову спинили зріст козацьких змагань. Козацьке

Гетьман Богдан Хмельницький.

військо зійшло знову на плятформу своїх станових інтересів, відокремилося в замкнену верству, думало тільки про обнову й зріст своїх «вольностей», не мало відваги вийти поза межі, визначені урядом, не зважувалося утримувати звязків із громадянством, що чекало від козаків підмоги і визволу. Десятиліття 1638—1647 рр. це час найбільшого занепаду козаччини, коли здавалося, що запорозьке військо вже ніколи не зможе піднятися до давнього значіння. Аж повстання Богдана Хмельницького піднесло наново козаччину, повернуло її на широке поле праці для власної держави.

Богдан Хмельницький був воякою ззамолоду. В 1620. р., як

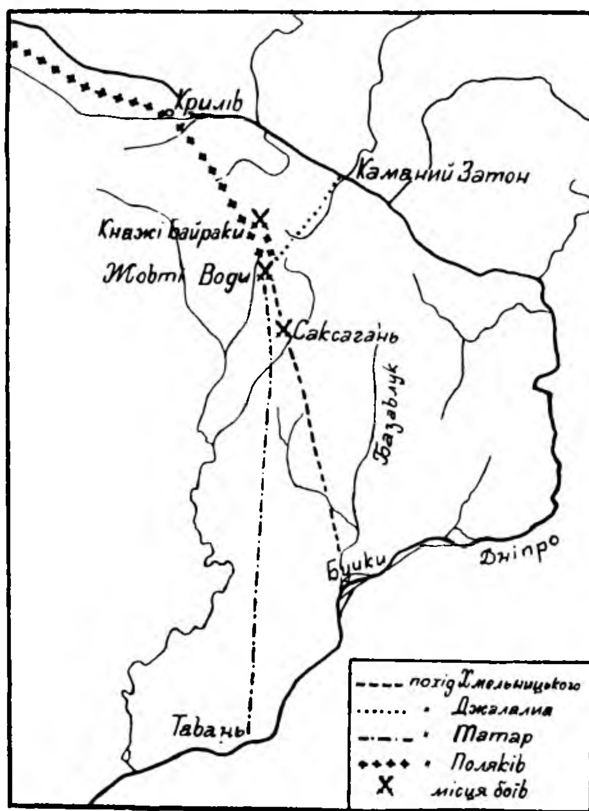
25-літній юнак, був під Цецорою в охотничому відділі «українців» свого батька Михайла і попав у турецький полон. Потім вступив до реєстрового козацького війська, служив у ньому двадцять кілька років, дослужився ступня чигиринського сотника. Жив у Суботові, на самому краю Диких піль, у безнастанній небезпеці від татар, у постійних підїздах, сторожах і походах у степ і на Запорожжя. Війна була живлом, у якому він прожив ціле своє життя. У своїй далекій глуші не цікавився ширшим світом, не брав навіть участи у козацьких повстаннях,— може, був би й покінчив життя незамітним, сірим старшиною. Але болючі особисті переживання, вже під старість, вивели його на історичну арену,— він став на чолі повстання, повів запорозьке військо до перемог, підняв усю Україну, почав будувати українську державу.

Хмельницький виявився незвичайною індивідуальністю, людиною великого ума й залізної волі, організатор зроду й володар. Він визначався поривчастою вдачею, нагальністю, безоглядністю й енергією, умів опановувати маси, поробити їх своїм знаряддям, знав, як наказати послух і дисципліну, умів свої полки навіяти духом відваги й завзяття. До війська притягав широкі народні маси, але не дозволяв їм на безумну самоволю, всякий непослух карав гостро, нерідко й на горло. З юрби охотників він умів вибрати найкращі елементи і з них творив дібрані реєстрові полки. Мав незвичайне знання людей, відкривав непомічені таланти, нарівні цінував козака, шляхтича чи селянина, у своїх штабах позбиравши ввесь квіт тодішнього українського громадянства. Радо брав до війська чужих офіцирів, творив наймані відділи з німців, сербів, татар. Але з тієї різношерстої маси зумів витворити одноцільне українське військо, що з завзяттям і вірою служило своїй молодій державі й потоками крови боронило її незалежности.

Хмельницький був полководцем на велику міру. У способах ведення війни був безоглядний, не признавав ніяких вагань, ні пересудів, кожний шлях, що вів до перемоги, був для нього однаково добрий. Він умів опанувати широкі простори й вів боротьбу широкими лініями. Не спинявся на малих перешкодах, не любив облягати замків чи «курників», як їх називав,— а йшов просто на головні сили ворога. Його війська посувалися з незвичайною швидкістю, залишаючи нераз далеко позаду обози. Ворога вмів зайти несподівано й відразу бив на нього всією силою. Перемогу осягав скомбінованим наступом кінноти й піхоти: кіннота починала бій і витягала вороже військо в поле, піхота, обкопана в шанцях, сильним обстрілом нищила ворогів донащаду.

Хмельницький міг провести свої задуми, бо за ним ішли маси. Де тільки появилося козацьке військо, як-стій підіймався нарід, виступав проти шляхти, проганяв панів та їх урядовців, піддавався козацькій владі. Чим-дуж повставали уряди на козацький зразок, організувалися сотні, полки, творилося військо. Так було на Правобережжі, на Поділлі, в Галичині, на Волині, на Поліссі, навіть на Білій Руси. Це обєднання воєнних дій із соціяльними й національними давало козацькій державі незрушну основу. «Як далеко козацька шабля засягла, так далеко й козацька влада мусить бути»,— говорив Ів. Виговський, військовий писар і Хмельницького співробітник.

Початки повстання. Всенароднє українське повстання, що почалося 1648. р., мало різний підклад; на нього склалися причини соціяльні, економічні, релігійні, національні. Але безпосередній почин до нього дала козаччина, і то реєстрове військо. Ординацію 1638. р. проведено в життя з незвичайною суворістю. Хоч реєстрові козаки були цілком льояльні, немало заслужилися в боротьбі з татарами, то їм ані крихітки не попущено з драконських постанов, які впали на них після невдалого повстання. Козаки не відзискали давньої самоуправи, ні вибору старшини, ані навіть шпиталю у Терехтемирові; на всі прохання та посольства діставали тільки порожні обіцянки. На короткий час козацькі шанси поправилися тоді, коли король Володислав IV. придумав плян війни з Туреччиною при співучасти Венеції й Риму: козаки мали рушити на Чорне море й спинити тут турецьку фльоту. В 1646. р. до Варшави їздили в посольстві від реєстрових військові осавули Іван Барабаш і Ілляш Караїмович та сотники Максим Нестеренко й Богдан Хмельницький. Король обговорив із ними плян походу, пообіцяв привернути давні вольності й побільшити число реєстрового війська. Але польський сойм відмовився від війни з Туреччиною й усі королівські пляни пішли нінащо. Козаки не то що не дістали ніяких полегкостей, а й попали під іще гостріший режім.

Мапа походу Хмельницького проти поляків.
Місце битви під Жовтими Водами.

«Жалуємося на панів державців і уряди українні, що, хоч ми в усьому їм послушні, вони поводяться з нами не так, як годилося б поступати з лицарськими людьми, а гірше збиткуються над нами й роблять нам кривди, ніж своїм невільникам. Не тільки в майні свойому, а й у самих собі ми невільні. Хутори, сіножаті, луки,

ниви, ріллі, стави, млини, аби йно вони у нас козаків панові-урядовцеві сподобались,— силоміць відбирають, нас самих без ніякої вини обдирають, бють, мордують, до вязниць саджають, на смерть убивають, і так силу товаришів поранили та покалічили. Десятину бджільну й поволовщину беруть у козаків нарівні з міщанами. Синам козацьким не тримати при собі старих матерей, ані батьків своїх, і так неборака-козак мусить за них давати чинш і всяку повинність міську. Жінкам козацьким, що залишились по смерти чоловіків, не то що трьох років, а то й одного року не вільно прожити — хоч би яка стара була, її зараз підтягають під податки панські нарівні з міщанами і без милосердя грабують.

«Панове-полковники теж поводяться з нами не так, як обіцяють і присягають; щоб мали боронити нас у наших кривдах від панів-урядовців, вони ще їм помагають проти нас і вояками і драґонами, що їх при собі мають. Аби котрому що сподобалося в нас,— який кінь добрий, чи зброя, чи щось инше відступай йому, ніби продажем, а то за пів-дурно; а не відступив, тоді журись, небораче-козаче, собою! Віл чи ялівка челяді вояцькій на очі не попадайся: сіно у стогах і збіжжя зжате в полях забирають силоміць, як своє власне.

«Коли ми йдемо на звичайну залогу на Запорожжя, то й там, на Дністрі, панове-полковники чинять нам неволю в дозвіллі нашому. З тих, що лиси ловлять, беруть по лисові з кожної голови, а як не спіймав лиса, відбирають за лиса від козаків самопали. Хто рибу ловить, зловлене для пана полковника; а не має коня, щоб його відставити, тоді водою — підводою, плечима своїми вивози. З добичі, як Бог часом пощастить, беруть половину, не кажучи про ясир,— усе від нас повідбирали, так, що нема за що й працювати. Щоб вирвати від козака, що в нього побачать, якстій до тюрми, до вязниці, за якунебудь притичину: викупайся тоді, козаче-небораче, роздягайся догола, давай своє в нагороду»...

Так писали козаки у своїм листі до короля. Реєстрове військо хвилювалося, бурилося та чекало нагоди, щоб повстати проти такої неволі.

Богдан Хмельницький переходив те саме, що всі козаки. Чигиринський підстароста Чаплинський напосівся на нього, почав стягати з нього безправні податки, потім напав на його хутір, забрав збіжжя й худобу та так побив малого сина, що хлопець умер. Хмельницький, доведений до одчаю, почав змовлятися з иншими козаками. За те його увязнили й тільки на поруку чигиринського полковника Кричевського випустили з вязниці. Тоді Хмельницький рішився на повстання і при кінці 1647. р. разом із сином Тимошем і довіреними товаришами подався на Запорожжя.

Жовті Води і Корсунь. На Низу до Хмельницького пристали різні добичники, «пластуни, луковники, лисичники», здебільша, давні випищики, що перед владою ховалися по Дніпрових островах. Спершу всього війська не було більше, ніж 500 людей. Дня 2. лютого 1648. р. Хмельницький напав на Січ, де стояв залогою черкаський реєстровий полк, захопив харчі й позабирав усі човни. Дня 9. лютого, вопівночі, ударив удруге на Січ і тоді реєстрові ко-

Білгород (Акерман).

Турецька кріпость над гирлом Дністра.

заки перейшли до нього; полковники з драґонами врятувалися втечею.

Сподіваючись нападу поляків, Хмельницький почав готовитися до війни. На острові Бучках, у сусідстві Січі, побудував сильні фортифікації й почав закликати до себе охотників. Рівночасно ввійшов у переговори з татарами й запевнив собі допомогу мурзи Тогай-бея.

Польський гетьман Микола Потоцький задумав не допустити повстанців на «волость» і вислав на Хмельницького збройну експедицію. Головні сили пішли з Корсуня правим берегом Дніпра, під проводом козацького комісаря Шемберґа, відомого з гострої поведінки з козаками та молодого Степана Потоцького. При них було до 2500 реєстрових і 1500 польського війська. Друга половина реєстрових поплила човнами, Дніпром і мала десь у степу зустрітися з головним військом.

Хмельницький рішився не чекати на Запорожжі, а вийти назустріч противникам у степи. Військо його рахували на 3000 козаків і пару сот татар; але в підмогу мав іще прийти Тогай-бек. Козацьке військо йшло здовж річки Базавлука й увійшло на Чорний шлях, дорогу, протерту татарськими походами. На верхівях річки Саксагані 29. травня 1648. р. повстанці зустріли переяславський реєстровий полк, що йшов у передній сторожі королівського війська. Прийшло до сутички й татари розбили цей «кошик» (малий табор). Трохи далі, над Ж о в т и м и В о д а м и, дійшло до стрічі з військом Шемберґа. Шемберґ із реєстрованими полками виїхав назустріч, але татари так сильно вдарили на нього, що він мусів повернутися до табору. Поляки чимдуж почали окопувати табор валами й шанцями. Другого дня бою не було. Військо Хмельницького впорядковувалося, «презентувалося з корогвами», і тільки здалека накликувало, щоб реєстрові пристали до нього. Аж у ночі на 1. травня підготовлено наступ. Козаки тайком підійшли під самі польські шанці,підкопалися, попідвозили пушки, гаківниці, порох та почали приступ. Але поляки мали сильнішу артилєрію й відбили

їх. Тоді почалася позиційна боротьба. Повстанці замкнули звідусіль польські табор, почали його обстрілювати та вряди-годи йшли приступом: «день і ніч боротьба з ними була, і по кілька разів на день». Так минуло два тижні.

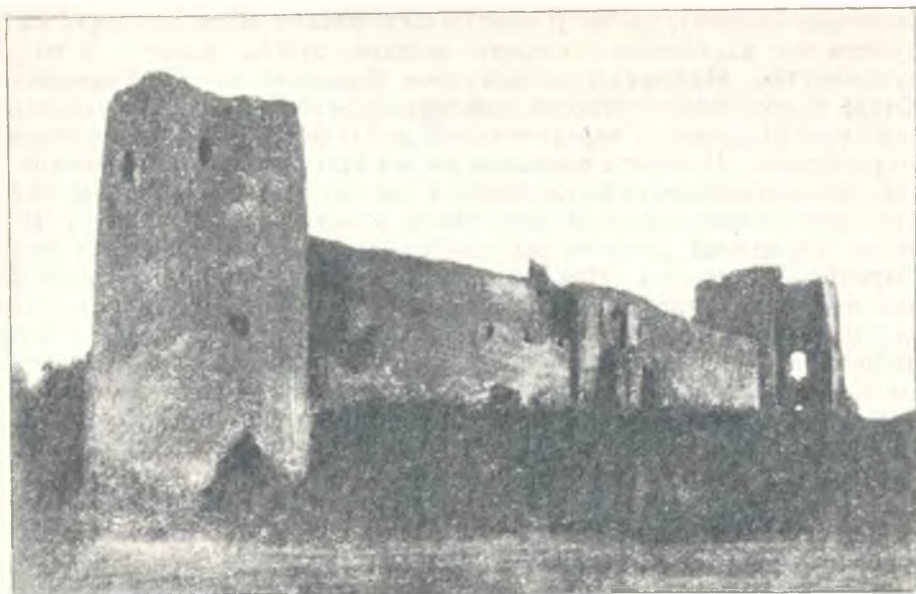
Хмельницький тимчасом перетягнув на свою сторону ті реєстрові полки, що плили на човнах Дніпром. Дня 4. травня 1648. р. між тим військом зчинився розрух: якийсь козак ухопив корогву й почав скликати «чернецьку раду». Старшина кинулася до зброї, але козаки пішли на неї, схопила її живцем і потім засудили на смерть. Повстанці обрали собі за старшого Филона Джалалія й під його проводом пішли до Хмельницького. Дня 12. травня вони були вже над Жовтими Водами, демонстративно пройшли повз польський табор, вистрілили з рушниць і подалися до Хмельницького. Другого дня за їх прикладом пішли й реєстрові Шемберґа,— всі попереходили до повстанців.

Шемберґові не було вже що й думати про перемогу, він почав переговори з Хмельницьким, погодився віддати козакам пушки й порох, коли йому дозволять відійти з польським військом до Крилова. Але на ці умови не погодився Тогай-бей — йому хотілося пограбувати польський обоз. Тоді Шемберґ рішився йти пробоєм. Упорядкував свій табор і під його охороною почав відворот. Татари пустилися за поляками, але добути табору не могли; бій тривав цілий день. Другого дня, 15. травня, поляки минули урочище Княжі Байраки, але козаки наздогонили їх у якійсь балці. Тут прийшло до вирішної розправи, «вступним боєм бралися, що з обох сторін немало трупа упало». Козаки розірвали польський табор, розбили військо і забрали в полон усю старшину. Зненавидженого Шемберґа вони на місці вбили, инших віддали татарам, до татарської неволі дістався й син Потоцького, Степан.

Максим Кривоніс.
Зі сучасної ґравюри. Це правдоподібна карикатура козацького полковника, зненавидженого шляхтою.

По перемозі Хмельницький разом із татарами рушив далі, щоб розправитися з головним польським військом. Швидким походом він подався на Чигирин, де стояв Потоцький. Але польський гетьман на вістку про погром передових військ рішився уступити в безпечніші місця. Він перейшов річку Рось і за Корсунем на якомусь старому валі заклав оборонний табор. Але козаки наздігнали його тут, перейшли Рось у инших місцях і загатили річку, що вода почала нараз спадати. Тоді Потоцький рішився уступити далі й під охороною табору подався здовж Росі на Богуслав. Але козаки й татари встигли вже випередити його і замкнули шлях під Гороховою Дібровою. Тут була глибока, болотяна долина між двома кручами. Козаки перекопали й зарубали дорогу, заставили воду й побудували шанці. Як тільки поляки ввійшли

Замок в Пилявцях. Західно-північний бік замку з р. 1900.

сюди, козаки й татари почали з усіх боків їх обстрілювати. Польський табор не міг розвинутися в тісному місці, вози й пушки застрягли в болоті. Почалася завзята боротьба. Козаки підступали так близько, що рушницями «трохи не до боку діставали». В одну мить розірвали лінію табору й ввірвалися між польське військо. Потоцький, що був попереду, якось видобувся з юрби, але козаки його обскочили й він, ранений, попався в полон, таксамо й польний гетьман Каліновський. Середина табору боронилася найдовше, але остаточно й вона пішла врозтіч. Мало хто найшов спасення в утечі,— багато війська погинуло, ще більше дісталося в татарську неволю. Це було 26. травня 1648. р.

Народнє повстання. Зпід Корсуня Хмельницький перейшов під Білу Церкву. Це було останнє місто, де стояв реєстровий козацький полк, і козаки вважали Білу Церкву за «стару гряницю» своїх земель. Тут гетьман відсвяткував свою перемогу: «тріюмф по виграній відправував, усіх трубачів та сурмачів звівши докупи, з гуком великим», оповідав очевидець. Тут він свій похід спинив. Він осягнув те, до чого козаччина змагала, визволив реєстрове військо з неволі, уможливив широкий доступ до війська всім давнім випищикам, привернув козацькі вольности, усунув із козацької території польські воєнні сили. І здобув навіть куди більше, ніж думав, бо польська армія була розгромлена доостанку й королівська влада уступила з Наддніпрянщини. Тепер треба було дати війську відпочинок, занятися внутрішньою організацією, опанувати ті великі маси, що кинулися були до повстання.

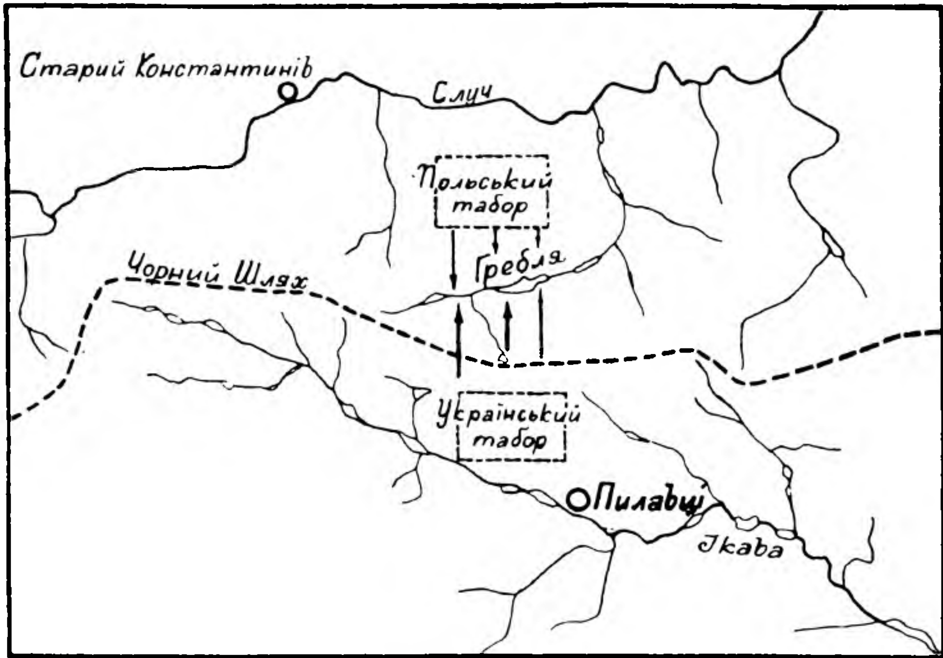
Повстанчий рух із незвичайною швидкістю поширився в цілій Наддніпрянщині. Соціяльні й національні відносини на Україні

були такі напняті, що як тільки козаки почали війну, до зброї кинулося все населення,— селяни, міщани, дрібна шляхта, а то й духовенство. Найраніш розвинулася боротьба на Лівобережжі. Князь Ярема Вишневецький, власник Лубенщини, сильно утискав там своїх підданих, і нарід, звиклий до свободи, здавна готовився до розправи. Як тільки прийшли вістки про перемоги Хмельницького, повстання вибухло так нагло й так сильно, що Вишневецький з щістьтисячним військом ледви встиг утекти через Дніпро на Полісся. Повстанці здобули всі лівобережні міста й замки: Лубні, Пирятин, Переяслав, Ніжень, Остер і багато инших. Народний рух посувався лявіною все далі на північ. Не оперлися навіть сильні замки в Чернигові, Новгороді Сіверському і Стародубі, хоч місцева шляхта сильно боронилася — повстанчі відділи вдерлися аж у гряниці великого князівства Литовського. Скрізь творилися полки, на зразок козацьких; як провідники визначилися Мартин Небаба, Максим Гладкий, Петро Головацький і ин.; вони всі піддавалися під владу Хмельницького.

На Правобережжі війна обгорнула відразу Київщину і Брацлавщину. Тут появилося кількох талановитих ватажків, що збирали довкола себе великі маси народу, йшли походом усе далі, добуваючи місто за містом, замок за замком. Голосне імя добули собі Іван Ганжа, відомий здавна «польовий вожд», піп Степан, Трифон з Бершаді і ин. Але славою перейшов усіх Максим Кривоніс. Якого він був роду, про це різно говорили; одні називали його міщанином із Острога, инші з Могилева, ще инші казали, що він чужинець, шотляндець, який брав участь у трицятьлітній війні, плавав багато по Средиземному морі й потім замандрував на Україну. Він зводив завзяті бої зі шляхтою й визначився особливо в боротьбі з Вишневецьким. Гордий маґнат перейшов на Волинь і звідтіль намагався спинити повстання, жорстоко караючи повстанців. Кривоніс 17. липня зайшов йому дорогу під Махнівкою, погромив княже військо й переслідував князя аж під Заслав. Тут на лицарський спосіб визвав Вишневецького на бій у чистому полі: пятиднева битва 27—31. липня 1648. р. покінчилася перемогою повстанців. Повстанчі ватаги добули всі великі замки на Правобережжі, Умань, Брацлав, Винницю, Красне, Немирів, Тульчин і багато инших; 9. серпня упав і Бар, який уважали нездобутною твердинею.

Пилявці. За той час Хмельницький пробував у Чигирині,— займався орґанізацією козацького війська. До нього напливали великі маси охотників, яких треба було порозділяти в полки та сотні, озброїти, випробувати, ввести у військову дисципліну. Дотого ж гетьман мусів увійти в переговори з Кримом, із Туреччиною, з Молдавою, з Москвою, щоб приєднати собі їх допомогу, чи невтральність у дальшій війні. Він вислав посольство й до Варшави, але польський сойм проголосив війну з козаками і польське військо вже збиралося на Волині.

З незвичайною енерґією гетьман змобілізував свої сили; головний табор був над Масловим Ставом над річкою Росавою, де козаки здавна збиралися в походи. Коло 25. липня 1648. р. українська армія подалася на захід. Попереду пішов Кривоніс, за ним

Місце битви під Пилявцями.

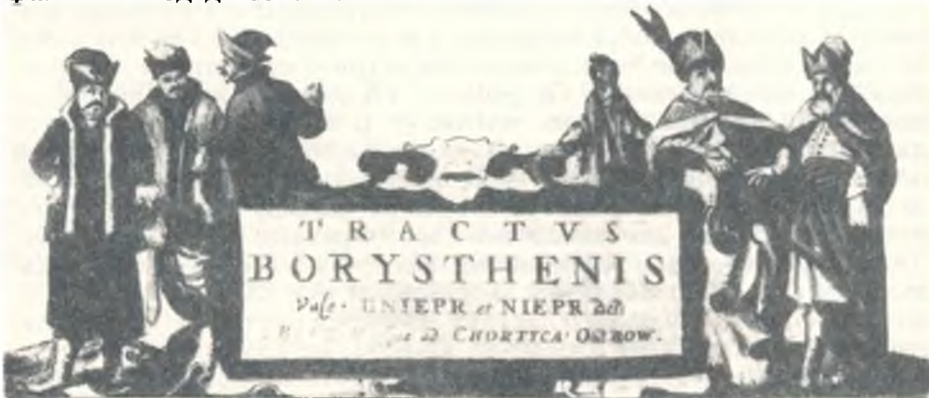
Ганжа з уманським полком і Іван Гиря з білоцерківським, за ними спровола йшов сам Хмельницький із головними силами, шляхом на Паволоч, Янушпіль, в околиці Хмільника. Тут у Пилявцях заклав обоз під замком, тут і прийшло до вирішного бою з поляками.

Козацький табор стояв над річкою Іковою в оборонному місці, серед річок, ставів і болот; його укріплено окопом і возами, що стояли в шістьох рядах. Довкола був нерівний терен, простягалися яри та балки. На північ, над малою річкою, йшла переправа в напрямі на Констянтинів; тут на греблі козаки повисипали шанці.

Дня 19. вересня коло Констянтинова появилося польське військо, дуже велике, добре озброєне, з величезним обозом. Але одноцільного проводу не було, командували три «реґіментарі», Заславський, Конєцпольський і Остророг — (Хмельницький з погордою прозвав їх «перина, дитина, латина»). Вони не змогли утримати дисципліни й ладу у війську. Заки ще укріплено табор, передові полки кинулися на козаків. Розгорілася боротьба біля греблі. Тричі наступали поляки, тричі брали греблю, спершу піхота і драґони, потім кінні полки, але козаки все новими силами відбивали атаки. Так пройшли три дні. Хмельницький спершу тільки відбивався,казали, що чекав більшої татарської підмоги. Аж 23. вересня 1648. р. він дав наказ до головного наступу. Наперед пустив татар. Їх було небагато, всього 3000. Польська кіннота, не слухаючи команди, кинулася на орду. Почалася безладна боротьба по ярах та балках. Все нові й нові польські корогви летіли в бій, і не можна було їх стримати. Хмельницький використав цю метушню, і козацька ар-

тилєрія почала сильно обстрілювати греблю. Польське військо не витримало обстрілу й чим-дуж лишило шанці. Тоді до наступу рушила козацька піхота. Під її напором поляки почали уступати до свого табору. Але виявилося, що цей табор закладено в такому невигідному місці, що з нього боронитися буде годі. Тоді польські полководці наказали відворот на Костянтинів. Козаки й татари напирали далі, і тоді серед поляків зчинилася така паніка, що ніяк не можна було утримати війська в ладі. «Як прийшов вечір», писав польський офіцир, «панове регіментарі й полковники зїхалися тихцем і, ховаючись у темній ночі, зі всієї сили почали втікати. І покинули корогви, знаки, гармати, табори і вози численні, що рахуються на многокроть сто тисяч. Як кінне військо побачило, що нема старшини, покидало на землю зброю, панцирі, копії, і все пішло врозтіч, видавши на різню піхоту... Всі наші біжать потомлені на всі боки, инші й пішки ідуть, ведучи за собою коні... Бо такий страх, така морока обхопила наших, що втікали чвалом, поки коні могли, казали, що за ними татари йдуть!...» «Взяв ворог табор; у ньому пребагато воєнного і столового знадібя, що його з усієї корони понавозили найзнаменитіші панове, вибираючись на війну не так з залізом, як зі сріблом і золотом. Вічний сором, незабутня втрата для поляків».

Зпід Пилявець Хмельницький рушив на Галичину. Тут відразу вибухло всенароднє повстання, почалася боротьба по всіх містечках і селах. Особливо вславився шляхтич із Покуття Семен Височан, що під Отинією зібрав був 15.000 війська. Хмельницький спинився підо Львовом (9—23. жовтня 1648. р.), але добувати міста не думав, відразу почавши переговори з міщанами за окуп. Дрібну боротьбу підо Львовом вели тільки ватаги черні. Дня 15. жовтня 1648. р. Максим Кривоніс добув львівську фортецю, Високий Замок. Зпідо Львова гетьман швидким походом пішов під Замостя, йому хотілося бути ближче Варшави, де вирішувався вибір польського короля. Коли ж королем обрано Яна Казимира, за яким заявлялися козаки, Хмельницький уклав тимчасове перемирря, приняв демаркаційну лінію на Горині і вернувся в Наддніпрянщину. В день Свят-вечора перед Різдвом він відбув тріюмфальний вїзд до Києва.

Козацькі типи. З карти Бопляна.

Високий Замок у Львові, здобутий М. Кривоносом 1648. р.

7. Війни Хмельницького

Зборівська перемога. Хмельницький мав надію, що з новим королем зможе вдержати добрі відносини й забезпечити те, що здобув для козаччини і для всієї України. Але між Україною та Польщею було так багато суперечностей, що без збройної боротьби не можна було їх вирішити. В червні 1649. р. польські війська перейшли Горинь і почали наступи на селянські відділи, що стояли тут залогами. Під Шульжинцями вони розбили полки Івана Донця й Таборенка. В цьому бою брали участь з українського боку й жінки, одна з них, Солохна Донцівна, попала в польський полон і поляки покарали її на горло як чарівницю. З Острополя уступив Кривоносенко, піддався і Звягель. Та за той час Хмельницький змобілізував козацькі полки й рушив на поляків. Брацлавський полковник Данило Нечай розбив польське військо під Межибоджем, сам Хмельницький ударив на Старий Констянтинів. По польському війську пішов сполох. «Панове реґіментарі», оповідав польський офіцир, «поки мали діло з мужиками, давали собі раду ненайгірше; тепер, як прийшло до самих козаків і татар, зовсім потратили голови, один до одного їздять, військо ж вуха наставляє». Порішили повернутися 26. червня 1649. р. «Цей наш відворот рівнявся втечі,— я вдавати не вмію», признався польський полководець Фірлєй.

Польське військо уступило до Збаража й обкопалося в оборонному таборі під охороною замку. Провід над обороною перебрав Ярема Вишневецький. Українські й татарські війська обступили Збараж і почали облогу. Козаки пробували спершу перемогти поляків приступом; у боротьбі полягли полковники Бурлюй, славний із морських походів на Синопу і шляхтич Морозовицький, що за ним «чернь дуже жалувала»; полковник Богун дістав рану. Та пізніш замкнули Збараж тісною бльокадою, що ніхто не міг «ані пташкою перелетіти».

Частину війська під проводом Михайла Кричевського гетьман вислав на Білу Русь проти литовських військ. Але гетьман Януш Радивил переміг козаків у битві під Лоєвом. Кричевський дістався в полон і від рани вмер.

На підмогу Збаражеві зібрався король Ян Казимир, шляхом на Сокаль і Добротвір. Хмельницький непомітно забрав більшу частину війська зпід Збаража й виступив назустріч королеві під Зборів. Поляки не мали добрих відомостей про рухи українських військ, для них цей наступ був несподіванкою. Дня 15. серпня 1649. р., коли польське військо зближалося до Зборова і стало над багнистою річкою Гнізною, вдарила на нього козацька й татарська кіннота (між Метеневом та Зборовом). Заскочені поляки заметушилися, без ніякого ладу пішли в бій, знайшлися як у пастці, довкола замкнені військом, що наступало. Полягло тут до 4000 людей,— «увесь квіт польської шляхти стерла рука ворога». Половина табору з усякими запасами дісталася в руки татар.

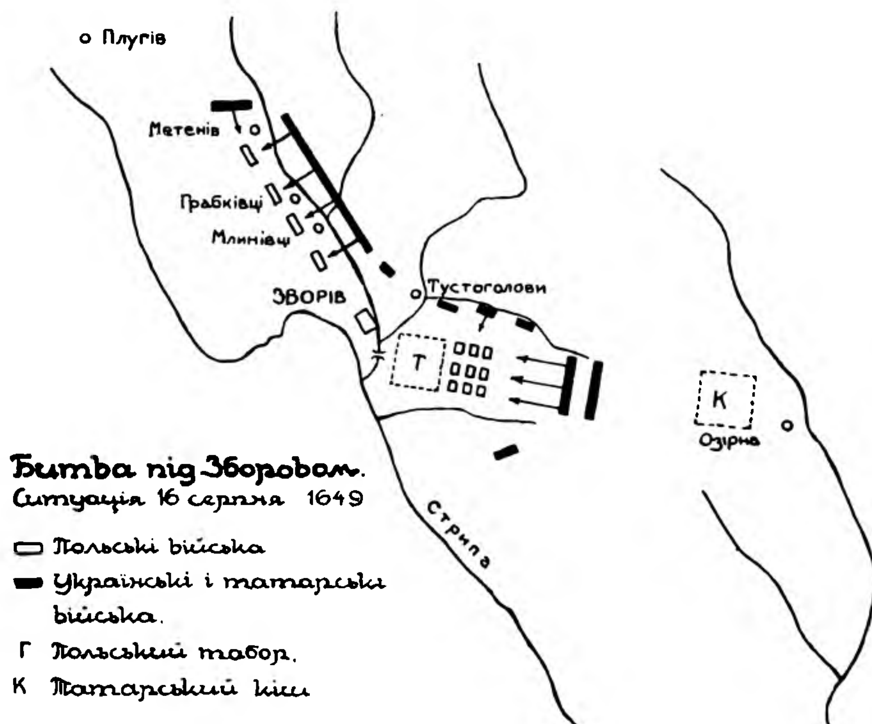
Тимчасом передові польські полки, де був і Ян Казимир, заняли Зборів і спинилися на другому боці Гнізни. Але тут виступили головні сили Хмельницького й наперли на них. Поляки замкнулися в оборонному таборі, окопалися і пробували звести бій. Але татарська кіннота разом із українською піхотою так сильно наперли на польські полки, що вони мусіли уступити до табору. Другого дня козаки добули містечко Зборів і з усіх боків замкнули польський табор. Козацька артилєрія сильно обстрілювала шанці, а піхота рушила до наступу. Серед польського війська повстала метушня — поширилася чутка, що старшина втікає. У цій критичній хвилині король почав із Хмельницьким і ханом переговори й довів до відомого Зборівського миру, дня 18. серпня 1649. р.

Полковник Михайло Кричевський.

Цей мир дав правні основи козацькій державі. Три наддніпрянські воєвідства, київське, брацлавське й чернигівське стали окремою козацькою територією. Західня границя йшла здовж Случу, це була т. зв. козацька лінія; польські війська не мали права її переходити. Козацьке реєстрове військо мало налічувати 40.000. Козаки стали упривілєйованим станом, у їх руки перейшла вся управа країни.

Берестечко й Батіг. Але мир з Польщею був нетривкий. З українського боку було невдоволення, що не вдалося удержати під козацькою владою всіх просторів, занятих запорозьким військом; а польські маґнати й шляхта не думали зрікатися України. Незабаром прийшло до нової боротьби.

Війна почалася з того, що польний гетьман Мартин Каліновський із початком лютого 1651. р. рушив на козацьку лінію. Брацлавський полковник Д а н и л о Н е ч а й вийшов проти поляків до містечка К р а с н о г о, але тут поляки обступили його і в завзятому бою 20. лютого 1651. р. Нечай поляг. Польські війська заняли погряничні козацькі замки Мурахву, Шаргород, Чернівці, Стіну, Ямпіль. Каліновський почав облогу Винниці. Кальницький полковник Іван Богун цілий тиждень боронив міста дуже завзято й відбив усі польські наступи. Тимчасом надійшли передові полки армії Хмельницького й під Л и п і в ц е м 19. березня так сильно вдарили на поляків, що польське військо почало у сполоху тікати. Була справа подібна до пилявецької, писав очевидець-поляк. Один козацький корпус, під проводом ґенерального осавула Демка Михайловича з допомогою Богуна, загнав військо Каліновського аж до Камянця.

Хмельницький пішов далі й у травні став із головними силами під Зборовом, чекаючи тут головного польського війська, що вийшло в похід під проводом Яна Казимира. Але король вибрав инший шлях — на Сокаль і Дубно. Тоді Хмельницький завернув назад і подався на Б е р е с т е ч к о.

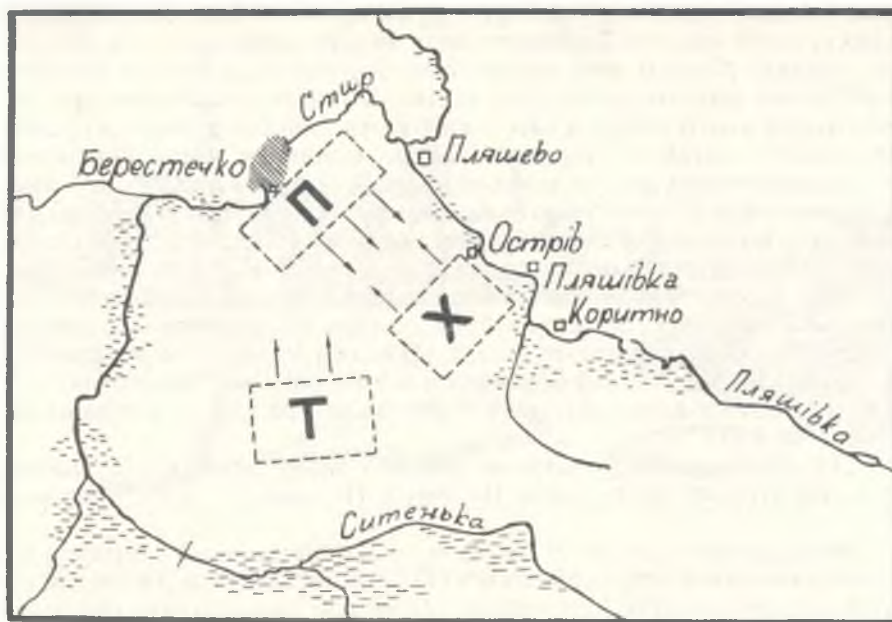
Король перейшов тут річку Стир і укріпився на рівній площині між Стиром та Пляшівкою. Козацький табор став напроти польського, на милю, над Пляшівкою. Але це місце не було вигідне, бо терен був горбкуватий, а над річкою тяглися широкі багна. Під Берестечко прийшов і хан Іслам Герай із ордою і став оддалік

за козацьким табором. Українське військо рахували на 100.000 і більше, татар на 80.000, поляків до 160.000; але це цифри непевні, справжнього боєвого війська було значно менше. А все ж це була найбільша битва за Хмельниччини.

Дня 28. червня 1651. р. почалися бої гарцівників, на нерівному терені, що відділяв обидва табори. Другого дня, 29. червня, поляки значною силою виступили на козацький табор, що не був іще упорядкований. Але Хмельницький ударив на них з боку і відтяв польське військо від його табору; тоді лягло біля 7000 поляків, козаки добули 28 корогов, між инншим і прапор гетьмана Потоцького. Це незвичайно підняло настрій українського війська. Але третього дня, 30. червня, поляки ще більшою силою пішли на козаків. З допомогою артилєрії польська кіннота переламала козацькі лави й сильно їх погромила: орда серед панічного сполоху почала втікати.

Щоб заспокоїти татар, Хмельницький із Виговським подалися до ханського табору. Але тут сталася нечувана річ — хан захопив гетьмана зі собою і з цілим військом відійшов зпід Берестечка. Козаки залишилися в таборі без проводу. Серед війська прийшло до розрухів, зчинилася метушня. Старшина з великим трудом привернула лад. Гетьманом обрано спершу кропивенського полковника Филона Джалалия, що добув собі славу ще під Жовтими Водами, потім Матвія Гладкого. Козаки укріпили сильніше табор і успішно відбивали польські наступи. Зроблено також кілька випадів на польські шанці. Але поляки знали про відхід татар і події серед козаків та сильним перстнем фортифікацій почали замикати український табор. Із Бродів спровадили тяжку артилєрію, що сильно била в козацькі вали. Частина польського війська перейшла на правий бік Пляшівки, щоб і звідтіль атакувати козаків. Там загатили греблею річку і вона широко розлилася. Супроти тяжкого становища старшина рішила вивести табор із невигідного місця й почати відворот. Козаки побудували мости на річках,— не шко-

Плян бою під Берестечком. П — поляки, Х — військо Хмельницького, Т — татари.

дуючи ні возів ні всякого воєнного знадібя, щоб загатити болота. Богун із кількома тисячами перейшов за Пляшівку, вдарив на поляків і захопив їх позиції. Але народні ватаги, що були в козацькому таборі, не зрозуміли цих заходів. Нараз поширилася чутка, що старшина тікає...

Наново зчинилася метушня 10. липня 1651. р.,— чернь кинулася тікати наосліп. Все позбивалося на вузьких переправах. Багато людей потонуло в багницях та озерах. Серед стиску не можна було вивезти табору,— залишилася й частина пушок. Це була страшна катастрофа.

Хмельницький, добувшись із татарської неволі, кинувся рятувати становище. З незвичайною енерґією взявся орґанізувати оборону на лінії Білої Церкви. Польське військо, що ввійшло в Київщину, застало тут могутні фортифікації. Під Таборівкою 13. серпня козаки бій виграли й польський похід спинили. Але за той час литовське військо під проводом Януша Радивила добуло Київ і з півночі почало наступ на козаків. Тоді Хмельницький був примушений приняти некорисний мир, підписаний під Білою Церквою 28. вересня 1651. р. Число реєстрового війська зменшено до 20.000, козацьку територію обмежено тільки до київського воєводства, шляхті привернуто її давні маєтности, а селяни мали повернутися до панщини.

Але Білоцерківський договір не протривав і року. Влітку 1652. р. несподівано прийшло до нової боротьби з поляками. Хмельницький висилав тоді до Молдави свого сина Тимоша. Він повідомив про це польного гетьмана Каліновського і прохав, щоб

поляки не перешкаджали цьому походові. Але Каліновський зібрав військо і став під **Б а т о г о м**, на правому боці ріки Богу, на шляху, яким мав іти Хмельниченко. Він уставив табор на просторій, гладкій рівнині, яку тяжко було боронити; дотого ж таборові укріплення розтягнув на цілу милю. Хмельницький чим-дуж вислав проти нього татар, а сам із козаками швидко рушив за ордою. На початку битви, 1. червня 1652. р., поляки відбили передовий татарський полк і досить побили орду. Але потім надійшли більші татарські сили й загнали польську кінноту до табору. Другого дня надійшли козацькі полки й окружили табор. Німецька піхота сильно боронилася, але козаки перемогли її своїм обстрілом, перервали лінію табору й увійшли до середини. Серед польського війська почалася метушня, зчинився бунт, хотіли Каліновського звязати й видати татарам. Кіннота пішла врозтіч і трохи її вирятувалося від татар. Каліновський боронився ще якийсь час із піхотою, але козаки добули його позицію, і він поляг разом зі старшиною, 2. червня 1652. р.

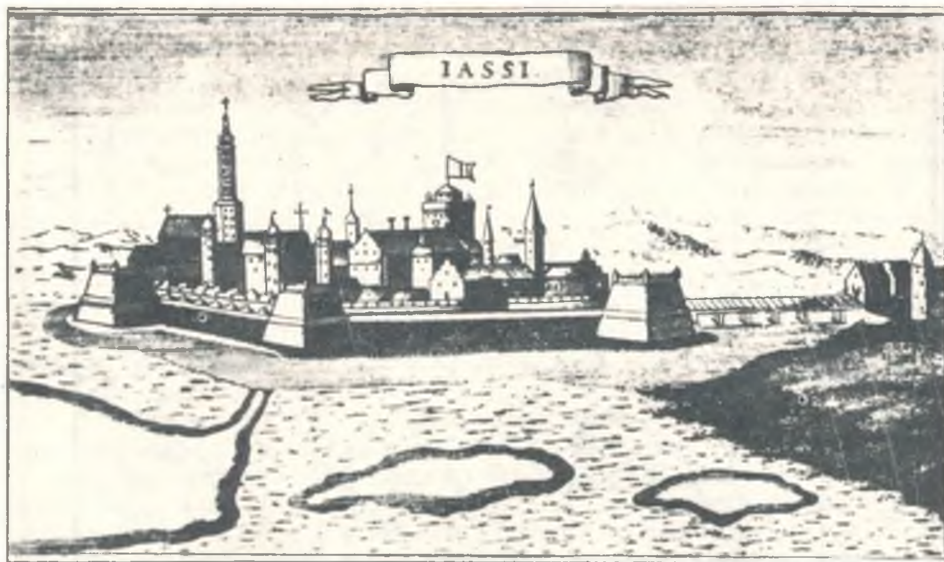
По цій перемозі українські війська знову заняли цілу давню свою територію, до гряниць Волині й Поділля.

Молдавські походи. В цьому часі Хмельницький старався закріпити козацьку державу союзом із балканськими державами, що були під зверхністю Туреччини. Особливо важні були для нього близькі звязки з сусідньою Молдавою, бо тудою йшла торговля з України й у війні з Польщею він потребував забезпеки з цього боку. Він задумав одружити свого старшого сина Тимоша з Розандою, донькою молдавського воєводи Василя Лупула. Для цієї справи він уладив аж чотири походи на Молдаву.

Перший похід був приготований у великій тайні й відбувся так швидко, що для всіх був несподіванкою. З кінцем серпня 1650. р. Хмельницький рушив із Гуманя з 40.000 козаків і 20.000 татар, у напрямі на Поділля, але несподівано в Ямполі перейшов Дністер, заняв Сороки й пустив татар на Молдаву. Потім із козацьким військом перейшов Прут і станув під Ясами. Лупул утік до Сучави і звідтіль навязав переговори,— погодився дати свою доньку Хмельниченкові за дружину.

Але берестецька невдача відсунула гетьманські пляни на два роки. Та після щасливої битви під Батогом, у червні 1652. р., Хмельницький вислав знову збройну експедицію на Молдаву нагадати воєводі його обіцянку. І справді, 30. серпня відбулося весілля Тимоша з Розандою.

Звязки з українським гетьманом стягнули на Лупула несподівану війну: проти нього виступили волоський воєвода Степан Басараб і семигородський князь Юрій Ракоці і прогнали його з Молдави. Лупул удався за підмогою до Хмельницького. І хоч загрожувала війна з Польщею, гетьман рішився помогти сватові. Тиміш із 10.000 кінноти незвичайно скорим походом, за 7 днів, пробіг дорогу з Чигирина до Молдави, погромив волоські й семигородські війська, 2. травня 1653. р. добув Яси й разом із Лупулом пішов у Волощину, переслідувати воєводу Степана. Але під **Т о р г о в и щ е м** (Тирговішше) 27. травня потерпів сильний погром — війська противників знову ввійшли до Молдави.

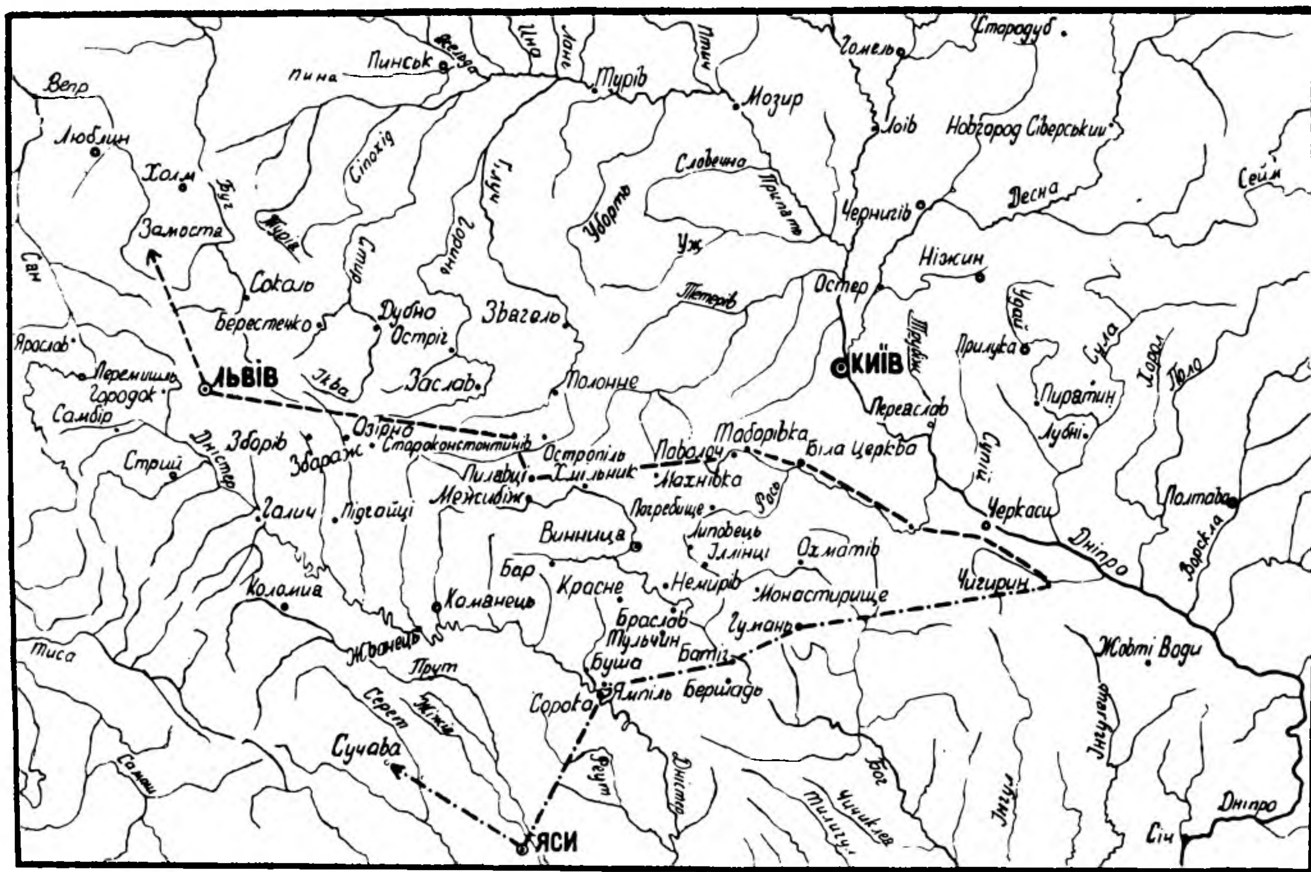
Яси. Фортеця і столиця Молдавії над Прутом. Гравюра з XVIII. в.

Тиміш зараз після того виїхав на Україну, але незабаром ізнову появився в Молдаві з новим 20-тисячним військом, нанятим за гроші Лупула. Він пішов на Сучаву, яку облягали волохи з семигородцями, пробився крізь ворожу заставу й визволив замкнену в Сучаві молдавську залогу. Але тут ізнову облягли його вороги. Козаки сильно окопалися під сучавським замком, відбивалися дуже хоробро, часто роблячи випади під ворожий табор. Сам Тиміш теж нераз із незвичайною відвагою виступав проти ворога. Але одного разу куля, що заблукалася, влучила його в ногу, й від рани він умер 15. вересня 1653. р. Козацьке військо боронилося в Сучаві ще три тижні, але остаточно мусіло капітулювати.

Так нещасливо покінчилися молдавські пляни Хмельницького, за які поплило багато крови.

Війна з Польщею 1653—1655. р. Війна з Польщею почалася на ново навесну 1653. р. Коронний обозний Степан Чарнецький, що відгрожувався «на лік не лишити русина», ввійшов у березні у Брацлавщину й добув і зруйнував Прилуки, Липовець, Погребище, Ілинці. Потім поляки облягли Монастирище. Але тут був сам Богун і він так сильно укріпив був місто валами, ровами й палісадами, що поляки тричі робили безуспішно приступ і втратили 600 найкращого свого війська. І хоч нарешті здобули і підпалили місто, замку здобути не могли. Богун у бою дістав рану в плече, але вів далі боротьбу, видобувся з замку і з полком кінноти несподівано з боку заскочив поляків так, що польське військо у сполосі відбігло, залишаючи на місці всю добич.

Вліті вибрався в похід сам Ян Казимир, відгрожуючись, що буде зимувати в Києві. Але під напором українських і татарських військ мусів завернутися й окопався під Жванцем. Польське

Мапа України в половині XVII. в. Напрямки походів Хмельницького зазначені крискованою лінією.

військо знайшлося тут знову у безвихідному місці. Але хан Іслам Герай дав перекупитися королеві і проти волі Хмельницького склав 15. грудня 1653. р. мир із поляками, при чому Ян Казимир дозволив йому брати з українських земель ясир...

Боротьба ставала щораз завзятіша й жорстокіша. Навесну 1654. р. поляки знову рушили на Поділля й на Брацлавщину. Всі містечка, слободи й села пішли з димом. Населення боронилося з одчаєм. У Немирові у якімось льоху замкнулося кількасот людей, але польське військо видушило їх димом. У містечку Ягубці лягло на валах 4000 народу. Оборонилися тільки Брацлав і Гумань. Гуманя боронив ізнову Богун. Він уладив такі сильні фортифікації, що крізь них пробитися сили не було. Козацька піхота з усіх сторін почала обстрілювати польську кавалєрію і драгонів так, що військо Чарнецького серед метушні відступило (4. квітня 1654. р.).

Такий сам наступ повторився восени 1654. р. Хороброю обороною уславилося містечко Б у ш а над Дністром. Міщани не хотіли піддатися навіть тоді, як місто вже горіло звідусіль, а жінка сотника Зависного підпалила бочку пороху, щоб знищити замок. Всі менші містечка й замки спалено і знищено донащаду. Польське військо дійшло знову до Гуманя. На підмогу полякам прийшли татари.

Хмельницький не мав достатньої сили, щоб ці польські походи спинити. Козацьке військо значно потерпіло в молдавських походах, народні сили не були здисципліновані й нераз у боротьбі не витримували, на татар також не можна було покладатися, бо у вирішних хвилинах вони мирилися з поляками. Тимто Хмельницький рішився звернутися до Московщини і в Переяславі в січні 1654. р. умовився про союз із царем. Одним із головних пунктів договору була московська поміч проти поляків. Московське військо, з 3000 людей, прийшло до Києва в березні 1654. р. Але протягом цілого року Хмельницькому не повелося вжити його до боротьби з поляками. Московські воєводи занялися будовою кріпости в Києві та переписом населення, а до бою не спішились. Аж тепер, коли Гумань знайшовся в небезпеці, воєвода Бутурлін рушив із Хмельницьким на поляків. Війська зустрілися на Д р и ж и п о л і коло Охматова. Бій тривав пять днів, від 29. січня до 2. лютого 1655. р. й був незвичайно завзятий. Полякам спершу повелося розірвати московський табор; москалі показалися маловартним військом, відразу хотіли піддаватися. Але козаки сильним ударом відперли польський наступ. Бій не покінчився нічиєю перемогою, але поляки все ж мусіли уступити на захід. Знову поруйнували Брацлавщину, а татари вивели з України великий ясир.

Тимчасом цар проголосив Польщі війну. Українські й московські війська мали вдарити рівночасно на Вильно й на Львів. На північний фронт, на допомогу цареві, пішов полковник Іван Золотаренко; він спершу добував литовські замки над Дніпром (Гомель, Новий Бихів і ин.), потім брав участь у поході на Минськ і Вильно. На добутій білоруській території утворено козацький полк, званий могилівським або чавським (від міста Чавсів). Сам Хмельницький із Бутурліном рушив на Галичину. Українське військо на три тижні спинилося під Камянцем, потім подалося на Львів. Польські війська уступили на захід. Під Г о р о д к о м

28. вересня 1655. р. погромив їх сильно миргородський полковник Григорій Лесницький. Українські й московські війська обступили Л ь в і в. Але облогу вели самі москалі, від 25. вересня до 8. листопаду 1655. р. Між українцями й москалями раз-у-раз приходило до непорозумінь і Хмельницький сам остерігав львовян, щоб не піддавалися на царське імя. Один козацький полк, під проводом Данила Виговського, ходив походом на Холмщину і здобував Л ю б л и н 15. жовтня 1655. р.; в умові з містом забезпечено участь у міській раді тамошній українській кольонії. Але тимчасом прийшли сюди вістки про напад татар на Наддніпрянщину. Хмельницький вдоволився окупом і Львів покинув. При відвороті татари заступили йому шлях під О з і р н о ю 18. листопаду 1655. р. У боротьбі сильно потерпіло московське військо, а Хмельницький мусів задобрити хана окупом.

Рейд Антона Ждановича. У 1656. р. Хмельницький склав союзний договір із семигородським князем Юрієм Ракоцієм і обіцявся допомогти йому добути польську корону. На підмогу Ракоцієві гетьман вислав помічний корпус 20.000 війська під проводом полковника Антона Ждановича. Серед старшин були Іван Богун, Ференц Рац, з роду сербин, чи якийсь инший балканець, Сулименко, з роду турчин Сулейман; військо було мішане, складалося з різних охотників, було між ним навіть 50 турецьких яничарів.

Жданович у лютому 1657. р. зійшовся з Ракоцієм під Стриєм, і разом із уграми рушив за Сян, у Малопольщу. Польські війська швидко уступали, й вояки Ракоція тільки й тим займалися, що по дорозі грабували всі міста й села. Попри Ланцут, Тарнів, Бохню вони дібралися аж до Кракова, взяли Краків без труду — і так козацьке військо знайшлося в мурах давньої польської столиці.

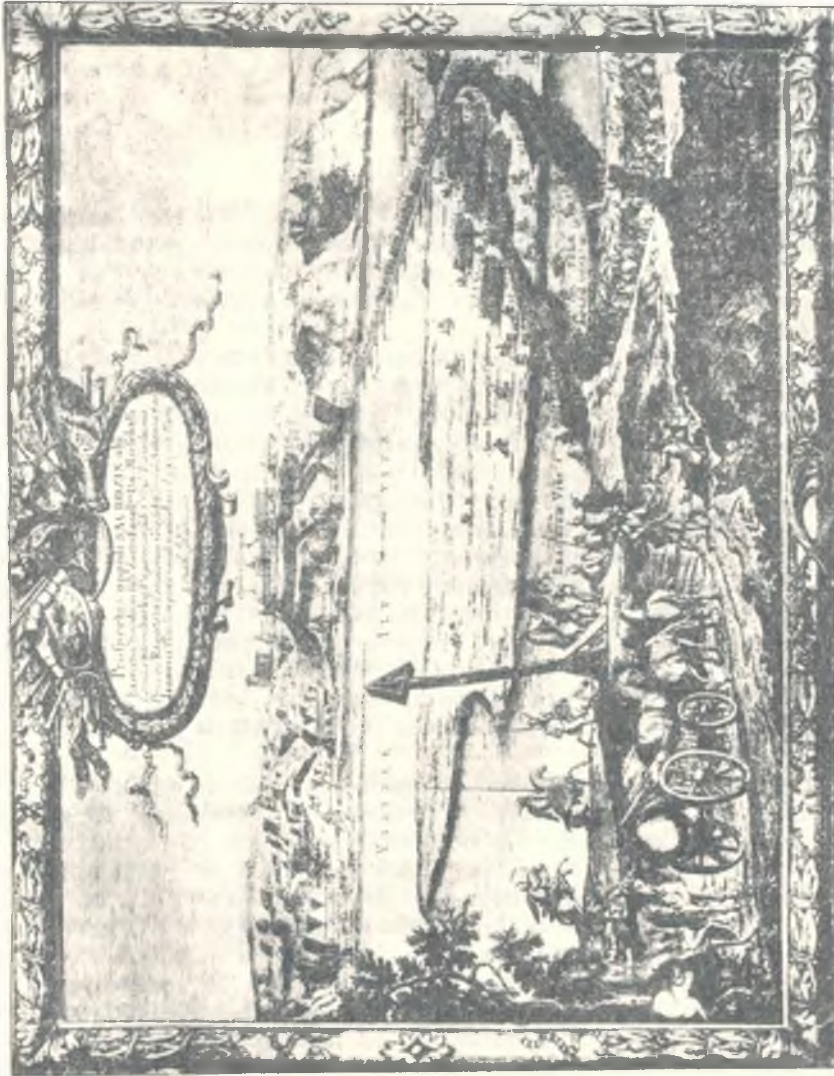
Потім Ракоцій перейшов на лівий беріг Висли. Тут уже було більше польського війська й бої були завзяті. У Ракові козаки попали в засідку — 400 людей поляки вирубали доноги, два тижні по вулицях лежали непохоронені трупи. Зате козаки знищили сусіднє містечко Іваниська. Під Сандомиром Ракоцій зустрівся зі шведським королем Карлом Ґуставом. Від козаків витав короля Жданович та хоч при ньому було «дуже скромне товариство». Карло прихильно приняв козаків і обдарував їх. Короля вразила недостача дисципліни в військах Ракоція — тимто він радив князеві приняти шведський спосіб таборування і шведську тактику.

Під Завихостом Ракоцій перейшов на правий беріг Висли й через Замостя, Люблин, Луків і Венґрів добився до Берестя. Жданович використав побут у Бересті на те, щоб приєднати Полісся для козацької влади; під його впливом пинський повіт приняв протекторат Хмельницького.

Звідси угорські й українські війська подалися знову в корінну Польщу. Ішли на Нарву й Буг і під Закрочимом переправилися через Вислу. Ця переправа зображена на сучасній картині (див. побіч). Дня 19. червня 1657. р. обєднана угорсько-шведсько-українська армія добула В а р ш а в у. «Козаки геть чисто розграбили місто; рядовики-шведи також посваволили в місті», оповідає очевидець. Таким чином козаки побували і в другій польській столиці.

Але тріюмф Ракоція був короткий: звідусіль почало надтягати

польське військо, й він мусів уступати з Варшави. До того ж шведський король старався перетягнути на свій бік козаків, особливо Ференца Раца. Князь почав відворот здовж лівого берега Висли аж під Сандомир. У війську цілком упала дисципліна; переправа через ріку під Завихостом коштувала багато труду і втрат. Козаки показали тут своє знання, переправлялися через Вислу чайками, човнами, поромами і всякими іншими способами.

З походів Ждановича. Перехід військ козацьких, шведських і семигородських через Вислу під Закрочином 1657.

Дальше відворот вів на Замость, Томашів, Раву Руську, Жовкву. Тут знову прийшло до боїв з поляками. Під Равою поляг полковник Ференц Рац; під Магеровом уславилася обороною сотня козаків; під Жовквою Ракоцій утратив частину таборів. Щасливо перейшли попри Львів і далі на Зборів, Тернопіль. Залізці до Чор-

ного Острова — на краю козацької території. Але тут Ракоція облягли поляки і він мусів заплатити великий окуп.

Так скінчився славний рейд полковника Ждановича. Перевів він своє військо уздовж і впоперек Польщі, побував у двох столицях і зі здобиччю повернувся додому. Але політичної мети похід не осягнув,— козаки не змогли посадити Ракоція на польському престолі, чого так бажалося Хмельницькому. Ця невдача добила гетьмана. Він уже лежав хворий і, як дізнався про поразку Ракоція, та схвилювався, що дістав удар і за кілька день, 6. серпня 1657. р. покінчив життя.

8. Гетьманщина

Іван Виговський. За гетьманства Богдана Хмельницького козацьке військо дійшло до найвищого рівня і що до чисельности, й боєвої готовости, й воєнної експанзії. Але як тільки не стало великого організатора й полководця, військова організація відразу почала розстроюватися.

Виговський мав фахове знання військових справ. Заки ще перейшов до повстання, служив у польському квартяному війську й дослужився там ступня поручника. Пізніше повнив якісь функції у козацькому реєстровому війську, в канівськім полку; брав участь у бою над Жовтими Водами й дістався до татарської неволі, але Хмельницький викупив його і притягнув до української державної служби. При боці старого гетьмана Виговський мав змогу пізнати як-найкраще всі державні справи й увійти в потреби й завдання війська. Він докладно здавав собі справу, що молода козацька держава має ще слабі й неустатковані основи; навіть під сильною рукою Богдана прокидалася тут і там анархія і треба було великих зусиль, щоб у свіжо зорганізованому війську утримати лад і порядок. Виговський розумів, яке значіння має авторитет влади і всіма силами старався цей авторитет підтримувати і в громадянстві й у війську.

При організації війська Виговський підносив передусім завсіди потребу суворої дисципліни. Приймаючи гетьманський уряд, він зазначив із притиском: «Ця булава буде доброму на ласку, поганцеві на кару; нікому в війську підлещуватися не буду; військо запорозьке не може не знати страху». Змагав він до того, щоб установити точний реєстр козацького війська й виключити з військових рядів «гультяїв і неправдивих козаків». У війську бажав мати заможних козаків, а то й шляхту, щоб добути противагу проти «черні». Дуже гостро виступав проти всякої самоволі. Коли полтавський полковник Мартин Пушкар, визначний і заслужений воївник, став на чолі невдоволених «дейнек». Виговський не завагався вислати на нього реєстрових полків і в потопі крови загасив бунт: у бою під Полтавою 11. червня 1658. р. лягло 15.000 пушкарівців. Але у своїй соціяльній політиці Виговський не вмів знайти тієї міри й того такту, яким відзначався Хмельницький; це зготовило скорий кінець його гетьманству.

Реєстрове військо у своїй масі не піддавалося гетьманській

кермі, тимто Виговський залюбки користувався найманими військовими відділами. Під його прапорами служили серби, волохи, німці, а то й поляки. Вони жили на гетьманському утриманні, мали своїх окремих полковників і иншу старшину й були залежні тільки від гетьмана. Вони творили часом гетьманську прибічну ґвардію, то знову їх висилали на небезпечні позиції, де гетьман не дуже міг покладатися на звичайні козацькі війська. Виговський намагався з цих найманих частин утворити постійні військові сили України; у гадяцькій умові 1658. р. він перевів постанову, що військо Великого Руського Князівства буде складатися з 30.000 козаків і 10.000 найманого війська.

Гетьман Іван Виговський.
Портрет з Літопису Величка.

Що Виговський дбав про піднесення рівня війська, про те свідчить його договір із Швецією 1657. р. В договорі він застеріг собі, що український уряд має право затягати собі у шведських провінціях військо й о ф і ц и р і в, спроваджувати ремісників і механіків та купувати зброю й амуніцію. Для лекшої комунікації Україна мала дістати границю з Прусією на Березині.

Переговори Виговського зі Швецією й Польщею мали за головну мету одне — зірвати звязки з Московщиною. У святочному маніфесті до европейських держав він виказав причини війни з Москвою й почав воєнні кроки в серпні 1658. р. Частину війська, 20.000 люда, він, під проводом Данила Виговського, вислав на Київ, щоб прогнати звідтіль московську залогу; знову київський полковник Павло Яненко-Хмельницький мав рівночасно вдарити на москалів із міста. Але цей плян не вдався. Передня козацька сторожа необережно зрушила московську залогу. Заки козаки вспіли висипати шанці, москалі вже виступили на них і відперли їх від Києва 3. вересня 1658. р.

Сам Виговський вибрався на Лівобережжя проти воєводи Ромодановського, що зі свіжим військом увійшов у границі України і став під Лохвицею. Під охороною Москви повстали проти Виговського невдоволені елєменти й обрали собі за гетьмана Івана Безпалого. Війська Виговського почали з ними боротьбу, але покищо безуспішно. З початком 1659. р. прийшло нове царське військо під воєводою Трубецьким і почало облягати К о н о т і п. Ніженський полковник Григорій Гуляницький завзято боронив міста, витримавши облогу цілих 70 днів (від 29. квітня до 7. липня 1659. р.). Рятувати Конотіп прийшов сам Виговський, ударив не-

сподівано на московське військо і примусив його відступити від міста. Але незабаром московські полки впорядкувалися наново й напали на Виговського над річкою Сосніною. Прийшло до завзятого бою. Московська кіннота зміралася тут із українською піхотою. Москалі нагально кинулися до атаки, але попали під обстріл козаків, що поперекопували дорогу шанцями. Московська кіннота пішла в розтіч, але на инших місцях наскочила знову на козацькі застави над річкою, яку козаки загатили. Решту доконали татари. День 8. липня 1659. р. покінчився страшною поразкою московського війська. На місці полягло кільканацять тисяч, решта пішла в полон, навіть воєводи Пожарський і Львов. На Московщину пішов сполох, що козаки підуть аж на царську столицю.

Але Виговський не зміг використати цієї світлої перемоги: народнє повстання присилувало його уступити з гетьманства.

Початки Руїни. Коли Виговський зрікся булави, внутрішня кріза на Україні ще поширилася. Козацька держава почала ділитися на дві частини, правобічну й лівобічну; з великими труднощами доводилося утримувати єдність. А до того ще Московщина й Польща підсилювали боротьбу козацьких партій, змагаючи до поділу України. У тих відносинах й козацьке військо занепадає.

Молодий Юрій Хмельницький, за першого свого гетьманування (1659—1663. р.) не зміг проявити ні організаційного хисту, ні взагалі ніякого иншого таланту. Коли він мав які успіхи, то тільки тому, що: тая слава була, що Хмельницький гетьманом,— а то ще мав добрих співробітників, генеральних старшин і полковників, таких, як Носач, Лісницький, Дорошенко, Лизогуб, Одинець, що жили ще традиціями Богдана. Становище гетьмана підупало незвичайно через невдачу переяславського договору 1659. р.: гетьман не мав права йти в похід без дозволу царя, не міг звільняти з уряду, чи назначати полковників, карати на горло бунтівників і под. Юрій Хмельницький сам не був військової вдачі, в походах його виручали полковники.

В 1660. р. цар почав війну з Польщею і вислав воєводу Шереметєва у напрямку на Волинь. З москалями пішов переяславський полковник Цицюра з 20.000 козаків. Юрій Хмельницький з правобічними полками обсадив південну гряницю, щоб не пустити татар на поміч полякам. Але татари таки переслизнулися й тоді Юрій рушив за ними на підмогу Шереметєву, якого під Чудновом облягли поляки. Але польське військо заступило йому дорогу під Слободищем і примусило до бою 7. жовтня 1660. р. Хоч боротьба не дала переваги ні одній, ні другій стороні. Ю. Хмельницький вже не мав сили й охоти до війни, склав із поляками мир, зобовязуючись виступити проти Московщини. Але лівобічні полки не хотіли йти в союз із Польщею й почалася домашня війна. Юрій Хмельницький під Каневом 25. липня 1661. р. потерпів значну поразку, але у другій битві, під Бужином. 13. серпня, разом із татарами, так погромив Москву, що на полі залишилося 10.000 трупів; артилєрія, табор, прапори дісталися в його руки. Але ж татари почали грабувати й козацькі землі й вивели у Крим велику силу бранців. Юрій Хмельницький утратив усякий авторитет і зрікся булави 1663. р.

Ще меншу повагу в державі у війську мав Павло Тетеря (1663-1665. р.), наступник Ю. Хмельницького на Правобережжі. Хоч змолоду був козаком і потім переяславським полковником, то військовими справами займався мало; ні в чому не підняв козацького війська. Не вмів він втихомирити і громадянської війни, а ще захотів Яна Казимира виправитися на Лівобережжя, влітку 1663 р. Але лівобічні козаки, при допомозі Москви, боронилися завзято і король не міг добути більших міст таких, як Переяслав, Ніжень, Батурин і ин. У цьому поході поляки увязнили старого полковника Івана Богуна, підозріваючи його у зраді, й розстріляли його під Новгородом Сіверським 27. лютого 1664. р. Коли польське військо з невдалого походу верталося в Польщу, на Правобережжі вибухло повстання, особливо в полудневих полках. Перед у всьому вів запорозький кошовий Сірко, а при ньому різні ватажки, як Іван Сербин, Василь Дрозд, Остап Гоголь, Семен Височан, галицький повстанець із 1648. р. і инші. «Що козак, то був полковник, що сотник, то гетьман». Поляки намагалися придушити цей рух, але народні ватажки боронилися завзято. Найбільш уславилося містечко Ставище, що витримало тримісячну польську облогу. Серед підозрених в організації повстання був також Іван Виговський: з наказу військового суду його розстріляли під Ольхівцем 16. березня 1664. р. Тетеря втратив тоді всякий вплив і остаточно зрікся гетьманства 1665. р.

Гетьман Юрій Хмельницький.
Зі сучасної ґравюри.

Петро Дорошенко. До нової організації держави і водночас переформування козацького війська забрався Петро Дорошенко (1665-1676. р.). Був він онуком гетьмана Михайла Дорошенка, з гордістю згадував свого лицарського предка і чванився своїм козацьким родом. Військову карієру починав у Чигирині, при боці Богдана Хмельницького, як гарматній писар, тут добув собі широкий політичний світогляд і глибоке зрозуміння державних справ України. З повною свідомістю зазначував він усе, що український нарід творить одну цілість на цілій території, від Перемишля і Ярослава по Сівськ та Путивль, що колись на цих землях була одна держава, та що ввесь народ повинен змагати до обєднання під одною владою. В першу міру старався він злучити разом розєднану

Придніпрянщину, тимто гостро виступав і проти московського «хлопа» Брюховецького і проти польського ставленика Ханенка і проти «покутного гетьманчика» Многогрішного. Не завагався він приняти протекторат Туреччини, щоб найти опору проти инших сусідів, що хотіли Україну поділити між себе. Але шлях до обєднання народніх сил він бачив не у примусі й насилі, а більше в освідомленні й моральному впливі. Для цього непостійного народу більше значить ласкавість, як суворість». І справді цим способом він добув собі незвичайну симпатію і прихильність, як ніхто инший із його сучасників. Витворив він при собі завзяте прибічне військо, т. зв. серденят і з їх допомогою старався опанувати анархію, що заливала Україну та усунути з українських земель чужі війська.

Найкращі успіхи Дорошенко осягнув у боротьбі з Польщею. Вже на початку гетьманства старався звільнити Правобережжя від польських залог, які туди повводив Тетеря. Дня 19. грудня 1666. р. під Браїловом, недалеко Брацлава, розбив він значне польське військо, з допомогою татар; у татарський полон дістався тоді полковник Маховський, виновний смерти Виговського у вересні 1667. р.; разом із татарами виправився до Галичини і брав участь в облозі поляків під Підгайцями. Підчас турецького походу на Польщу 18. липня 1672. р. Дорошенко погромив польське військо під Четвертинівкою, недалеко Батога; «не памятаю більшої втрати і збентеження», писав польський офіцир, що був у цій битві. Потім, разом із турками, ходив під Львів і брав участь в облозі міста.

Але, хоч у різних походах виявив він талант полководця, то не зміг перебороти безладдя на Україні. На короткий час опанував був Лівобережжя, але не знайшов там тривкого признання. На правобічній Україні пошкодили йому сильно турки своєю нелюдяною поведінкою. У завзятій, розпучливій боротьбі він тратив город за городом, врешті опинився в самому Чигирині й остаточно мусів скласти булаву 1676. р.

Занепад козаччини на Правобережжі. Після Дорошенка козацьке військо на правому боці Дніпра не могло вже піднятися до вищого розвитку. Турки видвигнули на гетьмана знову Юрія Хмельницького (1677-1681), що приняв титул «сарматського князя Малої Росії-України». Він двічі виправлявся на Чигирин, 1677. і 1678. р., але добути батьківської столиці не зміг і — мусів резидувати в містечку Немирові. Не вмів він зєднати собі українського населення та його військо складалося здебільша з найманих ватаг — волохів, татар і турків.

Ще менше значіння мали гетьмани з польської руки. Остап Гоголь (1674-1679. р.), колись полковник Богдана Хмельницького, здобув собі признання тільки на Поліссі. Степан Куницький (1683-1684. р.), галицький шляхтич, уславився сміливим походом проти турків на Дунай 1683. р., але утратив багато війська й козаки засудили його на смерть.

В 1685. р. польський уряд, приготовляючи війну з турками, дозволив на віднову козаччини. Новий гетьман, Андрій Могила (1684-1686), не мав ніяких кваліфікацій і значіння, але між його полковниками знайшлося кількох добрих організаторів і полко-

Гетьман Петро Дорошенко. З тогочасної італійської гравюри.

водців, що занялися новою організацією військових сил. У Богуславі пробував наказний гетьман Самусь Іванович, відомий із походів на турків, у Корсуні — Захар Іскра; у Брацлавщині — Абазин, у Хвастові — найбільш заслужений із усіх С е м е н Г у р к о-П а л і й. Козаччина за кілька років зросла в силу і почала займати щораз більші простори. Почалися перепалки з польською шляхтою, а коли Польща захотіла цілком покасувати козаччину, вибухло повстання 1702. р. і одверта війна з поляками. Козаки добули Білу Церкву, де польська залога була ще від часів Тетері, Бердичів, Немирів і инші фортеці. Повстанці змагали до того, щоб опанувати цілу давню козацьку територію аж по Случ, а потім сполучитися з лівобічною Україною. Палій здавна вів переговори з Мазепою і 1704. р. правобічна козаччина признала владу Мазепи як гетьмана всієї України. Але Москва вважала Палія для себе небезпечним. Мазепа мусів його увязнити й цар Петро заслав його на Сибір. Правобічні полки утрималися в єдности з Гетьманщиною аж до 1711. р., коли у прутському мирі Петро зрікся правого боку Дніпра. Тоді правобічне військо перенесено на Лівобережжя, а правобічну Україну опанували поляки.

Нові спроби відновити козацьке військо на правобічній Україні проявлялися підчас гайдамацьких рухів. В 1734. р., підчас походу лівобічних козацьких військ проти польських конфедератів, на Брацлавщині й на східньому Поділлі зірвалося народнє повстання, в якому визначився особливо полковник Верлан; скрізь творилися на козацький лад сотні. В 1750. і 1760. р. гайдамаччина зривалася кілька разів, а до найбільшого вибуху прийшло 1767. р. Народні ватаги опанували тоді значну частину Київщини, особливо ж околиці Гуманя, Чигирина, Білої Церкви й Радомишля. Повстанців рахували на кілька тисяч, але вони рідко коли творили більші загони як 300-400 людей. Значніші сили зібрав тільки М а к с и м З а л і з н я к, який і уживав титулу гетьмана. Востаннє гайдамацький рух проявився 1788. р. підчас т. зв. «волинської тривоги».

Розвиток війська на Лівобережжі. Коли на Правобережжі козаччина все більше занепадала, лівобічна Україна досить скоро перемогла безладдя й дійшла до кращої організації. Дніпро заслонював її від заходу, на цій межі стримувалися польські походи. Татари забігали тут рідше, ніж на Правобережжя, турки ніколи не сягнули сюди у своїх завоюваннях. Населення було густе, бо і з правого боку тиснулися туди втікачі; тут розвернулося високо господарство, і настав добробут. Лівобережна Україна була залежна від Московщини, але в перші десятиліття московська влада трималася ще правних форм і не мішалася занадто у внутрішнє життя країни. Серед таких відносин і козацьке військо не занепадало, а поступало вперед у своїм розвитку.

Рівночасно з Тетерею гетьманував на Лівобережжі Іван Брюховецький (1663-1668. р.). Він добув булаву завдяки черні, яку вмів зєднати собі своєю красномовністю й демаґоґією. У політиці був дуже необережний, довіряв цілком Московщині й погодився на те, щоб на Україні стояло залогами 11500 московського війська, і то на утриманні українського скарбу. Позитивною стороною його діяльности було те, що він упорядкував військовий скарб, покасував усякі самовільні реквізиції й установив постійні податки на утримання війська. В боротьбі з Тетерою й польським військом 1663. р. показався добрим полководцем, очистив остаточно Лівобережжя від ворожих військ і заняв частину Правобічної України. У лютому 1668. р. він несподівано повернувся проти московських залог і присилував їх уступити з України. Повстання було переведене так зручно і так складно, і так заскочило москалів, що вони майже без опору покинули Україну; це доказ талановитости Брюховецького. Але загинув він марно, убитий юрбою.

Його наслідники Дамян Многогрішний (1668-1689) та Іван Самійлович (1672-1689) мусіли наново приняти московський протекторат, хоч на лекших умовинах, бо московські залоги на Україні зменшено й гетьманський уряд мав більшу свободу рухів. Многогрішний, хоч без ширшої освіти, був дуже енерґійний і консеквентний, старався високо поставити авторитет гетьмана так, що старшина закидала йому абсолютизм. Також прикладав він велику вагу до дисципліни у війську, гостро карав і рядових козаків і таксамо старшину. «Поки я гетьманом, поти буду усмирювати самовільників, кілько в мене сили», заявив він полковникам. Він тримав при собі відділ чужоземного війська, а на раді у Глухові 1669. р. утворив окремий полк війська, що мав повнити службу безпеки, т. зв. компанійців. Для розвитку війська мало значіння й те, що тоді вперше утворено на Гетьманщині пошту.

Самійлович дійшов до булави як проводир старшинської оліґархії, що усунула Многогрішнього. Але у своїй політиці він ішов шляхом свого попередника, а власне змагав до сильної влади гетьмана над військом. І хоч у соціяльних справах годився зі старшиною, то, як керманич держави, був неуступчивий і переводив на свою руку те, що вважав за конечне з державного погляду. Так, проти рішень ради, він утримав дальше наймане, «охотне» військо; таксамо завів нові податки на військові потреби. Він утворив також формацію бунчукових товаришів, почесний відділ при боці гетьмана, де військову службу повнили сини старшин, що згодом

займали вищі військові уряди. Самійлович змагав до обєднання цілої Придніпрянщини під своєю булавою, успішно ривалізував з Дорошенком, остаточно перетягнув на свою сторону правобічні полки і приняв титул гетьмана обидвох сторін Дніпра. Сильно уфортифікував Чигирин, двічі обороняв його перед турками, яких привів Юрій Хмельницький. А потім, як довелося, внаслідок мирових умов, залишити Правобережжя, він уміло перевів тамошнє військо й населення на свою сторону. Поборював сильно автономні змагання Запорозької Січі, обсадив своєю залогою Кодак і старався утримати Запорожжя під своїм наглядом.

Гетьман Іван Самійлович.
З давнього портрету.

У травні 1687. р., з наказу царя, Самійлович виправився разом із московським військом на Крим. Козацького війська було 20.000, наказним гетьманом назначено гетьманового сина, Григорія. Війська пішли на низ Дніпра, перейшли Кінські Води й увійшли у Великий Луг. Але татари запалили степ і через те треба було вертатися назад. Московський воєвода, князь Голіцин, зробив виновником невдачі обох Самійловичів; гетьмана з сином увязнили й заслали на Сибір.

9. Занепад козацького війська

Іван Мазепа. За Многогрішного й Самійловича Гетьманщина розвивалася без більших перешкод та й козацьке військо приняло закінчені, тривкі форми. Іван Мазепа в першому десятилітті свого гетьманування (1689-1709) продовжав цю добу спокійного розвитку і зросту української воєнної сили. Сам він був більш політик і дипльомат, ніж військова людина. Але мав теоретичну військову освіту, може й вищу, ніж инші козацькі діячі. Замолоду ж учився на заході, зокрема в Голяндії студіював артилєрійське мистецтво. Пройшов він і практичну воєнну школу, бо був ротмістром надворної корогви при боці Дорошенка, у найбурхливіших і найнеспокійніших часах на Правобережжі. За Самійловича мав відповідальний уряд ґенерального осавула.

На свому гетьманстві Мазепа не проводив ніяких основних змін в орґанізації війська. Тільки ще більше, ніж його попередники, протегував наймані відділи, компанійців і сердюків; хотів мати залежне від себе військо, яке можна було сильніше тримати в руках і краще вишколювати. Але устрій реєстрового війська залишив без ніяких змін. Хоч цар Петро вперто виступав із жаданням, щоб

козацькі полки перетворити на реґулярне військо, Мазепа опирався цим намірам і не допустив до ніяких реформ. Він робив це з політичних причин,— щоб не допустити до більшого зросту московських впливів на Україні, а то ж реґулярні полки стали б були цілком залежні від царя. Мазепа цікавився й уліпшенням зброї; сам мав на свойому дворі колєкцію зброї, таку дібрану, що один із чужинців, французький дипльомат Балюз, називає її одною з найкращих, яку він бачив у свойому житті. Зокрема гетьман опікувався артилерією, може хотів використати своє фахове знаття, добуте замолоду; в Батурині він оснував відливню гармат, що виробляла пушки з його імям.

Мазепа виступав рішуче проти самостійности Запорожжя, він був противником того, щоб Січ творила окрему військову республику, незалежну від гетьманської влади. Він нераз щедро запомагав запорожців воєнними засобами і грішми, але жадав за це послуху. Коли ж січовики йому противилися, він не вагався погряничною бльокадою приневолювати їх до покірности. А часом навіть у пересерді падали з його уст слова, що треба зруйнувати це «проклятe кубло».

Воєнні пляни Мазепи зверталися спершу проти Криму й Туреччини. Це була здорова політика, бо ж від опанування берегів Чорного моря залежало майбутнє України. До того ж тут Московщина проявляла велику ініціятиву, що змагала до того, щоб забезпечити собі доступ до моря. Приготовою до війни служила будова погряничних фортифікацій над річкою Самарою; вони мали забезпечити Гетьманщину від татарських нападів. В 1689. р. українські війська, разом із московськими, рушили в перший похід на Крим. Дійшли під Перекоп, але твердині добути не могли. В 1695. р. Мазепа вдруге з москалями ходив на долішній Дніпро, і там добув і знищив форти Кизикермен, Тавань і ин. В 1696. р. козацьке військо під проводом Якова Лизогуба брало участь у здобуванні Азова. В 1697. і 1698. р. знову повторено походи на долішній Дніпро, і ті місця укріплено фортами. Але ця довга боротьба не дала Україні раз-на-все користи, бо в карловицькому мирі 1699. р. цар зрікся чорноморського побережжя на користь Туреччини.

Війна з Московщиною. Полтава. Від початку царювання Петра І. Україна відчувала на собі все більше тягар залежности від Московщини. Особливо українське військо ставало щораз більше залежне від московського командування. Цар використовував усі свої права суверена, розпоряджався українськими збройними силами нарівні з московськими, посилав козацькі полки, куди йому було треба, встрявав у військову управу й безнастанно думав над тим, щоб українське військо влучити до російської армії. Ще гірші відносини настали, коли 1700. р. почалася російсько-шведська війна, т. зв. північна. Петро потребував маси військ на широких фронтах у Польщі, Литві, Лівоні, Естонії і безоглядно, на найдальші позиції, висилав козаків. Так 1700. р. під Ригою був полковник Іскра з 3000 козаків, під Новгородом — Обидовський з 15.000. В 1701. р. Данило Апостол із 17.000 козаків брав участь у бою під Ерестфером і взяв у полон 2000 шведів; в 1704. р. він, спільно з росіянами, добув Варшаву з рук шведів. В 1706. р. козацькі полки

були на Білій Руси, 1707. р. під Люблином. Сам Мазепа виправлявся 1704. р. у Київщину і взяв під свою владу правобічні полки, а над Случем, під Любаром, на давній «козацькій лінії», наказав висипати на памятку високу могилу. В 1705. р. ходив з військом шляхом Хмельницького під Львів та Замостя, але — сповняючи лише царські доручення.

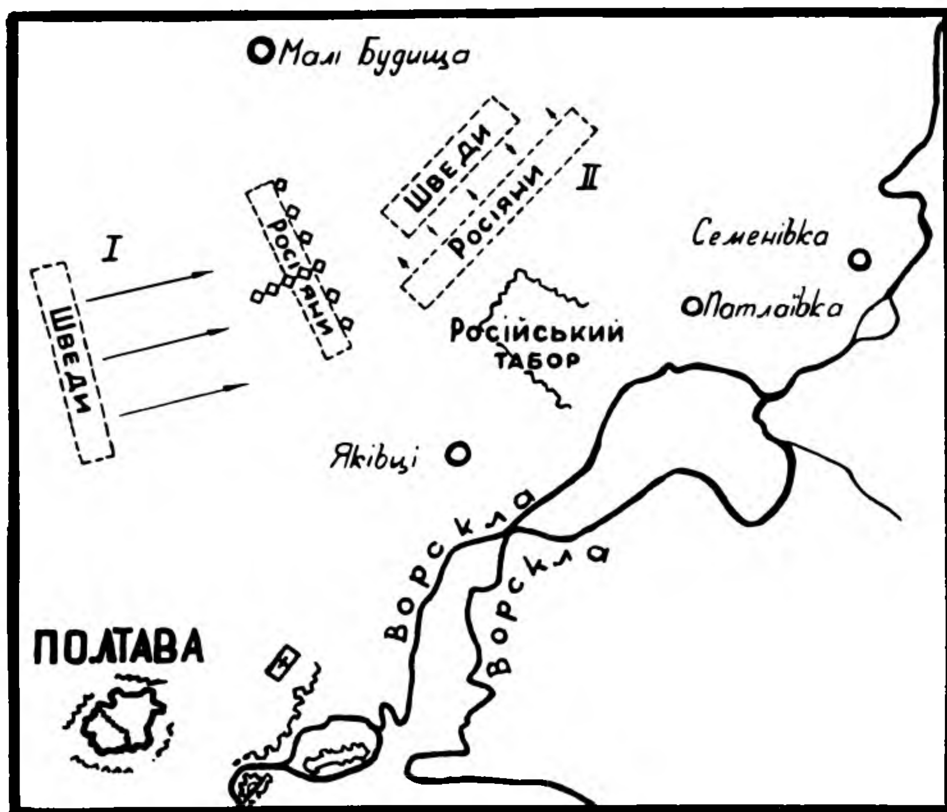
Гетьман Іван Мазепа. З ґравюри Галаховського.

Мазепа довгий час терпів ці відносини, але побачивши, що й військо йде на загин, і основи української держави валяться, рішився ввійти в союз зі шведським королем Карлом XII. й повернутися проти Московщини. Сталося це раніш, ніж гетьман задумував. З початком 1708. р. Карло пішов походом на Литву й через Смоленськ узяв дорогу на Москву. Але, що ціла країна була знищена московськими військами він рішився перезимувати на Україні. В останніх днях вересня 1708. р. шведи ввійшли в Чернигівщину. Карло зробив це, не порозумівшись із Мазепою, в часі, коли Україна не була ще підготовлена до повстання. Більша частина українських полків була тоді на різних фронтах. Мазепа мав при

собі всього 10-12.000 війська. Але йому треба було рішитися на боротьбу, тимто він переїхав до головної квартири Карла в Гірці коло Новгороду і склав зі шведами військову конвенцію.

Цар Петро звелів на місце Мазепи обрати гетьманом Івана Скоропадського, приєднав собі частину козацьких військ і почав наступ проти Карла й Мазепи. В січні й лютому 1709. р. московські війська виперли шведів з Ромна, Прилуки й Лохвиці. Тоді Карло почав посуватися на південь, добув укріплені міста Зіньків і Опішню та пішов на гряницю Слобідщини. Між Красним Кутом і Городнею прийшло до більшої битви 22. лютого 1709. року; обидві сторони приписували собі перемогу. Шведські війська розклалися по правому боці Ворскла, від Опішні й Решетилівки по Полтаву.

Мазепа всіма силами старався підтримати шведів, нашвидку стягав війська, в універсалах підносив вагу боротьби за волю України. Але терен був неприготовлений. Через те, що гетьман мусів свої наміри провадити конспіративно, громадянство й військо було неосвідомлене, та недовірчиво, а то й вороже ставилося до союзу зі шведами. Єдиним здобутком Мазепи було те, що на його заклик, прийшли запорожці з 5-7000 людей, заняли позиції на Орелі і долішньому Ворсклі і так забезпечили сполуку з Дніпром.

Плян бою коло Полтави. I — уставлення противників перед боєм, II — остання стадія битви.

Шведська могила, висипана на память битви під Полтавою.

До головних боїв між шведами та Москвою прийшло під П о л т а в о ю. В Полтаві стояла сильна московська залога, під проводом полковника Келліна, добре забезпечена воєнним знадібям і харчами. Карло за всяку ціну старався добути цю фортецю, що замикала йому шлях від півдня. При допомозі козаків шведи висипали шанці довкола міста, почали місто обстрілювати й кілька разів ішли приступом на міські вали. Але залога відбила всі атаки. Тимчасом російська армія від півночі і сходу обступила шведів і почала на них сильно натискати. Петро перейшов на правий беріг Ворскла, заклав укріплений табор, побудував редути і приготовлявся до наступу. Карло рішився його попередити й дав наказ 7. липня 1709. р. атакувати росіян. Начальним вождем шведської армії був фельдмаршал Реншільд, бо сам король, ранений у ноги попереднього дня, не міг проводити в битві. Шведська піхота вдарила так сильно, що добула відразу передові московські редути й московська кіннота мусіла уступати. На росіян спав такий переполох, що бій міг закінчитися катастрофою. Але шведське командування не вміло використати доброї ситуації. Петро впорядкував наново свої сили й пішов у протинаступ. Тепер уже шведи не мали сил опертися й на полях села Будищ шведська армія потерпіла остаточний погром.

Мазепа не брав особисто участи в бою, козацькі полки теж не відіграли визначнішої ролі. Шведські й українські війська після бою мусіли уступити зпід Полтави й перейшли до Дніпрової переправи коло Переволочної. Але через недостачу поромів і човнів більша частина війська не могла переправитися. Тут заскочили їх москалі, вислані в погоню; шведи пробували боронитися, але 12. липня мусіли капітулювати. Кільканадцять тисяч шведів і 3000 козаків дісталося в московський полон. Карло й Мазепа з останками армії безлюдними степами дійшли до Очакова і звідтіля двома дорогами до Бендер у Молдавії. Тут Мазепа закінчив своє життя.

Війну з Московщиною продовжав новий гетьман, Пилип Орлик, обраний на гетьмана в Молдавії. Він поновив союз із Карлом, склав новий договір із Кримом та з Туреччиною; навесну 1711. р. рушив на правобічну Україну і разом із ним пішов Гордієнко з запорожцями, буджацькі татари й відділ поляків. Під Лисянкою він переміг військо Скоропадського, що було під проводом ґенерального осавула Бутовича. У правобічних полках зірвався повстанчий рух проти Московщини. Орлик намагався добути Білу Церкву, але татари не тільки не підпомогли його, але кинулися грабувати,— і він мусів уступати на Дністер. У погоню за ним пішла московська армія. Але над Прутом, коло Нового Станилища, турки окружили військо царя Петра і примусили його до капітуляції, 22. липня 1711. р. У договорі з Туреччиною Петро зрікся прав до Правобічної України. Орлик старався поновити козацьку владу на Правобережжі, але тимчасом сюди ввійшли польські війська і він, знеохочений, виїхав на еміґрацію.

Занепад Гетьманщини. По полтавській катастрофі козацька держава та з нею й козацьке військо, знайшлося в повній залежности від Московщини. Цар Петро ніколи не вибачив козакам, що пристали до Мазепиної «зради», недовіряв українському війську й усіма способами старався його знищити. А коли не виконав геть чисто всіх своїх плянів, то лише тому, що на перешкоді ставало йому не тільки непевне загряничне положення, а ще більше те, що і в найгірших хвилинах козаччина таки виявляла велику відпорність і не дала себе знищити. Гетьман Іван Скоропадський (1708-1722), хоч завдячував свою булаву ласці царя, сміливо боронив військо перед задумами царя й докладав усіх сил, щоб забезпечити козаччині дальше існування й розвиток. Він усе виступав проти зазіхань російських командантів, що вмішувалися у справи Гетьманщини, жадав пошани для гетьманських наказів, домагався звороту артилерії, забраної в Батурині й Гадячі, виказував цареві, що треба шанувати військо, яке «служить тільки за вольности». І справді йому поталанило добути різні бажані полегкости. Але цар розпоряджався українським військом ще більш безоглядно, як за Мазепи, ви-

Павло Полуботок,
полковник чернигівський, наказний гетьман.

Мапа частини України між Полтавою і Бендерами з часу полтавського бою.

силав козацькі полки й на воєнні походи, й на ще тяжчі роботи при нових укріпленнях, нпр., на «лінії» між Доном і Волгою, або при Ладозькому каналі. Наказний гетьман Павло Полуботок (1722-1724) виступив з рішучим протестом проти царської політики та за те цар наказав його увязнити в Петербурзі і Полуботок умер у Петропавловській кріпости.

Данило Апостол (1727-1734) багато причинився до піднесення Гетьманщини й її війська. Сам він був — за словами Мазепи — «від батька заслужений у війську, добрий воїн, із усіх полковників найдавніший»; проводив військом у різних походах, був наказним гетьманом у поході на Персію, знав і любив воєнну справу. Він упорядкував військову адміністрацію, скарб і судівництво, унормував податки й добився в Москві того, що число російських військ, стаціонованих на Україні, зменшено до 6 полків. Але звільнити війська від важких фортифікаційних робіт йому не вдалося. Апостол дбав дуже про традицію війська, його вигляд і побут. За його часів утривалилися зверхні форми й обичаї запорозького війська.

У помазепинських часах козацьке військо добувало собі лаври в різних далеких походах, що їх ведено в інтересах Росії. В 1722. р. Апостол ходив з 10.000 козаків на перську гряницю, на Закавказзя. В дальших роках козацькі полки постійно стояли над Каспієм, коло твердині св. Хреста над рікою Сулаком. В 1725. р. відбувся похід на Ґілян, перську провінцію на південному побережжі Каспія. Брали тут участь полковники Лизогуб, Горленко й Кандиба. В 1729. р. козацьке військо було під Дербентом. В 1733. р. в поході на Польщу визначилися полковники Лизогуб і Ґалаган. В 1735. р. у кримському поході поляг геройською смертю ґенеральний бунчужний Семен Галецький. В 1737. р. козаки брали участь у облозі Очакова, 1738. р. в молдавському поході. В 1756. р. вислано кілька тисяч козаків, під проводом ґенерального осавула Якубовича, у

пруський похід. В 1757. р. в бою під Єгерсдорфом поляг славний компанійський полковник Капніст. І все це за славу й на славу російської імперії...

За останнього гетьмана Кирила Розумовського (1750-1764) військо Гетьманщини мало все ще давній устрій й ненарушні звичаї і все вважало себе за представництво «малоросійської нації». І навіть коли 1764. р. цариця Катерина скасувала гетьманство, козацьке військо залишилося ще двадцять літ довше. Остаточно 1783. р. указом цариці козацькі полки перемінено на реґулярне російське військо.

Запорожжя. Найдавніше огнище козацького війська, Запорожжя, що так буйно процвітало в першій половині XVII. в., затратило своє значіння за Хмельниччини. Козаччина великою масою пересунулася на «волость», де мала змогу свобідно розвиватися, а на Низу залишилися тільки вперті добичники, що ходили туди на лови і на риболовство. На самій Січі стояла невелика лише залога, під проводом кошового, якого назначував гетьман. Запорожжя віджило наново аж тоді, як на «городовій» Україні верх узяла старшина й коли почалася громадянська боротьба на соціяльнім тлі. Тоді на Низу почали орґанізуватися невдоволені елементи, «голота», «чорняки» і звідсіль вели свої виступи проти Гетьманщини. Так проти Виговського виступав кошовий Яків Барабаш; він закидав гетьманові на чорній раді, що неправно гетьманує, бо не дістав булави на Запоріжжі. Барабаш брав участь у виступі Пушкаря і був покараний на горло. Коло 1660. р. на Запорожжі добув собі велику популярність Брюховецький; він розвивав далі демаґоґічну ідеольоґію про права старшинства Запорозької Січі і з допомогою запорожців добув гетьманський уряд. Своєю участю у домашній війні Запорожжя немало причинилося до розбиття політичного життя України.

Данило Апостол.
З тогочасного портрету.

Найвизначнішим представником запорозької козаччини в 1660. і 1670. р. був кошовий Іван Сірко. Він мав бути родом зі Слобожанщини, з Мерехви, там мав наче свою землю. Не мав освіти, був навіть неграмотний, не добув собі ширшого політичного світогляду, перекидався від партії до партії і нераз необдуманими починами шкодив найкращим задумам гетьманів. Так 1659. року, коли Виговський вів війну з Московщиною, Сірко уладив напад на татарські кочовища так, що татари покинули Виговського й через те гетьман

Очаків. Турецька твердиня і пристань над Чорним Морем.

не міг використати перемоги під Конотопом. Таксамо пізніше походами на турків, він підірвав українсько-турецький союз, який склав Дорошенко. Сірко признавав тільки єдину політику,— завзятої, безпощадної боротьби з турками. «Бог свідок моєї душі», сповідався він, «що я ніколи не ходив на Україну з тим, щоб руйнувати мою батьківщину; не хвалюся, а правду кажу, що всі мої заходи і змагання були спрямовані на те, щоб робити шкоду нашим ворогам-бусурманам».

У цій боротьбі Сірко уславився, як незрівнянний вояка й полководець. Знаємо поверх двацять більших походів, які він вів проти татар і турків; менших нападів і набігів і полічити важко. Сіркові походи йшли в різні сторони: на кримських татар під Перекоп, на татарські замки Тавань. Аслан-городок і Кизикермен над долішнім Дніпром, на буджацьких татар, на турецькі замки Очаків, Білгород і Бендери, на татарські кочовища на Чорному й Кучманському шляху. Походи відбувалися різним способом: човнами Дніпром, верхи степами, деколи з табором і пушками. Сірко виправлявся нераз із дуже незначними силами; так, нпр., у набігу під Перекоп 1663. р. брало участь усього 90 запорожців, 30 донців і 60 союзних калмиків,— вони розбили впятеро більше татарське військо. Своєю ініціятивою, енерґією й воєнним талантом Сірко добув собі небувале значіння й пошану між запорожцями: «Всі його боялися незвичайно; що, бувало, задумає, те і зробить, а якби хто хотів його не послухати того зараз убили б». Він помер 11. серпня 1680. р. до наших часів збереглася його могила, коло Чортомлицької Січі, в селі Капулівці.

У боротьбі з Москвою. В пізніших часах Запорожжя змінило свою орієнтацію,— почало змагати до миру з татарами й турками, а повернулося проти Московщини. Запорожці сильно непокоїлися

тим, що Москва вмішувалась у внутрішні справи України, обмежувала вольности Гетьманщини й навіть намагалася покласти свою тяжку руку на Січ. Так 1667. р., коли розійшлася чутка, що московські залоги мають заняти Кодак і Кременчук, ціле Запорожжя піднялося: царського посла Ладиженського, що їхав у посольстві до татар, козаки по дорозі вбили, а кошовий Петро Суховієнко склав із Кримом умову проти Московщини. Таксамо гостро протестували запорожці проти будови московських фортів над Самарою 1687—1689 року. «Від віку ніяких городів у пущі нашій військовій ніхто не ставив,— так і тепер ми, все військо запорозьке низове, верхове, дніпрове, кошове й те, що пробуває на лугах, на полях, на паланках і в усіх урочищах Дніпрових і польових,— я, кошовий отаман, із усім поспільством, старшим і меншим, ніяким чином у пущі нашій і державі віковічній військовій, над Самарою ніяких городів ставити не дозволяємо і дозволити нам цього не доведеться»,— писали запорожці до Мазепи. Коли ж самозванчий гетьман Петрик Іваненко виступив із гаслом боротьби з московською навалою, Запорожжя охотно пішло за ним. Таксамо запорожці протестували проти будови замку на Камяному Затоні 1700. р. і проти некорисної гряниці з Туреччиною 1705. р.

Хоч відносини Січі до Мазепи часто бували напружені, то, коли гетьман почав війну з Москвою, Січ радо відгукнулася на його заклик. Кошовий Кость Гордієнко, полтавець із роду, вихованець Київської Академії, з цілим кошем рушив у похід і відразу почав боротьбу з московськими залогами, що стояли над Ореллю і Ворсклом. Потім запорожці визначилися в бою під Сокілкою 23. квітня 1709. р., та помагали шведам в операціях під Полтавою.

Участь у повстанні навела на Запорожжя гнів і ненависть царя Петра. Заки ще вирішився бій під Полтавою, Петро задумав зруйнувати «кубло бунтівників». З кінцем квітня 1709. р. з Києва рушили човнами три московські полки під проводом полковника Петра Яковлєва. По дорозі вони подобували городи, де стояли запорозькі залоги; Келеберду, Переволочну, Новий і Старий Кодак і жорстоко розправилися з повстанцями. Потім підплили під Січ, що була на Чортомлику. На Січі не було кошового Петра Сорочинського,— він виправився був саме на Крим, до татар, за військовою допомогою; провід над обороною обняв козак Яким Богуш. Він наказав перекопати рови довкола Січі, а що це був час весняної повені, то вода облила довкола козацьку твердиню. Яковлєв пробував переговорів, але, коли січовики відмовилися, почав обстрілювати Січ артилерією. Але успіху не було ні-

Могила кошового Гордієнка, недалеко Олешок в с. Камінка.

Замостє, твердиня на Холмщині, її облягав Богдан Хмельницький 1648 р.

якого, бо московські пушки не доносили стрілен до Січі. Потім москалі пробували владити наступ на човнах; Запорожці допустили їх на близьку віддаль, але нараз ударили з пушок і рушниць, московське військо втратило 300 вояків, кількох офіцирів і полковника, що вів наступ. Яковлєв був у важкому становищі. Але тоді прийшов йому з допомогою охочекомонний полковник Гнат Галаган, людина без чести, що недавно ще служив Мазепі і зрадив гетьмана. Він почав переговори з січовиками, обіцяв їм помилування, навіть присягав їм, що воно буде, але рівночасно провів москалів під Січ. Коли запорожці вже почали складати зброю, москалі кинулися на безборонних і почали 25. травня 1709. р. різню. Частина запорожців щасливо добулася з облоги, на чайках пустилася втікати і знайшла захист у безвісти Дніпрових рукавів. Але у полон попало 26 курінних отаманів і 250 козаків; з них 156 покарано на горло, решта ж пішла на Сибір. Москалі забрали 40 пушок, 12 гаківниць, 62 рушниці, 13 прапорів і всяке військове знадібя. Наостанок зруйнували укріплення і спалили курені; Чортомлицька Січ перестала існувати.

Кінець запорозького війська. Частина запорожців, що встигла врятуватися з облоги, перенеслася нижче на Дніпро і заснувала наново Січ, зразу на р. Камінці, пізніше в Олешках на турецькій

території. Але тут запорожці не почувалися добре і зараз почали заходи, щоб вернутися на давні місця. Але аж у 1734. р. дістали дозвіл від російського уряду й поселилися над річкою Підпільною. Ця «Нова Січ» не відіграла вже важнішої військової ролі. Запорожжя було у всьому залежне від Росії і не могло вести ніяких самостійних походів. Запорожці брали участь як помічне військо у війнах з Туреччиною 1735-1739 і 1768-1773 р.; визначилися в партизанських набігах на татарські кочовища, також обновили свою фльотилю, що вела операції на Дніпрі. Але вільне запорозьке товариство все таки було перешкодою для військових і політичних цілей Росії і цариця Катерина II. рішилася остаточно розвязати січову організацію. Ґенерал Текелій з початком літа 1775. р. виправився на Запорожжя, зайняв по дорозі всі оборонні пункти, наблизився до Січі і обставив її довкола військом. Січова рада, разом з кошовим атаманом Петром Кальнишевським, рішила не боронитися перед цим «атакуванням» і 16. червня 1775. р. російське військо заняло Січ. Так перестало існувати серце козацького війська.

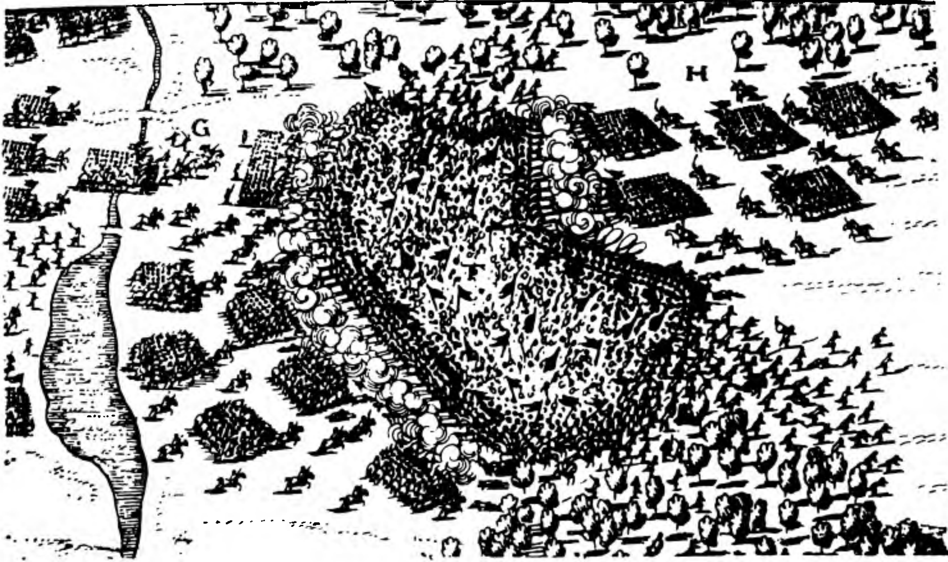
Останки запорожців розбрилися по різних місцях. Кілька тисяч перейшло на турецьку територію, в околиці Очакова і Акерману. 1778. р. Туреччина приняла їх у своє підданство й вони осіли кошем при гирлі Дунаю, над Юріївським рукавом. Потім турки перенесли їх на урочище Сеймени; звали їх «буткальськими» козаками. У першому десятиліттю XIX. в. ці запорожці перенеслися знову над Юріївський рукав і заложили кіш коло Дунавця. «Задунайська Січ» перетривала тут до 1828. р.

Частина запорожців зневірилася в турецьку владу й 1785. р. випросила собі місце на Угорщині, в Банаті, над долішньою Тисою; було їх 7000. Що з ними пізніше сталося, дотепер не прослiджено.

Росія вважала небезпечним для себе відродини запорозького війська й старалася козаків знову притягнути до себе. 1783. р. Антін Головатий, Харко Чепига і инші старшини приняли російське підданство й почали творити охотничі відділи під назвою Чорноморського війська. В 1792. р. вони дістали на поселення землі над р. Кубанню й так дали початок кубанським козакам. В 1828. р. козаки, що сиділи коло Акерману, приняли російське підданство й утворили Дунайське військо. Того самого року частина задунайських козаків, під проводом Осипа Гладкого, вернулася на Україну. В 1831. р. во-

Драгон з XVII. в. Драгони «з одягу німці, вірою греки, нацією українці», підчас повстання 1648. р. перейшли до українського війська.

Козацький табор підчас бою. З картини бою під Лоєвом 1649. р. З німецької гравюри.

ни дістали дозвіл осісти над Озівським морем, між Бердянськом та Маріюполем, під назвою Озівського війська; в 1860-их роках вони злучилися з кубанцями.

Слобідщина. Окрему військову козацьку організацію мала Слобідщина (теперішня Харківщина). Українське військо почало творитися тут підчас козацьких повстань у 1630-их роках, коли то втікачі й політичні еміґранти шукали захисту на московській території. Так 1638. р. переселився туди гетьман Яцко Острянин з 800 козаками; він осів в околицях Чугуєва й почав організувати козацький полк. Але 1641. р. прийшло між козаками до незгоди й Острянина вбили. Нова еміґрація появилася на Слобідщині після перших невдач Хмельниччини, по берестецькій битві і в дальші роки, як татари й поляки почали руйнувати Правобережжя. Тоді, 1652. р. повстав перший зорганізований слобідський полк, острогозький, під проводом полковника Івана Зіньківського. Нові поселенці напливали в часи Руїни 1660-1680 років і так повстали ще чотири полки,— харківський, охтирський, сумський та ізюмський.

Слобідські козаки мали свою автономію, могли вибирати собі полковників і иншу старшину і взагалі їх внутрішній лад майже не відрізнявся від устрою запорозького війська. Але в політичних справах вони були цілком залежні від московського уряду й ніякої самостійности не мали. Таксамо всякі воєнні справи вирішувалися за згодою московських воєвод, що стояли у важніших містах Слобідщини. Слобідські полки були осаджені на південь від т. зв. білгородської лінії,— граничних фортифікацій, які московські царі побудували для оборони від татарських наїздів; їх головний обовязок був повнити сторожеву службу на степовому погряниччі. У боротьбі з татарами слобідські козаки визначилися нераз вели-

Типи козаків. Частини заставки з мапи України Боплана.

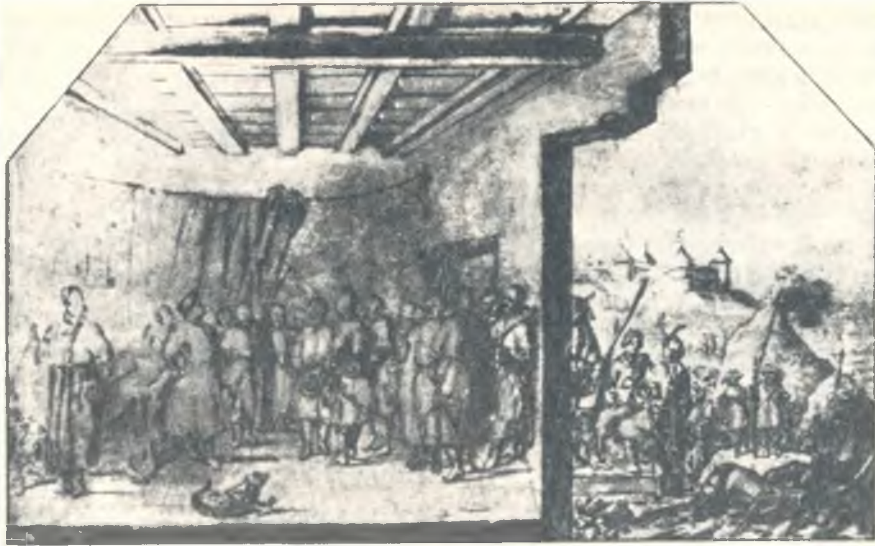
кою хоробрістю і відвагою; так на своїх грудях стримали великі татарські наїзди 1680. 1691. 1711. 1736 і в инші роки. Але ніяких самостійних походів, з національним характером, Слобідщина не вела й не могла вести й тому її роля в історії козацького війська залишилася другорядна.

10. Організація козацького війська

Запорозьке військо. Ідея окремого самостійного козацького війська зродилася на Запорожжі. Там, далеко поза межами людських осель, серед степів і диких піль, на недоступних Дніпрових островах добичники і вояки з України зорґанізувалися у вільне, незалежне військо. Там повстав своєрідний козацький побут, витворилися нові способи воювання, повстала козацька ідеольоґія й козацькі змагання. Цим окремим, ориґінальним життям козаччина жила поверх трьох століть.

З Запорожжя поширилася також назва козаччини — запорозьке військо. Цього імени козаки вживали у всіх своїх внутрішніх і зовнішніх виступах, таксамо у XVI. в., як при кінці VIII. в.. Вже перші козацькі гетьмани в 1590-их роках уживають цеї назви: «Хведір Полоус, гетьман війська запорозького», «Григорій Лобода, старший над військом запорозьким», «Ігнат Василевич, гетьман, з усім військом запорозьким» і ин. Таке саме імя стрічаємо всюди в урядових актах Гетьманщини: «Богдан Хмельницький, гетьман, з військом запорозьким», «Іван Мазепа з військом його царського величества запорозьким»,— аж до останнього гетьмана Кирила Розумовського. Та сама назва є на всіх печатях козацького війська.

Від другої половини XVII. в., як Гетьманщина і Запорожжя почали творити окремі територіяльні і військові орґанізації, за-

Козацькі посли у стоянці гетьмана Януша Радивила 1651. р. З тогочасної картини.

ведено також деякі різниці в титулятурі. А саме військо на Гетьманщині уживає назви малоросійського запорозького війська, бо офіціяльна назва Гетьманщини, заведена російським урядом, була «Мала Росія».

Ця назва не була популярна між народом; замість неї залюбки звали Гетьманщину Україною і військо українo-козацьким, або українським; але в урядових документах цю народню назву стрічаємо дуже рідко. Тоді, на ознаку війська, що перебувало на Запорожжі, на Січі, прийнялася назва запорозького низового війська, бо Низом називали землі, положені над долішнім Дніпром.

Деколи запорозькі писарі, що любувалися у красномовних висловах, звали своє військо «славним низовим товариством», або й поширювали титул на такий штиб: «військо запорозьке низове, верхове, Дніпрове, кошове й те, що пробуває на лугах, на полях, на паланках й у всіх урочищах Дніпрових і польових»,— але це вже були тільки стилістичні доповнення основної назви.

Суцільність козаччини спиралася на тому, що козаки були не тільки військом, але й суспільною верствою, зі своїми соціяльними аспіраціями. Всі козацькі права й привілеї були відомі під назвою вольностей запорозького війська. За ці вольности, «кровю добуті предками нашими», «належні лицарським людям», «надані князями руськими й королями», козаччина вела вперту боротьбу ввесь той час, як була під польською владою. Ці домагання зводилися до таких пунктів: вільно вибирати військову старшину; мати власний незалежний суд; не платити ніяких податків; проживати в усіх державних і приватних землях; користуватися безплатним утриманням підчас походів і постоїв війська; вести лови й риболовство на Низу; виробляти пиво й горілку без державних оплат; сво-

бідно дідичити «відумерщину», тобто спадщину по померших козаках; ходити в походи «на полі й на морі»; найматися на службу чужоземним володарям. За ці «вольности» козаки вели вперту боротьбу з Польщею і в цих змаганнях розвинулося козацьке братерство й солідарність, витворились спільні ідеольоґічні основи запорозького війська. Повстання з 1648. р. дало козаччині широкі простори Наддніпрянщини, аж по «лінію» на Случі. На цій території зорґанізувалася держава, яка цілком забезпечувала всі «вольности» козацького стану. Пізніше витворилася старшинська аристократія, що почала використовувати козацькі вольности виключно для себе, а козацька «чернь» попала в залежність від неї. Але навіть і тоді запорозьке військо у своїх виступах назверх, особливо супроти Московщини, виходить як одноцільна, солідарна орґанізація.

Козацька рада. Козаччина витворила в себе своєрідний демократичний устрій: всі важливі організаційні й політичні справи вирішувало все військо, зібране на р а д у. Козацька загальна рада мала різні назви: в і й с ь к о в а рада, г е н е р а л ь н а, п о в н а («зуполна»), ч о р н а або ч е р н е ц ь к а. Всі ці назви означали більш-менш те саме, а власне, що право участи в раді мають усі козаки, таксамо старшина, як і «чернь», тобто рядове військо. На раду зявлялися всі козаки, що тільки мали охоту чи змогу прийти на місце зборів. Так нпр., у славній ніженській раді 1663. р. мало бути 40.000 учасників. Розуміється, що тоді на раді мали перевагу козаки з тих полків, де рада відбувалася. Виговський думав перевести реформу, дати рівне представництво всім полкам і наказав, щоб на раду зявлялися тільки старшина і по 10 козаків із кожного полку. Але ця спроба репрезентаційної системи не повелася і козаки вважали це за нарушення своїх прав.

У перших часах військова рада відбувалася там, де було зібране військо, на Запорожжі, або в «полі», підчас походу. На «волости» улюблене місце зборів було над річкою Росавою, особливо над Масловим Ставом, в околиці Корсуня, а на Лівобережжі — в Переяславі. Раду скликували в міру потреби, найчастіше навесну або восени. На Січі в XVIII. в. був звичай збирати раду на Новий Рік, на Великдень і на Покрову. Раду скликав гетьман, а як гетьмана не було, старшина, на Січі — кошовий. Були також у полках ради п о л к о в і, по сотнях с о т е н н і, а на Запорожжі к у р е н н і й п а л а н к о в і — для місцевих потреб різних відділів війська, чи округ.

Рада відбувалася за давніми військовими звичаями. На раду скликали, бючи в бубни, чи літаври. На Січі перший знак давав пушкар, стріляючи з найбільшої пушки. Тоді довбуш із свого куреня виносив палочки до літаврів, ішов до церкви, забирав звідтіля літаври, ставив їх на майдані й бив спершу дрібненько один раз. На це гасло виходив військовий осавул, виносив з церкви корогву і ставив її на майдані. Тоді вже довбуш бив далі в бубни і на майдані збиралося військо, полками чи куренями. На Січі був у XVI. в. звичай, що неохочих до ради силою зганяли на майдан. Пізніше нераз гетьмани давали наказ являтися на раду «під горлом», тобто під загрозою смерти... Військо уставлялося у велике коло або півколо, відповідно до місця. Накінець приходив геть-

ман зі старшиною (або кошовий на Січі), з відзнаками влади в руках, з відкритими головами на знак пошани для війська, а довбуші віддавали їм честь, бючи в літаври.

На раді проводив гетьман (чи кошовий), а допомагала йому старшина. Особливу важливу ролю мали о с а в у л и, що були посередниками між старшиною й радою. Вони обходили «коло» козаків, вияснювали справу й питалися їх, які їх погляди. Деколи старшина добирала собі визначніших козаків і спільно з ними обговорювали спірні питання. Формального голосування на раді не було.

Козацький полковник.
З літопису А. Рігельмана.

Козаки виявляли свою раду «гучком», голосними окликами, кидаючи шапки догори. Перемагала сторона, що мала безсумнівну більшість. Коли партії були рівні, то нераз доходило й до гострої боротьби, просто на шаблі.

Військова рада мала широкі права. Вона вирішувала напрямки державної політики, укладала умови з иншими державами, вибирала й скидала гетьмана й старшину, давала згоду на воєнні походи, рішала про те, як військові формації творити, деколи виконувала теж військове судівництво. Це був найвищий законодатний й організаційний орган, йому мусіли коритися всі інші установи запорозького війська.

Аж під кінець XVII. в., коли на Гетьманщині добилася вирішального впливу старшина, ґенеральна рада втратила значіння. Її скликали рідко, для полагоди найважніших справ, головно для вибору гетьмана, чи щоб затвердити договорні «статті» з Московщиною. Всі инші справи вирішала р а д а с т а р ш и н и, до якої належала ґенеральна старшина, полковники, деколи ще й представники полкової й сотенної старшини. Ця рада збиралася в XVII. в. двічі, на Різдво або на Водохрещі та на Великдень, в XVIII. в. неперіодично. Ця рада, між иншими справами, укладала також пляни воєнних походів,— час походу, число війська, співпраці різних частин,— а також рішала про утримання деяких формацій, про будову фортець і ин. Отже рада старшини мала деколи характер воєнної ради.

Військова старшина. Командування над військом виконувала військова старшина різних ступнів. Головні козацькі уряди витворилися вже під кінець XVI. в., як тільки козаччина зорганізувала-

ся в постійне військо. Пізніше загальна схема тільки ще поширювалася та розросталася в подробицях.

На чолі війська стояв **гетьман**. Він був головою й представником держави, мав повну адміністраційну владу, широку участь у законодавстві й судівництві,— але передусім він був найвищий полководець і орґанізатор війська. Підчас війни його влада над військом була необмежена, він орудував усіма військовими силами й непослушних мав право карати на горло. В орґанізаційних справах гетьман мусів рахуватися з думкою ради старшини, в основних державних питаннях — також із ґенеральною радою, якій завдячував свій уряд. Підчас походу гетьмана міг заступити **наказний гетьман**, звичайно хтось із ґенеральної старшини або полковників.

При гетьмані помічні функції мала **військова** або **ґенеральна старшина**, до якої належали ґенеральні — обозний, судді, підскарбій, писар, осавули, хоружий і бунчучний.

Ґенеральний обозний, як указує назва, мав передусім нагляд над військовим обозом. До нього, мабуть, належало й уставляти оборонний табор підчас воєнного походу. Ґенеральний обозний заправляв також військовою артилєрією, особливо ж тою, що була при гетьмані. Йому підлягали теж полкові обозні з полковою артилєрією. Генеральний обозний мав перше місце по гетьмані; у неприяві гетьмана ґоловував на раді старшини, в поході бував наказним гетьманом. За Б. Хмельницького ґенеральний обозний Чернята списував козаків у реєстр.

Козацький сотник.

Ґенеральні судді числом два, проводили в найвищому, ґенеральному суді.

Ґенеральний підскарбій кермував державним скарбом.

Ґенеральний писар був канцлєром козацької держави, вів найважніші внутрішні й закордонні справи, кермував ґенеральною військовою канцелярією.

Ґенеральні осавули, числом два, мали передусім військові функції: обіймали командування над окремими частинами української армії підчас походу, переводили перегляд війська, мали провід над охотничими полками. На ґенеральній раді, як уже було згадано, стежили за ходом нарад та розвідувалися, яка думка у приявних. На гетьманському дворі осавули в імени

гетьмана витали чужосторонніх послів.

Ґенеральний хоружий (рідше «хорунжий») доглядав військові корогви та мав провід над відділом надвірного гетьманського війська.

Генеральний бунчучний або бунчужний носив перед гетьманом бунчук і товаришив гетьманові підчас походу. Під його проводом стояли бунчукові товариші.

У полку була полкова старшина: полковник, полкові — обозний, осавули, хоружий, суддя та належні до них нижчі урядовці.

Полковник мав подвійну функцію: адміністраційну й військову. Він стояв на чолі території полку, мав під своєю рукою всі уряди, виконував гетьманські доручення, мав нагляд над фінансами, вів суд, одне слово — сполучував у свойому уряді всі адміністраційні справи своєї округи. З військового погляду він був полководцем і орґанізатором полку, дбав про добрий стан війська, його боєздатність і дисципліну, старався за воєнні засоби, доглядав фортифікацій, а в часі війни вів полк у похід і командував ним. Полковника заступав наказний полковник, з полкової старшини, або зі знатних козаків.

Писар запорозького війська.
З літопису Ріґельмана.

Полковий обозний управляв полковим обозом і артилєрією, а в неприяві полковника командував полком. При ньому були: полковий артилєрійний осавул, полковий артилєрійний писар, хоружий полкової артилєрії та отамани.

Два полкові осавули доглядали ладу й дисципліни в полку, мали деякі поліційні обовязки, опікувалися полковою музикою. Осавула заступав підосавулій.

Полковий хоружий мав під своїм доглядом полковий прапор. Деколи бувало двох полкових хоружих, один із них доглядав полкової «корогви», другий — малого прапору, т. зв. значка. Під проводом хоружого стояли значкові товариші.

Полковий суддя вів полковий суд, мав свою канцелярію і урядовців. Полковий писар вів полкове діловодство.

С о т е н н і у р я д и були: сотник, сотенний осавул, хоружий і писар. Їх функції в сотні були анальоґічні до функцій полкової старшини в полку.

Над частиною сотні, куренем, командував к у р і н н и й о т а м а н. Коли він мав іще й адміністраційну владу у своїм городі чи місті, тоді його звали г о р о д о в и м о т а м а н о м. По селах бували с і л ь с ь к і о т а м а н и.

На Січі старшим над цілим військом був к о ш о в и й о т а м а н, а при ньому старшинські уряди мали с у д д я, о с а в у л, п и с а р. Над відділом війська з паланки стояв п о л к о в н и к, о с а в у л і п и с а р.

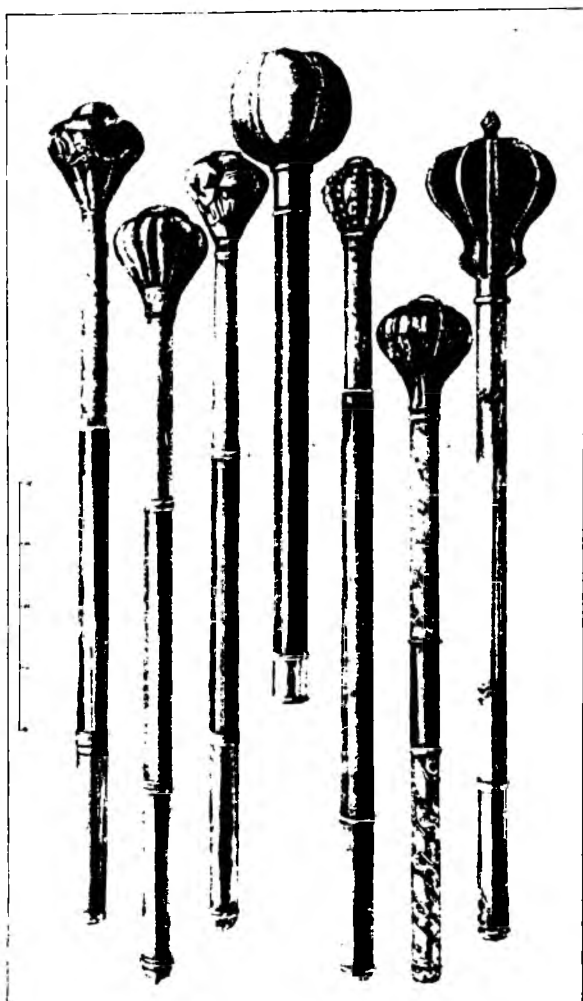
Вибори старшини. Характеристичною ознакою козацької демократії було те, що військова старшина була виборна: вибирала її козацька рада. Рада могла таксамо й відібрати кожний уряд; старшина виконувала свої обовязки «до військової ласки», тобто поки дозволяло на це військо.

Гетьмана вибирала ґенеральна рада. Вибори відбувалися особливо врочисто. Коли рада вже зібралася, посередині радного кола, де стояла старшина, клали «клейноти», відзнаки гетьманської влади,— булаву і бунчук. Був давній звичай, що гетьман, що уступав, клав булаву просто на землю, наче на знак, що гетьманська влада повинна коритися перед військом аж до землі. У пізніших часах клейноти клали на стіл, укритий роскішним килимом. Старшина ставила кандидатури, починалася нарада, осавули обходили військо, питаючись, за кого козаки стоять. Вибір відбувався не голосуванням, а криком, нераз доходило й до борні. Самовидець описує такий вибір на Чорній раді під Ніженем 1663. р.: «Зараз крик зчинився з обох сторін за гетьманство,— одні кричать: «Брюховецького на гетьмана!», а другі кричать: «Сомка на гетьмана!»... а далі взяли між собою битися». Пізніше, в XVIII. в., кандидатура на гетьмана була вже між старшиною умовлена заздалегідь, і вибори проходили спокійно. За давнім звичаєм козаки проявляли свою згоду так, що кидали вгору шапки. Навіть іще при виборі Апостола «шапками на нього махали». Вибраного гетьмана ставили на стіл посеред ради, щоб усе військо його бачило. Але найважніша була та хвилина, коли нововибраному вручали до рук булаву й укривали його бунчуком і корогвою,— це було символічне передання влади.

Ґенеральну старшину обирала деколи ґенеральна рада, але частіше — рада старшини. Величко у свойому Літописі описує, як це 1700. р. Василь Кочубей зрікався уряду ґенерального писаря: «здав із себе той уряд писарський, поклавши публично перед гетьманом, на очах усієї старшини, в гетьманській столовій кімнаті, печать військову, подякував гетьманові і всій старшині». Старшина приняла відмову до відома, але поклала собі відзначити Кочубея иншим урядом: «По його відїзді з гетьманського дому, полковники і вся старшина врадили, що не бути йому наразі без уряду, й постановили передати йому уряд ґенерального судді. До цього й гетьман легко прихилився й наказав пошукати в скарбівниці ліску суддівську, чорну, гебанову, просто у срібло оправлену; другого, чи третього дня, коли полковники і вся старшина перед службою

божою до гетьмана на Гончарівку зїхалися, і Кочубей теж туди прибув, тоді несподівано дістав суддівський уряд від гетьмана і всієї старшини».

Полковника вибирала полкова рада. Так 1658. р. миргородський полковник Довгаль писав про свій вибір: «сотники й отамани і вся чернь миргородського полку подали мені шестопер, корогву, бубни, всі клейноти — і старшинство в полку миргородському мені вручили». На подібний спосіб полкова рада вибирала й иншу полкову старшину, а сотенна рада вибирала своїх старшин.

Булави і пірначі з Катеринодару.
З «Історії запорозьких козаків» Яворницького.

Але принцип виборности не все зберігали у повній чистоті.

Гетьмани нераз старалися зміцнити свою владу, занехували вибори й просто усували полковників, а на їх місце назначали нових. Перший Богдан Хмельницький дійшов до такого авторитету, що назначував полковників, яких сам хотів, не скликаючи на вибори ради. Пізніше наслідували його в цьому Петро Дорошенко, Многогрішний, Самойлович. Це й було в інтересі суцільности війська, щоб нижчі військові ранги були безпосередньо залежні від вищих і щоб старшина не могла усунути з уряду невідповідних людей.

Назначеному полковникові врочисто вручали відзнаки його уряду. Полк збирався на просторому майдані з усіма полковими й сотенними прапорами. Приїздив гетьманський делєгат із новим полковником, їх витали хлібом-сіллю, грала полкова музика, по-

хилялися прапори. Делєгат повідомляв про назначення, полковий писар відчитував гетьманський універсал. Потім делєгат вручав полковникові пірнач, полкову корогву і значок та літаври; старшини укривали свого команданта шапками.

На Запорожжі найдовше зберігалися різні старовинні звичаї, яких допильновувала при виборах старшина. Так нпр. обовязок обраного був — двічі відмовлятися від уряду й аж за третім разом приймати вибір. Старі січові діди сипали на голову кошового пісок і обмазували його болотом, на те, щоб не забував про своє низьке походження й не вивищувався понад товариство.

Військові ранґи. Військові ступні, чи ранґи були спершу невпорядковані: раз мав вище значіння один уряд, то знову — инший. Що воно так було, на це вказує висота платень старшин в різних часах.

Найстарший виказ зберігся з 1601. р. Тоді гетьман діставав 120 чи 200 поль, злотих, обозний і полковники по 30, осавули по 25, сотники по 15, пушкар 12, писар 10, десятник 9, хоружий і музика по 8, рядові козаки по 7, фірмани по 3 злоті.

В 1625. р. порядок платень був инший: гетьман брав 600 злотих, військовий осавул 150, обозний, писар, суддя і полковник по 100, полковий осавул і сотник по 50 зл.; про нижчі ступні не знаємо нічого.

В 1638. р., на основі нової польської ординації, військові осавули діставали 600 зл., полкові осавули 250, сотники 200, отамани 50.

Підчас переговорів із царем 1654. р. козацькі посли жадали, щоб за давніми звичаями їм давали: військовому писареві 1000 зл. (на утримання канцелярії), військовому обозному і осавулам по 400, військовим суддям і полковникам по 300, полковим осавулам 200, сотникам і суддівському писареві 100, бунчужному гетьманському, полковому писареві, полковому і рядовим козакам по 30. На цій основі можна б скласти таку табличку військових ранґ:

Ступінь	Платня	Військова старшина	Полкова старшина	Сотенна старшина
I	—	Гетьман	—	—
II	1000	Писар	—	—
III	400	Обозний	—	—
	«	Осавул	—	—
IV	300	Суддя	Полковник	—
V	200	—	Осавул полк.	—
VI	100	Писар судівський	—	Сотник
VII	50	Бунчужний	Писар полк.	—
	«	Хоружий гарматній	Хоружий полк.	—
VIII	30	—	—	Хоружий сотенний
	«	—	—	Козак рядовий

З останніх років Гетьманщини зберігся повний поділ старшини на такі ранґи:

Ранґа	Військові уряди	Артилєрія	Цивільні уряди	Охочекомонні полки
I	1. Ґен. обозний			
II			2. Ґен. суддя 3. Ґен. підскарбій	
III	5. Ґен. осавул 6. Ґен. хоружий 7. Ґен. бунчучний		4. Ґен. писар	
IV	8. Полковник			
V	9. Бунчуковий товариш	10. Осавул ґен. артилєрії 13. Полк. обозний	11. Писар ґен. суду 14. Старший військ. канцелярист	12. Полковник
VI		15. Хоружий ґен. артил.	16. Полк. суддя	17. Обозний
VII	19. Полк. осавул 20. Полк. хоружий		18. Полк, писар 21. Військ. перекладач	
VIII	22. Сотник	24. Писар ґен. артилєрії 27. Отаман ґен. артилєрії	25. Військ. канцелярист	23. Полк. писар 26. Полк. осавул 28. Полк. хоружий
IX	29. Значковий товариш	30. Осавул полк. артилєрії	31. Городовий отаман 33. Писар полк. суду	32. Сотник або ротмистр 34. Жолдацький капітан
X	38. Сот. осавул 40. Сот. хоружий	36. Писар полк. артил. 39. Хоружий полк. артил. 41. Отаман полк. артил.	35. Сот. писар 37. Полк. канцелярист	42. Сот. компанійський старшина 43. Жолдацький отаман
XI	44. Курінний отаман		45. Городничий 46. Сільський отаман	
XII	47. Виборний козак			48. Жолдак

Військові відзнаки. Відзнаки козацького війська звалися клейноти. За клейноти цілого війська уважали гетьманську булаву й бунчук, печать, корогви, бубин і труби, деколи також і козацьку «гармату», тобто артилєрію. Ці ознаки своєї влади запорозьке військо незвичайно цінило і ховало їх з великою пошаною. Назву «військових клейнотів» стрічаємо від 1630. років аж до кінця козаччини. В 1637. р. гетьман Павлюк писав до козаків: «Зволите писати до нас, товаришів своїх, відказуючи за військові клейноти, цебто за гармату... Взяли ми її як свій власний клейнот і скарб військовий, і поставили на звичайному місці, там, звідкіль і пішла вона за предків наших, славної памяті старинних, добрих молодців війська запорозького». Як козаки 1638. р. програли битву під Боровицею, «в бою стратили гармату, корогви, комишини, печать,— клейноти всі королями надані». В 1727. р., коли мав відбутися вибір гетьмана, старшина несла врочисто «клейноти гетьманські» — булаву, бунчук, корогву, значок і печать»,— несли з великою пошаною «на подушках, тафтою червоною укритих». Таксамо й нижча старшина мала свої відзнаки: полковник — пірнач, корогву і значок, сотник — корогву.

Булава була відзнака гетьмана від найдавніших часів. Вже 1581. р. запорожці віддають новому гетьманові Самійлові Зборовському до рук булаву зі словами: «Подаємо тобі цю відзнаку перших гетьманів цього місця, що нам щасливо, з доброю славою наказували». Гетьмани діставали булави від війська й від різних володарів, що хотіли собі приєднати козаків. Так нпр. Богданові Хмельницькому король Ян Казимир прислав був булаву, висаджувану туркусами; другу булаву надіслав цар Олексій. Як виглядала булава, це бачимо з портретів гетьманів від Сагайдачного до Розумовського. На врочистих виступах гетьман тримав булаву в руці; а так булава лежала перед ним на столі, або за гетьманом тримав її в руках гетьманський чура.

Бунчук це також відзнака гетьмана. Це був дрючок більш, ніж 3 метри завдовжки, закінчений металевим «яблуком», зпід якого звисало кінське волосіння. Бунчук носив бунчучний над гетьманом, особливо, коли гетьман був між військом. Також ставили бунчук на майдані серед ради.

Комишина, палиця з комишу, правила також за відзнаку гетьмана, в часах перед Хмельниччиною. Яків Собєський, що добре приглянувся козацькому війську під Хотином 1621. р., каже, що «гетьман замісць якихнебудь відзнак носить палицю з комишу». В 1637. р., коли гетьман зрікався гетьманства, перед радою «поклав булаву й комишину».

Це була відзнака й суддівської влади. Коли 1638. р. провинився був полковник Филоненко, його «скарали явно комишиною і ланцюг на шию заклали». Пізніше палиця судді звалася ліска. В XVIII. в. палиця була відзнакою кошового на Січі. Був це простий грубий ціпок, з обох кінців оправлений сріблом, з тупим залізцем на кінці.

Відзнакою полковника була спершу теж булава. Підо Львовом 1648. р. всі полковники мали «золотисті булави, висаджувані камінням». Пізніше полковнича відзнака зветься пірнач або шестопер. Це теж щось наче булава, але не з круглим «яблуком», а

Козацька корогва домонтівської сотні з 1762. р.
З «Історії України» Грушевського.

з шестигранним наконечником, штудерно вирізьбленим. Дехто думає, що назва «шестопер» від шістьох пер, які насаджували деколи на пірнач.

П е ч а т ь запорозького війська була округла, спершу меншого, пізніше більшого розміру. Печаті Б. Хмельницького мали у промірі 32-37 мм., одна печать Розумовського аж 87 мм. Посередині був г е р б: козак у кунтуші, підперезаний поясом, у шапці; ліва рука підтримує рушницю, оперту на рамя, права спирається о бік; по лівому боці висить шабля. Тільки на печатях Брюховецького та Ханенка козак у правій руці тримає спис. Довкола печаті йде напис. На найстарших печатях, до половини XVII. в., був напис «Копия Войська Запорозкого»; під польською владою — «Печать Войска Єго Королевскої Милости Запорозкого»; під московською владою — «Печать Царского Величества Малои Росіи Войска Запорозкого» (деколи в иншому порядку).

Окремі печаті мали деякі військові уряди, нпр. військова канцелярія та суд. Свою печать мав теж кожний полк., а деколи й сотня.

Запорожжя мало свою печать, теж із козаком на гербі, з тією різницею, що, побіч козака, стоїть спис, котрий «воїна знаменує, який сторожить». Напис був: «Печать Славного Войска Запорозкого Низового». Різні запорозькі паланки мали свої печаті, з різними знаками, такими, як: коні, олені, льви, птахи, шаблі, списи, стріли і ин.

Корогви. Були три роди корогов у козацькому війську: 1) корогва всього війська або гетьманська, 2) корогви полкові, 3) сотенні. Окрім цього, були ще значки, менші корогви, яких уживали нащодень.

У давніших часах козацьке військо вживало прапорів тих держав, що брали його на служби. Перший полк реєстрових козаків 1578. р. мав шовкову корогву з польським орлом. В 1594. р. запорожці були на цісарській службі й дістали австрійські прапори. Від польського короля Володислава IV. запорозьке військо мало блакитну корогву з орлом — наполовину білим, наполовину червоним. Богдан Хмельницький 1649. р. дістав від Яна Казимира польський червоний прапор із білим орлом. Знову ж цар Олексій прислав гетьманові московський прапор, де були образи Спаса, Богородиці, Антонія й Теодосія печерських і св. Варвари. Сирійський подорожник Павло Алепський 1654. р. оповідає, що в Богуславі, де була кватира Хмельницького, «військо мало корогву христолюбивого й хороброго гетьмана Зиновія: з чорного і жовтого шовку, у смуги, з хрестом на ратищі».

Дуже різнородні були прапори різних полковників Хмельницького. Кривоніс, казали, мав корогву білу з червоним хрестом і такою самою обвідкою. Полковник Нечай мав корогву шовкову, «щирим золотом вигаптовану черницями київськими».

Під Гомлем 1651. р. козацькі прапори були: один червоний із білим хрестом і білою обвідкою, один червоний, три білі, два чорні, два жовто-блакитні. Підо Львовом 1655. р. за Хмельницьким несли червону корогву, й другу — з образом св. Михайла, що пробиває змия. «За цими корогвами», писав польський міщанин, «ішли инші корогви, більш-менш 34, на них видко було герби майже всіх дальших воєвідств і повітів — окрім нашого білого орла в короні»...

З цих різних згадок видко, що в козацькому війську довго не було одного типу козацьких корогов, а панувала повна довільність, і щодо барв прапорів, так і щодо знаків, що на них були. Цю справу унормували щойно після Руїни, тоді, як уже козацька держава приняла постійніші організаційні форми. У XVIII. в. вже на всіх військових корогвах був той самий знак, а саме «національний герб»: козак із шаблею й самопалом. З 1758. р. маємо рисунок цього гербу на прапорі лубенського полку, а з 1765. р. збереглася корогва домонтівської сотні переяславського полку з таким самим гербом. По другому боці корогви кожний полк чи сотня давала свій власний знак. Ось нпр., на домонтівській корогві була змальована рука, що тримає золотий хрест, а при хресті стоять дві постаті з пальмовим гиллям. На жаль, ми не маємо певної відомости, як виглядала гетьманська корогва, або «перший прапор, який все носили перед гетьманом».

Знак або значок — звалася менша корогва, якої вживали нащодень замісць «великої» корогви. В 1649. р. під Збаражем один козацький відділ появився з таким гетьманським значком: «на держаку два прапорці гусарські, один білий, другий червоний». В 1727. р. на вибір нового гетьмана один старшина ніс — корогву, другий — значок. І в полках були значки поруч із корогвами. Від значків пішла назва «значкові товариші».

11. Зброя і формації

Число війська. Чисельність козацького війська дуже змінялася протягом століть. З кінцем XVI. в., коли козаччина вперше виступила як окреме, зорганізоване військо, рахували її від 2000 до 10.000. Так нпр., Косинський у 1593. р. мав коло 4000; на австрійську службу 1594. р. запорожці обіцяли дати до 6000 добірного війська; сили Наливайка нараховували на 12.000; у боях під Лубнями було 6.000 учасників, але між ними тільки 2.000 доброго війська. Число війська зросло сильно в московських війнах, у двох перших десятиліттях XVII. в. З Дмитром Самозванцем ходило 12-13.000 козаків, під Смоленськом 1609-1611. р. мало бути 30.000, чи навіть 40.000, під Хотином 1621. р.— понад 40.000. Але серед війська було багато челяді, джурів і всякої помічної служби. Один із тодішніх знавців воєнної справи, Старовольський, замічує 1628. р.: «Самих козаків буває 15.000, але з новиками виходить сороктисячне військо».

В 1620-1630. рр. число козаків уже не збільшалося, а власне — меншало. В повстанні 1625. р. рахували козаків на 30.000, а з них у боях мало накласти головами 8.000; у переяславській кампанії 1630. р. налічували 37.000 повстанців; у московському поході 1633. р. було яких 30.000 козаків; у повстанні 1637. р. Павлюк мав 23.000.

Для тих часів замітне те, як поволі збільшалося число реєстрових козаків на королівській службі. В рр. 1575-1576. було реєстрових тільки 300, в 1580. рр.— 600, в 1590-1591 р.— 1000 козаків; у 1622-1623. р. пропоновано 2000 до 4000; у 1625. р. установлено реєстер — 6000; 1630. р. збільшено число реєстрових до 8000; у 1635. р. зменшено до 7000; у новій ординації 1638. р. залишено тільки 6000. Коли почалося повстання 1648. р., сам Хмельницький жадав тільки 12.000 реєстрового війська.

Хмельниччина дала зброю великим масам народу так, що число козацького війська зросло до нечуваної досі кількости. У пилявецькому поході військо Хмельницького налічували на 100.000, підо Львовом 1648. р. на 200.000, у зборівській кампанії на 300.000; а й сам Хмельницький говорив московським послам, що під Зборовом його військо доходило до 360.000 людей. Але в цій великій масі справжнього війська була тільки невелика частина. Це видко з того, що у зборівському мирі Хмельницький погодився на 40.000 реєстрового війська, а в переяславських переговорах із царем, де

Національний герб на прапорі лубенського полку (ліворуч)

Військова печатка гетьмана Мазепи (праворуч)

він міг свобідно ставити свої жадання — не поставив вищого числа, як — 60.000. Але й це військо, в порівнянні з арміями, якими розпоряджали на заході різні сильні держави, було дуже велике.

По смерти Хмельницького зачинається сильний занепад козацького війська, головно через те, що від Гетьманщини відпала правобережна Україна. Виговський хотів спершу вдержати реєстер 60.000, але в гадяцькій умові погодився на 30.000 реєстрового і 10.000 найманого війська. Юрій Хмельницький і Брюховецький, у переговорах з Московщиною, стояли за 60.000 реєстрового війська. Але Многогрішний у глухівській умові 1668. р. вдоволився 30.000 війська, і це число збереглося в пізніших умовах Самойловича 1672. р. й Мазепи 1687. р. Але ж насправді козаків, що повнили військову службу, було куди більше; у XVIII. в. українська армія знову чисельно зростає. В 1723. р. нараховували 55.241 козаків і до 1000 охотничого війська. В описі 1777. р. нараховували аж 179.128 козаків, та не знати, чи все це були справді озброєні люди, чи тільки належні до козацького стану. В 1783. р., тобто останнього року перед скасуванням козацького війська, числили 176.886 виборних козаків і 198.295 козаків-підпомішників.

Реєстрові козаки. На Запорожжі доступ до війська мав у теорії кожний, хто хотів козакувати; а проте до війська добирали здатніших. Доповнення війська звалося п р и п и с, а як справа йшла про наймане військо, то — з а т я г або н а б і р. Дозвіл на це давала рада, набір проводив гетьман із полковниками, а на Січі кошовий. Польський письменник Старовольський 1628. р. пише про це так: «Ранньою весною, коли сніги починають сходити зі степів, кожний охочий до воєнної справи, спорядивши човен і припас, їде Дніпром до козацьких островів, а там їх старший вибирає військо з цих приходнів: здатних каже писареві вписати у реєстер, а нездатних відправляє до дому, забравши принесені ними припаси. Принятих роздає під око десятників; їх вони слухають, доки не зміниться їх заняття або становище». Новики не беруть участи в раді й виборах старшини, аж до трьох років; «за той час вони повнять службу слуг і коли що вистроять, зазнають від своїх старших тяжких кар». «Таких новиків десятник, окрім девятьох старих вояків, має під собою 30, иноді і 50, і ними розпоряджається, як їх повний хазяїн, особливо в битвах; коли хто з них з битви утече, то не сміє повернутися, а то покарали б його на горло; хиба десь дома, як розходяться на зиму, може їх перепросити». Старовольський запевняє, як це вже було згадано, що в сороктисячному війську було тільки 15.000 справжнього війська, а решта були новики. Боплян в «Описі України» згадує, що новобранці брали участь і в морських походах.

На Запорожжі в XVIII. в. молодих козаків звали х л о п ц я м и, ч у р а м и, а найбільше м о л о д и к а м и. На Січ приймали нераз навіть десятилітніх хлопців, але до війська, до «товариства», записували щойно таких, що покінчили 20 років. У переказах про побут давніх запорожців є згадки про те, що молодики повинні були добре володіти зброєю, кермувати човном, виявляти орієнтацію й дотеп,— але тут не було ніяких постійних приписів, а тільки різні місцеві звичаї. Мало ймовірне те, що каже Боплян, немов до запо-

розького війська приймали тільки такого, що переплив Дніпрові пороги і то проти води. Кошовий на Січі мав почесну сторожу, що складалася з 30-50 молодиків.

Молодики, чи чури були також у козацьких полках на Гетьманщині. Коли зборівський мир обмежив число реєстрових козаків до 40.000, багато «випищиків» пристало до козаків за чурів. Але пізніше, в XVIII. в., вже молодиків, ні чурів при полках не стрічаємо.

Виборний козак з XVIII в.
З літопису Рігельмана

Військо було списане в р е є с т е р. Перші такі переписи запорозького війська зроблено на жадання польської влади, що хотіла мати контролю над козаками. Але пізніше реєстри ведено для власного порядку, і так навіть полковник Скидан, підчас повстання 1637. р., вів реєстер свого війська. Перепису доглядав спершу гетьман особисто, пізніше цей обовязок перейшов до ґенерального обозного. Ревізія реєстру, т. зв. п о п и с відбувалася так, що козаки ставали у військовому порядку і старшина контролювала, чи кожний вписаний у реєстр, та чи хто инший часом не став на його місце. Коли в реєстрі була «діра», тобто число козаків було неповне, відбувався п р и п и с нових козаків. У часах, коли реєстр обіймав ледви кілька тисяч людей, до війська приймали найбільше заслужених, що вже відзначилися були в боях як охотники; першенство мали також сини козаків,— місце небіщика-батька мав право в полку заняти син. Багато значило те, коли когось поручила старшина. Тимто згодом стало звичаєм, що кандидат приєднував собі дарунками впливових старшин.

Коли треба було зменшити військо, відбувався в и п и с. Такий випис переводив нпр., Богдан Хмельницький після зборівської й білоцерківської умови; це викликало велике невдоволення і «випищики» легко пускалися на всяку самоволю. У XVIII. в. на Гетьманщині часто проводили основні перевіри козацького війська для військових і податкових потреб. Упорядкований реєстер називався також к о м п у т о м.

Всі козаки, що належали до запорозького війська, уважалися за рівних і звали себе товаришами. Але при цій теоретичній рівности все між військовим товариством були одиниці й групи, що вище ставали понад чернь, тобто рядове військо. Вже при кінці XVI в. виринають старинні козаки — ті, що довгі літа служили у війську або походили з козацького роду. В XVII. в. є знову знатні козаки, що мали за собою особливі військові заслуги і решту товариства перевищали своїм значінням. Військовий товариш, це титул козака, що мав уже старшинський уряд. Самійлович утворив окрему категорію бунчукових товаришів, що служили під гетьманським бунчуком; звичайно це були сини старшини. Значкові товариші це знову козаки, що служать під полковою корогвою, «значком». Рядових козаків 1739. р. поділено на дві групи: виборні козаки мали бути все готові до війни й ходили у походи, підпомішники мали старатися за воєнні засоби і харчі для виборних. Військова служба мала різні назви, як осавульці, стійчики, курінчики. Дейнеками в половині XVII. в. називали народнє військо, що йшло у похід зі самими палками, що саме звалися дейнеки.

«Охотне» військо. Реєстрового війська, обмеженого числом, не все вистачало на потреби української держави. Коли приходила війна, виринала потреба збільшити кадри й тоді гетьман покликував до війська всіх, хто міг носити зброю, закликав, «щоб поспішали не тільки реєстрові, але й нереєстрові: «аби добрі молодці, з доброю зброєю він рад приняти за товаришів». Таким способом військо Хмельницького могло доходити й до 200, а то й 300 тисяч. Деякі відділи охотників, що зголошувалися до війська, залишалися у службі довший час, як т. зв. затяжне або охотне військо, за відповідною річною платою. Таке військо мало особливу ціну тоді, коли це були фахові вояки, з доброю зброєю, належно виправлені в воєнній тактиці. Так Богдан Хмельницький під Замостям 1648. р. старався притягнути до своєї служби німецьку піхоту, що була в польському війську. До старшини німців він писав: «Просимо ваші милости до себе в компанію, в одне товариство вірне, під присягою Бога всемогучого. Не лише жадної погуби, але й найменшої кривди від нас не сподівайтеся; хто тепер старшина, той і при нас на свойому становищі і при своїй чести залишиться. Не будете ані голодні, ані голі, ані босі, а навпаки — будете вдоволені і мною і обопільним товариством. Думаємо, що ви радо зволите пристати на це, як християни і з роду браття наші, як ті люди, що звикли своїм трудом і шаблею заробляти на шматок хліба, таксамо, як і ми на цьому світі живимося». І Хмельницькому дійсно повелося зорганізувати деякі німецькі відділи. Так нпр., служили в нього драгони, на німецький лад зорганізовані,— «одягом німці, вірою греки, з нації українці». У великому числі напливали на Україну молдавани, що творили волоську кінноту, а також серби, що втікали з-під турецької влади. Хмельницький мав теж дібраний відділ татар.

Пізніші гетьмани ще збільшили наймане військо. Виговський у гадяцькій умові 1658. р. застеріг собі право тримати 10.000 затяжного війська. Дорошенко мав найманих турецьких сейме-

нів. Він зорганізував і власну формацію серденят. Назва (з турецької мови) означала очайдухів; таке імя у турецькім війську мали найхоробріші, найзавзятіші охотники; Дорошенко брав собі за зразок таке військо. Серденята складалися найбільше з молдаван,

Козак-підпомішник. З літопису Рігельмана.

але було між ними немало й місцевих людей. Вони наймалися для плати й утримання: «тілько з них користи, що пють та їдять, одяг і зброю і коні добрі мають, за це й умирають». Козаки були невдоволені з цих охотничих військ, і рада 1669. р. рішила була розпустити серденяцькі полки: «нехай ідуть, хто звідки прийшов, братися до господарських робіт». Але Дорошенко ради не послухав, збільшив число серденят, аж воно дійшло до 12.000.

Коли Дорошенко уступав із гетьманства, серденята або сердюки перейшли на Лівобережжя. Самойлович умів оцінити вар-

тість цього війська — ужив його до погряничної служби за сторожу проти татар. З того часу сердюки залишилися на лівобічній Україні, до кінця гетьманства і служили як піхота.

Рівночасно повстала ще друга подібна формація, компанійці. Охотники виступали здавна в відділах, що звалися «компаніями». Многогрішний 1668. р. утворив під цією назвою окремий полк, що мав пильнувати публичної безпеки. Це були кінні полки. Конотопська рада 1672. р. ухвалила покасувати і серденят і компанійців, але 1687. р. порішено «охочекомонні» і «охочепіхотні» частини зорганізувати наново. За Мазепи було 5 полків «охочепіхотних» і 5 «охочекомонних» полків. У 1728. р. обмежено їх до трьох полків. Охотничі полки в XVIII. в. були невеликі, налічували по 500-600 людей кожний. Старшина їх була: полковник, обозний, писар, осавул, хоружий; над сотнями старшували ротмистри або сотники. Компанійців і сердюків уживали й до поліційної служби, сотні їх були попридільовані до різних полків, але підлягали гетьманові, не — полковникам. При боці гетьмана в XVIII. в. була надвірна корогва, а при генеральній канцелярії й инших установах служила жолдацька рота під проводом капітана.

Поділ війська. Козацьке військо ділилося на полки, сотні й курені.

Полк означав і відділ війська і округу, де цей відділ мав осідок. В 1620-1630. рр. було 6 реєстрових полків: білоцерківський, канівський, корсунський, переяславський, черкаський, чигиринський і короткий час іще — миргородський й лубенський. За Богдана Хмельницького було 17 полків: білоцерківський, браславський, кальницький або винницький, канівський, київський, корсунський, кропивенський, миргородський, ніженський, паволоцький, переяславський, полтавський, прилуцький, гуманський, черкаський, чернигівський, чигиринський, а деякий час ще й бихівський або білоруський, подільський і инші. В XVIII. в. залишилося козацьке військо тільки на Лівобережжі (й у Києві); тоді полків було 10: гадяцький, київський, лубенський, миргородський, ніженський, переяславський, полтавський, прилуцький, стародубський, чернигівський.

Величина козацького полку за ці два століття безнастанно зростала.

На переломі XVI-XVII. в. козацький полк складався пересічно з 500 людей. Так відділ козаків, набраних за Баторія, мав 530 люда; в 1601. р. козацьке військо числом 2000. мало 4 полковників; австрійський висланець до козаків 1594. р. Ерих Ляссота каже, що на Запорожжі полковник це старший над 500 людьми. В 1620-1630. рр. козацький полк був уже удвоє більший, мав 1000 людей. Таку величину полку принято в організації реєстрових козаків того часу. Деколи полк був іще більший; у війську Сагайдачного під Хотином 1621. р. бачимо полки по 3000, а то й 4000 коней.

За Хмельниччини ця висока чисельність козацького полку збереглася. Так під Збаражем 1649. р., «було 23 полковники, а в кожному полку від 5.000 до 20.000»; менше 5.000 в полку не було. В 1651. р. козацькі полковники оповідали московським послам, що у війську то прибуває, то убуває людей: «в таких полках, де раніше було по 1000 і 2000, тепер буває й по 5000». Але при організації

Бандурист і запорозький козак. З літопису Рігельмана.

реєстрового війська, після зборівської умови 1649. р., принято величину полків від 2000 до 3000 і тільки єдиний ніженський полк доходив до 1000 люда.

У XVIII. в. полк став іще чисельніший. В 1723. р. полки мали, здебільша, яких 5000 козаків, але ніженський полк мав майже 10.000 людей. В 1782. р. полки містили по 10.000 до 20.000, а ніженський доходив до 40.000 виборних козаків.

Полк ділився на сотні. Первісний, невеликий полк мав справжні сотні по 100 людей; так у полку з 500 людей було 5 сотень, у полку з 1000 людей — 10 сотень. У реєстровому війську Хмельницького полки мали різне число сотень, від 11 до 22, залежно від величини полку. Сотні стали більші, звичайно мали вони по 200 до 250 людей, але й по 100 і по 300. У XVIII. в. полки теж ділилися на нерівне число сотень, а сотні чисельно дуже зросли. Так 1723. р. сотня має пересічно коло 400 людей, в 1782. р. поза 1000.

Сотню ділили спершу на десятки, пізніше на курені. В 1581. р. у реєстровому війську десяток складався з отамана і 9 козаків. В 1601. р. сотня мала 8 десятників і на одного десятника припадало 12 «чорних» вояків. Поділ війська на десятки стрічаємо ще й за Хмельниччини. Так на поміч ханові 1650. р. Хмельницький вислав козаків «одвуконь, з оружжям добрим, огнистим, один віз на десяток чоловіка»; у поході на Польщу 1651. р. козаки мали по 2-3 бочки сухарів на десяток.

Зброя. «Зброя їх — рушниця і шабля, инші мають короткий спис і стріли, але рідше; залізної зброї ніхто не носить, навіть

гетьман», писав про козаків Старовольський 1628. р. Подібно характеризують козацьку зброю й инші мемуаристи. Папський посол Гамберіні 1584. р. пише: «Зброя їх шаблі і кілька рушниць, із яких вони ніколи не хиблять». Боплян розказує, що в похід на море козак бере дві рушниці та шаблю.

Найважнішою козацькою зброєю була безперечно рушниця. Під Хотином 1621. р. «було 30.000 рушничних козаків, що могли ставати пішо, бо шаблі не всі мали». В 1651. р. під Берестечком: «шабля рідка, самопал у кожного». Тимто козаків називали «рушничним військом». Ще більше — сучасники стверджують, що козаки в поході мали нераз і по дві рушниці, а то й більше. Козацькі рушниці мають звичайні назви: самопал, рушниця, мушкет. Рушниці й самопали згадують нераз одні поруч одних, отже ці назви не були ідентичні, але як їх відрізняли, не знаємо. Німець Вайнбер оповідає, що козаки під Смоленськом мали довгі рушниці «на зразок шотляндських». В 1637. р. є перша згадка про мушкети у козацькім війську.

З инших родів рушниць згадується яничарки (вперше 1638. р.). В 1720. рр. «чудові» яничарки вироблювали в селі Кубиче коло Башлі на Слобожанщині. Рідше чуємо про булдинки чи гульдинки. Запорожці свої рушниці звали фузіями. У XVIII. в. часто стрічаються пистолєти або пистолі, нераз чудово прикрашені сріблом. Пістолі носили за поясом або у шкіряних кобурах.

Кулі козак носив у чересі або в ладівниці, чи лядунці, порох у звичайному розі або в порошниці.

Козацька порошниця з 1726. р.
З «Історії» Грушевського.

Рушниця зробила непотрібним старосвітський лук. Вже 1619. р. при перегляді війська «майже всі були з вогненою зброєю, мало хто з луком». А що гетьмана Петра Конашевича прозивали Сагайдачним, і на відомій картині він змальований із луком та сагайдаком,— то це тільки лицарська прикраса. Козацьких лучників стрічаємо ще за Хмельниччини, але й тоді вже їх менше. «Це вже справа не з тою давньою Руссю, що тільки з луками та рогатинами ставала, але з грізним огнистим військом», писав воєвода Кисіль про армію Хмельницького. Тільки на Запорожжі лук тримався був іще до

половини XVIII. в, й запорожці славилися як чудові стрільці-лучники.

Шабля до половини XVIII. в. була в козаків майже поширена як рушниця, але пізніше стала почесною лицарською зброєю, улюбленою «ненькою рідненькою, панночкою молоденькою». Хоч шаблі на Україні були спершу різного роду й походження, то пізніше витворився український тип «козацької» шаблі, на жаль, досі основно не прослідженний.

Навіть найславніший дослідник запорозької старовини, Дмитро Яворницький, не вміє сказати більше, як те, що «шаблі вживали не особливо криві і не особливо довгі, середньої довжини 5 чвертей» (цебто 1.30 м.). Зразки шабель, які ми бачимо на ілюстраціях, вказують, що козацькі шаблі були доволі тонкі та легкі, ручку мали оздобну, похви прикрашені різьбою.

Узброєння козацького старшини.
Пірнач, шабля, порохівниця, кресала і нагайка.
З «Історії» Яворницького.

Досить поширений був у козаків спис (списа). В 1628. р. гетьман Михайло Дорошенко в бою під Білою Церквою «сімох татар убив списом, одного так сильно вдарив, що не міг списа витягнути». У повстанні 1637-1638. р. значна частина козаків ішла у бій із рогатинами і козацький табор був «рогатинами добре обостроженний». У XVIII. в. списів уживала козацька кіннота, особливо запорожці; була навіть приповідка: «козакові без ратища, як дівчині без намиста». Запорозькі списи, що збереглися до нашого часу, є тонкого й легкого дерева, $3^1/_2$ м. завдовжки, з залізним наконечником на одному кінці та з дірками на ремінну петлю на другому; цю петлю закладали на ногу, щоб лекше було спис трима-

ти. Деколи на вістрі списа була ще перекладина, щоб деревце не входило за далеко в тіло пробитого ворога.

Рідше стрічаємо боєві сокири й молотки, чекани й келепи: «козак козачий звичай знає, келепом по ребрах торкає».

Охоронної зброї, а саме панцирів, шоломів і под., уживала тільки козацька старшина, і то більше в репрезентаційних виступах, ніж у боях.

Одяг. Козацький одяг до половини XVII. в. був дуже різноманітний: таксамо як рябе було саме козацьке військо. Козаки-рядовики одягалися дуже просто, їх одяг не відрізнявся, мабуть, нічим від селянського. Боплян в «Описі України» оповідає, що підчас походу на море козаки вдягають сорочки, штани, поганенькі свитки й шапки; тільки як добудуть добичу на ворогах, перебираються, бо «люблять гарно вдягатися». Австрійський посол Лясота 1594. р. каже, що козаки носили поверх плащі, які звалися кобеняками. Старовольський згадує 1628. р. грубі сорочки й киреї. Один німець, що бачив козацьке військо під Смоленськом 1633. р., описує: «хлопи всі однакові, в сірім одягу, рідко котрий в синім або червонім». Під Корсунем 1648. р. козацьке військо показалося здалека в білих сермягах. Таксамо козаки стародубського полку 1651. р. були «всі на добрих конях, у білих сермягах».

Різнородність убрань бачимо й на картинах козацького війська з 1620-1640 рр. Але вже тоді починає творитися типовий козацький одяг, вперше, мабуть, у реєстровому війську, що діставало однородне сукно на убрання. Як видко з одної картини Бопляна (див. стор. 182), козак носив каптан (жупан), довгий нижче колін, без ковніра, застебнутий густо гудзиками, перепоясаний мягким поясом, до якого з лівого боку була причеплена шабля. Шапка була обшита футром, а дно у ній дещо звисало. У старшини футряна «околиця» при шапці була попереду розрізана дещо і шапку прикрашували пера, засаджені з боку. Знатний козак поверх жупана носив теж широку керею, підбиту футром, деколи з багатим ковніром (див. стор. 191).

У XVIII. в. козацький одяг складався з двох головних частин, спіднього каптана і верхньої черкески або кунтуша. Але відрізняли вже одяг військовий від цивільного.

Каптан у війську був із сукна, короткий, сягав тільки дещо нижче колін, щоб лекше було вскочити на коня й маршерувати вигідно; військові вправи відбували козаки у самих каптанах. Жупан був досить обтислий, поли заходили добре на себе; застібали його на гаплик або гудзик при комнірі і перепоясували поясом. Щодо краски, то виборні козаки носили зразу червоні каптани, потім білі, компанійці червоні, пушкарі і жолдаки жовті. Старшина і цивільні люди носили жупани довільної довжини, різних красок і з різних матерій.

Поверх каптана військові носили черкеску, одяг досить обтислий, з фалдами позаду, з вирізаним комніром, підперезаний поясом; черкеска сягала нижче колін. Це був одяг, приписаний для війська нижчих ступнів. Старшина й цивільні урядовці носили кунтуш, значно довший від черкески, з різноманітних матерій, з розрізаними рукавами, без пояса. Простим козакам аж до військового товариша взагалі не дозволяли вживати кунтушів.

Докладніші приписи про одяг «виборних» козаків видав гетьман Розумовський 1763. р.: каптан мав бути суконний, темносиній, з червоними вилогами, переперезаний червоним поясом; під ним білий півжупанок і білі штани; шапка з чорною, смушевою околицею й низьким дном, в кожному полку иншої барви, плащ синій. Чоботи бували різної барви. Компанійці носили зелену черкеску з червоними вилогами, під нею червоний жупан; шаравари їх були вузькі, а деколи штани, звані голянцями, чоботи короткі, шапки круглі.

Збірка козацьких порохівниць.
З «Історії» Яворницького.

Військові вправи. Ці вояки були давніше прості селяни, без ніякого воєнного досвіду, але поволі вивчилися; вони від дитини вчаться їздити верхи, стріляти з рушниць і луків та бути відважними — так характеризує козаків Павло Алепський з часів Хмельниччини. У козацькому війську не було звичаю проводити систематичну муштру. А все ж потрібні були хоч деякі військові вправи, щоб утримати порядок у поодиноких відділах та вможливити спільні виступи. Вже за Сагайдачного чуємо, що військо відбуває т. зв. п о п и с. Так один із сучасників описує, як 1619. р. козацькі полки порядкувалися в таборі над річкою Узенем: «Довго полки пересували на гору й за гору, довго мішалися... Дальше полки за порядком давали вистріли. Потім полки обернули до табору, показуючи їх нам, і кожний полк ішов до свого становища». Такий «генеральний попис» був 1637. р. перед королівським послом: «Вивели все військо в поле, казали їм презентуватися й дати сальву за здоровля короля. І виконали вони це так порядно, що кожний міг переконатися, як добре приготовані вони до морського походу». За Хмельницького 1649. р.

був попис війська під Києвом над річкою Либеддю. Московський посол 1658. р. оглядав попис війська Виговського: «За табором козацькі полки нам настрічу вишикувалися в порядку з корогвами по лівому боці дороги, і між ними піхота... Полковники й сотники поздоровляли, а піхота з рушниць стріляла,— але стрільба була слаба і без ладу, а піхотинці нужденні, незодягнені як-слід».

Московський уряд, від часу, коли Україна ввійшла в союз із Московщиною, нераз звертав увагу гетьманам, щоб старалися піднести рівень козацького війська і зближили його до «регулярних» полків. Так уже 1655. р. царський посол Матвеєв подав Богданові Хмельницькому проєкт, утворити 10.000 війська «салдатським ладом»: цар обіцяв прислати відповідних інструкторів, як полковників, підполковників, майорів, капітанів, що могли б були розпочати науку. Гетьман відповів, що розгляне цей проєкт, коли настане мир із поляками. Пізніше цар Петро задумував іще основнішу реформу: він хотів скасувати козацькі вольности взагалі й перетворити козаків у регулярне військо. Чутки про це незвичайно схвилювали старшину і примусили Мазепу шукати порозуміння зі шведами. Але деякі частини, підо впливом російських військ, таки переймали дещо з «регулярного порядку»; нпр., 1725. р. Андрій Маркович записує, що «козаки й товариство бунчукове рушили з обозу й ішли за регулярними зараз, по 4 людей у ш е р е н к а х». Пізніше, 1734. р., знову прийшов із Москви наказ до козаків «учиться регулярству»,— але й тепер основної реформи не переведено. Останній гетьман Розумовський зробив для цеї справи тілько, що завів одноцільне умундурування виборних козаків. Але хоч правильної муштри не було, серед козацького війська було досить внутрішньої дисципліни, і в прилюдних виступах козацькі полки вміли утримати добрий порядок. Як про це згадував Іван Котляревський: Так вічной памяти бувало у нас в Гетьманщині колись: Так просто військо шикувало, не знавши просто «стой, не шевелісь!» (не рухайся). Так славнії полки козацькі — лубенський, гадяцький, полтавський в шапках, було, як мак цвітуть. Як грянуть, сотнями ударять, перед себе списи наставлять, то мов мітлою все метуть!

До доброї постави козацьких полків причинялася безперечно в і й с ь к о в а м у з и к а. Вже з кінцем XVI. в. козаки на Січі мали бубни і труби,— навіть срібні труби, даровані цісарем. В 1601. р. в полку з 500 людей був 1 трубач, 1 сурмач і 1 довбуш. У бубни або л і т а в р и били, як скликали раду, на бубнах вибивали гасло, трубами давали знак, що треба готовитися до походу. Музика пригравала також у поході війська: «Полковники, старшина полкова й сотники з усіма козаками, при військовій музиці, зі знаками (корогвами) йшли пішкома в город» — на вибір гетьмана 1734. р.

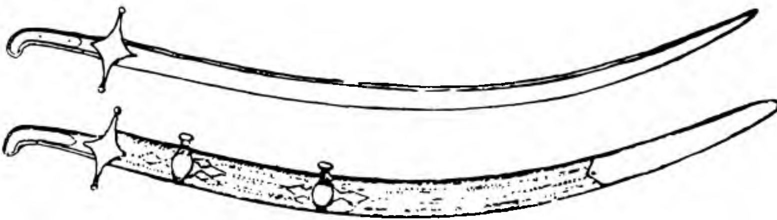
Утримання війська. За польської влади реєстрове військо діставало плату з державного скарбу так, як і инші наймані частини. Коли ж зорганізувалася козацька держава, військова служба стала безплатна. Козаки позаймали великі простори давніх королівських і панських земель, порозводили на цих «займанщинах» свої господарства і мали з них достатній прожиток; маючи ці землі, вони були обовязані повнити службу безплатно. Частину державних земель залишено на загальні військові потреби, так нпр. «рангові»

маєтности діставала старшина, що займала вищі уряди, деякі землі були призначені на утримання артилєрії і т. д. Державний скарб визначав теж на військо деякі податки й доходи, нпр., «третю військову мірку» з млинів, доходи з аренд і ин. З державних доходів оплачували наймані частини, компанійців, сердюків і ин., а підчас дальших походів і реєстрові козаки діставали деколи плату. Найтяжче й найдошкульніше було те, що український уряд мусів утримувати своїм коштом на Україні російські полки, що від переяславської умови 1654. р. стояли залогами по головніших городах.

Плата, яку діставало військо, в різних часах була різна. За польських часів у 1570—1580. рр. козак-рядовик діставав 10 до 20 злотих річно, в часі миру менше, у війні більше; на початку XVII. в. плата доходила до 28 зол., в 1630. рр. знову спала до 10 зол. Окрім грошей, козак діставав каптан або сукно (5 ліктів). Коли козаки наймалися на чужу службу, то деколи могли добути й більше, нпр. татарський хан Шагін-Герай 1628-1629. р. платив «на шаблю» по 10 червінців і давав по кожухові. За Хмельниччини 1651. р. семигородський князь Ракоцій хотів наняти сотню виборних козаків і обіцявся платити по 4-5 угорських злотих. У XVIII в. компанійцям платили по 4 карбованці річно, «а хто з молодиком служить», то 6 карбованців і, крім цього, «місячне» в натурі або грішми.

Наймані війська, а й московські залоги, діставали натурою т. зв. порції й рації, тобто харчі для людей і поживу для коней. У XVIII. в. на «порцію» йшла чвертка муки, 2 фунти круп, 30 фунтів мяса і 15 фунтів сала,— на «рацію» — 2 вози сіна, 60 гаринів вівса, 30 кулів соломи, 2 вози дров і 75 копійок грішми.

Військовими доходами орудувала генеральна скарбова канцелярія під проводом генерального підскарбія. Інтендантурою в полках завідували комісарі, що їх не приraховували до старшини; вони діставали окремі доручення на час потреби; доставляли харчі, дбали про кватири для війська, а й займалися збором податків. До помочі їм ставали комісарські десятники.

Козацька шабля.
Зі збірки Укр. Наукового Товариства в Києві.

12. Військо у бою

Похід. На похід покликав військо гетьман своїм універсалом:

«Богдан Хмельницький, гетьман війська й Його королівської милости запорозького панові полковникові київському з усім товариством полку — здоровля від Господа Бога вашій милости жичимо! Жадали ми від вас узимі й наказували, щоб ви йшли на услугу його милости цареві кримському. Але що в тому часі ще ми сподівалися непевности покою від панів поляків, тимто як ми, так і цар кримський, того походу торік занехали й услугу, на котру ми мали йти, ми відклали. Тепер певний покій став, тимто й. м. цар кримський прислав до нас, щоб ми йому кілька тисяч товариства придали, по 300 з полку, а одного сотника на наше місце. Отож маєте одвуконь, із оружжям добрим, вогнистим, один віз на десяток людей, не чекаючи другого універсалу, на день 26. травня до Полтави ставитися на цю дорогу, тобто на услугу визначену й. м. цареві кримському, що замишляє на черкесів — на призначене місце, без вимови, під ласкою нашою й військовою, инакше не чинячи. В Чигирині. 24. травня. 1650. р.»

Але частіше гетьман висилав не тільки один універсал, але й другий і третій, назначуючи-на кожний речинець частину приготови. Полковники від себе передавали той наказ до сотень, а по сотнях давали ще знак трубами або літаврами. Початок походу звався в и х і д або в и г і н, бо нераз військо неохоче вибиралося в далекі походи, особливо з наказу царя. Андрій Маркович пише у своїм дневнику 1724. р.: Післав я указ у всі сотні про скорий вигін козаків у низовий похід».

Коли військо зібралося в означеному місці, відбувався попис, для контролі, чи кожний козак як-слід озброєний і приготований. Звичайно вимагали, щоб козак мав два сильні, добре відгодовані коні, добру рушницю, відповідну кількість пороху (2-5 фунтів) і куль (до 300), харчі та инше воєнне знадібя. Старовольський пише: «Кожний козак, окрім рушниці і припасу, мусить мати ще сокиру, косу, лопату, мотуззя і все потрібне то того, щоб насипати вали або звязувати вози, коли цілим військом треба збройною рукою відбиватися від ворога». Боплян оповідає про харчі, які козаки мали підчас походу на море: «У бочці, на 10 стіп завдовжки і 4 стопи завширшки, добре звязаній обручами, тримають сухарі й дістають їх крізь діру. Мають також варене пшоно й розпущене з водою тісто, їдять його, мішаючи з пшоном, і воно править їм за їжу й напиток; смак має квасний, а називають його «саламахою». Під Берестечком козаки мали по 2-3 бочки сухарів на десяток людей. У пізніших часах, у XVIII. в., до звичайних харчів належало борошно, пшоно або крупи, сало й ин.

Деколи, у ближчі походи, військо виступало «налегко», з малим вантажем, з самими юками і саквами, як казав Хмельницький. У дальшу дорогу йшов важкий обоз, що мав часом і кілька тисяч возів.

У поході Юрія Хмельницького на Волинь 1657. р. нараховували 35.000 козаків,— але це число, здається, прибільшене. Козацькі похідні вози були легкі й невеликі. «Коли йдуть походом

Кінний козак з XVIII. в. З літопису Рігельмана.

у инші краї, то кожний має віз, запряжений одним конем; на них везуть теж мосяжні гармати», оповідає Старовольський, сучасник Сагайдачного. Подібне каже семигородець Кравс, що бачив козаків Хмельницького в Молдаві: «У козаків такий звичай на війні, що кожний їде верхи на коні й має припряжений малий візок із харчами, в поході ці вози йдуть з двох боків, а посередині піше військо і в потребі ці вози правлять їм за шанці». Старшина влаштовувалася вигідніше. Андрій Маркович пише у свойому деннику про похід на Підкавказзя 1726. р.: «У цей похід я взяв коней верхових два, а возових 6, волів 3, овець 4, будку, віз і однокінний палубець (повізок)».

Військо рушало в похід впорядковане на полки та сотні, що йшли під своїми корогвами, зі своїм обозом і артилєрією. На ворожій території військо попереджували с т о р о ж і або ч а т и. Ціла армія розтягалася на великий простір, за Хмельницького навіть у лінію на 10 миль завдовжки. На відпочинок чи попас військо ставало там, де була вода і паша для коней. Тоді козацькі к а ш е в а р и приготовляли їжу для своїх відділів. Коли військо залишалося довше на одному місці, ставили для пробутку н а м е т и або к у р е н і. Як виглядало козацьке шатро, вказує рисунок Бопляна (див. стор. 278). Коли обоз по довгому постою залишав о б о з о в и щ е, козаки підпалювали те, що залишалося.

В війні панувала у війську сувора дисципліна. За давнім звичаєм козакам заборонено було пити горілку підчас походу. Але пізніше цей звичай, мабуть, не вдержався. Сторожі довкола обозу пильнували, щоб неохочі не втікали з війська і втікачів ловили.

В таборі відбувався нераз суд і винуватих карали військовими карами: приковували до пушки, карали киями, а за більші злочини присуджували й кару смерти.

Окремі санітарні установи в ці часи ще не існували. У козацькім війську бували лікарі і цирюльники, але тільки принагідно, не на постійному військовому утриманні. Похідних шпиталів не було; раненими опікувалися тільки люди доброї волі, або церковні братства по містах. Славний козацький шпиталь у Трехтемирові був не справжнім шпиталем, а захистом для калік та інвалідів. Тільки як появилася денебудь яка пошесть, військо ставило застави і не пропускало людей з загрожених околиць.

Військо у поході мало своїх священиків-капелянів, а деколи й похідну церкву.

Бій. Табор. Козацьке командування старалося звести бій на місці, що заздалегідь було приготовлене на зустріч, щоб ворога відразу поставити у некорисну ситуацію. Це видно особливо у боях Хмельницького, під Корсунем чи під Зборовом, де гетьман заскочив поляків, неприготовлених до битви.

Базою для війська, що виходило у бій, був табор. Боротьба й оборона з табору була характерною особливістю козацької тактики.

Табором називали поукладані разом обозові вози, за якими ставало військо. Такий спосіб оборони був відомий в українських степах уже за княжих часів; наше військо на безлюдному місці, де не можна було знайти захисту в терені, заставлялося від половців возами. Табор уславився був у XV. в. в чеських гуситів, яких звали навіть таборитами, знали його й литовські й польські війська в XVI. в. Але спопуляризували цей спосіб оборони козаки, довівши його до незвичайної вмілости.

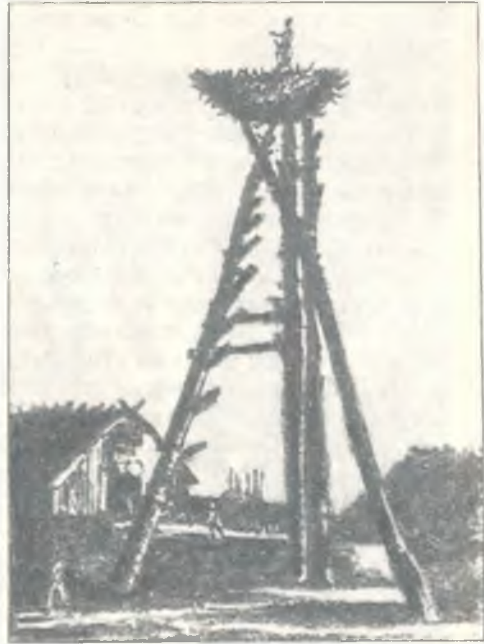
Табор починали порядкувати тоді, коли військо сподівалося зустрічі з ворогом. Обозові вози ставали тоді по одному і другому боці війська, простою лінією, один за другим, у кілька рядів. В 1596. р. Лобода під Білою Церквою мав табор з пятьох рядів возів, Павлюк 1637. р. ішов табором у шість рядів. Посередині ставало військо, піхота і кіннота. Перед і зад був теж забезпечений возами, там приміщували також артилєрію.

Коли ворог надійшов близько, піхота зпоза возів починала стрільбу з рушниць, таксамо відзивалася й артилєрія. Чи треба було йти вперед, чи відступати, військо під охороною табору, за кількома рядами возів, було добре забезпечене від наступу. В 1628. р. під заслоною табору запорожці перейшли були цілий Крим, від Перекопу до Бахчисараю, хоч татари їх сильно обстрілювали. І таксамо пізніш верталися тим самим шляхом, теж «оборонною рукою». А коли в одній сутичці утратили були одну пушку, то другого дня пішли знову табором на те саме місце й гармату забрали. Під Дрижиполем 1655. р. козаки кілька днів відбивалися від польських військ, що їх переслідували,— «а табор мали такий міцний і вогнистий, як який Мальборг» (славна пруська твердиня).

Ворог старався все в якомусь місці табор розірвати і крізь цю діру вдертися до середини, між військо. Щоб утримати в порядку лінію табору, козаки привязували віз до воза,— хоч воно не бу-

ло легко й вигідно. А коли ворог табор «розірвав», або «урвав» його частину, старалися наново лінію возів замкнути. І тоді нераз мусіли залишати частину возів, а то й людей, щоб рятувати цілість, і табор наново справити, впорядкувати.

Нераз треба було спинитися на якомусь місці і тут готовитися до бою. Тоді випрягали коні і пускали їх самопаш,— запорозькі коні були привчені ходити табунами,— а з возів будували кращий, оборонний табор. Плян такого табору бував різний. Нпр., 1625. р. на Цибульнику козацький табор мав вигляд півмісяця; в 1638. р. табор полковника Путивельця був овальний. Табор бував деколи дуже просторий. Під Берестечком 1651. р. табор Хмельницького мав мати по сім верстов уздовж і вшир.

Козацький маяк-гляда.
З «Історії Слобідської України» Багалія.

В оборонному таборі вози ставили близько один біля одного і звязували одне до одного їх колеса. Деколи звертали вози оглоблями до ворога. Так зробив був Путивлець: «вози густо сполучив, оглоблі на подобу списів обернув, щоб і до возів самих приступу не було». Острянин обезпечив табор наїженими рогатинами. До возів насипували землі, а то й цілком обкопували їх валом, копали ще рови, шанці і всякі засідки. Добути таку земляну фортецю було дуже важко; завдяки таборові козаки оперлися туркам під Хотином 1626. р. і часто успішно боронилися від поляків. Боплян каже: «У чому проявляють найбільше зручности та вмілости, то це битися табором, заслоняючися возами. Можна сказати, що під охороною табору 100 козаків не боїться 1000 поляків і таксамо 1000 татар». А Старовольський додає: «Їх табор у злуці з польською кіннотою має величезну вагу, як це ми переконалися у війні з турками».

Бій кінноти. Табор служив не тільки для оборони, але й як опора для зачіпної акції. При своїй легкости й рухливости табор міг підійти близько під позиції ворога й військо могло в догідній хвилині почати бій.

До бою рушала наперед кіннота, а саме невеликі відділи, що викликали ворога на герць. «Зпід полковничої корогви вискочило 40 коней», читаємо в описі бою під Гомлем 1651. р. «Один із них виїхав на герць, викрикуючи по татарськи «гала-гала», але один із залоги влучив його коня в голову». Звичайно, з боку противника виїздили теж герцівники, і бій розгорався на цілій лінії. Пер-

шого дня в бою під Берестечком у таких герцях козаки побили багато поляків.

Коли на поле бою виступили вже більші ворожі сили, тоді козацька кіннота насувала до наступу лавою, тобто впорядкованими відділами. Тиміш Хмельницький під Ясами «велів свойому війську йти лавою, наче на неприятеля». У кримському поході 1628. р. запорожці «ввесь час билися хоч герцями, хоч лавою». Як виглядала козацька «лава», це видко з картини битви під Лоєвом 1649. р.

З якою зброєю виступала кіннота до атаки, про це докладно не знаємо. У давніших часах козаки трималися татарської тактики, здалека обстрілювали ворога з луків, зблизька вдаряли списами. За Хмельниччини деякі козацькі відділи мали вже пистолі. Компанійці в XVIII. в. мали короткі рушниці або пістолєти. Але в остаточній зустрічі з ворогом вирішальною зброєю вершника була шабля і бій на шаблі акцію кінчав.

Козацька кіннота не була найліпша. Боплян каже: «На коні вони не найліпші; мені траплялося бачити, як 200 польських кавалєристів примушувало втікати 2000 найкращого козацького війська». Подібно висловлюється один поляк перед боєм під Берестечком: «Піше військо буде битися добре, але на комонник слаба надія: один добрий юнак може відігнати 10 кінних козаків». Тимто Хмельницький був примушений користуватися татарською кіннотою у битвах з поляками. Та пізніше козацька кіннота розвинулася досить сильно.

Тактика піхоти. Вирішну ролю в козацькому війську мала піхота. З початком битви піхотинне військо пробувало в таборі, під охороною таборових возів. Коли кіннота почала вже герці й увага ворога звернулася на неї, виходила піхота, стараючись непомітно підійти до ворожих позицій. Під Хотином 1621. р. наперед вибігла кіннота, а потім піхотинці «лізуть по землі під турецький табор». Таксамо в бою з поляками під Куруковом 1625. р. козаки зробили вилаз із табору: спершу пустилася кіннота, а піші «на черевах лізли по землі».

На догідному місці піхота насипала шанці. В тому козаків уважали за незвичайних майстрів. «Про них кажуть, що нема на світі війська, зручнішого закладати шанці, як козаки», свідчить семигородець Кравс. Козаки вміли чудово використовувати характер терену, особливо горбки, яри, річки, болота, багна. «Для козака, що живе над Дніпром, вся надія й відвага в воді, ріці, болоті», пише учасник козацької війни 1637-38. р. «Коли козак не має води, болота або яру, то пропав. З цим багато може, багато вміє, багато доказує,— без цього глухий німець», нічого не вміє й як та муха гине. Тимто зима, коли вже копати не можна, коли ніяк водою не втечеш — для нього суворий неприятель; але весна, літо, а почасти й осінь, це його хліб, скарб, достатки і всяка фортуна»...

До шанців козаки вживали лопат і мотик. «Козак має ці обидва прилади на одному держаку, завсіди привязані до пояса, ними він сипле землю й робить укріплення проти кінноти серед безмежних рівнин своєї країни», оповідає папський нунцій. У німецькому описі битви під Лоєвом 1651. р. є згадка про те, що й кожний кінний козак мав лопатку при сідлі. Козацькі шанці складалися з окопів, ровів і ям, де ховалися козаки від обстрілу. «Кожний має свій за-

хист, яму в землі. Ставши на ноги, вони стріляють із рушниць, а коли стріляє ворог, ховаються по ямах, і жадна куля їх не влучить», описує Павло Алепський.

Копаючи шанці, піхота підступала все ближче до ворога. До ворожих позицій заходили не тільки з фронту, а й з боків; нераз і близько свого табору владжували засідки і старалися приманити туди ворога. Нераз і кіннота під напором ворога наслідувала піхоту: зсідала з коней або «спішувалася», обкопувалася шанцями й так боронилася.

Запорозький козак в повному озброєні.
З «Історії запорозьких козаків» Яворницького.

Зпоза шанців козаки обстрілювали безнастанно ворога. Козацька стрільба бувала незвичайно густа та сильна. Очевидець поляк запевняє, що в бою під Кумейками козаки вистріляли 50.000 куль. Сильний вогонь піхоти звичайно вирішував битву,— так було в боях під Корсунем, Пилявцями, Зборовом, Конотопом. Під обстрілом із мушкетів ворожа кіннота не могла довго витримати й утікала з утратами,— тоді й козацька кіннота могла владити нову атаку.

Деколи й сама піхота робила наступ на ворога. Під Гомлем 1651. р. козаки-піхотинці, під охороною шанців, підійшли аж під міський паркан, «пішли на приступ по четверо, підійшли так щільно під паркан, що обухами вибивали з рук мушкети, що виставали зі стрільниць».

Добра піхота була силою козацького війська, але водночас вона була й його слабою стороною. Тактики піхоти можна було вжити тільки тоді, коли ворог спинився на місці, й коли була догідна позиція, щоб звести бій. Але до боротьби на широких просторах, до погоні й до вирішної атаки необхідна була кіннота. Тимто Бог-

дан Хмельницький остерігав своє військо: «Як прийде до битви, не спускайтеся на ваші лопати та ями,— вже там добре доведеться оганатися, щоб слави і душ наших не втратити!»

Артилєрія. Перші пушки в козацькому війську стрічаємо в 1580. роках; вони походили зі здобичі, понавожуваної з турецьких замків. В 1590. рр. запорожці дістали кілька пушок із Австрії, коли були на цісарській службі проти турків. Як почалася боротьба з поляками, козаки позабирали немало гармат із погряничних замків. Косинський 1593. р. мав їх уже 23, але утратив їх усі в бою під Пяткою. Наливайко, сам «чудовий пушкар», мав ізнову 20 пушок й дуже пильно ними опікувався. У боях під Лубнями 1596. р. козаки втратили до 30 пушок. Реєстрове військо 1601. р. мало знову 12 пушок. Під Хотином у козацькому таборі було 22 пушки; в 1628. р. в поході на Крим запорожці добули 20 пушок.

Головне пристановище козацької гармати, тобто артилєрії, було на Запорожжі в військовій скарбівниці, що містилася на якомусь невідомому острові; деколи бувало там до 100 пушок різного роду. На «волости» козацька артилєрія спершу не мала постійного місця, бувала по різних місцях, як у Корсуні, в Каневі, в Чигирині, у Крилові. Козаччина мала свою «гармату» в великій пошані, прилічувала її до військових «клейнотів». В 1632. р. посвятив козацькі пушки сам митрополит Петро Могила...

За Хмельниччини військова артилєрія незвичайно зросла. Вже після перших перемог під Жовтими Водами і Корсунем козаки мали 74 пушки. Як повстання поширилося далі, козаки добули великі артилєрійські запаси з різних замків, нпр., у самому Полонному 60 пушок. У берестецькому поході 1651. р. в козацькій армії було понад 100 пушок. З того числа при гетьмані було 30 пушок, при полках по 5-6. Значна частина артилєрії стояла по замках, нпр. у городах білоцерківського полку було понад 50 пушок. Головне місце постою військової гармати за Богдана Хмельницького був Переяслав, за Юрія Хмельницького — Корсунь.

Артилєрією кермував ґенеральний обозний, а при ньому були гарматний осавул, писар і хоружий. В 1659. р. «на послузі при гарматі» було 80 пушкарів, 80 гармашів, 4 шипошників, 12 ремісників, 6 стадників, 2 довбиші, 1 цилюрик, 2 коновали. Бував теж відділ козаків для оборони артилєрії, 200-300 людей.

Пізніше головний осідок артилєрії перенесено на Лівобережжя. Брюховецький на утримання ґенеральної артилєрії призначив Лохвицю й Ромен. За Самойловича на «гармату» віддано Короп і це містечко утримувало артилєрію до часів Апостола і, мабуть, до кінця Гетьманщини.

Коли на Гетьманщині почали відливати свої пушки — того певно не знаємо. Між пушкарями траплялися певно кращі майстри, що не тільки направляли, але й пробували виробляти нові. Є звістка з 1663. р., що Золотаренко й Сомко переливали дзвони на пушки. В артилєрійному музеї в Петербурзі переховувалася одна пушка з імям Мазепи,— можливо, що вона походила з гетьманської відливарні. Мазепа сам замолоду студіював артилєрійське мистецтво й, може, своє знання використав для української артилєрії. Начальником гетьманської артилєрії в Батурині був німець Фридрих

Кенігсек. Можливо, що тоді виробляли мідяні пушки, яких тоді багато появилося було в різних полках; платили за них по 100 талярів.

Розвиткові Української артилерії поклав кінець цар Петро після своєї перемоги під Полтавою. Він позабирав усі пушки з Батурина, Гадячого та з полкових міст. Лише сам полтавський полк утратив тоді 20 пушок. Даремне Скоропадський домагався, щоб цар повернув козакам їх артилерію. Пізніше Апостол із трудом наново обновлював ґенеральну й полкову артилерію, але про результати його заходів знаємо небагато.

Копія, стремена і люльки запорозьких козаків.
З «Історії» Яворницького.

У половині XVIII. в. зорганізовано при ґенеральнім обознім а р т и л є р і й с ь к у к а н ц е л я р і ю, що мала догляд над полковою й сотенною артилерією, виробом пушок і пороху, добуванням і доставою салітри, а також над будовою валів і фортець. Артилерійна старшина залишилася та сама, що й перше. В 1729. р. при військовій артилерії служили: отаман, писар, 2 канцеляристи, «префект або мастер над пушкарями», ключник артилерійної скарбниці, 10 пушкарів, 20 гармашів, столяр, 2 стельмахи, коновал, шлюсар, 2 римарі, 9 різних слуг і сторожів, 4 стадників, 2 скотарів; на час походу мало прийти ще 10 пушкарів, довбуш, цилюрик, 2 ковалі, 2 шевці й рибалка. Утримання цеї служби мало коштувати 541 карбованців, а підчас походу ще 113 карб. Пушкарі діставали плату по 6 карбованців річно, гармаші та шлюсарі по 8, «мастер над пушкарями» 80 карбованців. Уся артилерійна служба діставала й харчі в натурі: борошно, пшоно, сало та сіль.

З пушкарського знадібя згадують бочки салітри й пороху, мішки на порох, мідяні шухлі, залізні ґрейцари (затички), шори «з лійцями і кантарами», скрині з кулями, оливо, залізо, «скалове і в прутах» або залізо у штабах та шинах, линви, ґноти, скорострільні свічки, дріб (шріт); з ковальського «начиння»: ковальський міх,

ковало, кліщі, молотки, гвоздяниці, шрублі, шпарог, друшляк...

У похід ґенеральна артилєрія виходила під своєю корогвою та зі своїми літаврами.

У бою козацька артилєрія мала другорядне значення. Пушки відзивалися тільки з початком бою, і то доволі рідко, і могли щонайбільше поширити переполох серед ворожого війська, а мало завдавали шкоди. Підчас самої битви артилєрія тільки у виїмкових моментах доходила до голосу. Також при облогах рідко де козацькі пушки добули успіх. Козацька гармата все була більше «клейнотом і оздобою» запорозького війська, як проявом його справжньої сили.

Замки й фортифікації. Як у XV-XVI. в., так і за козацької влади для оборони України служили численні городки, чи замки. На козацькій території від Случу по московський кордон у половині XVII. в. нараховували їх більше, ніж 200. Скрізь укріплення складалися з двох частин: сильнішого замку і слабших укріплень містечка. Більша частина замків була побудована з дерева; деревяні були башти, ворота, частоколи й паркани. Таких деревяних замочків прибуло дуже багато за Хмельниччини, особливо на південній окраїні, де були частіші напади татар. Вони давали захист місцевому населенню й меншим відділам козацького війська, а для ворога були поважною перепоною в поході,— треба було їх добувати артилєрією. Підчас кривавих воєн Хмельниччини неодин замочок уславився хороброю обороною, згадати хоч би подільську Бушу, що так завзято боронилася від поляків.

Запорозький козак. Зі старинної ґравюри.

Фортифікаційне мистецтво змінилося значно в XVII. в.— у звязку з розвитком артилєрії. Давні замки, навіть муровані, не могли опертися далекострільним пушкам, і треба було будувати укріплення на инший штиб. В тих часах щораз більше поширюються з е м л я н і фортифікації, що складаються з валів, шанців, окопів, редут і под. При різних замках у другій половині XVII. в. бачимо часто такі земляні укріплення (див. нпр., Новий Замок у Камянці, стор. 157, і фортифікації Річиці, стор. 276).

І в козаків високо розвинулися земляні фортифі-

кації, незалежно від чужих впливів, а тільки з потреб власної оборони, у війнах із поляками та з татарами. Козацьке військо вміло укріплювати свої замочки ще сильніше, ніж укріплювало табор підчас наступу ворога. Польський мемуарист не находить слів похвали, описуючи фортифікації Дмитра Гуні в Голтві 1638. р. Замок був укріплений самим частоколом. Козаки «вал за палями висипа-

Козацька гармата. 1—5 пушки, праворуч вгорі великий моздір, ліворуч різного роду стрільна (кулі). З «Історії» Яворницького.

ли, брами сильно забили й закопали, перед містом від річки до річки кинули могутній вал, перед валом могилу замінили на сильний шанець і укріпили 6 пушками»... Довкола побудували шанці, перекопи, засідки,— «невсипущою своєю працею майже дорівняли нідерляндським батеріям»... Подібні укріплення висипав був Гуня на урочищі Старці: «Неодин інжинер дивувався праці і добрій інвенції простого хлопа, оглядаючи сильні вали, шанці, батерії, заслони, доли, перекопи землі, діри, дубові палі й частоколи, при-

валки та вали». За Хмельниччини полкові городи були так сильно укріплені, що полякам доводилося облягати їх безуспішно. Особливо визначився був тоді полковник Іван Богун в кампанії 1655. р.: погряничний Гумань він забезпечив був такими могутніми фортифікаціями, що поляки порівнювали їх зі славною нідерляндською фортецею Бредою.

До земляних робіт вживали не козаків, а селян, або всякий збираний люд. Так нпр. у похід на Молдаву 1652. р., окрім козацького війська, ходила «сила обезброєного люду, що пішов із козаками, навіть у супроводі дітей. «Пояснюють це тим», оповідає сучасник, «що в цій країні доводиться раз-у-раз то прокидати, то замикати дороги, копати рови й сипати шанці, і Хмельницький не міг обійтися без такої сили хлопства, бо воно, виконуючи ці роботи, дає змогу воякам не відтягатися і не втомлятися, а пильнувати тільки бою й бути в ньому сильнішими».

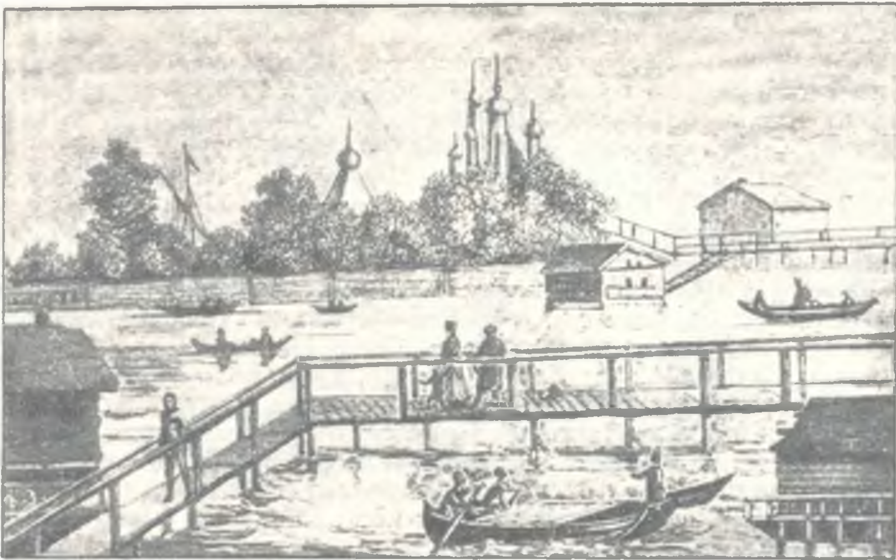
Але в XVIII. в. з наказу російського царя козаки цілими полками ходили на примусові земляні роботи на нових «лініях» від степу, і ще більше — на далекі від України роботи на Волзі, Ладозі і ин. Чи в цих роботах козацькі майстри і інжинєри мали теж які відповідальні технічні завдання, чи могли виявити там свій хист,— ця справа досі не досліджена.

Запорозька Січ. З козацьких фортець найславніша була Січ, столиця низового запорозького війська. Вона кілька разів зміняла своє місце.

Найдавніша Січ згадується на острові Мала Хортиця, хоч сучасники називають її не Січчю, а просто замком. Цей замок поставив князь Дмитро Вишневецький коло 1553. р., щоб мати опору для боротьби з татарами. Тут він витримав дві татарські облоги, але, не маючи нізвідки допомоги, остаточно мусів залишити це місце, і турки замок зруйнували. Мала Хортиця (також Пущина Вирява або Канцерівський острів) це острів невеликий, але високий, скелистий, добре годиться під укріплення. На східній стороні його залишилися й досі сліди твердині. Вони мають у пляні форму підкови. Це глибокі рови з валами на 4-6 метрів заввишки, з редутами по вуглах. В найширшому місці ця фортеця має 126 м., у найвужчім 74 м.; ввесь обвід довкола дає більше, ніж 700 м. Важко сказати, чи це останки замку Вишневецького. Він був би розмірами значно більший, як нпр. тодішні замки в Черкасах, Каневі, Вин-

Річиця в XVIII. в. З давнього рисунку.

Запорозька Січ на ріці Підпільній. З «Історії» Яворницького.

ниці й ин. До оборони таких укріплень не стало б тих невеликих сил, які міг мати Вишневецький. Може це сліди якоїсь пізнішої кріпости, що повстала була на руїнах замку князя Дмитра.

В 1581. р. козаки мали головний осідок на острові Т о м а к і в к а. Тут гетьманував над ними Самійло Зборовський. Томаківка це великий острів, тепер пустинний, але колись тут був великий ліс, озеро багате на рибу і добра трава для коней. Чи були тоді тут які укріплення, певно не знаємо. В південній частині Томаківки залишилися до нині сліди фортифікацій у формі видовженого чотирикутника; з трьох сторін ідуть рови й вали, до 7 м. заввишки, від півдня боронить приступу високий беріг Дніпра. В обводі ця твердиня має більш 500 метрів. Але козаки жили тоді також і по инших островах: один відділ на Таволжаному, де була татарська переправа, другий на Малій Хортиці.

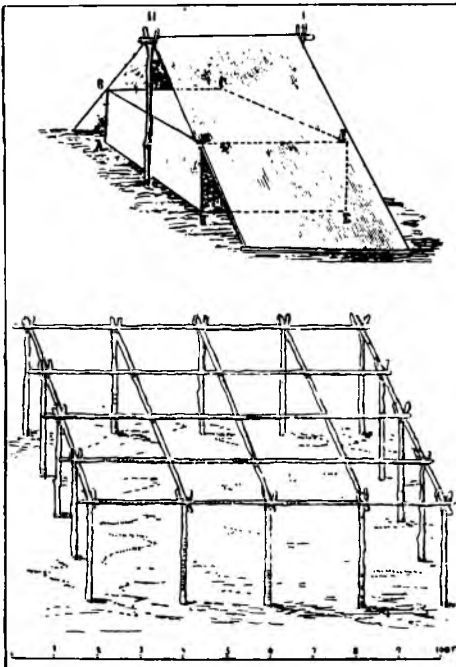
В 1594. р. осередком запорожців була вже справді «Січ» на острові Б а з а в л у ц і, при Чортомлику, одному з рукавів Дніпра (т. зв. Чортомлицьке Дніприще). Цей остров це, мабуть, теперішня плавня між гирлом річки Чортомлика й Базавлуком, але певно сказати не можна,— тут не залишилося ніяких слідів укріплень. Про вигляд цеї Січі знаємо небагато. Військо жило в наметах із хворосту, вкритих козячими скірами від дощу; ці намети звали к о ш а м и. Був тут якийсь маґазин військового майна (скарбівниця), були порозставлювані пушки, при острові знаходилася козацька фльотиля. Коні взимі держали на Великій Хортиці. Січ була тут і пізніше: в 1629. р. гетьман Левко Іванович писав свої листи «з Січі у Чортомлика».

Далі Січ була на М и к и т и н о м у Р о з і, де тепер місто Никополя, на правому березі Дніпра. Мав її заснувати козак Хведір Линчай. На цю Січ 1637. р. перевіз козацьку гармату «як

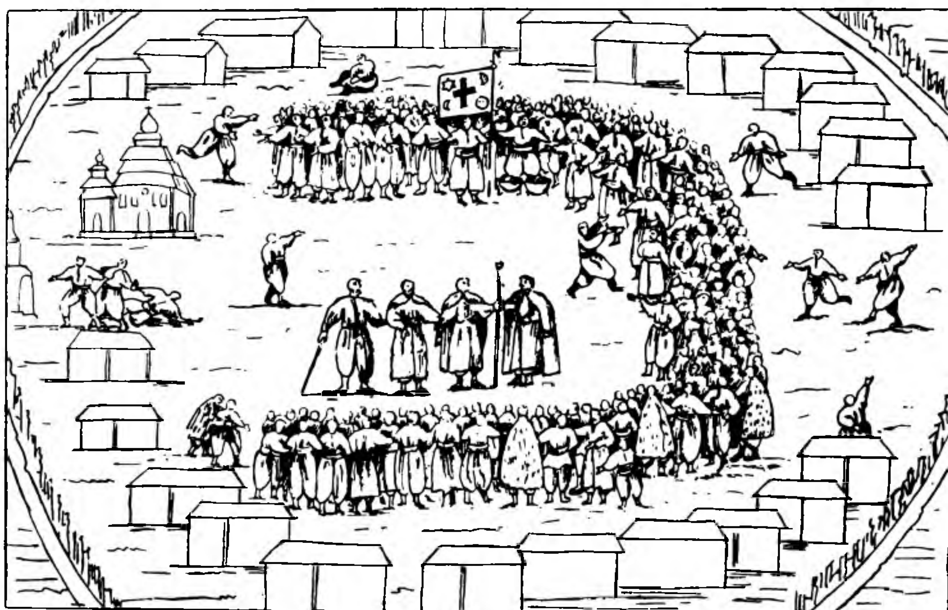
клейнот і скарб військовий» і з коша на Микитиному Розі писав повстанчі заклики на волость гетьман Павлюк. Цю Січ добув у лютому 1648. р. Богдан Хмельницький, приготовивши військо на поблизькім острові Бучках. Із Микитинської Січі не залишилося ніяких слідів, бо підчас весняної води 1846. р. Дніпро забрав частину берега, де мала бути січова оселя.

Коло 1652. р. кошовий Лутай заснував Січ при усті річки Чортомлика. Пізніше вона звалася «Стара Січа». Ця Січ, з одного боку, виходила на поле, тобто на степ, з инших боків була обведена річками Підпільною, Прогноєм (тепер Гнила), Чортомликом та їх припливами. Тепер — це окремий острівець коло села Канулівки, досить високий, зарослий деревами і травою. Залишилися ще сліди валів і ровів. До нас дійшов опис цієї Січі з 1672. р. Довкола Січі йшов вал до 10 м. заввишки. Від води вал був скріплений кошами, повиповнюваними землею. Від степу на валі стояв частокіл із палів зі стрільницями. Від степу була вїздова башта, понад 30 метрів в обводі, з віконцями до стріляння. До води вело 8 фірток чи пролазів, таких вузьких, що міг пройти тільки чоловік з водою. Укріплення мали довкола коло 1500 м., а в промірі від Чортомлика коло 170 м. У Старій Січі кошовими бували Брюховецький, Сірко, врешті Гордієнко. В 1709. р., з доручення царя Петра, Січ на Чортомлику московське військо зруйнувало.

З Чортомлицької Січі частина запорожців перенеслася на турецьку територію й осіла при усті ріки Камінки до Дніпра. Тут запорожці сиділи коротко, тільки до 1711. р., коли перенеслися до Олєшок. Але згодом, коло 1730. р. вони знову перебралися на Камінку й тут пробули до 1734. р. Останки цієї Січі залишилися в оселі Консулівці або Розорівці, напроти села Каїр. Січ займала простір між лівим берегом Камінки та правим козацького Річища. Обидві річки мають тепер дуже мало води, але їх високі береги давали природну зебезпеку козацькій оселі. Плян Січі творив неправильний чотирокутник з боками на 200, 110, 210 і 60 м. Укріплення були з дикого каменю. Цілий простір Січі займало 40 куренів, рівної величини, 15 м. завдовжки, $8^1/_2$ завширшки. Між куренями у двох місцях були вулиці на 5-10 м. завширшки, окремого майдану не було. Недалеко Січі було цвинтарище, де збереглася могила кошового Костя Гордієнка.

Козацьке шатро і його підбудова.

Військова рада запорожців. З літопису Ріґельмана.

Після першого побуту над Камінкою запорожці 1711. р. переселилися до **Олешок** на лівому боці Дніпра, проти теперішнього Херсону. Тут козаки жили під турецькою владою десь до 1730. р. Ця Січ займала коло два гектари простору, мала плян чотирикутника, обведена була ровами й валами, з редутами і воротами на $3^1/_2$ м. завширшки по північному боці. Посередині був рівнийградий майдан на 70 м. завширшки. З цієї Січі не залишилося ні сліду: в 1845. р. це місце розорано, засаджено лозою й иншими кущами, щоб спинити піскові кучугури, що засипували містечко. Пізніше Січ над Камінкою називали теж «Старою Січчю».

В 1734. р. запорожці дістали дозвіл від російського уряду вернутися на давні місця й заснувати т. зв. Нову Січ над річкою **Підпільною**. Вона находилася у Красному Куті між лівим берегом Базавлука та правим берегом вітки Підпільної. Це було недоступне місце серед лябіринту річок, озер і плавнів. Січ ділилася на три части: внутрішній кіш, зовнішній кіш і т. зв. ретраншемент. Внутрішній кіш звався також замок або кріпость, він творив правильне коло, 350 м. в обводі, був обведений валом і з північної сторони мав широкі ворота з баштою, збудованою з дикого каменю. Посередині йшов широкий, рівний майдан, на якому відбувалися ради. В однім куті майдану стояла церква, поруч з нею висока дзвіниця, далі пушкарня або «цейхґавз», військова скарбівниця, або «замок», «станок» кошового, й довкола майдану підковою 38 куренів для війська й різні військові будинки. Зовнішній кіш або базар був на 350 м. завдовжки і 120 м. завширшки; тут було до 500 козацьких домів, здебільша, ремісників, купців і всяких промисловців. Довкола йшов вал з частоколом і рів. У південно-

східнім розі цього коша 1735. р. побудовано т. зв. ретраншемент для московської залоги. Був це чотирикутник, на 145 × 85 м., обведений валом, а в ньому були казарми для салдатів і всякі військові магазини. Над берегом Підпільної була пристань для козацьких човнів. Нову Січ зруйнувало московське військо 1775. р. На цьому місці є тепер село Покровське; в ньому збереглися останки січових валів і ровів.

Фльота. Козацька фльота появилася в половині XVI. в. і до найбільшого розвитку дійшла в 1620-1630-тих роках. Козацькі кораблі звалися ч о в н а м и або ч а й к а м и; назва чайка, з походження, мабуть, турецька, уживалася рідше. Боплян в «Описі України» подав докладний опис і рисунки козацького човна. Човен був довгий коло 20 м., широкий 3-4, глибокий $2^1/_2$ м. Основою човна був пень верби або липи, коло 15 м. завдовжки; на ньому набивали борти (боки) з дощок, довгих на 3.20 до 3.80 м., одні на другі, аж човен дійшов до наміченої довжини і ширини. По зверхній стороні човна привязували довкола вязанки очерету; вязки були грубі, як бочівка, привязані міцно липовими або черешневими вужівками, щільно притикали до себе. Середина човна була поділена перечними дошками на перегороди, помосту поверха не було. Човен мав дві керми, по обох кінцях так, що легко було плисти в кожну сторону.

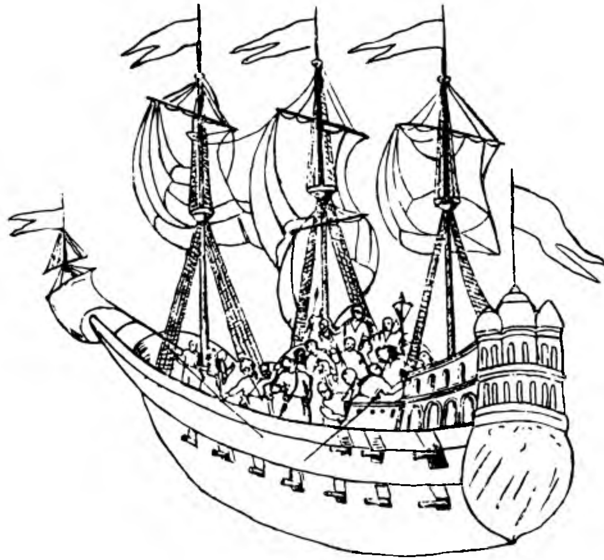
Козацькі чайки можемо порівняти з иншими тогочасними кораблями. Венецькі ґалєри, що були тоді типовими воєнними кораблями, мали довжину до 40 м., ширину 5 м., у воду заглиблювалися на 2 метри,— отже чайка була вдвоє менша.

Як порушної сили козаки уживали весел і вітрил. При чайці було 10-15 весел, по однім і по другім боці; щогла була рухома так, що в потребі можна було її покласти на дно човна. Тягар чайки був значний; коло порогів перетягало її волоком 200 до 300 людей. Але скорість руху була дуже значна; шлях від гирла Дніпра до Малої Азії козаки перебували в 36 до 40 годин, тобто на годину робили 13-15 км. На чайці містилося 50 до 70 козаків; бувало також 4 до 6 фальконетів, легких пушок.

Чисельність запорозької фльоти бувала різна. На переломі XVI-XVII. в. козаки ходили на Чорне Море в 20-50 чайок. В 1651. р. у поході на Царгород було 80 човнів, в дальші ж роки фльота безнастанно зростає: в 1620. р. під Царгородом було 150 кораблів, у поході 1625. р. мало бути 300 до 380, в 1630. турки знову рахували 300 чайок. Але в боротьбі з поляками козацька сила заломилася й походи ставали все менші.

В часи Хмельницького був мир з татарами й турками й козаки заперестали цілком походів на море. Але як Австрія і Венеція почали плянувати християнський союз проти невірних, гетьман запевняв, що може поставити 300 човнів.

Наново творили фльоту лівобічні гетьмани. Так, нпр., Іван Брюховецький висилав запорожцям «підошви» на човни, Самойлович дозволяв будувати чайки у лісах Чернигівщини. Мазепа також щедро допомагав запорожцям у будові фльоти, доставляв різне корабельне знадібя, як залізо, якорі, смолу, шнурі і под. В 1697-1698. р. на Січі було 70 більших «морських» човнів на 50

Корабель запорожців.
З «Історії» Яворницького.

людей і 600 річних «лодок». У XVIII. в. козацька фльота брала участь у московських походах на турків (1737., 1787., 1796. р.). Російський уряд уживав радо запорожців при творенні своєї фльоти, особливо вславився морськими походами Антін Головатий.

Тактику козаків у морській битві описує Боплян. Козаки рідко виступали самі до бою,— метою їх походів була не боротьба з турецькою фльотою, радше здобича з побережніх міст. Зачіпною стороною були найчастіше самі турки. Турецька фльота мала свої головні бази у Босфорі, при устю Дунаю і під Очаковом на Дніпровому лимані; тут звичайно приходило до боєвої зустрічі. Битва починалася стрілами артилєрії, але що пушки несли недалеко, скоро починався бій зблизька; козацькі чайки уставлялися у півмісяць, обступали турецьку ґалєру і намагалися вдертися на поміст і тут докінчити бій. Морські битви кінчилися звичайно перемогою козаків. Легкі чайки оберталися скорше і зручніше, ніж тяжкі ґалєри, а до того вільне козацьке товариство мало моральну перевагу над турецькими вояками, що нераз тільки під примусом ішли до бою.

Бій на морю. Про козацькі походи на море широко оповідає Боплян.

«Як рішаться йти походом на море, висилають на Запорожжя річи, потрібні для війни й походу і для будови кораблів. Потім ідуть у степи, 5 або 6 тисяч, все вибрані козаки, добре озброєні; приходять на Запорожжя і будують чайки. Шістьдесят їх береться до будови одної чайки і виготовляють її більш-менш за два тижні, бо вони майстри на всі руки. Таким способом за два або три тижні вони виготовляють 80-100 чайок. В кожну чайку сідає 50-70 чоловіка, кожний з двома рушницями і шаблею, а на боках корабля є 4-6 фальконетів і потрібні припаси харчів. Козаки вбрані в сорочки, штани (й другі на переміну), лихенькі свитки і шапки.

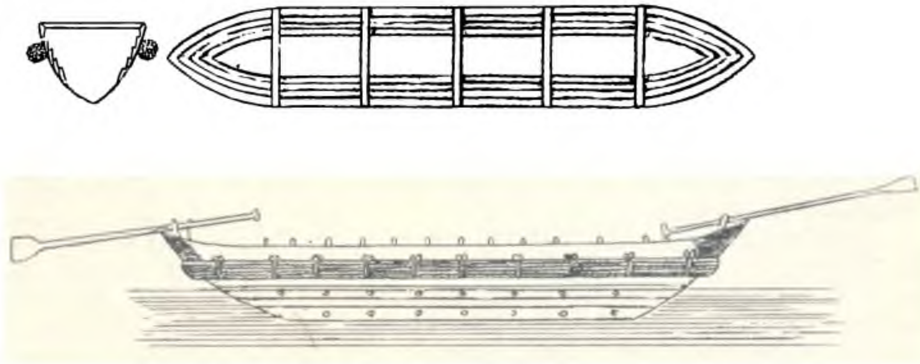
Кожний має 6 фунтів пороху й олова доволі, крім того кулі до пушок. На кожнім кораблі є квадрант. Так виглядає летючий козацький полк, що годен напасти на найвизначніші міста Анатолії.

Так зібравшися, їдуть вони Дніпром. Отаман має свій значок на щоглі і пливе звичайно попереду. Човни їдуть так тісно, що сливе один одного торкається. Турки звичайно знають про похід і тримають кілька галєр на устю Дніпра, щоб не дати їм вийти. Але козаки перехитрюють їх і виходять темною ніччю, перед новим місяцем, ховаючися в очеретах, що ростуть на Дніпрі. Ґалєри не важаться заходити туди, бо там прийшов би їм кінець; тому вдоволяються тим, що чекають їх у проході. Тоді йде алярм по всіх країнах, аж до Константинополя. Султан розсилає гінців по побережжях Анатолії, Болгарії, Румелії, щоб люди стереглися, бо козаки на морі. Але це нічого не помагає, бо вони вибирають настільки відповідний час і пору, що за 36 або 40 годин вони вже в Анатолії.

Приїхавши, лишають на кожнім кораблі тільки двох козаків і двох хлопців для сторожі, а самі, кожний з рушницею в руках, нападають на міста, здобувають, грабують і палять; іноді заходять на милю від берега, але зараз вертаються і зі своєю добичею сідають на кораблі. Їдуть на инше місце, попробувати ще там щастя; коли трапиться що, нападають, а як ні, вертаються з добичею до дому.

Як нагодиться їм стрінути кілька турецьких галєр або инших кораблів, вони женуть за ними, нападають і здобувають. А роблять це так. Їх чайки підіймаються над водою всього лише на $2^1/_2$ стопи, тому вони бачать инший корабель скорше, чим їх помітять. Тоді вони спускають щоглу своєї чайки і завваживши напрям вітру, пильнують, щоб мати під вечір сонце ззаду. На годину перед заходом сонця вони починають сильно гребти до ґалєри, щоб підійти на одну милю, щоб не стратити її з виду і там тримаються до півночі. Тоді дають знак і гребуть сильно до ґалєр, а половина людей готовиться до битви, цебто, щоб, приставши до кораблів, кинутися в їх середину. Неприятель здивований бачить, що його обсіло 80 до 100 човнів; козаки влазять на ворожі кораблі і здобувають їх відразу. Здобувши, грабують, що можуть забрати, з грошей і дрібного товару, який не псується від води, також гармати і все, що на їх думку може їм придатися, а корабель з людьми топлять.

Коли галєри зустрінуть козаків на морі в день, вони починають сильну стрільбу з гармат і розганяють їх як шпаків. Одні потапають, инші, кому удалося вихопитися, збентежені втікають, куди зможуть. Але раз завязавши битву з ґалєрами, вони тримаються, не рухаючися зі своїх лавок. Весла привязані вужівкою. Одні стріляють, і по кожнім вистрілі товариші подають їм другі набиті рушниці, для нового вистрілу; так стріляють безперестанку і стріляють добре. Ґалєра може звести відручний бій тільки з одною чайкою, але її гармати роблять великі шкоди так, що в такій стрічі гине добрих дві третини козаків. Рідко коли вертаються вони з половиною війська. Зате приносять багату добичу: еспанські реалі, арабські цекіни, коври, золотоглави, бавовняні і шовкові матерії й инший цінний крам...

Козацький човен. Вид згори, побіч — в перекрою, вдолі човен з боку. На ньому видно грубі вязанки очерету, що хоронять човен від перевернення. На основі Бопляна, з «Історії» Яворницького.

Тепер треба вертатися. Сторожу на гирлі Дніпра тимчасом подвоєно, щоб звести з козаками порахунки. Але козаки сміються з цього. Вони ідуть в залив, що лежить на 3 до 4 милі на схід від Очакова, а від нього йде вузький прохід від моря до Дніпра; води в ній підіймається часом на пів стопи. Тут козаки, по двіста й триста тягнуть один човен; так перетягають один за другим і за два-три дні дістаються до Дніпра з усею добичею. Так вони обминають стрічу з ґалерами, що стережуть проходу під Очаковом. Кінець кінцем вертаються до своєї Військової Скарбівниці і ділять добичу»...

Козацький побут. Незвичайно барвне і різнородне було щоденне козацьке життя. Різні мемуаристи й оповідачі переказали нам масу всяких оповідань, переказів, анекдотів про запорозьку старовину.

«Обичаї запорозькі чудні, поступки хитрі і більшою частю на насмішку похожі», оповідав столітній запорожець Микита Корж. І наводив ті різні чудні запорозькі «вимисли».

Запорожці брили цілу голову й залишали тільки одну чуприну над лобом, оселедець; як ця чуприна виростала велика й довга, що аж заслонювала очі, то козак закладав її за вухо. Бороди не брили, а вусів не підстригали, але намазували чимнебудь і закручували вгору до очей; а як у котрого виросли дуже довгі вуса, то закручував їх і закладав аж за вуха — «це ставили собі за особливу козацьку славу і честь».

Здоровилися запорожці також на свій спосіб. Виберуться, бувало, в гості до чийого куреня або зимовика, то ще сидячи на конях, гукають: «Пугу, пугу, пугу!» — тричі, раз за разом. Господар загляне через віконце і відповість двічі: «Пугу, пугу!» Тоді гість відзивається: «Козак з лугу!», а господар через віконце: «Повішайте там, де й наші» — тобто вяжіть коні до ясел і просимо до хати; тоді вибігають господарські хлопці і ведуть коней до стайні. Гості входять до хати, хрестяться до ікон і говорять господареві:

«Отаман, товариство, ваші голови!», і кланяються. Господар відклонюється і відповідає: «Ваші голови, ваші голови! Прошу панимолодці сідати». І тоді вже гостяться. Коли ж уже полагодили своє і відїзджають, то прощаються: «Спасибі, батьку, за хліб і за сіль, пора уже по куріням розїзжаться до домівки; просимо, батьку і до нас, коли ласка, і оставайтесь здорові!» Господар відповідає: «Пращайте і вибачайте, пани-молодці, чим богаті, тим і раді, просимо не погніватися».

Запорожці славилися веселістю й охотою до шуток і насмішок. Особливо ж любили вигадувати прізвища товаришам; такого, що спалив з необережності курінь, називають Палієм, того, що розкладав вогонь над водою, звали Паливодою, такому, що проти звичаю варив кашу, давали імення Кашки або Кошовара. Таксамо пішли прізвища Горбач, Малюта, Склизький, Черепаха, Гнида, Качало, Корж... Запорожці знали оцінити й чужий дотеп. Приходить козак до чужого куріня і бачить, що козаки вечеряють, тоді говорить їм: «Хліб та сіль, пани-молодці!» А вони йому: «Їмо, та свій, а ти у порога постій». Але він не погоджується: «Ні, братці, давайте і мені місце», і витягає зараз свою ложку і ложечника і сідає разом з ним. Тоді господарі похвалять: «От, козак догадливий! Вечеряй, братчику, вечеряй!»

Корж описує, як гостилися запорожці на Січі, по своїх куренях. Курені будували з різаного дерева, бо Великий Луг був багатий у ліс. Курінь був дуже просторий так, що містилося в ньому і парусот народа; під стінами стояли столи, а довкола них лавки, на яких сідали козаки. Отаман мав місце під іконами, а ікони були багаті і гарно оздоблені; перед ними висіли розкішні свічники і лямпи. Кухарі «насипували» їду у великі деревяні миски, вагани і ставили на кожному столі, а поруч з їдою всякі напитки у великих ведрах, а на них вішали коряки, деревяні черпаки, що теж звалися «михайликами». Отаман сідав на першому місці, козаки довкола стола і починали їсти. В ті часи звичайні козацькі страви були: тетеря, рубці, галушки, риба «на стябло» (полумисок), свиняча голова до хріну, локшина і ин. По обіді всі козаки кланялися отаманові і один одному й дякували кухареві: «Спасибі, братчику, що нагодував козаків». Отаман виходив ізза стола і кидав гроша у карнавку (скриньку) і те саме робили й усі козаки; ці гроші діставав кухар і за них купував на базарі харчі на другий день. Кухарі варили їду в окремих курінях, не в печі, а на огнищі, кабиці, в мідяних або залізних казанах.

Розвиток козацького війська. Козацьке військо існувало й розвивалося три століття, від кінця XV. в. до кінця XVIII. в. Але ж розвиток його не був такий безперервний, як це було з нашим військом за княжих часів. Тоді, за князівської влади, ввесь час існувала українська держава і, хоч вона переходила різні переміни, то все ж державна незалежність була тривкою основою української армії. Інакше було воно з козацьким військом. Козаччина повстала під чужою владою, без державної опіки, як народнє, самозванче військо. Вона пробивалася вперед серед усяких труднощів і перешкод, не маючи певного захисту, тиняючися по диких полях та безлюдних Дніпрових островах. Дуже важко було утримати су-

цільність війська, постійну організацію й провід. Раз-у-раз наново творилися козацькі ватаги, сотні, полки й також скоро занепадали, серед важких обставин степового життя; раз-по-раз змінялися отамани, полковники, гетьмани. Нераз провід над військом брали всякі очайдухи й самовільники, що тільки того пильнували, щоб наживитися жити легким хлібом й заводили козацьку організацію в нетрі анархії. Поволі наростала верства «старинних» козаків, де верховодили статечні, ідейні елементи, що бажали створити справжне національне військо. Самійло Кішка, Сагайдачний, Михайло Дорошенко, Кулага-Петражицький, це ті люди, яким козаччина завдячувала цінні елементи дисципліни, порядку й військової готовности. Все більше зростала в козаків свідомість, що вони мають вести боротьбу не тільки за права свого стану, але, що їх головний обовязок ставати в обороні своєї батьківщини. У боротьбі з татарами, в далеких походах на Чорне море, у кривавих боях із поляками запорозьке військо розвинулося у велику воєнну організацію.

Гетьман Іван Мазепа в повній зброї, в окруженні алєгоричних фігур. Зі старинного стінопису.

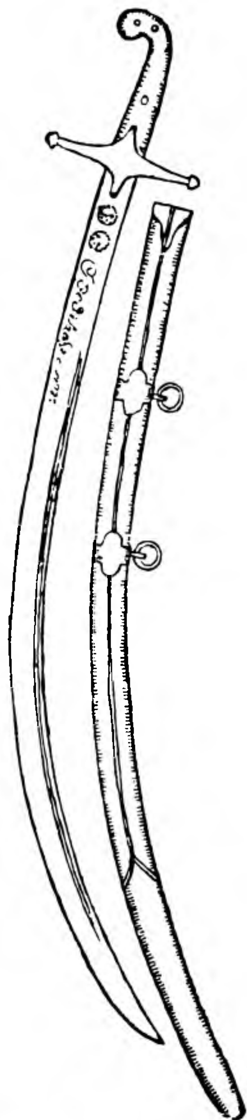
В нову епоху ввійшла козаччина за гетьманування Богдана Хмельницького. Великі перемоги над Жовтими Водами, під Корсунем і Пилявцями віддали в козацькі руки всю Придніпрянщину, а далі козацькі полки, немов та бурхлива повінь, залила далеко аж західні окраїни, а потім полилася й поза північні гряниці українського народу, в білоруські землі. На широких просторах зорганізувалася нова українська держава, а її творцем й основою була козаччина. Провід обняла козацька старшина, в яку ввійшли найкращі одиниці зпоміж козаччини, міщанство, шляхта, справжня еліта українського народу, такі люди, як Виговський, Нечай, Богун, Чернята, Джалалій і багато инших. Козацьку справу вони ставили на европейські плятформі, а незалежність України стала для них головною політичною метою. Це завзяте, неуступливе покоління проявляло героїчні зусилля, одною рукою відбиваючись від ворогів, другою організуючи життя країни. Козацький устрій, вироблений у далеких степах, стали тепер прикладати до державних потреб; козацьке військо, що не знало над собою пана, признало службу для держави за свій перший обовязок.

Але ця доба широкої державної праці протривала недовго. Ще тільки за гетьманства Виговського й Дорошенка Україна жила справді незалежним життям, а військо перемогами на різних фрон-

тах продовжувало традиції Хмельниччини. Потім козаччина на Правобережжі занепала в безнадійній боротьбі з турками й поляками, а козацька влада удержалася тільки на Лівобережній Україні. Але утримати державну незалежність вже не повелося, козаччина мусіла признати московську зверхність, мусіла погодитися на обмеження, піддатися наказам московських царів. Ще час-від-часу підіймалися визвольні змагання: навіть Брюховецький, що найбільше підлягав Москві, пробував розбити московське ярмо. Мазепа гірко переживав упокорення своєї нації, бачив, як занепадає запорозьке військо, як гине Україна; він зірвався ще раз до війни з грізним ворогом, але серед трагічних обставин не зміг перевести своїх задумів. Його наслідники Скоропадський, Полуботок, Апостол вже тільки боронили останків минулого, поліпшували військовий устрій, підносили технічну організацію війська, консервували давній військовий побут, але давнього значіння України вже не могли привернути.

Не оперлося затраті й буйне Запорожжя. Традиція про те, що з Запорожжя вийшло козацьке військо, давала Січі виняткове моральне значіння. На Низу збиралися все ті, що не могли погодитися чи з соціяльними, чи з політичним поневоленням. Січ була все огнищем протесту й бунту, давала захист визвольницьким змаганням, але нераз підсиляла й егоїстичні пориви різних амбітних одиниць. Запорожці теж не хотіли піддаватися Москві, і коли цар Петро зруйнував Січ, шукали пристановища на турецьких землях, навіть далеко за Дунаєм. Але остаточно й вони мусіли скоритися обставинам. Остання Січ уже не мала політичного значіння, але все ще залишилася школою військової справности, залишилася місцем, де побожно переховувалися старосвітські козацькі звичаї і традиції. «Пропало славне Запорожжя, та не пропала слава».

Тип війська. Тип козака ми уявляємо собі звичайно як вершника, кінного вояка. Це правда, але тільки на половину: козаки бували чудовими вершниками й володіли добре шаблею, але як кіннота це не було найкраще військо. Козацьке військо добуло собі славу як піхота. Всі давні теоретики військової справи погоджуються в тому, що козаки були незрівнянні піхотинці й сапери, які прекрасно вміли використати терен і дійшли до незвичайних осягів у мистецтві закладати шанці й сипати вали. Це була річ природна, бо в пустому степу єдиним захистом був рів і вал, що його сам козак собі приготовив. Те, що козаки в походах користу-

Шабля гетьмана Мазепи з 1662 р. Рисунок з «Історії» Грушевського.

Печать Чорноморських козаків з кінця XVIII. в.

Печать Задунайського козацького війська з початку XIX. в.

Печать Славного Війська Запорозького Низового. З «Історії» Яворницького.

валися табором, збільшувало ще силу й рухливість піхоти; під заслоною рухомої фортеці, складеної з возів, військо могло протиставитися найгрізнішому ворогові. До того ж козаки уславилися як незвичайні стрільці. Козацька піхота своїм обстрілом ворога звичайно вирішувала бій. Це замітне тим більше, що козаки рідко мали рушниці новіших типів, а часто користувалися старосвітськими «пищалями». Організацією піхоти Україна значно випередила Польщу, яка в XVII. в. все ще головну свою силу опирала на кінноті і, як це признають історики польського війська, у стрічах з козаками польська кіннота утратила своє давнє значіння.

Але перевага піхоти була водночас і слабою стороною козацького війська. Піхотинці були занадто залежні від терену, занадто були звязані зі землею, не мали сміливости рухів, не зважувалися на ширший розмах. Богдан Хмельницький, єдиний великий козацький стратег, відчував це добре й остерігав козаків, щоб занадто не довіряли своїм «ямам». Хмельницький любив вести війну на широких просторах, великими масами людей. Не спинявся коло замків і оборонних міст, не облягав їх, а йшов просто на головне військо ворога й старався звести з ним генеральний бій. Майстерно орудував своїми полками, швидким походом стягав їх у одне місце й бив на ворога відразу всією своєю армією. Не давав ворожим військам спамятатися і розтрощував їх одним ударом. Коли полковник Золотаренко 1655. р. виправився на Білу Русь, Хмельницький наказував йому, щоб не бавився коло «курників», малих замків, дивився все, де є «голова» ворога, «а з хвостом то вже якось буде...» Стратегічними засадами Хмельницького кермувався Виговський й Дорошенко, але вони не доходили вже до таких осягів, як Великий Гетьман,— тут рішав винятковий талант полководця. Пізніше, під московським протекторатом, козацьке військо не мало вже змоги розвивати ширших стратегічних плянів. Військові операції обмежувалися знову піхотною боротьбою зпоза шанців, а ще більше козаків уживали як «нерегулярного війська» на стежі, на розвідки, на дрібні набіги. Так козаччина в XVIII. в. затратила ті тактичні цінності, які добула собі в XVI. і XVII. ст.

Моральні цінности. Козацьке військо мало особливу ціну тим, що це було н а р о д н е військо. Коли в инших країнах і державах

військову справу вела вища верства родовитої шляхти, то козаччина вийшла з народних низів і ніколи не затрачувала своїх звязків з народом. Це давало козацькому війську тривку і широку підставу і невичерпану силу: все з народньої маси напливали свіжі охотники, свіжі вояки. Цьому завдячувала козаччина й свою велику чисельність: «Де кущ, там козак, а де байрак, там сотня козаків...» Це незвичайно облекшувало і воєнну мобілізацію,— кожна оселя давала відразу готову сотню.

Звязки з народом давали козакам свідомість, що вони є оборонцями своєї землі, своєї батьківщини, всіх народніх прав і надбань,— що вони підіймають зброю за свою, добру справу. Випливом цього було й козацьке завзяття, і неуступчивість: «Скорше наші язики обернуться взад, як вони до нас повернуться», казали повстанці часів Хмельницького, проганяючи шляхту. Підчас боїв на Брацлавщині в 1650-их роках у деяких замках козаки давали себе виницити огнем, а не піддавалися. Під Берестечком уславилася козацька сотня, що цілий день відбивалася від переможної сили ворога, а на ніякі переговори не хотіла здаватися. Кілько ж згадок про таких безіменних козацьких героїв стрічаємо навіть у ворожих джерелах... Народнє військо розуміло, що боронить своєї справи. «Козаки служать тільки за свої вольности», заявив гетьман Скоропадський цареві Петрові і викликав тим крайній гнів царя.

У народнім війську природний був демократичний устрій. На Січі всі козаки вважалися рівними. Ніякого значіння не мав рід ні походження; не звертали уваги на це, хто чим бував і звідки приходив. У війську всі були товаришами, всі творили одно військове брацтво. Навіть знатні козаки, що походили зі шляхти і добували собі вищу освіту, не могли в ніякий спосіб зазначувати своєї вищости. На раді старшина складала низький поклін черні, на знак, що всі вийшли з рядового козацтва і тільки військовій ласці завдячують своє значіння. Кожний рядовий товариш міг стати старшиною: «Терпи козаче, отаманом будеш...» Ця козацька демократія, хоч деколи переходила у самоволю, була по суті річи незвичайно цінною прикметою козацького війська, всіх злучувала в однородну цілість.

Але рівночасно приналежність до запорозького війська уважалася за велику шану й почесть. Всі козаки титулувалися запорозьким лицарством і дуже дорожили цим іменем. Сотник Пилип Уманець 1653. р. писав до одного з московських воєвод: «А що ваша милість писав до нас недавніми часами, що нам, простим людям не годиться до воєвод листів писати,— то ми за ласкою божою тепер непрості, а лицарі запорозького війська. Тепер у нас, за ласкою божою, тут у всім краю сіверськім ні воєводи, ні старости, ні судді нема,— Боже дай, щоб здоров був Богдан Хмельницький, гетьман усього війська запорозького! У нас тепер пан полковник за воєводу, а пан сотник за старосту; а отаман городовий за суддю»...

Українське громадянство уміло оцінити вагу своєї армії. Українська інтелігенція уважала козаків за прямих наслідників давнього княжого війська. В часи Сагайдачного 1621. р. новопосвячені українські владики такими словами величали козаччину: «Щодо козаків, то про цих лицарських людей ми знаємо, що вони наш рід, наші браття і правовірні християни... Це ж бо те племя славного народу

Руські гірські стрільці з 1849. р.

руського, з насіння Яфетового, що воювало грецьке цісарство Чорним морем і суходолом. Це з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, у своїх кораблях по морю і по землі (прирobивши до човнів колеса), плавало і Константинопіль штурмувало. Це вони за Володимира Святого, монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілірик. Це ж їх предки разом з Володимиром хрестились, віру християнську приняли...» А як цінила козаччину народня маса, про це й говорити не приходиться; досить нагадати ці безчисленні пісні, в яких оспівується «славні хлопці-запорожці».

Козаччина так тісно звязалася з Україною, що у довгі часи весь український нарід звали «козацькою нацією». Козацька традиція відіграла теж велику ролю в обнові української національної свідомости; спогади й оповідання про запорожців усе більше розбуджували і розбуджують тугу за своїм військом і своєю державністю. І це, що підчас української революції 1917. р. на вулицях Києва появилося військо в давніх запорозьких убраннях, свідчить найкраще про це, яке історичне значіння мала козаччина.

Епільог. Галицькі організації 1848-1849. рр. Хоч Росія скасувала козаччину, память про давне запорозьке військо залишилася ще довгі часи і в різних моментах виринала наново як постулят життя. Сама російська держава, щоб скріпити свої воєнні сили час-од-часу сягала до козацьких традицій. Завдяки цьому залишилося на Кубанщині Чорноморське військо, що в перші часи заховувало вірно запорозький устрій. Пізніше, коли Росії грозила небезпека наїзду Наполеона, цар Олександер І. дав наказ творити на Україні козацькі полки; те саме було підчас польського повстання 1831. р. та підчас кримської війни. Але все те були тільки сезонові організації й російський уряд не допустив до цього, щоб ця обновлена козаччина приняла український національний характер. З другого боку також поляки сягали охоче до козацьких зразків, щоб приєднати українське населення до своїх повстань. Особливо славні були запорозькі козаки потурченого Садика Паші (Михайла Чайковського), сформовані в Туреччині підчас кримської війни. Такий був епільог козаччини.

На иншій основі повстали галицькі військові організації під

час «весни народів» 1848. р., а саме національні гвардії, народня самооборона і баталіон руських стрільців.

Під напором березневої революції 1848. р. цісар Фердинанд дав дозвіл творити на території австрійського цісарства т. зв. національні гвардії, що за урядовим статутом мали бути «обороною конституційного манарха, запорукою конституції й законів, підставою спокою і внутрішнього порядку, сторожем незалежности і цілости держави та відпорою кожного нападу на неї». В Галичині цісарський дозвіл використали відразу поляки, що почали організувати свої ґвардії по всіх містах і містечках, а навіть по деяких селах; в короткому часі їх відділи мали числити до 20.000 людей.

Українці в тому часі щойно починали організуватися політично і не мали змоги використати пригожого моменту. На зазив Головної Руської Ради українські ґвардії зорганізувалися тільки у кількох містах, де було численніше українське населення, а саме у Стрию, Жовкві, Бережанах, Тернополі і Яворові. Але майже всюди ці ґвардії зустріли перепони з боку урядових кол і не розвинули ширшої діяльности. Члени ґвардії виступали в народніх одягах, в Яворові в козацьких шапках, з відзнакою у виді льва; корогви ґвардії були синьої краски з золотим львом з одного боку, а по другім мали різні картини, нпр. св. Володимира, Надії і ин. Памяткою по ґвардіях 1848. р. залишилися складена тоді команда для вправ, «Руководство до вправи для стражі народної» з інтересною термінольоґією.

При кінці 1848. р. австрійський уряд зорганізував спеціяльну селянську оборону на галицькому Підкарпатті, що мала на меті не допустити мадярських повстанців до Галичини. Селянство йшло охотно до цього війська так, що пр. станиславівська округа виставила більше як 17.000 людей. Галицька інтеліґенція старалася надати цій офіціяльній організації національний характер; підчас дефіляди хор ополченців співав тодішній народній гимн «Мир вам браття» і народню пісню «Машерують шваліжери, щаслива їм дорога».

Український характер мав також баталіон руських гірських стрільців, складений з охотників, що повстав 1849. р. за ініціятивою Головної Галицької Ради. Він також мав виступити проти мадярської революції. Сформовано його з 1400 людей, хоч зголошених охотників було 3460 і справді вислано на Угорщину, але у боях він не брав участи. Ініціятори проєктували для стрільців народній одяг: «гарно зроблений короткий гірський сірачок з руськонародніми, синьо-жовтими вилогами, червоні або сині штани, ходачки і крисань, до того ташка і ремінь з ладівницею». Але пізніше стрільці дістали инший мундур: шапка синя складана з великим дашком і жовтим обшиттям: кабат червоний зі стоячим ковніром, з синім обрамованням і синіми «роґалеками» на раменах, з одним рядом золотих ґудзиків; на кабаті ремінь у поясі і ремені, що перехрещувалися на плечах вибивані бляшками, штани сині з жовтими лямпасами; поверх короткий сірак зі синім обрамованням, синіми петлями та ґудзиками; звичайні черевики; зброя — карабін і довгий баґнет. Офіцери мали довгі шаблі. Це були останні українські військові формації аж до світової війни.

ТРЕТЯ ЧАСТИНА

ЗБРОЙНІ СИЛИ СУЧАСНОЇ ДОБИ

Україна завжди змагала до волі.
А. Вольтер

УКРАЇНСЬКІ СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ

Написав *д-р Богдан Гнатевич,* б. сотник У. С. С.

1. Початки У. С. С. і перші походи

Початки стрілецької організації. Дня 28. червня 1914. р. підчас величавого краєвого Сокільсько-Січового Здвигу, що відбувся з нагоди сотих роковин народин національного генія України, вулицями Львова пройшов величавий, багатотисячний похід січово-сокільських організацій. У цьому поході, в передніх його лавах, ішли стрункі ряди Січових і Сокільських Стрільців. Попереду кінний відділ Січових Стрільців І. з провідниками всіх стрілецьких організацій,за ними частинно озброєні сотні й чети: академічного товариства Січових Стрільців, львівських Січових Стрільців II., Бориславців, Яворівців і Сокільських Стрільців зі Львова. Всі — в одностроях.

Це був перший прилюдний виступ нової стрілецької організації, що поставила собі за мету підготовити українську молодь до збройної розправи з найгрізнішим ворогом українського народу — з Москвою.

Сама ідея військового вишколу молоді зародилась ще кілька років перед світовою війною, мабуть 1911. р., таки серед самої молоді. Її почали здійснювати в тайних, чи напівтайних середньошкільних і університетських пластових та освітніх гуртках. Але щойно за балканської війни, коли замітно загострилося суперництво між Росією й Австрією й зарисувався неминучий конфлікт між цими державами, ця ідея, виплекана в душах української молоді, найшла відгомін і в політичних колах і серед тодішніх спортово-руханкових товариств, Січей і Соколів.

Дня 15. грудня 1912. р. довірочні збори «Українського Студентського Союзу» рішили почати військове навчання серед молоді, та 16. грудня Міжпартійний Комітет узявся випрацювати й передати владі на затвердження статут «Українського Стрілецького Товариства». Рівночасно «Український Січовий Союз» старався про затвердження статутів для свого «Товариства Українських Стрільців». Коли обидва статути влада відкинула, голова «Січового Союзу» д-р К. Трильовський виєднав у галицькому намісництві затвердження иншого статуту «Товариства Січових Стрільців», що був майже вірним перекладом статутів польського «Стшельца». Після його затвердження 18. березня повстає у Львові перше стрілецьке товариство «Січові Стрільці», до якого незабаром приєднуються товариства на провінції. Першим провідником «Січових Стрільців» у Львові став відомий львівський адвокат д-р В. Старосольський, його заступником Д. Катамай, пізніші старшини У. С. С. Товариства «Січових Стрільців» формально залишилися самостійні, цього вимагав статут, але насправді їх обєднувала і проводила ними т. зв. Стрілецька Секція при «Укр. Січовому Союзі». Незабаром до «Січових Стрільців» вступив і академічний стрілецький гур-

ток, що його зорганізували колишні члени середньошкільних пластових гуртків під проводом студ. фільософії І. Чмоли. Та коли підчас праці академічне товариство не згодилося признати над собою верховодства «Січового Союзу», тоді він 25. січня 1914. р. заснував у Львові инше товариство під назвою «Січові Стрільці II» [1]), де головою вибрано студ. прав Р. Дашкевича, пізнішого старшину київських Січових Стрільців. Крім цих обох осередків стрілецького руху, в осени 1913 р. повстав у Львові ще й третій — «Стрілецький Курінь» при товаристві «Сокіл», з гуртками на провінції.

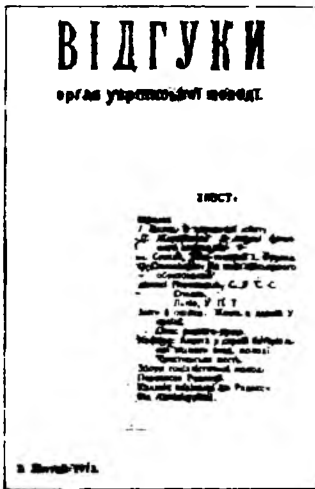
Такий був початок на галицькій Україні стрілецького руху, що взявся пропаґувати серед української суспільности ідею збройної боротьби і працювати для віднови української збройної сили. Змагання української молоді натрапляли спершу на великі перепони, головно від краєвої адміністрації. Вона старалася спинити новий рух, і вдержати його бодай у «безпечних» і нешкідливих межах. Ідея військової організації з трудом промощувала собі шлях і серед власного громадянства. Бо воно, заняте тоді геть чисто культурною роботою й боротьбою за політичні права народу в Галичині, виявило для цієї ідеї мало зрозуміння. Та ці перепони ентузіязму української молоді не зменшили. Вона, не оглядалась на «тверезі» голоси старших, училась воєнного ремесла, невтомно популяризувала гасло «війна за Україну» й за її державну самостійність.

Правда, ця праця не йшла спільно, в одній організації, вона розбивалася на три осередки. Але всі вони залишилися в постійному контакті між собою і в деяких імпрезах виступали разом. До Січових Стрільців І. належали самі студенти вищих шкіл і ця організація обмежилась лише на Львів. Складом і програмою праці вона була наче школою старшин. Працювала вона у двох напрямках: над ідеольоґічним перевихованням молоді під гаслом збройної боротьби за самостійність нації й над усебічною підготовою своїх членів до воєнного ремесла.

Для цього студентська молодь вже на початку 1913. р. почала видавати ідеольоґічний журнал «Відгуки» під редакцією студ. університету О. Кучерішки. Девізою цього журналу була українська держава і збройна боротьба за її самостійність. Коли ще цілий 1913. р. військово-вишкільна праця Січових Стрільців І. була доволі слаба й обмежувалась головно теоретичними викладами, вже в шкільному році 1913-14. вона сильно оживилась. Крім теоретичних курсів, члени товариства відбувають боєві вправи, вчаться стріляти. Деякі члени, нпр. О. Квас, В. Кучабський, Б. Гнатевич і ин. взялися складати українську військову термінольоґію й підручники. У висліді цієї праці появилися ще й до війни в «Біблотеці вічного революціонера» перші три підручники про кріси системи Манліхера і про військову картоґрафію.

Таксамо і в «Січовому Союзі» йшла жива організаційна й вишкільна робота. Вже в 1913. р. повстало кілька товариств на провінції, у 1914. р. їх число, не вважаючи на різні перепони від адміністрації, значно зросло так, що до війни Союз начисляв їх 96. Дуже енергійно і з великим успіхом працювали товариства головно

[1]) З того часу академічне товариство С. С. одержало число І.

Видання академічної молоді 1913. і 1914. р.

Ідеольоґічний орґан «Відгуки» та військові брошурки, що вийшли у «Бібліотеці вічного революціонера».

у Львові під проводом Р. Дашкевича, в Бориславі під проводом інж. Ф. Левицького і в Сокалі під орудою О. Демчука та в Яворові. Січові Стрільці II. у Львові гуртували головно міський елемент, ремісників і робітників. Роботою проводили студенти університету, які творили в товаристві І-у чету. Тут повстала й окрема жіноча чета під орудою студ. університету О. Степанівної, пізнішого хорунжого У. С. С. Січові Стрільці II. й бориславський відділ перші добули більшу кількість крісів системи Верндля, Манліхера і Кропачка.

В березні 1914. р. знову обєднались обидві львівські стрілецькі організації С. С. І. і С. С. II. до спільної праці. Тимто й живіще пішла робота не лише у Львові, але й на провінції. Вислідом цієї спільної праці обох товариств було поширення сітки товариств, скріплення вишкільної праці й видання першого повного «Правильника піхотинця» [2]).

І з третього осередку стрілецької організації, товариства «Сокіл», вийшло кільканацять стрілецьких гнізд на провінції. Якслід працювали секції в Тернополі, в Чорткові, Золочеві, в Городку та у львівському повіті. Львівський курінь під проводом визначного діяча сокільського руху С. Ґорука, а потім від весни 1914. р. під командою дра С. Шухевича, раз-у-раз зростав. Сокільські стрільці вчилися військової муштри, боєвої справи і владжували курси стрільби. «Запорозькі Вісти», тодішній орґан «Сокола-Батька», пропаґував ідею військового вишколу і друкував фахові статті з різних ділянок військового знання.

З цих кадрів передвоєнних стрілецьких товариств дістав пізніше леґіон У. С. С. чимало ідейних провідників, старшин і підстаршин.

На весну 1914. р. всі стрілецькі товариства почали готовитися до великого краєвого Сокільсько-Січового Здвигу на червень. На це

---

[2]) Його зладили О. Семенюк та О. Демчук на основі австрійського службового правильника «Dienstreglement I».

Отаман Сень Ґорук, командант куреня 1. полку У. С. С. в однострою сотника Сокільських Стрільців 1914. р. Він згинув в большевицькому концентраційному таборі 1921. р.

свято повинно бути все зорганізоване стрілецтво явитися в одностроях. І дійсно 28. червня виступило в поході яких 500 умундурованих і наполовину озброєних стрільців. Коли сполудня на здвиговому майдані станули вибрані чети стрілецтва до боєвих вправ, саме тоді надійшла до Львова телеграфічна звістка, що в Сараєві, столиці окупованої Австро-Угорщиною балканської провінції Босни, від кулі сербських змовників упав наслідник престолу архикнязь Фердинанд із дружиною. Цим чином мстилася невелика Сербія за окупацію Босни.

Цей стріл, що його вимірили у груди Фердинанда, сербський націоналізм і московський імперіялізм, що йому допомагав, був гаслом до світової війни.

Завдяки Стрілецтву, український нарід Галичини станув до неї хоч психічно трохи підготований.

Стрілецтво саме ввійшло в цей світовий крутіж як активний оборонець національних прав у Галичині і як аванґарда визвольних змагань українського народу.

Мобілізація У. С. С. Після проголошення Австрією війни Сербії (28 липня 1914. р.) вже не було ніяких сумнівів, що конфлікт не обмежиться на обидві заінтересовані держави. Було ясно, що за Сербію заступиться Росія і що це доведе до збройної розправи між обома ворожими таборами — Антантою (Англією, Францією й Росією) і т. зв. Союзом Осередніх Держав — Німеччиною й Австро-Угорщиною. Та нарешті, в цій світовій війні буде вирішуватися доля українського народу. Тимто старшина обєднаних Січових Стрільців у Львові, на звістку про загальну мобілізацію, розіслала всім членам наказ явитись до Львова на день 3. серпня.

Січовий Стрілець 1914. р., в однострою Січових Стрільців II.

Підо впливом подій і за почином Стрілецтва обєдналися на 2.

серпня всі українські політичні партії до спільної акції і для цього вибрали «Головну Українську Раду» з дром Костем Левицьким на чолі. Цей новий політичний провід перебрав у свої руки і справу організації українських добровольців. Для цього Г. У. Р. покликала до життя окрему установу «Українську Боєву Управу», що мала бути верховною владою майбутньої української військової організації, легіону Українських Січових Стрільців. Проводив нею відомий орґанізатор Січей др. Кирило Трильовський.

Дня 6. серпня, після проголошення війни Росією, обидві провідні установи виступили з відомим маніфестом до українського народу. В ньому зясовували вони становище українського народу, його готовість станути в боротьбі по стороні осередніх держав і закликали українську молодь голоситись під жовто-блакитний прапор Українського Січового Стрілецтва, для збройної розправи з москалями. На маніфест відгукнулося усе українське національно-свідоме громадянство. Справою організації леґіону захопилась не лише молодь, їй щиро співчувало й старше громадянство, ввесь народ, без різниці стану й політичних переконань. Мало залишилось між громадянами таких, що не бажали б були тоді допомогти чимнебудь організації українського леґіону.

На удержання добровольців посипалися з усіх сторін краю щедрі жертви. За місяць серпень український, здебільша малоземельний селянський нарід, склав кількасот тисяч корон грошима, дорогоцінностями і в натурі. В тому самому часі зголосилося понад двадцять тисяч добровольців із цілого краю. Так відгукнувся український народ зах. земель після вікової неволі на поклик боєвої сурми, до збройної розправи з ворогом нації. Таку жертву склав він

Відділ бориславських Січових Стрільців під проводом сот. К. Ґутковського (на коні).
На Сокільсько-Січовому Здвизі 28. червня 1914. р., підчас походу вулицями Львова.

австрійській державі у хвилини потреби, в обороні її цілості і в надії, що при допомозі її та Німеччини виборе своїй нації кращу долю.

Ця прихильність, ентузіязм і оптимізм українського народу супроти Австрії був на початку війни природний і цілком оправданий. Осередні держави йшли проти гнобителя українського народу. Хоч які там і не були б вигляди на сповнення бажань українців, їх місце, нічого казати, було по стороні центральних держав, проти Росії і проти всіх її союзників. Це становище галицьких українців не змінилося в основах аж до 1917. р., не вважаючи на всю лиху долю, що спала на нього від австрійського уряду й австрійсько-угорських військ. Український народ Галичини так довго залишився вірний Австрії, хоч війна знищила його край, хоч населення терпіло від знущань, а сотні тисяч української молоді кривавились за Австрію на всіх боєвих фронтах. Правда, мерзотня поведінка австрійської влади, головно її адміністрації в Галичині з українцями, табори інтернованих, грабунки майна і присуди смерти за здогадну зраду Австрії захитали незабаром безмежним кредитом і беззастережним підпорядкуванням добра українського народу інтересам австрійської держави. Але щойно підо впливом національної революції на Наддніпрянщині 1917. р. галицькі українці закинули дотеперішню орієнтацію.

Після проголошення маніфесту українська молодь Ґаличини почала масово зголошуватися в ряди Січового Стрілецтва. Вона збиралася спершу в повітових осередках, де почали працювати експозитури Боєвої Управи, її Повітові Комітети. З повітів добровольці переходили до більших осередків, таких як Чортків, Тернопіль, Коломия, Станіславів, Золочів, Перемишль, Дрогобич, Стрий і ин. Відтіль їх партіями відсилали до Львова та, після його евакуації, всі ті добровольці, що їх по дорозі не встигла захопити інвазія москалів, зібрались у Стрию.

Українська суспільність Галичини не була приготована до творення власної військової організації. Ті невеличкі, слабо зорганізовані й мало вишколені кадри Стрілецтва, що повстали в краю до війни, не могли опанувати вимог організації, що з дня на день рос-

Українські добровольці підчас вправ на «Кайзервальді» у Львові, серпень 1914. р.

Головна Українська Рада. 1915. р.

Зліва стоять: Іван Боберський, Володимир Дорошенко, др. Юліян Бачинський, Олександер Скоропис-Йолтуховський, Володимир Темницький, † др. Микола Лагодинський др. Осип Назарук, др. Іван Макух, † др. Лев Левицький, др. Кирило Трильовський, † Ілля Семака, др. Сидір Голубович, † Володимир Ясеницький, † Ярослав Веселовський, † Омелян Попович, др. Степан Баран, о. Степан Онишкевич; сидять: о. Теофіль Драчинський, † др. Володимир Бачинський, † Микола Ганкевич, † Микола Василько, др. Кость **Левицький, президент Г. У. Р.**, др. Євген Петрушевич, † др. Лев Бачинський, † др. Євген Олесницький, др. Василь Панейко.

ла. Бракувало для цього досить військово-освічених людей і грошевих засобів. Добровольців треба було примістити, нагодувати, зодягнути, вишколювати. Не диво, що в початках усього недоставало, що все роблено нашвидку, примітивно, невправними руками. А проте жертівність суспільности і добра воля людей перемогла перепони.

Найбільші перепони натрапили тодішні провідники Стрілецтва саме там, де найменше того сподівалися — від австрійської військової влади. Хоч уряд на організацію легіону дав дозвіл, його адміністраційні та військові виконавці на місцях, серед яких було чимало поляків, свідомо спинювали розвій стрілецької організації. Лише цим можна собі пояснити такі дивовижні факти, як — розгонювання добровольців на провінції, відмова видавати зброю й дуже пинява та скупа матеріяльна поміч. Можна сміло ствердити, що цілий місяць серпень кільканацять тисяч українських добровольців утримувало виключно українське громадянство. Але захоплення фактом творення власного військового стягу та ідеєю боротьби з московським царатом було таке велике, що, які мали ту ідею здійснити, не зневірювались першими невдачами й турботами. Українська суспільність подала їм помічну руку. Вона подбала про приміщення, яке влаштовувано у приватних школах, по бурсах та українських установах. Селяни довозили, дуже часто безплатно, харчі. Комітети пань дбали про харчування. За гроші,складені громадянством, закуплено кухонний посуд, одяг та обуву для тих, що потребували і найконечні-

ші речі з військового виряду. Уладжено захисти для хорих. Матеріяльні потреби майбутнього Стрілецтва заспокоєно, хоч як воно було важко незаможному українському громадянству.

Найважче прийшлося з вишколом добровольців. Стрілецьких інструкторів тих, що трохи привчилися воєнного ремесла перед війною, було небагато. Ще менше найшлось у стрілецьких орґанізаціях колишніх військовиків. На домагання Боєвої Управи, військова влада погодилася звільнити з армії 100 старшин, але до кінця серпня вдалося відшукати і звільнити всього яких 20 запасних старшин, старшинських кандидатів і підстаршин; між ними, Дмитра Вітовського, що став одним з передових стрілецьких старшин та ідеольоґічним провідником Стрілецтва. Під проводом цих старшин, що обняли команду над сотнями й куренями, почалася вишкільна праця. Щойно дня 10. серпня стрільці у Львові одержали 1000 крісів старої системи Верндля [1]).

Команду над леґіоном Українська Боєва Управа доручила спершу Теодорові Рожанковському, а після його резиґнації, заслуженому тодішньому діячеві, управителеві укр. рогатинської гімназії, Мих. Галущинському. Знову ж на домагання Гол. Української Ради приділено на команданта леґіону полковника кінноти Моліка, чеха, що залишився в леґіоні недовго. Він лише на початку занявся був вишколом Стрілецтва тоді, коли Михайло Галущинський мав у руках орґанізаційні та матеріяльні справи. Спроби голови Г. У. Р. дра К. Левицького приєднати на команданта леґіону полк. ґр. Шептицького стрінулися з його відмовою.

Коли австрійська армія під проводом ґен Брудермана програла 26. серпня бій з москалями під Золочевом, і фронт відступив на Золоту Липу, почато евакуувати Львів. Тимто 30. серпня сполудня всі добровольці, що зібрались у Львові, а було їх около 2000 людей, відїхали до Стрия.

У. С. С. у Стрию й на Закарпатті. До Стрия зїхались також всі добровольці з півдня й заходу краю. Це вперше зібрались усі стрілецькі добровольці разом; зібралось їх яких 10 тисяч народу. Докладного числа, нажаль, ніхто з учасників цього здвигу не записав...

У місті і так було повно всякого війська, тимто січовиків примістили на Ланах, на передмісті Стрия.

У Стрию вперше не стало у стрілецькій касі грошей. Половину краю заняли москалі. Західня частина поринула в метушні воєнного хаосу й не було до кого звернутися по гроші. Довелось застукати до дверей австрійської військової влади. А вона — зажадала насамперед зложення обовязкової присяги і проголосила зменшення числа орґанізації до 2000 людей. Це викликало гострі протести між стрілецтвом. Але жадання військової влади були такі катеґоричні, що не помогли ні інтервенції команданта леґіону М. Галущинського, ні тим менше протести опозиції, що домагалася присяги на вірність Україні і вдержання всіх зголошених добровольців у леґіоні. Коли вимога скласти присягу була зовсім оправдана, оче-

[1]) Кріси системи Верндля були на один набій. Їх виведено з ужитку ще при кінці 80-их років мин. віку.

Стоять зліва: Іван Боберський, Володимир Темницький, др. Льонгін Цегельський; сидять: др. Володимир Старосольський, † др. Теофіль Кормош, др. Кирило Трильовський, голова У. Б. У., † др. Степан Томашівський, † Дмитро Катамай.

Українська Боєва Управа у Відні 1915. р.

видячки, зі становища австрійської влади, то друге жадання військової влади залишиться на все в історії воєн та зокрема в історії австрійської армії й державного правління безприкладним абсурдом. Коли нарешті не помогли ніякі річеві арґументи і коли серед опозиції перемогла ідея за всяку ціну вдержати нехай би числом і малий леґіон, 2500 [1] вибраних добровольців склало дня 3. вересня присягу. Кілька тисяч тих, що залишились поза реєстром, мусіли огірчені повернутись додому. Більшість їх після звільнення Галичини дісталася таки в ряди Стрілецтва.

Того самого дня, коли У. С. С. склали присягу, вони заваґонувались і поспішно виїхали через Лавочне на Закарпаття, до Ґоронди і Страбичева. Бо вже попереднього дня, себто 2. вересня, москалі, після перемоги над Золотою Липою, зайняли Львів.

Їхало Стрілецтво до своєї нової Січі тим самим шляхом, якого боронили в зимі 1914. р. і яким верталися назад до батьківщини в січні—лютому 1915. р.

У новій стоянці Стрілецтво поділили на два і пів курені. І курінь, що ним командував спершу др. М. Волошин, і III. півкурінь, із командантом дром С. Шухевичем, примістилися разом із командою леґіону в Ґоронді, II. курінь, під проводом Г. Коссака, в сусідньому селі Страбичеві. Як-стій почалась енерґійна вишкільна праця. Ворог займав Галичину і треба було швидко готовитись до боїв.

Але це найважніше в тому часі завдання стрілецтва наскочило на непоборні труднощі й перепони. Число старшин і підстаршин, що їх удалося витягнути з австрійської армії, було незначне. Між ним не було ні одного професійного старшини і підстаршини. Вишколом цілої сотні кермував командант сотні, який мусів учити

[1]) Провідникам вдалось виєднати поширення реєстру ще на 500 людей і таким чином залишилась у леґіоні бодай частина тих, що приїхала з окупованих теренів.

не лише рядовиків, але приучувати й майбутніх старшин та підстаршин. А проте молодість, добра воля й інтелігенція стрілецтва перебороли всі перепони і поступи були замітні.

Найбільше докучав у вишколі брак зброї й виряду. Правда, кілька днів перед виїздом перших сотень у поле, лєґіон одержав іще кількасот німецьких автоматичних крісів системи Мавзера, та їх, разом із Верндлями, не стало для всіх. Кріси не мали ременів, треба було замісць них уживати шнурків. Не було набійниць, поясів, ні наплечників; з вийнятком крісів не було нічого, чого потребує вояк до науки й життя. До виїзду перших сотень не дали лєґіонові військового одягу, ні жадної річі з військового виряду. На вправи стрільці ходили у свойому цивільному одягу і в підраних черевиках.

Масове проживання по селянських хатах та по клунях, без накривал, неправильне харчування, брак теплого одягу й обуви, орґанізаційні і матеріяльні недомагання погіршили здоровля стрільців і спинювали вишкільну працю. Серед таких умов почало працю Січове Стрілецтво, цвіт українського народу, його аванґарда в боротьбі за визволення. Лише великому ідеалізмові, стійкости й запалові, яким горіли серця цих молодих авангардистів, треба завдячувати, що почин не розбився об перепони та злидні перших днів, і що з нього виросло Велике Діло.

Але Стрілецтву таки не довелось завершити військового вишколу. Коли москалі після розгрому австрійських армій увійшли в Карпати, сотні лєґіону пішли в бій.

Перші бої. Дня 10. вересня австрійсько-угорська армія програла бій підо Львовом, її недобитки подалися на захід і в Карпати. Москалі окружили Перемишль і майже без спротиву заняли ціле Підгіря. Тоді австрійське командування почало нашвидку орґанізувати оборону карпатських переходів, щоб москалів не пустити на Угорщину. До цього вони вжили здебільша тих, що мали хоронити порядків у краю, вояків загального ополчення й різних наборзі зорганізованих відділів, що були лише під рукою. Тоді прийшла черга й на У. С. С. Дня 10. вересня виїхала до Верецьких найкраще вишколена сотня Василя Дідушка, що складалася здебільша з інтеліґентів, ґімназійних учнів, студентів та абсольвентів університету. Кілька днів опісля, 17. вересня, кинула Ґоронду друга сотня під проводом Осипа Семенюка. Її післали до Сянок, під розпорядок боєвої ґрупи полк. Дрекслєра.

Обидві сотні виїхали з Ґоронди несподівано так, що їх не встигли були навіть умундурувати. Польові однострої прийшли для У. С. С. щойно 23. вересня тоді, коли обидві сотні стояли вже на фронті. Вони дістали лише старі австрійські сині плащі, військову шапку й по 1 сакві. Поїхали у своїх здебільша цивільних одностроях, озброєні у Верндлі, без наплечників і без набійниць. Але виїхали з захопленням вирізнених неофітів, яким ґорондівське, хоч і недовге, важке і недостатнє життя надоїло. Щойно в перших днях побуту на фронті обидві сотні запаслися від недобитків армії у кріси Манліхера, деякий набір і зорґанізували своє власне постачання.

До 25. вересня сотні виручали стару ляндштурму та мадярських жандармів із когутячими перами на чорних повстяних капелюхах, яких стягнули були також до оборони загрожених границь Ма-

дярщини, у стежній і сторожевій службі. Сотня Дідушка в околицях Гусного й Верецьких сотня Семенюка — в околиці Сянок.

25. вересня московські кінні стежі зблизилися до ліній передової австрійської сторожі під Сянками. Того дня дві чети сотні Семенюка, що вийшли були на стежі в напрямі Турки, стрінулися з кінним розїздом кубанських козаків, які вже попереднього дня зайняли були Турку. З виправи вернулися з трофеями, із одним козацьким конем у повному наряді і різною козацькою зброєю. Була це перша зустріч українського війська з москалями.

Стрілець Данило Корінь.
Поляг у першому бою У. С. С. під Сянками, 27. вересня 1914. р.

27. вересня 2 чети сотні Дідушка, що стояли у Верецьких, пішли із загоном сот. Фіца до Ботелки. Завдання цього загону, що складався з 1 сотні кінноти, 1 чети мадярських жандармів та 2. чет У. С. С., було — спинити наступ москалів на Сянки. Правда, загін виконав своє завдання; він ударив на шляху, що веде зі Сянок до Турку, на московську валку артилерії, розбив її, але, з підходом ворожої піхоти, завернувся назад; москалі, що ішли цілою дивізією, заняли того самого дня Сянки й ужоцький провал.

В бою за Сянки, що тривав від 10. год ранку до смерку, сотня Семенюка прийняла воєнні христини. Москалі кинули до бою 2 полки кубанських козаків і відразу добули перевагу. Сотня пішла до бою розєднана: І. і ІІІ. чета боронила шляху на південь Сянок недалеко залізничої зупинки Ужок; IV. чета — горбів над Сянками, а зате II. чета — стрілецьких ровів над стацією Ужок. Бій тривав до 5. год. сполудня. До полудня москалі заняли Сянки і ввечір вигнали з окопів останню чету У. С. С., що боронила стацію. У. С. С. уступили з поля бою останні, вже тоді, коли москалі обійшли були їх з усіх боків.

Другого дня зібрались недобитки сотні в Великій Березні на Закарпатті, яких 35 км. на південь Сянок. В бою під Сянками впали перші жертви відновленого українського війська. Воно утратило 5 убитих. М. и. полягли Іван Козьол, Іван Юріїв, Василь Грицина і Данило Корінь; перший та останній із них, це учні української академічної ґімназії у Львові; кількох стрільців дісталося в полон.

Другого дня, 28. вересня, москалі перейшли теж галицько-мадярську границю між Климцем і Вербяжем і заатакували сотню Дідушка в Верецьких. Їх боронили спершу дві чети (II. і IV), і вже підчас бою долучили ще дві инші, що попереднього дня були під Ботелкою. Сотня вдержалася на становищах до вечора й завзято боронила Верецьких, обабіч дороги. Жертви бою були: 10 убитих, 11 ранених, 8 пішло в полон.

Ці перші бої У. С. С. в обороні рідних Карпат започаткували збройні визвольні змагання українського народу. Ця горстка українських добровольців, кинена немов припадково в розбурхане море

світових змагань, стала заборолом найсміливіших мрій народу — початком його збройної сили й боротьби за українську державу.

У. С. С. На партизантці. Двацятки. За той час австрійське командування, щоб рятувати загрожену Мадярщину й загородити москалям шлях на Відень, перекинуло в найбільш ослаблений відтинок боєвого фронту, на Сянки, 2-у армію. В напрямі Верецьких, Лавочного і Стрия поставлено новосформовану боєву ґрупу під проводом ґен. Гофмана. З неї створено незабаром корпус Гофмана, якому в 1916. р. дали порядкове число XXV. До цієї ґрупи, що складалася спершу з кільканацятьох куренів, здебільша загального ополчення, малого відділу кінноти та 2. батерій легких польових гармат старого зразку, приділено й У. С. С.

Всю силу корпусної ґрупи поділили на три бриґади чч. 129, 130 і 131. Дві перші злучили в дивізію, що одержала ч. 55, 131. бриґаду залишили самостійною.

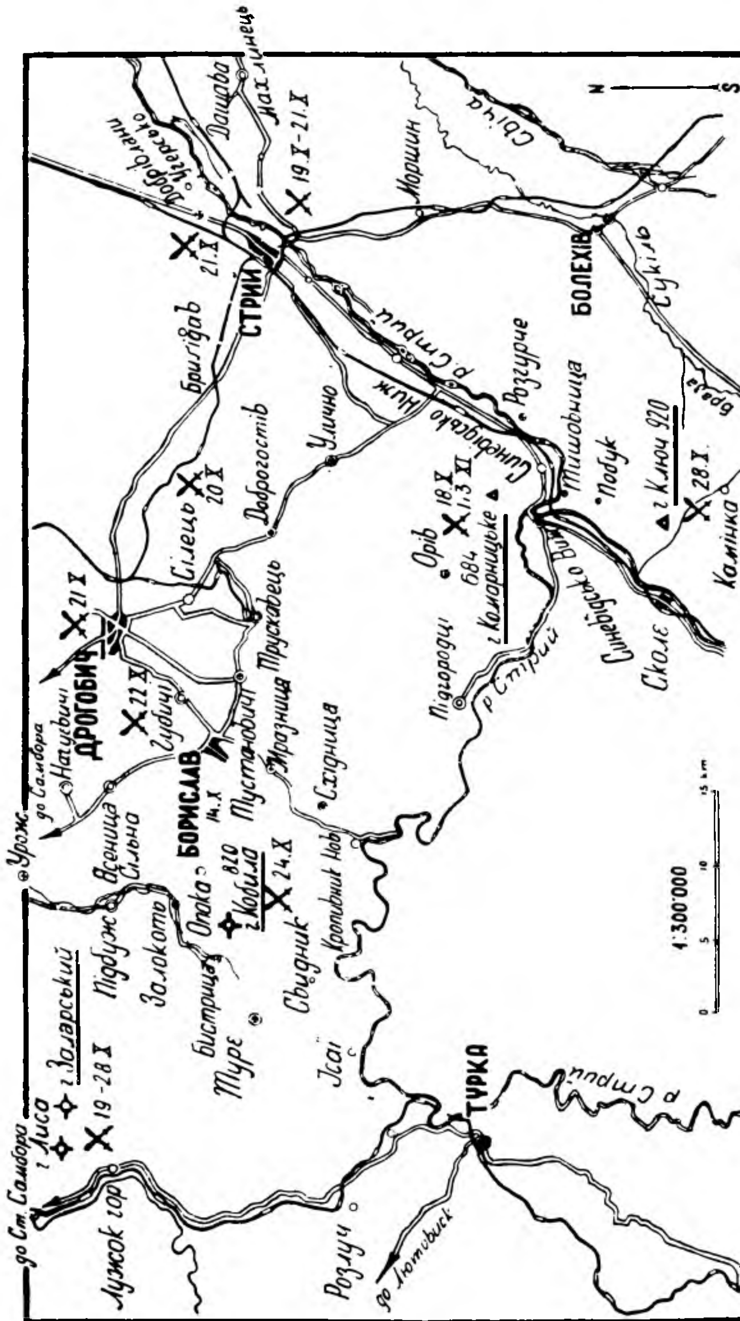
Лєґіонові, єдиній формації з молодим вояцтвом, команда корпусної ґрупи придумала окреме завдання, задумала вжити його до партизантки. Автором цього своєрідного на тодішні часи пляну, був молодий і здібний поручник австрійської ґенеральної булави П. Кватернік, з роду — хорват. Увесь лєґіон задумали поділити на гуртки й вислати на зади ворога. Вони мали нищити предмети звязків — залізничні шляхи, мости, телєфони й телєґрафи, склади, із засідок непокоїти більші та нищити менші відділи і штаби. В гористому, інколи тяжко доступному карпатському терені, ведення такої малої війни в запіллі ворога було зовсім можливе, хоч це і грозило знищенням лєґіону. Нащастя, цей плян не вдався й лєґіон зацілів. А не вдався тому, що серед тодішнього безладдя в австрійській армії орґанізація такої справи, як партизантка, була неможлива. Вона вимагала передусім совісної підготови й доброго вишколу, досвідних провідників і відповідного виряду; й нарешті доброї волі й охоти тих, що їх посилали на таку справу. Всіх цих передумов не було, тимто й не диво, що плян на самому початку заломився.

А проте командування при свойому намірі залишалось і вже 26. вересня до Волівця відїхали 3 чергові сотні Ґорука, Дудинського й Будзиновського, ясна річ, озброєні старими Верндлями й без відповідного виряду. У Волівці кожну сотню поділили на 10 самостійних ватаг, із командантом, його заступником і 18. стрільцями. На дорогу кожний учасник ватаги одержав 40 корон на харчі і, крім цього, командант ватаги ще 400 корон на спільні видатки. Ватаги мали, кожна окремо, перейти власний і ворожий фронт і діяти в означеному районі. Після чотирьох тижнів партизантки ватаги повинні були вернутися назад.

Дня 28. вийшли на партизантку ще дві сотні під проводом Е. Коника та М. Барана. Вони мали перейти фронт далі на схід в околиці Синяка.

Тимчасом боєвий фронт, що донедавна держався на галицькій території, москалі зіпхнули з Бескиду на Закарпаття. Коли в такому грізному часі появились на Бескиді стрілецькі ватаги, команданти австрійських відділів, що стояли в бою з москалями, почали виловлювати двацятки і включати їх до своїх сотень. Таким чином, багато двацяток, заки дійшли до передових чат, опинилися під чу-

жими стягами. Инші, побачивши долю своїх товаришів, завернулися прямо до Волівця. Нарешті, кілька двацяток, бажаючи оминути

Мапка околиць Галичини, в яких відбувались походи і бої У. С. С. в часі офензиви в жовтні 1914. р.
Перехрещені мечі з датою побіч місцевостей, означають місця і дні боїв У. С. С.
Верхи гір, що на них змагались У. С. С. є означені тригонометричним знаком, буквою «г» і підкреслені.

погоню й виконати наказ, перейшли горами в околиці Волового і пробували там щастя. Але, поблукавши деякий час по горах, заверну-

лися до Волівця або до Коша в Ґоронду. Лише одній ватазі-двацятці, під проводом Г. Іваненка, вдалося перейти в Дрогобиччину, звідкіль учасники її повернулися до леґіону щойно після звільнення Галичини.

Коли нарешті в перших днях жовтня виявилось, що із «ґеніяльного» пляну Кватерніка серед умов повного безладдя нічого не вийде, команда ґрупи наказала всім ватагам і тим сотням, що стояли на фронті, знову зібратися в Чинадієві, на Закарпатті.

Там сотню Е. Коника розформовано і створено з неї 3 самостійні стежні ватаги, що виступали пізніше підчас жовтневого походу на Стрий і Дрогобич.

Сотні Барана, Букшованого, Дудинського та І. Коссака увійшли до куреня Г. Коссака, зі сотень Будзиновського й Вітовського сформовано півкурінь під проводом дра С. Шухевича. 7. жовтня курінь Косака попрямував до Верецьких, а півкурінь виїхав на Ужок до Турки.

Офензива в жовтні 1914. р. Після розгрому австрійських армій у Галичині, москалі кинулися проти німців. На вимогу Франції задуманий «марш на Відень» відкладено на пізніше, щоб насамперед ударити на Берлін і таким чином відтяжити західній фронт. Там союзникові Москви — Франції таланило подібно, як ішло Австрії в Галичині.

Для офензиви проти німців москалі збирали велику ударну силу коло Варшави. Туди перекинули теж кілька «зайвих» корпусів із галицького фронту.

Тимчасом австрійська армія могла трохи відпочити й доповнити розбиті стяги. Користаючи з ослаблення московського фронту в Галичині, союзні німецько-австрійські війська почали офензиву з півдня й заходу. В половині жовтня вони дійшли знову до Сяну, звільнили Перемишль і з Карпат вийшли на лінію Хирів — Турка — Синевідсько. За той час німецькі армії дібралися на півночі до лінії Варшава — Іванґород.

В цьому змаганні дуже важне боєве завдання припало корпусній ґрупі Гофмана, що оперувала в долині Опору і Стрия. Коли підчас походу праве крило 2. австрійської армії застрягло на окраїнах Карпат, на лінії Хирів — Лужок горішній, і не могло ніяк видістатися на доли, корпусна ґрупа Гофмана дістала наказ вдарити на Стрий і водночас допомогти 8. кінній дивізії, під проводом ґен. Лємана, взяти Дрогобич.

В цій офензиві леґіон У. С. С. відіграв не-аби-яку ролю. Правда він був числом невеликий, зате складався з молодого вояцтва, витривалого на походи й на боєві труди. Таких стягів у корпусній ґрупі багато не було. То й не диво, що сотні У. С. С. йшли в аванґарді боєвих ґруп і скрізь бували перші. Можна сміливо сказати, що в тодішньому поході на фронті від Дрогобича до Болехова сотні У. С. С. відіграли першу ролю. В історії стрілецтва заслуговує цей похід на окреме відмічення ще й тому, що стрільці вперше виступили, хоч і несуцільно, а порозділювані на різні відтинки рухомого фронту, в більшому воєнному підприємстві. Він мав для цілого фронту переважливе стратеґічне значіння й завдяки йому жовтнева офензива союзних армій осягнула свою мету. Вона знівечила московський плян удару на Берлін. У цьому поході Стрілецтво перейшло практичний воєнний курс, загартувалось до походів і воєнних

Отаман Григор Коссак.
Командант куреня і полку У. С. С.

Отаман др. Степан Шухевич.
Командант куреня леґіону У. С. С.

трудів, які ждали його опісля. Тоді теж уперше імя Українських Січових Стрільців стало відоме між чужинцями.

Корпусна ґрупа ґен. Гофмана пішла на Стрий трьома шляхами: осередня ґрупа, 130. бриґада — долиною Опору, шляхом Лавочне — Сколє — Синевідсько — Стрий, ліва крилова ґрупа, 129. бригада,— шляхом Верецьки — Сколє, права крилова група, 131. бриґада (група полк. Бергера) — з Волової через Болехів на Стрий.

З сотні У. С. С., під проводом Г. Коссака, приділено до 129. бригади, що йшла шляхом на Тухольку — Сколє, сотня Барана перейшла під розпорядок 131. бриґади. Знову ж 2 сотні півкуреня от. С. Шухевича переїхали поїздом до Турки під наказ ґен. Лємана, команданта 8. кінної дивізії. До півкуреня от. Шухевича мали долучитись по дорозі ще й сотня Семенюка, що тоді стояла в Заброді, на шляху Мукачів — Ужок; але їй доручено наказ спізнено, і вона, не стрінувши по дорозі півкуреня, опинилась у районі IV. дивізії, в Лужку торішньому.

Офензиву в напрямі Стрия розпочали бригади 129. і 130. енерґійним ударом на російські становища в околиці Тухольки й Лавочного. Імовірно, москалі були би справилися з ними, коли б не загроза на їх правому крилі, на яке ударила 8. кінна дивізія й сотні У. С. С. Вітовського та Будзиновського. Вони спішним походом перейшли з Турки (10. X.) через Явору, Ісаї, Кропивник (14. X.), Східницю і Мразницю, і дня 19. жовтня осягли Борислав і Нагуєвичі. Дивізія заатакувала москалів у напрямі Урожа й Лукавиці. Цей маневр ослабив спротив москалів на фронті 55. дивізії так, що курінь от. Коссака дня 14. жовтня увійшов до Сколього. Москалі спинили похід 55. дивізії щойно в добре закріплених становищах на горі Комарницьке, біля Синевідська. Але й цей опір ворога ломлять У. С. С. 18. жовтня обходом із Корчина і приступом на становища та приневолюють москалів відступити за Стрий, на лінію Гаї — Бріґідав — Угерсько. Дня 19. жовтня передові частини 130. бригади зайняли Стрий.

Після того, коли зломано останній спротив москалів під Синевідськом, ґен. Фляйшман, командант 55. дивізії, перекинув 129.

бригаду на Дрогобич, щоб допомогти кінноті ген. Лємана. Дня 20. жовтня сотня І. Коссака, після стрічі під Сільцем, перша захопила Дрогобич.

Тимчасом инші сотні куреня Коссака боронили Стрия. Ворог, загрожений успіхами 8. кінної дивізії й корпусом Гофмана, стягнув нашвидку з инших фронтів підсилення, і 21. жовтня почав протинаступ. Вже першого удару москалів не витримали несильні австрійські стяги й почали відступати. Коли підчас походу вперед відділи У. С. С. йшли попереду, так тепер їм припало важке завдання охороняти відступ бригад.

Ще 21. жовтня сотня Дудинського видержує завзятий цілоденний наступ москалів під Добрівлянами; 22. жовтня сотня І. Коссака, охороняючи ліве крило 129. бригади, що відступала зпід Дрогобича, зводить бій із козаками під Губичами. 26. жовтня сотні Дудинського й Барана (вона підійшла з Болехова) боронять загроженого лівого крила 130. бригади коло села Побук і в долині річок Сукілі та Брязи; 28. видирають москалям з рук гору Ключ, недалеко Сколього. Сотні, одна під проводом В. Дідушка — вона прийшла на фронт 23., після довшого відпочинку в Чинадієві і друга — Ґорука, що прибула з Коша 30. жовтня, боронять від 1—3 листопаду завзято та успішно гору Комарницьке к. Синевідська. А проте догідні становища на головному шляху, коло Синевідська і завзята оборона стрілецьких сотень, однаково не помогла. Противник увіґнався горами далеко поза праве крило дивізії, тимто її війська мусіли дня 7. листопаду відступити назад, на лінію Плавє — Тухолька — Аннаберґ.

В Аннаберґу й сусідньому селі Феліцієнталю залишився леґіон довший час і захищав инші стяги дивізії, що подались були на Бескид будувати оборонні становища.

Тимчасом півкурінь от. Шухевича охороняв відступ кінної дивізії, що після невдалого наступу в напрямку Урожа завернула була на Турку. Під Опакою на г. Кобилі сотні півкуреня, під проводом сот. Д. Вітовського, звели 24. жовтня бій з московською перевагою. Стрілецькі сотні, що ще тоді мали старовинні Верндлі, до кінця видержали на становищах і відійшли з них щойно, коли їм загрожувало окруження. Після того півкурінь завернувся до Турки і відтіль залізницею переїхав до Ґоронди. 12. листопаду обидві сотні, подоповнені і переозброєні, явилися в Аннаберґу.

Семенюкова сотня опинилася підчас того жовтневого походу, шукаючи звязку з півкуренем от. Шухевича, дня 18. в Лужку горішньому, в районі IV. корпусу. Тут, у чужій армії і далеко від своїх, сотня бере участь у боях на горі Лисій (19. X.) і 25. жовтня на горбі Залярському. В обидвох боях сотня мала поважні втрати: 5 убитих і 19 ранених. Після загального відвороту вона повернулася до Ґоронди й там її розформовано.

Врешті сотня Барана пішла на Стрий із 131. бриґадою з Волової через Людвиківку, Мізунь і Болехів. Коли 21. жовтня ця боєва ґрупа після важких переходів явилася під Стриєм, осередня ґрупа почала відворот. 131. бриґада завернулася теж. Підчас відвороту сотня Барана перейшла з Болехова на Сколє. Вона брала участь у боях коло Сукіля і на Ключі.

Похід на Стрий був першим збірним вчинком Січового Стрілецтва. Хоч боєва вартість слабо вишколених сотень виходила на

Сотник Дмитро Вітовський.
Командант сотні та ідеольоґічний провідник Стрілецтва. Згинув траґічно 1919. р.

Четар Андрій Мельник.
Перший командант сотні із гурту молодих добровольців У. С. С.

око невелика, хоч багато стрільців ішло в бій іще зі старосвітськими Верндлями й більшість з них уперше найшлася в бою, молоде українське військо виявилося надійним боєвим елементом. Бо його до бою вів не примус, а гарячий патріотизм і запал. У поході і в боях за г. Комарницьке, Стрий, на верхах Залярськім, Кобилі і на Ключі Стрілецтво дало докази небуденної витривалости великого завзяття. Цей похід коштував У. С. С. 31 вбитих, 86 ранених і 60 полонених.

Вислід жовтневого походу був би напевно успішніший, коли б до нього було стануло не 2.000, а двацять кілька тисяч, або бодай тих десять тисяч Січового Війська, що зібралось було в Стрию.

Зимовий похід у Карпатах. Стежна служба У. С. С. Коли австрійські війська, під напором ворожої переваги зійшли з Бескиду в гори Закарпаття, У. С. С. припало важке завдання — стежної служби.

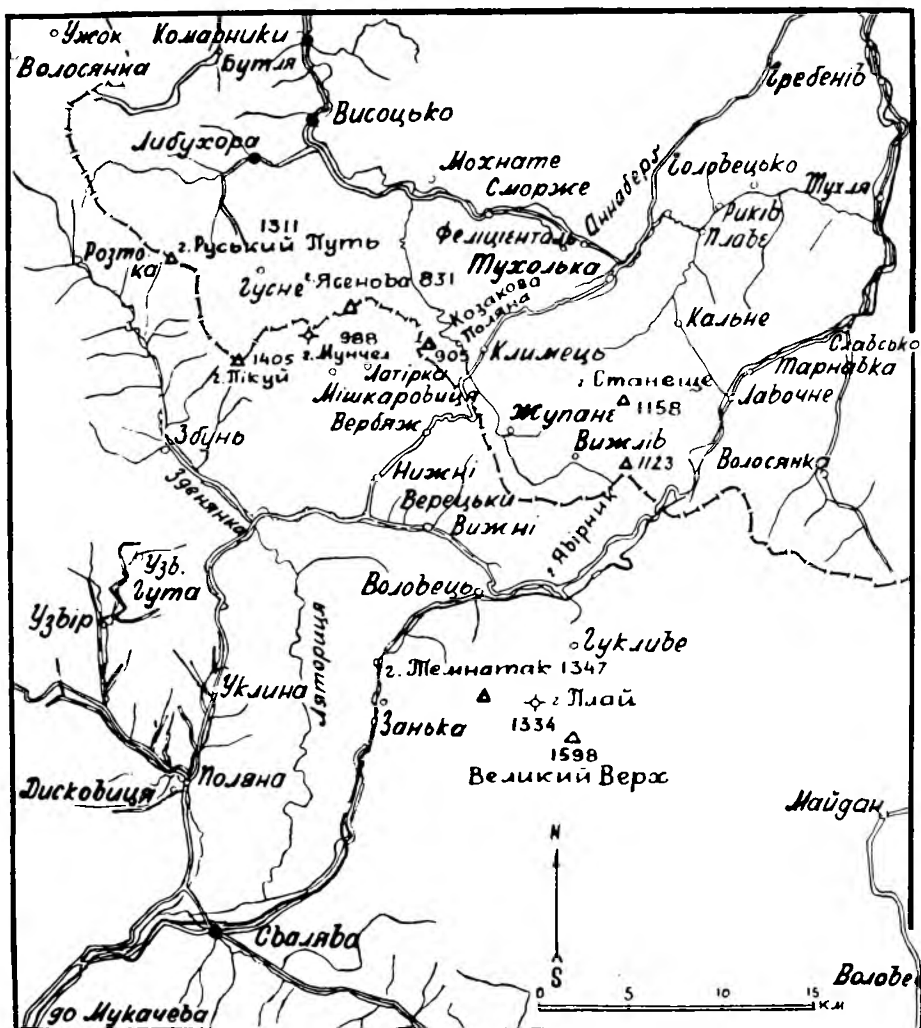
Вже з Бескиду сотні леґіону, крім звичайної служби в боєвій лінії, чи в охороні, висилали в передпілля далекі стежі, що нераз заходили за ворожий фронт і приносили цікаві відомості про склад і рухи ворога.

Австрійський карпатський боєвий фронт був тоді, узимі 1914. і з початком 1915. р. дуже слабий. Ще й обидві воївні сторони державалися здебільша головних шляхів. Горами та лісами можна було зайти хоч куди. Навіть лінія польової сторожі і стеж не була ніде суцільна, безперервна. Завсіди залишалися між ними необсаджені пункти, якими можна було ворога підійти. Могли це робити, ясна річ, лише невеликі, легкі відділи-стежі.

Стежна діяльність У. С. С., підчас карпатських походів, мала для корпусу преважне значіння тим, що австрійські боєві сили були, в порівнанні з ворожими, дуже слабі і находилися в обороні. Рухи ворога можна було здержувати лише маневруванням, себто перекидаючи сили з одного, менше загроженого відтинку, на инший, небезпечніший. Для цього докладні відомости про ворога і то в пору мали велику вартість. Та й сама жива діяльність стеж спи-

нювала похід ворога. Так було тоді, коли москалі зближалися до Бескиду між 15. і 31. листопадом. Н. пр. сот. Ґорук вислав, стоячи зі своєю сотнею в Тухольці, за 4 дні 108 стеж. І, завдяки стрілецьким стежам, москалі дуже обережно посувалися на Закарпатті тоді, коли австрійський фронт подався з Бескиду на південь і корпусна ґрупа Гофмáна боронила долини р. Ляториці (11. XII. 1914.—20. I. 1915.).

Ця жива діяльність головно стрілецьких стеж заєдно непокоїла ворога в незнаному терені і тимто він, наприклад, на перехід до-

Мапка околиць Галичини і Закарпаття, в яких воювали У. С. С. зимою 1914/15. р.
Верхи гір означені триґонометричним знаком і висотою в метрах, побіч назви є знак «г».
——— залізничі шляхи, — — — давня галицько-мадярська границя.

роги від Сколього до Бескиду потребував 15 днів.

Від Бескиду обидва курені воювали окремо: І.— при 129. бригаді (командант ґен. Дрда), II.— при 130. (ген. Вітошинський); І. курінь, здебільша, в околицях на схід р. Ляториці й залізничого шляху Свалява — Лавочне, II.— на захід від неї. Першому куреневі припадала, крім стежної служби, оборона становищ на горі Темнатик 28.XII.1914.— 1.I.1915. р. й важка сторожева служба на горах 5.I.— 19.I. в околицях Зденьової і Збуні.

Стрілецька стежа вибирається в похід.
На Бескиді в січні 1915. р.

Сотні II. куреня перекидали в тому часі до різних боєвих ґруп. Сотня Вітовського повнила стежну та сторожеву службу в ґрупі полк. Ґійома 14. XII. 1914.—7. I. 1915., у верхівях р. Зденянки; сотню Будзиновського післано дня 23. XII. на допомогу ґрупі Чермака, аж в околиці Сянок і Висоцька. В бою під Ужоком москалі її розгромили і щойно після 2-тижневого побуту в Коші, куди зійшлися були всі недобитки, вона повернулася дня 13. I. до куреня.

Зимовий похід у закарпатських горах був для У. С. С. найважчий за ввесь час війни. Цей похід подобав по стороні австрійського фронту на малу війну. Австрійське командування, маючи на карпатському фронті дуже слабі сили та, не маючи ніяких запасів в запіллі, могло врятувати загрозливе становище тільки таким способом воюючи. В цьому допомогло йому малодоступне гористе й лісисте поземелля та, як сказано, жива стежна діяльність, у якій на фронті корпусу Гофмана й деяких сусідніх ґруп головну ролю відіграли У. С. С. Їх стежі, ведені звичайно сміливими і підприємчивими провідниками, перейшли всі верхи і звори, всі долини, потоки й села між Лавочним і Свалявою на сході, та між Висоцьком і Волосянкою на заході, обабіч давньої галицько-мадярської границі.

У важкому зимовому поході молоді стрільці видали зі себе найбільш енергії і здоровля, напружили всю силу тіла й волі, щоб відповісти завданню, яке на них покладено. Правда, не раз і не два Стрілецтво, після втрати батьківщини, огортала зневіра, нераз доходили до голосу слабодухи, але молодечий запал не вигасав і переборював голос «холодної розваги». Стрілецтво вийшло з цього походу фізично ослаблене, але з новим боєвим досвідом, із задовіллям виконаного обовязку для рідної справи і з німбом слави незрівняних стежників. Коли австрійське командування зміркувало, що власними силами таки Карпатського фронту не оборонить, звернулося до німецького командування по поміч.

2. Офензива в 1915 р.

Січнева офензива 1915. р. В половині січня зявилися в Карпатах 3 німецькі, прегарно одягнуті, озброєні та забезпечені всім дивізії. Корпус Гофмана й німецькі дивізії заняли фронт від Ужока до Волової. Разом творили вони нову т. зв. Південну Армію під проводом ґен. Лінзінґена. Замітне тут те, що в одному з його перших наказів до війська проголошено інструкції, як військовій владі і відділам поводитися з місцевим населенням. М. и. у цьому наказі була пояснена різниця між льояльними до Австрії «русинами» й москвофілами. Досі австрійські відділи, головно мадярські стяги, цієї різниці не робили й поводилися з усім українським населенням, галицьким і закарпатським, наче з ворожим. Дуже часто дрібного непорозуміння або безіменного доносу досить було, щоб судити невинних людей і покарати на горло. Майно українців чужинні війська безкарно грабили. Про варварську поведінку австрійської військової влади і краєвої адміністрації з українським населенням у Ґаличині з початком війни було тоді вже загально відоме, тимто, мабуть, ґен. Лізінґен і видав цей розумний наказ. Бо мир із населенням краю, де йдуть воєнні дії, дає армії — лише користь.

Офензивні дії почалися 21. січня. Після впертих кількаденних боїв на верхах, недалеко давньої галицько-мадярської границі, союзні стяги перемогли ворога і ввесь фронт перейшов до Галичини. Обидва курені У. С. С. йшли на чолі своїх бриґад і висилали стежі.

Радісно забили стрілецькі серця, коли сотні вийшли на перші верхи галицького Бескиду.

1. лютого переможний похід спинився на верхівях гори Станеще (І. курінь) і у спаленому Вижлові (II. курінь) на північний схід Верецьких. Москалі закріпилися на горі Явірник Великий і завзято боронили Лавочного. Того самого дня вночі І. курінь вийшов під проводом сот. Ґорука в напрямі Тарнавки, що на північ Лавочного, щоб обходом зневолити москалів до відвороту з верхів і з Лавоч-

Четар Григор Трух.
Командант чети і знаменитий провідник стеж.

Хоружий Михайло Сух.
Командант чети, поляг 3. лютого 1914. року в Карпатах.

Чертина австро-російського фронту в районі І. куреня У. С. С. 20. березня 1915. р.
Знакування таке саме, як на попередніх чертинах.

ного. Вполудне, 2. лютого, курінь заняв становища над Лавочним, але до бою не дійшло, бо москалі зарання покинули фронт. Ця нелегка, але славна нічна виправа коштувала курінь великих жертв: 86 людей відійшло до лічниці з відмороженими кінчинами і чимало з них залишилося каліками. Зима була тоді дуже люта, морози досягли більш—30° Ц.

Підчас боїв за Явірник австрійське командування вжило вперше важких 30.5 цм. гармат. Їх кількох цільних стрілів, що впали 2. лютого, доволі було, щоб москалям відібрати охоту спротиву. Наслідки таких цільних стрілів були великі. Ось один із них попав у землянку на Явірнику, де відпочивав відділ москалів. В могутній ямі, що її вибила граната мерзеру, залишилася маса пошматованого тіла, перемішана з землею й деревом землянки. Взагалі мерзери віддали союзним арміям велику прислугу на всіх фронтах.

Після пятиденного відпочинку в Тарнавці, дня 10. лютого обидва курені перейшли як запас бригад до Славська, де примістилась була також команда 55. дивізії.

Москалі, в міжчасі скріплені чисельно й технічно — заходились відсунути Південну Армію знов на Бескид. Насамперед вони намагались перемогти австро-угорські стяги на Магурі й Татарівці, опісля, в березні й квітні, на Кливі та Маківці.

Перший курінь пішов зараз другого дня на становища, спершу

Австрійська важка гармата 30,5 цм. мерзер на становищі.

на гору Кичерку, пізніш на Татарівку. Дві його сотні перейшли на гору Маґуру в розпорядок 131. бриґади полк. Берґера; цю бриґаду москалі незабаром розбили й обидві стрілецькі сотні ледве вирятувались від загину. До 19. березня курінь повнив службу в боєвій лінії або стояв у запасі бриґади у трачці коло залізничої стації, або в селі. Другий курінь після кількаденного постою у Славську теж пішов 16. лютого на деякий час скріпити боєві становища на г. Татарівці.

Після перерви в боях коло Славська, II. курінь перейшов 3. березня до постою 130. бриґади до Грабівця Скільського, що лежить між горами Кливою й Маківкою. Коли москалі почали зчерги добиратися до слабих становищ 130. бриґади на Кливі й Маківці, їй післали і I. курінь. Він перейшов 21. березня до присілка Головецька, що лежить по західньому боці г. Маківки й перебрав завдання боронити долини потоку, що впливає до Головчанки. Крім цього, він мав держати звязок із німецькою дивізією, що її правокрилові частини займали сусідню гору, Плішку. Для цього команді куреня приділено ще 2 мадярські сотні зі скорострілами, яких стрілецькі курені не мали. Сотні куреня зайняли становища в долині потоку й на північно-західньому схилі Маківки.

Таким чином обидва курені У. С. С. найшлися у сусідстві під наказами одної бриґади й потім разом добували слави на Маківці.

130. бриґадою командував полк. Осип Вітошинський, родом українець. Він щиро полюбив Стрілецтво і залишився йому до кінця своєї служби прихильним.

Сотня сот. К. Ґутковського. В часі, коли леґіон У. С. С. воював на Бескиді, одна сотня, під проводом сот. Клима Ґутковського, боролася в Ґорґанах.

Сот. Ґутковський зібрав останки У. С. С., що залишилися були в Коші після виходу всіх сотень у поле, й 25. жовтня виїхав із ними до Хусту, містечка на Закарпатті. Це був район південносхідньої карпатської ґрупи ґен. Пфлянцера-Бальтіна, з якої пізніше зорґанізували 7. армію.

В Хусті сотня залишилася до половини січня й повнила сторожеву службу в місті і в його околицях. Тут сот. Ґутковський доповнив сотню добровольцями-гуцулами, зодяг її та озброїв. Сот. Ґутковський займав становище стаційного (місцевого) команданта. Завдяки орґанізаційному хистові та знанню місцевих умов, він добув

собі скоро признання влади й неабияку пошану серед населення.

Але Стрілецтву незабаром надоїв довгий побут у запіллі. Воно бажало йти до бою таксамо, як инші сотні. Томуто сот. Ґутковський виєднав, що сотню перенесено на фронт. Її приділили до боєвої ґрупи, що під проводом полк. Ганнака боролася в околицях Вишкова, Болехівського повіту.

Сотня К. Ґутковського незабаром вирізнилася серед инших австрійських відділів ґрупи. Живою і вдалою стежною службою вона допомагала нераз иншим австрійським відділам в тяжкому положенні підчас боїв на цьому бездоріжньому гірському терені. Та й сама вона брала участь у декількох сутичках із ворогом.

Сотник Клим Ґутковський.
В однострою старшини (сотника) організації Січових Стрільців перед війною.

В одному з боїв, на початку лютого, сотня вирізнилася, здобувши недоступні московські становища, захопивши добич і полонених. Та недовго довелося сотні воювати в Ґорганах. Таксамо й сот. Ґутковському не вдалося здійснити своєї мрії — дібратися на Гуцульщину й там зорганізувати з гуцулів більший відділ. Важка фронтова служба серед лютої зими в трудному терені ослабила сотню так, що в половині березня останки її мусіли відійти до Коша. Ще в лютому відійшов її командант сот. Ґутковський важко хворий на запалення нервів. Наслідком цієї недуги він й помер у березні в Будапешті.

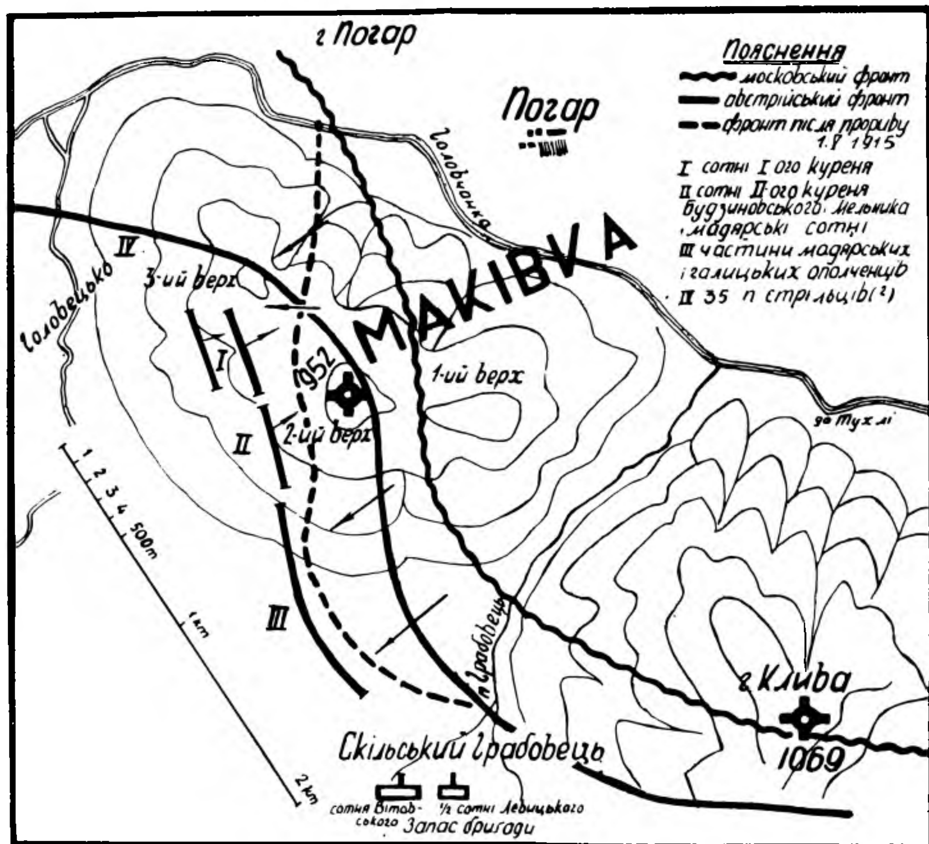
Реорганізація лєгіону. До березня 1915. р. лєгіон У. С. С., хоч його обидва курені були здебільша розділені й тактично підлягали двом бригадам, себто 129. і 130.— адміністративно й орґанізаційно творив один полк. У. С. С. Його командантом числився від січня 1915. р. от. Г. Коссак.

Справа українського лєгіону не була до цього часу управильнена вгорі, себто в Начальному Командуванні і в Міністерстві Війни. У. С. С. існували, робили службу на фронті,«служили цісареві», як цього вимагала присяга. Служили непогано. Правду сказати, що иншої, кращої за У. С. С. частини в цілому корпусі тоді не було. Не було її й опісля. У. С. С. добули в боях від австрійських команд неодне признання, їх старшини і стрільці носили на грудях боєві відзнаки. А проте лєгіон за півшоста місяця служби не діждався офіційного визнання й управильнення відносин супроти австрійської армії. Через те не мав і правильного доповнення, курені не одержали так, як по инших полках, технічного та санітарного виряду; не була вирішена справа стрілецьких одностроїв і багато дечого иншого, що помітно шкодило карности й боєздатности полку в полі та всій стрілецькій орґанізації. Багато стрілецьких справ і бажань, як н. пр. побільшення і доповнення лєгіону, таки до кінця війни не діждалися полагодження, деякі (однострої) полагоджено щойно в 1916. р.

Та нарешті дня 23. березня, полковій команді У. С. С. доручено грамоту з Начального Командування Армії з датою 14. березня 1915. р., що вперше нормувала найпекучіші організаційні справи.

У вводі цього письма Начальне Командування висловлює признання для У. С. С. за боєву та зокрема за успішну стежну службу, якою У. С. С. визначились у карпатських походах. А далі письмо вводить такі зміни в дотеперішній організації: дієва формація У. С. С. має творити два самостійні курені, які в організаційно-адміністративних справах підлягають команді корпусу Гофмана, а в тактичних команді дивізії, чи то, власне, обом бриґадам. Курені мали бути орґанізовані на лад австрійський, з 4-сотенним складом. Командантами куренів призначено: для I-ого — от. Г. Коссака, для II-ого — от. С. Ґорука. За доповнення має дбати Доповняюча Сотня, що її командантом визначено сот. д-ра Н. Гірняка й його помічником сот. Т. Рожанковського.

Цей наказ Начального Командування приносив теж іменування перших 48 стрілецьких старшин та їх службове приділення. На основі цього спису для обох куренів призначено по 19 старшин, у Коші було 5 та у Відні (Станиця У. С. С.) — 2; референтом справ

Чертина бою на Маківці 1. травня 1915. р.
Пояснення знаків на чертині.

Хоружий Софія Галечко.

Хоружий Олена Степанів.

У. С. С. при команді корпусу призначено колишнього команданта леґіону от. М. Галущинського.

Цей спосіб реорганізації, ясна річ, не вдовольняв Стрілецтва. Воно знало дещо про різні закулісові інтриґи ворогів українського народу. Знало н. пр. про вороже відношення начальника булави корпусу полк. Лямезана, знало ціну австрійської політики, знало і про заходи Головної Української Ради й Боєвої Управи щодо побільшення стрілецьких формацій; тимто цю реорганізацію Стрілецтво приняло більш як обмеження самостійности леґіону й поменшення його політичного значіння, ніж признання і нагороду за його заслуги.

А проте цей наказ Начального Командування визнавав уперше урядово існування леґіону й давав йому деякі права, яких він передтим не мав.

Бої за Маківку. Вони почалися зараз після приходу І. куреня до Головецька. В часі між 23. березня й 4. квітня москалі двічі пробували проломити на становищах У. С. С. ліве крило маківської залоги, й безугавно непокоїли стрілецькі застави нічними виправами. Але чуйність стрілецьких сотень та їх цільний вогонь раз-у-раз нівечили задуми москалів.

Після кількох невдалих спроб проломитися на становищах У. С. С., москалі після Великодня спробували щастя на правому крилі маківського фронту. Але рішучий протиудар двох стрілецьких сотень (Дудинського та Носковського), що прийшли вчас на поміч, зліквідував і цю виправу москалів. Коли нарешті їм відпала охота добувати Маківку й на фронті стало спокійніше, ввесь курінь стягнули 17. квітня до Головецька і одна третя куреня виїхала на відпочинок до Коша, що стояв тоді у Замковій Паланці, коло Мукачева. Зате незабаром із Коша прийшло на доповнення 400 новобранців.

Тимчасом пруській дивізії, що стояла ліворуч 130. бригади, вдалося дня 24. квітня добути довго й завзято оспорюваний верх Острий і таким чином опанувати долину Орави, що промощує шлях на Сколе. Тоді й на заході австро-німецької армії готовились до рішучої офензиви. Московське командування, що видко вчас дізна-

лося про наміри противника, зібралося випередити його в іншому місці, в районі Південної Армії. Воно кинуло сюди масу нових полків і 28. квітня почало свою офензиву боєм на Маківці.

Маківку боронили австро-угорські частини, зложені з кількох сотень 35 п. кр. оборони й мадярських та галицьких ополченців. У. С. С. стояли тоді в запасі бригади у Грабівці та Головецьку.

Слаба й різномаста залога Маківки не видержала сильного удару москалів, що спершу ввечір задемонстрували від сходу, на правому крилі, а потім, уночі, вдарили на ліве крило й розбили його.

Курені У. С. С. стривожили вночі. До протинаступу вислали на Маківку 3 сотні І. і 2 сотні ІІ-ого куреня (сотні Будзиновського, Мельника та 1 чету сотні д-ра Левицького). Лише сотню Вітовського, сотню Носковського й решту сотні д-ра Левицького залишили в запасі. І. курінь спрямували на ліве крило Маківки, а ІІ. півкурінь пішов у напрямі півн.-західнього верху (на мапці 3. верх). Вже коло 5. год. ранку У. С. С. почали протинаступ. Москалі, що серед ночі не встигли розглянутися в околиці й, заскочені несподіваною появою Стрілецтва, захитались. Після одногодинного кривавого бою сотні Будзиновського й Мельника відібрали утрачений верх, і І. курінь зігнав москалів аж до розлитої весняними розтопами Головчанки, де чимало ворогів підчас безголової втечі потонуло. На місці бою ворог залишив багато вбитих та у стрілецькі руки попало кілька скорострілів і кількасот полонених. Около 10. години перед полуднем частина У. С. С. (І. курінь) зійшла до села, знову обидві сотні ІІ-ого куреня перейшли на верх 952 (на мапці 2. верх) і скріпили обсаду становищ, що їх займали галицькі ополченці.

Після невдачі на лівому крилі, москалі націлилися знову на праве крило, на сам верх та на південне узбіччя гори. Добути гору з цього боку було куди трудніше, а проте вони сподівалися тут більше успіхів. Мабуть, числили на слабкий опір противника. Тимчасом себе обдурили. Бо й тут наскочили на стрілецькі сотні.

Приготову до наступу почали вони вже 29. квітня. Два дні і дві ночі добиралися вони стрімким узбіччям до стрілецьких становищ. Але раз-у-раз соромно мусіли завертатись у долину. За ці дні багато лягло їх від цільного вогню стрілецьких крісів і 2 скорострілів, що пильнували самого верху.

Щойно досвіта 1. травня великою перевагою їм удалося загнути крайнє праве крило на узбічі Маківки й захопити верх тоді, коли обидвом скорострілам довелось зійти в допомогу на долину. Проти такої сили москалів, що йшли тоді добувати верху, сам вогонь стрілецьких крісів був заслабий. Вдодатку москалі позакидали стрілецькі становища ручними бомбами, новою зброєю, проти якої стрільці не мали чим боронитись. З могутньою силою вдарила й ворожа артилєрія з верхів Кливи, Погару та з Тухлі. Москалі зайняли верх гори і частину хребта. В московський полон попало кілька австрійських сотень і частина сотень Мельника й Будзиновського. Чимало стрільців згинуло і чимало їх поранили бомби.

На підмогу стрільцям підійшли 3 сотні І. куреня і в 2 сотні мадярських новобранців. Мадярські сотні й недобитки обох стрілецьких сотень рушили в напрямі верху та сотні І. куреня ліворуч. Почався гарячий, нерівний бій. Москалі боронили на горі завзято добуті становища цілі дві години. Мадярські сотні, здесятко-

Чертина австрійсько-російської боєвої лінії підчас боїв за Болехів, 25. V.—3. VI. 1915.

▬ австрійський фронт перед 30. травня; становища У. С. С. зазначені: I і II. У. С. С.— I-го і II-го куреня.
▬ ▬ австрійський фронт після прориву москалів. Стрілки означають напрям удару москалів.

вані, вийшли скоро з бою. Їх недобитки порозгублювалися в густому борі. Ввесь тягар тої нерівної боротьби ляг на Стрілецтво. І воно вийшло знову переможцем над московською силою. Двічі рушала стрілецька лава догори, двічі відскакувала вдолину. Коли нарешті на допомогу вдарила австрійська гармата й загородила москалям дорогу назад і, коли вогонь прорідив трохи московські лави, вони захиталися. За третім ударом стрільці з радісним окликом переможця баґнетами промостили собі дорогу на верх. Московська маса розскочилась від удару на всі боки і в паніці злетіла вдолину. Нагорі залишилася сила-силенна тих, що згинули за «царя і отечество» і сірою плахтою вкрили ціле побоєвище. Чимало ворога попало і в полон.

Цею новою, славною перемогою українського Стрілецтва закінчилася передостання дія змагань за Маківку. Перемога на Маківці є не лише світлим чином стрілецької зброї. В бою за цю гору, що її не могли вдержати инші частини австрійської армії, виявилась головно сила стрілецького духа й волі.

Але перемога коштувала Стрілецтву великих кривавих жертв:

47 товаришів зброї заплатило за неї своїм молодим життям, 76— ранами; кількадесять стрільців утратило волю.

Перед цим збірним геройством Стрілецтва схилили голови навіть ті, що досі не признавали йому ціни.

«Українці! З великою гордістю можете дивитися на Ваші геройські вчинки. Кожний мусить бути гордий на приналежність до Вашого корпусу, який має право назвати себе вибраною частиною. Я певен, що в кожній небезпеці можна на Вас числити. Щоб ці бажання сповнились — тричі слава!»

Так дякував Стрілецтву, в денному наказі, командант 55. дивізії ген. Фляйшман.

Ясна річ, що найбільше захоплення викликала перемога Стрілецтва серед власного громадянства. Воно ж вислало в ряди У. С. С. своїх синів. Воно жило тим самим бажанням, кріпилось тими самими сподіваннями, що й сини на полі бою. Перемога на Маківці була також їх перемогою!

Бої за Болехів. Дня 4. травня москалі таки здобули Маківку, зганяючи з неї без великого труду австрійську залогу. Але ця перемога їм ні на що не здалася. Союзні німецько-австрійські війська, що 2. травня розторощили російський фронт під Горлицями над Дунайцем і далі, 4. травня, розгромили москалів під Тарновом, дійшли 14. травня до Сяну. Підо впливом цих перемог, що загрожували окриленням російського карпатського фронту, 9. російська армія (противник Південної Армії) почала відворот у напрямі Стрия. Корпус Гофмана рушив за ворогом через Тухлю, Сколє, Камінку, Тисів на Болехів.

З піснею на устах сходили У. С. С. з Карпат на доли, що вкрилися були вже буйною весняною зеленню. Коли прийшли до Болехова й подивилась поза себе, на Карпати, в душі стрілецькій зросло бажання не вертатися туди вже ніколи. Яке кріпке було це бажання, це засвідчили У. С. С. в боях за Болехів.

Москалі спинили розгін австро-німецьких дивізій під Стриєм і Болеховом і за всяку ціну намагалися зіпхати їх знову у Карпати. З кінцем травня вони повели такі очайдушні й сильні протинаступи, що австро-німецький фронт дійсно захитався.

Дуже грізне становище створилося головно у 130. бригаді, в районі Болехова й Гузієва так, що У. С. С. після кількаденного постою в Болехові, як запас корпусу, мусіли піти теж у допомогу.

28. травня відійшов І. курінь під Лісовичі і станув спершу в запасі бригади на західньому кінці спаленого села. Другого дня москалі почали протинаступ. Вночі з 30. на 31. травня У. С. С. кинули до боєвої лінії, на скріплення загроженого відтинку на схід і південний-схід Лісович. В тойсамий час москалі прорвались на півдні й зігнали австрійські відділи в камеральні ліси.

Рано москалі заатакували знову і рівночасно вдарили зі всіх сторін на курінь У. С. С. Стрільці, окружені ворогом, пішли на пробій, щоб видістатись з мішка. Дійсно, частині вдалося пробитись крізь ворожий перстень, але курінь вийшов з цього бою зовсім розбитий. Багато дісталось у полон, чимало завзятців згинуло, багато вийшло з ранами.

28. травня ввечір післали і II. курінь на скріплення фронту над

Хор. Свідерський, хоч абсольвент медицини, командував до травня 1915. року четою. Брав участь у карпатському поході, в боях на Маківці і під Лісовичами. Там попав у полон. Скоро втік з неволі і через Туреччину 1916. р. вернув до У. С. С

Хоружий Володимир Свідерський
Командант чети, пізніше лікар У. С. С.

Десятник Мирослав Іван Герасимович.
Поляг у боях за Болехів.

Свічею, на північ від Гузієва. Там опинились У. С. С. в дуже невигідних становищах, на чистому полі, де ще вдодаток не можна було, через рінистий ґрунт, побудувати надійних стрілецьких ровів. Через те вогонь ворожої артилерії та скорострілів забрав чимало жертв ще перед боєм. Наступаючи на Лісовичі, москалі вдарили водночас на Гузіїв і заняли експоновані становища над Свічею. Від ударів москалів увесь фронт, від Гошова до Лісович, подався дня 31. травня назад і боєва лінія спинилася на окраїнах Болехова. Москалі кинулись переслідувати противника, що його розбиті відділи порозліталися, куди попало. На задах зчинилася така паніка, що всі вищі команди, обози й артилерія покинули Болехів і почали втікати в Карпати. Ворожа гармата бомбардувала Болехів і всі дороги на південь. Але розгін москалів спинив II. курінь У. С. С. на залізничому шляху. Ворог, що масово напирав розлогою долиною Свічі, мусів завернутися від вогню стрілецьких сотень, яких скріпили виловлені недобитки чужих полків. Підчас бою долучились до куреня ще й сотня новобранців, що 26. прийшла, під проводом чет І. Цяпки, на фронт. Ця сотня одержала боєві христини зараз другого дня в бою під Гошовом, куди післали її на допомогу 51. мадярському полкові. Підчас цього бою сотня втратила половину людей, але держалась завзято.

Москалям таки не вдалось добути Болехова і це врятувало становище розбитої дивізії. В додатку того самого дня німецькі дивізії добули Стрий і там, на півночі, вирішили долю початої офензиви на користь союзних військ.

У боях за Болехів У. С. С. мали 15 убитих, 50 ранених і 150 полонених.

Ще два дні простояли У. С. С. на становищах коло Болехова і, коли корпус Ботмера [1]) погнався зі Стрия за ворогом на Львів, і коли на півдні корпус ґен. Ґерока [2]) почав наступати на Станиславів, дня 3. червня посунувся наперед і корпус Гофмана.

---

[1]) Він саме добув Стрий.

[2]) Стояв у Карпатах.

Бої за Галич і переправу через Дністер. XXV. Корпус завернувся з Болехова на схід у напрямі Калуша й Галича. Такого відхилу від первісного північно-східнього напрямку вимагала боєва ситуація. Південна Армія мусіла рятувати грізне становище 7. карпатської армії, проти якої москалі повели завзятий наступ.

У. С. С. ішли в авангарді своїх бриґад і наступали москалям на пяти. Шлях II. куреня вів із Болехова через Тростянець. Завадку, Верхню, Сапогів до Викторова. Перший курінь із Лісович пішов через Чолгани, Слободу, Крехівці, попри Калуш, Комарів у напрямі на Крилос. Майже щодня У. С. С. стрічалися зі задньою сторожею ворога, що завзято і вміло боронила відвороту загроженого крила карпатської армії. Другому куреневі під Слобідкою і I. під Комарниками, недалеко Крилосу, довелось промощувати шлях через сильні ворожі застави. I. курінь леґіону йшов із частинами 129. бриґади, й тоді, коли II. курінь спинився у викторівських лісах, він станув біля Крилосу.

Москалі усадовились на мостовому причілку [1]) на правомму березі Дністра, на південь від Галича; таким чином вони забезпечували протидії власних армій на північному заході та на південному сході. Тому, що чоловим наступом не можна було без великих жертв добути сильно закріпленого причілка, австрійський фронт під Галичем спинився до часу, аж розвинуться окрильні операції на півночі. Щойно 27., під загрозою окрилення з півночі, москалі покинули той бік Дністра й того самого дня сотня Вітовського ввійшла до Галича. Дня 28. червня обидва курені переправились човнами і нашвидку справленим залізним мостом через Дністер. Дві сотні II. куреня (Мельника й Будзиновського) заняли села Семиківці і Тустань над устєм Гнилої Липи. Москалі станули на її лівому березі, на горбах у Межигірцях і відтіль спинювали артилєрією переправу відділів XXV. корпусу. Коли частина 55. дивізії була вже на тому боці Дністра, москалі повели несподівано удар і заняли села над Ґнилою Липою. Треба було промощувати дальший шлях на схід наступом.

Він почався вночі з 29. на 30. сильною артилєрійською підготовою. Гарматні стрільна запалили Семиківці і вогонь з небувалою швидкістю перенісся на обидва сусідні села, Тустань і Хоростків. У світлі пожежі кинулись частини 130. бриґади до наступу, вперері сотні II. куреня. Бій тривав коротко. Завзятий спротив москалів зломано баґнетами. До сходу сонця у становищах ворога не стало оборонців. Москалі подалися спішно на схід.

У. С. С. втратили в боях коло Галича 10 вбитих, 30 ранених, і 27 попало в полон.

Бій під Заваловом. Незабаром У. С. С. станули над Золотою Липою, I. курінь коло Маркової, II. недалеко Завалова. До половини серпня обидва курені стояли в запасі бриґад, у другій половині перейшли на становища — I. коло Маркової, II. до Завалова.

На фронті Південної Армії запанував довший спокій. Таксамо до кінця серпня не було поважніших дій у її сусідів, у 2. армії

[1]) Це рід укріплених становищ, що, як самостійне заборало у формі меншого чи більшого півкола, замикає противникові доступ до переправи через ріку.

Сот. Д. Вітовський (стоїть взаді посередині) між стрільцями своєї сотні в землянках під Галичем. Травень 1915. р.

на півночі, в районі Бережан і Зборова і в 7. на півдні. Зате ґрупа Макензена торощила противника на півночі. Дня 9. серпня впала Варшава, 26.— Берестя. Нарешті 27. серпня 1. австрійська армія вдарила в напрямі Луцьк — Рівне, 2. на Підкамінь — Стоянів, і 7. армія переформувала на півдні Дністер.

Москалі, розбиті морально й матеріяльно, не мали снаги боронитись. Не багато бракувало і московський велит був би розлетівся, колиб не взялась була рятувати його Антанта.

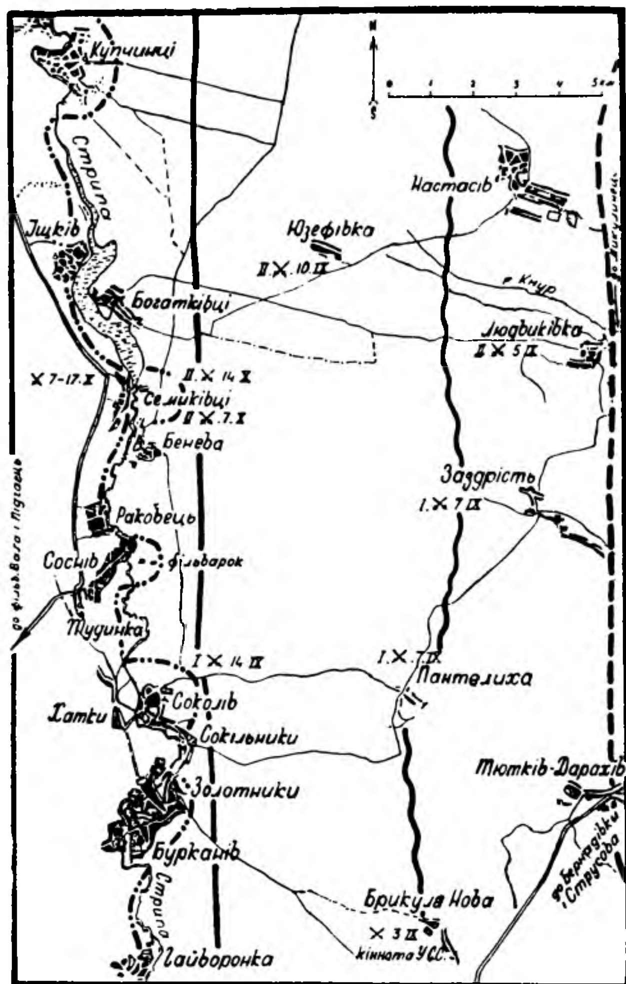
Зближалася хвилина визволу всієї Галичини. Дня 27. серпня рушила з місця й уся Південна Армія. Хоч москалі були на її фронті дуже слабі, то проте вони встигли чудово закріпитися й могли успішно боронитися проти значної переваги. Перед Заваловом і Марковою, на відтинках 129. і 130. бригади вони висипали 3 ряди стрілецьких ровів, побудували міцні випадкові гнізда й затягнули солідні дротяні перепони.

130. бигада вдарила 27. серпня на ворожі становища в Заставчі. В бою брав участь II. курінь У. С. С. Завдання 129-ої бригади було — лише вдавати («маркувати») напад. Ініціятиву в наступі на Заставче перебрав зразу II. курінь, хоч побіч нього йшли також сотні 35. п. Під охороною сильного артилерійного вогню три сотні У. С. С. перейшли річку й заняли

Четар Іван Балюк.
Один з найкращих старшин У. С. С. і молодий надійний письменник. Поляг у бою під Заваловом 27. серпня 1915. р.

становища обабіч дороги, що веде із Завалова, побіч Заставча, до Яблонівки: ліворуч — сотні Мельника й Вітовського, праворуч — сотня д-ра Левицького. У запасі стояла готова на допомогу сотня Будзиновського. Перший випад виконав чет. І. Балюк зі своєю четою і 2. четами 35. п. кр. об. на осередок московських укріплень, проти становищ сотні Вітовського. Відділ четаря Балюка вдерся в перші становища і погнав далі вгору. За ним рушили сотні У. С. С. Почалася рукопашна тяганина, в якій нераз москалі вибивали стрільців із добутих окопів. Головно важко прийшлось на правому крилі, де наступали мадярські курені. Стрілецькі сотні змагалися вже в московських становищах на узбіччі гори, коли мадярська розстрільна лежала бездільно на долині. Щойно бічні удари стрільців із гори вибили москалів із правого крила. У вислідi У. С. С. опанували всі ворожі становища над Заставчем і відігнали москалів до яблонівського лісу. Чет. І. Балюк заплатив за свою перемогу життям. Його

Мапка околиць між Стрипою і Серетом з часів походів У. С. С. 1915. і 1916. р.

▬ · · ▬ австрійський фронт у вересні і жовтні 1915. р.
▬▬ австрійський фронт від кінця листопаду 1915. до серпня 1916. р.
- - - - лінія російських становищ в тому самому часі.
~~ австрійський фронт з початком вересня 1915. р.
Місця боїв У. С. С. зазначені, як на попередніх чертинах. Числом I і II. перед знаком боїв означені оба курені У. С. С.

II. курінь У. С. С. у поході з Підгаєць до Стрипи. Серпень 1915. р.

поцілила московська куля на горі саме у хвилині, коли він добирався до останніх становищ ворога.

Курінь утратив у цьому бою 5 убитих, 16 ранених і 5 попало в полон.

Бої над Стрипою. Другого дня після перемоги коло Завалова ввесь XXV. корпус рушив на схід у напрямі Стрипи. За пять днів (28. VIII.—3. IX.). обидві бриґади 55. дивізії зайшли з боями до передових становищ ворога над Серетом, де він лагодився до протиудару. I. курінь полку У. С. С. пішов із 129. бриґадою через Голгоче, Котузів, Бурканів, Пантелиху до Заздрости, II. курінь із стягами 130. бриґади — через Підгайці, Маловоди, Семиківці над Стрипою до Настасова та Людвиківки.

Москалі, приневолені покинути Галичину, почали палити і грабувати людські оселі й завзято спиняли переможний похід союзних військ. Доводилося виборювати пядь за пяддю дальшу дорогу. I. курінь видержав 31. VIII. і 1. IX. протинаступ москалів на горбах між Буркановом і Гайворонкою. II. курінь мав у тому самому часі кілька сутичок у околиці Маловід і коло Семиковець.

6. вересня тоді, коли У. С. С. зайшли до Людвиківки (II. курінь), Тютькова і Заздрости (I. курінь) й, коли передні сторожі дійшли до ворожих становищ над Серетом, москалі кинулись на цілому фронті XXV. корпусу до протинаступу. До бою післали й кінноту, що на рівних чистих полях Поділля могла виявити своє боєве значіння. Дня 3. вересня вона змірялась в бою також з відділом кінноти У. С. С. під Брикулею.

Рідка лінія союзних військ подалася від першого удару назад. Відступу двох бриґад 55. дивізії боронили також обидва курені У. С. С. I. курінь, окружений ворожою кіннотою, відступив дня 7. вересня, переслідуваний увесь час козаками, до Стрипи і заняв становища на мостовому причілку в Соколові;

II. курінь після 5-денних сутичок із москалями на полях Поділля, коло Настасова, Юзефівки та під Купчинцями завернувся через Іщків на мостовий причілок у Семиківцях.

14. вересня москалям пощастило проломити праве крило 129. бриґади коло Сокільник. У бою вони забрали цілий полк мадярів (1. зап. полк гонведів), захопили без труднощів правий беріг Стрипи, заняли село Соколів і зайшли обсаду мостового причілка, що на лівому боці Стрипи, від заходу. Рівночасно вони наступали на причілок із чола, зі сходу. Сотні І. куріня У. С. С., окружені ворогом із трьох боків, не знаючи про події, що зайшли на півдні, найшлися в матні. Останньої хвилини вирятував курінь із кліщів ворога його курінний отаман Ґорук. Він вивів їх лівим берегом Стрипи на соснівський причілок, який був ще тоді в руках австрійців. Частина Стрільців кинулась до Стрипи і найшла смерть у багнистій річці або дісталася в полон.

Цей прорив москалів, що мав на меті опанувати беріг Стрипи, скоро зліквідували. Але полк У. С. С. вийшов із цих боїв дуже ослаблений, перетомлений і з великиими втратами в людях. Обидва й так малочисельні курені У. С. С. змаліли на половину. Головно потерпів перший курінь, який лише в останньому бою втратив 170 боєвиків вбитими, раненими і полоненими.

Тимто команда 55. дивізії перенесла, після закінчення боїв, дня 21. вересня обидва курені на відпочинок, спершу до Вівся (яких 14 км. за фронтом), потім (27. IX.) до Соснова і Маловід як боєвий запас дивізії.

У Вівсі відбувалась реорґанізація леґіону в полк Українських Січових Стрільців. Цю реорґанізацію рішив формаль-

Стрілецька гляда на Подільських степах. Вересень 1915. р.

но наказ Начального Командування Армії вже 22. серпня 1915. р. Але перевести її можна було щойно тепер, після закінчення боїв. Тимчасовим командантом полку призначили от. Гр. Коссака. Зведення обох досі самостійних куренів леґіону в одноцілу боєву одиницю було для Стрілецтва великим організаційним і престіжевим осягом. Кількаденний відпочинок і злука обох куренів поправили настрої перетомленого Стрілецтва.

Ось такі події на фронті і в житті У. С. С. попередили той день, коли вони дали нові докази геройства.

Бій під Семиківцями. Після невдалої спроби союзних військ перефорсувати Серет і відбити решту окупованої Галичини, ініціятива на фронті перейшла в руки москалів. Вони підтягнули підчас відвороту неабиякі запаси війська й воєнного матеріялу і приготовились до вирішного удару. Події у вересні були першою спробою цієї контрофензиви. Тимто австрійсько-німецька Південна Армія перейшла до оборони становищ над Стрипою, над якою побудувала вона по лівому боці ріки цілу низку заборол і мостових причілків.

Чертина бою за Семиківці над Стрипою з 1. листопаду 1915. р.

~~ лінія російських, ▬ лінія австрійських становищ. ½ І. У. С. С. = пів І-ого, ІІ. У. С. С. = ІІ-ий курінь У. С. С. 35. п. к. о. = 35. полк краєвої оборони.

Московська офензива почалася дня 7. жовтня на відтинку XXV. корпусу між Семиківцями та Буркановом. Того дня полк

У. С. С. стояв у Соснові, в запасі 55. дивізії. Москалі спрямували головні атаки на обидва крила корпусу, на праве Бурканів — Гайворонка, і ліве, що його становища були в Семиківцях. Тут москалі без великого труду добули і так ще слабо закріплений мостовий причілок і другого дня засипали з кількадесятьох батерій становища над берегом Стрипи градом тисячів ґранат і шрапнелів. Цей небувалий досі артилерійський вогонь тривав безугаву три дні, від 8. до 11. жовтня. Він знищив усі укріплення і вкрив землю залізом. Але московська піхота не змогла використати успіхів своєї артилерії. Австрійське командування підтягнуло за той час до фронту резерви й вони відбили всі атаки московської піхоти, що збиралася сфорсувати перехід через Стрипу.

Зате більше боєвого щастя мали москалі на правому крилі корпусу. Там, між Буркановом і Гайворонкою, вони проломили фронт, і їх кіннота загналася далеко на зади противника. Та й тут підтягнені резерви скоро зліквідували розгін москалів.

У цьому бою Стрілецтво не брало замітної участи. Лише дві сотні II. куріня (Будзиновського, 3 чети сотень Вітовського й Мельника) боронили мостового причілка й переходу в Семиківцях. Решта куреня стояла над семиківським ставом. Сотні I. куреня розмістили підчас бою на південь Семиківців між сотнями мадярських відділів. Вони мали піддержувати боєздатність мадярів. Дня 22. жовтня полк У. С. С. перейшов до Маловід, знову в запас дивізії.

Як бачимо, в цьому періоді австрійське командування зберігало боєздатність Стрілецтва й лише у вирішальних хвилинах кидало їх на фронт. Незабаром знову прийшов день, коли стрілецька зброя урятувала загрозливе становище дивізії. Це був день 1. листопаду 1915. р.

Москалі, набравши віддиху після першого розгону, вдарили на Семиківці удруге, досвіта 1. листопаду. Цим разом вони розпочали бій без розголосу, без гарматньої підготови. Під охороною осінньої ночі підійшли до австрійських становищ, полонили кілька сотень мадярів і заняли Семиківці. Рано, піддержані кріпким гарматнім вогнем, захопили становища в Раковецькому ліску і правим берегом семиківського ставу підсунулись на північ у сторону Іщкова. В деяких місцях вони зайшли на захід аж в долину потока Студники.

Тоді в загрожений відтинок фронту кинули У. С. С. Другий курінь, що був тоді в Тудинці, заняв зараз після прориву оборонне становище на шляху напроти Раківця й раковецького ліска. I. курінь, стривожений вночі, перейшов із Маловід над Студинку. Його дві сотні під проводом чет. Яримовича станули до бою на шляху, на південь від точки 352 і звязалися з лівим крилом II. куреня. Дві другі сотні, під проводом от.

Четар Петро Франко.
В однострою старшини-летуна У. Г. А.

Ґорука, пішли на ліве крило 130. бриґади та уставилися недалеко точки 357 лицем до півночі і сходу, для охорони свойого крила від сторони Іщкова. Між обома ґрупами І. куреня станули частини 35. полку кр. оборони. Так уставились запаси дивізії до протинаступу на Семиківці. На цій розмірно невеликій боєвій частині, що числила разом не більше як 1.500 баґнетів, ляг увесь тягар нерівної боротьби й відповідальність за вдержання ворожого розгону протягом першого дня бою.

Хоружий Северин Яремкевич.
Поляг в бою під Семиківцями.
12. жовтня 1915. р.

Того дня положення було дуже грізне. Під рукою не було ніяких більше запасів, які можна-б кинути до протинаступу. Лише завдяки зусиллям оборони москалям не вдалося піти далі на захід. Тимчасом москалі кидали в бій щораз то нові стяги. Коли гинули одні, на їх місце приходили інші. Московська артилерія гриміла від ранку до пізнього вечора і зрила була ціле поле ґранатами. «Стрільці боролися по-геройськи та ішли до бою із запалом» пише у своїх споминах усе дуже скупий на похвали от. Ґорук. На жаль, саме для цього кривавого бою, коли Стрільці потерпіли більш, ніж на Маківці, немає в записках точнішого опису змагань поодиноких сотень. Залишились лише неповні листи втрат і в памяті учасників деякі епізоди боротьби.

От. Горук з двома сотнями на лівому крилі бриґади загородив москалям дорогу з півночі. Один раз приступом добули ворожі становища. Другого дня бою, коли оборонці відбили становища перед самим селом, четар П. Франко вихопився за ворогом з кількома стрільцями і загнав їх до ставу. В раковецькому лісі скривавилася сотня Вітовського, що погнала за ворогом і попала в його засідку.

Сотня пор. Мельника відкинула москалів, що прорвались були в долину Студинки, під Семиківці, і другого дня вона перша добула ворожі становища на південній окраїні Семиківців.

Успіхи оборони першого дня бою рішили перемогу на користь союзних військ. У. С. С. спинили розгін москалів і держали їх на вихідних становищах. За той час надійшли підкріплення, які вже з другого дня почали ліквідувати пролім фронту. Стрільці виконали своє завдання і третього дня бою останки полку стягнули в запас над потік Студинку.

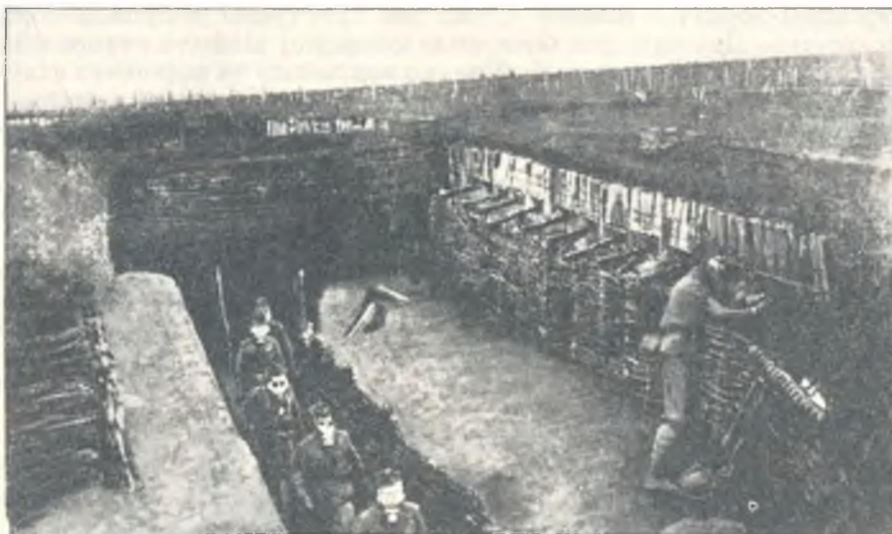
Після Маківки семиківський бій являється другим зчерги величавим ділом українського Стрілецтва. В ньому згинуло 49 борців, 168 ранених відійшло до лічниць і 157 дісталось у ворожий полон. Це діло не удостоїлося признання австрійського командування, зате німецьке (пруське) командування подало в боєвому звідомленні до команди Південної Армії таку згадку про Стрільців: «З нами ішли до наступу українські добровольці. Це, мабуть, найкращий відділ із усієї австрійсько-угорської армії».

В Соснові й на Веселій над Стрипою. Після більш, ніж двотижневого (5—21. XI.) постою в запасі 130. бригади, в землянках над потоком Студинкою, полк У. С. С. перейшов спершу до Раківця і потім 26. листопаду на зимівлю до Соснова, як запас 129. бриґади. Нею командував тоді полк. Ґійом. II. курінь розмістився в присілку Тудинці, 1-ий — у південному кінці Соснова. 21. листопаду москалі залишили Стрипу й перейшли зимувати до приготованих становищ недалеко Серету.

Всю зиму 1915-16. р. У. С. С. прожили в Соснові, де й виконували різні позафронтові праці: чистили й направляли дороги, приладжували домівки, будували оборонну греблю в долині Студинки, між Тудинкою й Хатками, ламали камінь, будували й обслуговували вузькошляхову залізничку. Сотні працювали на переміну. Ті, що залишались у селі, вправлялися й відпочивали. Хоч У. С. С. пробували в запасі та в спокою, життя не було легке; праця виснажувала. Стрільці заздрили тим частинам бриґади, що робили службу в окопах і не мали такої важкої праці. А проте кількамісячний побут усіх сотень разом дав Стрілецтву змогу впорядкувати внутрішнє своє життя та попрацювати над собою.

Передусім тоді наладнано санітарні умови, які до того часу виявляли великі недостачі. Зорґанізовано зразково санітарний персонал. Поставлено власну купальню, відвушивню та пральню. Виконав це піонірський відділ полку, що згодом перетворився в сотню. Завдяки поправі санітарних умовин і правильному харчуванню покращало і здоровля стрільців.

Живо забило й духове, а то й товариське життя Стрілецтва. Часті товариські сходини, з живими дискусіями на політичні, куль-

У стрілецьких ровах У. С. С. «на Веселій» над Стрипою, літо 1916 р.
Стрільці вправляються в уживанні ґазових масок. В лівому кінці рова видно вхід до глибокого підземного схоронища т. зв. лисячої ями.

турні й суспільно-національні теми, спонукували стрілецьких літописців, письменників та мистців творити стрілецьку традицію. Завдяки цьому повстала стрілецька пісня, стрілецький літопис, розвинулося своє плястичне мистецтво.

Отаман Антін Варивода.
Командант 1. полку У. С. С. 16. III.— 30. IX. 1916. Помер у Відні 14. березня 1936. р.

Дня 16. березня переняв команду над полком от. Антін Варивода, австрійський дієвий старшина, якого приділили до полку на бажання Стрілецтва на місце от. Г. Коссака. Після приходу нового команданта покращали внутрішні умови полку. В ньому запанував зразковий військовий лад і разнавсе минулись міжусобиці, що панували за командування от. Коссака. З отаманом Вариводою прийшов до У. С. С. ще один старшина з австрійської армії, сот. Омелян Лисняк.

Дня 13. травня II. курінь, під проводом от. Ґорука, зі сотнями 5.— чет. В. Кучабського, 6. пор. А. Мельника, 7.— пор. О. Будзиновського і 8.— пор. О. Семенюка перейшли на становища на «Веселій», на лівому березі Стрипи, між мостовим причілком «Сонів» і «Бенева». Перший курінь, під проводом сот. Лисняка, зі сотнями: 1.— сот. Р. Дудинський, 2.— пор. Р. Сушко, 3.— пор. О. Яримович, 4.— пор. З. Носковський перейшли на північний кінець Соснова, як запас бриґади. В половині червня дві сотні цього куреня скріпили обсаду мостового причілка в Беневій (гл. мапка стор. 324!).

Ворожі становища були далеко в степу, на лінії Пантелиха — Заздрість — Настасів. Напроти стрілецьких становищ стояли фінляндські полки, що вже нераз уславилися були великим завзяттям у боротьбі. Вони проявляли й тепер чималу активність. Випадали на заборола противника та їх стежі заєдно бушували в передпіллі. Для забезпеки передпілля в полку У. С. С. зорґанізували окремий стежний відділ, т. зв. ловецький загін. Він виходив що ночі перед становища, виловлювати московські стежі й робити випади на ворожі заборола.

З переходом полку У. С. С. змінилося життя і праця стрілецьких сотень. Крім стежної та вартової служби сотні справляли й розбудовували свої становища, а ті, що стояли в запасі, вправлялися. Тоді зорґанізували перший підстаршинський курс і вислали старшин та стрільців на курси скорострільної і мінометної науки.

Вже з кінцем травня зорганізовано при полку перший відділ мінометів, а у другій половині місяця полк одержав власний відділ скорострілів, зложений із трьох машинок. Цим відділом, що скоро перемінився на сотню, командував хор. Федір Черник; першим відділом мінометів хор. Іван Роґульський.

Підчас побуту над Стрипою, Стрілецтво діждалось нарешті управильнення справи одностроїв і відзнак. Правда, стрільці почали вже передтим самі вводити зміни у свої однострої, носили шапки-мазепинки, але урядового дозволу на це довго не було.

Щойно тепер, після двох років війни, і цю справу офіційно наладнано. Стрілецтво дістало таку орґанізацію, як і инші австрійські стяги. Не треба і згадувати, що злука обох, колись самостійних куренів у одноцілу боєву одиницю й вивінування полку в технічні відділи та признання окремого однострою — підняли престіж і боєздатність полку. Це виявилось незабаром у кривавих змаганнях за Бережани.

Тимчасом загальне становище осередніх держав почало гіршати. Румунія покинула невтральність і перейшла на бік Антанти. Також протиіталійський фронт, на якому Австрія повела в половині травня офензиву, ослабив східній фронт на кілька дивізій, на багато артилєрії та на воєнний матеріял. В додаток навіть почали й німці офензиву на заході.

Щоб відтяжити загрожені фронти, держави Антанти відповіли контрофензивою, в якій виручилися москалями. І так у перших днях червня почалась відома офензива Брусілова. За червень москалі кількома могутніми ударами розторощили фронт осередніх держав на Волині та на південному сході. У висліді цих змагань фронт цей відходить на півночі до лінії р. Стоходу, на півдні до буковинсько-мадярської границі й за Солотвинську Бистрицю.

Потерпів при цьому також фронт Південної Армії, а саме її праве крило, що 5. липня мусіло відійти на р. Коропець. Новий удар москалів із початком серпня (7. і 8.). по 3. австрійський армії, що після невдалої оборони відступила до Галича, приневолив і Південну Армію відійти на лінію Маріямпіль — Завалів — Золота Липа — Ценівка і Зборів. XXV. корпус залишив Стрипу без бою. Полк У. С. С. покинув свої становища ввечір дня 11. серпня. Вночі через Антонівку, Вівся зайшов до Кривого і другого дня через Литятин до Потутор. На лінії річки Ценівки готовились У. С. С. до нової зустрічі з ворогом.

Підстаршинський курс полку У. С. С. на фронті, під проводом четаря Б. Гнатевича. Соснів червень 1916. р. Також теоретичне навчання відбувалось на вільному воздусі (на цвинтарі).

Хоружий Федір Черник вчить кандидатів до скорострільної сотні. Червень 1916. р.

3. Бої над Золотою Липою

Бої в обороні Бережан. Лисоня. Полкові У. С. С. призначили оборону Потутор і шляху, що веде з Підгайців до Бережан. Перший курінь заняв становище на склоні горбовини, що на північ шляху, до верху 348, другий кінець — здовж східнього краю Потутор до вливу Ценівки в Золоту Липу.

Вже 14. ворог зблизився до нового фронту й зайняв становища на протилежних горбках здовж Жовнівки, Шибалина й залізничого шляху Потутори — Козова. Ввечір він перекинув під охороною гарматнього вогню передні відділи через Ценівку й несподівано ввірвався яром, що коло точки 327, до становищ 35. п. стрільців [1]). Звідтіль заатакував крилову й запасну сотню (4. і 3.) У. С. С. Обидві сотні подалися назад, залишаючи в руках москалів кількадесять ранених і полонених. Другі сотні й відділ скорострілів під проводом хор. Черника, що стояли ближче шляху, встигли приготовитися до оборони. Але вона, крім втрат вбитими і раненими, не мала ніякого успіху, бо москалі заатакували сотні з відкритого крила. На місці залишилась лише 1. сотня, якій на допомогу прийшов начас запас II. куреня з Посухова.

Цілий інцидент зліквідували легко і скоро У. С. С. з допомогою двох сотень 81. моравського полку, що йшли саме з Бережан до Посухова.

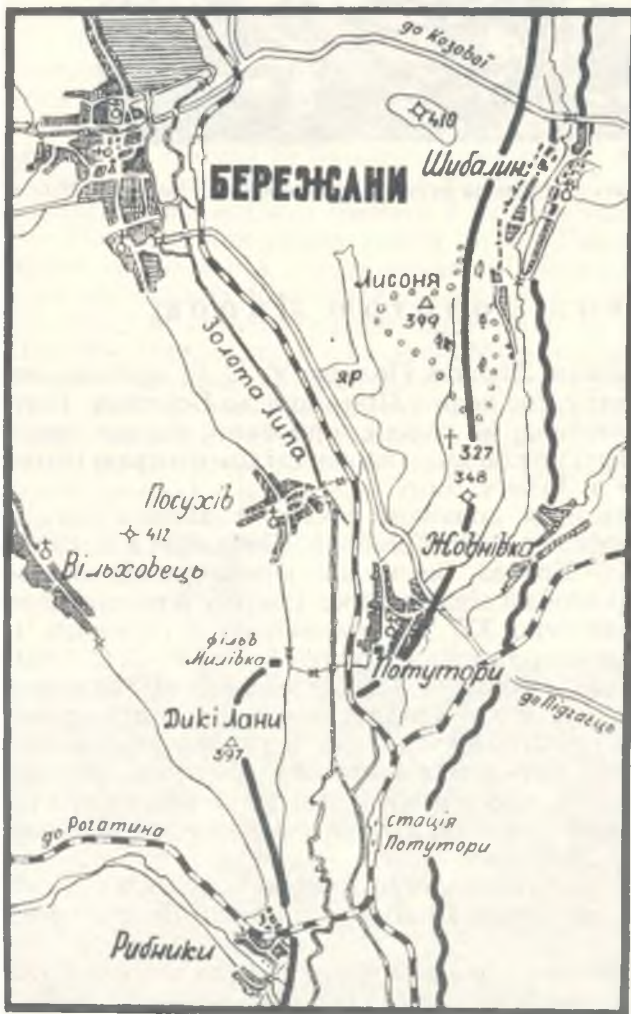
Вина за цей випадковий місцевий прорив москалів, що й так не міг мати ніякого поважнішого успіху, впала незаслужено на У. С. С. За це стрінула полк догана австрійських вищих команд

---

[1]). Це переіменований галицький 35. полк краєвої оборони, що ввесь час воював поруч У. С. С.

і упокорливі для леґіону переміни. Проти здогадних виновників відбулась судова розправа. Полк розділили на два курені — один боєвий і другий помічний і стягнули його з фронту до запасу. Були навіть чутки, наче новий командант 55. дивізії ґен. Унщульд [1]) — задумує здесяткувати ті сотні, що відступили.

Що цей на фронті такий звичайний випадок набрав аж такої гостроти, то заслуга тих чинників у вищих командах, яким українсько-їнський леґіон був сіллю в оці. Але завинили тут чимало й самі У. С. С. Головно завинив тодішній командант полку пполк. Варивода [2]), що не завдав собі труду й не перевів докладного слідства в

Мапка околиць Бережан, за які йшли у вересні 1916. р. завзяті бої.

~~ лінія російських, ▬ лінія австрійських становищ. На південний захід т. 399 «яр», з якого ішли до бою сотні II. куреня У. С. С.

---

[1]) Він прийшов на місце ґен. Фляйшмана в осени 1915. р.
[2]) От. Варивода став підполковником небаром після цього випадку.

Пор. Роман Камінський, командант кінноти У. С. С., (з мапою), видає прикази старшинам і підстаршинам відділу. Травень 1916.

цій справі, щоб оборонити честь леґіону. Вся правда виявилась опісля, але негідного обвинувачення ніхто не відкликав. Щойно саме Стрілецтво оборонило свою честь у кривавому бою на Лисоні.

Після цього випадку полк забрали з позиції в Потуторах і перенесли його в запас до Посухова. Але вже 16. перший курінь, над яким обняв команду сот. Лисняк, перейшов на становище між Потуторами (праве крило 129. бриґади) й ліском на Диких Ланах, де стояли крилові відділи турецької анатолійської дивізії. Другий курінь залишився в Посухові й допомагав І-ому будувати нову оборонну лінію. Під кінець місяця обидва курені найшлися знову разом у Посухові як бриґада резерва і звідтіль пішли до бою на Лисоню.

В той час становище 129. бриґади, себто давні стрілецькі в Потуторах аж по верх 348, боронили 3 курені мадярського 310 п., а верх Лисоні 35 полк стрільців.

Москалі, попробувавши ще в серпні розірвати фронт Південної Армії на півдні й на півночі, вдарили з початком вересня в її центр там, де стояла 55. дивізія. Цілий вересень ішли в районі цієї дивізії криваві змагання за Бережани.

Наступ москалів почався захопленням становищ 35. п. стрільців на Лисоні дня 2. вересня ввечір. На допомогу команда дивізії кинула з Посухова зараз після випадку 1. і 2. сотню І. куреня У. С. С.

Хоружий Михайло Мінчак. Визначний старшина У. С. С. важко ранений в бою на Лисоні.

Перша сотня (пор. Сушка) вдалася вже вночі в бій з москалями. Але москалі розгромили її й опанували Лисоню.

Досвіта 3. вересня в бій пішли дальші 3. сотні І. куреня. Другій (пор. Мельника) і третій (чет. Кучабського) вдалося з великими втратами здержати розгін москалів на Лисоні. Четверта (пор. Будзиновського) спинилася, щоб розяснити положення на фронті, в одному з глибоких ярів під горою (зазначений на чертині).

Це була найгрізніша мить бою, коли москалі могли легко після розгрому фронту зайти до Бережан. І це було б їм удалось напевно, коли б у тому критичному часі не заставили їм дороги У. С. С. і не здержали розгону до приходу більших запасів. Сотні У. С. С. кривавилися в нерівному змаганні, але завзято держали останні заборола й не пустили ворога далі. До год. 9. ранку зі сотень Мельника й Кучабського залишилися на горі лише малі гуртки, що останками сил боронили панівних пунктів на Лисоні. Довкруги себе вони збирали недобитки инших полків і так відбивалися від напливаючої маси ворога. Нераз самі переходили в наступ і багнетом та ручними ґранатами зганяли москалів із занятих становищ. Завдяки цьому на Лисоні фронт держався нагорі.

Тимчасом на правому крилі москалі, захопивши рано точки 327. і 348., зійшли в долину. Около 9. години їх криловий відділ захопив у ярі команду І. куреня й частину 4. сотні (пор. Будзиновського). Вона, правда, побачивши небезпеку, пішла до протинаступу, але москалі розбили її та зійшли до яру. Саме тоді виступив до бою ІІ. курінь У. С. С. Він узяв напрям на найбільше загрожений відтинок, верх 348. По дорозі по верху 5. ліва крилова сотня куреня вдарила на москалів, що вдерлись були до яру, визволила полонену команду куреня й недобитки 4. сотні. Хоч який великий був запал Стрілецтва, ІІ. курінь не зміг відбити зайнятих становищ на горі. Після двох невдалих спроб закріпитись на верху, курінь спинився в 2. оборонній лінії, на західньому узбіччі гори, маючи на правому крилі частини 310. мадярського полку та ліворуч сотні 81. п. п. Знову І курінь оборонив становища на Лисоні та вдержав їх до приходу підмоги в силі двох сотень 4. баварського полку. Коли ніч перервала боєві дії, вся оборона хоч дуже слаба, впорядкувалась і готовилась до бою на другий день.

Другого дня о 6. годині вранці ввесь фронт кинувся до протинаступу, після доволі артилєрійської підготови. Та цей протинаступ не вдався. Ще за слабі були власні сили. Правда, І. курінь лівим крилом добився до перших ровів над Ценівкою, але, стрінувши завзятий опір на правому крилі, мусів завернутися. Таксамо ІІ. курінь після невдалої спроби пробитися на гору, коли ліво- і правокрилові частини чужих стягів не піддержали У. С. С., перервав дії й залишився до вечора в запасних становищах. Щойно у вечірньому загальному приступі, який добре підготовила гармата, ок. год. 19. вдалось відбити всі становища, захоплені москалями.

Таким чином дводенний кривавий бій за Лисоню, в який москалі кинули цілу дивізію найкращої піхоти й багато артилєрії, закінчився знову перемогою союзних військ. Але завдання оборони було б куди важче, а може й вислід боротьби був би куди гірший, коли б не полк У. С. С., що в час спинив розгін москалів і жертвною, геройською обороною, у хвилину найбільшого ослаблення фрон-

Німецький цісар Вільгельм II. на фронті XXV. корпусу, в Потуторах у серп. 1916. р.
Вільгельм розмовляє з ґен. Гофманом, командантом корпусу і полк. ґр. Лямезаном (ліворуч Гофмана); позаду стоїть ґен. Ботмер, командант Південної Армії.

ту, загородив москалям дорогу. За цю перемогу заплатили У. С. С. дуже дорого: 81 згинуло в бою, 293 ранених відійшло до лічниць і 285 дісталось у боєвій метушні до ворожого полону.

Бої на Диких Ланах і в Потуторах. Після бою за Лисоню москалі перекинули боєві операції на південь к. Рибник, а фронт 55. дивізії залишили у спокою. Полк У. С. С. стояв деякий час на становищі 129. бриґади і займав відтинок від т. 348 до ліска на Лисоні. Це був той зловісний відтинок фронту, куди москалі раз-у-раз проривались. Відси вони дістались на зади І. куреня У. С. С. 14. серпня, тут прорвали оборонну лінію 2. вересня й нарешті відси зайшли москалі становища У. С. С. в Посухові 30. вересня. Щойно 13. вересня на становища У. С. С. прийшов мадярський полк 308. і полк У. С. С. перейшов у запас дивізії до ліска, на північ Вільхівця (точка 412).

Москалі мали на півдні більший успіх, ніж на Лисоні. Продовжуючи наступ, вони 16. вересня заатакували турецьку дивізію на Диких Ланах (т. 397). Після довшого бою, в якому туркам забракло набоїв, москалі зігнали турецький полк (мабуть 57) зі становищ. Коли турецькі частини відступили, на правому крилі 55. дивізії повстала прогалина, якою москалі могли зайти на її зади. Але на виручку знову зявились У. С. С. Смерком пішли до протинаступу і одним рішучим махом зігнали москалів до Золотої Липи. В цьому бою стрільці мали вперше нагоду покористуватися новою тактикою, а саме рідкою глибокою кількалінійною розстрільною. Сотні займали дуже широкий фронт та йшли одна за одною. Завдяки

цьому У. С. С., втративши лише кільканацять ранених, відбили фільварок Милівку, давні становища турків й полонили яких 200 москалів.

Після цих невдач москалі залишили фронт 55. дивізії опять на 2 тижні у спокою. Скривавившись на Лисоні і втративши чимало людей у бою на Диких Ланах, вони не мали сили вести наступ далі. Тимчасом полк У. С. С., після кількаденного постою в Посухові, перенесли до Потутор. І так стрільці заняли знову свої давні становища на східніх окраїнах села, від устя Ценівки до мурованого шляху, що веде до Бережан.

29. вересня москалі зірвались до нового бою. Вони таки завзялися добути Бережани. Від 29. до полудня 30. вересня гураґанним вогнем нищили становища 129. бригади, на Лисоні і в Потуторах. У полудне московська піхота кинулася до приступу і прорвалась в тому самому місці, що 2. вересня, на сідлі т. 327. Вона заняла становища мадярського полку і згорнула з легкістю ввесь фронт на південь аж до Потутор. Коли й далі на дорозі москалі не стрінули ніякої відсічі (запасів не було) — зійшли в долину Золотої Липи в напрямі Посухова й відтам від півночі та заходу вдарили на полк У. С. С. в Потуторах.

Стрільці, окружені ворогом із трьох сторін, відтяті від решти фронту багнистим річищем і рікою, найшлися в безвихідному становищі. Москалі заатакували полк у найслабшому місці, від Золотої Липи. Стрільці завзято боронились і кілька годин відбивали що раз-то нові приступи ворога, сподіваючись, що надійде допомога та доповнять їм амуніцію. Та, не діждавшись відсічі, частина полку під проводом чет. Г. Труха кинулась до пробою. Таким чи-

Цвинтар в Посухові полягли героїв У. С. С. в боях за Бережани. Світлина зроблена в 1929. р.

Піхотна пушка на становищі Гуцульської Сотні в Карпатах.
Напровесні 1917. р.

ном із цілої залоги врятувалося лише кількадесять стрільців, що пробились крізь ворожу лінію, перебрели річку й добрались до становищ коло фільварку Милівки. Решта полку дісталася до московської неволі, між ними багато ранених.

Геройська оборона Потутор полком У. С. С. звязала на довший час переважну більшість боєвих сил ворога. І через те вона для решти фронту не була безуспішна. Команда дивізії встигла за той час підтягнути запаси й на другий день могла спинити московський наступ, але Потутор уже не відзискала. Для цього не стало У. С. С...

Після бою в Потуторах із полку залишилось кількадесять людей і заціліла технічна сотня, що підчас бою працювала в Посухові. Її залишили в полі, недобитки ж полку переїхали до Вишколу. Він стояв тоді в Розвадові коло Миколаєва над Дністром. Це в сусідстві Коша У. С. С., що примістився в Пісочній.

Гуцульська сотня. Після приходу у Вишкіл полк доповнено новобранцями і виздоровцями з Коша, і почалася вишкільна праця, що тривала до березня 1917. р.

Та не ввесь лєґіон залишився у Вишколі. На домагання 7. австрійської армії, що останками сил змагалась у південно-східніх Карпатах і леґіон У. С. С. мусів післати бодай одну сотню на допомогу. В другій половині жовтня зорґанізувалась, здебільша зі «старої война», т. зв. Гуцульська сотня і 27. жовтня вона відїхала в Карпати, в околиці Кирлибаби, недалеко давньої мадярсько-буковинської границі. Там ішли невпинні, завзяті бої на верхах Прислопу, Татарки і в долині рік Виші, Борші й Золотої Бистриці. Москалі силкувалися пройти в Семигород і там злучитися з румунською армією.

Після довшого побуту сотні в запасі в.Бичкові Великому, у групі пполк. Фон Ґуклєра, сотню 26. листопаду післано в околиці Кирлибаби, яку заняли були москалі. Але вже 28. листопаду, коли Кир-

либабу вдалося відбити і поміч Гуцульської сотні стала зайва, її кидають на гору Прислі́п, на допомогу пруській дивізії. Через гору Прислі́п ішов головний шлях із Буковини на Семигород. Серед частин цієї дивізії У. С. С. найшли давніх знайомих іще з боїв коло Славська. Разом із ними стали до оборони гори, що її один верх захопили були вже москалі попереднього дня. Досвіта 30. листопаду вони вдарили знову на становище німців. Але до цього бою оборонці були вже приготовані. Коли москалі вдарили на середину становищ противника, німці повели наступ на їх ліве, а Гуцульська сотня на праве крило. Москалі бій програли. Заатаковані з двох боків, відтяті від запасів, вони мусіли перервати наступ. Що більше — стрілецько-німецькі відділи кинулись на запасні частини москалів і розгромили їх. В руки переможців попало 3 скоростріли і яких 600 російських вояків.

Після бою Гуцульська сотня передала становища німцям і 2. грудня повернулася до ґрупи Русса, на становища коло Кирлибаби.

На фронті запанувала зимова перерва. Зате не вгавала праця коло закріплення становищ і будови доріг та инших прифронтових споруд. На верхах коло Кирлибаби пробули У. С. С. до 5. квітня. В останнє Гуцульська сотня змірялася з ворогом тут, на півдні 31. березня 1917. р. Тоді пробоєвий відділ сотні напав уночі на заборо́ло москалів, розбив його, забираючи 1 скоростріл і всю залогу 45 людей із командантом.

Незабаром після того запанував на фронті «мир», що тривав аж до червня. Це хвилинне замирення на східньому фронті принесла російська революція.

Після ще 3-місячного побуту в південних Карпатах, Гуцульська сотня виїхала 27. червня до леґіону, саме в ту пору, коли почався під Конюхами останній зрив російської армії, що конала, т. зв. офензива Керенського.

Російська революція. Бій під Конюхами. У лютому 1917. р. закінчився вишкіл тих сотень, що мали відійти в поле. 17. березня полк У. С. С. у складі 6 сотень, виїхав до Бережан. Полком проводив новий командант, призначений із 24. (коломийського) полку піхоти — от. Франц Кікаль. От. Кікаль був чех, але швидко зжився зі Стрілецтвом і краще, ніж хто инший, оцінив його вартість. Був це добрий боєвий старшина, людяний і справедливий командант, що дбав за добро й честь свого стягу.

У Бережанах команда корпусу веліла з обидвох куренів створити один і від того часу аж до листопадового зриву леґіонові не повернено його давньої сили. Леґіон відійшов незабаром на становища в Куропатниках, над Ценівкою — на північному сході від Бережан. На фронті панував спокій.

По той бік боєвої лінії відбувались великі переміни, що згодом довели до ліквідації московського фронту. 8. березня ліберальні кола Росії приневолили до абдикації царя Миколу II. і проголосили республіку. Упадок царської влади захитав усім давнім ладом. Після вікової неволі прийшли до голосу й поневолені народи Росії — найперше українці. В Києві 17. березня повстала Центральна Рада, що почала орґанізувати краєву автономну владу в Україні. У квітні почали українізувати військові стяги на фронті й у запіллі. Здава-

лось, що ось український народ по тому боці Збруча здвигне свою державу. Такими надіями жили У. С. С. вчасі постою під Куропатниками і самі бажали станути до цієї праці над будовою власної держави. До того ж вони ввесь час змагали. На те кривавились у Карпатах, на широких степах Поділля, на Лисоні, в Потуторах. Та виявилося, що шлях до цієї мети ще далекий і не такий простий, як бачилось зразу.

Підполковник Франц Кікаль.
Командант леґіону У. С. С. 1917. р.

Другий республиканський уряд нової Росії під проводом Керенського і не думав кінчати війни таксамо, як і не думав дати волі поневоленим народам. Навпаки, він спинював кожний розгін українців орґанізувати власне життя, нехай би лише в межах самоуправи й рішив воювати далі проти «ґерманців», аж до переможного кінця. Правда, влада змінилась, але настрої і змагання нових керманичів залишились ті самі, що й за давнього устрою.

Але визволеної раз стихії завернути на старі рейки було годі. До тогож у Росії прийшли до слова большевики й почали підготовляти соціяльну революцію. В Україні стихія національного відродження захопила всі поля. З живою політичною й культурно-освітною діяльністю почалась організація українських військових відділів та українізація полків, що доповнювались українцями. Відбувались військові зїзди, наради, на яких ставлено найсміливіші домагання до російського тимчасового уряду. Нарешті 9. VI. Центральна Рада видала перший універсал, яким проголосила автономію України.

Щоб приборкати революційну стихію, уряд Керенського рішив повести офензиву і туди, на фронт, звернути увагу розколиханого громадянства. Автім цього домагалась Антанта, щоб рятувати західній фронт. Та без помочі України уряд Керенського не міг цього зробити. Тимто погодився дати Україні автономію, правда, з великими територіяльними й політичними обмеженнями і таксамо дав згоду на творення українських стягів.

Після впорядкування вже доволі розхитаного фронту, на якому поставлено чимало українізованих полків, дивізій та корпусів, Керенський повів у червні наступ.

У. С. С., що стояли в Куропатниках, забрали відтіль 15. травня й поставили в запасі першої боєвої лінії на південному сході села Конюхи, в ярі, недалеко ліска, що його звали «Звіринцем», у районі 88. (чеського) полку. Про майбутній наступ москалів знало командування Південної Армії давно. Керенський приготовив до нього силу війська й передусім безліч артилєрії й літаків, які прислали в допомогу французи та бельґійці.

Наступ почався в докладно передбачений час, 29. червня в 5 год. ранку могутнім, гураґанним гарматнім вогнем, що з короткими нічними перервами, тривав дві доби. 30. травня досвіта москалі вдарили так сильно по правому крилі 19. чеської дивізії, на північ від

Конюх, що вона розлетілась і потягла за собою сусідні з нею курені 88. полку. Саме за його плечима стояли в запасі У. С. С.

Про ці події команда леґіону не знала нічого. Ще вночі прийшли добрі вістки, що скрізь приступи ворога відбито. Сотні У. С. С. сиділи тоді у схоронищах і їм суворо заборонили виходити з них. До того ще всі телєфонічні сполуки знищив огонь артилєрії, а иншим шляхом ніякі відомости ні накази не надходили.

Тимчасом москалі, забравши кілька тисяч австрійських вояків, з них більшість (чехи) піддалась сама, пішли в обхід і з Конюх окружили У. С. С. у ярі. Москалі появились так несподівано, що на якийнебудь відпір годі було зважитись. Вони опанували були всі довколичні горби і кинулись у яр. Таким чином усі відділи леґіону, що здебільша перебували ще у схованках, попали в ворожий полон. Від полону врятувались лише ті відділи, що стояли деинде, а саме: технічна й будівельна сотня, 1 чета скорострілів, 1 відділ боротьби з близу та Гуцульська сотня, що день передтим приїхала з карпатського фронту. Таким чином, залишилось усіх 9 старшин і 444 стрільців. З цих останків зорґанізовано 3 нові боєві сотні з відділом скорострілів і мінометів, і вони взяли участь у ліквідації прориву.

4. липня курінь перенесено знов під Куропатники, де він і залишився до 23. липня.

Похід до Збруча. Три тижні після останнього зриву революційної російської армії, 19. липня, почалась загальна протиофензива союзників. У її висліді розгромлено дорешти могутню колись російську армію і всю Галичину звільнено. Вже з початком серпня фронт опинився над Збручем.

XXV. корпус рушив у похід тоді, коли на півдні й на півночі союзні війська, зломивши опір революційних армій, гнали недобитки до Серету. У. С. С. вийшли з Куропатник у напрямі Козової. Після дводенних змагань біля Козівки та Козової з частинами українізованого VI. корпусу, що твердо боронив відступу армії, У. С. С. звернулися на південь. 27. липня прийшло ще до невеликих сутичок коло Бурканова й Білокерниччя над Стрипою й після цього У. С. С. погнали далі нестримно до Збруча. Спішним походом через Вербовець, Звиняч, минули Чортків над Серетом і далі через Вигнанку, Чорнокінці зайшли до Бурдяковець. Босир і Збрижжа над Збручем. Тут, біля Бурдяківців, прийшло до останньої зустрічі з противником, де визначилась Гуцульська сотня.

Підчас того походу сотні леґіону приділювали, залежно від потреби, до різних полків і перекидали в різні місця, доволі широкого тоді фронту, що його займала 55. дивізія. Один раз сотні йшли поруч 35. п. стрільців, другий раз із німецькою кіннотою, технічна й будівельна сотня знову — держалася бриґадної команди, але й вони йшли тоді як боєві частини.

Коли осягнуто Збруч, кривава епопея на сході закінчилася. Фронт завмер. Настало перемиря, за яке нікотра з воївних сторін не старалась. Тимчасом російська армія розкладалася у ферменті революційного хаосу, який, заволодівши запіллям, перекинувся на фронт. Ролю дріжджів у цьому ферменті сповняли большевики й анархісти. Немов ті отруйні мікроби в ж и р а л а с ь їх пропаґанда

Сотник Осип Микитка.
Комендант леґіону в 1918. р. Згинув в большевицькому таборі інтернованих

Отаман Мирон Тарнавський.
Комендант Вишколу і Леґіону У. С. С. під-час постою над Збручем.

в приспособлений до того орґанізм російського молоха, і в листопаді прийшло до кризи. На орґанізм кинувся лихоманний боляк, що розїдає його до нині. До влади прийшли большевики, що передусім узялися «ліквідувати війну». На фронті від Припяті до Устя Дністра залишилися ще лише українізовані армії під проводом нових, іменованих українським державним урядом Центральною Радою, начальників. Уже в грудні 1917. р. У. С. С. стояли проти військ української держави. В Києві орґанізувався курінь, а далі полк Січових Стрільців, у якому верховодили колишні полонені У. С. С.

Ці події не могли залишитися без впливу на У. С. С. Вони приневолювали зревідувати дотеперішнє становище. Ідея, за яку У. С. С. змагалися, сповнилась: на руїнах великої Росії та царату формувалась молода українська держава. В її межах орґанізувалась національна армія, її кордонів боронили українські стяги. Чи ж У. С. С. могли залишитись далі в рядах ворожої Україні армії, хоч би вона покищо й не боролась? Чи не прийшов час зірвати з дотеперішнім «покровителем» і піти на службу своїй державі? Ці міркування хвилювали не лише провідників Стрілецтва, його старшин, але й рядових стрільців. З цього приводу у всіх стоянках У. С. С. відбулось кілька таємних нарад а навіть у деяких частинах потворились таємні гуртки, що пропаґували перехід У. С. С. на послуги Центральній Раді. Але прихильники тієї концепції, в гарячому бажанні працювати у власній державі, не брали на увагу політичних наслідків, які звалилися б на українське громадянство в Галичині, не брали на увагу технічних перепон і найважніше — забували про долю південно-західніх земель. Саме тоді виринула була справа прилучення цілої Галичини до польської держави. Ця нова загроза переконала всіх, що завдання Стрілецтва по цьому боці Збруча ще не скінчене, що існування леґіону залишається сильним політичним арґументом проти польських задумів. А тимчасом уряд Центральної Ради і Наддніпрянщина виявляли доволі сили і засобів, щоб могти постояти за власну державу.

Нарешті мир у Берестї усунув загрозу братовбивчої бороть-

би,— і він приніс надії на те, що також український народ під Австрією заживе свобіднішим життям.

З кінцем серпня всі відділи лєґіону перенесено до Залісся в Чортківщині й доповнено куренем, що прийшов із Вишколу під проводом от. Тарнавського. Він став командантом лєґіону. Та вже з початком січня (6. I.) команда корпусу відкликала от. Тарнавського, а на його місце призначила сот. Осипа Микитку. От. Тарнавський, що зжився був зі Стрілецтвом і співчував його бажанням, не був видко для влади досить певним командантом лєґіону.

Після Різдвяних Свят лєґіон змінив стоянку і перенісся в борщівський повіт до Сковятина і Шишківців. Відтам у лютому 1918. р. вирушив із австрійською армією на Наддніпрянщину.

4. Орґанізація У. С. С.

Розвиток орґанізації У. С. С. Із 2.500 людей, що залишились після «реєстру» в Стрию, створено на Закарпатті 10 сотень по 220 людей у кожній. Вони ввійшли в два і пів куренів, що ними командували до часу перших боїв: I.— Григор Коссак, II.— д-р Михайло Волошин, III. півкурінем — д-р Степан Шухевич. Всі вони були запасові четарі («лєйтнанти») австрійської армії. Першими командантами сотень стали: Василь Дідушок, Осип Семенюк, осип Букшований, Іван Коссак, Роман Дудинський, Дмитро Вітовський, Осип Будзиновський, Сень Горук, Ераст Коник та Михайло Баран.

Після перших боїв у жовтні розформовано сотню Семенюка та її старшин і стрільців приділено до инших сотень. Зате тоді створено нову сотню, що під проводом Клима Ґутковського 2. жовтня відійшла до Хусту і згодом на фронт під Вишків.

У жовтневій офензиві 1914. р. бере участь уже лише 9 сотень, і після неї залишаються в полі вже лише 2 курені, один під проводом Г. Коссака, другий — д-ра Ст. Шухевича. Підчас важких карпатських походів, коли лєґіон утратив найбільше людей через недуги, число сотень впало на якийсь час до 6. Але вже в січневій офензиві 1915. р. лєґіон доповнено знову до 8 сотень і від бою на Маківці до 1916. р. він числить постійно 8 сотень. Після реорганізації лєґіону 1916. р. в 1. полк Укр. Січових Стрільців при ньому повстає ще сотня піонірів і скорострільна сотня; крім цього ще й окремі відділи мінометів і світильників.

Після розгрому в боях за Бережани, коли полк У. С. С. утратив понад тисячу людей убитими, раненими й полоненими, залишилось у Коші так мало стрільців, що з Вишколу вийшло в поле 6 слабих сотень, які злучено в один курінь, з чотирма піхотними сотнями, 1 технічною, 1 будівельною і 1 скорострільною сотнею. Такий стан організації фронтової формації У. С. С. залишився до листопадового зриву.

Чисельний стан боєвих формацій змінявся доволі сильно, залежно від утрат у боях і припливу доповнення. Н. пр. чисельність II. куреня (Коссака) впала від 8. до 30. жовтня 1914. з 807 до 401 людей (без старшин). На основі збережених у Музеї Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові станових виказів найменша чи-

Отаман Михайло Галущинський.
Командант У. С. С. в 1914. р.

сельність полку була після боїв у Потуторах (30. вересня 1916.) і під Конюхами: 9 старшин і 444 стрільців. Найсильніший був полк У. С. С. перед боями за Бережани. Дня 25. травня 1916. р. полк числив загально 47 старшин і 1683 стрільців боєвиків —37 старшин і 1361 стрільців. Зі збережених актів годі усталити загальну кількість Стрілецтва. Можна лише з певністю ствердити, що на початку 1917. р. в головній книзі записано 7000 людей. До того самого часу у втратах записано кругло 350 вбитих, 1200 ранених, 1500 полонених[1]).

Командантом лєгіону У. С. С. числився до 14. березня 1915. р. от. Михайло Галущинський. До того часу також «Боєва Управа» у Відні сповняла ролю, правда, лише формальну, верховного проводу У. С. С. Після реорганізації 1915. р. боєву формацію й Кіш підчинено команді корпусу Гофмана, инші формації підлягали безпосередньо місцевій військовій владі. Боєвими формаціями командували: до березня 1915. р. от. Григор Коссак, обома самостійними куренями — до серпня 1915. р. от. Коссак і сот. Василь Дідушок, полком — от. Г. Коссак і пполк. Антін Варивода (до 30.IX.1916. р.); врешті польовими формаціями У. С. С. в 1917. і 1918. проводили пполк. Франц Кікаль, (до 30. VI. 1917. р.). пор. Дмитро Кренжаловський підчас походу до Збруча, от. Мирон Тарнавський, до 6. I. 1918. і сот. Осип Микитка, до листопадового зриву.

До лєгіону У. С. С. належали ще такі помічні формації в етапі дієвої армії: Кіш У. С. С. Збірна Станиця У. С. С. у Львові. Поборова Станиця У. С. С. у Станиславові, 3 комісаріяти У. С. С. на Волині і Збірна Станиця У. С. С. в Мармароському Сиготі на Закарпатті в 1916. р. В запіллі — у Відні «Боєва Управа У. С. С.» і «Осередня Збірна Станиця».

Орґанізація боєвих формацій. Піхотні частини. Полк У. С. С. поділявся від серпня 1915. р. на 2 ґурені. Третього куреня не вдалось поставити до кінця війни. На це не дозволила команда корпусу. Кожний курінь мав 4 сотні. Сотні складалися з 4 чет, чети — з 4 роїв по 10—15 людей. Пересічний загальний стан сотні хитався між 100—150 людей. Боєвиків було все на кільканацять менше, себто тільки, скілько припадало на обслугу сотенного обозу, ремісників і санітарів. Кожна сотня мала 2 ремісників (1 кравець і 1 швець), сотенного писаря і його помічника. Крім цього кожна сотня мала 2. телєфоністів, які сповняли в потребі також службу посильних сотенної команди.

Командантами куренів числились до березня 1914. От. Григор

[1]) Ці числа подаємо зі застереженням, що вони вимагають ще доповнення.

К о с с а к і от. др Степан Ш у х е в и ч, від серпня 1915. р. от. Сень Ґ о р у к і сот. Василь Д і д у ш о к; 1916. р. командував І. куренем сот. Омелян Л и с н я к. II от. С. Ґорук; в 1917. р. леґіон складався лише з 1. куреня і його командантами були передше названі старшини.

Командантами сотень були звичайно сотники в IX. ранзі або поручники в X. ранзі. Винятково заступали їх довший час четарі, старшини в XI. ранзі. Першими командантами сотень були призначені Начальною Командою Армії в березні 1915. р. сотники: Роман Д у д и н с ь к и й †, Василь Д і д у ш о к, Дмитро В і т о в с ь к и й †, Осип Б у к ш о в а н и й; поручники: Зенон Н о с к о в с ь к и й, Осип С е м е н ю к, Іван К о с а к † та Осип Б у д з и н о в с ь к и й †; на додаток сотнею командували перед цією номінацією Володимир С р о к о в с ь к и й † та Клим Ґ у т к о в с ь к и й †. Дальшими командантами сотень стали в 1915. р. пор. Андрій М е л ь н и к, пор. Роман С у ш к о, пор. д-р Омелян Л е в и ц ь к и й, пор. Осип Я р и м о в и ч †, чет. Іван Ч м о л а; в 1916. р. чет. Василь К у ч а б с ь к и й; в 1917. р. пор. Володимир О р з а, пор. Іван Б у ж о р; в 1918. р. чет. Осип І в а н о в и ч і чет. Григор Г о л и н с ь к и й.

Старшин, що командували четами, було около 85 [1]).

С о т н я с к о р о с т р і л і в . До весни 1916. р. леґіон У. С. С. не мав власних скорострільних відділів. У часі боїв куреня У. С. С. приділювали в потребі скоростріли з чужих полків. Тому, що австрій-

Перший мінометний відділ 1. полку У. С. С. з провідником хор. Д. Бочаном.

На «Веселій» над Стрипою 1916. р.

[1]) Повний список всіх старшин У. С. С., як також листу втрат (спис поляглих і ранених) леґіону, найдуть читачі в «І с т о р і ї У. С. С.» О. Думіна, накладом В-ва «Червона Калина».

ські стяги самі мали обмаль скорострілів, стрілецьким відділам доводилось нераз воювати без помочі цієї модерної зброї.

Перший відділ скорострілів із 3. машинками системи «Шварцльозе» дістав полк У. С. С. щойно 16. червня 1916. р., над Стрипою. Незабаром доповнили його ще одним скорострілом і так повстала сотня, зложена з 2. відділів-чет, по два скоростріли кожна. Такий стан скорострільної формації У. С. С. залишився до кінця світової війни, хоч инші полки одержали по кілька сотень легких (піхотних) і важких скорострілів.

Кіннотчик У. С. С. в 1915. р.

Обслуга скорострільної сотні складалася з команданта сотні, 2 командантів чет. 4 передовиків і 32 людей обслуги. Сотня мала 12 вючих коней (4 під скоростріли, 4 на муніцію і 4 на охоронні панцирі та знаряддя), 2 муніційні вози, 2 харчеві та 1 з кузнею і слюсарнею. Загальний стан сотні числив 3 старшин і ок. 80 людей.

Сотнею командували: хор. Федір Черник † у 1918. р., хор. Василь Соловчук † в 1917. р. під Конюхами, після нього чет. Осип Квас і нарешті (на Буковині) чет. Кость Третяк.

Чета «боротьби зблизу» мала два відділи легких і важких мінометів, ґранатометів і відділ світильників-вогнеметів. Все це була новітня оборонна зброя, що нищила ворога на близьку віддаль. Відтіль і назва відділу. Цю зброю введено до леґіону У. С. С. щойно у травні 1916. р. Чета боротьби зблизу залишилась до кінця світової війни й відіграла замітну ролю підчас вуличних боїв у Львові і в боях за Львів.

Командантами чети числились — першим хор. Іван Рогульський, в 1917. р.— хор. О. Квас, нарешті після Конюхівського бою — хор. Никифорук.

Звязок. У карпатських походах відділи У. С. С. послуговувались для передачі звідомлень пішими та кінними вістовими. Такого звязку вживали тоді майже всі менші частини; лише вищі команди послуговувались польовим телєфоном.

Перший телєфонічний апарат одержав І. курінь у березні 1915. р. в Половецьку. Щойно в літі 1915. р. дістали сотні та обидві команди куренів телєфонічне влаштування. Деякі сотні мали вже в осени й по два апарати.

Звязок ішов від сотні до куренної осередні і звідтам до полку. Через куренні або полкові осередні можна було звязатися зі всіма сусідними боєвими ґрупами. Телєфонічним звязком при сотні завідували 2 телєфоністи, при курінних і полковій осередніх пов-

нили службу телєфонічні стежі, що їх завданням було закладати, справляти і провірювати получення.

В 1917 р. орґанізовано при лєгіоні ще відділ протиґазової служби, яким проводив чет. Іван Іванець.

Технічна і будівельна сотня. Завязком технічної сотні був піонірський відділ, що повстав у жовтні 1915. р. Зимою 1916. р. відділ розгорнувся у сотню з 4 четами, в яких гуртувались фахівці різних ділянок технічних робіт. Завдяки енерґійному та вмілому проводові команданта сотні чет. д-ра Івана Сіяка і його помічника хор. Василя Клима, вона дійшла до такої справности, що числилась найкращим технічним відділом XXV. корпусу.

В 1917 р. повстав на фронті ще один відділ, призначений головно до земляних і будівельних робіт — т. зв. будівельна сотня. Проводив нею спершу чет. Михайло Гнатюк, в 1918 р. чет Іван Цяпка †.

Обі сотні числились боєвими формаціями і як запас піхотних куренів, вони нераз виручали в бою другі відділи лєгіону.

Кіннота У. С. С. Завязок кінного відділу У. С. С. повстав у жовтні 1914. р. при окремому кінному загоні (пізніше дівізіоні) сот. кінноти, мадяра Фаркаша. В березні 1915. р. відділ доповнено вибраними зі стрілецьких сотень добровольцями — до сотні. На жаль, через брак коней і виряд до кінця світової війни не вдалось поставити бодай одної повної сотні. Все залишалось багато кіннотчиків без коней. Стан сотні з 10. XII. 1915. р. хоч числив 4 старшин і 112 Стрільців, виказує лише 52 коні. Сотня кінноти У. С. С. проіснувала до травня 1917. р., коли то ввесь дивізіон розвязали.

Після розгрому австрійської кінноти з початком війни і з переходом до позиційної боротьби, кіннота втратила колишнє боєве значіння. Тимто останки чисельних колись полків зведено у невеликі загони, приділено їх до вищих команд і вони робили, здебільша, стежну і звязкову службу. Це й було головне завдання кінноти

«Перша поміч» II. куреня.

По середині стоїть лікар, четар др. В. Білозор, праворуч нього — сан. хор. М. Гілецький, ліворуч — сан. хор О. Волосянський.

Боєвий обоз 1. полку У. С. С. Підчас перегляду в Соснові напровесні 1916. р.

У. С. С. підчас карпатського походу і в часі великої офензиви 1915. р. Лише один раз під кінець офензиви, 3. вересня 1915. р. зміряли́ся кіннотчики У. С. С. з ворожою кіннотою на подільських степах коло Брикулі.

Сотнею командував увесь час пор. Роман Камінський, що згинув в бою під Конюхами.

Помічні формації. До них зачислялись: санітарна служба, господарський відділ і обоз.

Санітарна служба. Її зорганізовано доволі пізно. Перші сотні відійшли в поле, не то що без санітарів, але й без перевязок, які діставав кожний вояк. До лютого 1915. р. курені У. С. С. не мали своїх лікарів, поміч раненим і хворим давали лікарі з инших стягів. Щойно в лютому приділили легіонові 2 лікарів, до І. куреня лік. чет. дра Івана Рихла, до II.— лік. чет. дра Августина Беляя. Вони обидва зорганізували незабаром санітарну службу так, як по инших полках.

Кожна сотня одержала санітарну стежу, зложену 4 людей і 1. підстаршини. Вона мала 2 пари ношів, перевязовий матеріял і санітарне приладдя. При команді куреня була санітарна станиця т. зв. перша поміч із лікарем 2 медиками і 8 людьми; вона мала спершу 1. згодом 2 вози для перевозу санітарного матеріялу, приладдя, ліків і в потребі хворих, чи ранених. Разом увесь санітарний персонал куреня налічував яких 40 людей.

Після реорганізації легіону в полк один із курінних лікарів робив службу полкового сан. шефа. Ним був в 1916. р. д-р Беляй. Пізнішими лікарями боєвої формації легіону були: в 1917. р. лік. чет. д-р Кость Воєвідка і після нього лік.-чет. д-р Вол. Шуровський, пізніший сан. шеф бригади У. С. С. Довший час курінним лікарем у полі (від травня 1915. р. до весни 1916. р.) був лік. чет. д-р Володимир Білозор. Медиків, що повнили санітарну службу в полі, було 7.

Обоз. Сотенний обоз складався з 4. возів і 1. польової кухні. Вози були призначені: 1.— до перевозу сотенної канцелярії і старшинських клунків, 2— для харчів і 1.— під муніцію. Муніційний віз і польова кухня залишались поблизу сотенної стоянки — це був т. зв. боєвий обоз; решта возів держалась дальше фронту і

входила у склад харчевої валки куреня, що підвозила на фронт із магазинів харчі або воєнний матеріял. Усім обозом куреня, до якого входили ще підводи куренної команди та її канцелярій, завідував молодший старшина, або підстаршина.

Після злуки обох самостійних куренів у полк і після організації нових відділів, увесь обоз полку зведено в одну полкову обозну валку, що числила яких 70 возів і коло 150 коней.

Господарський відділ — складався з інтендантури й ліквідатури. Інтендант побирав (або купував) і видавав сотням харчі, одяг і виряд, старшина-ліквідант завідував касою і провадив розрахунки; побирав гроші з корпусної каси й виплачував побори старшинам, командам куренів і сотень на платню для стрільців, канцелярійні видатки та інтендантам на харчі. Спершу кожний курінь мав свойого окремого інтенданта і рахункового старшину; в полку завідували цими господарськими справами 1 інтендант і 1 ліквідант. В сотні доручення інтенданта виконував сотенний справник, веденням рахунків займався сотенний писар, що й провадив також діловодство сотні.

Формації У. С. С. в етапі і запіллі дієвої армії. Вишкіл У. С. С. Організація. Протягом двох літ 1914—1916. вишкіл новобранців належав до Коша й відбувався в окремому відділі — походній сотні. До цього відділу приділювали виздоровців і новобранців. Їх перешколювали й відсилали по якомусь часі в поле — на доповнення фронтових частин леґіону. До червня 1915. р. справами вишколу новобранців завідував сот. др. Михайло Волошин, після нього — пор. Володимир Стафиняк.

В листопаді 1915. р. справу вишколу новобранців виділено від обовязків Коша і створено окрему формацію з командантом та адміністрацією; лише в господарських справах вона була звязана з Кошем. На його команданта призначила команда корпусу на весну 1916. р. з 35. п. стрільців от. Мирона Тарнавського. Хоч такі орґанізаційні зміни введено, вишкіл У. С. С. таксамо, як і инших австрійських стягів підчас війни, виявляв великі недостачі. Причина цього була — погана система тогочасного австрійського воєнного навчання, якої У. С. С. самі змінити не могли. Щойно в літі 1916. р. німецьке командування Південної армії взялось основно за зміну цієї системи. Воно силкувалося зробити зі свойого союзника рівнопорядного партнера. Насамперед орґанізаційно перевели відділи новобранців усіх австрійських стягів із Кошів у етап і там для кожного полку створили вишкільну ґрупу. Полкові вишкільні ґрупи звязались у корпусну, чи дивізійну вишкольну ґрупу, нарешті всі вони підлягали Вишкільній Ґрупі Південної Армії. Нею командував підполк. принц Оскар Гогенцолєрн, один із синів німецького цісаря Вільгельма. Вишкільні частини творили запас фронту й підсилювали його новобранцями. Організація ґруп була та сама, що й боєвих відділів так, що їх все можна було кинути на фронт.

Вишкільна ґрупа полку У. С. С. складалася з кількох сотень, мала свою власну господарку і власне постачання. Лише рахункові справи (ліквідатура) належала до Коша У. С. С. Вишкіл У. С. С. був поділений на сотні й на курені, коли сотень назбиралось біль-

Полк. принц Оскар Гогенцолерн провірює боєздатність вишколеної сотні. Сотня виконує наступ. У Вишколі 1917. р.

ше, як 4. Так н. пр. з початком 1917. р. було 3 курені (з них 2 відійшло в березні на фронт) і з початком 1918. р. назбиралось 2¹/₂ курені. Кількість сотень і їх чисельний стан змінявся залежно від приходу новобранців і відходу сотень у поле.

Вишкіл У. С. С. перебував постійно поблизу Коша, бо й Кіш У. С. С. мав свою стоянку все в етапі XXV. корпусу, якому підлягав.

Командантами Вишколу Українських Січових Стрільців були після от. Тарнавського, коли той виїхав в серпні 1917. р. на фронт, пполк. Кость Слюсарчук, опісля на Наддніпрянщині — от. Г. Коссак, на Буковині чет. Северин Красноперa, який і залишився його командантом підчас польсько-української війни в Галичині.

Методи вишколу У. С. С. До літа 1916. р. методи вишколу не різнились нічим від тих, що їх уживали в инших австрійських полках. А були вони куди гірші, як за мирних часів, бо для цього не ставало добрих інструкторів, часу і бракувало виряду. В У. С. С. справа вишколу новобранців терпіла ще й тому, що до весни 1916. року, себто до приходу отамана Тарнавського, вишколом проводили старшини, що не були на фронті, а інструкторам, молодим стрілецьким старшинам, хоч вони й мали деякий воєнний досвід, не доставало потрібного ні теоретичного, ні практичного знання. Життя новобранців по селянських хатах і матеріяльні недостачі не дозволяли навіть завести як-слід військової дисципліни. Тимто в поле приходило доповнення погано вишколене і не забезпечне якслід. Коли матеріяльні недостачі можна було доповнити в полі, то брак воєнного знання й дисципліни залишились надовго. Через те в боях і гинуло найбільше новобранців.

Справа відразу змінилась, коли німці взялися за реорганізацію навчання тих частин, що належали до Південної Армії. Щоб

увести свої методи праці, вони до кожної групи приділювали на деякий час своїх старшин і підстаршин.

Метода німецького вишколу була дуже проста тим, що вчила воєнного ремесла безпосередньо, практично і скоро, без зайвого балясту теорії. Наука тривала 6 до 8 тижнів. За той розмірно короткий час новобранець засвоював собі не гірше, як за мирного часу, головно практичне знання всіх ділянок воєнного ремесла. Навчання майже всіх дисциплін ішло рівнорядно. Через дотепний розподіл предметів вишкіл був живий і цікавий. Хоч до нього введено відомий пруський «Drul», який вимагав скорого, справного та докладного виконування найдрібнішої вправи, але вояки його не відчували, бо він ніколи не доводив до перевтоми. Він був річевий і до дрібниць продуманий.

Метою нового вишколу було, згідно з вимогами новітньої війни, навчити новобранця стати самостійним боєвиком; тимто найбільше часу присвячено н а у ц і о д и н ц е м. Цілоденне заняття тривало недовго, 6—7 годин, з того чотири до обіду, дві, рідко, три — після обіду. Зате крім кількахвилинного відпочинку «на папіроску», між поодинокими годинами заняття, кожна хвилина була присвячена інтенсивній праці.

Вишколена сотня ставала до перегляду — іспиту, який переводив звичайно сам командант армійської групи, полк. принц Оскар. І не була це звичайна парада, що обмежувалась на переході сотні перед фронтом начальників, а іспит справности кожного стрільця в усіх дисциплінах воєнного ремесла. Коли сотня добре здала іспит, відходила в поле, або, залишаючись у Вишколі, повнила сторожеву службу, доповнювала знання боєвими вправами, боєвим стрілянням і т. п. Підстаршини й кандидати на підстаршин мусіли покінчити 2-місячний підстаршинський курс, старшини, до сотників включно, засвоювали собі німецькі методи вишколу й доповнювали військове знання на старшинському курсі, під проводом німецьких старшин.

Стрілець УСС Гандзя Дмитерко (Ратич), роки 1914—1918.

Хоч яка інтенсивна була праця, хоч які великі вимоги ставлено до стрільців та інструкторів, завдяки зразковому порядкові й раціональному поділові праці, всім залишалось доволі часу на відпочинок і розвагу. Тимто можна було між новобранцями повести й доволі інтенсивну національно-освідомну працю. При Вишколі був курс для неписьменних, курс німецької мови, уладжувано виклади з історії й географії України, гутірки на політичні й суспільні

Сотник др. Никифор Гірняк.
Командант коша У. С. С.

теми, тощо. Тимто з рядів Стрілецтва виходили не лише добрі вояки, але і свідомі українські громадяни, щирі патріоти.

Ця майже дволітня школа під умілою, досвідною рукою німецьких мілітаристів, виробила стрілецький стяг на добірну боєву одиницю. Її пройшло яких 7.000 людей. З неї вийшло також чимале число добірних інстукторів, старшин і підстаршин. Для пацифістично настроєної галицької вітки українського народу був це великий добуток. Шкода, що в визвольних змаганнях не вжито цього добірного стягу для організації й вишколу українських армій.

Кіш У. С. С. Кожний австрійський полк мав у запіллі «кадру» — доповняючу формацію. В кадрі збирались новобранці та виздоровці. Там їх вишколювали, чи перешколювали й посилали в поле для доповнення полків. Там «висуджували» (звільняли зі служби) неспосібних до воєнної справи. Нарешті в кадрі вели евіденцію всіх приналежних до полку.

Лєґіон У. С. С. спершу своєї кадри не мав. Не мав її офіціяльно, бо насправді в Ґоронді та у Страбичеві залишилось після виходу сотень в поле трохи стрільців, нездатних до боєвої служби й кілька старшин. Після перших боїв у Карпатах та після зимового карпатського походу, в стоянці стрілецької кадри збиралось що раз більше таких, що потратили здоровля, що поверталися з лічниць після недуг і ран та нарешті таких, що з еміграції зголошувались у ряди Стрілецтва. І так повстав силою подій завязок Коша У. С С., збірний пункт нових добровольців, виздоровців і воєнних інвалідів, що не могли вернутися додому. Він, хоч непризнаний ніким, сповняв для Лєґіону У. С. С. ту саму ролю, що кадри австрійських полків. Формальне, себто урядове існування Коша датується від 14. березня 1915. р., коли вийшов перший наказ верховного командування армії про реорганізацію У. С. С. Тоді Кіш У. С. С. дістав урядову назву «Доповняльна сотня» У. С. С. (Ersatzkompagnie d. Ukrainischen Legion). На її команданта призначили сот. дра Никифора Г і р н я к а, що і мав цей уряд до 1. XI. 1918. р. Його помічником був призначений сот. Теодор Р о ж а н к о в с ь к и й.

Кіш У. С. С. був подібно зорганізований і виконував ті самі обовязки, що й кадрові формації австрійських полків. Лише його зверхником являлось не міністерство війни, а команда XXV. корпусу та його осідком був усе етап, прифронтова смуга цього корпусу. Тимто стоянки Коша У. С. С. раз-у-раз змінялися, залежно від пересуву боєвого фронту.

Кіш поділявся на кілька відділів, цього вимагала його різна праця.

Е в і д е н ц і й н а   к а н ц е л я р і я — провадила списи всіх

приналежних до лєгіону. Всі вони були вписані до т. зв. головної евіденційної книги, яка, на жаль, у Києві пропала.

У відділі новобранців — збиралися новоприбулі новобранці; він був до осени 1915. р. рівночасно вишколом. Коли влітку 1916. р. справи вишколу відділено від обовязків Коша, цей відділ гуртував нововибранців лише переходово.

У відділі виздоровців — гуртувалися переходово висудженці, інваліди й ті, що після ран або недуг потребували довшого відпочинку.

При Коші існував захист для недужих. Лікарями Коша були др. Іван Рихло, др. Кость Воєвідка в 1914. р., др. Володимир Білозір 1915. р. і 1917. р., др. Володимир Щуровський 1916 р. Порядку у стоянці Коша пильнувала стаційна команда з малим відділом польової жандармерії.

Всіма господарськими справами, нераз дуже чисельного Коша, завідував харчовий старшина та ліквідант (рахунковий старшина).

Найбільше праці, труду й заходів завдавала команді Коша справа бранки новобранців. Лєгіон У. С. С., як добровольча організація, мала право вербувати лише тих, що не були обовязані до воєнної служби, себто юнаків до 18 літ, старших людей понад 50 років і немічних. Очевидячки, що коли б Кіш не подбав був різними лєгальними й нелєгальними способами дістати до рядів лєгіону здатних воювати людей, він був би умер природною смертю так, як цього собі бажав полк. гр. Лямезан, начальник булави XXV. корпусу; або в найкращому разі був би перемінився на якийсь відділ до легкої служби поза фронтом, чи в запіллі. Але, хоч труднощі щодо набору новобранців були величезні, лєгіон не то що не згинув, але все мав потрібний запас людей. До У. С. С. зголошувались раз-у-раз молоді й поборові люди самі, безпосередньо після звільнення нових частин Галичини, або з місць, у яких стояли частини У. С. С.; крім цього, працювали постійно вербункові і збірні станиці, які теж різними способами добували собі право праці. Ролю вербункового апарату сповняв кожний стрілець, що появлявся дома, чи в рідних околицях. Таким чином до початку 1917. р. назбиралося в евіденційній книзі понад 7.000 добровольців.

Перше доповнення до лєгіону дали табори інтернованих у Вольфсбергу і Фелітієнталю взимі 1915. р. Далі з поступом офензини приплив добровольців раз-у-раз збільшався.

Вимоги австрійських приписів, з якими команда Коша мала чимало клопотів, обходила різним способом; поборових вписувала, як зголошених перед війною, чимало ховала перед комісіями або нарешті призначувала для них молодший вік. Із цього приводу команда Коша мала нераз клопоти і тяганину, а то й дисциплінарні доходження. Признаних військовою владою поборових станиць було в Галичині 2 — у Львові, Станиславові і на Волині 3.

Із них найбільше добровольців звербувала станиця в Станиславові (комендант чет. др. Михайло Новаківський). Збірна станиця у Львові — її комендантом був сот. др. М. Волошин — дала теж чимало новобранців.

Зате комісаріяти У. С. С. на Волині, з яких найкраще працював комісаріят у Володимирі Вол. під проводом чет. Миколи Саєви-

«Пресова Кватира» У. С. С., в полі, весною 1916. р.
Від ліва: пхор. Р. Купчинський, чет. І. Іванець, стр. В. Оробець, дес. В. Дзіковський †, пхор. Л. Лепкий, пхор. Т. Мойсейович †.

ч а, сповняли головно ролю культурно-освітніх станиць. Вони оснували понад 50 народніх шкіл і вели національно-освідомну працю.

Пресова Кватира і Боєва Управа. Своєрідною формацією У. С. С. являлись літературно-мистецькі гуртки, що повстали в полі, Коші і Вишколі і прозвали себе Пресовою Кватирою. До гуртка в полі належали м. и. такі молоді поети і літерати: Роман К у п ч и н с ь к и й, Лев Л е п к и й, Іван Б а л ю к †, Василь Д з і к о в с ь к и й †; мистці — Іван І в а н е ц ь, Осип К у р и л а с, Лев Ґ е ц, Юліян Н а з а р а к † та Осип С о р о х т е й; музик, орудник орхестри У. С. С., Михайло Г а й в о р о н с ь к и й та світливці Теофіль М о й с е й о в и ч † і Василь О р о б е ц ь.

В пресовому гуртку Коша працювали м. и. літерати д-р Осип Н а з а р у к та Микола Г о л у б е ц ь, Юра Ш к р у м е л я к (поет), музик Антін Б а л а н д ю к і світливець Микола У г р и н-Б е з г р і ш н и й.

Завданням цих гуртків було зберегти традицію У. С. С. І дійсно всі тривалі памятки з життя і праці У. С. С., що залишилися в літературі, споминах, пісні, музиці, штуці і фотографії, завдячуємо творчості членів Пресової Кватири. Також стрілецький однострій і прапор дістав леґіон У. С. С. головно завдяки проєктам і заходам її співробітників (Л. Лепкого та І. Іванця).

Всій праці пресових гуртків помагала матеріяльно і морально Б о є в а У п р а в а у Відні. Коли з реорґанізацією У. С. С. в березні 1915. р. від завдань Боєвої Управи відпали теж формально справи військового характеру — фактично первісну провідну ролю, як ґенеральна булава, втратила з переїздом У. С. С. на Закарпаття,— тоді вона взялась головно за пропагандивно-харитативну працю, видала кілька публікацій про У. С. С., багато листівок, різних

відзнак, уладжувала виставки та зберігала памятки, головно твори мистецтва і світлин. Очевидно Б. У. залишилась і надалі експонентом справ У. С. С., головно політичного характеру, на запілля. Провідником і душею цієї широкої і важної праці був проф. Іван Боберський.

Загальна характеристика. Нераз в історії українського народу, у хвилині, коли східнім землям загрожувала небезпека впадку, їм на допомогу приходили західні українці, культурною, чи збройною інтервенцією. Так воно й було на порозі XX. в. В часі, коли Наддніпрянщина пропадала в московській неволі, південньо-західні українці збудували забороло культурного й політичного відродження нації. Його завершив збройний виступ української молоді на початку світової війни.

Мала це була жмінка, що станула до нерівної боротьби з могутньою Росією; дрібна краплинка у бурхливому морі світових змагань, але сильна своїми ідеалами й готовістю на жертви.

В чотирилітній борні виробилась вона на першорядну боєву одиницю, яку і влада цінила і вороги шанували. Її існування було найнадійнішою сторожею політичних прав галицьких українців, а її праця і змагання найкращою пропагандою ідеї збройної боротьби за незалежність нації. Вже в 1917 р. частина У. С. С. станула на допомогу Центральній Раді, в 1918 У. С. С. започаткували листопадовий зрив, щоб зєднати ввесь український нарід до боротьби за Українську Державу.

Чертина походів У. С. С. в Галичині від 1914. до 1918. р.

ВІЙСЬКОВІ СИЛИ ЧАСІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Написав *Зенон Стефанів,* б. хоружий У. Г. А.

5. Початки українського військового руху

З тюрми народів на волю. Вже після двох років світової війни опинилася царська Росія над берегом повної економічної руїни. Почалося голодування серед бідніших верстов людности, а до того ще й поразки на фронті, нездарність, корупція та зрадництво кермівних кол Росії поширювали загальне невдоволення.

Україна ще більше відчувала на собі тягар самодержавно-царського режиму, бо тут до загального гнету долучався ще й нечуваний гніт національний. Із вибухом війни, російський уряд повів страшну нагінку на український національно-культурний рух, що за революції 1905-6. років трохи був відродився. Вже на початку війни знищено всякі прояви українського національного життя. Позакривано останні «Просвіти», заказано всю українську пресу, навіть хліборобського та кооперативного змісту. Рівночасно із знищенням української культури в Наддніпрянщині російська влада повела ту саму роботу і в Галичині, що в тому часі її окупували російські війська.

Вже навіть перед самою революцією царська влада скріпила ще свої репресії, між иншим тоді відбувся голосний судовий процес проти шістьох селян, організаторів катеринославської «Просвіти». Розуміється, що такі утиски викликали ненависть до уряду навіть і в напівсвідомих українських масах.

Дня 8. березня 1917. р. почалися в столиці російської імперії в Петербурзі революційні повстання робітництва. Криваві бої між робітництвом і революційними військовими відділами з одного боку, та урядовими військами, поліцією й жандармерією з другого, тяглися пять днів і закінчилися повною перемогою революційних військ. Лєйб гвардійські царські полки волинський, семенівський, єгерський та ізмайлівський, що складалися майже виключно з українців, вислані до ліквідування повстання, перейшли на бік революційних повстанчих відділів та причинилися до перемоги революції. Цар зрікся престолу, царський уряд заарештовано, настала нова революційна влада «Тимчасовий Уряд» із кн. Львовим на чолі.

Із революцією в Росії на Україні піднявся могутній національний зрив. Пробудилася приспана довголітньою неволею національна свідомість українського громадянства. По всіх місцевостях України, де тільки були українські сили, виростали культурно-освітні товариства, народні та середні школи, громади, читальні, бібліотеки, почали масово появлятися українські книжки та часописи.

Дня 17. березня 1917. р. за почином Товариства Українських Поступовців (Т. У. П.) основано в Києві український національно-культурний й політичний осередок Українську

Центральну Раду під головуванням проф. Михайла Грушевського, що повернувся зі заслання. Дуже скоро зросла популярність Центральної Ради в широких українських масах, що відносилися до неї з надзвичайним довірям, уважаючи її своєю провідницею та заступницею.

Початки українського військового руху в російській армії. З вибухом світової війни, російський уряд змобілізував на Україні майже все здатне до зброї чоловіче населення. Тимто й революція застала в рядах армії велику частину активного українського елементу. Зараз після упадку царського режиму українські вояки проявляють тверду волю до організації на національному ґрунті. По всіх просторах російської держави, де стояли в більшій чи меншій мірі зложені з українців військові частини, в запіллі й на фронті, на Україні, в Московщині, на Сибірі й на Кавказі почато організувати українські військові комітети, громади, клюби, а пізніше й окремі українські відділи. Військовий український рух виявив себе стихійно в парі з усім українським відродженням. Вояцька маса в численних постановах і резолюціях ставила домагання, щоб усі військові частини, які стояли на Україні, набирали з українців, та щоб українські відділи зпоза української території негайно перевести на Україну. Дуже багато причинилося до національного пробуду військових мас нижче українське запасове старшинство, що складалося в великій частині з національно свідомого народнього вчительства, студентства та кооператорів. Військові віча, маніфестації та свята, що відбувалися по різних стоянках на фронті та гарнізонах,розбуджували та підсилювали національну свідомість салдатів-українців.

«Почалася робота» — пише один із учасників того військового руху — «що раз більше розпалювалося національне хотіння в тисячах вояцтва. Рівночасно з цим почалася й боротьба з москалями, що відразу вороже поставилися до українського руху. Всіма силами старалися вони заагітувати українських вояків ідеєю «єдиного революційного фронту». Та не згаряча приймав уже вояк-українець ці слова. Його всеможньо опановувало вже тільки одне слово — Україна,— хоч і не знав він ще дійсного змісту цього слова. Постійно відбувалися лекції, на яких підкреслювано нашу окремішність від москалів та впоювано українську історію».

Проти українського визвольного руху у війську поставилися відразу вороже російська революційна демократія, вище військове командування та різні армійні, дивізійні та полкові революційні комітети, зложені переважно з москалів.

Постійним конфліктам, непорозумінням та образам з боку москалів, що викликували велику активність серед українських військових мас, український військовий рух завдячує свій буйний розвиток у пізніших місяцях революції. Згодом, осередком українського військового руху стає Київ, де повстають українські військові організації та формуються перші національні військові частини.

Українські військові організації в Києві. За почином поручника Миколи Міхновського, першого ініціятора українського військового руху, відбулися 22. березня 1917. р. перші збори українських старшин і вояків київської залоги. Ці збори ухвалили післати ме-

моріял до Тимчасового Уряду в Петербурзі з домаганням автономії України та вважати себе за Тимчасову Українську Військову Раду до часу, доки не повстане українська верховна військова установа.

Дня 29. березня скликано ширшу військову нараду залоги Києва й його околиць. Головою тієї наради вибрано полк. П. Волошина, а до президії ввійшли сот. О. Сахно-Устимович, пор. М. Міхновський та хоружі Гоц і Лукіянів.

Професор Михайло Грушевський. Президент Української Народньої Республики.

На нараді обговорено справу організації українського військового клюбу та творення українського війська. Постановлено негайно відкрити в Києві, як окрему українську військову організацію, Український Військовий Клюб ім. гетьмана П. Полуботка. Після промови М. Міхновського, принятої з великим захопленням, ухвалено одноголосно приступити до «негайної організації власної національної армії, як могутньої своєї мілітарної сили, без якої не можна й подумати здобуття повної волі України», та постановлено розпочати організацію українських добровільних полків усіх родів зброї, а першому полкові надати назву — Перший Український Козачий ім. гетьмана Б. Хмельницького полк.

Міхновський з фаху відомий харківський адвокат, зо своїм помічником сот. Ганом, зорганізував за тиждень Військовий Клюб ім. Полуботка, самий уклавши для нього статут. Клюб мав право відкривати свої філії по цілій Україні. Метою товариства було на підставі § 3. статуту «гуртувати в одній сімї вояків, лікарів і військових урядовців української народности». Рада Клюбу видала в тисячах примірників відозву до вояків-українців, із закликом обєднуватися в окремі національні громади і підготовляти для дальшої боротьби за повну свободу Україні. М. ин. у відозві було так: «Памятаймо, що на нашій землі стоїть упертий ворог і напружує останні сили, щоб прибрати до своїх цупких рук усю Україну. Товариші браття! Не даймо України нікому! Полита кровю славних козаків-запорожців, вкрита в цю війну горами нашого трупу — нехай встане вона до свойого життя! Товариші українці! Єднайтеся у свої українські гуртки! Єднайтеся з думкою про волю України, про її козацьку силу»!

Рівночасно з Військовим Клюбом ім. Полуботка закладено Український Військовий Організаційний Комітет, що мав організувати українські військові частини, залишаючи

ідеольоґічну частину орґанізації національного руху серед війська Клюбові. У склад Комітету ввійшли полк. Глинський, полк. Волошин, пор. Міхновський і хор. Павелко.

Військові віча, маніфестації та організації. Перша українська маніфестація відбулась в Петербурзі дня 25. березня ст. ст. 1917. р. Петербурзькі українці святкували того дня свято «перемоги революції» й роковини смерти Т. Шевченка. В маніфестації взяло участь понад 20 тисяч війська петербурзької залоги під жовто-блакитними прапорами. На чолі військових частин їхав конвой колишнього царя, зложений із кубанських козаків-чорноморців — з українським січовим прапором та бунчуками. Маніфестація ця зробила велике враження на московське столичне суспільство. Про неї заговорили всі газети, поміщуючи спеціяльні статті про українські справи.

В Києві відбулася теж величава українська маніфестація дня 1. квітня. Більш ніж 100 тисяч людей узяло в ній участь, між ними 30 тисяч війська київського гарнізону.

На видану Військовим Клюбом відозву до військових відділів, із закликом обєднуватися в окремі українські громади — відгукнулися українські вояки на фронті і в запіллі. По різних гарнізонах на Україні і в Росії відбувалися українські віча та повставали військові товариства.

З початком квітня основано Український Військовий Клюб у Москві, що 7. квітня зорганізував 10-тисячну українську військову маніфестацію, 8. квітня відбулося військове віче в Тернополі, а 9. квітня в Коломиї[1]). На вічах ухвалено домагатися автономії України з прилученням до неї Галичини й Буковини. В Києві 10. квітня відбулося віче, на якому ухвалено «домагатися організації української національної армії з усіма родами зброї, а першим кроком до цього — відділення на фронті всіх українців в окремі національні частини з українським старшинством; а в запіллі формування чисто-українських полків». У половині квітня відбулося кількатисячне військове віче в Харкові. Дня 26. квітня віче вояків-українців 228. піх. полку в Катеринославі домагається автономії України, а на святі 1. травня ввесь катеринославський гарнізон виступив під жовто-блакитними прапорами.

Українські військові громади повстають при команді Західнього Фронту та при команді 5. російської армії. В квітні утворилася на чолі зі Симоном Петлюрою Українська Фронтова Рада для військ західнього фронту. На початку квітня основано в Одесі під проводом військового лікаря І. Луценка, відомого українського діяча, Військову Раду, яка 26. квітня дала почин до створення Одеського Українського Військового Коша, на зразок київського Військового Клюбу.

Перший український полк. Український Військовий Організаційний Комітет почав на початку квітня заходи в справі утворення першого українського військового стягу. Одначе він відразу стрінувся із спротивом вищої військової влади. До того й російські ре-

[1]) В тому часі східна частина Галичини й ціла Буковина були зайняті ще російськими військами.

Військова маніфестація українізованих частин російського війська у Тернополі в квітні 1917. р.

волюційні комітети виступили дуже вороже проти формування окремих українських військових відділів. На їх думку, це було «нарушення обєднаного революційного фронту» та неможлива річ через технічні умови. Але не треба забувати, що в тому самому часі існували вже в складі російської армії національні військові формації — польський корпус ген. Довбур-Мусьніцького, чесько-словацький легіон та баталіони латиських стрільців. Проти творення українських відділів виступав найбільш комісар, а пізніше й начальник київської воєнної округи, полк. Оберучев, недавній іще політичний емігрант. Він «українізацію штика» називав просто зрадою Росії, а українців що хотіли служити під своїм національним прапором, дезертирами, які не хочуть іти на фронт.

Тимчасом події складалися так, що організація першої української військової частини почалася проти волі й без дозволу російської влади.

Дня 1. травня відбулося на Сирецькому полі в Києві українське військове свято «перших квіток». У святі взяли участь вояки-українці з різних частин київської залоги. Тоді то вояки етапної збірної станиці, що були на святі, передтим якслід підготовані Військовим Клюбом ім. Полуботка, самочинно себе проголосили Першим Українським Козачим ім. гетьм. Б. Хмельницького полком.

В кількох днях переведено організацію полку під проводом перших старшин полку — сот. Путника-Гребенюка, якого й обрано командантом полку, та сотенних командантів — Ярошенка, Дмитриченка, Лукіяненка, Ізбицького та Мичка. Рівночасно сформовано в полку кадри артилерії, кінноти, скорострілів та воєнної інжинерії, щоб пізніше можна було полк розгорнути у дивізію. Полк складався із 16 сотень у силі 3574 людей. Згодом місце сот. Гребенюка заняв покликаний із Симбірська підполк. Юрко Капкан, а решту командного складу доповнило національне свідоме україн-

ське старшинство з російських частин. Цей полк став опорою українського національного руху, завязком військової сили й надавав більшої певности національним здобуткам.

Російські організації, такі, як Рада робітничих та вояцьких депутатів, комітет громадських організацій, студентська Рада й инш. вдарили з приводу сформування першого українського полку на сполох. Вважаючи це небезпекою для фронту й революції, вони домагалися від вищої військової влади, щоб полк негайно розвязати й вислати його на фронт.

Одначе командант південно-західнього фронту ген. Брусілов, що спершу погрожував силою розігнати «дезертирів» — під натиском української національної стихії в війську, дав згоду на формування полку, але тільки — з добровольців. В полку мало залишитися 500 козаків як кадр полку, решта ж мусіла відійти на фронт до своїх частин. Та 18. травня почався 1. Всеукраїнський Військовий Зїзд, який затвердив полк, а всіх записаних до полку, старшин і козаків, постановив уважати за приналежних до полку. Полк одержав від Військового Клюбу ім. Полуботка малиновий прапор з портретом Б. Хмельницького, вишитий черницями Фролівського манастиря, і склав під ним присягу.

Після тримісячного побуту в Києві, полк. дня 8. серпня 1917. р. з наказу Центральної Ради виїхав на фронт. Вночі в часі переїзду першого відділу полку залізницею, на першій за Києвом стації, Пост Волинський, несподівано почали стріляти до поїзду, що ним їхав відділ, московські кирасири й донські козаки, яких полк. Оберучев порозташовував зі скорострілами здовж залізничої лінії. Коли поїзд спинився, москалі під проводом своїх старшин почали бити та вбивати безборонних богданівців, та ще приговорювали «ми вам покажемо автономію». Жертвою цього дикого й ганебного нападу впало 16 козаків убитих і 30 поранених. Нікого з винуватців цього нападу не покарано, слідство припинив самий Оберучев, кирасири й донці стояли далі залогою в Києві. Центральна Рада домагалася від російського уряду, щоб з Києва перенесено кирасирів і донців та звільнено з посади начальника київської воєнної округи Оберучева. Але московський уряд і не думав сповнити жадання Центральної Ради. Аж у часі демонстративного похорону богданівців, коли ненависть українців до Оберучева почала загрожувати заворушеннями — полк. Оберучев уступив, і то навіть проти волі тодішнього російського воєнного міністра Керенського. Богданівці перші заплатили кровю за своє первородство й перші в часі революції склали жертву за визволення українського народу.

Полк перебув на фронті в 10. піх. дивізії до листопаду 1917. р., як один із найкращих боєвих відділів. Було це вже в часі загального розкладу російської армії, коли фронт держали майже виключно українізовані частини.

З кінцем листопаду полк повернувся до Києва, ще майже в повному складі та незабаром узяв участь у війні з Московщиною. Богданівський полк, це — найстарший полк українського війська, що перебув цілу визвольну кампанію до кінця 1920. р. Від квітня 1918. р. полк був у складі Запорозького Корпусу, як 3. Запорозький ім. гетьм. Б. Хмельницького піхотний полк.

Українське народнє свято в 9. російській армії на румунському фронті, уладжене в м. Роман 20. квітня 1917. р.

Українські військові зїзди. Перший Всеукраїнський Військовий Зїзд. Український військовий рух поширювався стихійно на фронті, у фльоті й у запіллі. Українські селяни й робітники у військових шинелях починають уже домагатися, щоб військові частини, зложені із українців, мали національний характер. Стихія розрозсталася спершу неорґанізовано, розкидано. Треба було спрямувати її в якесь правильне річище, тимто Центральна Рада, за почином Українського Військового Орґанізаційного Комітету, скликала на день 18. травня 1917. р. перший Всеукраїнський Військовий Зїзд.

На Зїзд прибуло 700 представників від військових орґанізацій, товариств та частин усіх армій російського фронту, балтійської й чорноморської фльоти та запілля. Зїзд відкрив голова Центральної Ради М. Грушевський, якого й вибрано почесним головою Зїзду. До президії вибрано С. Петлюру — делеґата західнього фронту, М. Міхновського — представника запілля, В. Винниченка — від Центральної Ради та пполк. Ю. Капкана — делеґата Богданівського полку.

Зїзд потвердив ухвали Національного Конгресу, що відбувся 7—8. квітня, та домагався, щоб негайно їх перевести в життя, а саме: Національно-територіяльної автономії України, призначення при Тимчасовому Уряді міністра для справ України й заснування на Україні місцевого орґану, а саме комісаріяту на всі ґубернії, заселені українською людністю. А далі Зїзд зазначив окремою постановою, що «вважає Українську Центральну Раду єдиним компетентним органом, призваним рішати всі справи, що торкаються цілої України та й відносин до Тимчасового уряду».

Щодо українізації армії Зїзд «визнав, за потрібне взятись до боротьби з упадком духової сили армії», ухвалив «негайну націоналізацію армії на національно-територіяльному принципі», а покищо домагався, «щоб виділити частини з українською більшістю». Щодо фльоти Зїзд домагався, «у балтійській фльоті укомплектувати деякі з кораблів виключно командами української національ-

ности, а чорноморську щоб поповнювати й далі виключно українцями». Крім того, Зїзд домагався, щоб в українізовані частини ввести українську команду, відкривати військові школи всіх ступенів, видати українські військові підручники і українським стягам постачати літературу до читалень і для курсів.

Зїзд затвердив урочисто назву першого українського полку, що повстав у Києві та постановив утворити при Центральній Раді Український Ґенеральний Комітет, що ставав провідним органом українського військового руху.

Другий Всеукраїнський Військовий Зїзд — відбувся в днях 18.-23. червня 1917. р., не вважаючи на заборону тодішнього російського воєнного міністра Керенського. На Зїзд прибуло першого дня 1976 делеґатів, які заступали 1.732.442 вояків. У дальших днях число представників зросло до 2500. Делеґати на Зїзд прибули від північного, південно-західнього, західнього й румунського фронту, та ще й від запілля, петербурзької, московської, минської, казанської, двинської, сибірської, терської й туркестанської країни та від балтійської й чорноморської фльоти.

Це була величава демонстрація українського національного руху при дуже піднесеному патріотичному настрою та в атмосфері ворожости до російського уряду. Ще на передодні Військового Зїзду в Києві кипіло, на вулицях відбувалися то великі й малі віча, де пристрастно обговорювано українські справи.

У суботу до пізньої ночі в Педагоґічному Музеї йшло тайне засідання Центральної Ради. На неділю назначено відкриття Військового Зїзду у Троїцькому Народньому Домі.

В 5-ій год. Народній Дім, де відбувалися наради зїзду, був переповнений. Театр ввесь від гори до споду залитий був народом — вояками, офіцерами, матрозами. Одна суцільна маса, густо збита. Головував Володимир Винниченко. Промови й дискусії були дуже палкі, гарячі. Дуже часто чути було голоси за негайним відірванням України від Росії. Нарешті Зїзд ухвалив постанову: «Поставити домагання до російського Тимчасового Уряду, щоб він признав і сповнив жадання Центральної Ради, а Центральній Раді запропонував негайно приступити до твердої орґанізації краю у згоді з національними меншостями» [1].

Ґенеральний Військовий Комітет дав звідомлення про свою працю та орґанізаційні пляни, при чому спинився на всіх тих перешкодах, які доводилося раз-у-раз зустрічати з боку російської військової влади.

Зїзд потвердив ухвалу 1. Військового Зїзду щодо українізації війська та доручив Ґенеральному Військовому Комітетові опрацювати докладний плян переведення українізації. Комітетові доручено ще зайнятися орґанізацією Вільного Козацтва, що почало в тому часі вже вбиватися в силу. Крім цього Зїзд приняв постанову про обовязок українських вояків та військових орґанізацій слухати наказів Українського Військового Ґенерального Комітету і затвердив після доповіді С. Петлюри орґанізацію Комітету, доповнивши його вибором 10 нових членів.

---

[1] Ухвалені резолюції на З'їзді є подані в цілости у З. Стефанова: «Українські збройні сили», ч. 1, стор. 47—48.

Український Генеральний Військовий Комітет.
Між членами Комітету: 1-ий зліва — ген. М. Іванів †, біля нього полк. Віктор Павленко, 5-ий — морець С. Письменний, 6-ий — Симон Петлюра †, 11-ий — полк. О. Пилькевич †.

Рівночасно вибрано на Військовому Зїзді Тимчасову Військову Раду у складі 130 членів, що ввійшли до Української Центральної Ради [2]. На чолі Військової ради стояла постійна президія, до якої ввійшли: стр. О. Гермайзе, хор. М. Врублевський, віст. П. Войтенко, стр. С. Березняк, хор. О. Паливода, пор. П. Куцяк і пор. М. Панченко.

Дня 23. червня, останнього дня нарад 2. Військового Зїзду, Центральна Рада проголосила свій Перший Універсал, що проголошував автономію України. Універсал відчитано вперше на Зїзді. Коли серед урочистої тиші залунали перші слова української державности: «Народе Український! Народе селян, робітників, трудящого люду!..» [3] — ввесь Зїзд, що заповнив був величезну салю театру, підвівся та по відчитанні Універсалу, враз із публикою й кореспондентами часописів, серед небувалої радости та ентузіязму відспівав навколішках Шевченків «Заповіт».

Після 2. Військового Зїзду на всіх фронтах російської армії повстають українські військові фронтові комітети, які скликають армійні, корпусні й дивізійні зїзди й наради, а то й видають українські часописи. І так у Ризі (Латвія) виходить при Військовій Раді півн.-зах. фронту «Український Голос»; на турецькому фронті в Трапезунті появляються «Вісти Українського Військового Зїзду кавказького фронту»; Закавказька Українська Військова Рада, що обєднувала військові організації Тифлісу, Батуму, Ерзеруму й инш., видає «Вісти Закавказзя». У днях 8.—13. жовтня відбувся зїзд військових организацій румунського фронту, а 29. X.—4. XI. український військовий зїзд у Трапезунті. Крім цього, в жовтні були ще військові

[2] Поіменний список подає Д. Дорошенко: «Історія України», т. І., стор. 70, 100—10.
[3] Повний текст в «Замітках і матеріялах до історії Укр. Революції», т. І, стор. 72—74 П. Христюка.

зїзди західнього, північного й південно-західнього фронту; нарешті, в Гельсінґсфорсі відбулися два зїзди військових частин і організацій, що стояли в Фінляндії.

Український Ґенеральний Військовий Комітет. На першому Всеукраїнському Військовому Зїзді, покликано за почином Українського Військового Орґанізаційного Комітету до життя Український Ґенеральний Військовий Комітет, що перебрав провід над усім українським військовим рухом. До першого складу У. Ґ. В. К. входили: Володимир Винниченко, Симон Петлюра, полк.-лік. Іван Луценко, полк. В. Павленко, полк. О. Пилькевич, морець С. Письменний, ґен. М. Іванів, військ. ур. І. Горемика-Крупчинський, пор. Арсен Чернявський, стр. Д. Ровинський, хор. А. Певний, пполк. Ю. Капкан, пор. Микола Міхновський, хор. Ф. Селецький, стр. С. Граждан, пполк. В. Поплавко, хор. В. Потішко і хор. М. Полоз. На Другому Всеукраїнському Військовому Зїзді затверджено орґанізаційний статут Ґенерального Комітету, опрацьований С. Петлюрою та доповнено його склад вибором 10 нових членів: ґен. Л. Кондратовича, пполк. Матяшевича, полк. О. Жуковського, пполк. О. Сливинського, сот. С. Білецького, пор. М. Левицького, пор. П. Скрипчинського, сот. Г. Глібовського, пор. В. Кедровського і стр. С. Колоса.

Такий був склад першої найвищої української військової установи. Більшість членів Комітету не мала високої військової освіти, між ними були і члени зовсім не-військові. Тимто й нелегко було їм, не вважаючи на велику ідейність і патріотизм, справитися з дуже важливим завданням орґанізації нової армії. А проте члени Ґенерального Комітету з невиданим завзяттям забралися до справи творення збройної сили нації, яка вимагала військових фахівців та довгої праці. Цей перший український головний штаб поклав перші підвалини для національної армії, між ним зродився перший плян боротьби з перешкодами, що їх ставила й московська влада й московська демократія українському національному відродженню у війську. Від Комітету вийшов і плян збройної боротьби українського народу за своє визволення та відбудову своєї держави.

Треба мати на увазі всі ті умови, серед яких ішла праця Ґенерального Комітету, ті слабкі на початку українські національні сили, на які спирався Комітет у боротьбі з багатосильнішим ворогом. Усі члени Комітету працювали, не покладаючи рук, й під проводом С. Петлюри, що ввесь час був душею орґанізації українського війська, виконали дійсно муравлину працю.

На чолі Комітету стояла президія з пятьох членів, инші члени мали під своїм оком инші означені ділянки праці. На випадок потреби, то можна було ще членів кооптувати. Після 2. Військового Зїзду внутрішня орґанізація Комітету була така: С. Петлюра — голова Комітету; В. Кедровський — заступник голови й завідувач мобілізаційним відділом; С. Колос — секретар; С. Письменний — член президії й завідувач справами фльоти; А. Певний — член президії й завідувач орґанізацією Вільного Козацтва;

Вояки українізованих частин після віча 1917. р.

В. Павленко — представник при начальному командуванні; О. Пилькевич — представник при головному штабі в Петербурзі; О. Жуковський — представник при ґенеральному штабі в Петербурзі; М. Полоз — представник при військовому міністрі в Петербурзі; П. Скрипчинський — представник при штабі півд.-зах. фронту.

Крім цього, Ґенеральний Військовий Комітет поділявся на такі відділи: 1. аґітаційно-освітній і орґанізаційний, із редакційно-видавничим підвідділом — голова Д. Ровинський; 2. інспекторський (командний склад українських частин) — М. Іванів; 3. мобілізаційний та військової комунікації — В. Кедровський; 4. канцелярія — С. Колос; 5. комендантура Комітету та орґанізація Вільного Козацтва — А. Певний; 6. юрисконсульський відділ — М. Левицький; 7. відділ вишколу — В. Поплавко; 8. комісія спеціяльних служб — Л. Кондратович; 9. санітарно-медичний із ветеринарною секцією — Д. Одрина; 10. військово-інжинєрний — М. Шумицький.

Такий поділ праці залишився до перетвору Ґенерального Військового Комітету в міністерство війни та до оснування Українського Ґенерального Штабу.

Третій Всеукраїнський Військовий Зїзд відбувся 2.-12 листопаду 1917. р. під головуванням Д. Лебединця при співучасти яких трьох тисяч делеґатів фронту, фльоти й запілля. Зїзд витали представники французької, бельґійської й румунської військової місії.

Виголошені на Зїзді промови вказували на велике загострення відносин між російським урядом та Центральною Радою й її виконавчим орґаном — Ґенеральним Секретаріятом. Вже було видко, що проголошення Української Народньої Республики є справою небагатьох днів. Голова Центральної Ради Михайло Грушевський, витаючи Зїзд, висловив надію, що українське вояцтво приступить разом із Центральною Радою до будування самостійної україн-

ської держави. А. М. Ковалевський сказав у своїй промові: «Ви вже знаєте, що Тимчасовий Уряд віддав Ґенеральний Секретаріят під суд і навіть Українській Центральній Раді той уряд загрожує розгоном. Проти нас збираються великі хмари... Підчас Другого Всеукраїнського Військового Зїзду залунали пророчі слова Першого Універсалу: «Ми самі будемо творити своє життя», але вони не справдили наших надій, бо наші провідники стали на компромісовий шлях. Ставаймо тепер на справжній шлях, шлях утворення власними силами Української Демократичної Республіки».

Таксамо представник Вільного Козацтва закликував Зїзд до рішучого чину: «Памятайте ви, члени Зїзду, з якими очима ви явитесь до війська з порожніми руками. Памятайте, що коли Зїзд хоче розїхатися, нічого не зробивши — хай раніше відправить панахиду по Україні. Памятайте ті, що хочете, щоб Зїзд розїхався, нічого не зробивши, що ви оддаєте свій народ на поталу москалям, памятайте, що сучасний мент найзручніший, щоб здобути народові землю й волю. Час настав Україні сказати своє рішуче слово і це слово мусить сказати Третій Військовий зїзд».

У військових справах Зїзд постановив, щоб Ґенеральний Військовий Комітет домагався негайного вилучення на фронті українців у окремі частини та українізації ґарнізонів на території України, призначення Центральною Радою комісарів у всіх українізованих дивізіях, як також заведення українських полків усіх родів зброї. Водночас Зїзд поставив Центральній Раді вимогу, щоб вона на найближчій сесії проголосила самостійну українську республіку.

Чотири дні пізніше Українська Центральна Рада проголосила Третій Універсал, яким проклямовано Українську Народню Республику [1].

В Петербурзі впав тимчасовий уряд, який повалили большевики. По цілій Московщині розгорілася громадянська війна. Україна опинилася поза московським державним центром.

Значення українських військових зїздів у національному відродженні українського народу дуже велике. Правда, практичного переведення зїздових постанов та домагань у військових справах майже не було; вони поза декляративні межі серед тодішнього стану національної свідомости в масах військових не вийшли. Але ж вони давали моральний підтрим Центральній Раді, і то чи не найбільший від усяких инших зїздів, у її політичних домаганнях. Військові Зїзди скріплювали національного духа серед українців-вояків і були до деякої міри показником зросту національної свідомости.

Українська національна стихія, що проявилася у Військових Зїздах, додавала провідним українським колам віри в нашу перемогу та була спонукою до рішучих кроків. Без українського військового руху в формі Військових Зїздів, не було б і чотирьох Універсалів Центральної Ради.

Українізація частин російської армії. Український національний рух у російських частинах. Російська армія, крім москалів, складалася ще й із инших націй, в першій мірі з українців, яких у складі армії було що-найменше чотири міліони. З вибухом револю-

[1] Текст універсалу в «Замітках» П. Христюка т. II, стор. 51—53.

Зміна варти українським відділом в Одесі. Осінь 1917 р.

ції вояки-українці в російській армії починають упоминатися за право на національну окремішність військових частин.

В поодиноких російських арміях, корпусах, дивізіях і полках повстають із вибухом революції українські військові громади, ради й організації. Вони складаються з національно свідомого українського елементу, що зараз-таки, на початку революції, дає почин до великого національного руху — у к р а ї н і з а ц і ї війська. Українізація — це поступовий і пляновий перетвір російських військових частин на українські. За тимчасового уряду українізацію переводили згідно з наказом начального командування, а після большевицького перевороту в Петербурзі, вона набирає вже самочинного революційного характеру.

Український національний рух охопив був майже всі частини російської армії, де служили українці. За час існування російської армії, за дозволом начального командування, зукраїнізовано яких чотири корпуси — 48 піхотних полків, з артилєрією й технічними частинами. Крім цього, повстало багато самочинних формувань, що відокремлювались від російських частин.

Вища російська військова влада ставилася спершу до українізації війська неприхильно. Та, коли виявилося, що українізовані частини добре здисципліновані, що вони самохіть не кидають фронту, як це робили московські — вона почала схилятися до того, щоб українізовано частини, а то й навіть давала почин до дальшої українізації. Так, наприклад, тодішній начальний вожд російської армії ген. Корнілов, запропонував сам ген. Павлові Скоропадському, командантові 34. корпусу, зукраїнізувати цей корпус та перетворити його в 1. у к р а ї н с ь к и й к о р п у с.

Але тодішні провідні чинники відродженої України, занедбали справу віднови українського війська, що так уже поважно почала була проявлятися в формі українізаційного відруху в російській

армії. Від першого дня революції треба було відразу приступити до творення реґулярної національної армії. Та настанова Центральної Ради й українського Уряду була тоді проти-мілітарна, ніхто в маси не впоював потреби збройної сили, всі мали тільки на меті вільну Україну у вільній Росії. До того долучалася ще большевицька аґітація, що находила тоді сприятливий ґрунт у мало національно свідомій ще українській військовій масі. Брак вищого українського старшинства та велика віддаленість від України українських відділів, що здебільша стояли на північному й на західньому фронті, не наладнаний, як-слід, звязок із Києвом — усе це спричинило нарешті впадок національного духа в війську та повне розпорошення українських відділів. А з цього вийшло таке, що з півтора міліона українізованого війська, коли треба було пізніше оборонити українську державу перед наїздником, залишилося тільки невелика жмінка. Всі ті українські полки й дивізії зникали скоріше, ніж відбувалася їх українізація.

Коли большевики почали збройну боротьбу з Україною, дуже багато українізованих відділів проголосило «невтралітет», у багатьох випадках навіть ворожий українській владі; инші знову, пробиваючися на Україну з північного й західнього фронту, тратили свою боєву вартість. Єдиний тільки на всі українізовані частини, відділ полк. Всеволода Петрова, пробився в січні 1918. р. із західнього фронту до Києва, де й брав участь у боях з большевиками та в дальшій визвольній боротьбі. Це один із найстарших кінних полків української армії — Запорозький ім. К. Гордієнка полк кінних гайдамаків.

І. Український Корпус. У серпні 1917. р. почалася з наказу ґен. Корнілова українізація 34. російського корпусу, що складався з 104. і 153. піхотних дивізій, під командою ґенерала П. Скоропадського. Корпус переведено в район Меджибожа, й тут почалося його формування. Старшин і салдатів-москалів виділено до 41. корпусу, а на їх місце прийшли українські частини з инших російських відділів. Корпус дістав офіційну назву: «Перший український корпус». В частинах почалася жвава праця над військовим та національним вихованням, а для старшин улаштовувано спеціяльні освітні курси. Нижчий старшинський склад, що приходив із поповненнями до корпусу, національно свідомий елємент, був духово звязаний з козаками своїх відділів.

Начальником штабу корпусу призначено ґен. Сафонова; комендантом 1. дивізії був ґен. Гандзюк, а начальником булави дивізії полк. Капустянський; 2. дивізією командував ґен. Клименко, з полк. Крамаренком на чолі булави. Функції гарматнього інспектора корпусу сповняв ґен. Акерман.

З кінцем вересня корпус був уже зорґанізований і одержав українські відзнаки — барчики з жовтими смугами на блакитному полі. Мав він вісім піших полків у двох дивізіях та по одному легко-гарматньому полкові на дивізію. Полки 1. дивізії мали спеціяльні назви: 1. київський ім. Богдана Хмельницького піхотний полк; 2. стародубський ім. гетьмана Скоропадського; 3. полтавський ім. гетьмана Сагайдачного; 4. чернигівський ім. гетьмана Полуботка. Командантами полків 1. дивізії були полковники Ма-

Командант Гайдамацького Коша Слобідської України Симон Петлюра зі своїм штабом. Ліворуч команданта сидить Олександер Удовиченко.

євський, Масалитинів, Никонів і Порохівський,— пізніше визначні військові діячі.

У листопаді 1917. р., коли владу в Петербурзі захопили большевики, а в Києві влада перейшла до українців, корпус виступає до оборони Києва перед збольшевизованням II. гвардійським корпусом. Він обсаджує своїми частинами залізничі лінії Жмеринка— Козятин і Шепетівка — Козятин — Христинівка — Вапнярка, розброює ешалони ґвардійців та відправляє їх у Московщину.

Корпус став дійсною реґулярною українською армією, й що раз більше поповнявся добровольцями й сотнями Вільного Козацтва. Треба було за всяку ціну зберегти таку поважну на той час військову силу, але ні влада, ні сам начальник корпусу не виявили тоді потрібної рішучости. Він повинен був перекинути міцно ще зорґанізований корпус до Києва, де був би виконав діло, до якого був покликаний — оборонити й рятувати Україну.

В січні 1918. р. корпус роздроблено на частини та расташовано в Білій Церкві, Бердичеві, Хвастові й Винниці. Тоді командування корпусом перебрав ґен. Гандзюк, якого враз з ґен. Сафоновим в лютому большевики в Києві розстріляли. Через таке розколення сил корпусу, серед моря анархії, меншала з дня на день його чисельність та боєздатність. Під впливом загального безладдя падала дисціпліна і з кінцем січня в корпусі переведено демобілізацію. В лютому корпус перестав уже існувати, а невеличка його частина з полк. Никоновим на чолі, вже після приходу німців, вступила до української армії.

II. Український Корпус. Черговим українізованим корпусом був VI. російський корпус, що стояв на півд.-західньому фронті.

В ньому служили майже самі українці, що завдяки українським військовим радам у дивізіях корпусу, були добре зорґанізовані на національному ґрунті. Під проводом молодих старшин Трохименка, Авраменка, Пилипенка, Уланівського й инш., військові ради вели серед вояцтва інтенсивну культурно-освітню працю, тимто і зберегли на довший час корпус від руйнівничого впливу большевицьких аґітаторів, що їх діяльність на фронті щораз більше поширювалася.

У вересні 1917. р. корпус поділено на український і російський; VI. корпус доповнено москалями, а з виділених українських частин цього корпусу сформовано Другий Січовий Запорозький Корпус, у складі двох дивізій. Командантом корпусу назначено ґен. Мандрику, начальником булави — ппол. Б. Сулківського, командантами дивізій — ґенералів Осецького та Поджіо; інспектором артилєрії був полк. Афанасіїв. Командантами 12 полків корпусу стали здебільша молоді поручники й хоружі, бо вищих старшин-українців в корпусі майже не було.

Для переведення орґанізації корпус мали на фронті змінити та перевести його в околиці Лятичева, але ж тієї зміни він не дочекався, бо не було ким його замінити. Становище на фронті з дня на день гіршало; російська армія, зовсім здеморалізована, стояла вже перед повним розвалом. Та II. корпус залишився таки на позиції й тут орґанізувався далі. Брак досвідчених старшин, формування на фронті, анархія й деморалізація навколо, складалися на те, що корпус мало був життєздатний. А проте він далі повнив дбайливо свою службу, козаки самовільно частин не кидали. Корпусові доводилося ще зводити боротьбу із збольшевиченими російськими відділами. Вислані до Старокостянтинова два полки корпусу, прогнали звідтіль большевиків та зукраїнізували команду 11. армії. З них відправляли окремі виряди до сусідніх московських відділів, де вони привертали лад і не допускали до грабунку населення й погрому старшин.

Після перемиря на фронті, II. корпус мав вирушити до охорони північно-східнього кордону України. Та частини корпусу не дійшли до призначених місць, вони розпорошилися в большевицькому морі, що заливало тоді Україну. Деякі останки частин корпусу ввійшли пізніше до инших нових формувань, але корпус як цілість загинув. II. Січовий Корпус існував недовго, але виконав усе, що серед тодішніх обставин було можливе. Старшини й козаки робили, що могли, щоб довше зберегти існування корпусу, одначе стихійна сила захопила його у свій крутіж та затопила у хвилях безладдя й большевицького потопу.

Инші українізовані відділи. Український Військовий Ґенеральний Комітет, а пізніше й Ґенеральний Секретаріят Військових Справ не перевели навіть реєстрації українських відділів, тому докладно й тепер не можна знати про всі ті частини російської армії, що їх зукраїнізовано. На основі опублікованих досі відомостей про український військовий рух даємо короткий перебіг українізації деяких військових частин:

В 136. піхотній дивізії почався український рух насамперед у 542. піхотному Лепельському полку й поступнево перекинувся до

Військові демонстрації в Києві (коло Думи) після проголошення III. Універсалу Центральної Ради.

инших полків дивізії. Гурт старшин-українців починає освідомну працю поміж українськими вояками. Наладнується звязок між полками дивізії та артилєрією, де було багато українців. Українці творили третину складу дивізії так, що можна було зорґанізувати добрий полк, але до створення окремого українського полку не дійшло. У травні 1917. р., після українського військового зїзду 12. армії в Ризі, праця пішла ще жвавіше — основано військову раду з пор. Мугирем на чолі. На 2. Військовому Зїзді в Києві були теж делеґати з дивізії від 542. полку. Коли почалася українізація XXI. корпусу, старшини-українці перейшли до 33. дивізії цього корпусу, вояки залишилися без проводу, й дальша українізація припинилася.

Дуже сильний український рух панував у 3. піхотній окремій дивізії. Вона складалася з 9., 10., 13. і 14. піхотного полку, з великим відсотком українців. 9. полк почав перший орґанізацію; в ньому основано полкову раду, а згодом, за її почином, повстає й дивізійна рада. Дивізія від початку революції була у звязку з Центральною Радою. У вересні 1917. р. чотири тисячі українців 3. дивізії перейшли без дозволу російської військової влади до XXI. українізованого корпусу.

На українському військовому зїзді в Ризі постановлено зукраїнізувати XXI. російський корпус. З великими труднощами погодилося нарешті на українізацію й командування 12. армії. Доповнення до корпусу надсилали з запасових частин виключно з українців, та і в склад корпусу ввійшли українські відділи з инших російських корпусів. Після большевицького перевороту, не вважаючи на заходи української військової ради 12. армії, зміцнити цей корпус не вдалося, і він не зміг цілий пробитися зпід Риґи на Україну. Лише 175. батуринський полк із корпусу перейшов на Україну й деякий час існував на Чернигівщині.

Український рух у 14. кінній дивізії почався спершу в 14 уланському полку, де було найбільше українців. Командант полку,

полк. Скуратів, відразу прихильно поставився до українізації, а сот. Шульга з иншими старшинами-українцями почав у полку освідомну працю. Спершу зукраїнізовано два ескадрони полку, а пізніше з українців цілої дивізії сформовано кінний полк ім. Шевченка. До полку ввійшли сотні, зложені з драґунів, уланів і гусарів 14. дивізії, а пізніше й кінночтчики з 8. й 17. кінних дивізій, в силі 800 шабель. У січні 1918. р. полк під проводом полк. Скуратова вирушив на Україну, та на Білій Русі большевики полк розгромили, полонених вивезли на Московщину, а полк. Скуратова в Рогачеві розстріляли.

4. стрілецьку залізну дивізію, що стояла на румунському фронті, зукраїнізовано ще в вересні 1917. р., вона зовсім не підпала підо вплив розкладової аґітації та зберегла лад і дисципліну. Коли москалів відослано до инших частин, дивізія складалася виключно з українців та стояла на фронті до березня 1918. р. Коли зважити, що в тому часі війська на фронті майже не було, що російська армія розлетілася ще в грудні 1917. р., то ця дивізія була ще дійсною боєвою силою. В березні, дивізія з українськими відзнаками, у складі чотирьох полків, по три курені кожний, зберігаючи й далі зразковий лад, повернулася до Одеси, де стояла до війни. В Одесі вона пробула до приходу німецько-австрійських військ, але ж українська влада, замісць зберегти дивізію, казала її здемобілізувати...

В листопаді 1917. р. українці 1. піхотного фінляндського полку зорґанізувалися самочинно в Гайдамацький Курінь під командою сот. Пустовіта. До куреня приєдналися українці й инших частин фінляндської дивізії. В курені було 1600 людей піхоти та кінний відділ із 400 шабель. Пробиваючися на Україну з північного фронту, гайдамаки звели ряд боїв із большевиками на Білорусі і здобули Гомель, де знищили большевицьку Че-Ка. Затративши у своюму поході дуже багато людей, сот. Пустовіт привів у січні 1918. р. небагатьох гайдамаків до Києва, які вступили до Богданівського полку.

З 3. кінної дивізії виділився в жовтні 1917. р. український кінний полк, чотирисотенного складу. Для орґанізації цього полку дуже прислужився майбутній повстанський діяч сот. Козир-Зірка. Підчас першої большевицької інвазії полк зовсім розбито в Павлограді на Катеринославщині, а старшин порозстрілювано.

Український рух не оминув і Академії Ґенерального Штабу в Петербурзі, де ще з початком революції, під проводом слухача Академії сот. Якименка утворено Українську Академічну Раду. Закінчивши іспити, українці-старшини вертаються на Україну. Вчасі повороту багато з них большевики порозстрілювали.

Із запасового полку 27. піхотної дивізії сформовано український полк, а з відділів 101., 102. і 103. дивізій виділено при кожній з тих дивізій по одному українському куреневі.

У вересні 1917. р. зукраїнізовано в Києві дві військові школи піхоти, а при інжинєрній і артилєрійській військовій школі зорґанізовано українські відділи. І запасові частини, що стояли в Києві — гарматний дивізіон, інжинєрний полк, телеґрафічна сотня, курінь циклістів та запасовий скорострільний курінь — теж зукраїнізовано.

Проголошення III. Універсалу 20. листопаду 1917. р. В Києві на Софійській Площі. Посередині стоять М. Грушевський і С. Петлюра.

В тому часі повстають теж дуже численні самочинні формування, відокремившись від російських, а не за пляном українізації, наприклад: три полки ім. Шевченка в Москві, Петербурзі й Синявці, два полки ім. Полуботка в Києві і в Ростові, курінь ім. Наливайка в Ст. Стовпці, полк ім. Наливайка в Дарниці, різні гайдамацькі курені та курені «смертників», полк. ім. Ґонти в Гумані, полки ім. Сагайдачного в Києві і Житомирі, полк ім. Мазепи в Саратові, Запорозький полк у Москві та багато, багато инших.

Одначе всі ті відділи скоро зникли, підлягаючи загальному розкладові так само, як і зукраїнізовані корпуси й дивізії. «Всі ці полки», оповідає військовий діяч того часу ґен. В. Петрів,— «що утворилися революційно, а їм нема ні назви, ні числа, були тільки випадковим зібранням людей, яке розкладалося негайно, доторкнувшися української території, бо їх гаслом було — «додому». Так розклався український полк з Москви, який ішов «славити визволення України» та витримав лише одну параду; так зник полк ім. Шевченка, який зібрався проти волі большевиків з частин запасу ґвардії в Петербурзі, якого відтак післали большевики зі зброєю на Україну з гаслом — зробити порядок у буржуазній Центральній Раді. Він зумів лиш «зробити порядок» у складах на Печерську та в момент гострої боротьби за Київ 1917-18 років, тримаючи «невтралітет» — зник, не залишивши в історії навіть дати, коли його не стало».

Російська армія зовсім таки вже розвалилася і українські частини, що з неї вийшли, показалися до боєвих завдань зовсім непридатними. Український уряд не спромігся зорґанізувати нову українську армію й у рішучу хвилину, коли насувалася на Україну большевицька навала, не мав на кому спертися. Понадсилу було жмінці ідейних оборонців, зложених зі самих уже добровольців, спинити московсько-большевицький залив.

6. Озброєні сили Української Народньої Республики

Збройні сили України з початком війни з Московщиною. В часі від березня 1917. до січня 1918. р., себто до проголошення державної самостійности України, повстало було дуже багато українських військових формацій, чи через українізацію, або через самовільне відокремлювання від російських частин. Одначе вже восени та взимі 1917.-18. р. майже всі ці українські відділи, захоплені загальною деморалізацією, розходяться додому, або, розаґітовані большевиками, переходять на їх бік, в найкращому випадку — не виходять поза межі т. зв. невтральности.

В листопаді 1917. р. тодішній український командант київської воєнної округи полк. Віктор Павленко зробив спробу запровадити в українських полках, що повернулися з фронту й стояли тоді в Києві,дисципліну та знищити вплив різних рад і комітетів. Він завів гарний однострій, щоб бодай таким робом притягнути до служби в українському війську. Він мав думку надати цим полкам упривілейоване становище, тимто сформував дві сердюцькі дивізії, на зразок давніх російських ґвардійських частин. У 1. дивізії були полки: імени Хмельницького, Полуботка, Дорошенка й Богуна. Командантом 1. дивізії назначено пполк. Капкана, 2. ґен. Грекова. Рівночасно почалася орґанізація гарматної бриґади ім. Грушевського та полків кінного й інжинєрного.

В січні 1918. р., коли большевики загрожували вже столиці української держави, Український Уряд був майже безборонний. Полки, що мали назви українських гетьманів і діячів, швидко порозклалися, залишилася в них тільки мала частина дійсно національно свідомих вояків. І в цей критичний час Українська Центральна Рада почала шукати підтримку в добровольчих формаціях, міркуючи, що добровольці, які підуть у ряди з чисто ідейних мотивів, будуть кращою обороною Українського Уряду, ніж полки, сформовані з салдатів колишньої російської армії.

На заклик до оборони батьківщини почали зголошуватися добровольці та заповняти ряди національного війська. Багато з них згинуло в нерівній боротьбі, рятуючи той вогонь ідеї української державности, який уже погасав. Тоді повстали нашвидку сформовані такі охотничі відділи, що пішли в бій із большевиками:

Гайдамацький Кіш Слобідської України, створений С. Петлюрою, що й був його отаманом. Сот. О. Удовиченко, пізніший український генерал, виконував обовязки начальника булави коша. Кіш складався з куреня чорних і куреня червоних гайдамаків. В курені чорних були переважно юнаки військових шкіл, головно 2. Військової Школи, а курінь червоних складався здебільша з добровольців — колишніх старшин. Кіш мав у свойому стані: 300 добірних боєвиків, сильно здисциплінованих. Крім двох піхотних куренів, була ще в коші кінна отаманська сотня та гарматній дивізіон на чолі зі сот. Смовським і батерійними старшинами: сот. Хижим (важко раненим в Києві), сот. Лощенком, Савченком і Макарівим та поручниками: Одинцем, Купрійчуком і Висоцьким. Старшинами в коші були сотники: Ви-

Один з кінних відділів Вільного Козацтва.

оградів, Волох, Ляшевич, Шаповал і Шпилинський. Останній привів до коша останки полку ім. Наливайка.

Помічний Курінь Студентів Січових Стрільців, що сформувався зі студентів українського народнього університету, університету св. Володимира, учнів Кирило-методіївської ґімназії й инших ґімназій, гідротехнічної та військової лікарської школи. При відході на фронт курінь мав у свойому складі до 250 стрільців, дуже слабо вишколених. Курінь розгромили геть-чисто московські большевики в бою під Крутами, де згинув і його командант сот. Омельченко.

Галицький Курінь Січових Стрільців, у силі яких 500 баґнетів, з трьома піхотними сотнями й одною скорострільною, під командою полк. Евгена Коновальця.

Курені Вільного Козацтва, що їх зорґанізував із київських українських робітників інж. М. Ковенко. В київських боях узяло участь 16 київських куренів Вільного Козацтва: курінь заводу Ґретера, курінь двірця Київ І., курені — деміївський, байківський, печерський, арсенальний, курінь двірця Київ II., три курені подольські, два шулявські, два лукіянівські і два святошинські. Всі вони були мало-чисельні, налічували разом яких 400 боєвиків.

З кінцем січня 1918. р., вже в розгарі вуличних боїв, прибув до Києва всилі яких 300 людей полк ім. кошового К. Гордієнка. Відділ цей зорґанізував із українців туркестанської дивізії полковник, а пізніший ґенерал Всеволод Петрів. Полк із великими втратами пробився з західнього фронту, через Білорусь до Києва. Полк цей згодом став першою реґулярною кінною частиною української армії.

Український Уряд міг покладатися ще на такі військові відділи, що стояли в Києві: Окремий Чорноморський Курінь, де було яких 150 морців, що майже всі загинули в київських боях, дві військові школи, що налічували яких 500 юнаків, Залізничий курінь, із робітників залізничих майстерень і залізничих урядовців, не більш, ніж 200 добровольців. Автопанцирний дивізіон, з пятьма боєвими автами, під проводом полк. Дістеля, та Гарматній дивізіон двобатерійного складу, сформований полк. Алмазовим.

Крім названих частин, були ще невеличкі відділи, останки полків ім. Хмельницького, Дорошенка, Богуна, Полуботка, Республиканського й инш. Всі ці відділи, коли не рахувати дрібних загонів, порозкиданих по цілій Україні й на початку війни з большевиками порозбиваних і порозпорошуваних, взяли участь, при дуже великих утратах, у боях з московськими наїздниками, погеройськи видержуючи перший ворожий натиск.

Вільне Козацтво. Орґанізація. З початком революції 1917. року зпоміж инших народніх відділів серед українського народу вибивається ще один творчий вияв стихійного національного відродження в формі своєрідньої революційної народньо-військової орґанізації.

Революційні події потрясли основами дотеперішнього життя на Україні. Культурне й економічне життя країни скоро підупадало. Адміністрація, судівництво, міліція, розхитані революцією, вже не функціонували як-слід. Насувався кошмар безладдя і українське селянство саме творить собі засоби охорони ладу й оборони революційних здобутків. Повстає народня орґанізація, що ввійшла до історії українських визвольних змагань під назвою вільно-козацького руху. Цей рух захоплює найбільш розвинений, революційний і національно-свідомий елемент села, що шукає порятунку в призабутих традиціях козаччини. Українське селянство саме орґанізується, саме озброюється й стає на сторожі здобутої національної волі.

Вільно-козацький рух почався спершу в звенигородському повіті на Київщині, за почином селянина села Гусакова С м о к т і я, якому допомагали Ковтуненко й Пищаленко із Звенигородки, обидва з вищою освітою. Вже у квітні 1917. р. кожна волость Звенигородського повіту мала зорґанізований гурт Вільного Козацтва. У половині квітня відбувся у Звенигородці повітовий зїзд представників гуртів Вільного Козацтва, з метою надати вільно-козачому рухові орґанізовані рямки. На тому зїзді запали такі постанови:

1. Вільне Козацтво організується для оборони вольностей українського народу та охорони ладу.

2. Вільне Козацтво є територіяльною військовою орґанізацією, до якої мають право вступати громадяни повіту, не молодші як 18 років.

3. Не можна приймати до орґанізації людей, ворожих українській справі, а також караних судом за карні проступки.

4. Всіма справами орґанізації завідують ради козацької старшини.

5. На командні посади старшина вибирана. Вибрана старшина призначує собі помічників.

Кошовим отаманом звенигородського коша Вільного Козацтва обрано селянина містечка Кальниболота — С. Гризла, в волостях курінними отаманами повибирано: гусаківської — Смоктій, кальниболотської — Гризло, лисянської — Сорока, Тарасівської (керелівської) — Шевченко й княжанської — Шаповал. Кошовий і курінні отамани мали при собі штаби, накладали податок на орґанізацію й дбали про те, щоб здобути зброю.

Сотня 1. полку Січових Стрільців (під командою сот. Бялого) **у Києві в березні 1918. р.**

Із Звенигородського повіту вільно-козацький рух перекидається на сусідні повіти Київщини, а згодом переноситься на Низ, Лівобережжя й на Волинь і стає загальноукраїнським. У серпні 1917. р., крім Звенигородщини, вже були добре наладнані вільнокозацькі орґанізації в повітах: бердичівському, гуманському, київському, канівському, черкаському, остерському, ніженському та борзненському.

Підставою орґанізації була с о т н я, що набиралася з громадян одного села, без означеної кількости членів. Були сотні з 35—700 людей. Сотні однієї волости, що мала кілька сіл, творили к у р і н ь, курені — п о л к, а полки цілої округи обєднувалися в к і ш.

Членами Вільного Козацтва могли бути тільки добровольці в віці від 18 років, та бували ними й люди старші, а то й сивоволосі діди. Вся старшина була виборна. Сотенна старшина складалася з пятьох членів: сотника, писаря, скарбника, хоружого й бібліотекаря. Сотня мала свій прапор та удержувала канцелярію й бібліотеку. Курінну старшину, що складалася, як і сотенна, з пятьох членів, вибирали сотні волости, полкову — курені повіту, а кошову — полки округи. Найближча мета Вільного Козацтва була — виконувати службу громадянської міліції — зберігати лад та обороняти батьківщину й її уряд.

Ґенеральний Секретаріят України бачив у Вільному Козацтві засіб охорони ладу і спокою та ставився до нього з великою увагою. Він затвердив статут Вільного Козацтва, що визначував йому такі завдання: «фізичний та духовий розвиток членів, піддержування спокою у краю, боротьба з дезертирством підчас війни та охорона спокою, життя й майна громадян». Крім того, Вільне Козацтво мало закладати озброєні піхотні й кінні відділи та пожежні сторожі.

В січні 1918. р. справи Вільного Козацтва перейшли від секретаріяту внутрішніх до секретаріяту військових справ. Вільне Козацтво визнано за чисто військову орґанізацію, для кожного

повіту призначено вільно-козацькі кадри — одну піхотну й одну кінну сотню, де мали бути перешколювані вільно-козацькі орґанізації повіту. Вільно-козацькі кадри одержали назву Реєстрове Вільне Козацтво і вони переходили на державний кошт. Завдання їх, крім зазначених угорі, було ще — берегти лад та боротися з анархією.

Загальний Зїзд Вільного Козацтва. Вільно-козацька орґанізація в серпні-вересні 1917. р. дійшла вже до такого розросту, що виринула потреба зосередити справи Вільного Козацтва в одному найвищому проводі. З тією метою відбувся 16—20 жовтня 1917. р. в Чигирині Всеукраїнський Зїзд Вільного Козацтва. На ньому було 200 представників, що заступали 60 тисяч зорґанізованих вільних козаків Київщини, Чернигівщини, Полтавщини, Катеринославщини, Херсонщини та Кубані. Вільно-козацький кіш Херсонщини вже тоді налічував вісім тисяч вояків.

На цьому зїзді вибрано Ґенеральну Раду Вільного Козацтва з 12 членів, і орґанізаційним осередком визначено Білу Церкву.

Членами Ґенеральної Ради стали: тодішній начальник 1. Українського Корпусу — Павло Скоропадський, отаман усього Вільного Козацтва, Кочубей — ґенеральний писар, Полтавець-Остряниця — наказний отаман, Тонковид — ґенер. обозний, М. Левицький — ґенер. суддя, Луценко, Гризло і Шаповал — ґенер. хоружі; Шомовський, Шендрик і Кіщанський — ґенер. осавули.

Зїзд звернувся до українських громадян із відозвою, в якій зясовувано цілі й завдання орґанизації і закликувано приступати до орґанізації.

З кінцем жовтня 1917. р. почали відбуватися в кожній окрузі вибори кошової старшини, появився вільно-козацький щоденний часопис «Вільний Козак» під редакцією Модеста Левицького. В Білій Церкві основано інструкторську вільно-козацьку військову школу, де мали виховувати старшин і підстаршин для вільно-козацької армії.

Вільне Козацтво в боротьбі з московськими большевиками. Взимі 1917.—18. р. Вільне Козацтво починає у своїх повітах боротьбу з большевиками, ставляючи їм скрізь збройний опір. У вільно-козацьких районах не погасало національне життя навіть і в часі московської окупації. І коли вже большевики заняли були Київ, то Звенигородщина залишилася нездобутою твердинею аж до повороту української влади.

Проти большевиків виступило 20 тисяч озброєного Вільного Козацтва Звенигородщини й сусідніх повітів. Найкраще зорганізовані та озброєні були гусаківський, тарасівський, козацький і кальниболотський курені.

В тому часі приїздить на Звенигородщину пізніший український ґенерал, сам родом ізвідтіля, Юрко Тютюник враз із кількома старшинами. Вони привезли зі собою з Києва ваґон зброї й амуніції та взялися запроваджувати військовий лад у вільно-козацьких орґанізаціях. Ю. Тютюника вибрано кошовим отаманом звенигородського коша й під його проводом Звенигородка стає

Гарматний відділ Січових Стрільців у Києві.

орґанізаційним військовим осередком обєднаного Вільного Козацтва Київщини й Херсонщини.

В лютому 1918 р. звенигородський кіш починає переводити боєві операції. Спершу роззброює гарматні частини II московського ґвардійського корпусу та відбирає дві тисячі коней і сідел від 6. і 7. драґунського полку. В районі залізничої стації Бірзула розгромлює геть-чисто, після цілоденного бою та з великими втратами, частини 18. збольшевизованої російської армії. В нічній атаці брали участь найкращі вільно-козацькі курені Звенигородщини, Черкащини та Єлисаветщини, під командою курінних отаманів Бондаря, Водяного й Кульчицького,— з власною артилєрією й кіннотою.

До повороту українського війська Вільне Козацтво сильно тримало територію, що сягала Дніпра та обхоплювала залізничі лінії: Знаменка — Помішна — Христинівка — Канів.

Про Вільне Козацтво писав м. инш. тодішній головний командант московсько-большевицької армії в «Ізвєстіях В.Ц.І.К.» ось що: «Революційна російська армія пройшла Україну, змітаючи на своиому шляху все, що мало ознаки буржуазно-шовіністичного сепаратизму. На Україні зустрінули ми ориґінальну організацію буржуазної самооборони. Особливо дався взнаки звенигородський повіт, де український шовіністичний націоналізм збудував собі фортецю в формі т. зв. «Вільного Козацтва». Ця орґанізація не тільки не допустила нашої влади в повіт, а навпаки, сама перейшла до наступу і цим заподіяла чимало шкоди нашим військам. Мені дуже шкода, що мені не довелося зруйнувати це гніздо, потопити в калюжах крови тих, що посміли підняти руку на червону армію».

Під натиском німців Український Уряд запорядив демобілізацію Вільного Козацтва. Вільно-козацькі відділи розформувалися, але перейшли в нелеґальний стан, зберегли дуже багато зброї і брали якнайактивнішу участь у повстаннях проти гетьманської влади й німецької окупації. А в пізнішому часі, в рр. 1919-

23., люди, виховані в орґанізаціях Вільного Козацтва творять нову силу в боротьбі за незалежність — в формі великого селянського повстанчого руху.

Початок реґулярної армії. Запорозький Корпус. Дня 9. лютого 1918. р., після десятидневних запеклих боїв українська армія залишила Київ, під напором переважних ворожих сил. Уряд, під охороною Галицького Куреня Січових Стрільців, подався до Житомира, а инші військові відділи розташувалися в районі містечка Ігнатівки. У невеликій у тому часі українській армії, що начислювала яких три тисячі вояків, перетомлених безупинними боями, переведено докладну реорґанізацію. Армія складалася тоді з усяких окремих військових одиниць та штабів частин, яких уже не було. Всі відділи були дуже маленькі складом, деякі налічували всього по кілька людей. Так наприклад, Богунівський полк мав 8 козаків, Полуботківський — 5, Наливайківський — 21, Сагайдачного — 6, Богданівський — 120, Дорошенківський — 80.

На скликаній нараді командантів окремих частин порішено всі відділи обєднати в одну збірну частину. Утворена таким чином нова військова формація дістала назву Окремий Запорозький Загін. Команду Загону обняв ґен. Прісовський, що поділив його на три курені — два піхотні й один кінний.

З того часу українське військо набирає вже прикмет правильної армії.

І. куренем командував полковник, пізніше ґенерал О. Загродський. До цього куреня ввійшли останки Богданівського і Дорошенківського полку, залізничого куреня та вільно-козацькі добровольці з околиць Києва. На чолі II. куреня стояв полк. П. Болбочан, що був і заступником ґен. Прісовського. На курінь той склалися останки полків ім. Полуботка, Богуна, Наливайка, Республиканського, юнаки військових шкіл і старшинський відділ ґен. Прісовського.

Полк. ґен. булави В. Петрів командував III. куренем ім. К. Гордієнка, до якого ввійшла кіннота Гордієнківського полку.

Гайдамацький Кіш Слобідської України, до якого ввійшли теж Вільні козаки інж. Ковенка, залишився покищо окремою частиною. З артилєрії, теж порозкиданої передтим по різних частинах, сформовано гарматний дивізіон, три батерійного складу, під командою полк. Алмазова.

Після повороту української влади до Києва, на початку березня 1918. р., Окремий Запорозький Загін переформовано в Запорозьку дивізію, що в її складі були три піхотні полки, по одному кінному, гарматньому й інжинєрному полкові та автопанцерний дивізіон. До дивізії приділено тоді й Гайдамацький кіш, що одержав назву 3. Гайдамацького піхотнього полку. Дотеперішній отаман коша С. Петлюра залишив тимчасово військо, а його місце заняв полк. В. Сикевич.

Незабаром ґен. Прісовський завів у дивізії дисципліну та викорінив усе те, що залишилося ще з революційних часів. Дивізія, пробувши в Києві до половини березня, виїздить, дуже добре зорґанізована, на фронт. В тому часі командування дивізією по ґен. Прісовськім, що одержав инше призначення, обняв ґен. Натіїв.

Боєві вправи 1. дивізії Синєжупанників, організованих у таборах полонених у Німеччині. Голоби на Волині в лютому 1918. р.

З кінцем березня 1918. р. дивізія, в часі побуту в Харкові, доповнена добровольцями, наказом військового міністерства поширюється в корпус, із таким складом полків:

1. Запорозький ім. гетьм. П. Дорошенка піхотний полк — командант полк. О. Загродський.
2. Запорозький піхотний полк,— полк. П. Болбочан.
3. Запорозький ім. гетьм. Б. Хмельницького, піхотний полк — полк. Олександер Шаповал.

3. Гайдацький піхотний полк,— полк. В. Сикевич.

1. Запорозький ім. кошового К. Гордієнка полк кінних гайдамаків,— полк. ґен. булави Всеволод Петрів.

1. Запорозький інженерний полк,— полк. Козьма.

1. Запорозький гарматний полк,— полк. Парфенів.

1. Запорозький авто-панцерний дивізіон,— команд. сот. Болдирів.

Запорозький кінно-гірський гарматній дивізіон — командант полк. Алмазів.

Запорозька повітреплавна ескадра з 5 літаками. 1., 2. і 3. Запорозькі піхотні полки і 3. Гайдамацький піхотний полк творили 1. дивізію та мали пізніше виділити із свойого складу другу дивізію. Командантом 1. дивізії призначено полк. Болбочана, що залишився тимчасово й надалі командантом 2. полку, а начальником штабу дивізії — пполк. Генденрайха.

Вже за такий короткий час існування корпус став першорядною боєвою силою й мав усякі дані, щоб стати сильною основою української армії.

Сот.Б. Монкевич, колишній старшина Запорозького корпусу,

так описує окремі частини корпусу: «Богданівський полк був найстаршим полком у корпусі, бо був сформований ще в квітні 1917. р. Він був невеликий складом, але дуже добре виходив із своїх бойових завдань, бо мав гарний добір досвідчених старшин. Тільки один цей полк мав тоді в корпусі власний прапор, на котрому шовком вишитий портрет Великого Богдана, а на другому боці малинового полотнища золотом напис: «1-ий Гетьмана Богдана Хмельницького, козачий полк». Цей прапор, дар Фролівського жіночого манастиря. Богданівці свято берегли й заховують його по сьогоднішній день.

Дорошенківський полк був досить дібраною частиною, але з популярности в корпусі не користав. Особливо не любив його Богданівський полк за те, що в загальній нумерації полків він носив перше число, що по праву належалося Богданівцям, як піонєрам українського війська. Але в цьому Дорошенківці не були винні; з початку уряд не погоджувався мати у Богданівців окрему частину. Ґен. Натіїв пізніше аж виділив їх в окремий полк. Але цей маленький антаґонізм можна пояснити тим суперництвом, яке виявляли ці два полки в своїй бойовій діяльности. Кожний з них хотів бути першим. Недивлячись на це, ці два полки, як двох братів, лучила спільна боротьба, спільні завдання, і вони за цілий час існування Запорозького корпусу не виходили зо складу одної дивізії. Ці полки мали одну матір, бо обидва утворилися й сформувалися в Києві, та були найстаршими полками в цілій українській армії. Вони бачили й весну української революції й добу «керенщини». Вони парадували на Софійській площі при оголошуванні всіх Універсалів Центральної Ради, і вони перші пролили кров за визволення Рідного Краю. Славетна оборона Києва від орд Муравйова в січні 1918. р. увіковічнить Богданівців і Дорошенківців на сторінках нашої військової історії.

Гайдамацький полк, дитина Петлюри, як його називали, мав повне довіря уряду. Гайдамаки, колишній «Гайдамацький кіш Слобідської України», в бою були хоробрі й запеклі, але розпропаґовані й по-антисемітському настроєні. Вони мали свою історію й вели своє існування від оборони підступів до столиці проти банд Муравйова в січні 1918. р. Може, гайдамаки вкінці були б примінились до загального рівня частин корпусу й не вносили б певного дисонансу, коли б не така деструктивна одиниця, як сотник Волох, що власне й був злим генієм цього полку і причинився, далеко вже пізніше, до його згуби.

Найкращою частиною корпусу був 2. Запорозький піший полк на чолі з Болбочаном. Полк був міцно споєний, зберіг кращі традиції російської армії й був національним полком, бо мав патріота командира. Він був найбільшим щодо складу з полків, нараховував на той час до чотирьох тисяч людей, з яких 70—80 % було старшин та інтелігенції. Мав 16 піших сотень, кінну сотню, команду піших розвідчиків, команду наколесників, саперну сотню й сотню звязку з чотою кінних ординарців, дві кулеметні сотні, одну бомбометну та запасну сотню. Решта піших полків мала по вісім піших сотень та стільки ж допомогових сотень, що й 2. полк.

Гордієнківський кін. полк мав кадру ще з революційних часів 1917. р. й орґанізувався при участи комітетів і комісарів, і тому

в його рядах жив дух протестанства й революційности, що й погубило його підчас гетьманату. Командиром його був полк. ґенштабу Петрів, який теж віддавав певну данину революційному часові. Але в бойовому відношенні полк був незамінимий. Він сміло і безстрашно робив глибокі рейди в запілля ворога. Мав гарні, здорові коні і ще кращих козаків. Не дивлячись на це все, полк завсіди потребував ока вищого начальства.

Микола Міхновський. Ініціятор українського військового руху і пропаґатор ідеї самостійної України.

Кінно-гірський дивізіон, яким командував полковник Алмазів, був лялькою в порівнанні з рештою частин корпусу. Найкраще зорґанізований, найкраще виеквіпований і на славу вишколений, він був окрасою запорожців. Дивізіон мав дві батерії гірських гармат і кілька польових. У бій ішов завсіди при Гордієнківцях.

Запорозький гарматній полк мав шість легких і дві тяжкі батерії. Складався полк виключно із старих гарматчиків російської служби і мав визначних старшин артилєристів, як полк. Парфенів, сот. Лощенко, сот. Кузнеців, сот. Ярців.

Інжинєрний полк, зразково поставлений, мав таких військових інжинєрів, як полк. Козьма, полк. Рукін, сот. Єфимів. Автопанцерний дивізіон числив у свойому складі вісім легких і чотири тяжкі броневі машини».

Запорозький корпус і галицький полк Січових Стрільців, не рахуючи Синьої дивізії, яку німці по приході її до Києва роззброїли, були вже чисто реґулярними частинами та творили тодішню цілу українську збройну силу.

В березні-квітні 1918. р. українська армія мала коло 15 тисяч війська, в ньому 12—13. тисяч боєвиків, 9—11. тисяч баґнетів та 2 тисячі шабель, около 60 гармат, 250 скорострілів та 12 панцирних самоходів.

Січові Стрільці. Коли українській державі загрожувала небезпека від московських большевиків, галицькі українці виступають із зброєю в руках у її обороні. В листопаді 1917. р. «Галицько-буковинський комітет» почав формувати з полонених австрійських українців військову частину, що одержала назву — Курінь Січових Стрільців.

13. листопада 1917. р. появилася відозва від «Тимчасової Головної Ради галицьких, буковинських і угорських українців», яка закликала вступати в ряди Січових Стрільців. Відозву цю підписали: І. Лизанівський, Г. Лисенко, Ф. Черник, М. Низкоклон, І. Чмола, Е. Коновалець і Р. Дашкевич.

Багато полонених австрійських українців вписалося до Січо-

вих Стрільців. Вони втікали з різних концентраційних таборів — із Царицина, з Сибіру й Туркестану,— пробивалися крізь збольшевичену Росію, поспішаючи до Києва, щоб тут стати до оборони батьківщини.

З кінцем листопада 1917. р. курінь мав дві чети, як завязок першої сотні. Одначе число людей у тих четах що день змінювалося. Присилані Комітетом до куреня полонені, пробували в ньому кільќа днів, одержували однострої, білизну, черевики й по кількох днях курінь покидали. Спершу чисельний стан куреня був доволі великий, але дійсне число стрільців не переходило 60—80 крісів. З початку якість стрільців куреня була неякнайкраща. Був це елемент здеморалізований революцією, а й тодішній командант куреня, сот. Лисенко, не запобігав деморалізації, не зумів завести в курені дисципліни. Стрільці мітинґували, закладали всякі революційні комітети, настрої Січових Стрільців не різнилися нічим від настроїв по казармах инших здеморалізованих українських відділів, що стояли тоді в Києві. Зпочатку не можна було навіть сподіватися, що Січові Стрільці будуть тим, чим стали пізніше.

Одначе, все те змінилося, коли до Куреня С. С. прибули з Царицина полонені старшини УСС Андрій Мельник, Роман Сушко, Василь Кучабський, Іван Андрух і инші, що взялися за організацію Січового Стрілецтва. Дня 14. січня 1918. р. прибуває до куреня відділ охотників, зорґанізованих Осипом Думіном і Євгеном Скалієм на Криворіжжі з полонених галичан, які працювали на копальнях. Відділ цей із 26. січовиків увійшов до куреня як його друга сотня. Сотню, якою командував сот. Іван Чмола, поділено на чотири чети під командою Петра Пасіки, Федька Мамчура, Івана Вирвича та Осипа Думіна. Сотня ця, формована серед зовсім инших умов, стає ядром формації Січових Стрільців.

Незабаром курінь був уже дуже добре зорґанізований, в ньому запроваджено строгу дисципліну так, що він був першорядною боєвою одиницею.

Куренем командував полк. Євген Коновалець, що провадив головно орґанізаційну працю, а сотнями: першою — сот. Р. Суш-

Похорони вбитих 8. серпня 1917. р. московськими кирасирами на приказ полк. Оберучева Богданівців.

Комендант Синьої дивізії ґен. Зеленський з булавою дивізії.

Козаки 1. дивізії (Синєжупанників).

ко, другою — сот. І. Чмола, запасовою — сот. В. Кучабський, скорострільною — сот. Ф. Черник, гарматньою батерією — сот. Р. Дашкевич. З кінцем січня курінь мав яких 500 боєвиків.

Коли почалася війна з большевиками, Стрільці по геройському боролися в київських вуличних боях, а й боронили доступу до столиці перед московсько-большевицькими військами Муравйова. Січові Стрільці ввесь час охороняли теж український уряд.

В березні 1918. р. курінь Січових Стрільців розгорнувся вже в полк у складі трьох піхотних сотень, одної скорострільної й кінної та двох гарматніх батерій. Комендантом полку був полк. Е. Коновалець, а начальником штабу пполк. А. Мельник. Полк, напередодні гетьманського перевороту, німці роззброїли, а тоді майже всі січовики повступали до 2. Запорозького піхотного полку, де створили один курень під командою сот. Р. Сушка. В. 2. полку пробули січовики до вересня 1918. р., до часу формування в Білій Церкві — Окремого Загону Січових Стрільців.

У рядах Січового Стрілецтва виховався прегарний тип українського вояка, в якому зєдналися найкращі риси наддніпрянського й галицького національного характеру. Пізніше, в 1918-19. роках, окремий загін С. С., підсилений молодими, свіжими та зразково вишколеними новобранцями, стає основою корпусу Січових Стрільців.

Січові Стрільці були загально українською військовою частиною. В їх рядах служили сини всіх українських земель. Боролися вони на всіх фронтах, де тільки Україна вела війну в 1917-21. рр.

Військові формації з полонених. Синя дивізія. З вибухом світової війни в 1914. р., наддніпрянські українські політичні емігран-

ти оснували для пропаґанди ідеї самостійности України орґанізацію «Союз Визволення України». Союз розвинув політичну діяльність у Німеччині, Австрії, Туреччині й Болгарії, а й у невтральних державах. Він мав своїх представників по різних европейських центрах та видавав усякими мовами пропаґандивні твори про Україну.

Найважнішим здобутком діяльности Союзу була праця серед воєнних бранців українців російської армії — у Німеччині та Австрії, праця, яка закінчилася формуванням українських військових частин із полонених. У німецьких і австрійських таборах полонених було до пів міліона українців, хоч свідомого елєменту серед них було дуже мало. «Союзові» вдалося дістати дозвіл, щоб українців поприміщувано в окремих таборах, де «Союз» повів інтензивну працю над їх національним освідомленням. З цих таборів головніші були в Фрайштадті в Австрії та в Раштаті, Зальцведелі й Вецлярі в Німеччині. У квітні 1917. р. повстав у Німеччині окремий табор для старшин-українців у Гановерському Міндені (Hannoverisch Munden),пізніше і в Австрії — в Йозефштадті (Josefov). У таборах були зорґанізовані школи, бібліотеки, читальні «Січі», хори, орхестри, театри, кооперативи, різні курси, секції (національна, соціяльна), братства і т. д. В кожному таборі виходили свої українські часописи: в Раштаті — «Розсвіт», у Зальцведелі — «Вільне Слово», у Вецлярі — «Просвітній Листок», пізніш «Громадська Думка», у Фрайштадті — «Розвага», в Йозефштадті — «Наш Голос». Завдяки культурно-освітній й політичній праці в таборах — серед полонених пробуджувалася національна свідомість, вони перетворюються у свідомих українських громадян. На початку 1917. р. в кожному таборі було вже по кілька тисяч людей, цілком національно свідомих.

Революцію в Росії привитали полонені-українці з ентузіязмом та з увагою стежили за подіями в Україні. Проголошення Універсалів відбувалися в таборах дуже врочисто, полонені збирали навіть гроші на національний фонд, пересилаючи їх через «Союз Визволення України», збирали підписи довіря для «українського уряду» й т. д.

В часі берестейських мирових переговорів німецька та австрійська влада дали дозвіл на орґанізування українських військових відділів із полонених. Українська мирова делеґація в Бересті видала в імени Центральної Ради відозву до полонених із закликом вступати до українського війська.

В половині лютого 1918. р. в німецьких таборах Раштаті, Вецлярі й Зальцведелі вже сформовано кадри двох піхотних полків і вислано до Голобів на Волині для дальшої орґанізації. Тут, на початку березня сформувалася 1. дивізія Синєжупанників (від синьої барви одностроїв: козацьких жупанів-чумарок і штанів),— у складі чотирьох піхотних полків, по 1200 людей у кожному та одного гарматнього полку. Дивізією командував ґен. Зеленський, а командантами полків були: 1.— полк. М. Шаповал, 2.— сот. Малохатка, 3.— сот. Курінний, 4.— пполк. М. Чеховський та гарматнього — пполк. Д. Чижевський.

Рівночасно почалося теж формування і другої дивізії чотирьох — полкового складу в таборах і в Голобах. В Міндені пере-

Сіра дивізія (Сірожупанники) сформована з полонених українців російської армії Австрією. Підчас перегляду. Володимир Волинський 1918. р.

ведено іспити з українознавства між старшинами, якими мали поповнюватися обидві дивізії, але цим старшинам через гетьманський переворот не вдалося виїхати з Міндену.

У квітні Синю дивізію перенесено до Києва. Але не використано цієї збройної сили, що творилася на чужині. Німці перед гетьманським переворотом дивізію роззброїли і здемобілізували, не маючи певности, чи Синєжупанці будуть вірні гетьманському урядові.

Варто згадати ще про невеличку формацію «Січових Стрільців» із українських полонених у Німеччині, що безпосередньо підлягали командуванню «Ober-Ost» на окупованих німцями частинах України (Холмщина, Волинь). Вони пробували в Білій на Підляшші і повнили дозорчу службу для тих синєжупанців-полонених (ходили в одностроях синєжупанців), що вели на Волині й на Підляшші культурно-освітню працю. Командантом цього відділу був поручник Микола Шаповал, теж полонений, командант раштатської Січі. Ці Стрільці видавали в Білій часопис («Рідне Слово», видали й календар на 1918. р.) й теж вели між місцевим населенням культурно-просвітню й освідомну працю. Опісля ці Стрільці злучилися з синєжупанниками й М. Шаповал став командантом одного полку.

Полонені українці з Фрайштадту й инших таборів теж зорґанізували згодом військові відділи. У фрайштадському таборі теж на зразок німецьких таборів, повстала «Січ ім. гетьмана П. Дорошенка», з якої сформовано перший український військовий відділ з полонених в Австрії, як 1. Козацько-стрілецький курінь. Куренем командував сот. Ганжа, а сотнями старшини Байко, Сергієвський, Михальчук і Сич — усі з тересієнштадського та йозефштадського табору.

З кінцем лютого курінь перенесено до Володимира Волинського, де мало провадитися дальше формування цілої дивізії. 2. курінь під командою ппполк. Перлика сформувався з полонених, що працювали в робітничих відділах на Волині, а 3. курінь сот. Яковлева був надісланий з Фрайштадту. В березні з трьох куренів зорганізовано полк. В полку йшла дальша військова підготова та

національне виховання старшини і козаків. З фрайштадського табору приходили свіжі курені. З кінцем квітня полк налічував уже 4 тисячі людей і в травні, вже за гетьмана, тут поширився в 1. Козацько-стрілецьку дивізію, яку називали ще й Сірою дивізією або Сірожупанниками, від сірої барви однострою (сіра чумарка-жупан і сірі штани).

З приходом до влади Скоропадського козацько-стрілецького полку не роззброєно, тимто й дальша орґанізація дивізії, що повстала з того полку, переводиться вже в часі гетьманату.

Вищі військові установи. Улад армії. Першою українською провідною військовою установою, був оснований іще в березні 1917. р., Український Військовий Орґанізаційний Комітет, з полк. Глинським на чолі. За почином Орґанізаційного Комітету, що тісно співпрацював із Військовим клюбом ім. Полуботка, формувалися перші українські військові відділи. Перша військова частина — полк. ім. Хмельницького, повстала заходами Комітету.

Дня 18. травня 1917. р. вибрано на першому Всеукраїнському військовому зїзді — Український Ґенеральний Військовий Комітет, що перебрав від Орґанізаційного Комітету провід над усім українським військовим рухом.

Від листопаду 1917. р. військовими справами завідує Ґенеральний Секретаріят Військових Справ, перетворений із Ґенерального Військового Комітету. В січні 1918. р. стає Ґенеральний Секретаріят Військових справ, після проголошення державної самостійности України, Військовим Міністерством Української Народньої Республики.

Головою Ґенерального Комітету, а відтак і ґенеральним секретарем військових справ був до кінця грудня С. Петлюра. Після уступлення Петлюри, його місце заняв М. Порш.

За Центральної Ради військовими міністрами були: М. Порш, А. Немоловський і полк. О. Жуковський.

В листопаді 1917. р. Ґенеральний Секретаріят Військових Справ установив Український генеральний військовий Штаб. На начальника Штабу покликано ґен. Б. Бобровського, тодішнього голову Української Військової Громади в Двинську,— а на заступників начальника штабу полковників — О. Сливинського та Е. Кільчевського. Ґенеральний Штаб ділився на такі відділи: орґанізаційний — начальник сот. О. Данченко; звязку — нач. полк. Козьма; артилерійський — нач. полк. Пащенко; постачання армії — нач. пполк. Матіяшевич; військового шкільництва — нач. ґен. М. Омелянович-Павленко; загальний — нач. пполк. Пономаревський; воєнно-політичний — хор. Ф. Селецький; воєнно-комісарський — нач. стр. Колос; інспекторат артилерії—нач. ген. С. Дельвіґ та старшина до особових доручень — полк. О. Пилькевич.

В березні 1918. р, новоіменований начальник штабу полк. О. Сливинський перевів организацію генерального штабу. Ґенеральний Штаб складався з двох відділів: першого ґенерал-кватирмайстерства, на чолі з ґен. Дроздовським, воно

кермувало оперативною діяльністю армії, та другого ґенерал-кватирмайстерства, під проводом полк. Какуріна,— займалося орґанізацією армії. Крім цих двох головних відділів, були ще три підвідділи, якими завідували: полк. Мишковський — оперативним, пполк. Колосовський — розвідковим, ґен. Березовський — закордонного звязку.

16. січня 1918. р. Центральна Рада ухвалила закон про утворення народньої армії на міліційній основі. На основі цього закону народня міліція мала творитися для оборони від зовнішнього ворога, дотеперішнє військо мало бути здемобілізоване, а після демобілізації реґулярну армію зовсім касували. Оголошений уже набір та орґанізація інструкторів, що після військової підготови мали б починати вишколювати народню міліцію. З цих зорґанізованих військових інструкторів мали бути сформовані окремі кадрові частини, в яких мали вишколювати за короткий час народню міліцію даної місцевости. Інструкторські відділи обєднувано в трьох корпусах — київському, харківському та одеському.

В січні 1918. р. установлено тимчасовий однострій для українського війська. До часу остаточної демобілізації залишено покищо одяг російської армії з деякими відмінами. Відзнаки роду зброї та число військової частини нашивано в кутах коміра на чотирикутньому паролі з синього сукна. Рід зброї означувано для піхоти — два кріси навхрест, для кінноти — дві шаблі, для артилєрії — два гарматні дула, инші спеціяльні роди зброї відзначувано подібно, як у російській армії.

В тому часі військові ранґи, підо впливом революційних умов, покасовано. Запроваджено тільки відзнаки військової посади, відповідно до виконуваної функції. Посаду відзначувано срібним або золотим паском на правому рукаві, вище ліктя, кутом до гори. Відзнаки посад були для підстаршин: ройовий — один шеврон, центиметер завширшки, чотовий — два, бунчужний — три; для старшини: півсотенний — один шеврон із петличкою над кутом, сотник — один із петличкою і один без петлички під ним, курінний — один із петличкою і два без петлички, полковник — один шеврон зикзаком, отаман бриґади — два, отаман дивізії — три, отаман корпусу — три з петличкою на верхньому куті. Барчики для козаків, підстаршин і старшин були однакові, блакитні із жовтою випусткою. Відзнака на шапку була жовто-блакитна розета, з жовтим коліром у середині.

У квітні 1918. р. військове міністерство та ґенеральний штаб опрацювали новий плян орґанізації армії на основі територіяльного набору. Постійна реґулярна армія мала заняти місце народньої міліції. Українські політичні й військові провідні кола переконалися остаточно, що наймані та випадково формовані добровільні відділи не можуть замінити реґулярної армії. На підставі нової орґанізації війська, українська армія мала складатися із 8. корпусів піхоти та $4^{1}/_{2}$ дивізії кінноти.

Дня 17. квітня військовий міністер полк. Жуковський призначив уже командантів нових корпусів: київського — ґен. Мартинюка, волинського — ґен. Дядюшу, подільського — ґен. Клименка, одеського — ґен. Колодія, чернигівського — ґен. Дорошкевича, полтавського — ґен. Осецького,

харківського — ґен. Вовкобоя і катеринославського — ґен. Васильченка.

Опрацьовано вже основний плян формування та назначено реченець поклику до військової служби на осінь 1918. р. Закладено сітку збірних станиць територіяльних округ та попризначувано повітових та ґуберніяльних командантур.

Одначе Уряд Української Народньої Республіки не встиг уже виконати й перевести в життя наміченого пляну орґанізації нової армії, бо 29. квітня 1918. р., після державного перевороту, прийшов до влади гетьманський уряд, а військова справа опинилася в руках инших людей, ворожих до української держави.

7. Напередодні війни з Московщиною

На шляху до суверенности. Центральна Рада приняла дня 9. червня 1917. р. свій перший Універсал, яким проголошено автономію України. Цим актом вона перебрала на себе обовязки верховної влади на Україні, її виконавчим орґаном став Ґенеральний Секретаріят.

Російський центральний уряд у Петербурзі ставив великі перешкоди в орґанізуванні української державної влади. Алеж, підо впливом революційних подій та української національної стихії, пішов нарешті на уступки й затвердив автономію України в рямках чотирьох губерній. Розуміється, така обмежена автономія не могла задовольнити українського народу. Її принято під примусом, проте перший крок на дорозі до державної самостійности був зроблений.

Українське громадянство виявляло щораз більше ворожости до російського Тимчасового Уряду, щораз частіше падали гострі слова критики на другий Універсал Центральної Ради, за проголошену угоду з російським урядом, який, мовляв, і так покасує всі уступки для України, як тільки закріпиться та устаткує сильну владу в Росії. Ставало ясно, що, здобувши автономію, Україна кінчає леґальну боротьбу за своє національне визволення, що приходить початок збройної розправи з централізмом Московщини, розправи, в якій велику ролю відограли національно-державницький і соціяльно-економічний моменти української революції.

В жовтні 1917. р., в шостому місяці революції, Тимчасовий Уряд не мав уже в руках ніякої екзекутиви, тимто й не сповняв насправді вже влади в Росії. З початком листопаду, в Петербурзі прийшли до влади большевики. В Московщині почалася громадянська війна. Ґенеральний Секретаріят України проголошує дня 3. листопаду зєдинення всіх українських земель Росії під владою Центральної Ради і 20. листопаду 1917. р. Центральна Рада проголошує третім Універсалом Українську Народню Республику, все ще в федеративному звязку з Росією. Та найближчі події спрямувати Центральну Раду на шлях самостійности [1].

Большевицький переворот у Московщині й його наслідки в Україні. Дня 7. листопаду 1917. р. большевики з допомогою голов-

[1] Повний текст Універсалу гл. Христюк: «Замітки і матеріяли» II, стор. 51—53.

Делєгати Української Народньої Республики М. Левітський, О. Севрюк і М. Любинський підписують мирову грамоту. Бересть Литовський, 9. січня 1918. р.

ної Ради салдатських і робітничих депутатів і цілої петербурзької військової залоги заняли столицю Росії, заарештували Тимчасовий Уряд, крім Керенського, що втік до Фінляндії, та проголосили російську совєтську республику. На місце дотеперішнього російського уряду станула Рада Народніх Комісарів із Лєніном-Ульяновим на чолі.

У звязку з большевицьким переворотом у Московщині склалися в Києві важні події. Штаб київської воєнної округи виступив із вірними Тимчасовому Урядові військами проти збольшевизованих військових відділів та українців. Центральна Рада здавала собі справу, що перемога військ штабу рівнозначна з перемогою ідеї єдиної-неділимої Росії. Тимто на першу звістку про переворот у Петербурзі, вона покликала до життя «Краєвий Комітет для охорони революції на Україні», який перед нею був відповідальний.

Дня 8. листопаду Комітет проголосив відозву до населення України, де з приводу большевицького перевороту закликав населення України, «всю революційну демократію — робітництво, селянство та військо — неодмінно згуртувати свої сили для того, щоб зберегти спокій та добрий лад на Україні». Він закликав усю людність до спокою, а всі революційні й демократичні орґанізації обєднатися в місцеві комітети для охорони революції під проводом Краєвого Комітету. В цій відозві говориться між иншим, про територію України, що складається з 9. губерній, з винятком Кубанщини.

Українські большевики, що ввійшли були спершу до комітету, незабаром з нього вийшли, демонструючи проти ухваленої резолюції в Центральній Раді, яка зверталася проти перевороту в Петербурзі та наміреного большевицького повстання в Україні.

На вулицях Києва почалися бої. Станули одні проти одних три сили: прихильники Тимчасового Уряду, зі штабом округи на чолі, українські військові частини й большевицькі відділи. Кілька днів ішли в місті завзяті бої й закінчилися капітуляцією військ Тимчасового Уряду. Штаб округи з ґен. Квєціннським утік тайкома з Києва, большевики стояли ще осторонь, не зважуючись іще захопити владу, тимто вся влада перейшла до Центральної Ради, яка 20. листопаду проголосила самостійну українську республику. В відповідь на це большевики, що мали впливи в робітничих і салдатських радах у Києві і в инших більших осередках України та на фронті, виступили з явною ворожою аґітацією проти Центральної Ради. Нарешті вони підготовили в Києві збройне повстання проти української влади на день 13. грудня 1917. р.

Та українці попередили большевиків. Вночі перед самим повстанням українські відділи роззброїли большевицькі та збольшевизовані частини й до 4. години ранку встигли вислати їх поїздами з Києва на Московщину, зганяючи просто з ліжок залогу арсеналу, 3. і 5. авіопарки, баталіони понтонерів і телєграфічний, важкий гарматній дивізіон, гірську батерію, 524. рязанську дружину і 5. залізничий баталіон. Рівночасно роззброєно й важку артилєрію в Дарниці, за Дніпром. Українські війська захопили 70 гармат, 350 скорострілів, силу різноманітної амуніції та заарештували большевицьких ватажків Л. Пятакова, Ерліхермана, Горбачова й ин.

В обеззброюванні большевиків брали участь Богданівський, Полуботківський, Дорошенківський й Богунівський полки, курінь ім. Шевченка, курінь смерти, кінний полк Вільної України і 114. піхотний полк. Богданівський полк у сутичці з 3. авіопарком мав одного вбитого та шістьох ранених козаків.

Та український уряд не використав як-слід перемоги над большевиками,— він не добачав іще в них поважної загрози для української державности. З наказу уряду большевицьких провідників випущено на волю, й вони далі вели на всяких зборах і зїздах агітацію проти української влади. Ще більше, большевицькі аґітатори домагалися навіть повернення зброї роззброєним большевицьким частинам. Дня 16. грудня відбувся в Києві зїзд большевицької партії України, при участи всього 54. делєґатів. На зїзд приїхали з Петербургу Зіновєв і Рошаль. Зїзд виступав дуже різко проти Центральної Ради, не признаючи її за владу на Україні.

Одночасно з ліквідацією большевицьких частин у Києві, відділи І. українського корпусу роззброїли в околицях Жмеринки збольшевичений II. ґвардійський корпус, що, під проводом большевицької діячки Євгенії Бош, їхав із фронту до Києва на поміч повстанцям. Швидко переведене роззброєння большевицького корпусу врятувало на деякий час Київ від погрому й руїни.

Розвал російської армії. Анархія в Україні. Після невдалого наступу російських військ в липні 1917. р. (офензива Керенського) російська армія, як боєва сила, перестала існувати. Військові

Свято Берестейського мира у Львові 3. березня 1918 р. Святочний похід зібраний на львівському ринку вислухує промов.

частини перетворилися у збройні здеморалізовані ватаги, які треба було чим скоріше розпустити додому. Армії не сила було виконувати завдання оборони держави. Зате вона, підо впливом большевицької аґітації, ставала знаряддям російської внутрішньої політики та пострахом для мирного населення. Потомлені війною та здеморалізовані революцією салдатські маси не можна вже було повести до бою. Великі військові залоги по містах України ставали заборолом большевизму, робили погроми та руйнували нормальне життя. Україна була найближче фронту і вона перша зазнала всіх нещасть від озвірілих салдатських банд, що самовільно покидали фронт. Українські села залили аґітатори в салдатських шинелях, вони закликали не слухати ніякого уряду. Салдатня нищила українські села, грабувала худобу та ввесь селянський дорібок. На Україну насувалася повінь анархії від півночі — з Московщини та з фронту — на штиках мільйонової, розкладеної й розбещеної салдатської маси. Ще йно українські відділи держалися на фронті. Та й вони були майже всі порозміщувані на німецькому й турецькому фронті. На фронті, що проходив через українську територію, стояли переважно московські частини.

В Україні запанувала анархія. Весь державний апарат і орґанізація самоуправи розпались. Сільська й міська міліція була зле зорґанізована, ніхто її не поважав, не боявся, не слухав. Суд не функціонував. Народ сам шукав рятунку й справедливости в собі. Пішла пошесть самосудів. З фронту цілими масами сунули дезертири. Вимучені й розлючені своїми стражданнями в пеклі побоєвища, вони страшною темною силою йшли на країну, забивали

всі залізниці, додавали ще безладдя й часто виливали на неповинних свою лють і свій одчай.

Найтяжче було становище тих повітів Поділля й Волині, що прилягали до фронту. В жовтні салдати, що покинули фронт, погромили міста Остріг та Полонне на Волині. Комісар Лятичівщини на Поділлі, у звідомленні Ґенеральному Секретаріятові про становище в повіті, заявив, що «перехід війська є рівнозначний з татарським наїздом; в повіті знищено все — засіви, худобу, птицю, випущено воду із ставів, зруйновано оселі; салдати насилували жінок; в околицях, де перейшло військо, зосталися по селах чорні обгорілі стовпи».

Серед таких незвичайно важких обставин, під загрозою большевицьких повстань у краю та зовнішньої інвазії, серед загальної анархії, українському урядові довелося орґанізувати лад і адміністрацію в великій країні. Центральна Рада не мала вже змоги перевести орґанізації державного життя на Україні, бо не мала на свої послуги більшої збройної сили, яка могла б очистити Україну від анархічного елєменту та не допустити на українську землю московських наїздників.

Взаємини з державами Антанти. Представники Антанти бачили, що російська армія розкладається, що вона не здатна вже вести далі війну, тимто звернули свою увагу на Україну. Вони помітили, що українці формують національні військові частини, де зберігається боєздатність та дисціпліна. Це й було найбільшою причиною їх зацікавлення українською справою. З допомогою українського війська вони мали надію вдержати ще російський фронт проти осередніх держав, а далі й — відбудувати Росію.

З початком липня 1917. р. відвідав у Києві ґенерального секретаря Шульгина японський військовий аташе Ашіда та інформувався про становище в Україні. В серпні приїхала до Києва французька місія на чолі з Пелісіє, що повідомляв французький уряд про Україну й навіть навязав був звязки з українським громадянством. В жовтні навідався до ґенер. секретаря військ. справ, С. Петлюри, представник Франції при штабі півд.-зах. фронту ґен. Табуї, що інформувався про стан української військової справи. Ґен. Табуї висловив бажання мати тісніший контакт із Ґенеральним Військовим Комітетом і, зокрема, полк. Перліє висловив бажання, щоб «Вісник Ґен. Військ. Комітету» містив інформації про французькі й анґлійські війська, взагалі про справи союзників.

Коли, після упадку Тимчасового Уряду, проголошено Українську Народню Республику, військові місії Анґлії, Франції, Італії, Японії, Румунії, Сербії й Бельґії, переїхали від російської головної кватири, захопленої вже большевиками, до Києва.

Голова французької місії ґен. Табуї, заявляючи ґенер. секретареві закорд. справ Шульгинові «велику симпатію» Франції до України, пропонував допомогу від французького уряду.

З початком січня 1918. р. Франція й Великобританія офіційно визнали Українську Народню Республіку і призначили своїми представниками в ній ґен. Табуї і Баґґе.

Та для антантських представників найважніша справа була те, щоб український уряд утворив кілька українських корпусів, які

разом із чехословацьким і польським корпусом, що пробували тоді в Україні, заняли б найважніші місця на румунському й півд.-зах. фронті й таким чином спинили б на якийсь час військa осередніх держав та частинно відтяжили б на заході французький фронт.

Одначе скоро наступили події — большевицький наступ, залишення столиці українським урядом,— що припинили взаємини між представниками Антанти. Берестейський мир із осередніми державами викликав вороже становище цих держав до України, яка мусіла припинити війну з осередніми державами, що могли дати їй реальну допомогу в війні з Московщиною.

Одна з перших мап поділеної Росії, що появилась в німецькій пресі. На ній зазначені також межі Української Народньої Республіки.

Мирові переговори з центральними державами. Вже зпочатком революції народні маси, які в першій мірі несли на своїх плечах усі тягарі війни, домагалися миру. Після упадку Тимчасового Уряду, коли большевицькі агітатори нарешті здеморалізували й розклали російську армію, всім стало ясно, що війну треба конечно припинити, бо й так далі воювати не було змоги. Не можна було наладнати вже постачання армії, ані привернути в ній дисципліну. Особливо ж не було причини Українській Народній Республіці вести далі війну, якої вона ж не починала.

Російський большевицький уряд відразу станув на шлях негайного припинення війни з центральними державами, і вже 10. листопаду 1917. р. заключив перемиря на фронті. Центральна Рада довго не рішалася на заключення окремішного миру. Вона ж мусіла б через те піти на розрив з Антантою, яка саме тоді почала навязувати зносини з українською державою. Український уряд не визнавав большевицького Совєту Народніх Комісарів за центральний федеральний уряд Росії, але ж і себе не вважав за владу самостійної держави, тимто намагався утворити ще федеральний уряд, який мав би право заключити мир. Та большевики самі почали в Бересті мирові переговори з центральними державами; український уряд, щоб не допустити до замирення без участи українців, звернувся 22. грудня 1917. р. до держав, що воювали між собою, й до невтральних з нотою, що закликала припинити війну. Рівночас-

но Ґенеральний Секретаріят постановив обєднати румунський і півд.-зах. фронти — в один український фронт, щоб забезпечити собі корисніші умови миру та недопустити большевиків до переговорів у імені цілої Росії й армії.

У відповідь на мирову ноту українського уряду прийшла дня 26. грудня телеґрафічна відповідь центральних держав, де Німеччина, Австрія, Болгарія і Туреччина виявляли готовість «повитати повновласних представників Української Народньої Республики з участю в мирових переговорах у Берестї».

До Берестя виїхала українська мирова делеґація під проводом ґенер. секретаря торговлі й промисловости В. Голубовича. Дня 9. січня 1918. р. відбулося повне засідання мирової конференції представників України, Росії, Німеччини, Туреччини й Болгарії. Голова української делеґації подав українські мирові умови й зазначив, що відтепер Українська Народня Республика починає своє міжнароднє існування, яке втратила перед 250. роками.

Голова російської делеґації Троцький заявив, що російська делеґація признає українську за представництво самостійної держави. А і предсідник мирової конференції ґраф Чернін склав в імені делеґацій чотирьох союзних держав, що українська делеґація самостійне й уповажнене представництво *самостійної* Української Народньої Республики.

Таким чином, українська держава ввійшла на шлях міжнародніх зносин. Залишалося ще лише оформити самостійне існування. Це зробила Центральна рада своїм *Четвертим Універсалом* із 22. січня 1918. р., яким проголошено самостійну й *суверенну* Українську Народню Республику[1].

Українська делеґація повела переговори швидким темпом. Центральним державам залежало на тому, щоб чим-дуж заключити мир із Україною, бо в Німеччині й Австрії справа харчева гіршала з дня на день, а й населення домагалося скорого припинення війни. Зате Україна мала ще великі харчеві запаси, якими могла допомогти центральним державам. Та й нова самостійна українська республика була примушена скоро миритися, щоб усі свої сили звернути проти московських большевиків, які загрожували існуванню молодої української держави.

Заповідь і причини війни зі Совєтами. Взаємини між Українською Народньою Республикою й совєтською Московщиною були відразу неприязні, таки від перших днів існування обох держав. Центральна Рада заявилася проти большевицького перевороту в Петербурзі. Вона вважала, що влада в російській республиці повинна належати до всіх демократичних уґруповань, а не тільки одній большевицькій партії. Московські большевики в Україні повели акцію проти Центральної Ради, вони явно йшли до того, щоб установити совєтську владу поза українським урядом. Одначе большевицька партія не мала великого впливу на українські народні маси й, після невдалого повстання в Києві, обмежувалася покищо аґітацією за перевиборами Центральної Ради та скликанням Совєту робітничих, салдатських і селянських депутатів, які мали б проголосити совєтську владу в Україні.

---

[1] Текст Універсалу гл. Д. Дорошенко: «Історія України» I, стор. 264—8.

Бій під Крутами. Мал. Леонід **Перфецький.**

Погіршення відносин між Центральною Радою й большевицькою партією в Україні викликало напруження й у відносинах між українським урядом і Совєтом Народніх Комісарів Московщини. Совєтський уряд уважав роззброєння большевицьких військових частин у Києві за ворожий виступ проти РСФСР і Совєт Народніх Комісарів був невдоволений іще й тим, що Центральна Рада не визнала його за всеросійський уряд, а ще й проголосила невтральність у боротьбі Московщини з Областю Донського Війська, та ще й пропускала через українську територію донські відділи з фронту на Донщину. Коли український уряд доручив командуванню півд.-зах. і румунського фронтів не виконувати наказів большевицького головнокоманданта Криленка та припинив безконтрольний вивіз хліба з України в Московщину — конфлікт із Совєтом Народніх Комісарів набрав незвичайно гострих форм. Між українськими й большевицькими військовими частинами почалися тут та там сутички, а большевицьке фронтове командування задумувало заняти Київ та розігнати Центральну Раду.

Зприводу большевицької аґітації проти українського уряду, Ґен. Секретаріят проголосив дня 14. грудня відозву до громадянства України, де м. ин. говорилося, що Ґенеральний Секретаріят не дозволить нікому на території Української Народньої Республіки ніяких утисків над робітничими, чи иншими орґанізаціями та вживе всіх заходів, щоб усі соціяльні реформи такої великої ваги, як земельна й військова, були переведені якнайширше, але

зорґанізовано й без того потрясення, кровопролиття й анархії, якими відзначено ці самі реформи на території Народних Комісарів.

«Всякі спроби силою нарушити той лад, який твориться в Україні, Ґенеральний Секретаріят буде силою подавляти в корені. Доказом того є роззброєння військових частин, зроблене вночі з 12. на 13. грудня. Ці частини, з анархістичних, нездисциплінованих елементів, підбурені нечесною аґітацією большевиків, увесь час погрожували розгромом Києва з гармат, які в них були. Приклад братовбивчої кривавої війни в Петрограді та й у самім Києві, погрози віддати на розгром невинне населення Києва, примусили український уряд відобрати в анархістичних частин зброю й вислати за межі Української Народньої Республики».

«Українське селянство найбільше представлене в Центральній Раді, найбільш до революції покривджене національно, соціяльно й політично, не допустить, щоб його відродження скасувала аґітація зайшлих з півночі Росії анархічних елементів»[1].

Ця відозва ще більше роздратувала большевицький уряд так, що не було надії, щоб мирно полагоджено конфлікт, який закінчився ультиматом Совєту Народніх Комісарів Українській Центральній Раді.

Большевицький ультимат. Дня 17. грудня 1917. р. Центральна рада одержала радіо-телеґрафом ультимат петербурзького Совєту Народніх Комісарів, де, «правда, Совєт Народніх Комісарів ще раз стверджує право на самовизначення за всіми націями, які пригнічувані були царатом і російською буржуазією, аж до права цих націй відділитися від Росії» і «визнає Українську Народню Республику, її право цілком відокремитися від Росії...», «заразже, без обмеження та безумовно», але обвинувачує Центральну Раду в тому, що «вона, прикриваючись національними фразами, веде непевну буржуазну політику», не визнає її «за представницю працюючих мас української республіки»! В цьому ультиматі большевики закидали, що: «Центральна Рада зробила дезорґанізацію на фронті, відкликаючи та переміщуючи українські частини, роззброіла совєтські війська в Україні, та що піддержує змову проти совєтської влади, тимто, «стаючи на бік ганебної зради революції й, бажаючи допомагати найнебезпечнішим ворогам незалежности народів Росії і совєтської влади — Центральна Рада примушує нас подати їй до відома, що ми (Совєт Нар. Комісарів) негайно виповімо їй війну», коли вона протягом 48. годин не дасть задовільної відповіди на такі питання:

1. Чи Центральна Рада зобовяжеться зректися спроб дезорґанізації спільного фронту?

2. Чи Рада зобовяжеться без згоди верховного головнокомандувача не перепускати ніякого війська, що йде вбік Дону й Уралу?

3. Чи Рада зобовяжеться давати підмогу совєтському війську в боротьбі з контрреволюційним повстанням Калєдіна?

4. Чи Рада зобовяжеться припинити всякі спроби роззброю-

---

[1] Гл. Христюк: «Замітки і матеріяли» II, стор. 79—81.

Частина Києва. Подол, промислове передмістя.

вання совєтського війська й червоної ґвардії в Україні та чи поверне негайно відобрану зброю в того війська?

Цей ультимат позбавляв Центральну Раду права орґанізувати власну армію, примушував проголошувати війну козачим країнам та домагався вільного пробування в Україні московських військових частин. Ґенеральний Секретаріят України відповів дня 20. грудня на большевицький ультимат.

У цій відповіді Ґенеральний Секретаріят рішуче відкинув намагання Народніх Комісарів вмішуватись у життя й справи Української Республики, ствердив конечність роззброєння большевицьких відділів в Україні і подав до відома, що український уряд не змінить своєї дотеперішньої політики, нехайби й під загрозою війни [1].

Між обома сторонами провадилися ще деякий час переговори, одначе до порозуміння не дійшло. Війна між совєтською Московщиною і Українською Народньою Республикою таки почалася, хоч большевицький уряд формально війни не проголосив. Московський Совєт Народніх Комісарів признав за уряд України утворений нею т. зв. «Український Радянський Уряд» у Харкові, якому дав свою армію до війни з Центральною Радою. Большевики почали завойовувати Україну зі середини — з допомогою нового «українського уряду» та його війська, насланого з Московщини.

8. Перша війна з большевицькою Москвою

Початок війни. Совєтський уряд назначив начальним вождом московсько-большевицьких військ, що мали оперувати проти

[1] Д. Дорошенко: «Історія України» I, стор. 214—217.

України з Дону, В. Антонова-Овсєєнка. Він виробив оперативний плян захоплення Харкова, Полтави й Катеринослава. На Київ мали наступити большевицькі війська з двох боків — з півночі від Гомеля на Чернигів і Бахмач та з Брянська на Конотіп і Ворожбу, а від заходу збольшевиченими частинами, що стояли на т. зв. українському фронті.

Головні московські сили були сконцентровані на півночі у трикутнику Гомель — Бахмач — Брянськ. У часі того скупчування регулярних большевицьких військ, відділи червоної ґвардії, зорґанізовані в українських містах із московсько-жидівського робітництва, почали на всій Україні бої з мало-чисельними українськими частинами. Розташування московських залог в Україні та московських відділів на південно-західному фронті допомогло передусім до перемоги большевицького війська.

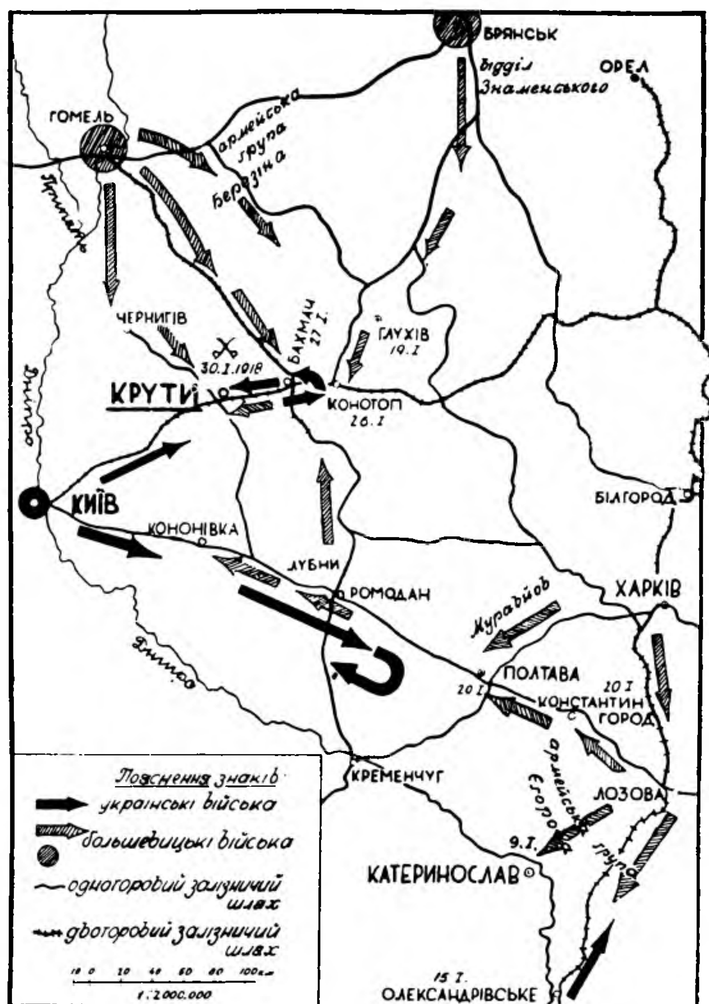
Перший наступ большевики почали від заходу, маючи за мету захопити Київ. У Старокостянтинові, Рівному та в Шепетівці прийшло до перших сутичок із українцями, що нарешті роззброїли большевицькі відділи. В районі Козятин — Здовбунів роззброєно три большевицькі полки. На Правобережжі вдалося спершу українським відділам взагалі зліквідувати виступи збольшевичених салдатських банд. Головно І. Український Корпус з допомогою Вільного Козацтва очистив Київщину й Поділля від московських відділів II. ґвардійського корпусу і 8. армії, які відобравши в них зброю, відправлено в Московщину.

Зате на Лівобережжі порозкидані українські частини, окружені ворогами з усіх сторін, не мали сили здержати навали добре зорґанізованих і здисциплінованих полків московської регулярної армії.

Дня 25. грудня 1917. р. північна московська армія під командою Антонова-Овсєєнка почала загальний наступ. У склад тієї армії входили чотири армійські ґрупи — під проводом Єґорова, Берзіна, Кудинського і Муравйова, в силі 30 тисяч добірного війська, набраного з кол. ґвардії, матросів і московського робітництва; воно мало 60 гармат та 10 панцирних поїздів. Московські війська без великих зусиль займали українські міста, де робітничі чужонаціональні орґанізації ставали із зброєю на їх бік.

У такому вирішному для української держави часі, український уряд, не маючи здисциплінованого, готового до рішучого виступу війська, залишився безборонним. Української армії не було, існували тільки окремі відділи, малого чисельного складу, що на власну руку вели бої. Було ясно, що проти добре озброєної, зодягненої та під одною командою большевицької армії не можна буде вдержатися. Ті численні українські полки, що недавно ще заявляли свою відданість Центральній Раді, у критичну хвилину порозбігалися, а то й перейшли на сторону ворога. Ще йно тільки українські охотничі відділи рятували існування української державности, зберігаючи славу і честь української зброї.

На початку війни український уряд призначував командантами протибольшевицького фронту по черзі пполк. Капкана, сот. Шинкаря та ґен. Кирея, та всі вони в таких складних умовинах не доросли до свойого завдання. Автім не мали вони до послуг війська, щоб утворити оборонний фронт.

Чертина походу большевицько - московських військ на Лівобережжі у січні 1918. р.

Дати поруч місцевостей означують день захоплення тої місцевости большевиками.

Дня 26. грудня московські війська заняли без бою Харків, за допомогою місцевої червоної ґвардії і 30. запасового полку. Тут большевики роззброїли місцевий український полк та забрали 18 автопанцирників і багато зброї. Почалися бої за залізничі стації Лозову, Синельникове, Олександрівське та Пятихатку. В Олександрівську Гайдамацький курінь і Вільні Козаки відбили на деякий час большевицький наступ. З кінцем грудня Харків, Полтава й Чернігів були вже в руках большевиків. У Катеринославі місцеві большевики зірвали повстання. Після дводенного завзятого бою з катеринославським Гайдамацьким куренем, місто захопили 9. січня відділи ґрупи Єґорова, що прибули з Лозової, а большевики 15. січня заняли й Олександрівське. 20. січня передні частини Єгорова розбили в Костянтиноградi український курінь, і того самого дня відділи ґрупи Єґорова сполучилися в Полтаві з ґрупою Муравйова.

В тому самому часі московський «відділ особливого призна-

чення» Знаменського вів наступ з боку Брянська, заняв після невеликого бою 19. січня Михайлівський Хутір і Глухів, а 26. січня, піддержаний місцевими большевиками,— Кролевець і Конотіп.

Рівночасно наступають і відділи ґрупи Берзіна двома кольонами — з Гомелю на Бахмач та через Новозибків і Новгород Сіверський на Конотіп.

Муравйов своєю ґрупою заняв Ромодан і Лубні, а 27. січня, після бою з 1. Військовою Школою, здобув Бахмач.

У Бахмачі сполучилися всі московські армійні групи і звідсіль почали безпосередній наступ на Київ під командою Муравйова.

Бої за доступи до Києва. Крути. Після перших успіхів большевицьких військ, коли катастрофа ставала неминуча, а заняття ворогом Києва було питанням кількох днів, українське командування висилає на фронт останні частини до оборони загроженої столиці. В початках січня подався на фронт у напрямі Полтави Гайдамацький Кіш Слобідської України, до якого вступили також і юнаки 2. Військової Школи. Із Гайдамацьким Кошем була також 2. сотня Січових Стрільців сот. Сушка. Цілим відділом, що числив коло 600 боєвиків, кермував отаман С. Петлюра. Гайдамацький Кіш боровся до кінця січня з московською армією, що наступала в районі Полтава — Гребінка.

Дня 8. січня вирушила з Бахмача на Чернигівщині перша Військова Школа в складі коло 600 юнаків, під командою сот. Д. Носенка. Військова Школа заняла відтинок фронту Бахмач — Конотіп, захищаючи залізничий шлях від сторони Гомелю. До 25. січня Школа ввесь час без перерви перебувала на позиціях, заєдно у боях з ворогом, що наступав. Нарешті три сотні Школи, здесятковані, зневірені та виснажені безупинними боями, самовільно покинули фронт і відступили до Києва. В Бахмачі залишалися тільки одна сотня з командою Школи і два панцирні поїзди.

Вночі 28. січня вислано з Києва на фронт останні відділи, що мали себе пожертвувати в обороні доступу до столиці. Були це юнаки згаданої Військової Школи, які щойно прибули з фронту, а також останніми днями нашвидку сформований Помічний Курінь Студентів Січових Стрільців, під проводом сот. Омельченка, зовсім не вишколений та призначений властиво до охоронної служби в Києві. Досвіта 29. січня, обидва відділи, що мали разом коло 500 людей, доїхали до ст. К р у т и. У Крутах застали останки сотні юнаків Школи, що залишилася боронити Бахмач і маленький відділ Вільного Козацтва, що сюди тепер відступили.

Команда порішила боронити цей важний залізничий вузол, що був ключем до столиці. У викопаних перед стацією окопах, по обох боках залізничого шляху, залягли оборонці — зправа Військова Школа, ліворуч стрільці Студентського Куреня. Вранці 30. січня московські війська почали наступати, обстрілюючи гарматним вогнем лінію окопів від ст. Пліски. В першій ворожій лаві йшли пяні матроси. Спершу українські відділи відбивали ворожі наступи, а не стало потім муніції, скоростріли по черзі замовкали і жмінка героїв не змогла видержати приступу на баґнети шеститисячної ворожої фаланґи. Матроси баґнетами виперли юнаків Школи на правому крилі, окружили на лівому Студентський Курінь,

Фраґмент з похоронів юнаків, що полягли в бою під Крутами. Київ, 17. березня 1918. р.

що був кинувся ще в останню атаку. Частина куреня загинула враз із своїм командантом сот. Омельченком, частину стрільців, що попала до неволі, большевики, після диких знущань, розстріляли. Пізніше, після звільнення України від большевицької інвазії, віднайдено на крутянському побоєвищі кількадесять поляглих січовиків Студентського Куреня, перевезено їх до Києва та 19. березня поховано на державний кошт у братній могилі на Аскольдовому кладовищі. Бій під Крутами закінчився перемогою москалів, що дістали вільний доступ до Києва.

Учасник бою під Крутами пор. М. Михайлик описує перебіг боєвих подій так: «Мені видно було три чорні густі лави матросів, що пішли в наступ. Затріскотіли скорострілі, рушниці. Видно було, як падали на снігу чорні постаті матросів, але присувалися вони все ближче і ближче. У нас уже було багато ранених і сотня відходила до окопів. Тут уже були розміщені до бою всі наші сили й чекали з напруженням рішучого моменту. А він уже наближався. Густі лави сірих і чорних постатей ішли в увесь зріст. Змучена наша сотня пішла в резерву за рампу. З окопів затріскотіло сорок наших скорострілів і рушниці трьох сотень юнаків та Студентського Куреня. Падали чорні постаті, за ними йшли нові, знову падали, і знову йшли одні за другими чорні і сірі лави. Наші окопи, стація й потяги засипалися ворожими стрільнами й кулями, але міцно трималися наші. Посилали по набої до потягів за півтора верстви, вистрілювали їх і знову посилали. Але грізні вістки: «нема набоїв», «псуються скорострілі» — пролетіли по окопах, а тут чорні постаті знялися, крики «ура», «слава», і все перемішалося. Стріляли один одного. Облилися кровю баґнети. Вдесятеро біль-

ше вороги — перемогли. Почався скорий, уже неорґанізований відступ до потягів, а москалі з криком «ура» кинулися до стації, яку охороняло 50 студентів, переважно з тих, що не вміли стріляти. Вечоріло, коли зібралися вояки до потягів. Два ваґони, відведені для ранених, були переповнені, відвели третій. Сестри й санітарі наспіх перевязували ранених. Потяги рушили під вогнем ворога»[1].

До оборони доступу до Києва залишився тільки один Гайдамацький Кіш от. Петлюри. Частина Коша, при якій був Петлюра, боролася коло ст. Бобрик, у напрямі на Крути, а друга, із сотнею Січових Стрільців, здержувала большевицький наступ на ст. Кононівка від сторони Полтави. Дальші бої мусів Кіш припинити, бо в Києві почалося повстання, й Кіш мусів негайно вирушити на відсіч столиці.

Оборона Києва. Перед самим наступом московської армії Муравйова вибухло вночі з 28. на 29. січня в Києві большевицьке повстання проти української влади. В повстанні взяло участь місцеве робітництво, що складалося переважно з москалів та жидів. Українські свідомі робітники були зорґанізовані у відділах Вільного Козацтва, що завзято боролося з большевиками.

На початку повстання на послугах Центральної Ради були такі українські частини: Галицький Курінь Січових Стрільців, що з нього одну сотню приділено до Гайдамацького Коша, який стояв тоді на фронті, Вільне Козацтво інж. Ковенка, Чорноморський курінь, автопанцерний дивізіон та невеличкі відділи полків ім. Хмельницького, Полуботка, й Богуна. Пізніше, в розгарі повстання прийшли з фронту до Києва — Гайдамацький Кіш, сотня Січ. Стрільців Сушка і полк ім. Гордієнка, що пробився із західнього фронту. Всі ці відділи мали разом коло трьох тисяч боєвиків, 10 гармат, та яких 100 скорострілів. Сили повстанців у Києві обчислювано на сім до вісім тисяч, при чому вони мали моральний підтрим цілого київського московського населення, без огляду на політичні переконання.

Повстання почалося спершу на Печерську, тут повстанці захопили відразу київський арсенал. Вільні Козаки з Полуботківцями і з трьома панцирними автами, якими командував пор. Борковський, старалися арсенал відбити. Але їх відкинули з великими втратами, і команданта панцирників пор. Борковського тяжко ранено. Бої розгорілися в цілому місті. Відділи повстанців появлялися в усіх сторонах міста та стріляли до українських вояків. Невеликі українські відділи, що їх перекидувано з місця на місце, не могли опанувати великого міста. До того не було ще й однозгідности в командуванні, були два командні осередки, що кермували обороною Києва — штаб команданта Києва от. Ковенка та штаб т. зв. протибольшевицького фронту сот. Шинкаря.

Повстанці мали вироблений уже плян боїв, з тим, щоб окружити і зліквідувати Центральну Раду, як ворожий їм уряд. Другого дня повстання большевики заняли товарову стацію й почали наступ на Великовасильківську вулицю і Хрищатик. Вони захопили

[1] М. Михайлик: «День 16. січня 1918. р.» в «Літоп. Черв. Калини» ч. 2. з 1932 р., стор. 12—13.

Дефіляда Синьої дивізії після прибуття у Київ. Квітень 1918. р.

Подол, Старе Місто, де заняли поліційній участок і готель «Прагу» та почали окружувати будинок Центральної Ради. Курінь Січових Стрільців, що кватирував у будинку духовної семінарії, завзято боронився й відбивав большевицькі атаки з Подолу. 3. сотня Січових Стрільців сот. Чмоли, щоб не дати большевикам заняти будинок Центральної Ради, пробилася з духовної семінарії крізь вороже кільце та приступом на баґнети відбила старокиївський участок і готель «Прагу».

Сотник В. Кучабський з 1. сотнею С. С. відпер большевицькі наступи з Подолу на будинок духовної семінарії, самий перейшов до протинаступу, штурмом здобув гору Щекавицю і очистив Подол. Рівночасно Вільні Козаки з допомогою одного автопанцирника почали наступ на Олександрівській вулиці. Повстанці мали великі втрати — яких 150 убитих і більш, ніж 300 поранених, але і з українського боку впало коло 70 людей, а ранених було до 150.

Третього дня боїв у руках українських військ був квартал між вулицями Великою-володимирською, Фундукліївською, Пушкіна та Бібіковським бульваром, де був осідок Центральної Ради й Військового Секретаріяту, далі — квартал між вулицями Лютеранською, Меринґівською, Інститутською та Банковою, де містилися різні державні уряди й державний банк, а також ішли бої в околиці Львівської вулиці, де містилися Січові Стрільці й були казарми Богданівського полку, проти самого арсеналу.

Повстанці мали арсенал — головний їх осередок — залізничі майстерні Київ I., пристань на Дніпрі та район між Крутим Спуском і Собачою Стежкою.

Найжорстокіші бої йшли на Софійському майдані за будинок головної пошти та між арсенальцями й оборонцями державного

банку, а також між арсеналом та Богданівським полком, що боронився у своїх казармах.

Оборонці Києва героїчно боролися з повстанцями, але почували себе немов у чужому ворожому місті. З усіх сторін, з кожного вікна та даху будинків, стріляли до них притаєні вороги. Крім цього, свої таки українські «невтральні» полки спочували повстанцям, постачали їм зброю та харчі, як ппр., полк ім. Сагайдачного, що допомагав арсенальцям. Таких українських «невтральних» частин було тоді в Києві дуже багато, своєю чисельністю вони перевищували обидві сторони, що між собою воювали.

В ночі 2. лютого прибув до Києва Гайдамацький Кіш от. Петлюри з сотнею С. С. Він пробив собі шлях крізь заняту вже повстанцями Слобідку, приступом на багнети здобув Миколаївський міст і очистив негайно від большевицьких банд Печерське. Попереднього дня прийшов до Києва Гордієнківський полк під командою полк. В. Петрова, що як уже вище згадано, пробився сюди із західнього фронту.

Досвіта, 4. лютого спільними силами Гайдамацького Коша, Гордієвського полку та Вільного Козацтва, здобуто приступом, під особистим проводом С. Петлюри й полк. Петрова, осередок московсько-большевицьких ребеліянтів — київський арсенал. В приступі на арсенал полягло яких 70 українських козаків, а більш ніж 300 большевиків поперероколювано.

Того дня українські відділи відбили залізничу товарову стацію, елєктрівню та водопровід. Здобуваючи водопровід, полягли майже всі моряки Чорноморського Куреня. Українські відділи ліквідували поступнево повстанські банди, бої припинювалися, а місто після жахливих вуличних боїв заспокоювалося.

Одначе саме в тому часі підходила вже з Лівобережжя московська армія Муравйова. Відділи червоної ґвардії Примакова перейшли Дніпро й захопили Подол. Инші московські відділи заняли мости на Дніпрі й почали загальний наступ на Київ.

Українські війська завзято боронилися. Московські гармати зза Дніпра пять днів і ночей барабанним вогнем бомбардували Київ. Український уряд, щоб не наражувати місто на повне знищення, наказав евакуацію, яку й переведено вночі з 8. на 9. лютого.

В яких умовинах доводилося держати фронт українським оборонцям Києва одного тільки відтинку, довідуємося з опису учасника: «Лави гайдамаків лежали в Царському Саду. Сад засипали стрільна зза Дніпра. Большевики доходили до самого будинку Купецького Зібрання й тоді ми всі з от. Петлюрою вискакували та переходили в наступ. Раз наш наступ був такий скорий, що большевики не встигли вскочити на мости, що зєднували два сади, й там їх багато перебили. Ввесь сад був завалений трупами. Це тупцювання на місці без хвилини спокою ні вдень, ні вночі страшенно стомило всіх, а наступи червоних робилися ще більш упертими. Стомлені лежали гайдамаки, відбиваючись від ворога, і в наступ уже не переходили. Втома була така велика, що навіть гайдамаки захвилювалися: «Чому не дають допомоги? Доки будемо так битися?» Надходили останні дні та останній наш наступ. Отаман Петлюра зібрав усіх нас та звернувся з промовою: «Треба напружити всі сили ще раз!» То була божевільна атака — жорстока та люта.

В цій останній атаці багато забили гайдамаків, не було ні одного гайдамака, якого б не зачепила куля. Гайдамаки вже не ходили, а лазили по Саду від утоми й поранень, але ні один не хотів відійти від своїх. Все це вже давно перейшло міру можливостей людини» [1].

Прапор Синьої дивізії.

Дня 9. лютого 1918. р. передові відділи московської армії ввійшли до Києва. Занявши столицю, большевики вчинили кривавий погром,— розстріляли три тисячі мешканців. Переважно гинули ті, що мали військові посвідки від української влади.

Відворот на Волинь. «По святошинській шосі тихо посувалися відступаючі рештки частин київської залоги. Червона заграва пожежі надавала постятям містичного вигляду. Попереду їхав обоз із раненими і хворими. Уряд проїхав на автах. За Урядом їхали інституції, а за ними без обозу, без харчів, без запасу набоїв ішли в невідому будучність непоборні. Одні в широких штанах, з «оселедцями» на голові, другі з довгими коліровими шликами на шапках, з кривими шаблями за поясом. Ішли в шинелях без наплечників, з рушницями без баґнетів. Богданівці йшли в чорних баранкових шапках, з кулеметними стрічками через плече. Гайдамаки в червоних кожушках, з довгими червоними шликами. Йшли озброєні до зубів Вільні Козаки от. Ковенка. Инші несли кулемети. Гармати котилися по рівній дорозі. Старшини і юнаки ґен. Прісовського йшли в рівних рядах. Позаду всіх, прикриваючи відступ, йшов із своїм відділом полк. Болбочан». Так описує учасник відступ української армії [2].

Залишивши Київ, українське військо спинилося в містечку Ігнатівці. Тут, на нараді командантів усіх окремих частин, порішено перевести реорґанізацію війська. З усіх мало-чисельних відділів утворено одну військову частину під однією командою ґен. Прісовського, яку названо — Окремий Запорозький Загін. Гайдамацький Кіш Слобідської України, до якого приділено Віль-

[1] О. Шиплинський: «Замітки до історії 3. піх. полку». «Табор», ч. 12, стор. 66—7.
[2] Б. Мошкевич: «Спомини з 1918. р.», стор. 8.

не Козацтво інж. Ковенка, залишався покищо окремим відділом під командою от. Петлюри. І.Галицький Курінь С. С. був призначений окремою охороною для Центральної Ради й Уряду.

В часі, коли столицю залишили українські війська, збольшевизовані відділи колишньої 7. російської армії, що покинули німецько-австрійський фронт, заняли Проскурів, Жмеринку, Козятин і Бердичів. Їх думка була заняти Житомир, куди переїхала Центральна Рада.

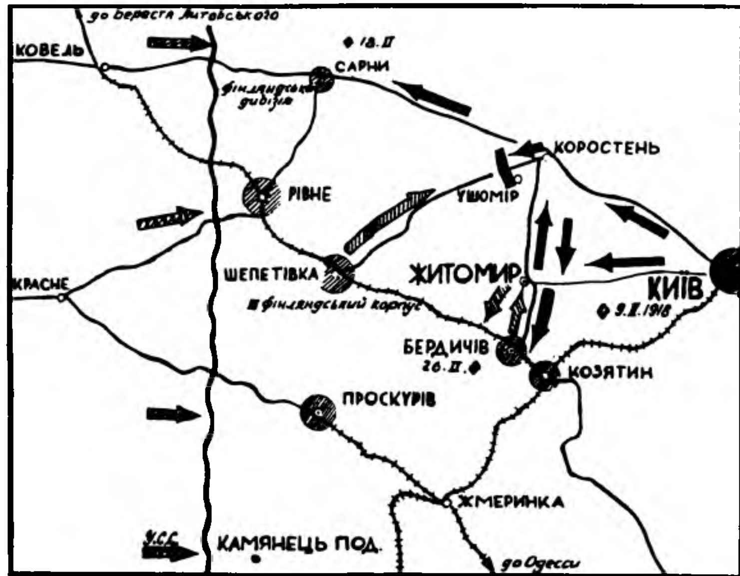
Залишався до відступу єдиний вільний шлях на Коростень — Сарни, який треба було конечно вдержати, щоб, на випадок цілковитої невдачі в боротьбі з большевиками, мати вільну дорогу в дальшому відвороті — в напрямі до німецьких ліній.

Українське військо, відступаючи дальше враз із Центральною Радою, спинилося в Коростені. До Сарнів вислано II. Запор. курінь, що після впертого бою з фінляндською дивізією, заняв дня 18. лютого те місто, роззброїв фіндяндців, а 24. лютого відбив Житомир.

В тому самому часі почав наступ на Коростень збольшевичений 3. фінляндський корпус. Головні сили того корпусу йшли від Шепетівки на Звягель—Ушомир. На ворога вислано І. Запор. курінь полк. Загродського, який укріпився на ст. Ушомир та зірвав перед стацією залізничий шлях. Після дводенного бою большевики не видержали наступ І. куріня і Гордієнківської кінноти, що обійшла ліве вороже крило та з великими втратами відступили до Звягеля.

Здобувши Житомир II. Запор. курінь вирушив на Бердичів. Тут були сконцентровані великі ворожі сили, що складалися переважно з частин колишньої армії, з великою кількістю кінноти, артилерії, панцирних потягів і авт. На віддалі 10 кільометрів від Бердичева, українські відділи, що наступали, попали під дуже сильний гарматний обстріл. Ворог відразу пішов у протинаступ, приневолюючи українців до відвороту. Батерія сот. Савинського, яка опинилася на заді піхоти, що відступала з героїчною відвагою, під страшним ворожим обстрілом, картечами спинила ворожі лави, що обходили вже курінь із боків. Сот. Савинський поляг враз із цілою обслугою батерії, але вирятував курінь від неминучої затрати. Частини куреня,, залишаючи багато вбитих і ранених, відступили й, приведені до ладу з ініціятиви сотенних командантів, сотників Кустовського, Зелинського, Гоженка, Гончарова, Шепеля, Халаїма і Блага, спинили большевицький протинаступ. Відкинувши большевиків від Житомира, курінь перейшов знову до наступу, відбив атаки ворожої кінноти, здобув панцирний потяг і відібрав гармати залишеної батерії, біля якої лежав порубаний сот. Савинський із своїми гарматчиками. Пізніше, в запорозькому гарматному полку названо першу батерію іменем сот. Савинського. Большевики, втративши багато вбитими й раненими, між ними двох командантів полків, поспішно залишили Бердичів, який 26. лютого заняло українське військо. Дня 27. лютого прибув до Бердичева перший відділ німецької армії, яка йшла на поміч українському урядові.

Причини воєнних невдач української республики. Багато причин склалося на те, що молодій українській державі в цій першій війні з Московщиною не пощастило. Найголовніша й основна причина невдачі була та, що ні український народ, ні його провід (інте-

Чертина відвороту української армії з Києва і боїв з большевиками на Правобережжі.

Знакування таке, як на попередній чертині. Стрілки з поперечними пасками — австрійські і німецькі війська на фронті (филяста лінія) в лютому 1918. р.

ліґенція) не були до боротьби за державну самостійність підготовані. Української інтеліґенції національно-свідомої було дуже мало. Найбільше свідомости виявили народні вчителі, що й стали провідниками національного руху серед війська і в народі. А й ті, що зберегли національну свідомість, були здебільша, так пересякнуті ідеями своєрідного інтернаціоналізму, «спільного фронту працюючих», «соціяльної революції», або врешті ідеєю федерації з «братнім народом»,що для ідеї боротьби за власну державність не було місця в їх міркуваннях і стремліннях.

Таких людей, як Міхновський та його прихильники з колишньої Української Народньої Партії (УНП), брати Шемети, д-р Луценко, полуботківці і т. ин., що рубом ставили державну окремішність України і, що боротьбу проти всякої Москви, лівої, чи правої, білої, чи червоної, вважали за перший свій заповіт, найшлось у той час стілько, що тих вірлів між гайворонням.

Ще самі народні маси, вояцтво й низова сільська інтеліґенція, проявили найбільше зрозуміння для справи, хоч і воно було лише стихійне, підсвідоме відчуття дійсности. З цих саме кол вийшло Вільне Козацтво і перші військові національні відділи. Ця маса й кермувала в початках політикою Центральної Ради з долу й давала їй найсильніший підтрим. Лише для неї не стало рівно-рішучого та свідомого мети й доріг проводу.

Це й було основною причиною того, що Центральна Рада, де верховодили соціялісти-революціонери, не змогла виконати свойого історичного покликання, й чому і в майбутньому боротьба за українську державність не могла увінчатись успіхом. Ідеям спільного «єдиного революційного фронту», а потім розкладовим гаслам московського большевизму можна і треба було протиставити лише ідею безоглядної, жертівної боротьби за українську державу, за її фізичну, моральну і гос-

подарську могутність! Але тодішні провідники такої ідеї не мали й не могли до цієї боротьби повести народніх мас. Це перше. По-друге — провідникам українського відродження бракувало ще й фахового знання, а то й досвіду в орґанізації державного життя. В додаток до співпраці не зуміли вони притягнути, з оглядів на партійні різниці, людей, що мали те знання, а й були свідомими українськими діячами.

Через те Центральна рада не спромоглась наладнати державного апарату, не зуміла зорганізувати надійної самоуправи і, що найголовніше, не потрапила зорганізувати армії, цього стриженя кожного державного ладу. Брак сильної, нехай і невеликої української армії став безпосередньою причиною програної війни. Щойно після неї Центральна Рада взялась орґанізувати постійну армію, але це було вже запізно. Не маючи за собою авторитету сили, Центральна Рада мусіла відступити місця гетьманові, що спирався на чужій, німецькій силі. Крім цих головних причин невдачі, які були залежні від проводу, найшлося ще багато інших перепон обєктивного характеру.

Свої перемоги над Центральною Радою завдячували московські большевики у великій мірі чужо-національному населенню великих міст України. Населення українських міст складалося переважно з московської бюрократичної інтеліґенції і робітництва, що вороже ставилось до проявів українського відродження. Совєт робітничих і салдатських депутатів в Україні був підо впливом московських большевиків і заки ще розпочалася війна, робив спроби захопити владу, а підчас війни перейшов відразу на бік московського війська.

В руках совєтського уряду була ще кілько-міліонова армія. Вона, правда, вже розпадалася, але її ще частинно використано проти України. Совєтський уряд мав до своїх послуг державні грошові засоби, що перейшли від попереднього російського уряду, не знищені орґани державної влади та багато інтеліґенції й військових старшин. А того всього не доставало саме Україні. Також московські війська, розміщені на румунськім і західньому фронтах, допомогли большевикам перемогти Центральну Раду. Тоді, коли большевики повели наступ на Україну з півночі, ті московські частини заняли майже ціле Правобережжя. З тієї причини український уряд, залишивши Київ, опинився в дуже критичному становищі, був зовсім окружений та не мав куди відступати.

Заключення миру. Прихід німецько-австрійських військ. Дня 9. лютого 1918. р. підписано в Берестї мировий договір між Українською Народньою Республикою й Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією й Туреччиною. Договір цей здійснював принцип національного самовизначення українського народу, а щодо Галичини й Буковини, які залишалися під Австрією, то Австро-Угорщина додатковою умовою ґарантувала вільний національний розвиток українському народові тих земель. Також і торговельні умови миру складені були вигідно для України. Цим миром центральні держави визнавали українську державність і Україна ставала повноправним членом держав світу. Правда, український уряд не мав сили, що здійснила б, охоронила та закріпила користи берестей-

Чертина походу українсько-німецьких військ проти большевиків на Лівобережжі.
Березень і квітень 1918. р. Дата поруч місцевости означає день її добуття.

ського миру. Хоч пізніші історичні випадки нівечили умови берестейського трактату, то все ж в історії національної боротьби й державного будівництва значіння його дуже велике.

Совєтська Росія заключила мир із центральними державами місяць пізніше, зобов'язуючися в окремій точці договору негайно замиритися з українською республикою та визнати договір між Україною та центральними державами. Російське військо й червона ґвардія мали залишити українську територію, а Росія зобовязалася припинити аґітацію проти уряду й публичних установ Української Народньої Республики.

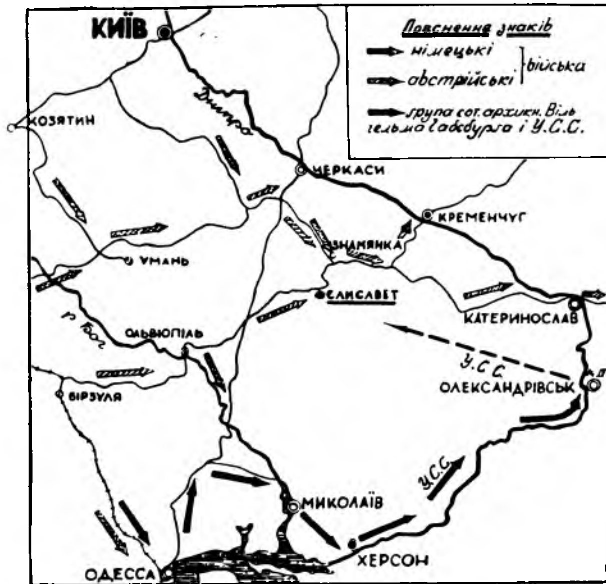
Центральна Рада, залишивши столицю з невеликою жмінкою війська, опинилася в безвихідному становищі. Тритисячна українська армія не мала сили провадити війни з большевицькими військами, що йшли від Києва, таксамо не могла очистити Волині й Поділля від збольшевичених московських фронтових частин. Тоді саме підписано мировий договір у Берестї і український уряд, не маючи иншого виходу із загрозливого становища, порішив просити в центральних держав військової допомоги. Спершу він домагався присилки галицько-українських частин австрійської армії й УСС, а також сформованих відділів із полонених у Німеччині. Галицькі частини були тоді переважно на італійському фронті, а формування полонених у Німеччині щойно було почалося. Тимто довелося згодитися на допомогу німецько-австрійських військ, бо треба було рятувати край від неминучої руїни.

Німецькі війська, маючи як-найкращі технічні засоби, скоро наступали здовж залізничих ліній. Незабаром очищено від большевицьких банд Волинь та скрізь привернено лад. У Житомирі

й у Бердичеві, окружені московськими відділами, українські війська сполучилися дня 27. лютого з німецькими й повели дальший наступ на Київ. Ворожі війська поспішно відступали, уникаючи боїв. Українські передні відділи, не стрічаючи у свойому поході жадного спротиву, заняли вночі 1. березня Святошин, а досвіта 2. березня перші стежі Запорозького Загону, Гайдамацького Коша та Січових Стрільців увійшли без бою до Києва. Німецькі війська прийшли до Києва другого дня. Частина німців перейшла на Лівобережжя й почала дальший наступ.

Звільнення Лівобережної України. Наступ на Полтаву та Харків. Підчас побуту в Києві Окремий Запорозький Загін, значно поповнений добровольцями, був поширений уже в дивізію, у складі чотирьох піхотних, одного кінного, гарматнього й інжинерного полку та автопанцирного й кінно-гірського дивізіону. До дивізії приділено й Гайдамацький Кіш, що дістав назву 3. Гайдамацький піхотний полк. Команду дивізії обняв ґен. Натіїв.

Дня 6. березня Запорозька дивізія вирушила з Києва на фронт у напрямі Полтава—Харків. В Києві залишилися залогою 3. Гайд. полк та Галицький полк Січових Стрільців. На чолі дивізії їхали відділи 1. піхотного й кіннота Гордієнківського полку. Передні відділи Запорожців наздогонили на ст. Березань німецькі частини й разом із ними, після короткого бою з большевицьким броневиком, заняли ст. Яготин. Ворог відступив до Гребінки, при чому нищив за собою мости й залізничі шляхи. Дві кінні сотні полку ім. Гордієнка з баталіоном німців здобули після короткого бою Гребінку й відібрали кілька гармат і броневик. У Гребінці німецькі відділи спинилися, чекаючи на прихід головних сил і артилерії. Дальше почали наступати вже самі українські війська. Кінний полк під командою полк. Петрова зайшов ворога з півдня й несподівано заняв дня 17. березня м. Лубні. З Лубень Запорозька дивізія посунулася далі здовж залізниці в напрямі до Полтави. Кінний Гордієнківський полк одержав завдання обійти ворога, що відступав на Хорол — Білоцерківку — Решетилівку та відтяти йому шлях відвороту на Полтаву. Запорозька піхота перейшла за Лубнями р. Сулу й почала наступ на ст. Солоницьку, де большевики сильно укріпилися. Рівночасно артилерія обстрілювала ст. Солоницьку, не даючи ворогові зосередити свіжих сил на стації. 2. Запор. полк повів енерґійний наступ та ударом збоку захопив ст. Солоницьку. Кількома протинаступами большевики старалися відібрати стацію та відкинути Запорожців за Сулу, та це їм не вдалося. Тимчасом уже всі частини Запор. дивізії перейшли через Сулу й почали загальний наступ під проводом полк. Болбочана, з метою — захопити Ромодан. Дня 20. березня большевики почали пляновий протинаступ, стараючись відбити Лубні та Гребінку. Запорожці мали великі втрати, але видержали натиск ворога й наступ його припинили. Другого дня Запор. дивізія почала наступ усіма своїми частинами. Кіннота враз із піхотою на самоходах, відкинула большевиків, що наступали від Хоролу, кінний полк, переслідуючи ворога, наскоком заняв Хорол, загрожуючи обходом ліве вороже крило. Рівночасно наступав 2. Запор. полк та з допомогою німецьких відділів здобув дня 22. березня Ромодан. До рук українського війська

Чертина походу українсько-німецько-австрійських військ проти большевиків на Правобережжі.
Березень — квітень 1918. р.

дісталася велика військова добич — склади амуніції, переносні шпиталі, потяги з військовим майном і т. п. Переслідуючи ворога, 2. Запорозький заняв 22. березня ст. Яреськи, а 1. полк м. Миргород. Большевики відступали на цілому фронті. Цілий день 26. березня йшли кольони запорозької піхоти здовж залізниці, не стрічаючи ворога, що укріплювався тоді на ст. Абазівка. Але й Абазівку залишили вони без бою, попідпалювали свої поїзди, понищили броневики й артилєрії, бо довідалися, що українці вже в Полтаві й відтяли їм відворот. Це кінний полк обійшовши ворога через Хорол — Решетилівку, несподівано вночі на 27. березня заняв Полтаву. Запорозькі частини, не спиняючись у Абазівці, ввійшли до Полтави. Того самого дня прийшла до Полтави й німецька кінна дивізія, що наступала від Кременчуга. В Полтаві українські війська захопили 85 паротягів і 1200 ваґонів, повних усякого майна, що большевики не встигли були вивезти.

Дня 2. квітня Запорозька дивізія почала дальший похід на Харків і Лозову. На Харків вирушили головні сили дивізії під командою полк. Болбочана з двома бронепотягами. Константиноградська група з полк. Петровим на чолі, що складалася з 1. полку піхоти, кінного й кінно-гірського дивізіону, мала завдання заняти Константиноград і Лозову та відтяти большевикам шлях із Харкова на Крим і в Донецьку заглибину. Большевицькі війська відступили на оборонну лінію Мерчик—Огульці—Мерехва. Була це головна лінія оборони харківського залізничого вузла. Курінь 2. полку, при співучасти автопанцирників, здобув уночі на 4. квітня з великими втратами ст. Огульці, а вранці решта куренів 2. полку, сівши на вантажні авта, та цілий автопанцирний дивізіон, захопив ст. Люботин.

Рівночасно кінна сотня 2. полку з одним автопанцирником зайшла на зади ворога та зірвала залізничий шлях між Люботином та Харковом. Большевики в паніці порозбігалися, залишаючи в Люботині всі свої поїзди, броневики, маґазини й також радіостацію. Запорожці успішно продовжували дальший наступ і дня

6. квітня, без ворожого спротиву, заняли Харків. Одночасно до Харкова ввійшли німецькі війська, які наступали в напрямі Конотіп — Суми — Люботин.

Ґрупа полк. Петрова наступала на правому крилі фронту дивізії. Після короткого бою відділи ґрупи заняли дня 4. квітня ст. Селещине й Карлівку, 5. квітня, після впертого бою, 1. полк вибив ворога зі ст. Лапна, а кінний полк захопив Константиноград. Далі ґрупа, виконуючи своє завдання, заняла дня 8. квітня ст. Лозову.

В тому часі на Лівобережній Україні наступ українсько-німецьких військ ішов у напрямах: Гомель — Новозибків — Брянське, Київ — Бахмач — Курське, Київ — Полтава — Харків, Катеринослав — Севастопіль. На Правобережній Україні німецько-австрійські війська наступали в напрямі: Козятин — Бобринське — Знаменка — Катеринослав, понад море, від Одеси на Миколаїв і Херсон, Ольвіопіль — Вознесенка.

В Харкові українські відділи залишилися на короткий відпочинок, німецькі ж головні сили подалися з Харкова на Купянське, Білгород і Ново-Борисоглібське. В Харкові Запорозьку дивізію доповнено добровольцями, що дуже численно зголошувалися і вона з наказу військового міністерства перемінилася в корпус.

Похід на Крим і бої за донецьку заглибину. В берестейському мировому договорі Криму не включено в межі української держави. Тодішній український уряд, виходячи тільки зі становища самовизначення народів, не добачував спершу величезного значіння Криму, що був ключем для майбутньої морської сили України на Чорному морі; він визнав Крим за окрему татарську республіку, не вважаючи на те, що на Криму не було серед татар поважнішого самостійницького руху. Севастопільський порт на Криму був головною морською опорою колишньої російської чорноморської фльоти. В тому часі тут була зосереджена майже вся чорноморська фльота, тут було без ліку всякого воєнно-морського майна. Український уряд пізнав нарешті свою помилку щодо Криму, тимто порішив заняти його тепер. Завдання це мав виконати Запорозький Корпус.

Чертина походу ґрупи полк. Болбочана на Крим. Квітень 1918. р. Заняття Новоолексіївки хибно зазначено, має бути 21. IV.

Дня 10. квітня 1918. р. військовий міністр полк. Жуковський наказав сформувати із корпусу окрему ґрупу всіх родів зброї, яка під командою полк. Болбочана, потай від німецького командування мала заняти кримський півострів та забрати чорноморську фльоту в севастопільському порті.

Почетний відділ української кінноти віддає останню пошану австрійським воякам, що полягли в бою з большевиками. Одеса, березень 1918. р.

Решта частин корпусу у другій ґрупі мала вирушити в напрямі Лозова — Словянське та звільнити Донецьку заглибину.

В склад кримської ґрупи ввійшли — 2. Запорозький, 1. кінний полк ім. Гордієнка, інжинерний курінь, кінно-гірський гарматній дивізіон, три польові й одна гавбічна батерія, автопанцирний дивізіон і два бронепотяги.

1. і 3. Запорозькі полки, 3. Гайдамацький, що прибув уже з Києва, гарматній і інжинерний полк входили до донецької ґрупи під командою полк. Сікевича, команданта 3. Гайдамацького полку.

Дня 13. квітня відділи ґрупи кримської прийшли з Харкова до Лозової. Звідсіля почали вони наступ у севастопільському напрямі і 14. квітня, після короткого бою, заняли Олександрівське. Тут запорозькі відділи стрінулися з УСС, що з австрійським військом наступали з Правобережжя. Дня 18. квітня передові відділи кримської ґрупи почали бій за Мелітопіль, який большевики завзято обороняли. Запорозька піхота, під захистом бронепотягів і артилерії, приступом здобула ворожі окопи та приневолила червоних до постійного відступу на сивашські позиції, вже на Криму. В Мелітополі в руки українського війська попали великі склади постачання і зброї, самоходи, літаки й моторові човни. Українські відділи безупинно напосідали на ворога, що відступав, кіннота й піхота на автах незвичайно скорими наскоками деморалізувала ворожі ряди. Дня 21. квітня відділи кримської ґрупи заняли Ново-Олексіївку, останню стацію перед сивашським мостом, а стежі зблизилися вже до самих переправ. Перша сотня 2. полку під командою сот. Зелинського, на моторових дрезинах, блискавкою переїхала вночі підмінований міст і за нею просунулися два броневики. Большевики, не сподіваючися такого непередбаченого наскоку, не встигли оборонити вже пе-

реправи. Броневики доїхали на лінію ворожих окопів та гарматнім і скорострільним вогнем наробили серед большевиків страшенного заколоту. Сот. Зелинський, із своєю сотнею, кинувся до окопів ворога й примусив його залишити позиції. Цілий 2. полк, що перейшов уже міст, заняв ворожі окопи. Полк. Болбочан, не чекаючи аж надійде решта сил, дав наказ переслідувати ворога на кримській території. Дня 22. квітня 2. полк заняв ст. Джанкой. Тут зосередилися всі сили ґрупи й почали двома відділами посуватися далі на Симферопіль. Один, зложений з піхоти, автопанцирників і артилерії, наступав битим шляхом Джанкой — Симферопіль, по східній стороні залізниці, другий, що складався з Гордієнківського кінного полку й кінно-гірського гарм. дивізіону,— битим шляхом Перекоп — Симферопіль. Здовж залізничого шляху наступали панцирні потяги. Дня 25. квітня запорозькі відділи несподівано заняли Симферопіль, а Гордієнківський полк, що йшов горами на Каракіял, захопив Бахчисарай. Тут дальший наступ українських військ мусів припинитися на рішуче домагання німецького командування; воно заявило, що Крим до української держави не належить, тимто й українські війська не мають права пробувати на кримській території. Розуміється, для німців важно було тільки захопити фльоту в Севастополі. Коли конфлікт із німцями так загострився, що міг покінчитися роззброєнням українських відділів, кримська ґрупа залишила Крим та перебралася до Мелітополя, пізніш до Олександрівська, де зібрався був цілий корпус.

Рівночасно з кримським походом, донецька ґрупа полк. Сікевича зводила успішні бої з большевиками в донецькій вугільній окрузі. Дня 15. квітня українські війська здобули ст. Барвінкове, після 12-годинного кривавого бою. Тут вони втратили 9 убитих і 59 ранених; 17. квітня 3. п. п. заняв Словянське, а другого дня Бахмут. Далі, ґрупа полк. Сікевича, разом із німецькими військами, заняли після цілоденного бою дня 25. квітня ст. Микитівку, осередок донецької промислової округи. Тут визначилася особливо 6. сотня 1. п. п. на чолі з сот. Коваленком. Большевицькі розбиті війська безладно утікали в напрямі Донецької Области. 30. квітня 1. п. п. дійшов до ст. Колпаково, на самому кордоні з Донщиною.

На початку травня ціла українська територія була зовсім звільнена від московсько-большевицької інвазії.

Тактика. Полководці. Громадянська війна в Росії, а то й українсько-московська війна витворили зовсім відмінні способи ведення війни, способи, що не були відомі на фронтах у світовій війні. Всупереч міліонових армій того часу, що сунули наперед суцільним фронтом і займали безперервні позиції на тисячі кільометрів, у цій війні переважає новий чинник — незвичайна рухливість та зручне маневрування невеликими відділами на просторій території. Воївні сторони не мали до своїх послуг великих сил, ані тих засобів, що правильні армії. Війна йшла звичайно здовж залізничних шляхів за важніші вузлові станції. Котрий із противників виявив кращу ініціятиву та захопив залізничний вузол — був паном території на десятки кільометрів від залізниці. Спершу головним засобом у провадженні тогочасної війни були панцирні поїзди, що творили осередок оборони, чи наступу. Звичайно на панцирній валці була

одна або більше гармат, кілька скорострілів і невелика залога. Обабіч залізничного шляху, на просторі кількох кільометрів, оперувала піхота. Кінноти в тому часі взагалі було ще небагато. Її вживали до обходу ворога, укріпленого на залізничих стаціях, щоб нищити залізничні шляхи, а також до розвідкової служби. Військо, чи в відступі, чи в наступі, перевозили залізними валками під охороною броневиків. У часі наступу броневики переважно їхали наперед, коли мости і шлях не були дуже понищені, та справляли знищений ворогом залізничий шлях. Звичайно в залозі кожного панцирного потягу були сапери враз із необхідним технічним приладдям, що дуже вміло та незвичайно скоро справляли шлях і ставляли провізоричні мости. Коли броневик увійшов у бій з ворогом, піхота, що їхала позаду, виходила з поїздів, посувалася за броневиком, утворювала коло залізничого шляху бойову лінію та допомагала в наступі своїм панцирним поїздам. При відвороті броневики їхали позаду відділів, що відступали, зчиняли бій із ворожими броневиками, що наступали, та нищили за собою залізничий шлях.

В цій дуже рухливій війні грала велику ролю ініціятива поодиноких командантів та негайне виконання боєвого завданя, не зважаючи на чисельність ворога. В бою рішали несподіваний наскок на ворога та особиста хоробрість. Українські відділи, всі без вийнятку, знаменито виконували свої боєві завдання в умовах нової війни.

В українсько-московській війні в тому часі, витворився новий, своєрідний тип команданта. В цій війні заблисли визначні військові таланти майбутніх отаманів-начальників більших військових обєднань у дальшій українській визвольній боротьбі. До них належали — отаман Гайдамацького Коша, майбутній Головний Отаман української армії Симон Петлюра, крім нього — полковники Загродський, Петрів, Сікевич, Удовиченко, Коновалець. Усі вони пізніше стали командантами груп та дивізій.

Командант Запорозького Корпусу ґен. Натіїв і камандант 2. полку і Запорозької дивізії полк. Болбочан, це визначніші отамани того часу. Ґен. Натіїв, грузин зроду, як син поневоленої нації, служив своїй новій батьківщині бездоганно. Хрустально чесний та хоробрий старшина, він був дуже люблений і шанований начальник. Не мав у собі хоробливого честолюбства та як-слід оцінював заслуги своїх ближчих співробітників і підкомандних. Полк. Болбочан був дуже здатний організатор, в переводженні боєвих акцій виявив себе талановитим стратегом. Особисто надзвичайно хоробрий, самий кермував боєм і завжди находився в найнебезпечніших місцях. Тимто і здобув собі величезну популярність у корпусі.

Значіння війни з Московщиною. Кінець Центральної Ради. Головнокомандант московсько-совєтських військ Муравйов писав у свойому «наказі ч. 14.» про установлення совєтського режиму на Україні: «Цю владу ми несемо з далекої півночі на вістрях своїх багнетів, і там, де її установлюємо, ми будемо піддержувати її силою цих баґнетів». Розвіріле московське військо, з допомогою російської буржуазії та інтеліґенції люто мстилося на українцях. Почалися криваві погроми української інтеліґенції, часто вбивали навіть тих, що говорили по-українськи. Нова московська влада нищила україн-

ську культуру, ще гірше, як за царського ладу. По всіх установах та школах запанувала знову московська мова й старі порядки. В часі тієї окупації московські большевики вивозили з України все — хліб, худобу, цукор, а то й машини з фабрик. Українське селянство, яке взагалі в цій війні держалося осторонь, починало вже хвилюватися, а то й боронитися від грабіжників.

Та не вважаючи на велику руїну, яку ця війна принесла для українського народу, вона мала й додатні наслідки. Війна з Московщиною висунула та поставила на ввесь зріст проблєму українського національного відродження. Московські большевики мусіли визнати значіння національного моменту в українській революції. Вони тут побачили, що справа соціяльного визволення нерозривно звязана з національним визволенням українського народу.

Московські окупанти побачили теж, що силою в иншій країні соціяльної революції не переведеш, коли її принести на вістрях баґнетів та, що опікування Московщини над Україною в якійнебудь формі засуджене все на невдачу.

Українські кермівничі кола в тому часі набралися теж доброї науки з цієї війни. Стало ясно, що українські маси, які стояли далеко від боротьби, будуть із зброєю в руках обороняти таку українську державність, яка буде відповідати не тільки їх національно-культурним й соціяльно-економічним потребам, але й яка найде в собі досить сили побороти анархію в краю і зовнішнього ворога.

Німецькі й австрійські війська, ввійшовши на українську землю, почали згодом поводитися тут як завойовники. Німецьке військове командування встрявало у внутрішню українську політику, переводило масові реквізиції харчевих продуктів, безправно арештувало українських громадян. Командант німецької армії в Україні, ґен. Айхгорн, не порозумівшись із українським урядом, видав розпорядок у справі засіву ґрунтів; він наказував німецьким військам мати нагляд над земельними комітетами та самим орудувати весняними засівами. Дня 25. квітня він видав наказ про заведення німецьких польових судів в Україні, а 26. квітня німецькі війська роззброїли сформовану з полонених дивізію Синєжупанників, що прийшла з Німеччини. Таким чином німецька військова влада присвоювала собі державні функції в чужій державі.

Німецьке командування, вкупі з неукраїнською буржуазією та поміщицтвом, йшло на повалення Центральної Ради, щоб установити вигідний для себе уряд. Нарешті, дня 29. квітня 1918. р., німці перевели державний переворот, роззброїли полк Січових Стрільців, Центральну Раду розігнали та настановили ґен. Павла Скоропадського гетьманом України.

Центральна Рада перестала заходами німців існувати. Закінчився перший рік тяжкої і кривавої боротьби українського народу за визволення, під її проводом. Багато було помилок у діяльности Центральної Ради, але ж заслуги її незвичайно великі. В тому бурхливому часі вона зробила все, що лише могла, виявляючи багато енерґії, завзяття і посвяти.

ДОБА ГЕТЬМАНЩИНИ

Написали: *З. Стефанів, Святослав Шрамченко* б. старшина української воєнної фльоти і *др. Б. Гнатевич.*

9. Збройні сили Гетьманщини та її діла

Державний переворот ґен. Скоропадського і його наслідки. Дня 29. квітня 1918. р., того самого дня, коли німецьке військо панцирниками й скорострілами розігнало Центральну Раду — в київському цирку відбувався, під охороною німецьких баґнетів, зїзд дідичів і більших землевласників. У часі зїзду зявився в цирку відділ із понад 500 озброєних московських офіцирів, у формі колишньої царської армії. Зараз після того на наради зїзду прийшов ґен. Павло Скоропадський. Коли він появився, на салі почулися оклики: «Нехай живе гетьман!» Скоропадський увійшов на трибуну, поцілувався з членами президії зїзду та подякував за «вибір». Після цього в соборі св. Софії відправлено молебен, а на Софійському майдані епископ Нікодин виконав обряд постриження й помазання нового гетьмана.

На другий день, 30. квітня, на мурах столиці появився маніфест гетьмана Скоропадського т. зв. «Грамота до всього українського народу», якою скасовано Українську Центральну Раду, дотеперішні міністерства й земельні комітети. Рівночасно з гетьманською грамотою проголошено «Закони про тимчасовий державний устрій України»[1]).

Гетьман Павло Скоропадський.

Ще перед переворотом німецькі війська, вночі з 26. на 27. квітня роззброїли 1. дивізію Синєжупанників, а 30. квітня галицький полк Січових Стрільців. Тимто й перехід влади до рук гетьмана, до того ще й при німецькій активній допомозі відбувся без труднощів і без пролиття крови.

Українське національно свідоме, демократичне громадянство відразу поставилося до нової влади неприхильно, а то й вороже. Гетьмана всі вважали за ставленика німців і московської буржуазії в Україні, до тогож Центральна Рада, як перший український уряд, мала ще дуже велику популярність у широких масах громадянства.

---

[1] Текст грамоти і законів подає Д. Дорошенко в «Історії України» II, стор. 49—53

Українські політичні партії, що брали активну участь у національно-державному будівництві за Центральної Ради, з початком існування нової влади рішуче відмовилися співпрацювати з гетьманом. Не вважаючи на великі зусилля, гетьманові не вдалося створити українського чисто-національного уряду, бо українські партії відказалися від участи в ньому. Це була помилка, бо цим самим влада над Україною діставалася елєментам українській державности ворожим. Дійсними панами України ставали німці та москалі різних правих напрямів, а тільки не українці. Голова ж української держави — гетьман Скоропадський, згодом був тільки декоративною фігурою, без вирішного голосу в державних справах.

Сам гетьман виявляв себе українцем. З початку революції брав участь в українському визвольному русі. За Центральної Ради був командантом 1. Українського Корпусу й отаманом Вільного Козацтва. Одначе серед тодішніх обставин він не годився на становище голови держави, він не вмів протиставитися єдино-неподільницьким тенденціям москалів, що позаймали українські вищі й нищі державні установи. Нерішуча політика гетьмана, що зосереджував у своїх руках найвищий державний провід, довела його нарешті до проголошення ганебної грамоти з 14. листопаду про федерацію з Росією.

В українських державних урядах позасідали колишні царські урядовці, що хмарою поназїжджались з Московщини враз із масою московського офіцирства, якому гетьман дав захист в українській державі. Чорносотенні московські орґанізації, головно ж «Союз русскаго народа» явно вели протиукраїнську і протидержавну аґітацію. Вільно існували в українській державі численні московські монархічні офіцирські «дружини». Відновлена перед-революційна поліція, т. зв. державна варта, переводила враз із московсько-офіцирськими «карательными отрядами» масові труси й арештування українського селянства, робітництва та інтеліґенції. Український політичний рух переслідувано й нищено, зате ж московські реакційні політичні орґанізації мали повну свободу.

По всій Україні покасовано свободу української преси, позакривано майже всі часописи демократичного напрямку, що попереходили в нелєґальний стан. А до української преси, що ще залишилася, привладено цензуру, подібну як за царських часів.

В парі із нищенням українського слова переводжено ліквідацію всякого українського суспільно-публичного життя. Гетьманська адміністрація забороняла українські зїзди та збори, а навіть звичайні ділові кооперативні збори. Самоврядування, установлене за Центральної Ради, покасовано, а привернено — довоєнне. Таксамо гостро забороняли робітничі страйки. Дідичі з допомогою офіцирських карних експедицій та німецько-австрійських військ знущалися над селянством, відбирали розділену вже землю й накладали на села величезні контрибуції.

Тюрми були попереповнювані українськими діячами, увязнювано передусім голов місцевого самоврядування, селянських спілок, земельних комітетів та членів Центральної Ради. Інтеліґенцію висилано переважно до концентраційних таборів у Німеччині. До арештування досить було тільки запідозри в «большевизмі», а за большевизм гетьмансько-московська адміністрація вважала навіть

Відвідини команданта групи австрійського архикнязя Вільгельма Габсбурґа (Василя Вишиваного) в Запорозькій дивізії полк. Болбочана. Олександрівське 22. травня 1918. р.

український національно-культурний рух. Через репресії московських урядовців і українські культурно-освітні орґанізації звужують свою діяльність. Траплялися часто випадки розгрому тих орґанізацій озброєними офіцирськими дружинами.

А рівночасно під оком влади вільно розвивалися московські монархічні орґанізації, що не визнавали зовсім української державности та працювали над відбудовою Росії.

Ціла Україна «була вкрита сіткою російських орґанізацій, що перебували в звязку з добровольчою армією, непримиримо ворожою до української держави та з иншими російськими осередками поза її межами» [1]).

Українське селянство в боротьбі з Гетьманщиною та німецько-австрійською окупацією. Розрухи серед селянства почалися ще від часу оголошення наказу ґен. Айхгорна, начального вожда німецької окупаційної армії — в земельній справі, а скасування гетьманською владою земельних комітетів стало гаслом до повстання селянства. Правда, найвпливовіша серед селянства партія соціялістів-революціонерів (У. П. С. Р.), а й відбутий нелеґально, розігнаний гетьманським урядом, 2. Всеукраїнський Селянський Зїзд, закликали селянство не виступати збройно, щоб не наражуватися на погром з боку німецько-австрійських військ. Одначе вже в травні—червні 1918. р. селянство зриває в багатьох місцевостях України повстання,— доведене до того жахливим терором дідичів, німців та карних офіцирських загонів, що накладали великі контрибуції, били та розстрілювали селян. Ціла Україна спалахнула вогнем повстань. Найбільш орґанізованих форм набрало повстання на Київщині, яким кермував колишній начальник київської воєнної округи за Центральної Ради — полк. М. Шинкар.

---

[1] «Історія України» II, стор. 118

Із Київщини воно перекинулось на инші повіти, в таращанський повіт, на Бердичівщину й Васильківщину. З появою на село «карательних отрядів» уся Київщина повстала і зорганізовані ватаги селян захопили багато сіл, а то й містечок.

Перша повстала Звенигородщина з орґанізованим центром у Лисянці. Початок повстання був цілком стихійний, без проводу партійних орґанізацій. Вибухло повстання через провокаційні заходи німців і представників гетьманської влади. До повстання владі й німцям було відомо, що Звенигородка має сильні й добре налагоджені протиурядові орґанізації, але розкрити їх не вдавалось. Через те влада й німці рішили приспішити вибух, щоб таємні орґанізації себе виявили і щоб таким чином можна було з ними розправитися. З цією метою в цілому ряді сіл почалися знущання. Селяни не видержали й повстали. Елємент організаційно свідомий приєднався тільки згодом з метою надати рухові орґанізованости. Повстанці вимагали повернення добутих революційних прав і вольностей, віднови діяльности Центральної Ради і скликання установчих зборів.

Незабаром у Звенигородщині, де зродилося Вільне Козацтво, повстання набрало характеру зовсім правильної війни з німецькими військами, при визначній допомозі жіноцтва. На чолі звенигородців стояв сотник авіяції Левко Шевченко, а повстанчим штабом кермував пор. Кривда. Куренями командували, м. инш. і колишні орґанізатори Вільного Козацтва — Ананій Шевченко, Хведот Бондар, Халабуденко, Попик, 60-літній «дід» Шаповал. Шаповал своїм відділом розбив геть чисто німецьку бриґаду під м. Шполою. Найкращими повстанськими частинами були керелівський та гусаківський курінь колишнього Вільного Козацтва. Аж у вересні 1918. р. німці остаточно зліквідували звенигородське повстання. Понад десять тисяч селянства та інтеліґенції вивезено тоді до таборів у Німеччину. Та в тому самому часі багато звенигородців пішло в партизанські відділи, які стали завязком пізнішої славної холодноярської повстанської орґанізації.

Повстання українського селянства тривало ввесь час існування гетьманщини і, здушене в одному місці, несподівано вибухало у другому, а закінчилося в грудні 1918 р., під організованим проводом Директорії Української Народньої Республики, поваленням гетьманського ладу. За вісім місяців гетьманату полягло яких 30 тисяч німецького та австрійського війська в боротьбі з повстанцями та яких 50 тисяч українського селянства понакладало головами в рядах повстанців, або їх розстріляли карні експедиції.

Орґанізація війська. Кадри реґулярної армії. Захопивши владу, гетьман Скоропадський наказав дальше формування реґулярної армії, яке намічено ще за Центральної Ради. Одначе орґанізація війська за ввесь час гетьманщини не вийшла поза межі підготови кадрів. Творення української армії гальмували передусімназначені гетьманом вищі військові начальники, команданти корпусів і дивізій, здебільша москалі, а далі і й німецьке військове командування. І одним та другим була не на руку сильна українська армія. А все ж за гетьманського періоду виготовлено добрі орґанізаційні рямки майбутньої української армії.

Дефіляда кінного полку Запорозької дивізії перед сот. Василем Вишиваним (архикн. Вільгельмом) і представниками У. С. Стрілецтва. Олександрівське 22. травня 1918. р.

Військовим міністром гетьман призначив москаля ґен. О. Раґозу, що в часі революції противився українізації війська, а віцеміністрами ґен. О. Ліґнава і контр-адмірала М. Максимова; перший змосковщений німець, другий — москаль. Начальником Ґенерального Штабу залишився надалі полк. О. Сливинський, який займав це місце й за Центральної Ради.

В червні 1918. т. зорґанізовано Ґенеральний Штаб у такому складі: помічник начальника штабу — полк. Какурін [1]), перше ґенерал-кватирмайстерство з підвідділами-оперативним, розвідковим, звязку, топоґрафічним і закордонним — ґен. Дроздовський; друге ґенерал-кватирмайстерство — з підвідділами мобілізаційним, орґанізації війська та головної шкільної управи — ґен. Прохорович. Залізничий відділ, інспектура артилєрії, військово-технічна інспектура та інспектура повітряних сил підлягали безпосередньо самому начальникові штабу. У другому ґен. кватирмайстерстві працювало багато українських військових діячів, знаних із попередньої діяльности, тимто й цей відділ мав українське обличчя. У головній шкільній управі цього відділу, якою керував ґен. М. Юнаків [2]) та, що опрацьовувала військові статути і підручники, були заняті ґенерали Дельвіґ [3]) і Остафіїв, полковники В. Петрів, В. Сальський, В. Садовський, В. Євтимович, Воскобійників, сот. Чернявський і инші.

---

[1] Визначний військовий адміністратор, хоч і неукраїнець з роду (походив з італійської родини і був з італійкою жонатий) з початку революції зголосився до української служби; цілий час був в українській армії, в наддніпрянській і галицькій; тепер професор військової академії в Лєнінґраді.

[2] Ґен.-полк. Микола Юнаків, відомий воєнний теоретик, професор імперат. академії ґенер. штабу в Петербурзі, в 1919. р. начальник штабу обєднаних українських армій Штабу Головного Отамана, помер в 1930. р. на еміґрації в Каліші.

[3] Ґен.-полк. Сергій Дельвіґ, світової слави артилєрійський знавець; в 1919-21. голова військової української місії в Румунії.

Панахида на дніпровому острові Хортиця, що її відправлено в память давніх Запорожців.

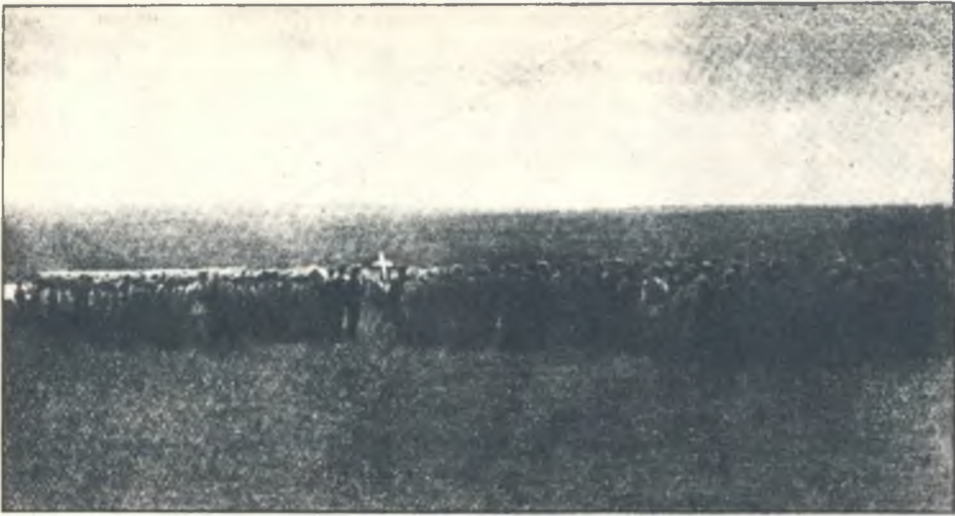
24 липня 1918. р. рада міністрів ухвалила закон про загальний військовий обовязок та затвердила плян організації армії, виготовлений ґенеральним штабом. За літо ухвалено й закони про організацію військового судівництва, військово-санітарної служби та постачання. Час дійсної військової служби визначувано в піхоті на два роки, в кінноті й артилєрії на три, у фльоті на чотири роки. Служба в запасі мала тривати до 38. року життя, а в ополченні від 39—45 року життя.

У стані армії мирного часу мало бути: 175 ґенералів, 14.930 старшин, 2.975 військових урядовців, 291.221 підстаршин і козаків та 63.081 коней. Щорічні видатки на військо ухвалено в сумі 1.254 міліонів карбованців.

Набір новобранців до війська назначувано на два реченці: 15. листопад 1918. р. і 1. березня 1919. р., постачання коней для армії мало бути виконане 1. січня і квітня 1919. р.

На основі нової організації, українська армія мала б була складатися із 8 армійних корпусів, 1 сердюцької дивізії, 8 корпусних кінних полків, 1 окремої таврійської пішої бригади, 4 кінних дивізій, 1 окремої кінної бригади, 2 понтонних куренів, 3 окремих важкогарматних бригад, 3 повітряних інспектур, 2 інспектур повітреплавних бальонів, 1 ескадрилі бомбардових літаків, 1 повітряної школи, 4 залізничих куренів, 9 інспектур кінного ремонту, 8 ремонтних депо, 1 булавного кінного полку, 4 запасних кінних полків і 108 повітових командатур. Крім того, мали бути зорґанізовані на осінь 1918. р. військова академія з трирічним навчанням, 4 кадетські школи, 2 військові школи старшин для піхоти та по одній для кінноти, артилєрії й технічної служби.

Корпуси мали поповнюватися територіяльно й одержали назви за своїм розташуванням I.— волинський, II.— подільський, III.— одеський, IV.— київський, V.— чернигівський, VI.— полтавський, VII.— харківський, VIII.— катеринославський.

Козаки Запорозької дивізії слухають відправи. Травень 1918. р.

Корпус складався з двох піхотних дивізій, двох бриґад польових гармат, одної бриґади важких гармат, одного корпусного кінного полку, чотирьох автопанцирних сотень, чотирьох радіо-телеграфічних сотень, одного повітряного парку, одного технічного куреня, одного санітарного куреня і двох залізничих сотень. Піхотна дивізія складалася з трьох піхотних полків, полк із трьох куренів, курінь із трьох стрілецьких сотень і сотні скорострілів.

Кінна дивізія мала дві бриґади, один кінно-гарматний полк, кінну сотню піонерів, сотню циклістів і сотню кінних розвідчиків; бригада — два кінні полки; полк — пять кінних сотень і кінна сотня скорострілів.

В склад 1. кінної дивізії увійшли полки: 1. кінний чугуївський, 2. ізюмський, 3. чернигівський, 4. сумський; 2. дивізії; 5. кинбурнський, 6. ольвіопільський, 7. володимирський, 8. український; 3. дивізії; 9. тираспільський, 10. новгородсіверський, 11. одеський, 12. полтавський; 4. дивізії; 13. стародубський, 14. охтирський, 15. білгородський і 16. вознесенський; окремої кінної бригади; 17. бужський і 18. київський.

Гарматня бриґада складалася з трьох полків, у кожному по три батерії. Разом у складі української армії мало бути 54 піхотних полків, 28 кінних, 48 полків польових гармат, 33 полки важких гармат і 4 кінно-гарматні полки.

Восени 1918. р. вже були сформовані майже геть чисто старшинські й підстаршинські кадри в корпусах і кінних дивізіях. Старшин приймали тільки з передвоєнними кваліфікаціями. Через те до армії ввійшли старшини, хоч і фахово освічені, але з національного огляду байдужі. Принято теж дуже багато старшин-москалів, що взагалі вороже ставилися до українства. Зате особливим розпорядком військове міністерство заказало приймати до війська старшин воєнного часу, що складалися в великій частині з патріотично настроєної української інтеліґентської молоді. Правда,

запасове українське старшинство нижчих ступенів, відповідно ще перешколене та приняте до активної служби в армії, було б надало їй національного змісту й вигляду. Але ж — москалям на високих військових становищах цього не хотілося.

Уніформа для української армії не була ще устійнена, над її оформленням працювала окрема комісія. Установлено нові військові ступні, відзнаки для старшин й підстаршин на плечиках німецького зразку: підстаршини — гуртковий — один срібний пасочок 5 мм, завширшки, впоперек плечика, ройовий — два, чотовий — три, бунчужний — один 10 мм, завширшки; молодша старшина: хорунжий — одна зірка, значковий — дві здовж плечика, сотник — три; булавна старшина: військовий старшина — два срібні позументи, 4 мм, завширшки рівнобіжні здовж плечика й одна зірка, осавул — два позументи і дві зірки, полковник — два позументи і три зірки; ґенеральна старшина — ґенеральний хоружий — срібний позумент 4 мм, завширшки зикзаком здовж плечика й одна зірка, ґенеральний бунчужний — позумент і дві зірки, ґенеральний обозний — позумент і три зірки. Затверджено також відзнаку на шапку — тризуб. Відзнака ця принята була в українській армії за цілий час існування української влади і війська, також і після гетьманщини.

Українські військові частини за ґетьманату. З захопленням влади гетьманом, у складі української армії залишився Запорозький Корпус, перейменований тепер в Окрему Запорозьку дивізію. Дивізія мала у свойому стані 1. 2. і 3. Запор. піхотні полки, Гайдамацький полк, кінний ім. Гордієнка полк, гарматний полк, кінногарм. дивізіон, інжинєрний полк, автопанцирний дивізіон і повітреплавну ескадру. Дивізія за ввесь час гетьманської влади охороняла північно-східні кордони України і тільки просто чудом її не стрінула доля синьої дивізії й галицького полку С. С., що їх німці пороззброювали. Крім запорозької дивізії, залишилися ще два відділи: Запорозький Кіш у Могилеві Под. і Чорноморський Кіш у Бердичеві. Обидва ці відділи не мали більш, як по 400 козаків.

За Гетьманщини сформовано Сердюцьку дивізію, дивізію Сірожупанників та відновлено формацію Січових Стрільців.

В липні 1918. р. оголошено набір новобранців до сердюцької дивізії — добровольців у віці від 18—25 років і новобранців річника 1899. Контингент покликаних складався головно із синів заможніших селян, які мали стати опорою гетьманської влади. По двомісячному вишколі, сердюків приспособлено на зразок давніх російських ґвардійських полків, виконувати всякі паради, не зважаючи зовсім на боєве вишколення. В часі протигетьманського повстання ціла ця дивізія перейшла на бік українських республиканських військ. В жовтні 1918. р. дивізія складалася з 4 піхотних полків, кінного лубенського полку, гарматнього і автопанцирного дивізіону і технічної сотні. Всіх сердюків начислювано яких 5000. Гарматня бриґада дивізії була ще у стадії формування. Командував дивізією полк. Клименко.

В червні 1918. р. закінчено в Володимирі, започатковане за Центральної Ради, формування з полонених українців у Австрії 1.

Команда Запорозької дивізії і старшини 2. полку. На Хортиці,травень 1918. р.

Козацько-Стрілецької дивізії або т. зв. С і р о ї д и в і з і ї. У склад дивізії входили 4 піхотні полки, гарматній полк і технічна сотня. Піхотний полк складався з 3 куренів, кожний з 4 стрілецьких сотень, сотні скорострілів, кінної і звязкової чети, учбової сотні та сотні піших розвідчиків. Командантом дивізії призначено пполк. Перлика, а командантами полків: 1.— сот. Ганжу, 2.— пполк. Тимошенка, 3.— пполк. Олександровича, 4.— сот. Ткаченка. У серпні австрійська влада передала дуже добре вишколену дивізію українському урядові. По приїзді до батьківщини, Сірожупанників розташовано коло Стародуба й Конотопу на кордоні з Московщиною. Військовий міністер усунув від командування дивізією пполк. Перлика й на його місце призначив спершу ґен. Сокиру-Яхонтова, а пізніше москаля — ґен. Васілієва. Так само позамінювано й командантів полків. У вересні запоряджено демобілізацію цієї доброї військової частини, залишилися тільки кадри так, що в часі проти-гетьманського повстання полки дивізії не мали більше, як по 100 козаків і 30—40 старшин. У дальшій визвольній війні Сірожупанники збереглися як окрема військова частина, переходячи різні реорганізації, як дивізія, корпус, бригада, а в 1920. р. існують тільки як полк.

З кінцем серпня 1918. р. гетьман дозволив сформувати полк Січових Стрільців у Білій Церкві, що одержав назву О к р е м и й З а г і н С і ч о в и х С т р і л ь ц і в. Із Загону мали утворити пізніше цілу бриґаду С. С. У склад Загону ввійшли колишні січовики галицького полку С. С. та незначна кількість добровольців — наддніпрянців. З початком жовтня прибули до Загону стрільці з Чернигівщини, з 2. Запор. полку, де був зорґанізований із роззброєних німцями С. С. цілий 3. курінь під командою сот. Сушка.

Від того часу почалася в Загоні дуже інтензивна військова наука. Переводжено зчаста польові вправи та вправи в стрілянні, запроваджено залізну дисципліну. Кожний старшина, підстаршина і стрілець мусів перейти основний вишкіл. Коли зірвалося протигетьманське повстання, Загін, хоч чисельно невеликий, був уже першорядною військовою частиною. Стрілецьким вишколом у Білій Церкві проводили, приділені від леґіону У. С. С., що стояв тоді

в Україні, старшини — пор. Б. Гнатевич і хор. В. Чорній, враз із кількома підстаршинами.

У листопаді 1918. р. була така організація О. З. С. С. Комендант Загону — полк. Е. Коновалець, начальник булави — пполк. А. Мельник, командант піхотного куреня — сот. Р. Сушко, команданти сотень: 1.— сот. І. Рогульський, 2.— сот. О. Думін, 3.— сот. М. Загаєвич; сотня скорострілів — сот. Ф. Черник, гарматня батерія — сот. Р. Дашкевич, кінна сотня — хор. Ф. Борис, булавна сотня — сот. Д. Герчанівський, школа підстаршин — хор. В. Чорній, кіш — сот. А. Домарадський, чета звязку — бунч. В. Дутківський, постачання — сот. Даньків.

Разом у О. З. С. С. начислювано 46 старшин та 816 підстаршин і стрільців, боєвий стан яких — 400 багнетів, 30 шабель, 12 скорострілів і 4 польові гармати.

В протигетьманському повстанні, в часі облоги Києва, О. З. С. С. поширився спершу в дивізію С. С., а згодом у Осадний корпус С. С. у складі 4 піхотних полків і гарматньої бригади. За Директорії повстає Корпус Січових Стрільців — дво-дивізійного складу. У листопаді 1918. р. чисельний стан української армії, враз із ново-сформованими кадрами армії, доходив до 60 тисяч людей.

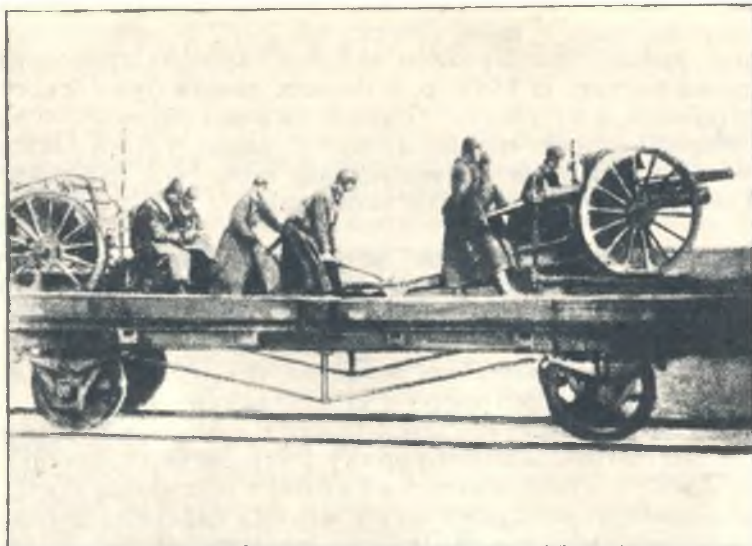
Спроба віднови козацького стану. В червні 1918. р. гетьман Скоропадський видав наказ про організацію козацтва, як окремого напів-військового стану, на зразок кубанських донських, терських і инш. козачих організацій. Це мало за мету створити з нащадків колишніх козаків Чернигівщини, Полтавщини й Київщини зорганізовану й озброєну верству, на яку спиралася б гетьманська влада. У рядах козацтва мало обєднуватися заможніше селянство, що, на думку гетьманського уряду, могло протидіяти крайнім соціяльним течіям. Безумовно, лицарська традиція козаччини, як захисниці народніх прав, жила у спогадах населення. Але ж віднову козаччини в такій формі, в якій думав її перевести гетьман, що вирізнював особливо заможних селян, а не громадян усяких станів за вийняткові заслуги для держави — таку віднову більша частина українського громадянства зустрінула неприхильно. Творення, окремого упривілейованого стану, після революційної хуртовини, що пройшла через Україну, настроювало селянські маси ще більш вороже до гетьмана.

16. жовтня 1918. р. гетьманським універсалом відновлювано козацтво. Козаки одної ґубернії творили кіш, з кошовим отаманом на чолі, він підлягав самому гетьманові. Кіш складався з кількох полків, що їх набирали з козаків кількох повітів. Усім козацтвом управляла «Велика Козацька Рада» із 32 членів, частинно виборних, частинно призначуваних гетьманом [1]).

Кошовими отаманами займеновано таких старшин: київського коша — полк. Глібовського, полтавського — полк. Козинця, чернигівського — ґен. Нагорського, волинського — полк. Борковського, слобідського — полк. І. Омелянович-Павленка, запорозького — ґен. М. Омелянович-Павленка, ново-запорозького — полк. Гоголь-Яновського, подільського — ґен. Сокира-Яхонтова.

Дальша організація козацтва припинилася зовсім через листопадове повстання.

[1] Гл. П. Христюк: «Замітки й матеріяли» III, стор. 156—57.

Гарматний відділ на потягу підчас бою з большевиками.

Таращанська повстанська дивізія. З розгоном Центральної Ради вибухло на Правобережжі повстання проти гетьманського режиму. Його викликали звірські знущання карних загонів, яким допомагали й німецькі військові відділи. Найбільших розмірів набрало повстання в таращанському повіті, на Київщині; в ньому взяло участь майже все чоловіче населення повіту. Спершу повстанці винищили в Таращанщині гетьмансько-німецькі карні експедиції, установляючи скрізь владу Центральної Ради. За деякий час німці зосередили в районі повстання корпус війська, спалили кількадесять сіл і, після кривавої боротьби, повстання в повіті зліквідували.

Найактивніші повстанці, щоб рятуватися від остаточного знищення, зорганізувалися в 15-тисячний загін із 4 гарматами, під командою полк. Шинкаря та перейшли на Лівобережжя із наміром заховатися в рядах Запорозької дивізії, що стояла тоді на кордоні, в Харківщині. Але запорозькі частини не мали змоги приняти таку велику кількість людей і тимбільше не могли схоронити в себе повстанців, бо вищий командний склад запорожців був новою владою замінений.

Повстанський загін, пробиваючися з боями через Лівобережжя, переслідуваний німецькою кіннотою, не мав уже змоги вдержатися на українській території, перейшов на Вороніжчину, що належала до совєтської Росії. Вояки загону були погано й різномонітно зодягнуті, не мали муніції, але в часі переходу через Україну зберегли лад і дисципліну. Не було випадків грабівництва, тільки в дідичів реквіровано овес та сіно для коней, видаючи реквізіційні посвідки з печаткою таращанського повітового команданта Центральної Ради.

Большевики сформували із загону т. зв. таращанську дивізію. У склад дивізії увійшли 4 піхотні полки — ім. Богуна, Залізняка, Ґонти і Трясила та гарматня бриґада, поповнена самими москалями. По упадку гетьмана більшість таращанців поверну-

лася додому. У війні Директорії УНР з совєтською Московщиною, дивізія брала участь, як одна з кращих пробоєвих большевицьких частин. В 1919. р. в полках дивізії було всього яких 20 % українців, а в полку ім. Ґонти були вже самі москалі з тамбовської ґубернії. А проте ця дивізія большевицької армії таки повстала, на жаль, з українців, а завдячувала вона своє існування тільки невдатній політиці гетьманської влади.

Московські військові формування. Ввесь час існування Гетьманщини й за її допомогою орґанізовано по цілій Україні московські добровольчі частини, які зовсім вільно набирали собі добровольців до різних білих російських армій та безкарно вели пропаґанду проти української держави. В столиці й по більших містах урядували набірні бюра і штаби всяких «южних», «сєверних», «астраханських», «саратовських» і т. п. армій, зазнаючи щедрої допомоги гетьманського уряду з українських засобів. Московські офіцири, що позбиралися в Україні з усіх кінців Росії, парадували вулицями українських міст у золотих царських погонах та просто глузували собі з усього, що мало національно-український характер.

Гетьман постачав також за посередництвом донського отамана Краснова московську добровольну армію ґен. Денікіна гарматами, муніцією та иншим військовим майном в той же самий час, коли українські гарматні полки не мали навіть гармат, потрібних до вишколу. Всі формовані московські дружини не підлягали навіть гетьманові, існували зовсім самостійно. Накінець, в жовтні 1918. р., щоб дати заняття всім московським офіцирам, гетьман наказав поспішне формування т. зв. особливого корпусу із 8 полків, що мав складатися із старшин та юнкерів-москалів, уроженців України. Цей корпус мав увійти в склад української армії. Протиґетьманське повстання припинило, розуміється, дальше творення цього корпусу. На початку листопаду видано ще й наказ про формування по більших містах добровольчих офіцерських дружин. На чолі всіх отих дружин був призначений гетьманом московський шовініст ґен. Кірпічов.

Крім названих московських відділів були ще т. зв. повітові охоронні командантські сотні, зложені головно з московських офіцирів. Тих сотень було 139 піших і 86 кінних. Вони входили в склад українських збройних сил, сповняючи функції звичайних карних загонів.

Відділ скорострілів 1. полку Січових Стрільців. 18. березня 1918 р.

10. Українська воєнна фльота

Українізація фльоти. З вибухом революції в Росії, українці, які в великій кількости служили в російській царській фльоті, зараз таки почали організуватись. Найбільше сприятливі умови для цього склались на Чорноморській фльоті, де виринула справа повної українізації всієї фльоти і то з цілком слушних підстав — персонального складу і великого відсотку (більше як 75 %) українців. У Севастополі, головній базі Чорноморської фльоти, ще зперед 1905 року існував український гурток «Кобзар» на чолі з директором севастопольської державної жіночої ґімназії Вячеславом М. Лащенком; у склад цього гуртка входили переважно старшини фльоти, серед яких знаходимо полк. адміраліції В. Савченка-Більського, капітана корабельного інж. М. Неклієвича, свідомих українських воєнно-морських діячів і инших. Цей гурток із революцією вийшов із підземелля, зробився провідником цілого українського руху на Чорноморській фльоті і зорґанізував Раду Української Чорноморської Громади.

На Балтійській фльоті українці, зорґанізувавшись, поставили над собою «Український воєнно-морський революційний Штаб Балтійської Фльоти», в працях якого брали участь серед инших свідомі старшини майбутньої української фльоти, старший ляйтенант фльоти Михайло Білинський, ляйтенант Святослав Шрамченко. Цей штаб поставив собі завдання не тільки зорґанізувати українців-моряків, а також доповнити ними деякі кораблі Балтійської фльоти, як крайсер «Світляна», ескадренні міноносці «Україна», «Гайдамак» та инші й перевести ці кораблі під українським прапором до Чорноморської фльоти. На жаль, обставини і прихід до влади в Росії большевиків, не дали змоги здійснитися цим плянам.

Зорганізувалися українці й по инших російських фльотах. Відоме існування «Українських Рад» каспійської фльотиллі, сибірської фльотиллі, амурської фльотиллі і фльотиллі північного Льодового Океану, але тут праця не вийшла поза межі організаційних справ. Українська ж Воєнно-морська рада каспійської фльотиллі мала на увазі зукраїнізувати деякі з кораблів. У цій справі зверталась вона за підтримом до Чорноморської Ради й пізніше до уряду Кубанської Республики, проєктуючи перевести зукраїнізовані кораблі каспійської фльотиллі до устя р. Тереку, де Україна мала мати свій вихід до Каспійського Моря; але й тут різні обставини стали на перешкоді здійсненню цього пляну.

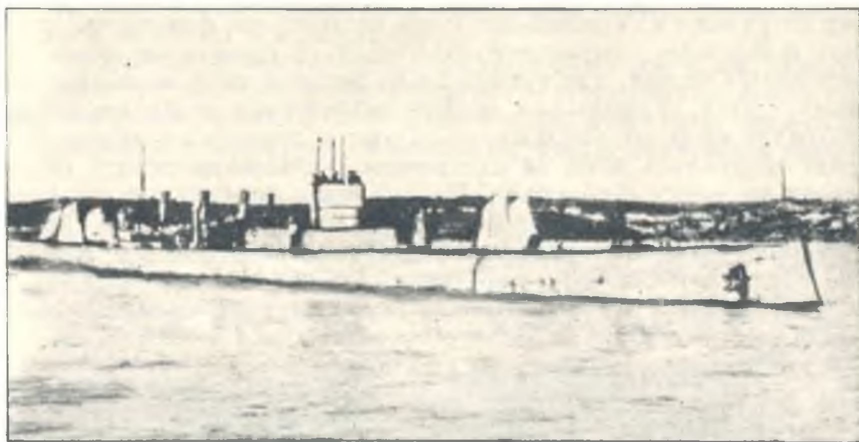
Найбільшу й до того виховну ролю в історії української державної фльоти відіграла Чорноморська Рада. Вже в березні 1917. року з ініціятиви старого гуртка «Кобзар» у Севастополі скликано перші менші, а в квітні 1917. р. величаві збори українців-моряків і тоді рада Української Чорноморської Громади уконстатувалася. Головою її вибрано В. Лащенка, заступниками голови вчителя М. Коломийця й матроса М. Пащенка. На чолі воєнної секції станув капітан, корабельний інжинер М. Неклієвич, пізніше підполковник і начальник окремого відділу кораблебудівництва

головної воєнно-морської технічної управи міністерства морських справ у Києві; на чолі просвітної секції — В. Лащенко й пполк. адміраліції В. Савченко-Більський, майбутній ґенерал-хоружий, один із перших організаторів українського міністерства морських справ і директор канцелярії того самого міністерства в Києві. На чолі агітаційно-пропагандової секції станув пполк. воєн. морського судового відомства В. Богомолець, пізніше ґенерал-хоружий, головний воєнно-морський прокурор і начальник гол. в. мор. судової управи міністерства в Києві й матрос М. Пащенко; нарешті на чолі господарської секції — в. мор. ранговий Лихоніс і т. д.

Командант Чорноморської фльоти, віцеадмірал О. Колчак, відразу поставивсь прихильно до українізації фльоти, як до здорової течії серед тодішньої руїни.

Рада фльоти заняла помешкання «Уніон Банку» на головній вулиці Севастополя. Рада мала свій великий національний прапор, пожертвований членом Ради В. Вітинським, воєнна-ж секція Ради мала великий запорозький малиновий прапор із білим хрестом на ньому.

З кінцем квітня 1917. р. майже на всіх кораблях Чорноморської фльоти вже існували свої українські корабельні ради, чи гуртки таксамо, як у сухопутніх частинах Севастопольської морської кріпости й повітрефльоті. З цих Рад найбільше діяльні були Ради лінійних кораблів — «Иван Золотоустий», «Св. Євстафій», «Ростислав», крайсерів — «Память Меркурія» (в майб. «Гетьман Іван Мазепа»), «Кагул», «Прут», мінної бриґади, ескадр. міноносця «Завидний», Севастопольського фльотського півекіпажу, якого комендантом був пполк. В. Савченко-Більський. Півекіпаж мав уже свою українську корогву («знамя»). Це безумовно перша історична українська корогва не лише при новітній українській фльоті, але і в новій українській армії.

Підводний човен Чорноморської фльоти «Краб».
Перший на світі підводний міновий загородник, зладжений у Миколаєві 1908. р. Брав участь у світовій війні.

На всі українські військові зїзди в Києві Чорноморська фльота надсилала делєгатів, і таксамо Севастопольська морська кріпость.

Початки орґанізації української фльоти. Одним із перших кораблів Чорноморської фльоти, який підняв український прапор, був міноносець «Завидний» (у липні 1917.), а після нього почали підносити національні прапори й инші кораблі так, що в листопаді 1917 р. вже майже на половині кораблів Чорноморської фльоти й на всіх портах Чорного Моря повівали українські корогви. Дня 24. грудня 1917. р. (наказ в. мор. відомства ч. 5.) підніс український прапор велетень-дреднавт лінійний корабель «Воля».

Ґен.-хоружий української фльоти О. Савченко-Більський (сидить), **старшина адміраліції Чорноморської фльоти зі своїм адютантом ляйтенантом С. Шрамченком** (автором цього розділу).

22. грудня 1917. р. засновано в Києві «Українське ґенеральне секретарство морських справ», пізніше перейменоване на Українське Морське Міністерство (наказ мор. відомства ч. 5. з 1 III. 1918. р.), при чому першим секретарем того міністерства був Д. Антонович (від 23.XII. 1917.р. до 14.III. 1918. р.), людина цивільна, може й переповнена добрими бажаннями, але в морських справах цілковито безпорадна. Иншої особи Центральна Рада знайти не могла, бо це мусів бути партієць-соціяліст.

Стихійний розвиток українського руху в Чорноморській фльоті не подобався, ясна річ, москалям усіх напрямків, особливо соціялістам й большевикам, і вони повели проти нього божевільну аґітацію. І ось тут на превеликий жаль, Центральна Рада, що сама нездужала на «соціялістичний спільний» фронт, не тільки не помогла розвиткові здорового національно-державницького руху в Чорноморській фльоті, а спричинилася, здебільша, до його загальмування і навіть до його ослаблення. Українським воєнно-морським чинникам удалося провести «тимчасовий закон про фльоту У. Н. Р.», ухвалений Центральною Радою 14/I. 1918. р. і оголошений 13. березня 1918. т. В частині першій цього історичного закону знаходимо таке:

Точка 1: «Російська Чорноморська фльота воєнна й транспортова (тобто торговельна) проголошується фльотою Української Народньої Республики й виконує обовязки охорони побережжя й торговлі на Чорному й Озівському морі».

Точка 4: «Українська Народня Республика переймає на себе всі зобовязання російського уряду щодо Чорноморської фльоти й щодо утримання фльоти та портів».

Точка 5: «З часу проголошення цього закону всі російські воєнні й торговельні кораблі на Чорному й Озівському Морі підносять український прапор».

Цей закон, надзвичайної державної ваги для того часу, у своїй першій частині стверджував той стан річей, який уже був фактично в Чорноморській фльоті та наче лише вводив у правні рямки те, що вже зроблено на місцях, на кораблях Чорноморської фльоти і в морських кріпостях, завдяки ініціятиві та праці передовсім національно-свідомих морців і нижчих старшин.

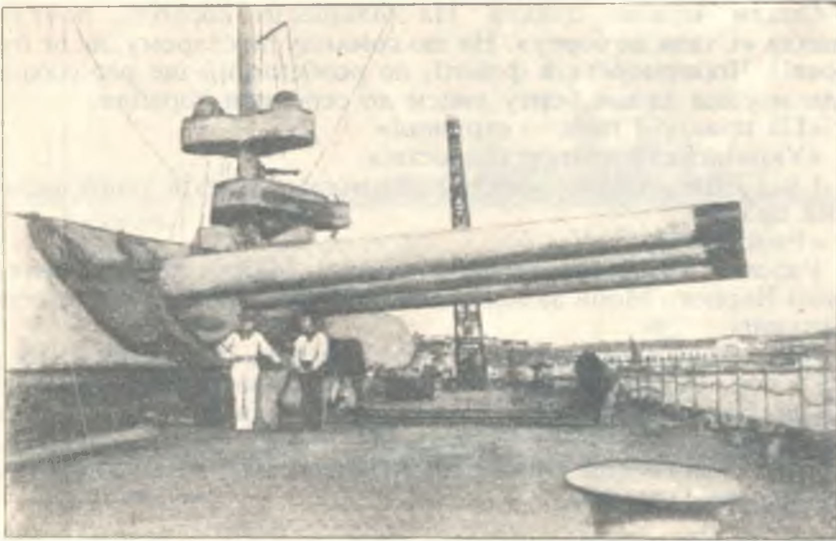
Виконуючи цей закон-наказ, уся Чорноморська фльота підняла 29. квітня 1918. р. український прапор.

Але у другій частині цього закону Центральна Рада, не вважаючи на спротив національних морських чинників, провела такі точки, які ослаблювали першу частину закону; вона касувала примусову воєнну службу на фльоті та ввела добровільне доповнення фльоти на підставах народньої міліції. Цю другу частину закону скасовано за Гетьманату, але вже запізно.

Не вважаючи на останнє, воєнно-морські чинники за всяку ціну намагаються таки зорганізувати Чорноморську фльоту як слід. Зявляються накази мор. відомства, підписані вже міністрами морських справ пполк. Жуковським (від 14.III. до 1.IV. 1918 р.) і ґенералом Грековим (від 1.IV. до 1.V. 1918. р.) про скупчення боєвої фльоти в Севастополі та про ремонт фльоти в Миколаєві, про скасування виборного начальства — командного складу фльоти, про знесення всяких корабельних і инших комітетів і т. д. Наказом мор. відомства ч. 22 з 27. березня 1918. р. переведено призначення вищого командного складу фльоти, як капітана І. ранґи (пізніше контрадмірала) В. Шрамченка до відділів перевозу Чорного Моря (§ 1.), капітана І. ранґи Степанова командантом транспортною фльотиллею (§ 2.), віцеадмірала Г. Покровського начальником охорони південно-західньої частини Чорного Моря; а наказом з 24. квітня 1918. р. призначено його на головного команданта всіх портів Чорного й Озівського Морів, знову на команданта дунайською фльотиллею призначено капітана II. ранґи Хомотияна (§ 4.) й на команданта Одеського воєнного порту капітана II. ранґи Озерова (§ 5.).

Капітана II. ранґи Містникова, призначеного наказом ч. 31 на команданта Севастополя з особливим завданням завести там лад у чисто національно-українському напрямку, приділено тимчасово до штабу Запорозького корпусу ґен. Натіїва, який тоді разом із німцями, звільняв Україну від москалів. Посуваючись групою полк. Болбочана в напрямку на Крим. ген. Натіїв думав звільнити й Крим від червоних банд і, подавши руку Чорноморській фльоті, виправити помилку Центральної Ради, яка в Бересті відмовилася від Криму.

Тимчасом у Севастополі на Чорноморській фльоті кипіло. На одних кораблях повівали червоні прапори, на других жовто-блакитні, на третіх ще й чорні (анархістів), при чому майже щодня ці прапори змінювалися, бо збаламучені матроси на чисельних мі-

Третя башта 12-дюмових гармат на лінійному кораблі-велитні «Цариця Катерина Велика». Таких башт було аж 4 на кожному дреднавті Чорноморської фльоти. Один набій до гармати важив ок. 500 кґ. й, щоб його вистрілити, треба було зужити ок. 160 кґ. пороху.

тинґах міняли свої національні «переконання» з червоних на жовто-блакитні, потім на чорні, потім знову на червоні і т. д.

В половині квітня 1918. р. в Морському Клюбі скликано нараду з «Центрофльоту», органу вибраного колеґіяльно для кермування фльотою, і з комендантів усіх кораблів на чолі з контрадміралами Сабліним (москаль) і Михайлом Остроградським (свідомий українець); там вирішено, на випадок потреби переходу боєздатної частини Чорноморської фльоти з Севастополя до Новоросійська, приготовити останній порт для цього і з цією метою вислати туди зараз таки гідрокрайсер «Троян», з цілою комісією під головуванням капітана II. ранги Лебединського.

Але, коли 20. квітня полковник Болбочан зі своїми запорожцями поперед німців прорвав фронт червоних банд на Перекопі і 22. квітня захопив ст. Джанкой, 25. Симферопіль, а Гордієнківський кінний полк зявився вже того самого дня в Бахчисараї, в Севастополі почалась паніка. Тоді команди обох дреднавтів «Воля» та «Цариця Катерина Велика» рішили, щоб вибрати одне командування фльотою і щоб це командування наказало піднести усій українській фльоті прапор, виконуючи закон-наказ Центральної Ради; хто б не послухав адмірала, то його примусять 12-дюмовими гарматами дреднавтів.

Це було 29. квітня 1918. р. Був чудовий день. Севастопольський рейд вилискував як дзеркало. В год. 16. фляґманський корабель Чорноморської фльоти, лінійний корабель «Юрій Побідоносець», з наказу команданта фльотою підніс сиґнал:

«Фльоті підняти український прапор!»

Опали червоні плахти. На більшости кораблів почулася команда «Стати до борту». На цю команду по старому, як це було в боєвій Чорноморській фльоті, не розбехтаній ще революцією, стали моряки здовж борту лицем до середини корабля.

«На прапор і гюйс — струнко!»

«Український прапор піднести!»

І під сурму і свист підстаршин-моряків злетів угору український прапор.

«Розійтись!»

Разом із командою заграли сурмачі. Майже на цілій великій фльоті Чорного Моря залопотіли в повітрі великі жовто-блакитні полотнища.

Для історії української фльоти цей день 29. квітня 1918. р., коли в год. 16. ціла українська фльота виявила свою приналежність до Батьківщини, став найвидатнішим днем української державної фльоти і святом українського моря.

Того самого дня в столиці, в Києві, на місце Центральної Ради настав Гетьманат.

Склад Чорноморської фльоти. Кожна фльота лише тоді належно може виконати свій обовязок у обороні краю й комунікаційних ліній, що лучили б її з широким світом, коли буде складатись, відповідно до становища й засобів краю, зі всіх типів кораблів — від велитня-дреднавта до малих катерів-нищителів і від підводних човнів-крайсерів до малих підводних човнів прибережної охорони з додатком воєнно-морської авіяції.

Українська Чорноморська Фльота цілком відповідала цим вимогам.

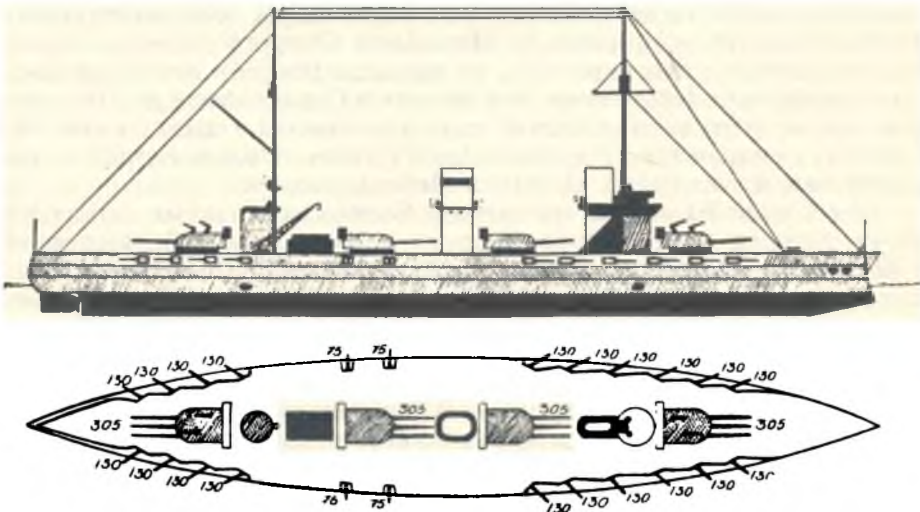
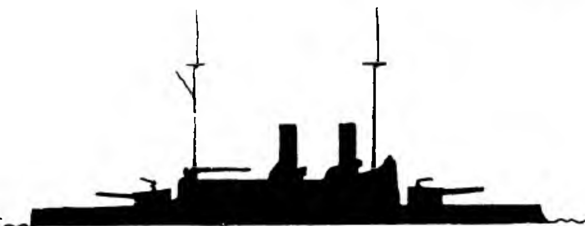

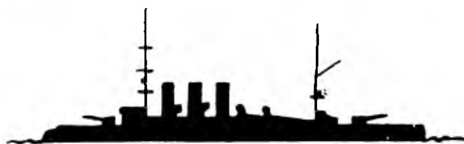
Схема лінійного корабля-дреднавта «Воля». Він збудований 1914. р. Випал на один борт (бік) 4100 кг. (стрілен), екіпаж (залога): 42 старшин і 1200 моряків.

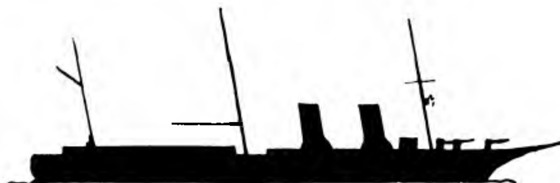
Лінійний корабель «Три Святителі».

Лінійний корабель «Синоп» (тогож типу й л. к. «Ґеорґій Побідоносець»).

Крайсер «Прут».

Гідрокрайсер «Алмаз» (авіоматка для водних літаків).

Типи кораблів Чорноморської фльоти.

Дня 29. квітня 1918. р. дієва Чорноморська фльота складалась: з 3 бригад лінійних кораблів, з 1 бригади крайсерів, з бригади гідрокрайсерів, з дивізії міноносців, підводних човнів і різних кораблів окремого призначення.

В І бригаду лінійних кораблів входили 2 кораблі велетні-дреднавти, «Цариця Катерина Велика», збудований 1914. р., і другий «Воля», збудований 1915. р. Обидва мали по 23.000 тон [1]), скорість 21 вузлів (стільки морських миль на 1 годину), 12 гармат 12-дюмових [2], 20—130 мм і 4—75 мм. протилітакових і 4 мінові апарати. Випал на один борт 4.100 кільо [3].

II. бригада лінійних кораблів числила такі лінійні кораблі: 3 л. к. «Св. Євстафій», викінчений 1906. р., 13.000 тон, 16 вузлів,

[1] Величину корабля означують вагою випертої ним води.
[2] 1 дюм, скорочено дм. = 25 мм.
[3] Себто тільки стрілен міг корабель вислати на ворога з одного боку.

4 — 12 дм., 4 — 230 мм., 12 — 150 мм., 14 — 75 мм. гармат, 2 підводні мінові апарати. Випал на один борт 1.731 кільо. 4. л. к. «Йоан Золотоустий» — того самого типу, що і «Св. Євстафій». 5. л. к. «Св. Панталеймон» з 1900. р., 12.800 тон, 16 вузлів, 4 — 12 дм., 16 — 150 мм., і 14 — мм. гармат, 3 підводні мінові апарати. Випал на один борт 1.620 кільо.

III. бриґада лінійних кораблів: 6. л. к. «Ростислав» з 1896. р., 10.300 тон, 15 вузлів, 4 — 10 дм., 8 — 150 мм., 12 — 47 мм. гармат, 2 мінові апарати. Випал на один борт 1.042 кільо. 7. л. к. «Три Святителі» з 1893. р. до 1912. р., 13.500 тон, 16 вузлів, 4—12 дм., 14 — 150 мм., 4 — 75 мм., 2 — 47 мм. гармат, 8. л. к. «Синоп» 1887—1914. рр. 10.300 тон, 14 вузлів, 4 — 203 мм., 8 — 150 мм., 4 — 47 мм. гармат.

Бриґада крайсерів: 1. кр. «Кагул» 1903. р., 2. кр. «Память Меркурія» 1902. р.— по 7.200 тон, 22,7 вузлів, 12 — 130 мм., 12 — 75 мм., 2 мінові апарати, 3. кр. «Прут» 1903—1916. рр., 3.200 тон, 22 вузлів, 8 — 130 мм., 2 — 75 мм., 2 мінові апарати, 4. кр. «Алмаз» 1903. р., 3.300 тон, 19 вузлів, 6 — 75 мм., 4 — 47 мм.

Гідрокрайсери: 1. «Цар Александер I.», 2. «Цар Николай I». 3. «Імператуль Траян». 4. «Редмеле Кароль». 5. «Дакія». 6. «Прінчінесса Марія»; перші два з великих пароплавів, а другі 4 румунські пароплави. Всі вони забирали на себе по кілька гідроплянів.

Ескадровий міноносець «Щасливий». 15 кораблів тогож типу.

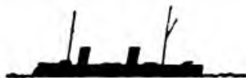
Е. м. «Ляйтенант Зацарений». 3 кораблі тогож типу.

Е. м. «Завидний». 5 кораблів тогож типу.

Е. м. «Сміливий». 4 кораблі тогож типу.

Міноносець «Ч. 259» і 9 менших.

Типи міноносців Чорноморської фльоти.

Лінійний корабель «Св. Йоан Золотоустий».

Дивізія міноносців: У складі 13 великих ескадрових міноносців 1914—1917. рр., по 1.100—1.360 тон і 34—35 вузлів. 3 ескадрові міноносці 1906 р. по 650 тон і 25 вузлів; врешті 11 ескадрових міноносців 1901, 1903 і 1906. рр. по 300—400 тон, 22—26 вузлів, разом 27 ескадрових міноносців.

Підводних човнів було 22, канонірських човнів — 5, мінових загородників — 6, кілька дивізіонів сторожевих катерів нищителів, тралєрів і транспортів (останніх ціла фльотиля).

Нарешті кораблі окремого призначення, куди належали малі міноносці й инші кораблі і старий лінійний корабель «Юрій Побідоносець» (1892. р., 11.000 тон, 14 вузлів, 6 — 150 мм., 8 — 47 мм. гармат). Останній увесь час світової війни аж до 1920. р., коли перейшов із Врангелем до Бізерти, стояв на чотирьох мертвих якорах, недалеко Ґрафської пристані, Севастопольського рейду і був місцем пробування команданта Чорноморської фльоти з цілим його штабом.

Морська піхота й авіяція. Морська піхота належала до складу фльоти й робила військову службу на побережжі держави та в воєнно-морських кріпостях, десантних операціях і т. д.

В 1917. році в Україні були такі частини морської піхоти:

1) «Окрема десантна дивізія» в Севастополі, з полками: царгородським, нахимовським, корніловським і істомінським. Її призначення було захопити Босфор і Царгород;

2) «Балтійська морська дивізія», яка виконувала лише боєві функції морської піхоти, бо складалася здебільша з моряків, у гирлах Дунаю;

3) сюди належали всі частини морських кріпостей Севастополя, Очакова й усіх укріплених пунктів українського побережжя Чорного Моря.

Українізація скоро охопила всі піхотні частини, як і фльоти, але й тут з вини Центральної Ради з цих, хоч і українізованих частин, мало що залишилося, з хвилиною, коли стався переворот Скоропадського.

За Гетьманату українська морська піхота складалася з корпусу морської охорони побережжя Чорного Моря, що в її склад входило три полки морської піхоти неповного складу зі усіма додатковими частинами.

Воєнно-морська гідроавіяція Чорноморської фльоти і за Цен-

тральної Ради і за Скоропадського складалась з яких 20 гідроплянів.

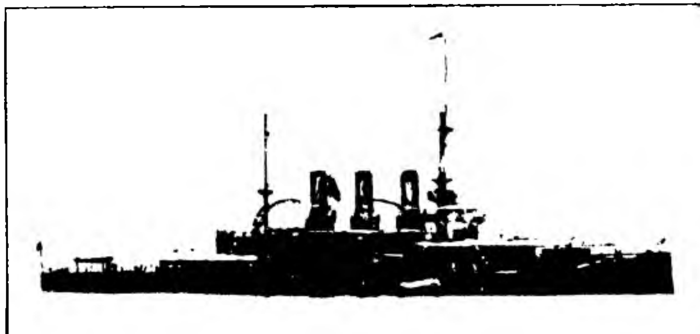
Українська воєнна фльота за Гетьманату. За Гетьманату українські морські справи входять уже в регулярні рямці. Міністерство морських справ розвивається так, як і слід було б такій великій державі, якою була тоді Україна.

Особистий склад морських установ наповнивсь уже добрим фаховим персоналом, з якого, правда, багато було неукраїнців, але в переважній більшости чесно працювало на українському ґрунті. За Гетьманату було багато різних комісій для виробу головних підвалин укр. державної фльоти й морської справи. Український морський ґенеральний штаб працює над виробом закону про фльоту, спираючись на тимчасовий закон про фльоту (в його першій головній частині) з часів Центральної Ради. Водночас видають закони і призначують грошеві засоби на розбудову воєнних портів Одеси, Миколаєва, Севастополя й Маріюполя, на кораблебудівельні й инші фабрики.

До резерви української державної фльоти приймають усіх старшин, підстаршин і ґардеморяків колишньої російської фльоти, що перебувають в Україні й мають українське громадянство. Таким чином у резерві української фльоти опинилось більш, ніж 50 проц. старшин колишньої російської фльоти, правда, здебільша росіян, але серед них було багато добрих, досвідних і боєвих моряків. На чолі української морської справи стояли спершу капітан II. ранґи Овод, а після нього від 3.V. 1918. р. контрадмірал М. Максимов (москаль).

На Чорноморській фльоті, після піднесення українського прапору і проголошення всієї фльоти власністю укр. держави, саме в день проголошення Гетьманату, командант фльоти контрадмірал Саблін, як-стій надіслав телеґраму про це до Києва й до німецького командування, прохаючи припинити наступ німецьких військ на Севастопіль. Водночас вислано делеґацію під головуванням контрадмірала Вячеслава Клочковського до німецького командування військ, що наступали, а також звязкового до Запорозької ґрупи полк. Болбочана. Одночасно з цією делеґацією від командування фльоти, вислано делеґацію від українського населення Севастополю. Але цих делеґацій не приняв командант німецьких військ на Кримі, ґенерал фон Кош, що пробував тоді саме в Симферополі. Ґенерал фон Кош просив лише скласти на письмі все, чого бажав командант фльоти й обіцяв надіслати це все як-стій до головного команданта німецьких військ в Україні, ґенерала Айнгорна, що вже був у Києві. Що ж до свого наступу, то він, на підставі одержаного наказу, припинити його не може, й німецькі війська далі йшли в наступ. Тимчасом українське військо вже завернуло з Криму.

Тоді контрадмірал Саблін, не одержуючи жадної відповіді від українського уряду, не знаючи замірів німців і не бажаючи щоб найкращі кораблі Чорноморської фльоти дісталися в їх руки, і, з другого боку, підо впливом команд кораблів, які здебільша, прикриваючись необхідністю рятувати кораблі від німців, боялися за власну шкіру — віддав наказ усім кораблям, які лише зможуть

Лінійний корабель «Св. Панталеймон».

відплисти, готуватись до походу на Новоросійськ. Тимчасом контр-адмірал Михайло Остроградський, як свідомий українець, мав обняти команду над усіма кораблями, що залишились були в Севастополі.

Дня 30. квітня 1918. р. ввечір німецька артилерія заняла позиції на Братському кладовищі й коло Константинівської батерії, при вході до Севастопольського порту. Але в год. 20. перша бригада лінійних кораблів, дреднавти «Цариця Катерина Велика» і «Воля» і 15 міноносців уже під вогнем німців покинула Севастопольський залив.

У Севастополі ж під командою контрадмірала М. Остроградського залишилося 7. лінійних кораблів старого типу, крайсери «Кагул», «Память Меркурія» і «Прут», кілька міноносців, усі підводні човни й різні кораблі окремого призначення.

Дня 1. травня 1918. р. німці з музикою ввійшли до Севастополя. В порті поставили чимдуж свою варту, а залогу на кораблях, де підняли свої німецькі воєнні прапори, вони проголосили хоч і тимчасово, полоненою. Це викликало таку напругу взаємин між Україною й Німеччиною, що не вважаючи на призначення до Києва німецького морського аташе, свойого представника до Берліна не призначив гетьманський уряд. Поважний конфлікт виник і поміж контрадміралом Остроградським, якого вже 21. травня 1918. р. призначено головним представником української держави на Криму й німецьким ґенералом фон. Кошем так, що Остроградський просив гетьмана звільнити його з цього становища. На його місце призначено 10. червня 1918. р. начальника дивізії підводних човнів контрадмірала Вячеслава Клочковського, якому вдалося справу трохи залагодити, і то так, що на деяких кораблях німці перестали підіймати свій прапор і на них маяв лише український. Крок-закроком майже цілий особовий склад фльоти, що пробував у Криму, зачислено на українську службу.

В той самий час ескадра контрадмірала Сабліна, яка дійшла до Новоросійська, переформувалася, завела лад і піднесла російський Андрієвський прапор. Німці, покликуючись на неоголошені пакти Берестейського договору, поставили ультімативну вимогу ескадрі не пізніше 16. (потім 19.) червня завернутись до Севастополю. Але вночі на 17. червня 1918. р. з Новоросійська вийшов до Севастополю лише дреднавт «Воля», гідрокрайсер «Троян» і 7.

Порівнююча таблиця старшин укр. фльоти з рангами Армії У.Н.Р. і закордонної фльоти.

	УКРАЇНА	АРМІЯ УНР	АНГЛІЯ	ФРАНЦІЯ	ПОЛЬЩА	ІТАЛІЯ	НІМЕЧЧИНА	АВСТРО-УГОРЩИНА
молодша старшина	Корабельний гардемарин	Хорунжий	Sublieutenant	Enseigne de vaisseau de 2 classe	Podporucznik marynarki	Guardia marina	Leutnant zur See	Fregatten-Leutnant
	Мічман	Поручник	Lieutenant	Enseigne de vaisseau de 1 classe	Porucznik marynarki	Sottotenente di vascello	Oberleutnant zur See	
	Ляйтенант	Сотник	Lieutenant commander	Lieutenant de vaisseau	Kapitan marynarki	Tenente di vascello	Käpitan-leutnant	Linien Schiffs Leutnant
булавна старшина	Старший ляйтенант	Отаман морської піхоти	Commander	(Capitaine de corvette)	Komandor podporucznik	Capitano di corvetta	Korvetten-Kapitan	Korvetten Kapitän
	Капітан II ранги	Підполковник	Captaine менш 3 рок.	Capitaine de fregate	Komandor porucznik	Capitano di fregata	Fregatten-Kapitän	Fregatten Kapitän
	Капітан I ранги	Полковник	Captaine більш 3 рок.	Capitaine de vaisseau	Komandor	Capitano di vascello	Kapitän zur See	Linien Schiffs Kapitän
адміральна старшина	Контр-адмірал	Генерал-хорунжий	Rear-admiral	Contre-admiral	Kontr-admiral	Contr-amiraglio	Kontr-admiral	Kontr-admiral
	Віце-адмірал	Генерал-поручник	Vice-admiral	Vice-admiral	Wice-admiral	Vice-amiraglio	Vice-admiral	Vice-admiral
	Адмірал	Генерал-полковник	Admiral	——	Admiral	——	Admiral	Admiral

ПРИМІТКА 1. Подано ранги лише фльотських старшин, цеб-то муштрово-чердакових старшин фльоти.

2. Українські морські старшини корпусу інжинер-механіків фльоти мали ті самі ранги, що фльотські, лише замісць адміральських ранг — мали ранги генералітету армії.

3. Українські старшини корпусів корабельних інжинерів, воєнно-морського судового відомства, адміралції, морських лікарів і морської піхоти мали ранги армії з додатком назви корпусу.

4. Воєнно-морські урядовці мали окремі ранги.

Ескадровий міноносець Балтійської фльоти «Україна». Збудований 1905. р., 510 тон. 23 вузлів швидкости, 3 гармати 100 мм., 1—37 мм., 2 мінові апарати, 4 скорострілі. Залога: 6 старшин і 83 моряків.

міноносців. Решту кораблів, на чолі з другим дреднавтом «Катериною Великою», затоплено підо впливом большевиків і при діяльній допомозі аґентів Антанти.

Українське міністерство морських справ довідалось від німецького командування про цю справу лише після подій. Коли ескадра з Новоросійська прибула до Севастополю, німці звезли залогу кораблів на беріг, підняли на кораблях свій прапор і проголосили, що вони її інтернують.

Тоді й турки забрали до Царгороду крайсер «Прут», який стояв під українським прапором, на тій підставі, що це був їх крайсер «Меджидіє», який затонув під Одесою вліті 24.VII. 1915. р.— його були підняли москалі, відремонтували й під назвою «Прут» приділили до Чорноморської фльоти.

Тоді в Києві, в міністерстві морських справ вірили, що все унормується, а покищо йшла робота. Наказом із 15. липня 1918. р. ч. 166/28. проходить закон про уніформу для державної української фльоти; 18. липня видано закон про воєнний прапор української фльоти, який заразже підносять передусім усі українські воєнні кораблі, які стояли в инших портах Чорного Моря, поза Севастополем. Далі проголошено наказом ч. 372/59 закон про «вімпель» воєнних кораблів і про прапори українського посла, послів, консулів і т. д.

Дня 17. вересня 1918. р. маємо перше в українській державній фльоті перейменування корабля, а саме канонірський човен «Кубанець» перейменовано на «Запорожець».

Канонірський човен «Запорожець» (1917. р. 1280 тон, 12 вузлів, 3—130 мм., 2—75 мм., 2—47 мм гармат, 10 старшин і 120 матросів) пробував в одеському порті під українським воєнним прапором, як і ціла черга инших воєнних кораблів, аж до приходу французів.

В міністерстві морських справ вироблено закони: про корпус старшин воєнно-морської санітарної справи, про воєнно-морських аґентів закордоном, про демобілізацію кораблів торговельної фльоти [1]), виробляють штати корпусу лоцмайстерських дистанцій, штати корпусу морської охорони побережжя, закон про

[1] Всі кораблі укр. торг. фльоти на Чорному Морі плавали тоді під жовто-блакитним прапором, аж до кінця 1918. р.

Раду міністерства морських справ, яка мала складатися з поважніших адміралів. Дальше видано розпорядки про різні фабрики морського відомства, і штати центральних установ морського відомства. Приходять також законодавчим шляхом асиґнування на утримання української дунайської річної і транспортової фльотиллі.

Нарешті, коли німці передали Україні майже всю Чорноморську фльоту, що пробувала в Севастополі, дня 11. листопада 1918. р. появляється наказ гетьмана, де принято боєвий розклад фльоти, тимчасову табелю доповнювання кораблів і штабів з тим, щоб призначити старшин, священиків і кондукторів фльоти [1]. А другий наказ у морських справах із 12.XI. 1918. р. ч. 609/300 оголошує першу бранку новобранців і установлює штаб навчального відділу новобранців фльоти. На провідника цього навч. відділу мали призначити капітана II-ої ранґи Л. Шрамченка, тоді начальника моряцького відділу головного штабу міністерства морських справ.

Наказом ч. 594/288 з 12.XI. 1918. р. контрадміралові Вячеславові Клочковському надано права тимчасового команданта морських сил Чорного Моря. Водночас адмірала А. Покровського призначено міністром морських справ укр. держави, з двома товаришами міністра: контрадміралом М. Максимовим в Одесі і контрадміралом Гаддом у Києві.

Коли ж німці передали Україні захоплену ними мозирську (Пинську) річну фльотиллю, то для перебрання цієї фльотиллі післано комісію під головуванням інжинера-механіка капітана I. ранґи Іллютовича (наказ ч. 643/322 з 23.XI. 1918. р.).

Коли в грудні німці покинули Севастополь та инші українські порти, на їх місце появилися кораблі Антанти. Колишні союзники, не вважаючи на піднятий Андрієвський прапор, яким, ясна річ контрадмірал Клочковський хотів собі придбати їх симпатії, позаймали своїми вартами всі кораблі Чорноморської фльоти, з винятком підводних човнів, і почали ділити їх поміж себе, ніби як воєнну добич, а потім частину кораблів, на чолі з лінійним кораблем дреднавтом «Воля», вивели до Царгороду.

11. Українські Січові Стрільці в Україні. Упадок Гетьманату

Українські Січові Стрільці в боротьбі з большевиками. Виконуючи постанови Берестейського миру в справі військової допомоги Центральній Раді в війні з большевиками, австрійська армія рушила 27. лютого на Україну. Її завданням було прочистити Правобережжя від большевицьких банд, що позаймали були важні його осередки: Жмеринку, Одесу, Херсон, Олександрівськ і т. д. В похід на Україну пішла 2., т. зв. Східня Армія, у складі 3 корпусів (XII., XVII. і XXV) з 6 піхотними та 3. кінними дивізіями. Леґіон У. С. С., що належав до XXV. корпусу, перейшов давню австрійсько-російську границю в окопах св. Тройці і через Жванець зайшов за один день до Камянця на Поділлі.

---

[1] Старших підстаршин фльоти.

Українські Січові Стрільці в Одесі. Кінець березня 1918. р.

З Камянця У. С. С. подались 2. березня через Нову Ушицю та Станіславчик до Жмеринки. Після триденного постою у Жмеринці, вони перейшли в околиці Вапнярки до с. Кислецького і м. Тульчина, де й спинилися на цілий тиждень, наводячи лад у приділеному районі.

Тут лєґіон У. С. С. приділено до окремої ґрупи-загону, що ним командував сот. архикнязь Вільгельм Габсбурґ і під його проводом залишались У. С. С. аж до розпаду австрійсько-угорської монархії. З Вапнярки легіон перекинули 17. березня залізницею до Одеси.

В цій добі, коли німці зайшли на півночі вже на Лівобережжя, австрійські частини не зводили ніяких боїв. Не мали їх У. С. С. Большевицькі ватаги уступалися самі перед появою австрійських військ, ніде не ставлячи спротиву. Завдання У. С. С. було вести між населенням приязну для Австрії пропаґанду, охороняти воєнне майно, якого по всій правобережній Україні було ще дуже багато, і зберігати лад у призначеному районі. Хоч У. С. С. належали ще до австрійської армії, то з переходом в Україну вони робили лише те й робили так, як цього вимагало добро власної української держави. А прислужитись державі мали вони доволі нагоди. Коли австрійська армія почулася безпечна, не зустрічаючи ворожого спротиву, вона кинулась випорожнювати багаті склади різного воєнного майна, головно маґазини харчових продуктів. Австрійські вояки забирали для себе все, що попадало їм під руки, а то й почали грабувати населення. У. С. С. захороняли населення перед цими безправствами, зберегли чимало військового майна перед реквізиціями й передавали його під охорону української влади. Замість вести пропаґанду з Австрією, У. С. С. почали послідовно й невтомно пропаґувати ідею української державности й боротьби проти всіх її ворогів.

З Одеси, де У. С. С. спинились на кільканадцять днів, вони виїхали з початком квітня (здається 2.) під Херсон (див. чертина на стор. 415). В цьому промисловому місті чорноморського побе-

режжя держалася ще большевицька залога. Але й під Херсоном не довелось У. С. С-ам брати безпосередньої участи в бою, бо його добули відділи союзних німецько-австрійських військ. У. С. С., побувши знову декілька днів у звільненому Херсоні, подалися 10. квітня Дніпром у напрямі Олександрівська, який теж був іще в руках большевиків. Тут вони були зібрались у великій силі, відступаючи з Правобережжя і з півдня України. Дня 12. квітня У. С. С. заняли без бою с. Біленьке, недалеко Олександрівська і звідтіль повели розвідку в околиці і в напрямі міста. Розяснити становище допомогли У. С. С-ам місцеві відділи Вільного Козацтва, що й узяли участь у першому наступі У. С. С. на Олександрівськ. Другого дня, 13. квітня, У. С. С. повели перший наступ на місто й заняли одною сотнею, яка підійшла від Дніпра, зал. стацію. Другого дня поведено наступ всіма сотнями куреня. Але він не вдався. Большевики дістали вночі підкріплення, заняли стацію й відкинули У. С. С. до Дніпра. Під обстрілом вони мусіли кораблем відплисти до Біленького. Ця остання битва леґіону не мала успіху тому, що він вихопився до наступу проти куди сильнішого ворога, не підождавши допомоги німців, що збирались в тому часі на Хортиці.

Олександрівськ добули німецькі відділи щойно 16. квітня й після бою до цього міста ввійшли У. С. С., рівночасно з відділами Запорозької дивізії, що прямувала саме на Крим.

У. С. С. в Олександрівську й на Херсонщині. В Олександрівську леґіон У. С. С. пробув майже два місяці,— до 8. червня. Тут уперше У. С. С. навязали трівкіші звязки з громадянством Олександрівська, його околиці і з частинами наддніпрянської реґулярної армії, з Запорозькою дивізією, що з початком травня повернулася з кримського походу. Тоді саме й наступила зміна державної влади, прийшов Гетьманат і почав заводити нові порядки. Тай і недавні союзники, німці та австрійці, перемінились у справжніх займанців. Вони не лише вивозили самовільно з України всяке добро, але й почали встрявати у внутрішньо-політичні справи української держави.

У. С. С. найшлися серед дуже складних умов. Перебуваючи у своїй державі в складі займанської армії, в часі, коли гетьманський режім викликав народні повстання, У. С. С. мусіли ходити поміж дощ. Очевидячки, симпатії Стрілецтва були геть чисто всі по стороні тих кол українського громадянства, що змагалися за самостійну національно-державницьку політику. Тимто У. С. С. скрізь, де тільки появились, працювали передусім над національним і державницьким освідомленням громадянства і помагали орґанізувати «Просвіти», народні школи, курси українознавства, владжувати національні свята і т. п. Чимало У. С. С. запряглось

Сотник У.С.С. Василь Вишиваний (архикн. Вільгельм Габсбург).

Сот. Василь Вишиваний, командант групи, в окруженню старшин леґіону УСС.

до цієї праці на довший час і навіть після відходу леґіону з України багато з них залишилось на місці. Грабіжницькій політиці займанців протиставились У. С. С. так, що брали українське майно під свою охорону й передавали українським установам. На жаль, багато добра пропадало таки завдяки продажній адміністрації, де чимало служило москалів і людей, що вороже або байдуже ставилось до української держави.

Багато переслідуваних гетьманським режимом, чи австрійсько-німецькими військами українських діячів находило між У. С. С. захист і оборону перед судами. Активно встрявати в політичну гризню Стрілецтво не могло й цього собі й не бажало. В Україні витворилось тоді таке становище, що його дрібна жмінка У. С. С. змінити не могла. Не могли його змінити і впливи архикн. Вільгельма, що так-само, як і Стрілецтво, здобув собі широкі симпатії між населенням і українським військом. Сот. Вільгельм Габсбурґ або, як його У. С. С. прозвали, Василь Вишиваний, зукраїнізувався завдяки Стрілецтву, перенявся його ідеями і став щирим і ідейним борцем за українську державність. Лише йому треба завдячити, що Стрілецтво, буваючи на Україні, оминуло долю, яку здавна готовили йому його вороги, що воно заціліло.

Спершу австрійська політика намагалась приєднати для себе Україну і дістати її під свої впливи. Тимто й вислала туди У. С. С. і архикн. Вільгельма. Але ці пляни розбились об задуми німців, що наважились Україну загорнути для себе, і австрійці свойому сильнішому суперникові покорились. Австрії довелося задоволити поділом впливів і задержати для себе скромнішу пайку. Тому то й завдання У. С. С. обмежилось до ролі глядачів; вони могли робити хиба лише те, що безпосередньо не загрожувало б існуванню леґіону. Його треба було зберегти до слушного часу.

Коли розгорілися селянські повстання й на Херсонщині, австрійська команда перенесла леґіон У. С. С. до Єлисавету. Дня

13. червня приїхали в Україну також обидві етапові формації — Кіш і Вишкіл У. С. С. Леґіон станув у Масляниківці, Вишкіл — в Грузькому, Кіш — у Карлівці та Іваниківці. Це все села недалеко Єлисавету. З Вишколом приїхало в Україну 1000 вишколених стрільців і з них команда ґрупи задумала створити для леґіону другий курінь. Але на це австрійська військова влада не погодилась і його розвязали, а всіх старшин і стрільців пороздільовали між сотні дотеперішнього куреня.

Стрілецтво почали висилати до здавлювання селянських повстань, посилали його як карні відділи. Цю нову службу виконували У. С. С. по-свойому. Спочуваючи кривавому протестові селянства на гетьманський режим, на грабіжництво й безправства займанців, У. С. С. лагодили «непорозуміння» дипльоматично. Арґументи Стрілецтва все находили в повстанців послух.

Таке «лагодження» повстання не подобалось займанській владі і, коли одного разу У. С. С. відмовились піти проти збунтованих селян, ґрупу архикн. Вільгельма на початку жовтня перекинуто на Буковину. Команда ґрупи і леґіону, три боєві сотні і частина Вишколу розмістилася в Чернівцях. Кіш станув у Вижниці. Другу сотню боєвої формації і одну Вишколу приділено до помочі прикордонної жандармерії і поставлено на буковинсько-бесарабській границі, в районі Дібринівці — Чорнавка — Топорівці. Тоді, коли на сході збирались чорні хмари народнього повстання, У. С. С. готовились до виступу в Галичині.

Український Національний Союз. Підготова до повстання. З приходом до влади гетьманського уряду акція чорносотенних московських організацій за відновою єдиної, неподільної Росії загрожувала не тільки вже суверенности української держави, але й приносила з собою повну ліквідацію національно-культурних здобутків українського народу. Під гаслом рятування цих здобутків, для противаги московському фронтові, деякі українські партії обєдналися в «Український національно-державний Союз». Союз поклав собі за мету рятувати загрожену українську державність та сконсолідувати всі сили для праці над будовою української держави. У. Н.-Д. С. зажадав від гетьмана зміни москвофільської політики в державі й домагався, щоб його влада сперлася тільки на українські національні ґрупи. Коли ж протиукраїнський курс гетьманського уряду захитував уже основами української державности, ціле українське громадянство сконсолідувалося в обороні національних здобутків в Українький Національний Союз, перетворений з У. Н.-Д. С.— на чолі з В. Винниченком. До У. Н. С. ввійшли всі національні українські партії й орґанізації, навіть такі, що спершу були прихильні ґетьманській владі.

Нарешті в жовтні 1918. р., коли Союзові не вдалося відвернути гетьмана із шляху відбудови Росії, щоб рятувати українську державність, У. Н. С. підготовляє повстання.

Президія Союзу наладнує звязки із Січовими Стрільцями в Білій Церкві, із Запорозькою й Сірою дивізією й иншими військовими частинами, як також із залізничими орґанізаціями й повстанчими селянськими провідниками. 30. жовтня був уже створений повстанчий Оперативний Штаб у такому складі: началь-

Похід сотень Вишколу У.С.С. вулицями Єлисавету. Червень 1918. р.

ник штабу — ґен. Осецький, начальник оперативного відділу — полк. Василь Тютюнник, адміністраційного відділу — полк. В. Кедровський. До нього ввіійшли також представники Січових Стрільців — пполк. А. Мельник і сот. Ф. Черник.

Революція в Німеччині й Австрії мала вже свій вплив на німецько-австрійську півмільйонову армію в Україні. Вже з початком листопаду австрійська армія була зовсім розкладена й небоєздатна та в безладді залишала українську територію. І німецька армія, що правда, держалася ще міцно, але підо впливом революційних подій у Німеччині й військових рад вже не була тою грізною силою, як це було з її приходом в Україну. Тимто провідники У. Н. С. вірили в повний успіх наміреного повстання.

Дня 13. листопаду 1918. р. на таємних зборах представників усіх політичних партій, що входили в склад Союзу, при співучасти представників Січового Стрілецтва полк. Коновальця й пполк. Мельника, залізничих організацій і Селянської Спілки — повстав новий український уряд — Директорія Української Народньої Республики, з такими членами: Володимир Винниченко — голова, Симон Петлюра, щойно звільнений із вязниці — головний отаман республиканських військ, Хведір Швець, Панас Андрієвський і Андрій Макаренко. Дня 15. листопаду Директорія виїхала до Білої Церкви до табору Січових Стрільців, залишаючи в Києві для повстанчої акції в столиці Військовий Революційний Комітет [1]).

Команда Окремого Загону С. С. заключила з військовою радою німецького ґарнізону в Білій Церкві умову, на основі якої німці

---

[1] До Комітету входили: М. Авдієнко, В. Чеховський, А. Пісоцький, З. Висоцький, М. Ґалаґан, Н. Загородний і М. Марченко.

зобовязалися не мішатися в боротьбу між гетьманом і Директорією, а повстанчі війська — не воювати з німцями і влекшити їм поворот до Німеччини.

14. листопаду гетьман проголосив грамоту, якою касував самостійність української держави та проголошував федерацію України з Московщиною [1]). Рівночасно вніч із 14. на 15. листопаду появилася у столиці й по українських містах відозва Директорії У. Н. Р., що закликала український народ до повстання проти зрадника української держави ґен. Скоропадського [2]).

Початок повстання. Бій Січових Стрільців під Мотовилівкою. Збройне повстання проти гетьмана почалося 16. листопаду 1918. р. виступом Січових Стрільців у Білій Церкві. Того дня 1. сотня С. С. заняла Білу Церкву. Гетьманська залога розбіглася без боротьби. Січовики визволили з білоцерківської вязниці кількадесять політичних вязнів та розстріляли кількох гетьманських урядовців, що найбільш далися були в знаки українському населенню. Того самого дня залізницею виїхала 2. сотня С. С., сотня скорострілів й одна гармата — під командою сот. Сушка; цей відділ заняв уночі Хвастів, важний залізничий вузол. Уранці 17. листопаду прибули до Хвастова головний отаман Петлюра, команда Загону С. С., решта сотень С. С. та Директорія. В Білій Церкві залишилися сотники С. С. Бісик і Домарадський, що мали формувати з повстанців військові відділи. Командування німецької залоги у Хвастові силкувалося спершу не допустити до відїзду відділу на Київ, але, побачивши дуже добре вишколених, озброєних і здисциплінованих стрільців, енерґійну поставу сот. Черника, рішилося зберегти невтральність. В тому самому часі Скоропадський призначив начальником «Українських» військ ген. графа Келлєра [3]).

На вістку про виступ Січових Стрільців, гетьманське командування, щоб не допустити заняти Київ та відразу зліквідувати повстання, вислало з Києва в напрямі до Хвастова найдобірніші свої частини: баталіон московських офіцирів, яких 1.000 людей, один сердюцький полк. одну батерію, бронепотяг і кінну сотню; цілим відділом командував ґен. князь Святополк-Мірский; боєвиків у ньому було щонайменше 3 тисячі.

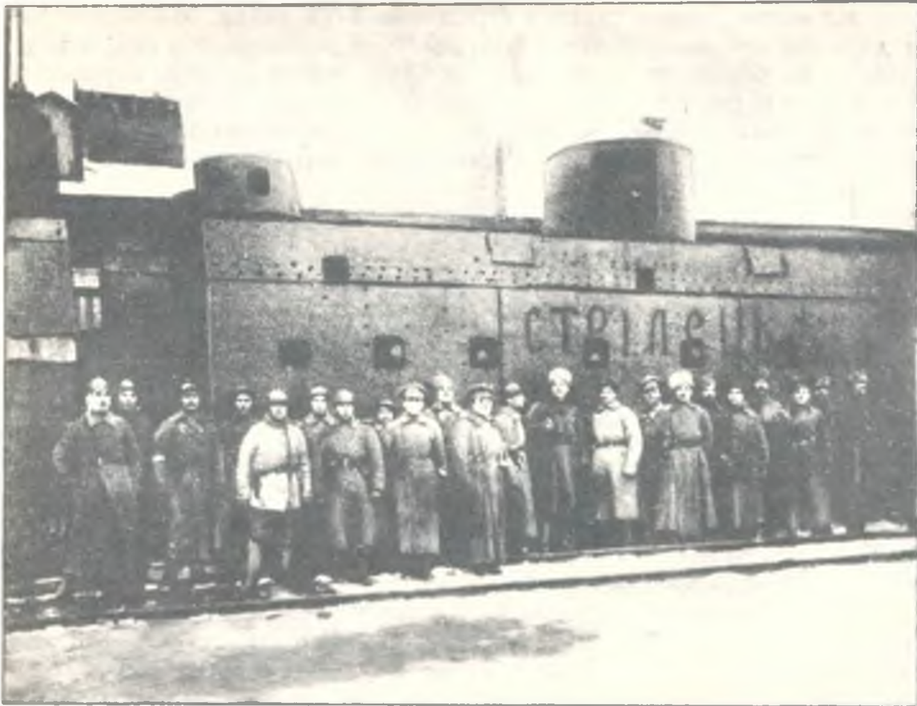
17. листопаду вийшов передній відділ Січових Стрільців, під командою сот. Черника, із Хвастова в напрямі на Київ. У складі цього стрілецького авангарду були: 3. сотня С. С. сот. Загаєвича, сотня скорострілів сот. Черника, одна чета 2. сотні хор. Харамбури, кінна розвідка хор. Бориса та імпровізований бронепотяг із одною гарматою під командою сот. Дашкевича. Цілий відділ не мав більше, ніж 300 боєвиків. Того дня відділ заняв ст. Мотовилівку і в тому самому часі гетьманці підійшли до стації Васильків.

Уранці 18. листопаду на плісецьких і мотовилівських полях, поміж залізничими стаціями Мотовилівкою й Васильковом, стрі-

[1] Повний текст грамоти див. Д. Дорошенко: «Історія України», II. том, стор. 414—415.

[2] Текст відозви див. П. Христюк: «Замітки й матеріяли». III. том, стор. 131—132.

[3] Москаль-чорносотенець, що відразу скасував організаційні статути української армії і відновив старі російські; з його відома вчасі облоги Києва московська офіцерня вчинила погром українських інституцій; з приходом українських республ. військ до Києва — розстріляний.

Панцирний потяг корпусу Січових Стрільців — «Січовий Стрілець». Київ, грудень 1918. р. Командант потягу — хор. Вудкевич, к-т скорострілів — чет. В. Ґлова, к-т гармат — чет. Грицюк.

лецький відділ наскочив на московську офіцирську дружину. Розгорівся завзятий бій. Гетьманці наступали кількома наворотами, але не змогли зрушити з місця стрілецької позиції. В полудне стрілецьке праве крило під ударом ворожих приступів захиталося й почало відступати. В цій критичній хвилині, коли рішалася доля цілого повстання, до стрілецької лінії підійшов єдиний запас — дві чети 2-ої сотні, що скріпила ліве крило позиції. Ці дві чети (Мельника й Зибликевича), під проводом сот. Думіна, заатакували праве вороже крило москалів та пірвали за собою цілу розстрільну. Ворог, що наступав уже на правому крилі з успіхом, заскочений несподіваністю стрілецького протинаступу, почав у паніці відступати, залишаючи сотні трупів на боєвищі. Увечір узято Васильків, недобитки дружини Святополк-Мірского відступили аж до Києва. Перемогу під Мотовилівкою Стрілецтво окупило смертю поляглих у тому бою двох найкращих своїх старшин — сотників Черника і Загаєвича та кількох стрільців.

Учасник тих подій описує перебіг мотовилівського бою так: «Ми негайно відійшли пішком по залізничім торі, щоб дігнати відділ сот. Черника. На яких 20—30 мінут після того, як ми вийшли із ст. Мотовилівка, почули перед нами гарматні стріли, а незабаром і густу крісову стрілянину. Це стрілецька передня сторожа зіткнулася вже з ворогом. Чим ближче до фронту, тим частіше рвалися недалеко від тору, яким ми йшли, ворожі ґранати. Це було неда-

леко від місця, звідки стріляв стрілецький броневик. Ми перебігли після кожного зриву кільканацять метрів ровом попри тор, вкінці добігли до броневика, що пристаючи то посуваючися, стріляв з гармати на ворога. Гармата приміщена була в звичайнім товаровім вагоні з вибитим отвором на дуло, а із залізного ненакритого вагону від вугля визирали цівки скорострілів і ворушилися темні бронзові шоломи залоги».

«На переді, дуже вже недалеко лунала пекельна стрілянина. В лісі боєвий гамір ставав іще голоснішим. Час-від-часу забреніла рікошетом кулька,— а дальше почали кулі чимраз дужче свистіти — а ми за кілька хвилин опинилися на краю ліса, де лежала стрілецька розстрільна. Ми підлізли до лінії й уже під градом куль увійшли в люки розстрільної. Я доповз до найближчого стрільця і спитав за сот. Черником. Він не відзивався зовсім, а тільки раз-по-раз прикладався до кріса й стріляв. Я скинув телєфонічний апарат із плечей, поставив перед себе і почав лопаткою розбивати замерзлу землю, щоб схоронити голову, відтак виняв з набійниці набої перед себе й почав стріляти. Перед нами, на віддалі яких 150—200 метрів лежала ворожа розстрільна, за нею підходила друга, ще густіша лінія, на яку безупинно стріляли два наші скорострілі, приміщені недалеко від мене...»

«Наша розстрільна зірвалася з землі тоді, коли на наше ліве крило прийшло скріплення. Ворог несподівано почав у паніці втікати. Скорострілі наші немилосердно косили. Тоді, коли ціла наша лінія була в наступі, виїхав стрілецький броневик, який вогнем скорострілів сіяв смерть у ворожих лавах. Мотовилівські поля вкрилися ворожим трупом, лежали вони по кілька вкупі, а найбільше попри залізничий шлях. Все це були офіцири з золотими пагонами, одягнені в шкіряних чорних куртках. Ворог був побитий на голову, оставив на побоєвищі поверх 600 убитих» [1]).

Бій під Мотовилівкою мав вирішне значіння в дальшому розвитку повстання. Він був відповіддю на гетьманську грамоту з 14. листопаду, а блискуча перемога стрілецької зброї залунала по цілій Україні, підіймаючи громадян до повстання. В українській воєнній історії Мотовилівка одержала почесну назву українського Маратону, подібно як Крути стали в нас Термопілями.

Успіхи республиканських військ. Перемога Директорії. На допомогу новій українській владі почали напливати з усіх сторін озброєні селянські маси, головно з околиць Білої Церкви. В перших днях повстання от. Зелений сформував у Трипільщині 10-тисячний загін, т. зв. Дніпровську дивізію. До зброї зірвалась уся Україна. В ряди українських республиканських військ вступало українське селянство, робітництво, інтелігенція, а навіть і колишні прихильники гетьманату — багатше селянство. Всі верстви населення радо йшли на боротьбу із зненавидженим гетьманським режимом.

Наочний свідок так описує перші дні повстання: «Маси українських повстанців напливали з усіх боків так скоро, що Штаб Директорії утратив евіденцію щодо їх числа. Я хотів бодай у прибли-

[1] З. Стефанів: — «Від Словянська до Тухолі», стор. 27—29.

Розложення боєвих сил України на початку грудня 1918. р.
Схема українського фронту на основі праці ген. М. Капустянського «Похід українських армій на Київ — Одесу».

женні довідатися про кількість наших сил, щоб записати це для будучого історика. В тій цілі розпитував я часто всіх, що могли мати щонебудь спільного з інтересним проявом повстанчого руху, почавши від головного отамана Петлюри, скінчивши на урядовцях постачання. Одначе вони або подавали мені найбільш суперечні числа, або просто знизували плечима і говорили щиро: «Тут уже й чорт не розбере в тому всьому». Урядовці постачання відповідали, що зорієнтуватися неможливо, бо різні відділи прохарчовуються самі, одержуючи харчі від селян, а деякі забирають по дорозі гетьманські й німецькі магазини, нікого про це не повідомляючи. Головним джерелом, звідкіля припливали до нас уже зорґанізовані повстанці, була Біла Церква» [1]).

Після програного бою під Мотовилівкою гетьманці відступили до Києва. Полки гетьманської сердюцької дивізії, що складалися з національно-свідомої молоді, перейшли на початку повстання до військ Директорії. Перший перейшов кінний сердюцький лубенський полк під командою полк. Отмарштайна. І инші гетьманські частини, наскільки вони складалися з українців, переходили до повстанців. 20. листопаду 1918. р. повстанчі війська обєднані згодом в т. зв. Осадний Корпус, під командою полк. Коновальця, підійшли під Київ та почали його облогу.

На Лівобережжі відразу стали до повстання Запорозька й Сіра дивізія та кадри полтавського корпусу. Командантом українських республиканських військ на Лівобережжі Директорія призначила команданта 2. Запор. полку полк. П. Болбочана.

[1] Д-р О. Назарук: — «Рік на Великій Україні».

Німецькі війська не скрізь додержували обіцяної невтральности. В часі облоги Києва вони чинно допомагали гетьманцям. Через те між ними й повстанчими військами доходило нераз до збройних конфліктів. Але ж німецькі війська затратили вже боєвого духа, часто без великого спротиву віддавали повстанцям зброю. До більших боїв із німцями дійшло тільки у Винниці й у Козятині.

Гетьманські відділи держалися ще деякий час лише в кількох місцевостях на Чернигівщині й на Волині.

12. і 13. грудня українські повстанчі війська повели загальний наступ на Київ. Після дводенних завзятих боїв вони розбили зовсім московсько-гетьманські дружини і 14. грудня зполудня відділи Дніпрівської дивізії й Січових Стрільців увійшли до столиці. Того самого дня Скоропадський відмовився від влади і з допомогою німців виїхав з Києва до Німеччини. 19. грудня відбувся врочистий вїзд Директорії до Києва.

Гетьманщина перестала існувати. Відновлено Українську Народню Республіку.

Військові сили Директорії У. Н. Р. Вони були спершу числом дуже поважні. Мемуаристи подають яких 300.000. Та зате їх боєва вартість, з вийнятком давніх обєднань, іще з часів Центральної Ради, була дуже невелика. Всі ці сили складалися головно із селян, що пішли на повстання з однією метою — повалити гетьмана. В масі цього селянства національної свідомости було небагато. Потягти їх до дальшої боротьби з ворогами України не було під силу ні Директорії, ні жмінці військових провідників. Кадри гетьманських корпусів порозлітались від першого удару повстанців. Регулярних частин, що перейшли на бік Директорії, залишилось мало. Тимто й не стало тих рямок, у яких можна було зорґанізувати армію. Коли новій владі довелося обороняти гряниць держави, то сили на це не було. Маси повстанців, слабо зорґанізовані, нездисципліновані, ведені, здебільша, самозванчими отаманами, розлітались від першого удару ворога, переходили на його бік, а то, віддалившись від регулярної армії, творили повстанчі загони.

Таким чином уся оборона меж української держави за часів Директорії лягла на плечі небагатьох формацій, у першій мірі тих, що мали вже традицію визвольної боротьби. Череном усієї армії були — Запорозький корпус і корпус Січових Стрільців.

Запорозький корпус, що майже ввесь чисто перейшов на сторону нового уряду, стояв на Лівобережжі. Це була одна з перших регулярних військових формацій української держави. Належали до неї тільки частини, що мали за собою світлу традицію визвольної боротьби. Проводили ними досвідчені, національно свідомі й загартовані у боях старшини, між ними — велике число кадрових і чимало з вищою військовою освітою. В корпусі панувала зразкова, правда, доволі своєрідна, а проте сувора дисципліна.

Окремий загін Січових Стрільців, під проводом полк. Е. Коновальця, зріс сильно підчас боротьби за Київ і розгорнувся в дивізію. Дня 3. грудня, після переходу деякої частини сердюків, дивізія перемінилась в корпус, дводивізійного складу. В Києві ввійшли до нього ще відділи залізничників і тоді

його стан виказував приблизно 20.000 людей. Та тимчасом виявилось, що кадровий апарат колишнього загону не опанує такої маси людей, то й силу корпусу обмежено до 4 полків піхоти, 1 бриґади гармат (10 легких і 3 важкі батерії), 8 скорострільних сотень, 1 дивізіону кінноти (ок. 200 шабель) і різних допомогових частин. Осадний корпус С. С.— таку назву дістав він за часів Директорії — брав участь в обороні Лівобережжя й Києва. В січні корпус розірвано. Одна боєва ґрупа (під проводом полк. Р. Сушка) перейшла на Лівобережжя з метою загородити большевикам дорогу на Київ, друга (сот. О. Думін) — проти повстанців на південь, і третя (зі сот. І. Роґульським) — на північ. З цих боїв корпус вийшов дуже ослаблений, і в лютому треба було його переорґанізовувати. На початку другої війни з большевиками армія Директорії розпоряджала ще такими частинами, що повстали, здебільша, революційним шляхом:

Дніпровська дивізія — орґанізувалась з повстанців Овруччини і Трипільщини; вона мала 4 полки піхоти, гармату, кінні й технічні відділи; розклалася підчас боїв на Лівобережжі і з неї потворились кадри повстанців Зеленого (в Радомищині) й Соколовського (в Трипільщині);

Чорноморська дивізія — розклалася на Лівобережжі й дала кадри повстанчим загонам Ангела (на Чернигівщині);

Селянська або Київська дивізія — мала 4 полки піхоти, 1 кінний полк і 2 батерії польових гармат. Вона воювала під проводом Григорієва над долішнім Дніпром; в січні вона виступила проти Директорії;

Запорозька Січ — із кількома кошами, діяла над Богом;

Волинська дивізія — повстала на Волині: з кадрів гетьманських військ (полк Наливайка), з 1. галицького полку, чесько-українського полку і и.;

Подільська дивізія — сформувалась з різних революційних обєднань, що діяли на Поділлі, з полків Кермелюка, Залізняка, кінного полку Чорношличників, Богданівців і куренів — залізного Сіяка, гуцульського, тощо;

Полк ім. Ів. Франка — повстав і розклався в північній ґрупі Оскілка;

Курінь 14.XII.— розвязала Директорія.

Було ще дуже багато більших і менших формацій, що необєднані в рами реґулярних стягів, затратили скоро звязки з армією і розлетілись таксамо скоро, як і появились.

Ґенеральна Булава міністерства військових справ намітила була зорґанізувати різні кадрові частини й допомогові формації, але цих плянів не виконано через війну і втрату території. І так з намічених запасових формацій: 6. бригад (піших), 3 кінних полків і 1. гарматнього, вдалось поставити лише одну пішу бригаду та кінний полк; з 4 юнацьких шкіл — зорґанізовано одну в Житомирі під проводом полк. Петрова й військову політехніку в Камянці на Поділлі.

Ґенеральною булавою проводив полк. Сливинський. Першим ґенерал-квартирмайстром (оперативні справи) був ґен. Дроздовський, другим (орґанізаційним) — полк. Какурін. Коли залишено Київ і діяльність міністерства припинилася, старшини Ґенеральної

Булави перейшли до Штабу Дієвої Армії. Штаб кермував в імені Головного Отамана операціями армії, і його склад декілька разів змінявся.

Друга війна з большевиками. Національний Союз, зриваючи повстання проти гетьмана, мабуть, і не думав про те, що станеться з українською державою після повалення Гетьманату. В грудні 1918. р. виявилось, що Україну з усіх сторін окружали вороги. Найгрізніші з них були — большевики й поляки.

Вже з початком повстання, 17. листопада, в Москві повстав совєт українського фронту, що незабаром зорґанізував окупаційну армію (її завязком стали 2. Орловська кінна дивізія і 43. робітничий полк). Коли її стяги станули на східніх і північних межах України вже готові до походу, створено большевицький уряд України (з Пятаковим на чолі), що мав «фірмувати» окупацію України від імени українського пролєтаріяту.

В Галичині розгорілася українсько-польська війна. Галицькі українці змагались у нерівній боротьбі за самовизначення західніх земель. Завзяття, з яким воювали обидві сторони, вказувало на те, що цього фронту скоро зліквідувати не дасться, і що відтіль армія Директорії не може числити на ніяку допомогу.

З південного сходу загрожували Україні добровольці. Район Одеси, Миколаєва й Херсону опанували «невтральні», війська Антанти (з формаціями добровольців). Нарешті над Дністром чатували вороже невтральні румуни.

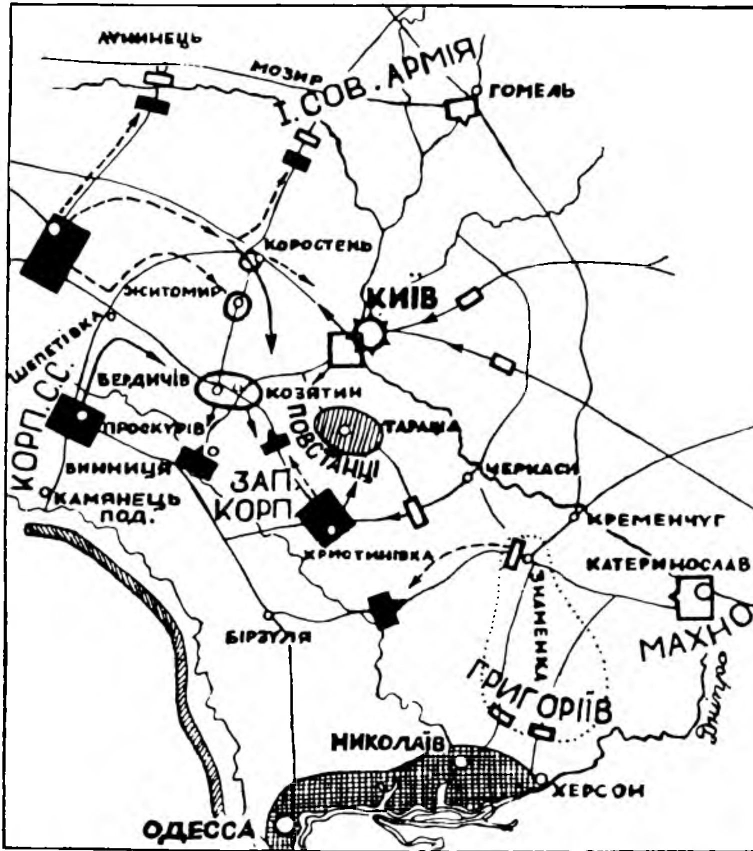
Дипльоматія Директорії не зуміла зліквідувати ніодного з тих фронтів, тимто й армії припало непосильне завдання воювати на всі сторони. У грудні Ґенеральна Булава зорґанізувала 4 армійські ґрупи: 1. Лівобережну (командант от. Болбочан), 2. Північну (правобережну) з от. Оскілком, 3. Південну під проводом ґен. Грекова і 4. Дністрянську — проти румунів (гл. чертина на стор. 455).

Південну й дністрянську ґрупу з початком лютого зліквідовано й майже всі їх частини перекинено на протибольшевицький фронт.

Вже у другій половині грудня большевицькі війська вдарили на Лівобережжя і погрозою з півночі вязали українські боєві сили в районі Лунинець і Мозир. Після одномісячного завзятого змагання в районі Харкова, Полтави, Катеринослава й Чернигова, большевики захопили, з допомогою місцевих комуністичних орґанізацій, більшу частину Лівобережжя і прямували на Київ. Саме в тій критичній хвилині появились нові ворожі сили. Насамперед Махно, що своїми повстанчими загонами заняв був Катеринославщину, вдарив на праве крило лівобережного фронту і зневолив відтягнути його за Дніпро. Ще більше — з хвилиною переходу Катеринославського Коша на Херсонщину, вдарив на нього «отаман» Григоріїв. Він зрадив національний прапор, зірвався до повстання проти Директорії й заняв Херсонщину. Большевикам допоміг також Зелений, що в найгарячішому часі, підчас боїв за доступ до Києва, покинув стяги української армії; на сторону ворога попереходило ще багато різних «отаманів» зі своїми ватагами, покидали ряди армії здеморалізовані большевицькими кличами вояки. Залишилось мало таких стягів, де не було дезерції. І селяни деяких око-

лиць завдавали чимало клопотів українській армії, підсилюючи зрадливі лави повстанців, а то й большевицькі війська. Так віддячились селяни тим, що зважились були на повстання за їх соціяльні інтереси. Українській армії доводилося воювати не лише з москалями, але й з ще грізнішим ворогом — із внутрішнім.

Повстання на задах армії, зрада самозванчих отаманів і вороже становище населення підривали раз-у-раз фронт армії, нищили її боєздатність і проводові відбирали всю можливість органі-

Чертина маневру армії У.Н.Р. в березні 1919. р. На основі праці М. Капустянського.

зувати оборону. Внаслідок цих подій українські війська мусіли 5. лютого залишити Київ і перекинути всі свої сили на Правобережжя.

В лютому і в першій половині березня большевики, скріплені свіжими силами, повели наступ від сходу, з Києва, й через Знаменку — в напрямі на Бірзулю і рівночасно ударили зпівночі в напрямках: Мозир — Коростень і Лунинець — Сарни — Рівне. Цей наступ був тим грізний, що міг перервати звязок східньої армії з галицькою. І справді, большевикам удалося заняти Лунинець і Сарни, Мозир і Коростень і звідтам захопити в дальшому наступі й

Житомир. Водночас сильна большевицька ґрупа здобула з Києва Бердичів, Козятин і Винницю.

Але за той час українська армія встигла трохи впорядкувати свої сили й під охороною фронту підготовити деякі резерви. В половині березня вона перейшла до протинаступу з метою відбити Правобережжя (див. рис. на стор. 459). Перший маневр мав на оці знищити большевицьку ґрупу в районі Бердичева й Козятина. Північна ґрупа з околиць Рівного вдарила на Сарни й частиною військ на схід, у напрямі на Коростень — Мозир і на Житомир. У висліді цього маневру большевики відступили на лінію Припяті. В околиці Мозиря частина большевицької 1. армії перейшла на бік Директорії. Занявши Коростень, відділи ґрупи подалися на зади ворога в район Житомира і в сторону залізничого шляху Козятин — Київ, щоб відрізати дорогу відступу бердичівській ґрупі большевиків. Рівночасно на неї вдарили: від заходу корпус С. С., а зпівдня частина Запорозького корпусу. Головні сили цього корпусу заатакували ворога на сході (в околицях Цвіткового) і звернулись на північний схід, у напрямі на Таращу, де розгорілось уже було протибольшевицьке повстання.

Та, хоч операції розвинулись з успіхом, задуманий плян розбився цілком несподівано через инші події. В найсприятливішій хвилині війська Антанти від слабого удару большевиків покинули в паніці береги Чорного Моря, відкриваючи цим південне крило української армії. Командант північної ґрупи Оскілко здеморалізував свої війська тим, що пустився на авантуру військового перевороту з метою — захопити владу у свої руки. На задах армії все ще пленталися повстанці й непокоїли боєвий фронт. Нарешті большевики, прочунявши від несподіваного зриву української армії, підсилені свіжими частинами, почали енерґійний протинаступ. Бердичівська ґрупа вдарила в ліве крило південної ґрупи армії, а далі повела наступ у напрямі на Винницю, Жмеринку, Проскурів і Камянець Под. У висліді цього маневру большевики відрізали Запорозький корпус і південну ґрупу від решти армії. Відділені частини, переслідувані ворогом, пробилися до Румунії і звідтіль через Польщу, щойно під кінець квітня, повернулися до армії. Ці події приневолили всю українську армію відступити на захід. За квітень большевики встигли заняти майже все Правобережжя; українська армія опинилась на північному Поділлі й на Волині, де й почала готовитися до нового походу на большевиків.

Причина невдач. Остання українсько-большевицька війна закінчилась розгромом української армії. З могутньої, числом 300.0000. армії Директорії після 5-місячної боротьби залишилось всього яких 30.000 вояків, й до того не більше, як 15.000 боєвиків. Про територіяльні втрати нічого й говорити — в руках української влади залишилось, коли не числити Східньої Галичини, всього кілька повітів.

Які ж причини розгрому?

Вже на самому початку протигетьманського повстання виявилось, що до перебрання влади Національний Союз не був як-слід, підготований. Ідучи на таку для долі української держави вирішну справу, треба було подумати про всі справи й можливости, які

Кіннотчик з кінного дивізіону корпусу Січових Стрільців.

забезпечили б не лише успіх самого зриву, але й долю молодої держави. А того керманичі перевороту зробити не зуміли.

Нова влада виявила ті самі хиби, що їх мала колись Центральна Рада. Бо ж переворот робили колишні її члени.

Директорія не зуміла покермувати закордонною політикою так, щоб злагіднити невтрально-вороже становище переможних держав Антанти й прихилити для себе бодай одну з невтральних держав, що дала б поміч Ураїні. Праця закордонної дипльоматії Директорії разом із численними окремими місіями й постійними станицями була поставлена, як це знаємо вже тепер із споминів та з історичних праць, погано. Тимто така закордонна політика «поставила стратеґії непосильне завдання: одночасно вести боротьбу з двома ворогами, з яких кожний зокрема був сильніший за українську армію» [1]). Директорія, аж надто покладаючись на власні сили (повстанці), не притягла до помочі тих боєвих чужинних сил (німці), що були на Україні й могли були порятувати її в потребі. А відомо, що Антанта доручила була німцям боронити України перед большевиками...

В орґанізації державного апарату й армії були теж великі недостачі. Директорія не притягла до співпраці державно-творчих елєментів українського громадянства. Навіть в її рядах не все була однозгідність у поглядах і задумах. До того серед членів ішла боротьба за владу й за впливи (Винниченко, Оскілко) чи з особистих, чи світоглядових причин.

Правда, внутрішньо-політичне становище «Третьої України» було дуже й дуже важке, але саме воно вимагало куди більшої відповідальности кермівних орґанів. Ясна річ, що все це мусіло відбитись на боєздатности армії, на її силі, на її дисципліні й на її осягах.

Правда, були причини й зовнішнього характеру, причини, незалежні безпосередньо від здатности й волі українського проводу. Найгірше було те, що Україною не зацікавилися, як того треба було б, держави Антанти, а в першій мірі її провідниця — Франція. Короткозора політика Франції, що добула була на деякий час перший голос в Європі, дуже пошкодила Україні. Але причини зовнішньої натури грають у долі народу другорядну ролю — бо ж кожна сама в собі сильна нація найде собі все приятелів...

Долю української державности вирятувала її армія своїми геройськими вчинками. Лише їй треба завдячувати те, що останній розгром не довів передчасно до упадку Української Республики.

---

[1] Цитат за М. Капустянським: «Похід укр. армій на Київ — Одесу». Львів, 1921.

УКРАЇНСЬКА ГАЛИЦЬКА АРМІЯ

Написали: *др. Богдан Гнатевич і Осип Думін, б. сотник С. С.* (12 розділ).

12. Бої за Львів та Перемишль

Ґенеза листопадового зриву. Ні одна европейська держава не ввійшла у світову війну з таким тягаром внутрішніх труднощів як Австро-Угорщина. Боротьба народів габсбурзької монархії вже від кількох десятків років стрясала її основою і що раз більше ослаблювала її державне спійло. Завести тут якийсь лад керманичам австрійської державної політики не ставало ні відваги, ні кебети. У висліді цеї політичної недотепности зявилась ірредента. Світова війна й кинене Антантою гасло визволення народів дало ірредентистичним стремлінням в Австрії ще більше сили. Австрійські відповідальні кола побачили, що перебудова держави за федералістичним принципом необхідна, але заки за цю перебудову взялися, вже було за пізно.

До упосліджених народів Австрії належали й українці. Австрійський уряд, щоб зєднати для себе поляків, віддав українців під їх панування. Частина українців, розчарована у своїх надіях на Відень, звернула очі на Москву і так повстав москвофільський рух. Але цей рух серед українського загалу спочуття не найшов. З вибухом світової війни українці станули по стороні Австро-Угорщини, сподіваючись, що вона змінить супроти них своє поступовання і разом із Німеччиною визволить українські землі зпід російського панування. Надії їх не сповнились. Австрії забаглось прилучити до монархії Польське Королівство, та, щоб зєднати поляків для своїх задумів, вона пообіцяла з Королівством злучити й Галичину. Як завдаток на цю політичну трансакцію появилася 5. листопада 1916. р. грамота цісара Франца Йосифа І. про поширення галицької автономії.

Довідавшись про це, українське громадянство страшно обурилося, але тодішній український політичний провід Галичини не міг спромогтись на якусь поважнішу акцію. Лише уступила Загальна Українська Рада й віддала провід Українській Парляментарній Репрезентації, що находилась спершу під проводом Юліяна Романчука, пізніш — д-ра Евгена Петрушевича. Ця зміна справи в суті не рішила. Правда, австрійські міністри на конференціях із українськими політиками обіцяли словами дати українському народові після війни повноту належних йому прав, але їх запорядки й діла говорили зовсім що инше. Українці не могли добитися ні найменшої уступки для себе, ні міністри не дали найменшого доказу на те, що державний уряд не проведе задуманих реформ на користь поляків.

Нараз цю безпросвітну тьму, в якій опинилася, завдяки австрійським політичним комбінаціям, галицька земля — розяснила пожежа російської революції. Наддніпрянська Україна почала здійматися до віднови державного життя. Туди, на цю нову зірку

Одна з башт львівської цитаделі знищена гарматнім вогнем підчас боїв у Львові.
Цитаделю боронив один курінь У.С.С. під проводом сот. Білинкевича.

надії громадянство Галичини звернуло всю свою увагу, туди навернула всі свої думки. Та хоч Україна і зробилася великим фактором політичного життя на сході Европи, австрійські керманичі не зревідували свойого відношення до українського питання і до справи Галичини.

Тимчасом під кінець 1917. р. воєнне становище осередніх держав погіршилося ще більше, погіршились й умови внутрі. В Австрії запанував голод, почали вибухати заворушення, авторитет державної адміністрації впав, зближилась примара хаосу. І коли серед цих обставин зявилася з початком 1918. р. спромога заключити з Україною мир, австрійські дипльомати вхопилися за неї як останню дошку ратунку. Підчас мирових переговорів, під напором представників Української Народньої Республики, Австрія погодилась навіть на поділ Галичини й обєднати її східню частину з Буковиною в окрему провінцію — на реформу, про яку мріяло українсько-галицьке громадянство від половини XIX. в.

Але австрійський уряд знову свойого слова не додержав. Також не підприняв він ніяких поважніших заходів, щоб перевести реформи, потрібні для заспокоєння инших неповноправних народів монархії. Керманичі австро-угорської монархії заметушились аж тоді, коли вона почала потапати в історичній хуртовині. Аж після того, як з кінцем вересня 1918. р. Болгарія скапітулювала й Антанта взяла верх, цісар Карло І. звернувся 16. жовтня до своїх народів із маніфестом про перебудову Австрії на звязкову державу. На цій основі Українська національна Рада проголосила 19.

жовтня українську територію в Австро-Угорщині українською державою в складі австрійської федерації.

Жадання українських соціяльних демократів і української молоді проголосити злуку українських земель австро-угорської займанщини з наддніпрянською державою — Українська Національна Рада відкинула. Поперше — з огляду на Австрію, подруге — через те, що державний уряд Наддніпрянщини не мав волі рухів у своїх поступках і рішеннях, а мусів слухатися німецької та австрійської окупаційної влади. До того ж політичні тенденції тодішнього гетьманського уряду в Наддніпрянщині, в загальному беручи, йшли в розріз з українськими національними інтересами. Через непевне державно-правне становище гетьманської держави й її залежність від посторонніх чинників обережність Української Національної Ради була виправдана.

Покликуючись на цісарський маніфест із 16 жовтня, українські представники робили у Відні заходи, щоб державний уряд передав у східній Галичині владу в українські руки. Та замість того, кабінет міністрів запропонував їм кілька дрібних давно вже принятих концесій. Переговори тягнулися аж до хвилини, коли до Відня надійшла вістка про довершений у Львові переворот.

Український Генеральний Військовий Комісаріят. Найболючіше відчував і найсильніше реаґував на зрадницьку політику Австрії супроти українського народу — леґіон У. С. С. З кінцем 1916. р., тобто після проголошення цісарського відручного письма з 5. листопада в справі Галичини, Стрілецтво думало навіть розвязатися, щоб таким чином запротестувати проти політики Австрії. Цю думку відновили У. С. С. вдруге в травні 1917. р. Але в обох випадках політичний провід заборонив Стрілецтву сходити зі сцени. Воно покорилося постанові проводу, хоч деякі стрілецькі старшини на власну руку почали, на спілку зі студенством і старшинами-українцями з австрійських стягів, акцію, з метою покласти основи для орґанізації тайної військової сили. При її допомозі змовники думали відірвати силою українські землі від Австрії і прилучити їх до Наддніпрянщини. Але ця перша Українська Військова Орґанізація (основана у Відні 31. травня 1917. р.) не вийшла поза межі дискусій і швидко розвязалась.

Зате в самому леґіоні далі кипіло і взимі 1917—18. рр. невдоволення перейшло в явну пропаґанду за перехід У. С. С. на сторону Центральної Ради. Коли й ця пропаґанда натрапила на спротив розсудливіших старшин, головно сот. Д. Вітовського, виринула знову думка створити українську тайну військову орґанізацію в межах Австрії. Коли цей проєкт подано до відома Української Парляментарної Репрезентації, вона заборонила його здійснювати. Ініціятори були б мабуть її не послухали, але леґіон відійшов з кінцем лютого 1918. р. на Наддніпрянщину, а там зацікавлення леґіону чисто галицькими справами поменшало. Проєкт утворення тайної збройної сили пішов на деякий час у забуття.

Тимчасом минув і 31. липня, реченець, до котрого австрійський уряд зобовязався був у тайному додатку до берестейського мирового договору, створити з Галичини й Буковини окрему автономну українську провінцію. Але австрійський уряд і не думав ви-

конати цих зобовязань, навпаки, він залишався далі при свойому первісному пляні передати всю Східню Галичину полякам. Тепер уже й деякі члени українського політичного проводу схаменулись і почали думати над тим як відвернути цю небезпеку.

Розмови на ці теми почалися у Львові в серпні, між членами Народнього Комітету. З нього виділено для опрацьовання цієї справи окремий комітет у складі: І. Кивелюка, д-ра С. Барана, д-ра В. Панейка, д-ра В. Бачинського і д-ра Л. Цегельського. Цей Ко-

Полковник У. С. С. Дмитро Вітовський.
Перший командант українських військ у Галичині і перший міністер військових справ З.О.У.Н.Р.

мітет дійшов до погляду, що тайну військову силу творити треба необхідно. Вона була потрібна і для того, щоб відперти польські зазіхання на Східню Галичину і для того, щоб у відповідній хвилині, за її допомогою перебрати в Галичині владу в українські руки. В звязку з цим за почином д-ра Танячкевича повстав у Львові з кінцем вересня військовий Комітет у складі: пор. І. Рудницького, чет. Каравана, чет. Л. Огоновського, хор. Ватрана, хор. Бараника і студента В. Полянського. Його назвали Український Генеральний Військовий Комісаріят. У першій половині жовтня Комісаріят поширено новими членами й делеґатами від леґіону У. С. С., від якого туди ввійшли: чет. др. В. Старосольський, сот. др. Н. Гірняк і підхор. Д. Паліїв.

Український Військовий Ґенеральний Комісаріят не мав спершу предсідника, бо на це місце намічували сот. Д. Вітовського, що не міг відразу приїхати до Львова, бо командант леґіону У. С. С. архикн. Вільгельм, держав його коло себе в Чернівцях. Щоб надати праці якийсь лад і напрям, покликано 27. жовтня на заступника Вітовського пор. П. Бубелу. Він вів Комісаріят усього два дні, бо 29. приїхав нарешті до Львова сот. Вітовський і перебрав керму підготови перевороту у свої руки.

Від вересня українці почали числитися з можливістю програної війни й великих змін у Австрії, а також зудару з поляками. Але ніхто, і самі змовники, як це виявляється з їх спогадів, і не думали, що все це прийде так дуже незабаром, ще перед зимою. Це й було причиною, що Комісаріят працював у першій половині жовтня доволі пиняво й безсистематично. Щойно в другій половині жовтня з приходом представників У. С. С., завдяки організаційному референтові, підхор. Д. Палієву, праця пішла живіше та поширилась і на провінцію.

Приготова до виступу. І українські політичні діячі, і Військовий Комісаріят будували свої пляни щодо Східньої Галичини передовсім на леґіоні У. С. С. Їх розрахунки йшли в тому напрямі,що У. С. С. поталанить перенести з Буковини до Львова і що, маючи у своїх руках столицю, легко вже буде з допомогою порозсіваних на просторі Східньої Галичини кадр (кошів) українських полків її опанувати. Самі ж українські полки, з вийнятком одного, чи двох, що були на Наддніпрянщині, перебували далеко від рідного краю — кривавлячись на італійському й албансько-сербському фронті. Українські політичні діячі робили у Відні заходи, щоб частину галицько-українських стягів спровадити до батьківщини, але безуспішно. Не вдалося перевести леґіону У. С. С. з Чернівців до Львова, бо це миналось з плянами Австрії щодо поляків.

Нічого було робити, Військовий Комісаріят мусів спертися на те, що було тоді під рукою, передусім на відділи львівського ґарнізону, в якому українці або становили більшість, як це було в коші (кадрі) 19 п. стрільців, 15 п. піхоти, 41 супровідному курені й 50 вартовому курені, або творили значний процент, як ось у 30 курені польових стрільців і військовій поліції. Та, хоч у вичислених відділах українців-старшин було небагато, праця пішла жваво і свідоміше вояцтво зєднано швидко для наміреного виступу. Крім того, українські львівські цивільні організації приобіцяли на випадок виступу поставити відділ у силі 1000 люда. На загал в самому Львові не можна було числити на велику силу. Коші 19 п. стр., 15, п. п. мали у свойому складі, здебільша, небоєвий матеріял (виздоровців і нездібних до фронту), а 50. вартовий курінь складався із старих вояків. При виступі Військовий Комісаріят міг числити загалом на яких $2^1/_2$ тисячі крісів.

На провінції Комісаріят міг сперти свою акцію на кадри: 77 п. п. в Ярославі, 9 п. п. в Журавиці, 95 п. п. і 20 п. стр. в Станиславові, 24 п. п. і 36 п. стр. в Коломиї і 35 п. стр. в Золочеві. Від половини жовтня організаційний реферат заходився дуже пильно, щоб ці формації приготовити до виступу, але через брак звязків праця йшла дуже повільно й не скрізь давала бажані висліди. Щоб приго-

Першого листопада коло ратуша у Львові.

тувати захоплення влади на провінції та щоб мати змогу вести військово-організаційну працю після перевороту, за інструкціями Комісаріяту, по більших осередках, таких, як: Перемишль, Самбір, Стрий, Станиславів, Коломия, Чортків, Тернопіль, Золочів, Рава Руська і Чернівці,— позасновувано Окружні Команди. Але нагальний зрив не дозволив на те, щоб Окружні Команди наладнали свій апарат і повели більшу діяльність ще перед ним.

Як вороги і противники переходу влади в українські руки,— входили в рахунок австрійсько-угорські відділи й поляки. З поважнішим опором, так одних, як і других, можна було числитися лише у Львові. Тут австрійська влада мала на свої послуги два повні, добре вишколені пробоєві курені (німецький і мадярський). На провінції ж, коли не числити порозкиданих по цілому просторі Східньої Галичини різних запільних і допомогових формацій,— вона не мала на що спертися. Зате сили поляків були зовсім невідомі. Українці знали лише те, що існує кілька польських таємних військових організацій, але про їх організаційну та боєву здатність ніхто не міг нічого конкретного сказати. Найбільше журби завдавали Українському Ґенеральному Військовому Комісаріятові таємні польські організації у Львові і, як потім показалось, журитися було чого, хоч і тут польські таємні військові організації чисельно великої сили не мали. Та небезпечними робив їх підклад — Львів — з його крайньо ворожим до українства, шовіністичним населенням.

Після 19. жовтня в підготові перевороту почала брати участь і Українська Національна Рада. Після проголошення українських земель Австро-Угорщини українською державою, вона поділилася на три делеґації: виконну — з осідком у Відні, з д-р. Є. Петрушевичем на чолі, галицьку з осідком у Львові, її керманичем став др. К. Левицький, і буковинську в Чернівцях, під проводом О. Поповича. Галицька делеґація уконституувалась формально щойно 27. жовтня, й від того для Український Ґенеральний Військовий Комісаріят підпорядкувався їй, як свойому політичному проводові.

В той час, коли у Львові та по різних східньо-галицьких містах ішли гарячкові приготови до збройного виступу, з Відня приходили від виконної делєґації Національної Ради не то інструкції, не то поради підождати, бо, мовляв, австрійський уряд передасть українцям владу й без насили. З такою вісткою приїхав до Львова 28. жовтня др. Л. Цегельський. Насправді справа виглядала зовсім інакше. Австрійський уряд зацитькував українців, щоб виграти на часі й добалакатися з поляками, а передати владу українцям і не думав. Тому, що переговори австрійського уряду з поляками йшли пиняво, 27. жовтня ввечір виїхав до Варшави представник австрійського уряду з інструкцією заявити польській Реґенційній Раді, що Австрія, мовляв, віддає Польщі цілу Галичину з умовою, що поляки покличуть цісаря Карла на польський королівський престол.

Тимчасом 29. стало відомо, що в Кракові завязалася польська Ліквідаційна Комісія, а другого дня прийшла вістка, що вона приїде 1. листопада до Львова перебрати владу в імя польської держави. Українці довше ждати не могли. Сот. Д. Вітовський, приїхавши 29. жовтня до Львова й познайомившись із станом орґанізації, рішив діяти, поки не пізно. Перебрати владу рішено в найближчих днях.

Перший листопад у Львові. Трохи иншої думки була галицька делєґація Української Національної Ради. Принципіяльно вона теж стояла за активний виступ, але радила послухати виконної делєґації й виждати ще якийсь час, поки не виявляться остаточно результати переговорів членів виконної делєґації з кабінетом Лямаша. Сот. Д. Вітовський намаганням уступив. Так минув 30. жовтня. Та вже другого дня він заявив предсідникові делєґації д-рові К. Левицькому, що за успіх перевороту він може ручити тільки тоді, коли його

Барикади на вулицях Львова.

Барикади на вулицях Львова.

перевести негайно. Др. Левицький, впевнившись у намісника Гуйна, що австрійський уряд таки не думає передати владу українцям, дав Вітовському формальну згоду на довершення перевороту.

В 2. год. зполудня орґанізаційний референт почав розсилати до повітових міст курієрів із наказом: уночі з 31. жовтня на 1. листопада перебрати владу. В тих містах, де були кадри, слід було до перевороту притягнути вояків-українців, а там, де не було війська, мали його виконати селяни з довколичніх сіл і місцева інтеліґенція.

Після того Український Військовий Ґенеральний Комісаріят переіменувався в Українську Генеральну Команду, що вибрала за свій осідок Народній Дім. У склад Ґенеральної Команди ввійшли крім сот. Д. Вітовського, ще й от. С. Ґорук, пор. П. Бубела, пор. Б. Гнатевич, пор. І. Цьокан, чет. Іванчук і підхор. Д. Паліїв.

Поки підхор. Паліїв розсилав курієрів на провінцію, Ґенеральна Команда укладала плян захоплення столиці. Ввечір зібралися в «Народньому Домі» втаємничені в змову старшини. До присутніх промовив сот. Вітовський, указав їм на вагу хвилини, обговорив вигляди акції й розподілив завдання. В декого з присутніх виринав сумнів, чи перебрати владу вдасться, але сот. Вітовський не допустив до дискусії на цю тему й заявив, що в год. 4. ранку 1. листопада, відділи мають приступити до виконання поставленого їм завдання.

Коло 10. год. ночі старшини порозходилися на призначені їм місця. Ґенеральна Команда залишилася в Народньому Домі й порозсилала звідтіля своїх звідунів, що мали слідити за приготовами до евентуальної протиакції чи з боку австрійських військ, чи поляків. Щоб обидва австрійські пробоєві курені, на які спиралася австрійська влада у Львові, зорієнтувати в становищі та щоб намо-

вити їх до невтральности,— пішов до них д-р І. Цьокан. Його заходи мали успіх; обидва курені, довідавшися, в чому справа, заявили готовість не встрявати не у свою справу.

Точно в 4. год. українські відділи приступили до акції в місті. Та ще перед виходом зі своїх касарень вояки-українці пороззброювали вояків инших національностей, заволоділи маґазинами й дозброїлись знайденою в них зброєю. Коротко після 4. год. українські відділи заняли ратуш, намісництво, команду площі, головну пошту, австрійсько-угорський банк, залізничі стації та ще декілька важних місць. До Народнього Дому для послуг Ґенеральній Команді зявився відділ у силі 50 люда з 19. п. стрільців із двома скорострілами. Над львівським ратушем замаяв жовто-блакитний прапор. Львів без найменшої перешкоди перейшов в українські руки. Намісника ґен. Гуйна й команданта львівської військової округи ґен. Пфефера інтерновано. Зполудня ґр. Гуйн передав свої уповноваження віцепрезидентові намісництва Децикевичові й виїхав зі Львова. Децикевич передав владу делеґації Української Національної Ради. Та вона й без того була вже сувереном української західньої держави.

В перевороті брали участь вояки передтим уже згаданих формацій, у загальній кількости не більше, як 1500 людей. Переворот переведено незвичайно вміло, і взагалі ціла акція робила враження добре підготованої, хоч, сказати правду,— це була імпровізація. Та вона вдалась, бо за перебрання влади взялися люди, які кріпко вірили в правду свойого почину, які не дивилися на перешкоди, що могли їм стати по дорозі до мети, а на саму мету.

Переворот на провінції. Праця для підготови державного перевороту в краю почалася пізно. Вся енерґія Військового Комісаріяту пішла на те, щоб зорґанізувати найперше львівські боєві сили, провінція ж мусіла вдоволитися найзагальнішими інструкціями про потребу основування тайних військових комітетів і приєднання українського вояцтва для пляну захоплення влади.

Інструкції Комісаріяту не подавали навіть приблизного речення виступу, тимто завязки провінціональних військових осередків, як видко з опублікованих досі спогадів, не спішилися здебільша з працею. Найраніше почали працю старшини-українці коломийського ґарнізону. Ініціятиві коломийських старшин допоміг факт, що ґарнізон цього міста мав кадри аж трьох українських полків. Там і перебрання влади, завдяки щасливому випадкові, переведено найгладше. Саме 31. жовтня приїхав до Коломиї з Наддніпрянщини один курінь 24. п. п. Його відправляли на італійський фонт. Але вояки відмовились відїжджати з рідного міста й віддалися на послуги місцевого Військового Комітету. Тим чином Коломия в одну мить опинилася в українських руках.

Таксамо справно переведено переворот у Золочеві, хоч серед тамошнього старшинства до останньої хвилини не було справжнього Військового Комітету. Замісць Комітету там працював сотник Г. Стефанів, пізніший Начальний Вожд УГА і він то у рішучій хвилині надав акції мету й напрям. Завдяки меткости сот. Стефанова, тоді команданта сотні скорострілів у 35. п. стрільців, відомого з часів світової війни з того, що боровся поруч У. С. С.,

Охоронний відділ на вузловій залізничій стації в Потуторах.

командант полку видав такі запорядки, що українці 1. листопада перед полуднем відразу опанували місто.

У Станиславові підготова почалася приблизно тиждень перед переворотом. В підготовчій фазі допоміг багато українцям сот. Лаєр, пізніший отаман У. Г. А. й командант ґрупи над Збручем. І тут переворот не наскочив на активний спротив, хоч ходили чутки, що поляки до нього готовляться. В Жовкві переворотом кермував Я. Рибак; він перебрав владу з допомогою жмінки смільчаків тамошньої старшинської школи.

Зате невдача стрінула українців у Самборі. Дві тамошні мадярські сотні піхоти порозумілися з поляками й віддали їм місто. Станувши паном становища, польська міліція кинулася вичищувати різні військові склади, а тимчасом довколичні українські села окружили Самбір. Поляки втратили голову, запропонували спершу українцям співучасть у владі над містом, а далі зовсім відмовилися від своїх аспірацій.

Мало-що не дійшли поляки до влади в Дрогобичі, тут теж із допомогою мадярів, які передали їх боївці трохи зброї і набоїв. Та не допустили до цього др. В. Бірчак і чет. О. Тустанівський. Вони зібрали трохи місцевої шкільної молоді й кинули поклик до населення повіту рятувати Дрогобич. Села негайно відгукнулись на заклик і вислали на місто свої відділи. Перші зявилися відділи з сіл Добрівлян і Грушова. Борислав захопили спершу польські леґіонери. Українці окружили Борислав і спинили довіз харчів до міста. Голод і напір українського війська з Дрогобича приневолив польський бориславський відділ залишити місто й податися на захід.

Зате міста на українсько-польському пограниччі, такі, як: Бе-

резів, Ярослав, Коросно, Ліско і Сянік позаймали поляки відразу без спротиву. Тільки Балигород і околиця боронилися до кінця січня 1919. р.

Перші бої у Львові. До 1. листопада діяло на львівському терені кілька таємних польських військових орґанізацій із різними політичними орієнтаціями. Напередодні опанування українцями столиці вони припинили міжусобну боротьбу й, обєднавшись під командою сот. Ч. Мончинського, почали орґанізувати польські повстанчі відділи. Довкола цих військових орґанізацій гуртувалося польське населення й міський пролєтаріят — це вони дали почин до українсько-польської війни.

Український переворот поляків заскочив. Не маючи сміливости підіймати акції в осередку міста, вони перенесли свою орґанізаційну базу в південно-західню частину Львова, в дільницю — Новий Світ. Звідтіль, точніше — зі школи ім. Сєнкевича й Дому Техніків польські повстанці почали коло полудня 1. листопада перші воєнні кроки, обстрілюючи українські стежі. Опісля польські відділи зблизилися вже до вул. Сапіги й головного двірця. І на Городецькій вулиці і біля костела Єлисавети зчинилася перестрілка.

Українському війську на початку забракло сили як-стій зліквідувати польський спротив, а то й відкинути противника до його вихідних осередків на Новому Світі. Другого дня поляки зробили дальші поступи: закріпились на вулиці Сапіги, здобули трикутник вулиць Янівської, Бема й Городецької і відтіль, від центра, вдарили на головний двірець. Найбільше користи принесло їм те, що вони заняли вантажний двірець, де вони захопили велику кількість крісів і набоїв.

Серед загального духового пригноблення по українській стороні полк. Вітовський зголосив свою димісію й передав 5. листопада команду полк. Г. Коссакові. Зполудня 2. листопада обидві сторони заключили 24-годинне перемиря. Та на користь воно вийшло тільки полякам, що могли зібрати за той час більші сили. Українці мали велику втрату ще й від того, що залога головного двірця, здезорієнтована в становищі, покинула її над ранком 3. листопада без бою.

Переворот у Львові довершили українці доволі незначними силами. По кошах полків і відділів, що опанували столицю, дійсно здібних до воєнної акції було мало; вони складалися здебільша зі старших людей, виздоровців, невеликої боєвої вартости. Українські вояки, переважно діти села, коли прийшло до боїв у великому місті, серед ворожого населення й незнаних умов, падали духом і там де бракувало їм енерґійного провідника, уступали перед противником доволі легко, або, ще гірше,— дезертирували. І тоді, коли українські ряди рідшали, противник кріпшав. Правда, Українська Ґенеральна Команда видала провінціональним командам наказ усі боєздатні відділи негайно відіслати до Львова, та, на жаль, вони не виконали цього наказу, як треба було. Львівські українські стяги вибивалися зі сил, а по провінціональних ґарнізонах сиділо багато відділів зовсім бездільно.

У крайній потребі рішила Українська Національна Рада звер-

Один дім при вул. Бема у Львові. За неї йшли завзяті бої в листопаді 1918. р.

нутися за допомогою до гетьмана П. Скоропадського. З тою метою до Києва виїхали др. О. Назарук і інж. Шухевич. Вони просили гетьмана відпустити до Галичини окремий загін Січових Стрільців із Білої Церкви. Гетьман згодився на виїзд С. С., але голова Українського Національного Союзу В. Винниченко, який підготовляв проти гетьмана повстання, так вплинув на «Стрілецьку Раду» (неофіціяльне політичне кермівництво С. С.), що вона відкинула пропозицію делеґатів Національної Ради. Загін С. С. залишився в Білій Церкві і 15. листопада виступив відсіля проти гетьмана.

З другої сторони й кермівництво польського повстання, львівська «Коменда Начельна» старалася за допомогу ззовні. Вона бачила й розуміла, що львівське повстання серед українського етноґрафічного моря не вдержиться без більшої допомоги з корінних польських земель. Її представники поїхали просити допомоги в Варшаві, а окремі аґітатори порозїжджалися по Польщі вербувати добровольців для відсічі. Варшавський уряд доручив командантові краківської військової округи ґен. Б. Рої підготовити експедиційний загін, над яким опісля команду обняв пполк. Токажевський.

Втрата Перемишля. Зпоміж різних причин, які переважили терези українсько-польських збройних змагань у 1918—1919 рр. на некористь українців, одна з найважніших була — втрата Перемишля, того стратеґічного ключа до східньої Галичини від заходу. Поляки, заволодівши Перемишлем, мали змогу оперувати вигідно в трьох різних напрямках — на Львів, Хирів, Раву Руську і, як що до чого, перекидати через Перемишль свої стяги на один, чи другий відтинок фронту.

До втрати цього заборола української національної території проти польських зазіхань дійшло таким способом: перемиські

українські політичні провідники довідалися чотири чи пять днів перед переворотом, що начебто ґен. Нєґован, австрійський комендант твердині, має передати її незабаром ґен. Пухальському, якого варшавська Реґенераційна рада займенувала командантом на Галичину й на Шлеськ. Щоб до цього не допустити, пор. М. Федюшка, один із старшин Коша 9. п. п. (стрийського), що стояв у Журавиці, вже 29. жовтня роззброїв чужинців, заволодів Журавицею й готовився до походу на Перемишль. Тимчасом пішла чутка, що проти журавицьких бунтівників командант перемиського корпусу висилає два боєві мадярські курені й артилєрію. Вояки Коша 9. п. п., побачивши, що їх виступ є відокремленою акцією і що ніхто їх не піддержить, перелякались і почали розбігатися додому. Щоб позбутися українців і з Перемишля, команда корпусу, де верховодили поляки, проголосила демобілізацію перемиської залоги. Вояцтво з радістю рушило додому і 31. жовтня в Перемишлі порядкували вже польські відділи, складені із шкільної молоді, ремісників, залізничників і т. п.

Того самого дня ввечір прийшов від Української Ґенеральної Команди зі Львова наказ перебрати владу та понищити на Сяні всі мости. Українці порозсилали тоді на сусідні села орґанізаторів збирати добровольців. Підготова й сама контракція пішли надсподівано скоро й гладко. Вночі з 2. на 3. листопада відділи українських селян, поозброювані, до речі, доволі примітивно, впали до міста і захопили його одним махом. Ґен. Пухальський, яких 40 старшин і приблизно сотня польських леґіоністів попали в полон. В українські руки дісталися великі припаси зброї й набоїв, багато одностроїв.

Але оборони перемиської твердині українці зорґанізувати не зуміли. Місцева Українська Національна Рада, міркуючи, що поляки погодяться тепер із фактом повстання української держави і втрати Перемишля, увійшла з ними в переговори, позвільняла всіх полонених і скасувала стан облоги. Звільнені леґіоністи попереходили на Засяння і, всупереч свойому приреченню, почали з українцями підїздову війну.

Серед української залоги в Перемишлі почалася деморалізація. Настановлений Національною Радою командант Перемишля пполк. Шафранський не вмів дати оборонній акції ладу. Добровольці розграбовували маґазини й ішли з добиччю домів. А ті, що чесно сповняли свій обовязок, падали з ніг від безнастанної служби й поготівля. Мостів на Сяні не знищено. Ще й досі не вияснено точно чому українці цього не зробили. А це відімстилося дуже скоро і в пізнішій кампанії завважило на долі У. Г. А.

Незабаром перемиським полякам, які держалися на Засянні, прийшла допомога з Кракова, відділи 5. полку леґіоністів. 10. листопада противник повів перший удар на місто. Але ця спроба не вдалася. Зате на другий день, 11. листопада, польський наступ піддержало цивільне населення з самого міста, стріляючи на українських вояків із домів. Бій тривав до вечора; українці були приневолені залишити вночі місто й податися в напрямі Гусакова. Тільки одна мала ґрупа боронилася в касарні при вул. Тихій до ранку 12. листопада, поки й її ворог не зневолив залишити місто.

Команда стації в Ходорові.

Відсіч У. С. С. В пляні державного перевороту в Східній Галичині займали У. С. С. осереднє місце. Але завдяки австрійській політичній спекуляції велика ніч віднови української державности на галицькій землі пройшла без них. А проте ніхто з українців не сумнівався в тому, що леґіон уже ввечір 1. листопада, а найдалі ранком 2. листопада, зявиться у столиці. Згідно з наказом, висланим до леґіону зполудня 31. жовтня курієром чет. Сенютою, боєві стрілецькі відділи мали виїхати з Чернівців, не гаючись ні хвилини. «Коли б хто робив труднощі в доставі поїздів» — говорив далі наказ Української Ґенеральної Команди — «їх слід опанувати силою...» Та вийшло не так.

Старшинський корпус леґіону, як свідчить один із членів Українського Військового Ґенерального Комісаріяту чет. д-р. І. Рудницький, не вірив у те, що поляки виступили збройно проти української влади, і не дуже то поспішали. Ваґонування боєвих відділів йшло пиняво, до того ж управа черновецької стації не хотіла відправляти стрілецького транспорту й замість у полудне 1. листопада, стрільці відїхали з Чернівців рівно добу пізніше. Підо Львовом зявилися перші стрілецькі сотні щойно 3. листопада зполудня. За той час поляки станули міцною ногою в західній частині міста і зорґанізували свою акцію так, що вже не могло бути мови про ліквідацію її за одним махом. Тимто, у великій мірі, нещасливий вислід війни з Польщею доводиться вписати на рахунок спізнення стрілецької формації.

Перший транспорт У. С. С. приїхав на стацію Сихів, в силі 800 людей. Стрілецькі відділи відбили як-стій Персенківку; зараз же, виконуючи застарілий уже наказ Ґенеральної Команди, що не відповідав дійсному становищу, одна частина стрілецької допомоги відійшла під проводом сот. О. Букшованого, якого три тижні передтим старшинський корпус назначив потайно командан-

том леґіону, до Львова на Цитаделю, друга вдарила на головний двірець. Польську залогу після короткої, але завзятої боротьби окружено й вона почала вести переговори про здачу. За той час один стрілецький відділ загнався аж на вулицю Сапіги. Та, заки скінчилися переговори, підійшли до двірця свіжі польські відділи, звільнили своїх обложених товаришів, опанували двірець знову, а стрілецькі розбиті сотні завернули до Персенківки.

Вночі приїхала з Буковини до Львова решта стрілецьких сотень. Вранці 4. листопада вирушили У. С. С. знову здобувати двірець. Наступом кермував пор. Баґан. Цю операцію спомагали українські відділи з міста, при чому відтиснули поляків із вулиць Городецької та Янівської. Але виправа У. С. С. на двірець не вдалася. Правда, стрілецька розстрільна дійшла недалеко двірця, але сильний ворожий огонь зневолив її до відвороту. В тому самому часі поляки в місті добилися значних успіхів. Зполудня вони заволоділи дирекцією залізниць та будинком духовної семинарії. Надії на стрілецьку формацію не здійснились. Її боєздатність, почасти з вини Ґенеральної Команди, почасти таки командантів самих У. С. С., змарнувалась.

Незабаром після відвороту У. С. С. з виправи на двірець кинув на їх транспорти польський літак кілька бомб. На Персенківці повстав великий заколот; пор. Баґан зрікся команди куреня, а ніхто зі старшин не хотів приняти тепер проводу. Щоб Стрілецтво знову привести до ладу й привернути йому його духову рівновагу, збір старшин запорядив відїзд до Старого Села. На Ґенеральну Команду й українське громадянство столиці зробив цей крок У. С. С. потрясливе враження. Та стрільці тимчасом зреорґанізувались,і на їх чолі станув сот. Микитка.

На другий день, тобто 5. листопада приїхала до Старого Села ще остання сотня У. С. С. під командою пор. Іваницького. Старосільська стрілецька ґрупа числила тепер: шість піхотних сотень, сотню скорострілів і відділ ґранатометів та мінометів. Під вечір відійшли У. С. С. зі Старого Села до Львова на послуги Ґенеральної Команди. Другого дня вранці розділено їх на відділи й розіслано на скріплення різних точок опору в самому Львові, один до касарні Фердинанда при вул. Городецькій, другий — на Цитаделю, далі — на головну пошту, до сойму й на стацію Підзамче, що була заборолом північного крила фронту. Лише одна сотня залишилася в запасі.

Бої у Львові до 21. листопада. Поляки, виступаючи проти українського війська, мабуть, самі не сподівалися таких скорих і великих успіхів, яких добилися вже першого дня. Та нічого дивного тут немає. На терені Львова вони були панами становища раніш, ніж українці. Вони мали за собою допомогу всього польського цивільного населення, знали терен і, ніде правди діти, взялися за справу з розмахом і питомою їм одчайдушністю. Використовуючи кожне пригоже становище, вони атакували українців, де попало. Малі гуртки польських боївок нападали на українських вояків навіть поза українським фронтом, непокоїли більші українські відділи стрілами з вікон і покрівель камяниць, з льохів і різних закутин. У розвідчій і лучбовій службі брали участь головно жінки. Серед таких сприятливих умов неважко було польській команді

Бій у залізничому головному двірці у Львові.

взяти ініціятиву в свої руки, і вона використала її якнайкраще, перейшовши відразу до наступу. А відомо, що тому, що атакує, все скорше таланить, ніж тому, що борониться. Той, що атакує, все накидає свою волю противникові; оборонець, відбиваючись від ударів напасника робить лиш те, до чого приневолює його противник. Тим він тратить ініціятиву і змогу розпоряджати своїми силам, як сам цього хоче.

Українські війська, занявши Львів, не були приготовані на спротив поляків. Слабі сили й розгубленість проводу не дозволили зліквідувати перших огнищ польських боївок. Сили поляків скоро зростали, українські відділи слабшали в безугавній оборонній шарпанині. Тимто перші дні боїв за Львів були для українців найважчі.

Найбільшу боєву напругу виявили поляки 4. листопада. Тоді вони відбили наступ У. С. С. на головний двірець і инших відділів зі сходу, захопили будинок дирекції залізниць при вул. Зиґмунтівській, духовну семинарію при вул. Коперника, в сусідстві головної пошти, заняли передмістя: Клепарів, Замарстинів й деяку частину Жовківського предмістя. Дня 5. листопада боєвий фронт у Львові проходив такою лінією: від горішньої Стрийської вулиці, Кадецкою, Коперника до духовної семинарії, відтіля через Єзуїтський город до дирекції залізниць, далі загинався до церкви св. Юра й від неї через вулиці Бема, Янівську, Клепарівську, старий жидівський цвинтар і вулицю Шпитальну — на Замарстинів. В північній частині міста фронт не був ще тоді устаткований. Українська боєва лінія спиралась на такі заборола: касарні при вул. Яблонів-

ській, Цитаделя, Сойм, касарні Фердинанда й поліції (при вул. Казимирівській), двірець Підзамче й пізніше — міська різниця (на Замарстинові).

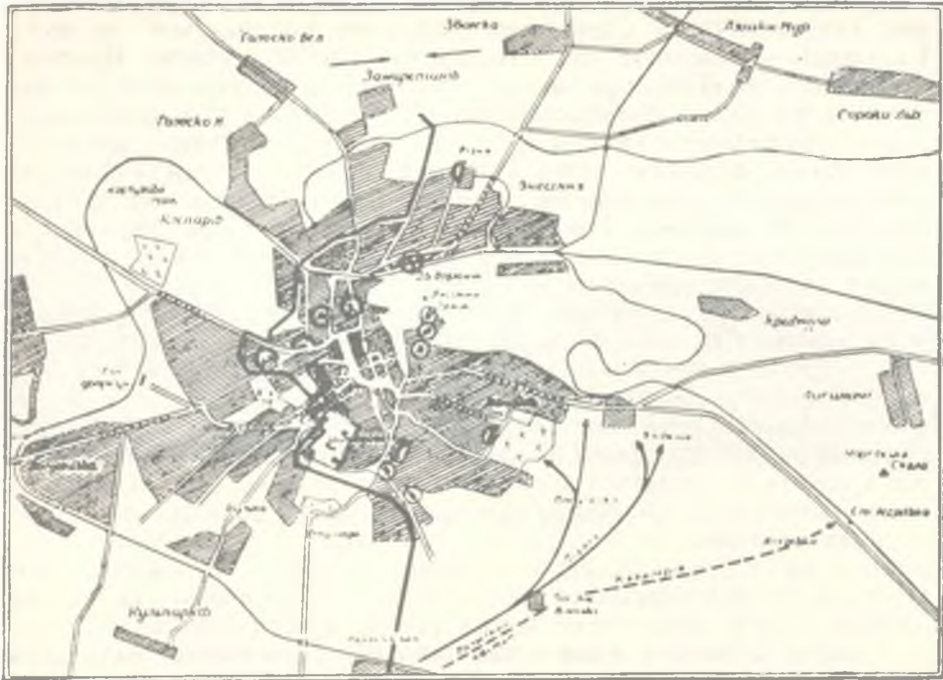
Дальші польські наступи, 5. і 6. листопада, зраджували вже деяке ослаблення. Українці відбили їх з допомогою надісланих із краю підкріплень, головно завдяки енергійній акції відділів У. С. С. і, з наказу нового команданта, полк. Г. Коссака, перейшли самі до наступу. Але він був так погано приготований, що українські відділи не осягнули ніякого успіху, і наступ припинили. Через те Національна Рада відкликала 9. листопада Г. Коссака з місця начального команданта (ще попереднього дня Українська Ґенеральна Команда перейменувалася на Начальну Команду українських військ) і призначила на його місце полк. Г. Стефанова. Начальником булави призначено от. У. С. С. С. Ґорука.

Як лише українці припинили офензиву, поляки кинулись якстій до протинаступу. Крім слабших ударів, переведених на різних відтинках фронту, поляки намагалися здобути соймовий будинок і будинок колишнього австро-угорського банку (поруч сойму). Та розгін поляків спинили оборонці цих місць. Багато втрат завдала противникові залога соймового будинку, відділ У. С. С., яким проводив пор. др. І. Цьокан. Скривавились поляки й на узбіччях Цитаделі, яку намагалися кількома наворотами вирвати з рук У. С. С. Нарешті вони переконались, що із самими повстанчими відділами зі Львова не дадуть собі ради, наступ перервали й рішили чекати помочі з краю.

Тепер знову прийшли до голосу українці і дня 13. листопада повели атаки на обох крилах, на кадецьку школу, заборолo поляків при вул. Стрийській, і на півночі. Але наступи на кадецьку школу, поведені тричі 13., 15. і 17. листопада підкріпленнями з краю, не вдалися. Зате українці мали успіх на північному відтинку. Тут, спираючись на стацію Підзамче, українські відділи 14. і 15. листопаду присмирили польське населення на Замарстинові й відкинули фронт противника до лінії вулиць Гранична, Короля Яна III. і Св. Мартина. В українські руки дісталася тоді теж така важна точка, як міська різниця. В операціях на півночі брав м. и. участь і загін ім. Ґонти, зложений із охотників-наддніпрянців, під командою Долуда (пізнішого команданта ґрупи в І. корпусі).

Останні успіхи української зброї викликали в таборі противника кризу. Польська команда почала ще настирливіше добиватися допомоги у Варшаві і Кракові. Щоб виграти на часі, поляки звернулися, за посередництвом французького старшини Вілєма, до української Начальної Команди з пропозицією перемиря й переговорів. Українці, хоч нерадо, а все ж, щоб виявити добру волю, пропозицію приняли, й 18. листопада заключено 48. годинне перемиря, яке опісля продовжили ще на 3 дні, до 21. до 6. години ранку.

Та переговори, які мали за мету зліквідувати українсько-польський конфлікт, не довели до нічого. Цього можна було відразу сподіватись, бо для поляків було важне головно те, щоб добитись помочі від свого уряду. Тимто в першій стадії розмов вони намагались виявити якнайбільше доброї волі й уступчивости, але чим далі, їх згідливість меншала. Нарешті, коли для них прийшла по-

Український боєвий фронт (чорна лінія) **у Львові дня 21. листопада 1918. р.** Обєкти означені кільцями, це заборола по українському боці, обєкти означені подвійними кільцями держали У.С.С. Стрілки на південь і північ від Львова означують напрямки наступу поляків дня 21. XI. 1918. р.

міч із заходу, вони поставили такі домагання, що не було чого далі говорити, і переговори зірвано.

Дня 20. листопада приїхав до послуг польської команди у Львові сильний загін із Кракова під проводом пполк. Токажевського. Він мав 1370 добре вишколених піхотинців і 8 гармат; другого дня приїхав до Львова ще один відділ під командою ґен. Рої. Тоді і чисельна перевага була вже по стороні поляків.

Дня 21. листопада в 6. год. ранку закипіло на всьому фронті. Противник повів окрильний маневр на півночі й на півдні. Тут польські відділи загнались окружним шляхом поза український фронт аж на Личаків, а їх кіннота — під Винники. Зате спроби обійти фронт на півночі їм не вдались.

Українці залишають Львів. Коли поляки появилися на Личакові й заатакували тамошні українські заборола, Начальна Команда вислала туди відділи зі Львова і Винник. На жаль, через брак безпосереднього звязку між обома ґрупами (між них урізались поляки й частина винницького відділу розбіглась), акція зліквідувати польську загрозу не вдалась. Українці втратили тоді ще й кілька гармат.

Начальна Команда розгубилася. Полк. Стефанів рішив уже вполудне Львів евакуювати. Але уряд, Рада Державних Секрета-

рів, довідавшись про те, спротивилася цьому,— та й серед фронтових старшин плян Стефанова натрапив на рішучий протест. І справді,— рішення полк. Стефанова було передчасне. Поляки, хоч дійшли до Личакова та здобули деякі місця, та вони були ізольовані від решти польського фронту. Сильніша українська протиакція була б легко ці відокремлені відділи противника зліквідувала. Автім, як знаємо тепер із історії, польська команда сама задумувала ці порозкидані на півдні відділи забрати знову на Персенківку, Кульпарків. І щойно тоді, коли помітила, що українська протиакція слаба, наказала тим відділам залишитись на позаниманих ними становищах.

А проте полк. Стефанів, після завзятих дискусій, таки добився затвердження свойого рішення, і в 20. год. начальник булави от. Ґорук почав розсилати накази до відступу зі Львова. В яких дві години після того в Начальній Команді зявилася делеґація фронтових старшин, домагаючись від полк. Стефанова, щоб він відкликав наказ відступу. Деякі з них навіть погрожували, що наказу не послухають, залишаться зі своїми відділами на місцях і боронитимуть Львова далі. Особливо різко проти залишення Львова протестували старшини У. С. С. Їх відділи держали сильно свої становища й, на їх думку, подію на півночі можна було ще зліквідувати таки з міста. Але старшини ці підтриму в міродатних колах таки не найшли, і цей нещасливий наказ довелося таки виконати.

Перед північчю українські відділи, понищивши більшість складів, почали завертати на схід. Полк. Стефанів наказав усім львівським відділам позбиратися в Куровичах, щоб там перевести реорґанізацію. Але У. С. С. не послухали вже цього наказу й спинилися підо Львовом: вони обсадили Підбірці, Лисиничі, Винники і Чижки й цим дали почин до створення нового фронту під самим Львовом.

Коломийська запасна батерія в дорозі на стацію. Грудень 1918. р.

Присяга на вірність Українській Народній Республиці.

13. Українсько-польська війна

Організація державної влади й політичне становище З. О. У. Н. Р. Українцям у Галичині теж не так легко було орґанізувати власне державне життя. Передусім вони не мали фахово вишколених ні досвідчених провідників у різних ділянках державної управи. Всі провідні місця в адміністрації, в судівництві, на залізницях, на пошті, в комунальній господарці і т. п. займали поляки.

Виручитись фаховими людьми із східньої України не було можна, бо й там їх не ставало. Довелося будувати державний апарат таки власними, здебільша молодими, не підготованими й не виробленими силами. Тимто й не диво, що той апарат не вийшов такий справний, як цього вимагав тодішній час. А проте, завдяки національній свідомости галицького народу й добрій волі тих, що взялися за керму молодої держави, життя її ввійшло доволі скоро і без великих струсів і перепон у форми права й порядку.

Найвища виконавча влада була в руках Тимчасового Державного Секретаріяту, що повстав ще у Львові 9. листопада. Українська Національна Рада була тимчасовим законодавчим тілом. Президентом У. Н. Ради став Др. Євген Петрушевич, першим головою Ради державних секретарів — Др. Кость Левицький, після нього Др. Сидір Голубович. Першим секретарем військових справ став полк. У. С. С. Дмитро Вітовський. Усіх секретарів було 9. Після першого відвороту Галицької Армії до Збруча У. Н. Рада передала всю владу диктаторові др. Євгенові Петрушевичеві, й тоді перестали існувати секретаріяти — їх функції почали виконувати референти при Диктатурі.

Орґанізація державного апарату відбувалась за давніми ав-

стрійськими зразками, але вже в перших днях існування З. У. Н. Р.— У. Н. Рада видала низку законів, що їх вимагали нові умови.

Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель колишньої австрійсько-угорської монархії з дня 13. листопада визначив територію Західної Української Республіки, куди належали, крім Галичини, Закарпаття й українська частина Буковини. Але вже 11. листопада румунські війська заняли Буковину. Таксамо Закарпаття, проіснувавши деякий час як автономна «Руська Країна» під Мадярщиною, влітку 1919. р. увійшла у склад Чехословацької Республики. Галичина, занята війною з поляками, не мала сили зберегти цих обох провінцій для Української Держави. Тимто звідтіля З. У. Н. Р. не могла дістати ніякої допомоги в боротьбі з поляками.

Зате дістала вона дуже видатну поміч із східньої України, від Української Народньої Республіки. Цією допомогою тамошній уряд Директорії, що перебрав владу у грудні 1919. р. після Гетьманату, виявив велике зрозуміння для спільноти інтересів усіх земель України, незалежно від різниць, що повстали згодом у зовнішній, а то й у внутрішній політиці обох урядів. Треба признати, що, головно завдяки цій великій помочі матеріяльній, харчами і, в першій мірі, воєнним матеріялом, Галичина могла доволі довгий час вести успішну боротьбу з поляками, без помочі закордону.

Ця спільнота інтересів найшла свій вияв і в офіціяльному акті злуки всіх українських земель, що відбувся дуже врочисто 22. січня 1919. р. в Києві на Софійському майдані і також у цілій Галичині. Від того часу західні землі стали складовиною однієї Української Держави, а уряд Західньої Области Української Народньої Республики — таку офіційну назву одержали західні землі після злуки — мав виконувати владу лише до Всеукраїнських Установчих Зборів. На жаль, українсько-большевицька війна не дала їм

Один з перших вартових добровольчих відділів у Самборі. Листопад 1918. р.

Державний Секретаріят військових справ.
Сидять від ліва: сот. др. В. Бемко, от. Подляшевський,— суд. реф., от. П. Бубела — тов. С. В. С., полк. Д. Вітовський — секретар В. С., от. др. Я. Білас — сан. реф., от. др. Н. Гірняк — мобіл. реф., сот. Р. Шипайло — арт. реф.; стоять від ліва: чет. Н. Гаморак — прес. реф., сот. Ю. Буцманюк — залізн. реф., пор. Сивак — нач. канц., сот. С. Магаляс — муніц. реф., сот. В. Тимцюрак, сот. Панчак — перз. реф., чет. І. Боберський — пропаг. реф.

відбутись, і далі обидві провінції української держави мусіли йти власними дорогами аж до часу переходу У. Г. А. за Збруч.

Коли і внутрішнє життя, серед важких умов ізоляції від світу, наладналося, коли й українська армія встоялась кілька місяців проти куди могутнішого противника, то це лише завдяки силам самої українсько-галицької суспільности. Бо міжнароднє становище було для українців і для української державности дуже некорисне.

Правда, переможним державам Антанти залежало на тому, щоб і на сході Европи запанував мир, щоб хтось повалив большевиків, але в цих її плянах українці в рахунок не входили. Розчислення Антанти спирались із одного боку на поляків, з другого — на праві кола Росії. І коли, нарешті, Мировій Конференції довелося лагодити українсько-польський спір, тоді її делеґати стали по стороні поляків. І так антантська місія, під проводом французького ґен. Бертельмі, що в лютому 1919. р. приїхала була з цією метою до Галичини, зажадала від уряду З. О. У. Н. Р., щоб його війська відступили на лінію Буг — Камінка Струмилова — Миколаїв — Стрий — Сколє (це відома лінія Бертельмі), залишаючи полякам Львів і нафтову заглибину. Дальші намагання уряду З. О. У. Н. Р. та Начальної Команди, в березні, квітні й нарешті в травні 1919. р., щоб в Найвищій Раді добитися справедливого вирішення українсько-польського конфлікту, не мало успіху. Поляки прямо не слухали запорядків Мирової Конференції і відповідали на них посиленою акцією на фронті. Так було у квітні, коли Падеревський приняв постанову Конференції припинити офензиву поляків, так сталось й у травні, коли то поляки з допомогою армії Галлєра, призначеної до боротьби з большевиками, пігнали Галицьку Армію до Збруча.

Та Найвища Рада нічим не зареаґувала на таке очевидне легковаження її власних постанов. Навпаки, незабаром, бо вже в липні, поляки одержали від неї уповноваження заняти цілу Галичину. Сила могутнішого взяла верх над справедливими правами й домаганнями слабшого.

Збройні сили З. О. У. Н. Р. Провідники листопадового зриву не передбачували поважного спротиву поляків, вони й не думали, що дійде до українсько-польської війни. Тимто до орґанізації збройних сил прийшло доволі пізно. Вона почалася щойно тоді, коли у Львові розгорілися бої. І у Львові, і на провінції, орґанізація армії почалася з тих відділів, що перевели переворот. Та до кінця листопаду, з вийнятком тих формацій (головно кошів), що залишились були після австрійської армії, всі добровольчі частини майже перестали існувати. Щойно тоді, коли поляки наважилися заняти Галичину, потворилися в різних сторонах краю невеличкі боєві ґрупи, і вони стали завязком боєвого фронту там, де поляки загрожували. Найперше, під загрозою випаду поляків зі Львова, утворилася на сході, головно із сотень У. С. С., ґрупа «Схід», на півдні Львова повстала, теж із ініціятиви відділів У. С. С. — ґрупа «Старе Село». Обидві вони стали завязком підльвівського фронту і вже з кінцем листопаду та з початком грудня повели перші удари на Львів, з метою відібрати його з рук поляків.

Проти польських відділів, що намагалися у грудні заняти північну Галичину, створилася ґрупа «Північ» із такими підґрупами: сокальська, угнівська, белзька, равська, яворівська й янівська. Ці ґрупи повставали поступнево, залежно від подій, і спершу оперували зовсім самостійно. У грудні їх віддали під одну команду, а в другій половині січня створили з них І. корпус, що широким луком держав фронт на північний захід і на північ від столиці краю. Осідком команди ґрупи був спершу Сокаль; команда корпусу стояла ввесь час у Камінці Струмиловій.

Нарешті проти Перемишля, що в листопаді опинився в руках поляків, створено ґрупу «Південь». Вона стала ядром III. корпусу, що держав фронт від р. Верещиці на захід аж до Карпат. Ґрупу «Південь» творили спершу самостійні боєві ґрупи: щирецька, рудецька, крукеницька, хирівська (Глибока) й карпатська. Осідком команди ґрупи був Самбір, а потім III. корпусу — Стрий.

Орґанізація цих ґруп виявляла спершу велику різноманітність і щодо сили, і щодо складу. Зпочатку найсильніші і найкраще зорґанізовані були обидві підльвівські ґрупи, що в перших наступах на Львів та в часі першої і другої офензиви мали по кілька куренів піхоти, по кілька, а то й кільканадцять батерій артилєрії та відділи кінноти. Від кінця листопада всі вони постійно зростали, доповнюючись із цілого краю.

У січні 1919. р. переведено основну реорґанізацію армії, що й дало змогу одноціло кермувати всім фронтом. І так 6 північних ґруп зведено насамперед у пять і обєднано їх у І. корпусі. У квітні вони перемінилися в чотири бриґади: V.— Сокальську, VI.— Равську, IX.— Белзьку і X.— Янівську. Ґрупа «Схід» стала IV. бриґадою, Золочівською, ґрупа «Старе Село» — II. Коломийською. Всі курені У. С. С. зведено разом у І. бриґаду Українських

Січових Стрільців. Усі три бриґади ввійшли в січні до II., т. зв. Осадного корпусу, що держав фронт від Брюхович довкола Львова до Верещиці. До цього корпусу ввійшли теж усі бережанські курені, які зведено у III. Бережанську бриґаду.

Із усіх ґруп «Південної Області», себто: Щирецької — створено VII. бриґаду, Львівську, з Рудецької (Гофмана), Крукеницької й Хирівської — VIII. Самбірську та XI. Стрийську бриґаду, з карпатської — Гірську бриґаду. Всі чотири бригади ввійшли у склад III: корпусу. Підчас Чортківської офензиви, Начальна Команда сформувала ще декілька бриґад, що творили завязки 2 нових корпусів. Але вже після переходу за Збруч більшість їх розвязано.

Ґенерал Омелянович-Павленко (старший). Командант Галицької Армії від 10. грудня 1918. до 7. червня 1919. р.

Кожна бриґада складалася з трьох до пятьох куренів піхоти, відділу (сотні) кінноти й одного полку артилерії, з 3—5 батерій. Разом зреорґанізована У. Г. Армія налічувала яких 45 куренів піхоти, около 40 батерій і кілька сотень кінноти. Це давало б приблизно 25.000 крісів, яких 150 гармат і не більше як 600 шабель.

Крім цього, У. Г. А. мала багато різних допомогових відділів та установ, що, очевидячки, побільшали її загальний стан удвоє. На жаль, докладні дані, на основі власних джерел, подати годі, бо вони позатрачувались. Авторові залишилося в тямці, що нпр., I. корпус у першій половині квітня числив понад 13.000 загального стану. Але це було в часі найбільшого його розвитку і він справді був тоді чи не найсильніший.

До боєвих формацій належала й летунська сотня, що зорґанізувалася у грудні. Були ще й два панцирні поїзди, з них один оперував на лінії Ходорів — Львів, другий на лінії Самбір — Львів і Стрий — Львів. Нарешті до послуг Галицької Армії уряд Директорії поставив 6 панцирних авт Корпусу Січових Стрільців [1]). Верховною Владою У. Г. А. була Начальна Команда з постоєм у Ходорові. Справами доповнення боєвих стягів і військових установ, орґанізації, кошів, шкіл, постачанням муніції і всякого воєнного матеріялу та харчів для фронту займався Секретаріят Військових Справ. Його виконавчими органами на місцях були обласні та окружні команди, повітові станиці й т. и. Вся військова сила могла числити перед першим відворотом У. Г. А. понад 100.000 людей, в

[1] Докладніше про організацію подаємо в 15. розділі.

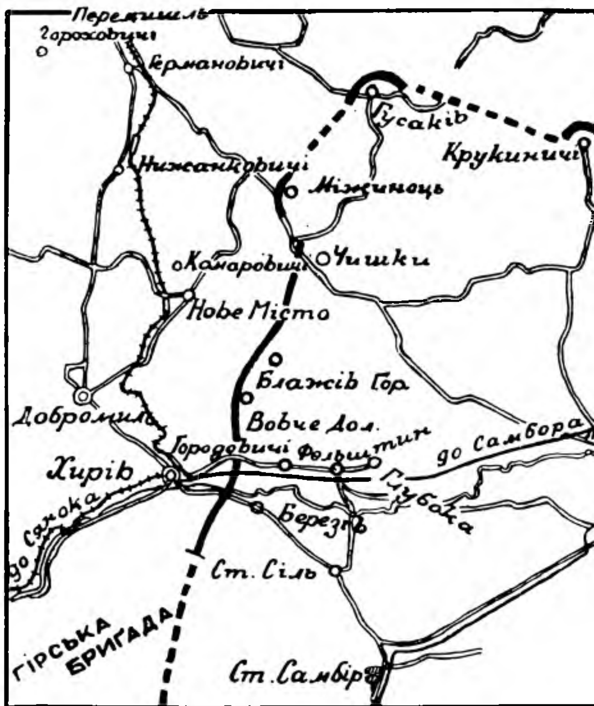
чому очевидно, щонайменш половина припадала на формації та установи запілля.

Прифронтові смуги підлягали бриґадам, чи власне корпусам. Кожний із них мав визначений терен дій і вшир, і вглиб.

Орґанізація Армії була поставлена доволі добре, на зразок реґулярних армій. Але їй бракувало власних вищих старшин, доброго вишколу й постійного, вистачального матеріяльного забезпечення. Брак вищих старшин надолужено чужими, звербованими з колишньої австрійської армії (здебільша німцями). Правильний вишкіл важко було перевести зогляду на воєнний час, матеріяльні недостачі і брак відповідного апарату. Це й матеріяльні недостачі, головно одягу, стрілива і зброї відбивалося дуже некорисно на боєздатности Армії. І ці хиби можна було усунути, та, на жаль, тодішній провід не виявив такого зрозуміння для потреб армії, якого вимагав тодішній відповідальний час.

Перші воєнні дії. Від того часу, коли польська Начальна Команда в Варшаві погодилась вислати військову допомогу польським повстанцям у Львові, місцевий конфлікт переходить на українсько-польську війну. Тимто, щойно день 21. листопада треба вважати за початок цієї війни, що покінчилася насамперед збройною окупацією, а потім прилученням Галичини до польської держави.

Після того, коли поляки заняли Львів і Перемишль, твориться поступнево український воєнний фронт і починається оборона східньої Галичини, Західньої Области Української Народньої Республіки. Українсько-польську кампанію можна поділити на дві

Фронт Хирівської ґрупи («Глибока») VIII. Самбірської бриґади. Він тривав незмінно від січня до травня 1919. р. (Замість Блажів має бути на чертині — Блозів).

Отаман О. Микитка, командант групи «Старе Село», видає телєфонічні прикази підчас першої офензиви на Львів. Зубрецький ліс, 27. грудня 1918. р.

фази. Перша довша, де українська сторона намагається відібрати з рук поляків Львів і відбити утрачену частину Галичини; вона тривала до травня, себто до польської загальної офензиви й першого відступу українських військ до Збруча. Друга, значно коротша, це Чортківська офензива, що покінчилася переходом У. Г. А. на Придніпрянщину.

Першу фазу українсько-польської війни почали змагання довкруги Львова, Перемишля й на півночі. Занявши Перемишль, поляки використали незорґанізованість українського фронту і взялися поширяти свою західню базу. Вони опанували залізничі шляхи на Хирів і Лісько й, після кількаденних боїв із нашвидку сформованими та необєднаними українськими відділами, 20. листопаду заняли Хирів. Українські частини подалися на Фельштин. Лише завдяки новому командантові цього відтинку, от. Кравсові, що з недобитків сформував боєву ґрупу (Хирівську або «Глибока»), полякам не вдалося зайти далі та заняти Самбір. Із початком грудня хирівська ґрупа відбила дальші наступи поляків (між Березовом та Городовичами) й перейшла сама до протинаступу. У висліді 5. грудня українські війська відбили Хирів, відігнали поляків, одних у напрямі на Сянік, других на Перемишль і з головними силами пішли далі на Перемишль. Далі Хирівська ґрупа, піддержана наддніпрянськими відділами полк. Кравчука (яких 1.000 людей) зі сходу, заняла 9. грудня Гороховичі та Германовичі, недалеко Перемишля. Але тимчасом польська команда українсько-польського фронту («Dowódzstwo Wschód — ґен. Розвадовський) сформувала нову ударну ґрупу в Перемишлі (ґен. Зєлінського), що мала відбити Хирів і заняти Самбір. Під напором польської переваги, після за-

взятих кількаденних боїв (12—16. грудня), ґрупа от. Кравса відступила, залишила Хирів і заняла давні становища в районі Березова, Городович і Фельштина, де й залишилася до квітня 1919. р. До невдачі Хирівської ґрупи причинилися головно наддніпрянські відділи, що не піддержали оборонної акції від заходу і в вирішній хвилині покинули фронт та відійшли самочинно до Самбора. Їх незабаром розвязали й відіслали до дому (гл. чертина стор. 486).

Хирівська ґрупа, посилена пізніше доповненнями з краю, закріпилась сильно на давніх становищах у Березові, в Городовичах, у Вовчі й у Блозові від сторони Хирова, а в Міжинці, Гусакові та у Крукеничах поставила загородні відділи від півночі. На північ Гусакова, в околицях Новосілки, Селиськ і Яксминич залишився до відвороту армії, мабуть, єдиний партизанський відділ, що довший час турбував залізничий шлях Перемишль — Львів, між Медикою та Мостиськами. М. ин., українська міліція в Новосілках, зорґанізована сот. Чорним із старших селян та дівчат, розгромила 1. січня 1919. р. курінь Жміґродського, якого поляки вислали були з Перемишля для ліквідації партизанів.

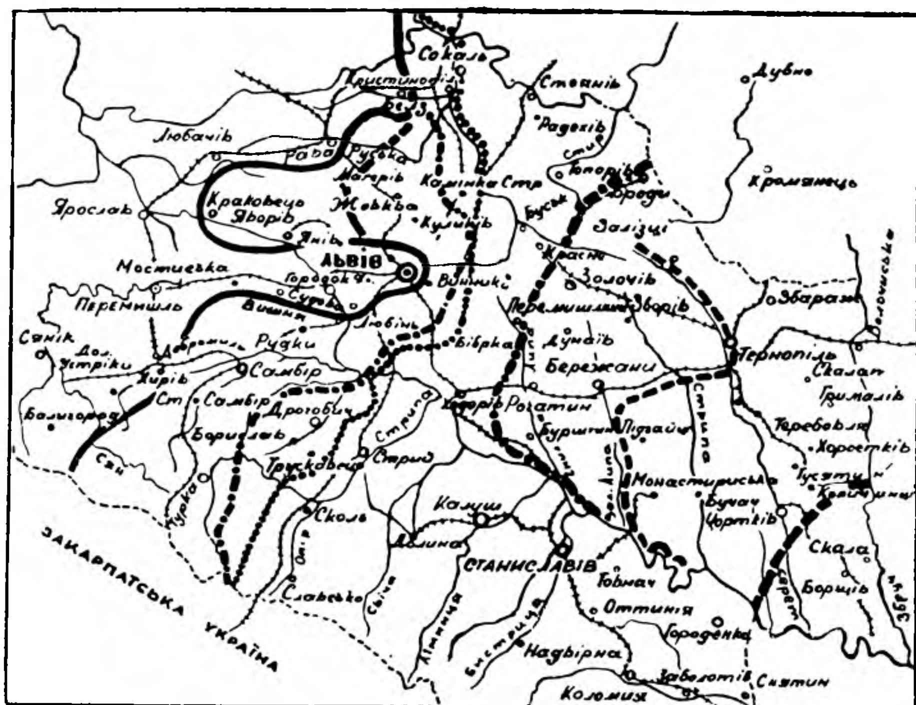
Таксамо успішно, як під Хировом, вдалася полякам диверзія й на Півночі, в Равщині. Туди вислали вони 23. листопаду невеликий загін (1. курінь піхоти, сотня кінноти і 3 гармати), що 27. листопаду заняв Раву Руську. Відтіля поляки пізніше добули Угнів і Белз та загрожували фронт І. корпусу на півночі.

Зате їм не вдалися випади на Любінь Великий і на Яворів. Щоб удержати Перемишль і Львів, поляки мусіли забезпечити залізничу сполуку між цими двома містами. Для цього вислано з Перемишля 18. грудня загін (майора Гемпля) до Городка Яг., з метою відбити Любінь Великий. Але наступ цієї ґрупи, виконаний 19. грудня, українська залога Любіня відбила і розбитий польський загін завернувся до Перемишля.

Ще фатальніше покінчився випад польського загону, що з Перемишля через Краковець зайшов був в околиці Яворова. Його вщерть розгромили яворівці 2. грудня.

Як-не-як, а ці початкові акції поляків принесли їм чималі користи. Занявши крилові пункти боєвого фронту, Раву Руську на півночі й Хирів на півдні та опанувавши залізничі шляхи Перемишль — Львів, Перемишль — Ярослав — Рава Руська і Перемишль — Хирів, польська команда добула відразу дуже корисне стратеґічне становище. З Хирова й Рави Руської поляки заєдно погрожували обом крилам противника й, маючи у своїх руках залізничі сполуки, могли легко перекидати боєві сили з одного відтинку на другий (див. чертина стор. 489).

Коли на півночі й на південному заході українці виявили мало відпорности й дали вирвати собі з рук важні стратеґічні точки — підо Львовом українській зброї щастило більше. Тут фронт найскорше упорядкувався і обидві ґрупи — «Схід» і «Старе Село» — підкріплені відділами піхоти й гарматою, підсунулися у близькі околиці Львова. Ґрупа «Схід», що, залишивши Львів, опинилась на лінії Підбірці — Винники, в перших днях грудня заняла Лисиничі й Чортівську Скалу й відбила всі наступи поляків зі Львова. Ґрупа «Старе Село», що її поляки зіпхали були до Старого Села, вже в перших днях грудня, одержавши підкріплення зі Станисла-

Орієнтаційна мапка східньої Галичини в часі українсько-польської війни.

▬▬ український фронт при кінці січня 1919. р.; ▬ ▬ ▬ боєвий фронт І. корпусу при кінці березня; ▬ . ▬ . ▬ укр. фронт 24. червня; ▬ ... ▬ укр. фронт 6 червня; __ . __ демаркаційна лінія ген. Боти (13. травня); • • • дем. лінія ген. Бертельмі (28. лютня); — — — — — — дем. лінія ген. Дельвіга (16. червня) На основі мапки з праці А. Крезуба — «Нарис українсько-польської війни».

вова та з Коломиї, пересунула свій фронт до Давидова й далі до Кротошина, Жиравки та Солонки. Випади поляків, що намагалися вдержати підміський терен, зліквідовано остаточно 20. грудня, здобувши південну частину підльвівського села Зубри.

Перша українська офензива на Львів. У другій декаді грудня почалася приготова до першого загального наступу на Львів. Головне завдання мала виконати ґрупа «Старе Село» і ґрупа «Щирець». Перша мала повести наступ із півдня, друга — з південного сходу, з метою захопити головний залізничий двірець у Львові. Ґрупі «Схід» припало завдання сильними випадами на підльвівські становища поляків вязати їх сили від сходу й півночі. Це була перша плянована й переведена новою Начальною Командою акція.

Початок офензиви визначено на 27. грудня. В район обох ґруп стягнено своєчасно нові боєві сили. До ґрупи «Старе Село» підтягнено 4 нові курені: 1 станиславівський, 1 бережанський, 1 коломийський (III/24), нарешті 1 з бриґади У. С. С. (І). Гармату скріплено на яких 10 батерій, між ними кілька 10 цм. гавбиць і 1 да-

лекострільна (наддніпрянська). До Щирецької ґрупи спрямовано наддніпрянську Козятинську окрему піхотну бриґаду, в силі яких 1.200 крісів зі скорострілами та гарматою. Вся ударна ґрупа налічувала яких 4.000 крісів і около 16 батерій.

Це була на тодішні умови доволі велика сила і в Начальній Команді числили, що нею на певно добуде Львів. Але поляки, дізнавшися про наміри Начальної Команди, вже зарані ослабили її пляни. Львів, затурбований поступами українців підо Львовом і приготовою до наступу, добився скріплення львівської залоги. Dowódzstwo Wschód наказало перервати офензиву на Самбір і відіслати частину сил ізпід Хирова в допомогу Львова. Дня 24. грудня польська ґрупа (пполк. Сопотніцкого) в силі 2.400 крісів, 24 скорострілів, 150 кінноти й 10 гармат приїхали до Городка Яг. Відтіля 25. грудня вона заняла Любінь Великий; потім, лишивши слабу охорону від заходу й півдня, 26. звернулася всіма силами проти Ставчан, що їх держали сотні У. Г. А. та Козятинської бриґади, і заняла їх того самого дня. Правда, залога Любіня Вел. відбила з допомогою панцирного поїзду ч. 2. (зі Самбора) Любінь, але це не перешкодило дальшим діям поляків. 27. грудня ґрупа Сопотніцкого добула Оброшин і перейшла в околиці Рудна, а на другий день до Львова. Дії тої польської ґрупи, що, пробиваючись до Львова, вдарила в ліве крило українського фронту, сильно ослабили його офензивний розмах (див. чертина стор. 492).

Того самого дня, коли ґрупа Сопотніцкого заняла Оброшин, почали акцію ґрупа «Старе Село» і ґрупа «Схід». Станиславівський курінь добув без труду Сихів, У. С. С.— Зубру; 28. грудня занято Міські Пасіки, Сокільники (У. С. С., що загналися аж під Кульпарків), Козільники й Персенківку (I/24 коломийський). Ґрупа «Схід» дійшла аж під Личаків і захопила бровар Ґрунда.

Недописала зовсім головна ударна ґрупа, що її череном була наддніпрянська бриґада, якій не вдалося відбити Ставчан і вдержати Оброшина. Правда, її частини 28. грудня заняли переходово Скнилів, але невдачами так здеморалізувались, що їх зараз-таки стягнено з фронту й відіслано на зади. Через те вести далі наступ було неможливо. Тим більше, що з переходом до Львова нових сил поляків становище змінилося на некористь українських військ.

Панцирне авто «Черник» з автопанцирного дивізіону Корпусу Січових Стрільців у Сихові. Січень, 1919. р.

Начальна Команда Галицької Армії, січень 1919. р. Посередині ген. Омелянович-Павленко, ліворуч нього полк. Курманович.

Єдиним здобутком цієї офензиви залишилось те, що ґрупа «Старе Село» підсунула свій фронт у найближчі околиці Львова, себто до лінії: Міські Пасіки, північ Сихова, Козільники, Боднарівка й Сокільники.

Дальші бої, що тривали ще до кінця грудня, становища не поправили, і плян Начальної Команди, хоч і які були корисні умови, не вдався.

Друга українська офензива на Львів. А все ж Начальна Команда У. Г. А. не кинула думки добувати Львів; цим вона сподівалася зліквідувати українсько-польську війну.

Тимчасом польська сторона міцнішала й чим далі, тим важче було добитись перемоги. В перших двох місяцях війни польський протиукраїнський фронт покладався головно на власні сили. Підсилення приходили лише із західньої Галичини, і то більш завдяки приватній ініціятиві деяких полководців, як ґен. Рої, ґен. Токажевського, Зєлінського і и., корінна Польща війська мала небагато, та й воно було дуже слабо вишколене і мало здисципліноване. Тоді ще існував західній фронт проти німців, у Познанщині і на Шлезьку, проти чехів на Шлезьку тешинському і нарешті на Сході — гряниці держави вимагали захисту. Хоч у Начальній Команді польських збройних сил і була добра воля допомоги полякам у Галичині, то обєктивні умови не дозволяли дати їм такої допомоги, яка зломила б український спротив. Це сталося щойно у квітні, і то лише завдяки армії Галлєра, що її зорґанізували й узброїли проти большевиків французи. Те, що осягнули поляки в Східній Гали-

чині, треба приписати ініціятиві полководців та вмілости використати становище.

Очевидячки, що коли б уряд З. О. У. Н. Р. взявся був енерґічніше за справу орґанізації армії, а Начальна Команда була б краще вела дії, то в перших двох місяцях українсько-польська війна була б покінчилася перемогою українців.

Друга офензива на Львів виявила ті самі помилки, що й перша, і теж не дала не то вирішної розвязки, але навіть ніяких більших місцевих успіхів. З початком січня і поляки приготовилися до дій, які мали зліквідувати «українське повстання». Акцію повели вони з півночі, з Рави Руської, зі Львова і з Городка Яг. Перша і друга почалась і покінчилась перед офензивою українців.

Дня 6. і 7. січня ґрупа ґен. Ромера, що зібралася була в Раві Руській, переломила оборонну лінію частин ґрупи «Північ», довкола Рави Руської й 8. заняла Жовкву; 9. січня вона добула Куликів, а 10. і 11. увійшла до Львова. Ця ґрупа мала зліквідувати північний фронт української армії; але вона перевела це завдання так невміло, що вже підчас маршу на Жовкву українські відділи завдали їй великі втрати. Тому вона, залишивши залогу в Жовкві, нашвидку ввійшла до Львова. Розірваний український перстень облоги, скоро замкнувся і відтяті в Жовкві частини ґрупи Ромера з гарматами, обозами, санітарним уладженням, автами і поїздами попали в руки українців.

І випад поляків зі Львова 6. і 8. січня, що мав очистити північні околиці Львова з українських відділів, не вдався. Правда, поляки

Орієнтаційна мапка околиць Львова з часів боїв за столицю. Чорна лінія, це український фронт після 1-ої української офензиви на Львів.

Отаман Долуд (в киреї) **командант Янівської ґрупи, зі своїм штабом.** Жовква, 25. березня 1919. р.

заняли Рісну Руську, Домажир і Козичі, але коли вся ґрупа зібралась була 10. січня у Мшані та в Сухій Волі для дальшої акції, українські відділи Янівської ґрупи заняли знову всі повтрачувані місцевости.

Також акція поляків на півночі, переведена 7. і 8. січня на Угнів та 8. на Сокаль, рівночасно з походом ґрупи Ромера на Львів заломилася на геройській обороні Угринова та оборонців Угнова. Поляки побачили, що такими партизанськими акціями нічого не вдіють, перервали їх і почали 12. січня акцію на південь відо Львова.

Але день передтим, 11. січня, українці повели другий загальний наступ на Львів. Головні сили українців зібрались були таксамо, як підчас першої офензиви, на півдні і відсіля йшов головний удар. Головне завдання припало знову ґрупам «Старе Село» і «Щирець». Дня 11. січня II. курінь У. С. С. здобув Лапаївку, бережанські курені — Сиґнівку, I. і III. У. С. С.— Скнилів. Зате зовсім не повелося ґрупі «Схід» і «Старе Село». Коломийські курені кривавились під Персенківкою, а станиславівські в Пасіках Міських і на підльвівських цегольнях. І наступ золочівців (ґрупа «Схід») на східню частину львівських периферій не вдався.

Надодаток другого дня поляки почали акцію, про яку Начальна Команда зовсім не знала. Ґрупа поляків південно-західньої частини Львова заатакувала 12. січня Скнилів і відбила його. Дня 13. поляки вдарили на коломийські курені, заняли Боднарівку, хутір, Глинцівку і вдерлися до Козільник. Курінь, що боронив Козільник, подався аж до зубрецького ліса, і щойно під особистим проводом команданта ґрупи от. Микитки відбив Козільники і в розгоні навіть опанував на деякий час Персенківку. Наступ поляків на Сокільники відбили У. С. С. без великого труду.

Нарешті не зовсім повелось теж обом групам поляків, що діяли з Городка Яг. (Зєлінський) і Мшани (Сікорський). Вони були дуже

сильні і налічували яких 15.000 крісів і около 50 гармат. Ще 11. січня ввечір противник відбив Сиґнівку й відкинув бережанські курені до Басівки. 13. група Зєлінського добула Любінь Великий обходом на Зашковичі, Угерці, Хишевичі й Бучали. Але на поміч загроженій ґрупі Рудки (пізніше Гофмана) наспіла поміч (дві сотні) хирівської ґрупи, і вона, з допомогою ще панцирного поїзду, вибила польську кавалєрію з Бучалів та Зашкович і заняла знову Угерці. Це припинило дальшу офензиву поляків, що закріпилися в Любіні Великому й Малому. Змагання ґрупи Сікорського (з Мшани) завершились тим, що вона здобула Бартатів, за який поляки заплатили около 100 вбитими й раненими (гл. чертина стор. 496).

Після цих змагань боєва лінія українського фронту закріпилась довкола Львова здовж лінії таких місцевостей: починаючи від заходу — Басівка, Сокільники, ліс Освіча, Козільники, півн. Сихова, Пасіки Міські, Чортівська Скала, Лисиничі, Сороки, Ляшки Муровані, Малехів, Лиса гора, Брюховичі; цю лінію держав II. корпус. Далі на північний захід продовжували фронт курені Янівської ґрупи І. корпусу, спираючись на Рісну Руську, Козичі, Домажир і Карачинів.

Українці не могли осягнути в цій офензиві ніякого успіху, бо до неї не підготовились, і наступ на Львів був узагалі не під силу У. Г. Армії. Львова безпосередніми атаками заняти не було можна. Поляки, хоч чисельно в ньому і слабші, могли під захистом мурованих будівель міста з успіхом боронитись. Заняти Львів можна було тільки стратегічним маневром, що відтяв би був сполуку столиці від заходу, себто здобувши шлях Перемишль — Львів. На додаток останню офензиву Начальна команда У. Г. А. повела на вимогу Директорії У. Н. Р., щоб осягами на фронті можна було добитись успіхів на Мировій Конференції.

Польські протиудари, хоч мали місцеві успіхи на півдні, не

Будинок команди І. бригади У.С.С. в Красові. В постою бригада в лютім 1919. р.

Старшини VIII. бриґади в гостині у наддніпрянських артилєристів. Довгомостиська, березень 1919. р.

осягнули мети, бо на опанування більшого терену не було в них доволі сили.

Боєві акції на південно-західньому і північному фронті. Після другої української офензиви на Львів і спроби поляків протиударом поширити перстень облоги довкола Львова, на підльвівському терені запанував до половини лютого 1919. р. спокій. У тому часі відбулась реорґанізація У. Г. А. в корпуси і бриґади. Бриґаду У. С. С. стягнено в околиці Дорнфельд, Семенівка і Красів, у запас армії.

Коли тоді весь український фронт обмежився оборонною акцією, поляки повели на півдні й на півночі кілька нових ударів. Насамперед почали наступ із Хирова з метою добути Самбір. Для цього вони на початку лютого скріпили залогу Хирова, Нового Міста, Комарівців на 8 куренів піхоти, 1 сотню кавалєрії і 3 батерії гармат, а 4. лютого вранці вдарили головними силами на Вовчу Долішню, Блозів Горішній і Чишки. Але наступ заломився в вогні української оборони. Польські відділи, відступаючи, попали в такий переполох, що українці могли були тоді легко заняти Хирів (гл. чертина стор. 486).

Не-аби-яку активність виявили поляки і на фронті I. корпусу, з кінцем січня і в перших десятьох днях лютого. Ставши міцною ногою в Раві Руській, вони підтягнули в її район значні сили (ок. 5000 крісів) і 21—27. січня повели офензиву проти Угнівської й Равської ґрупи, з метою знищити праве крило I. корпусу. Головний удар поляків був спрямований на Угнів, Белз і Кристинопіль.

Слабі українські сили (яких 2 і пів куреня й 1 батерія гар-

мат) не видержали напору польської переваги й, відбиваючися завзято, відступили до Кристонополя. Поляки заняли Угнів і Белз. Зате їх дальший похід на Кристонопіль заломився під ударом частин сокальської ґрупи з півночі, і так поляки (ґрупа «Буґ») своєї визначеної мети не осягнули.

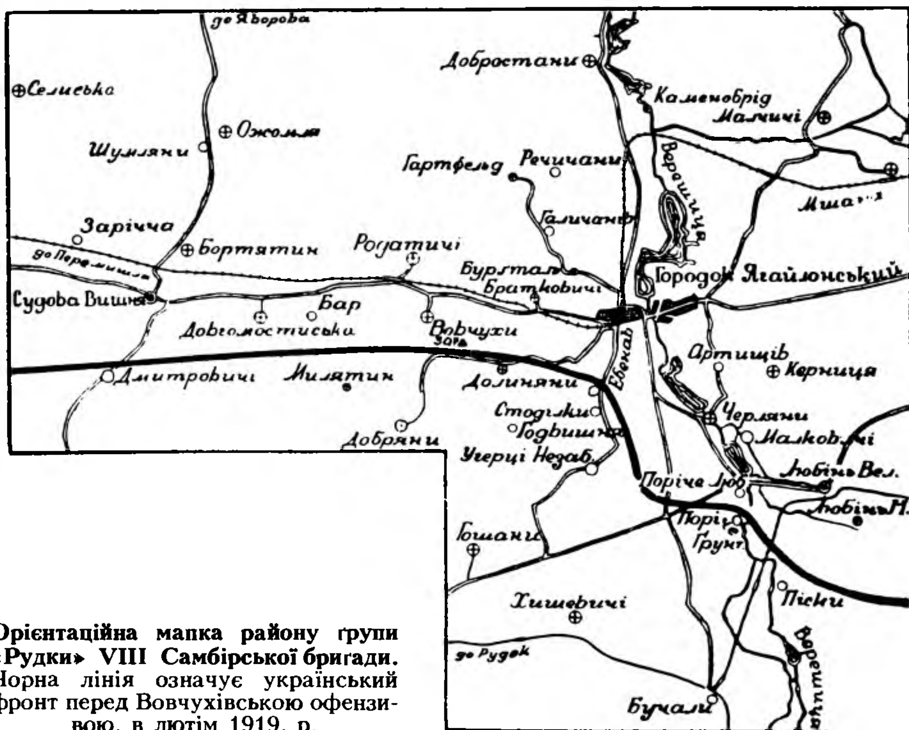
Таксамо випади польських загонів із Любачева проти Грушова, Немирова та Краківця не дали їм ніяких здобутків.

Вже напередодні третьої української офензиви відбувся випад ґрупи Сікорського з Любіня Великого проти заборол ґрупи Гофмана («Рудки»), але й він закінчився для противника невдачно.

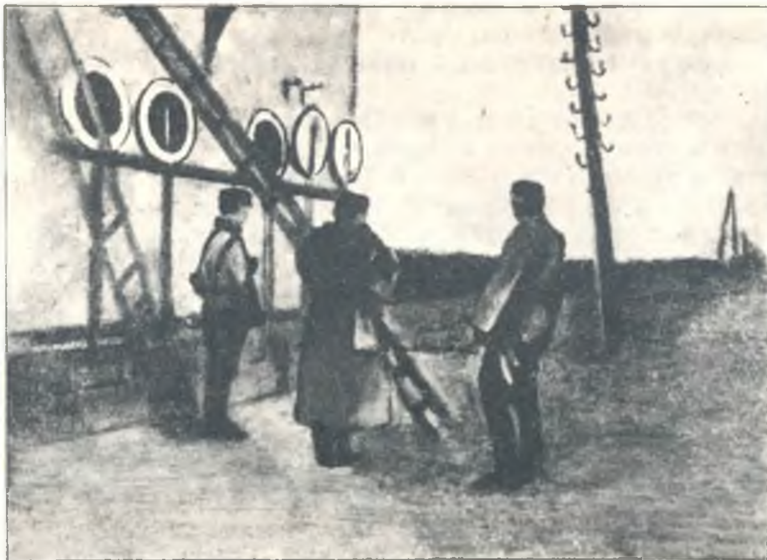
Знову 16. і 17. лютого, саме на початку третьої української офензиви, поляки намагалися проломити становища Янівської ґрупи (от. Долуд) в Козичах, Домажирі та в Карачинові. Але, хоч їм і вдалося заняти переходово ці села, вони мусіли їх покинути, бо була небезпека, що їх окрилять і відітнуть.

З важніших виступів із українського боку в тому часі заслуговують на згадку випади південних ґруп І. корпусу на залізничу лінію Львів — Перемишль. що кількакратно ушкодили шлях, понищили декілька мостів і обстрілювали поїзди.

Третя українська офензива — «Вовчухівська». Перевівши реорганізацію У. Г. Армії, в першій половині лютого Начальна Команда підготовила на півдні нову українську офензиву, що мала здобути Львів, а далі — пересунути український фронт на лінію Сяну. Плян Начальної Команди передбачував три етапи офензи-

Орієнтаційна мапка району ґрупи «Рудки» VIII Самбірської бриґади. Чорна лінія означує український фронт перед Вовчухівською офензивою, в лютім 1919. р.

На залізничому шляху коло Браткович підчас Вовчухівської офензиви. Березень, 1919. р.

ви: в першому — III. корпус мав заняти залізничу лінію Львів — Перемишль, у другому II. корпус мав добути Львів й нарешті у третьому етапі — мали українські війська здобути Перемишль і лінію Сяну. Головне завдання в першій частині цього пляну припадало III. корпусові, його VIII. Самбірській бриґаді й обом південним ґрупам І. корпусу, Янівській та Яворівській; II. корпус мав підчас цієї акції, в напрямку на Городок — Судова Вишня, демонструвати довкола Львова, а І.— атакувати польські заборола в околицях Рава Руська й Белз.

У першій половині лютого відбулося зосередження боєвих сил у районі ґрупи «Рудки» (Гофмана). В початковій акції сила ударної ґрупи налічувала всього 5 і пів куренів піхоти (яких 2.000 крісів) і 15 гармат. Щойно підчас офензиви мали наспіти туди ще дальші підсилення.

Поляки, мабуть знали про задуми українського командування й собі готовилися приняти удар. Щоб ослабити його взаранні, командант польських збройних сил у Галичині ґен. Розвадовський наказав перевести 15—17. лютого згаданий уже перше випад проти Янівської ґрупи, що, між иншим, не дав полякам ніякої користи.

Українська офензива почалась 16. лютого обстрілом передових позицій поляків на відтинку Судова Вишня — Городок і також Львова. Дня 17. лютого частини VII. бриґади (ґрупи «Щирець») повели рішучий наступ на Любінь Малий, Дубову Долину й заняли їх. Рівночасно II. корпус перевів випад на Збоїска і Маріївку підо Львовом. Того самого дня група Гофмана заняла Вовчухи (І. У. С. С.) і Бар. Частини Яворівської ґрупи (І. корпусу) випадом із півночі знищили в Заріччі коло Судової Вишні залізничий шлях і напали на Бортятин. Янівська ґрупа того самого корпусу заняла тоді переходово Гартфельд. Другого дня курені ґрупи «Рудки» виборoли в поляків Довгомостиська та артилерійським

вогнем знищили шлях коло Браткович. Крукеницька ґрупа вдарила на Медику й обстрілювала польські панцирні потяги (гл. чертина стор. 496.).

Але вже 19. лютого поляки повели протинаступ із Городка Яг. і Перемишля. Підмога з Перемишля відбила Довгомостиська, випадова ж ґрупа полк. Серди з Городка Яг. відібрала Вовчухи й Бар. Обидві акції поляків натрапили на завзяту оборону українських частин і здобули згадані місцевости з великими втратами. Українські протинаступи, поведені того дня на втрачені місцевости, не вдалися. Бої 19. лютого були дуже завзяті, обидві сторони скривавились сильно.

Від 17—20. лютого I. корпус атакує завзято польські становища на відтинку Рава Руська й Белз; але, хоч частини обох ґруп (Равської та Белзької) мали місцеві успіхи, у висліді свого становища не поправили.

20. лютого поляки вдарили з Вовчухів на Долиняни й Добряни, але I. У. С. С., відбивши наступ на Долиняни, розбив ліве крило поляків і закріпився на висоті 307., недалеко Вовчухів.

А далі — 21. і 23. лютого українські частини відбили всі наступи поляків, між иншим, на Попелі та Стоділки, а самі обмежились тим, що обстрілювали залізничий шлях коло Судової Вишні, Медики та Львова.

Саме тоді, коли на фронті між Городком і Судовою Вишнею українські війська вибороли собі догідне місце до дальшого наступу, а поляки найшлися в дуже скрутному становищі, 24. лютого почалося перемиря, вимушене антантською місією Мирової Конференції під проводом ґен. Бертельмі.

Український фронт закріпився тоді на таких місцевостях: Поріччя ґрунтове — Найгоф — Угерці Незабитівські — Стоділки (II. курінь ґрупи «Рудки»), Долиняни й Вовчухи, що їх держали У. С. С., Милятин, Бар і Довгомостиська (I. курінь ґрупи «Рудки»), в Годвишні й Добрянах — у запасі I/24. Під безпосереднім обстрілом української артилєрії находився вже доволі довгий відтинок шляху від Городка до Судової Вишні. Переїзди залізницею між Львовом і Перемишлем відбувалися з великими перепонами, під охороною панцирних потягів, і то головно вночі. Перемиря й українсько-польські переговори перервали акцію українців у найкритичнішій для поляків хвилині.

Українська сторона придержувалась постанов перемиря, зате поляки, використовуючи безділля українців, уже другого дня, 26. лютого, повели наступ на Вовчухи й на горбки на південь Браткович і заняли їх. Таксамо першого таки дня, 25. пустили до Львова багато поїздів так, що потрібна була рішуча інтервенція з боку українців.

Ввечері 28. лютого українська делєґація відкинула пропозиції антантської місії (відступ У. Г. А. на так зв. лінію Бертельмі) і вранці 2. березня обидві сторони почали боєву акцію. До 6. березня обмежилась вона обосторонніми перестрілками передніх відділів, та за той час відбувалося зосереджування сил до нового удару. До ґрупи «Рудки» підтягнено два дальші курені У. С. С. і чотири курені з инших ґруп, між иншим, і Гуцульський курінь (пор. Г. Голинського), одну батерію польових гармат, одну гірських (2 гарма-

На становищі під Городком Ягайлонським. Березень 1919. р.

ти) та одну (2 гармати) важких, 42. лінійних; вже в часі акції перейшов на південь один курінь із Яворівської ґрупи. Вся ударна сила числила приблизно 6.000 крісів, 60—80 скорострілів і 32. гармати [1].

Таксамо поляки скріпилися новою ґрупою (полк. Бекера — 1.300 крісів, 12 гармат і 19 скорострілів), що 6. березня наспіла з Перемишля до Родатич. Вся боєва сила поляків у районі Городок — Любінь — Родатичі — Добростани, числила 3.725 крісів, трохи кавалєрії, $4^1/_2$ батерії і 4 панцирні потяги. Як для оборони, то була це сила доволі поважна.

На воєнній нараді, що відбулася 6. березня в Рудках, у прияві начального команданта ґен. Омеляновича-Павленка та всіх командантів ґруп, всю українську силу поділено на чотири боєві ґрупи: «Городок» — командант сот. Станимір, бриґада У. С. С., «Судова Вишня» — командант сот. Ліськевич і загін пор. Голинського, в запасі ґрупи. Командантом усього відтинку настановлено от. Кравса.

Зачіпну акцію почали поляки 7. березня з Вовчухів на Долиняни і з Черлян на Ебенав та Стоділки. Ґрупа Бекера заняла висоту 307. й Долиняни. Зполудня пішли у протинаступ українські частини й, після завзятого опору поляків, заняли Вовчухи. При цьому українці розбили геть-чисто ґрупу Бекера й захопили 350 полонених, 6 гармат, 22 скорострілі і 2 мінокиди. Ввечер поляки покинули Родатичі, під напором українських частин із півночі й, залишаючи лише залогу на стації, подались, одні — до Судової Вишні, другі — до Городка. Удар поляків на праве крило ґрупи (Ебенав та Стоділки) заломився. Того дня українські війська опанували також Бар і Довгомостиська.

Дня 8. березня бригада У. С. С. заняла Братковичі, знищила залізничий шлях і вдарила на Бурґталь. Наступ городецької

---

[1] За др. І. Карпинцем: «Історія 8. Галицької бриґади», Літ. Черв. Калини. 1933, ч. 9

ґрупи на Городок і Черляни не вдався. Рівночасно йшли завзяті бої між Родатичами й Судовою Вишнею, що їх вели ґрупа Ліськевича з півдня та сотні яворівців із півночі. Того самого дня чет. Вайнгаймер здобув із своїм відділом кінноти ворожий панцирний потяг і знищив його. На стації Родатичі українські війська розбили залогу поляків, з яких багато згинуло. І. корпус частинами Яворівської бриґади заняв Бортятин і Годиню коло Мостиськ і атакував стацію в Судовій Вишні. Ґрупа «Крукеничі» знищила гетьчисто один із мостів коло Медики. Українські частини, занявши залізничий шлях, знищили його донащаду на цілому просторі від Городка до Княжого моста, коло Судової Вишні.

В дальших днях від 9—11. березня вся акція ударної ґрупи (бриґади У. С. С. і ґрупи «Городок») була спрямована на те, щоб проломати оборонну лінію поляків над Верещицею, головно, щоб здобути Городок Ягайлонський. У. С. С., з допомогою Янівської ґрупи, добули Гартфельд, Галичани, Речичани, ґрупа «Городок» (Станиміра) заняла передмістя Городка Яг., Поріче Любінське й Черляни. Поляки, здеморалізовані, почали масово кидати фронт. Щоб помогти тим, що змагались коло Львова, 9. березня пробував ген. Ромер з Рави Руської пробитися до Жовкви, але під Добрусином загородила йому дорогу VI. бриґада.

Дня 11. березня українські війська осягнули найбільше успіхів. Противник, до краю ослаблений, відбивався останками сил. Польська Начальна Команда була вже рішилася здати Львів. Ще один, добре вимірений удар, і польський фронт був би заломився. Але того вирішного удару не було. Тоді, коли головні сили українців безуспішно кривавились довкруги Городка Яг., поляки готовились до протиакції. Дня 10. березня прибула з Перемишля до Судової Вишні сильна допомогова ґрупа (полк. Александровича). З ґрупою Берґера вся відсіч числила 3700 крісів.

Може ще й тоді не було запізно виконати передбачений давно командантом офензиви от. Кравсом маневр, себто: звернути головні сили на Судову Вишню і, скріпивши їх дії ґрупами «Хирів» і «Крукеничі», що були досі в дефензиві, добитись тут вирішного бою. Але й тоді, в обличчі крайної небезпеки, команда III. корпусу (полк. Коссак), із невідомих досі причин, не погодилася на цей плян от. Кравса. Це й стало причиною заламання вовчухівської офензиви, а далі катастрофи У. Г. Армії.

Коли українські стяги по-геройськи, але даремно змагалися далі за Городок, поляки 15. березня зі Судової Вишні добули Бортятин і 16. Довгомостиська. Хоч 17. березня українці припинили дії коло Городка і хоч звернули частину своїх сил проти відсічі із заходу, та це було запізно. Дня 18. березня поляки зі Судової Вишні й Городка відбили одним махом усі втрачені місцевости обабіч залізничого шляху.

Так траґічно покінчився найбільший чин української зброї за час $4^{1}/_{2}$ місяця змагань, діло, що коштувало багато крови й великого зусилля. Українські стяги виповнили своє завдання блискуче, і коли їх змагання не увінчались успіхом, то завинив у цьому у 100 відсотках провід армії, Начальна Команда. Вже, захопивши залізничий шлях, вона повинна була звернути зараз головні сили проти заходу, щоб здобути Перемишль і лінію Сяну. Львів був би

Стрийська сотня скорострілів в поготові до відходу на фронт. Березень, 1919. р.

скапітулював, заки покінчилася би була акція проти Перемишля. Начальна Команда утретє зробила ту саму помилку тим, що намагалася захопити Львів безпосередньою акцією проти нього. Те, що в першій і другій офензиві наступ на Львів відбувався, з найближчих околиць, а тут — із Городка, не зміняє суті справи. Лихо було й те, що Начальна Команда, зготовивши загальний плян, полишили корпусам, щоб вони його переводили самі. Через те дії, що їх треба було раз-у-раз виправляти, зміняти чи доповнювати, вийшли неодноціло, тимто й можливі стали такі помилки, як згадана команди III. корпусу або й безділля II. корпусу. Не знати, що спричинило таке становище Нач. Команди, та в цій справі — воно все одно було ненормальне і шкідливе. Оттак, н. пр., команда III. корпусу не подбала відразу про скріплення відтинку Судова Вишня, бо там був вирішний пункт офензиви, а не коло Городка (!); не підтягнула туди частин хирівської ґрупи, м. и., дуже сильної ($5^1/_2$ куренів піхоти і 6 батерій), що ввесь час стояли бездільно. Більшими силами можна було разом з Яворівською ґрупою здобути Судову Вишню і ще, заки покінчились дії коло Городка, забратись до Перемишля та Хирова. Дрібніших помилок, якими провинилася «великодушна» супроти корпусів Начальна Команда, було ще дуже багато.

14. Чортківська офензива

Польська офензива й відворот У. Г. А. до Збруча. «Невдача під Вовчухами відбилась голосним відгомоном у цілій У. Г. А. і підірвала в ній надію на успішне закінчення війни. Серед вояцтва пішли провокаційні чутки про зраду проводу, що ще більше ослабило відпорність армії. В додатку поруч розкладової ворожої пропаґанди почали роботу також і свої невдоволені елєменти, які, наслідуючи большевиків, подекуди не без успіху підбурювали вояків проти старшин і військового та державного проводу». Так характерезує тодішні настрої А. Крезуб у «Нарисі історії українсько-польської війни».

Наслідком цієї розкладової праці вибухла у Дрогобичі револьта військових відділів і місцевої міліції, якими кермувала т. зв. «Жовнірська Рада». Правда, її скоро зліквідував один курінь бриґади У. С. С., але сам факт виявляв розклад армії, головно в її етапі й запіллі. Бачилось, що, коли поляки перейдуть до загальної офензиви, український фронт не вдержиться і не скоро спроможеться на таке зусилля, як Вовчухівська акція.

Вже дальший наступ польської відсічі (26. і 27. березня) із Судової Вишні, піддержаний залогами Любачева й Немирова та зі Львова, приніс українцям утрату Краківця, Яворова, Янова й низки місцевостей на шляху Львів — Янів. Через те південне крило І. корпусу відступило на лінію Верешиця — Маґерів (чертина стор. 489.).

Державний Секретаріят і Начальна Команда, використовуючи заклик Найвищої Ради Мирової Конференції до командантів обох армій припинити війну (радіо-телеґрама з 19. березня), робили заходи, з одного боку, в Парижі, через полк. Вітовського, з другого — в самих поляків, щоб добитися замирення. Але поляки

Цвітна неділя в Наварії, постою ІІІ Бережанської бригади. Квітень 1919 р.

Старшини команди VII. Львівської бригади з от. А. Бізанцом на чолі.
Лютень 1919 р.

домагались, щоб український фронт відступив на лінію Бертельмі (див. мапка, стор. 489.), то й переговори розбилися.

Коли ж український провід, уповаючи далі на поміч Найвищої Ради, заперестав усяку боєву акцію, поляки видирали з рук українців одну місцевість за другою. Передусім до кінця квітня вони відсунули цілий перстень облоги Львова поза віддаль гарматнього обстрілу. Рівночасно III. і VII. бриґаду відперли ще далі від залізничого шляху Самбір — Львів. Це була м. и. відповідь польського фронту на зобовязання представника Польщі на Мировій Конференції Падеревського (зложені 17. квітня) припинити війну з Україною... Не спинила поляків і окрема місія, що під проводом анґлійського ґен. Боти приїхала до Галичини в половині травня для полагоди українсько-польського конфлікту. Ще більше — тоді поляки, скріплені м. и. армією Галлєра (6 дивізій), 15. травня повели на цілому фронті офензиву.

Вони вдарили насамперед на III. корпус і 15. травня заломили український фронт у найслабшому місці, між Гусаковом і Крукеничами. Хоч як завзято Крукеницька ґрупа боронила своїх становищ, під перевагою (цілої дивізії) ворога, мусіла перейти за р. Стривігор. Дня 16. травня покинула, під загрозою окрилення від сходу, свої сильні становища й Хирівська ґрупа («Глибока») і, замісць на Самбір, вона відступила до Старої Соли й відтіль до Старого Самбора. Через те між нею і Крукеницькою ґрупою повстала прогалина, якою ввірвались поляки і вдарили вдруге на ліве крило Крукеницької ґрупи, що через те подалася на Самбір і далі на Дрогобич. Відворот Крукеницької ґрупи потягнув за собою ґрупу «Руд-

ки», а далі й VII. бриґаду. Перша відступила на Самбір, друга — до Миколаєва над Дністром. Тимчасом Хирівська ґрупа й Гірська бриґада, відтяті від решти III, корпусу і здеморалізовані невдачами, не могли спромогтися на жаден спротив і перейшли на Чехо-Словаччину [1]). Таким чином III. корпус утратив кілька тисяч боєвиків, лише через нездарний провід, що у хвилині кризи утратив зовсім голову й навіть відступом не вмів покермувати так, щоб не ослабити боєздатности своїх стягів.

Спроба Начальної Команди спинити дальший наступ поляків у районі III. корпусу й оборонити бориславську заглибину на лінії річки Бистриці (у Дрогобиччині) частинами VII. і II. бриґади не вдались, бо противник здобув Миколаїв і знівечив плян оборонити цю лінію.

Рівночасно з наступом на III. корпус поляки армією Галлєра повели удар на волинському фронті армії У. Н. Р., що скоро відступила на Рівне, Дубно й Радивилів. Цей відступ право-крилової охорони Галицької Армії приневолив і I. корпус У. Г. А. до загального відступу, хоч усі удари поляків із чола він хоробро та успішно відбивав. Дня 20. березня фронт I. корпусу відійшов із боями за р. Буг і далі на лінію Буськ — Броди.

Після відступу обох крилових корпусів залишив свої становища і II. корпус і відійшов з боями в напрямі на Бібрку й Перемишляни. Державний Секретаріят зробив ще одну спробу добитися безпосередньо в польського командування, щоб воно виконувало зобовязання, яке ще 17. квітня склав представник Польщі Найвищій Раді, але спроба не повелася й головний командант польських сил, ґен. Геллєр, зажадав, щоб Українська Галицька Армія склала зброю. Тоді армія, неспосібна хвилинно до спротиву, головно через брак стрілива, почала дальший відворот на південний схід.

На додаток, 24. травня румуни, використовуючи траґічне становище Галицької Армії, почали займати південно-східні повіти Галичини. Цей крок румунів загрожував не тільки усім тим стягам, що оперували на правому боці Дністра, а й усім державним та військовим установам цього району. Тимто вони мусіли перейти нашвидку на лівий бік ріки й забезпечитися від півдня мостовим причілком коло Нижнева. Через швидкий відворот у руки поляків попало чимало майна, головно зброї і стрілива, що находилися у складах і в поїздах по тому боці Дністра. За три дні (24—27) румуни заняли всі південно-східні повіти і спинились на лінії Незвиська — Хриплин — Надвірна, погрожуючи й Станиславові. Уже 25. травня польські місцеві боївки, використовуючи заколот, заняли Станиславів. Державний Секретаріят і всі установи уряду переїхали до Бучача, а згодом до Заліщик.

Ці умови приневолили Начальну Команду спрямувати всю армію до Збруча. Дальший відступ відбувся в повному порядку: I. корпус відступав обабіч шляхів Красне — Золочів — Тернопіль, II.— на Перемишляни — Бережани — Підгайці — Чортків, на-

---

[1]) Її чехи роззброїли й відіслали до табору інтернованих у Німецькому Яблонному (Deutschgabel).

Маневр Наддніпрянської Армії. 1.—12. червня 1919 р.

решті III.— через Галич на Монастириська. Напір поляків що далі на схід, слабшав, тимто і стяги армії в поході впорядковувалися і приходили до себе.

Дня 6. червня всі збройні сили З. О. У. Н. Р. зібралися в південно-східньому трикутнику Галичини, між лініями Устєчко — Ягольниця від заходу, Збризь — Чорнокінці — Шманьківчики від півночі й р. Збруч від сходу, Частина I. корпусу займала район Чорнокінці, Шманьківчики й Лосяч,— команда корпусу в Борщеві; частини II. корпусу — Залісся, Улашківці, Лисівці з командою корпусу в Озерянах, коло Чорткова; частини III.— Угринківці, Тлусте — команда у Дзвинячі.

Події на Східній Україні. Протибольшевицький фронт У. Г. А. Перед польською травневою офензивою, вся Наддніпрянська Армія стягнулася була, під напором большевиків, у район Луцьк (Холмська ґрупа), Сарни (Північна ґрупа), Рівне (ґрупа Січових Стрільців) і Кремянець (Запорозька ґрупа). З відступом Наддніпрянської Армії в названий район східні межі З. О. У. Н. Р. були майже зов-

сім відкриті, бо боронили їх лише слабі наддніпрянські відділи Шандрука коло Гусятина й Ол. Шаповала коло Скали. Через те над Збручем Начальна Команда мусіла поставити в околиці Підволочиськ ґрупу от. Ляєра; крім цього, ще й Чортківська окружна команда зорганізувала декілька відділів для охорони східніх меж.

Коли дивізія Галлєра заняла Луцьк і загрожувала Наддніпрянській Армії від північного заходу, большевики використали цю сприятливу хвилину й повели рівночасно наступ зі сходу, на Рівне — Кремянець. Під загрозою цілковитої ліквідації Наддніпрянська Армія переходить із великими втратами спершу в район Дубно — Броди, опісля 31. травня стягається ще далі на південь у околиці Кремянця, Почаєва, Підволочиськ і Тернополя (там був і штаб Дієвої Армії У. Н. Р. і Уряд). Коли й далі Галицька Армія продовжала відворот у південно-східньому напрямі, а з півночі та північного сходу напирали большевики, на Наддніпрянську Армію прийшла дуже критична хвилина. І тут саме вона рішилася на справді геройський учинок: пробитись на південний схід у напрямі на Старокостянтинів, Проскурів і Камянець Подільський. Цей маневр Дієвої Армії мав на меті не лише врятувати її, але й для Галицької Армії, на випадок дальшого неуспіху і відступу за Збруч,— захистити терен (чертина на стор. 505).

Забезпечуючись від поляків висилкою місії, що мала добитися з ними перемиря, Армія У. Н. Р. вже того самого дня, 1. червня, почала виконувати всій плян. Прикрившись від півночі від поляків і большевиків Волинською ґрупою, Запорозькі дивізії швидким походом рушили в напрямку на Проскурів, ґрупа Січових Стрільців у напрямі на Старокостянтинів. У висліді цього маневру вже 3. червня Запорозька ґрупа осягнула Чорний Острів і допомогла Запорозькій Січі, що стояла коло Волочиськ, перейти Збруч і відігнати большевиків на південний схід (Ярмолинці — Фельштин). Того самого дня ґрупа полк. Удовиченка (давнішне відділи Шаповала) захопила Камянець Подільський. Після дальших завзятих боїв 4—6. червня біля Старокостянтинова, Проскурова і в околицях на північ Камянця Подільського, вся частина Поділля зі залізничим шляхом Камянець — Проскурів — Старокостянтинів опинилася в руках Наддніпрянської Армії. Задум штабу армії вдався геть чисто, і то завдяки смілому і добре обдуманому плянові, хуткости і несподіваности, з якими його переведено і, очевидячки, геройській поставі його виконавців, передовсім Запорозької групи (полк. Сальський) і ґрупи Січових Стрільців (полк. Коновалець і полк. Безручко).

В наступних днях Наддніпрянська Армія, використовуючи розлад у большевиків, змагається за поширення захопленої бази на схід, у напрямі на Могилів і Жмеринку. Тимчасом поляки спинили дальший похід на північному сході й тим відслонили північне крило Наддніпрянської Армії. Це використали знову большевики й, зібравши в околицях Шепетівки — Заслава одну ударну групу, в районі Шумська й Катербурга — другу, західню, вдарили концентрично в південному напрямі. У висліді дуже завзятих змагань, що тривали до 15. червня, Наддніпрянська Армія утратила Старокостянтинів, але ж удержалась на лінії р. Случ.

Диктатор З. О. У. Н. Р., д-р Євген Петрушевич.

А проте становище Дієвої Армії було таки загрозливе, бо саме в тому часі Галицька Армія йшла переможно на Львів і поляки, відступаючи, мусіли припинити натиск на большевиків. Большевики, забезпечені від заходу, повели знову з північного заходу наступ на ліве крило Наддніпрянської Армії (Волинську ґрупу). Розгорілись нові змагання, в яких невеличка Наддніпрянська Армія по-геройському боронила останнього окрайця держави, відбиваючи без угаву щораз-то нові удари ворога. Між Бугом і Случем розігралась між 16. та 30. червня боєва картина, яких в історії воєн небагато[1]). Бої тривали безперервно 2 тижні. Одні стяги затрачували звязок із другими, деякі місцевости переходили кілька разів із рук одного до рук другого противника. Ворог появлявся скрізь — від сходу, заходу й півдня, з чола, ззаду, збоку. Обидві сторони виявили багато ініціятиви, неймовірну рухливість і завзяття. У висліді цих змагань Наддніпрянській Армії вдалося взагалі вдержати ввесь здобутий терен, але — не надовго.

Дня 1. липня большевики почали скріпленими силами, що удвоє переростали сили української армії, нову акцію, спершу проти лівого крила з метою захопити Проскурів (1—7. липня), опісля ще й зі сходу (8—15. липня). Хоч як завзято і з пожертвованням боронила знесилена Наддніпрянська Армія кожну пядь землі останнього заборола української державности — большевики зломили її спротив і заняли Проскурів, опанували залізничий шлях Волочиська — Жеринка, і Проскурів — Ярмолинці, зі Жмеринки вдарили на Бар і Нову Ушицю. Правим крилом здовж Збруча погрожували звязкові з Галичиною, а від Жмеринки — Камянцеві. Ось-ось, здавалося прийде кінець Наддніпрянської Армії.

Але в ту загрозливу хвилину появляється над Збручем Галицька Армія.

Початок чортківської офензиви. Тоді, коли У. Г. А. стягалась у півд.-сх. трикутник Галичини, в перших днях червня, становище її було дуже погане, майже безвихідне: від заходу й півночі погрожували поляки, від півдня вороже-невтральні румуни, а від сходу — большевики; армія втратила багато людей, була без стрілива, та й дух війська після втрати батьківщини був не найкращий. Правда, ті, що залишились досі в рядах армії, були готові на все, навіть

[1] Подрібний опис цих цікавих боїв найдуть читачі у М. Капустянського: «Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919. р.», частина II.

на оборону останнього крайчика землі, щоб тільки не скапітулювати, не здатися на ласку противника, але це, як вияв розпуки, не рятувало становища. Покращало воно дещо тоді, коли Наддніпрянській Армії вдалося захопити Старокостянтинів, Проскурів, взяти Камянець Подільський і відсунути большевиків від Збруча. Тоді бодай від сходу Галицька Армія була безпечна і, в разі потреби, могла перейти за Збруч. Та саме тоді вона ще раз зірвалась до нового змагу, щоб змити завдану її зброї обиду — почалась Чортківська офензива.

Ґенеза цієї офензиви, що — як пише один з учасників її[1]) — відродила Галицьку Армію й повела її на Київ, ще донині не зовсім

Головні шляхи походів корпусів У. Г. А. підчас Чортківської офензиви, 8.—28. червня 1919 р. На основі статті др. Л. Макарушки: «Чортківська офензива», Календар «Червоної Калини» 1935.

Північна лінія фронту подана тут хибно, вона має захоплювати й Броди.

[1] М. Ліщинський: «Справа Чортківської офензиви вияснена», «Новий Час», ч. 69.

вияснена. В кожному разі, нема нині вже ніяких сумнівів, що її почали самочинно, чи теж з наказу, чи врешті за згодою Начальної Команди, дві бриґади II. корпусу, III. і VII., добуттям Ягольниці дня 7. і Чорткова — дня 8. червня. Крім названих бриґад, що наступали на Чортків з півдня (III.) і від заходу (VII. бриґада) брала участь в цьому бою також I. бриґада У. С. С. що, після добуття Вигнанки, вдарила на Чортків від сходу. Стяги I. корпусу цього самого дня атакували Копичинці (X. бриґада) й добули їх ввечорі (V. бриґада).

В Чорткові захопив II. корпус кілька гармат, чимало воєнного матеріялу й полонених. Поляки, оголомшені тим ненадійним ударом, подалися в паніці на північ.

Співучасть у бою за Чортків 2 корпусів У. Г. А. вказувала б на те, що акція була підготована Начальною Командою, а в кожному разі обома корпусами — I. і II., очевидно за порозумінням з Начальною Командою.

Ґенерал Олександер Греків.
Командант У. Г. А. підчас Чортків ської офензиви.

Добуття Чорткова й започаткування офензиви поправили відразу настрої Галицької Армії. В цій переломовій хвилині здобувся й Уряд З. О. Н. Р. на рішучий крок, що дуже допоміг змаганням армії. Дня 9. червня Виділ Національної Ради передав д-рові Е. Петрушевичеві всю законодавчу й виконавчу владу, як повновласному диктаторові. Зараз же диктатор усунув ґен. Ом.-Павленка від проводу армії, а на його місце поставив ґен. Михайла Грекова, бувшого військового міністра Директорії У. Н. Р. Дальшою офензивою керував ґен. Греків аж до переходу армії за Збруч. Нова влада поробила також негайно заходи, щоб добути ззакордону воєнний матеріял, головно зброю та стріливо; та ці заходи, як виявилося пізніше, не мали більшого успіху і не поправили технічного вивінування армії, бо румуни, в яких саме Начальна Команда сподівалась дістати зброю й набої, нерадо її продавали. Брак стрілива найбільше утруднював акції армії й головним чином через те вона мусіла після трьох тижнів припинити офензиву.

Після добуття Чорткова й Копичинців I. корпус рушив спішним походом на північ у напрямі Теребовлі, II.— на захід, на Бучач, III.— лівим берегом Дністра до Стрипи, в напрямі на Нижнів і Монастириська. 11. червня II. корпус зручним маневром I. куреня III. бриґади від півночі добув Бучач, відкидаючи розбитого противника на південь, до Дністра. III. корпус перейшов Стрипу, I.— розпочав бої під Теребовлею. Ще попереднього дня (10. VI.) На-

чальна Команда перекинула на північ І. бриґаду У. С. С., щоб допомогти І. корпусові під Теребовлею. На цьому напрямку противник був найсильніший; тут оперувала комбінована дивізія полк. Сікорського, що числила яких 5.000 крісів та шабель; польська команда змагала від півночі, ударом по правому крилі Галицької Армії, зневолити її завернути назад. Під Ласківцями й Вербівцями У. С. С. в нічному бою розгромили поляків (1 полк), що націлились на ліве, незабезпечене крило І. корпусу. і 11. червня явились під Теребовлею (в Острівчику).

Того самого дня команда II. корпусу (полк. Шаманек), бачучи, що на його напрямку ворог слабий, а найбільше загрожує з півночі, звернула обі свої бриґади (III. і VII.) з Бучача на північний схід, в напрямі на Струсів. Після короткого бою під Дараховом, 12. червня ввечері його частини заняли Струсів. Цього ж дня стяги І. Корпусу, після дводенних завзятих боїв, в яких м. и. брали участь озброєні дрючками новобранці звільнених повітів, добули Теребовлю.

Удар У. С. С. і других бригад II. корпусу по лівому крилі ворога допоміг І. корпусові виконати важке завдання зломити загрозливий спротив поляків і самому рушити далі на північ. Після добуття Теребовлі І. корпус вирушив далі на Тернопіль, а II.— дійшовши до Микулинець, звернув свої сили знову на захід, в напрямі на Бережани. Тимчасом III. корпус 13. червня наблизився VIII. бригадою до мостового причілку в Нижневі, якого боронило 3 курені піхоти, а II. і XI. бригадами захопив Монастириська і Підгайці. Їх боронили стяги 4 дивізії ґен. Александровича: 3 полки піхоти, 2 полки артилерії й 4 сотні кінноти. З Підгаєць II. бригаду спрямовано на Галич, в допомогу VIII. бриґаді, а XI. бриґада пішла в напрямі Рогатина.

Маневр II. Корпусу, виконаний 14. червня, виявився дуже доцільним, бо поляки задумали вдертися прогалиною, що створилась між Підгайцями й Тернополем, на зади Галицької Армії і роздвоїти її. Вони кинули туди, в напрямі на Денисів, загін Бербецького (1. полк піхоти, 2 сотні уланів і 3. батерії гармат) з 3. дивізії леґіонів, що наспіла з півночі з околиць Ожидова на допомогу дивізії Сікорського. Завданням цієї ґрупи було вдарити здовж Стрипи на Підгайці. Саме з нею прийшла до зустрічі бригада У. С. С. 15. червня під Купчинцями. Ворог тримав оборонні становища на лінії Купчинці — Ходачків. Коли II. і III. курені бриґади наступали з чола, на Купчинці, І. курінь перервав оборонну лінію ворога на залізничому шляху й ударив по його задах; решту доконали другі курені з чола, а І. курінь вдарив на Городище і спинив

Бій І. бригади У. С. С. під Купчинцями.
15. червня 1919. р.

Кіннота У. С. С. увіходить до с. Вербовець. 11. червня 1919. р.

підхід запасів противника. Цим подвигом бригада У. С. С. знівечила плян противника і промостила II. корпусові дальшу дорогу на захід. Всі його бриґади звернулись тоді на Бережани.

Того самого дня (15. червня) І. корпус вирвав з рук поляків Тернопіль і його бригади попрямували на Залізці (IX. бр.), Оліїв (X. бр.) і Зборів — Золочів (V. і VI.). III. корпус осягнув 15. червня західний беріг Золотої Липи і частини XI. бригади загнались до Медухи, недалеко Галича. Спробу поляків із Бережан заняти Підгайці відбила II. бригада, відкидаючи польський загін на Литятин. VIII. бригада змагається за мостовий причілок в Нижневі, до якого поляки стягнули зі Станиславова 3. нові курені.

Так закінчився перший етап офензиви. Хоч чисельно Галицька Армія не була сильніша за польську, а технічно, зовсім її не дорівнювала, воєнне щастя сприяло українській зброї. Легковаження поляками слабого противника відомстилось на них. Зрив Галицької Армії зразу їх збентежив, але не стривожив. Щойно після перших успіхів Г. А. польське командування взялось рятувати ситуацію. Та було запізно. Підкріплення, що вони їх перекинули з північного фронту і зза Дністра, багато не помогли. Галицька Армія, маючи ініціятиву у своїх руках, зручними маневрами нищила задуми противника в зародку (Ласківці, Теребовля, Купчинці) і щойно ослаблення Галицької Армії (головно брак стрілива) і підтягнення поляками нових дивізій спинив її переможний похід. Коли в стратеґічному відношенні її успіх треба вписати на рахунок проводу, Начальної Команди і корпусів, головно II., то тактичні успіхи завдячують стяги У. Г. А. у великій мірі артилерії. В Чортківській офензиві вона виявила свою повну вартість тим, що нераз ішла до бою разом з піхотою, а то й попереду неї.

Переможній похід армії і захоплення стрілецтва мали вплив і на населення. До рядів армії напливали масово охотники. Збиралось їх стільки, що не можна було настарчити зброї. Вони допов-

Бій за Бережани.
Ситуація ввечері 19. і вночі 19/20. червня.

ниди частини й крім того з них створено завязки 4 нових бриґад (XII., XIV., XVIII. і XXI.). Все промовляло за те, що Галицька Армія досягне свою мету.

Бої за Бережани, Золочів і Рогатин. Польське командування, що числило спершу Галицьку Армію за зліквідовану, стривожилось. Тепер польський півд.-східній фронт, загрожений на півночі большевиками — тоді вже Наддніпрянська Армія стояла на півдні ріки Случ — і переможним походом Галицької Армії, найшовся в дуже скрутному становищі. Коли його перші спроби (під Теребовлею і Денисом) відсунути Г. А. назад до Збруча не повелись, польська Начальна Команда наказала спинити похід проти большевиків і всі запаси перекинула проти Галицької Армії. Після невдачі під Денисовом і Тернополем поляки стягнули свої головні сили в район Бережани — Зборів — Золочів, сподіваючись тут спинити похід українських військ на Львів. Тимчасом польське командування готовило нові дивізії на допомогу загроженому фронтові.

Після бою під Купчинцями I. бриґаду У. С. С. спрямовано через Козову, Козівку, Куропатники на північ Бережан, до Жукова, III. і VII. бриґади II. корпусу рушили на Бережани з чола. В пляні Начальної Команди У. Г. А. було окружити Бережани, знищити польську залогу й забрати воєнний матеріял, якого У. Г. А. доконче потребувала. Тимто III. і VII. бриґади II. корпусу, хоч зібрались уже 16. червня в районі Козової, не розпочинали акції, до приходу У. С. С. в означене місце. До 19. червня вони, відбиваючи випади поляків з Бережан, займали повільно найближчі околиці міста, щоб приготовити собі догідні становища до головного удару.

Тимчасом I. корпус 17. червня заняв Оліїв (X. бр.) і 18.— Зборів окружним наступом з півночі. III. корпус, після дводенних завзятих боїв, добув 16. червня мостовий причілок Нижнів (VIII. бр.) і 17.— наблизився XI. бригадою до Болшівців к. Галича. Поляки начали евакуовати Станиславів.

19. червня фронт противника іде в загальному по лінії Підкамінь — Плугів к. Золочева — Поморяни — Бережани — р. Нара-

Команданти I. бригади У. С. С. і VII., от. О. Букшований I полк. А. Бізанц, підчас боєвої наради перед наступом на Бережани.

ївка — Галич. Проти I. корпусу оперують стяги 5. львівської дивізії (ген. Єнджеєвскі, 5., 38. і 4. п. п.) і недобитки дивізії полк. Сікорського (12., 13., 36., 40. і 24. п. п.). В околиці Бережан зібрали поляки до 20. куренів піхоти. Проти III. корпусу змагається 3. дивізія (ген. Зєліньскі) з 10., 13., 14. п. п. і 19. п. кінноти з недобитками 4. дивізії (18., 37. і 10. п. п.). Майже щодня появлялися на польському фронті нові підкріплення — нові полки та окремі курені. Сили поляків зростали.

В тому часі, коли Галицька Армія мала найбільше успіхів і жила надією добути Львів. Директорія У. Н. Р. заключила 16. червня з поляками договір про припинення боїв. Заключила його в імені У. Н. Р. окрема місія під проводом ґен. Дельвіґа, що виїхала була до поляків ще 1. червня. Цей договір, що мав обовязувати від 21. червня, установляв демаркаційну лінію між У. Г. А. і польською армією, т. зв. лінію Дельвіґа (Залізці — р. Серет — Тернопіль — Острів — Литятин — р. Золота Липа — Дністер — Незвиска, гл. чертина стор. 485.). Але диктатор З. О. У. Н. Р. цього договору, заключеного без його згоди, не признав і офензива продовжувалась.

Бій за Бережани розпочався 20. червня[1]). Досвіта I. курінь III. бриґади ненадійним ударом захопив стацію Потутори, перейшов на західній беріг Золотої Липи і разом з новосформованою XII. бриґадою вдарив на Посухів і Вільховець, щоб з півдня відтяти полякам шлях відвороту на Рогатин. Ввечері цього ж дня о 18 год. I. бриґада У. С. С. повела наступ на польські становища в Гиновичах і захопила їх одним рішучим ударом. Поляки старалися кількома протинаступами здержати напір куренів У. С. С., але всі вони заломилися в огні артилєрії (от. Воєвідка) або на баґнетах піхоти. Бій тривав до пізнього вечора; врешті вночі поляки залишили Бе-

---

[1] Цю дату битви за Бережани подаю на основі інформації д-ра Карпинця, що готовить працю про Чортківську офензиву.

режани, відступаючи одинокою вільною дорогою на Рогатин. 21. червня вранці українські війська ввійшли до міста. Але плян Начальної Команди не вдався, як передбачалося. Поляки вспіли вивезти більшість майна з загроженого міста перед 20. червня і також польська залога оминула розгромлення, бо залишився вільний до відвороту шлях на Рогатин. В наступних днях бриґади II. корпусу переслідують ворога в напрямі на Перемишляни; він поступнево стягнув головні сили на західній беріг Гнилої Липи, на лінію Фирліїв — Перемишляни, залишаючи по цьому боці ріки охоронні відділи.

Підчас цього на півночі I. корпус добув 21. червня Підкамінь (IX. бр.), Лукавець (X. бр.), Пуків (VI. бр.), і 22.— увійшов до Золочева. Поляки покинули Броди і заняли оборонні становища на лінії Ожидів (на півн. Золочева) — Скварява — Гологори. 25. червня вони пробували проломити український фронт з північного заходу в напрямі Зборова, але наступ їх відбито. Рівночасно захоплено Ожидів і Белзець, при чому в руки українського війська попав панцирний поїзд і 2 вагони крісової муніції. II. корпус осягнув на півдні р. Золоту Липу (III. бр.) і осередком (бр. У. С. С.) наблизився до Перемишлян (с. Виписки). Під час цього бриґади III. корпусу, занявши 23. червня Рогатин і Бурштин, посунулись ще далі на захід: II. бриґада заняла лінію по р. Свірж, XI.— на захід Рогатина (Черче — Руда) і VIII. станула в Рогатині.

В наступні дні український фронт, перетомлений відворотом і офензивою, безперериваними походами й боями, пристанув на занятих становищах. Тоді поляки, підтягнувши значні підкріплення, почали його атакувати, головно на півночі I. корпус і на півдні — III. Все ж таки до 28. червня весь український фронт, відбивши чимало завзятих ударів противника, головно коло Золочева і в Гологорах, стояв непохитно, доки були ще набої в набійницях стрільців.

Перехід У. Г. А. за Збруч. Надії та енергійні заходи Начальної Команди роздобути для армії зброю та муніцію, не сповнились. Наддніпрянська Армія, що змагалась тоді за західній крайчик батьківщини, не могла допомогти нічим, а зза кордону дістати поміч було також важко; бо, як відомо, переможці у світовій війні та їх трабанти (румуни, як найближчі тоді сусіди) українській справі не співчували. Тимто Галицька Армія, хоч здвоїла під час офензиви свої боєві сили, хоч виявила безпримірне завзяття і витривалість, не могла довго опертись натискові польських дивізій, що всього мали подостатком. При кінці геройського пориву У. Г. А. залишилось у вояків по кільканадцять набоїв. Лише артилєрія мала їх ще дещо в запасі, але також небагато, і тим рятувала свої бриґади під час відступу.

В додаток польське командування перекинуло на галицький фронт кілька нових дивізій, прегарно вивінованих і відпочилих. Перед такою силою, нехай би і з достатком зброї та муніції, перетомлена і назагал невелика армія довго встояти не могла.

Перші удари, що їх виконав скріплений противник 26. і 27. червня,бриґади відбили, і ще самі пробували протиударом добути становища противника. Але 28. захитався фронт I. і II. корпусу

від удару дивізій, що їх перекинули зі заходу під проводом маршала Пілсудського. Почався загальний відступ У. Г. А. Але цей відворот був уже йнакший, як перший. Бриґади відступали пляново, приймаючи нераз бій з противником, щоб забезпечити дорогу відвороту другим стягам і щоб вивезти все майно. І поляки йшли цим разом обережніше та повільніше.

Отаман Ярослав Воєвідка, командант гарматнього полку І. бригади У. С. С.

І. корпус відступав шляхом Золочів — Тернопіль — Теребовля — Хоростків — Гусятин, відтягаючи поступово свої бриґади IX. і X. з північного заходу. Перебуваючи в Тернополі, команда корпусу вспіла зорґанізувати з жидів добровольців 1 курінь, що його частини перейшли з армією за Збруч. II. корпус прямував до Збруча в загальному напрямку: Бережани — Козова — Струсів — Теребовля — Чортків — Скала. Шлях відвороту від півночі забезпечував йому. І. корпус. Врешті бриґади III. корпусу йшли на Підгайці — Монастириська — Бучач і здовж Дністра, в напрямі Іваня Пустого. 29. червня намагались поляки перейти Дністер у Нижневі й Коропці, щоб ударити на зади III. корпусові; але для цього вони розпоряджали за слабими силами й їх удар без труда відбито.

Більших боїв за весь час відвороту, за виїмком бою коло Нижнева і над південним Серетом (16. липня) не було. Приходило тільки до зустріч між передовими відділами противника та задніми сторожами У. Г. А.

Дня 16. липня вся Галицька Армія зібралася у призначених районах над Збручем, щоб згідно з постановами обох урядів Директорії У. Н. Р. і диктатора (з 15. липня) перейти за Збруч, в допомогу Наддніпрянській Армії проти большевиків. Того ж дня диктатор і Начальна Команда переїхала до Камянця Подільського. Тоді теж перебралась за Збруч більшість цивільних установ, різних урядовців та збігців, що з рідних сторін повтікали перед поляками.

17. липня рано стали переходити на той бік Збруча бойові частини: бриґади І. корпусу переправлялись коло Гусятина, II.— в Скалі й III.— у Ніврі та Кудринцях. До полудня всі частини У. Г. А. були вже за Збручем і прямували до визначених Начальною Командою районів.

Причини програної війни. Політика й стратегія. Українсько-польська війна захопила галицьку суспільність неждано, неприготовану до неї ні духово, ні матеріяльно. Світова війна, що 3 роки велась на терені Східньої Галичини, завдала їй величезні матеріяльні шкоди й забрала безліч людей. Країна потребувала відпочинку, щоби прийти до сил. Та саме тоді, коли кінчалась світова завирюха і яви-

лась надія на спокійніше життя, зірвалась нова війна, що вимагала свіжих жертв і нової напруги. Тимто українсько-польська війна, хоч і як вона була зрозуміла, не могла найти відразу популярности серед широких, хоча назагал і свідомих національно народніх мас. Духове знесилення світовою війною, фізичні й матеріяльні втрати були завеликі. Для того, щоби зрушити народні маси до нового здвигу, щоб викресати в душах перетомленого до краю населення запал до нових змагань і готовість до жертв, щоб побороти ці внутрішні перепони — треба було не лише великої ідеї, але й натуги та посвяти з боку народніх провідників. І, щоби цього доконати, треба було зовсім нових методів правління, не тих, що залишились після Австрії. Боротьба за національне визволення вимагала революційних методів, які привелиб до цілковитої віднови національного життя.

Тимчасом після величавої безкровної 1-листопадової революції-демонстрації так організація державного життя, як і творення збройних сил відбувались по старому, по «випробуваних» зразках небіжки Австрії. Появлялись закони, розпорядки, заклики до спокою, патріотичні зазиви до населення, призиви до війська, організувалась виконна влада по всіх ділянках життя, орґанізувалось військо, але все воно відбувалось так, начеб то діялось не в країні, що боролась за своє істнування. Державна влада, згідно з демократичними засадами була розпорошена, розподілена між партії, ресорти, між якими не все панувала співпраця, згода й однодушність. Навіть у тих клітинах державного правління чи військової влади, де було і знання і добра воля та ініціятива,не могло вийти все гаразд, коли у других панували инші переконання, инші методи або инші бажання. Тимто в такому відповідальному часі може дати раду лише влада одноціла, неподільна, що спочиває в руках одиниці чи малого гурта людей (диктатура). Це й сталося з заведенням повновласної диктатури в червні 1919. р.; але ця реформа прийшла запізно.

Далі треба було негайними реформами (земельна), і широкою пропаґандою серед власної суспільности спопуляризувати ідею української державности і боротьби за неї. Треба було всі засоби державної влади краю звернути на орґанізацію і технічне вивінування збройної сили держави, користуючись при цьому поміччю закордону (Чехи, Мадяри, Австрія). Треба було від самого початку радикально поборювати дезертирство, мародерство і деморалізацію запілля. Коли країна опинилась в становищі, що рішало про її буття, треба було її всю перемінити на один, могутній військовий обоз і все віддати на службу армії. Тоді Галицька держава булаб поставила проти поляків вдвоє стільки війська, як мала; і це булоб дало її армії таку чисельну перевагу над противником, що навіть його корисніше політичне і стратеґічне становище не булоб нічого вдіяло. Але цього всього не зроблено своєчасно; змарновано багато пригожих моментів, витрачено чимало енерґії, головно через те, що в провідних колах не було зрозуміння для них всіх потреб. Зате політичний провід до останньої хвилини свято вірив у міжнародню справедливість, начеб головно вона могла була врятувати країну від катастрофи. Не бачив він того, що справедливі домагання нації будуть тоді признані, коли Галицька Армія добуде боєву перевагу над противником і стане на Сяні.

Команда VI. Равської бригади з командантом сот. Юліяном Головінським (по середині).

Промахи внутрішньої політики являються найголовнішою причиною нашого програшу. Неправильна політика, що не зуміла довести до спаяности народу і видобути з нього потрібної енергії, поставила перед стратегією невикональне завдання. Сама армія, без напруги і помочі всього народу не могла зломити спротиву ворога.

Добра частина цієї вини припадає і на провід армії, на Секретаріят військових справ і Начальну Команду тому, що вони не здобувались на рішальний крок, своїм авторитетом зломити ті перепони, що ослаблювали сили армії та її дії. Крім цього і вони самі поробили в крузі своєї діяльности чимало помилок і занедбань. С. В. С. не подбав за збільшення армії, толерував істнування різних зайвих формацій у запіллю, маркеранство старшин, протекційну систему і недбайливість других ресортів уряду в справах, що торкались армії. Він не постарався вивінувати армії як слід у зброю та муніцію і забезпечити їх постійну доставу, хоч брак запасів стрілива помічалося вже на самому початку війни. С. В. С. не зорґанізував доброго, одноцілого вишколу і врешті не подбав за добірний провід армії. Напр. ґен. Ом.-Павленко і полк. Мишковський прийшли до проводу армії зовсім припадково [1]), а не з добору.

Правда, вони обидва виявились працьовитими та відданими українській справі старшинами, чимало прислужились У. Г. А. (переведення організації армії), але в умовах українсько-польської війни треба було людей з иншими методами праці. Так само припадково найшлось у генеральній булаві чимало старшин-чужинців, з яких дехто виявився зовсім непридатним. Правда, справи дещо покращали, коли секретарем військових справ став полк. Курманович, що одночасно займав становище начальника булави армії (в лютні 1919. р.), але в запіллі залишилось багато по-давньому. Щойно травнева катастрофа спамятала політичний провід. Заве-

[1] Про це пише у своїх спогадах Д. Паліїв: «Жмут споминів», Кал. Черв. Калини 1935, стор. 40—46.

дено диктатуру і від тоді нарід, армія і провід стали одно. Але ця давно потрібна реформа прийшла вже запізно, тоді, коли всі корисні можливости (звязок з закордоном, нафтова околиця) були втрачені. З цього вийшла лиш одна, безперечно велика, користь — заціліла армія та її боєва сила.

Зробив теж чимало помилок та промахів і сам провід армії, Начальна Команда. Коли перші невдачі — втрата Львова, Перемишля, врешті кілька других важких стратеґічних місць (Любачів, Рава Руська, Хирів) можна було виправдати непідготованням армії до більших дій, то за дальші невдачі несе відповідальність Начальна Команда.

Першусього вона не подбала за доцільну організацію фронту, допускаючи самовільне, инколи зовсім шкідливе розміщення боєвих сил. Українсько-польська війна мала партизанський характер, бо ні одна, ні друга сторона не розпоряджала такими силами, щоб могла опанувати ввесь терен боїв. Такий характер війни вимагав скупчити найбільше боєвих сил на головних напрямках там, де загроза була найбільша, або де треба було самому починати акцію, і мати впоготові резерви, неменші за сили в боєвій лінії. Тимчасом Начальна Команда, що не зорієнтувалась у становищі, навіть не пробувала до кінця (до першого відступу) поправити розміщення боєвих сил армії. Команди бриґад і корпусів, що самі не знали засад партизантки, старались вдержати можливо безпереривний фронт. Це й було причиною, що бриґади розкинули свої і так нечисленні стяги дрібними відділами по цілому фронті і в часі загрози одного відтинку важко було відтягнути сили з другого. Цю хибну стратеґію У. Г. А. використовували поляки й зручними операціями відбирали українцям один важний стратеґічний пункт за другим. Український фронт був заєдно там, де вдаряли поляки, слабший за них. Непростимою хибою української стратеґії було і те, що три рази безуспішно вела офензиву на Львів. Тимчасом рішальний успіх могли були дати лише удари скермовані на Перемишль, Ярослав і Раву Руську.

Врешті і в тактиці, в переведенні самих боєвих акцій, Начальна Команда виявила чимало занедбань і замало почуття відповідальности. Підчас першої офензиви на Львів, при кінці грудня 1918. р. на головному напрямку удару, м. и. ще і на небезпечно загроженому криловому місці, вжито найменше випробованих стягів — Козятинську бриґаду, замість післати туди найбільш надійні і певні частини. Козятинська бриґада, відомо, не сповнила завдання і через те офензива, хоч мала чималі вигляди на успіх, не вдалась. Про инші тактичні промахи Начальної Команди ми вже згадували передше (гл. 13. і 14. розділ).

Так само як зміна в політичному проводі, прийшла запізно й переміна в проводі армії. Тимто Чортківська офензива, що під кожним оглядом являється блискучим чином української зброї, не могла поправити вже загального становища. Вона лише виявила, що могла довершити Галицька Армія під добрим проводом.

Чимало заважив на долі українсько-польських змагань брак спільного воєнного проводу або бодай тісної співпраці обох армій, Галицької і Наддніпрянської. Через те обі вони мусіли витрачати иноді сили на два фронти, Галицька Армія — проти большевиків,

Стрільці обідають.

Наддніпрянська — проти поляків. Тісніша співпраця булаб усунула ще й деякі инші недостачі, в одних та других.

Це й є найголовніші внутрішні причини, що довели до програної війни. Були ще й инші зовнішні, на які залюбки покликується наша історіографія, як на головні джерела невдач, це події на міжнародньому терені. Відтам українці не мали чого сподіватись, головно тому, що не уявляли собою такої реальної сили, з якою треба було б числитися. Коли б вони підчас визвольних змагань проявили були більше стійкости, державного розуму і добились були в боротьбі з ворогами успіхів (так, як другі народи), тоді і на Мировій Конференції наші представники булиб найшли послух.

Правильно чи помилково, справедливо чи ні, на міжнародньому терені не вірили в українську державність і тому переможні держави (Антанта), що замирювали післявоєнні конфлікти, не мали ніякого інтересу помагати нам. Може ще й українська дипльоматія не досить справно працювала, та всеодно без успіхів української зброї ми до голосу прийти не могли. Насправді ці зовнішні перепони не зменшили можливостей Галицької Армії добути успіхів, головно в перших 6 місяцях війни.

Наші змагання закінчились програною, що й рішила про долю нації на найближче будуче. Але ні вислід війни, ні промахи, зроблені підчас неї, не поменшують заслуг та значіння Галицької Армії.

Навпаки, хоч і як важко прийшлось її організувати серед розгару воєнних дій, хоч як дошкульно вона відчувала недостаток у виряді, воєнному матеріялі і старшинах, то всетаки Галицька Армія встоялась більш як пів року проти переваги поляків, що мали все зорганізоване й незнищене війною запілля, всебічну до-

помогу закордону, подостатком старшин, втроє більший запас людського матеріялу і, що найважніше, велику і живу визвольну традицію. Щобільше, Галицька Армія добула низку перемог і врешті, розбита перевагою противника, здобулась на такий величавий вчинок, як Чортківська офензива.

Вже сам факт існування Галицької Армії має велике історичне значіння тим, що вона відновила на зах. землях традицію визвольних змагань і передала її народнім масам. Також і те, що Галицька Армія, хоча програла війну з Польщею, заціліла і почала другу війну, проти большевиків, свідчить про її велику політичну зрілість, моральну і боєву силу. Нове гасло «Через Київ на Львів», під яким У. Г. А. пішла з Наддніпрянською армією походом на Київ, приняв галицький стрілець як реальну програму дальшої боротьби за українську державність.

Тимто всі промахи і недостачі, через які Галицька Армія не добилась до мети, зрівноважив галицький вояк силою свойого духа і зброї.

Артилєрія на становищі.

15. Орґанізація У. Г. А.

Загальна орґанізація. Про початки та еволюцію У. Г. А. було вже сказано в 13. розділі. Остаточне оформлення армії відбулося в січні — лютому 1919. р., коли її боєві ґрупи переорґанізовано в бриґади та корпуси. Така форма орґанізації була дуже доцільна з огляду на характер війни як у Галичині, так і пізніше в Наддніпрянщині. Бриґади, як розмірно невеликі боєві обєднання, зі всіма родами зброї: піхотою, гарматами, кіннотою й усіма допомоговими формаціями, могли діяти самостійно.

Коли в загальному У. Г. А. мала однородну орґанізацію, тоді її складові частини, бриґади і корпуси, виявляли деякі різниці в силі й кількості формацій та в орґанізації булави. Були бриґади, що мали лише по 3 курені піхоти, инші по 5, а то й 6 куренів; одні залишили курені самостійними, сильніші бриґади злучили їх у полки (напр. VII. і VIII.). Одні курені мали менше, а другі більше скорострілів, деякі орудували мінометами, або піхотними гарматами і т. д. Те саме було й з другими родами зброї — артилєрією й кіннотою. В деяких бриґадах було на одну батерію менше або більше; в деяких із них істнували кінні батерії; одні бриґади поставили повні сотні кінноти, знову другі лише невеликі відділи і т. п. Але ці різниці між бриґадами або корпусами не нарушували загального пляну орґанізації, як також не утруднювали кермувати ними. Їх боєва сила була приблизно така сама.

Подана передше (в 13. розділі) схема орґанізації армії залишилася до березня 1920. р., себто до часу, коли большевики змінили корпуси в бригади з 3 полками піхоти, 1 полком кінноти та дивізіоном артилєрії (1 полк легкої і 1 важкої).

Кожна фронтова частина складалася з боєвих відділів і допомогових формацій. До перших належали: піхотні відділи зі скорострілами, мінометами і піхотними гарматами, артилєрія, кіннота, панцирні авта і поїзди, пionірські сотні, врешті летунство (підвладне прямо Начальній Команді). До помічних формацій причислялися: відділи: звязку (телєфон, телєґраф, радіо), розвідки і пропаґанди, технічні, санітарні формації, інтендантські формації (склади, пекарні, обозні валки), майстерні, автокольони.

Орґанізацію бриґад, включно з полком артилєрії, подано на схемі. Орґанізація корпусу У. Г. А. представлялася так:. На чолі корпусу стояв командант з начальником булави; булава (штаб) корпусу поділялася на 2 головні відділи: оперативний та орґанізаційно-матеріяльний. В оперативному відділі, що кермував боєвими акціями, працювали: начальник відділу, референт звязку, розвідки та артилєрійний (він-же і муніційний) референт; референтам підлягали відповідні установи: реф. звязку — сотня звязку (телєфон, телєграф, радіо), реф. розвідки — розвідочний відділ (розвідчики), артилєрійному — майстерні, склади зброї та муніції, муніційні валки.

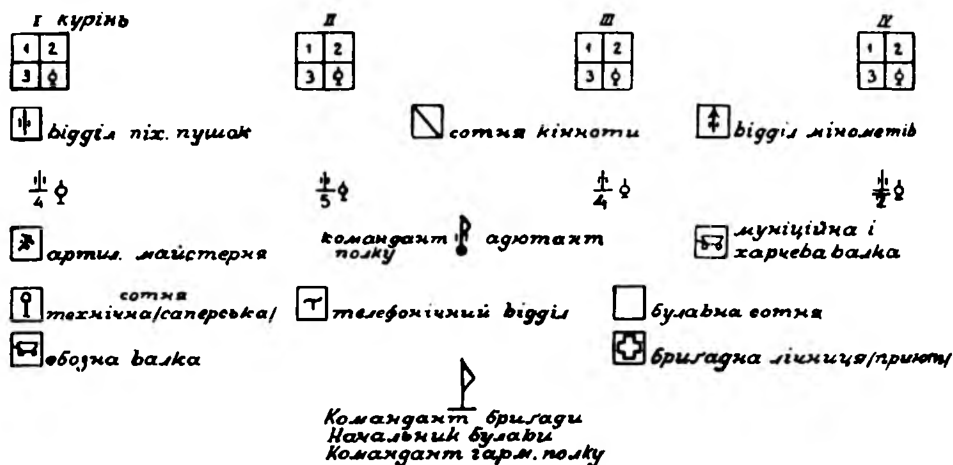
Другий, орґанізаційно-матеріяльний відділ, що його завданням було дбати за правильну працю допомогових формацій, мав таких референтів: корпусний духовник, санітарний шеф, ветеринарний лікар, інтендант, ліквідуючий старшина, обозний референт, реф. вищ-

колу пропаґанди, технічний, корпусний суддя і начальник канцелярії, що був рівночасно і персональним референтом. До корпусної булави належали помічні відділи й установи, що підлягали теж відповідним референтам: технічна сотня, автокольона (сотня), обозна валка з майстернею, склади одягу, виряду і харчів, полева пекарня, лічниці, склад сан. матеріялу, полева друкарня, булавна сотня, відділ полевої жандармерії, полевий суд і стаційна команда. На чолі цього відділу стояв окремий начальник.

Так була зорґанізована булава І. корпусу. Орґанізація булави в других корпусах виявляла деякі відміни, але несуттєві, бо установи і референти мусіли залишитись ті самі.

Командантами корпусів були: в І.— полк. В. Курманович (Ґрупи «Північ»), полк. О. Микитка, полк. А. Шаманек (в часі злуки з Денікіном), от. О. Лисняк і сот. Ю. Головінський (за большевиків); начальниками булави: сот. Б. Гнатевич, от. Вурмбрандт, от. Г. Куніш, от. Ф. Льонер і от. А. Ерлє; в II.— полк. М. Тарнавський, полк. А. Вольф та М. Баран (в І. бр. Ч. У. Г. А.) і начальники булави: полк. А. Шаманек, от. Ф. Льонер і вдруге полк. Шаманек (в І. бр. Ч. У. Г. А.); в III.— полк. Г. Коссак, ген. Ґембачів, полк. А. Кравс, врешті сот. О. Станимір і начальники булави: пполк. А. Папп де Яноші, от. А. К. Долєжаль, от. Р. Якверт і от. В. Льобковіц.

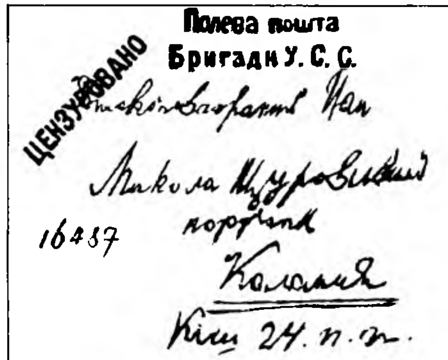
На чолі армії стояла Начальна Команда. Схема її організації була в загальному та сама, що й корпусів. Лише відділи й реферати головної булави мали ширші завдання — вони ж обхоплювали всю армію — та її формації й установи були куди більші. Крім названих

Організаційна схема бриґади У. Г. А. з 4 куренями піхоти та полком артилєрії. В склад булави бриґади входили такі референти: звязку, муніційний (в деяких), інтендант, рахунковий старшина, духовник, лікар і ветеринар (коли його не було в гарматньому полку). Гарматній полк 4-батерійного складу. Число гармат кожної батерії подано під знаком. До команди полку належали ще: телефонічний відділ, лікар, або сан. старшина, інтендант і рахунковий старшина.

рефератів, при корпусах, входили в склад Начальної Команди ще два, яких не було деинде, а це залізнодорожний і летунський реферат.

Командантами Галицької Армії були по черзі: полк. Д. Вітовський, полк. Г. Коссак, полк. Стефанів, ґен. Омелянович-Павленко (старший), ґен. О. Греків, ґен. М. Тарнавський, ґен. О. Микитка і врешті Порайко з помічником Сологубом. Начальною булавою кермували: от. С. Горук, от. А. Ерле, полк. Мишковський, полк. А. Шаманек, ґен. Ціріц і Іванов (б. ґен. російської армії).

Лист пересланий польовою поштою У. Г. А.

Про Секретаріят Військових справ, що дбав головно за матеріяльне забезпечення армії та за її доповнення, була мова в 13 розділі. Після Чортківської офензиви, з уведенням Диктатури, прийшла йому на зміну Команда Етапу і військова канцелярія диктатора. Але Команда Етапу перебрала лише частину давніших завдань С. В. С., зате багато справ після переходу армії в Наддніпрянщину перейшло до Начальної Команди, м. и., постачання, санітарні заведення, персональні справи, набір новобранців і т. и. Та й сама Команда Етапу підлягала тоді вже Начальній Команді.

Боєві формації. Піхота. Основною тактичною одиницею піхотних частин У. Г. А. являлись курені, що складалися з 3 сотень стрільців і 1 сотні скорострілів (гл. схема стор. 524). Куренів було в кожній бриґаді 3-5. Число куренів, як також боєвий стан сотень у них, мінялись нераз, залежно від загального стану людей в бриґаді, від втрат і доповнень. Скорострільні відділи також не були всюди однакові. Деякі курені тої самої бриґади мали крім сотні важких скорострілів, яка також числила нераз по 4 і 5 чет з кільканадцятьма скорострілами (н. пр. І. курінь У. С. С. мав їх аж 25), ще й окремі відділи легких скорострілів при стрілецьких сотнях. Скорострільні відділи були зоружені в австрійські скоростріли сист. Шварцльозе, які пізніше поступнево перемінено на російські (Максима). Скоростріли і муніцію перевожено звичайно на возах, лише мало які сотні послугувались вюками.

Докладніше про орґанізацію скорострільної сотні — в VIII. зшитку, стор. 347.

Різниці в силі та зоруженні сотень і куренів повставали головно через амбіцію командантів, що старались мати свої відділи якнайсильніші і якнайкраще виряджені. Тимто деякі курені мали крім звичайної зброї ще й відділи мінометів і піхотних пушок. І вони віддали чималу прислугу кілька разів підчас українсько-польської війни, при здобуванні закріплених становищ, н. пр. в боях у Львові, під Сиховом (цегольні) і під Городком. Пізніше (в Наддніпрянщині) вийшли вони з ужитку, як зброя, придатна лише в позиційній війні.

Зброєю стрільця був кріс сист. Манліхера, за Збручем — кріс російського зразку і ручні ґранати. Піхотні стяги відрізнялись від других стягів синім пояском на шапці і такою ж зубчаткою на ковнірі. Старшинські і підстаршинські відзнаки нашивано на синьому підкладі.

Про доповнення боєвих відділів людьми дбали здебільша Окружні Команди, вишколом і вирядом займались Коші. У фронтових і прифронтових околицях бранку переводили самі бриґади. Не всі бриґади мали доповнюючі формаціії, в яких збирались і обучувались новобранці. Нпр., ніодна з бриґад I. корпусу не мала Коша. Більшість стрільців цих бригад походила з боєвої смуги, а то й з повітів, що були в руках поляків. Вишколом і вирядом людей прийшлося займатись самим бриґадам і команді I. корпусу, що зорґанізувала була для цього окрему вишкільну ґрупу.

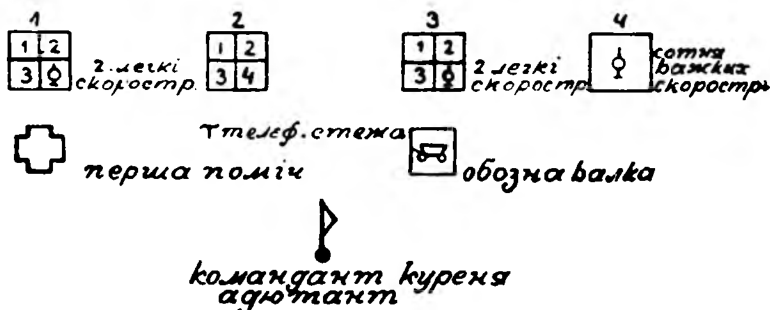
Назагал, справа піхотного вишколу так стрільців, як і старшин була поставлена в У. Г. А. лихо. Не дбали за нього навіть так, як колись в австрійській армії. Це й сильно зменшувало карність і боєздатність піхотних частин.

Після переходу У. Г. А. за Збруч всіми справами бранки, вишколу, озброєння і виряду мусіли занятися бригади й корпуси.

Галицький стрілець був добрий вояк. Це виявилося вже підчас світової війни. Вже тоді цінили його за слухняність, малу вибагливість і видержливість. Очевидно, що визвольна війна виробила в ньому поступнево ще й инші прикмети, такі, як підприємчивість, товариськість та ідейність. Можна сміло ствердити, що галицький стрілець під добрим проводом і при вмілій та дбайливій організації був здатний на найбільше геройство й посвяту.

Артилєрія. Артилєрія являлась найкращим стягом У. Г. А. Із рядів австрійської армії одержала вона добрих, досвідчених старшин і заправлених гарматчиків. Вони в короткому часі зорґанізували гарматні відділи зі скромних залишків по австр. армії так гарно, що артилєрія У. Г. А. перевищала всіх противників і свою посестру, Наддніпрянську Армію.

Артилєрія У. Г. А. була супроти инших стягів дуже численна. Завдяки цьому вогнева сила невеликих бриґад була доволі поважна. Багато грізних ворожих наступів заломилося під вогнем нашої

Орґанізаційна схема піхотного куреня.

1. кінний полк У. Г. А. в Наддніпрянщині. Винниця, листопад 1919. р.

гармати, також гармашам завдячують бриґади У. Г. А. чимало успіхів (Чортківська офензива, в поході У. Г. А. на Київ), що нераз з легкістю піхоти йшли на ворога самі.

В перших тижнях боїв у Галичині не було в артилєрії так само суцільної орґанізації, як і по других стягах. На фронті оперували самостійні батерії або і чети, по 2-3 гармат. Деякі боєві ґрупи (п. пр. Гр. «Схід» і «Старе Село») мали їх доволі, тимчасом у других (нпр. в деяких ґрупах на півночі) не було їх зовсім. Щойно реорґанізація армії увела й гармату в орґанізаційні рямці та розподілила її рівномірно на всі бриґади й корпуси.

Створено 12 полків, стільки само, що й було бригад. Кожний полк мав 4-5 батерій, по 4-6 гармат кожна; лише важкі батерії мали їх менше (здебільша по 2 штуки). Полк мав теж звичайно бодай одну батерію важких гармат, або далекострільних ($10^1/_2$ цм.) чи гавбиць; н. пр. 4. полк складався з 3 батерій польових гармат (по 4 австр. 7.8 цм., потім рос. 7.5 цм.), 1 батерії (6 шт.) 10 цм. гавбиць та 1 батерії (2 штуки) важких 6-дюймових (15 цм.). Всі гармати австрійського зразку замінено за Збручем на польові або важкі 6. російської армії. Деякі гарматні полки мали кінні батерії, що в них вся обслуга їхала верхи. Цих батерій уживали до таких бойових акцій, що вимагали скорого переїзду гармати.

До кожної батерії належала муніційна валка, підручний варстат і телєфонічна стежа, з підстаршиною на чолі. Службою кермували найменше 3 старшини: командант, 1-ий старшина і 2-ий командант 2. лінії (муніція і обоз). Для охорони кожна батерія мала 1-2 скорострілі. Гармаші були зоружені здебільша короткими крісами.

Полкова команда складалась: з команданта полку і його адютанта, старшини звязку, ветеринарійного лікаря, харчевого і рахункового старшини. Їй підлягали теж допомогові відділи, що обслуговували всі батерії, а це відділ звязку (телєфонічний), полковий варстат, муніційна і харчева валка (гл. чертина стор. 522).

Оперативно вся гармата підлягала команді бриґади і корпусу, що залежно від боєвих потреб кермували приділом гарматніх частин. Матеріяльними (технічними) справами всієї артилєрії завідував артилєрійний референт корпусу.

Окремої школи для старшин-гарматчиків не було; аспіранти привчалися при батеріях. За доповнення гармашами й технічним матеріялом дбав для всієї армійської артилєрії запасний гармат-

ній полк у Золочеві. Там був теж чималий склад гармат і матеріялу та великі варстати. В Наддніпрянщині послугувалась артилерія здебільша приватними технічними варстатами.

Хоч і які були недостачі в матеріялі й вишколеній обслузі, артилєрія У. Г. А. завсіди давала собі раду та до кінця війни, до останнього бою, залишилась найкращим і найбільш надійним стягом армії. В артилєрії У. Г. А. було чимало батерій (головно важких і далекострільних), гармашів і старшин з Наддніпрянської Армії; при У. Г. А. залишилася Дніпровська гарматня бриґада з 6. батеріями, а в Наддніпрянщині прилучено до II. корпусу 2. полк Січових Стрільців. Всі гарматні частини Наддніпрянської Армії виявили ту саму боєву вартість, що й артилєрія У. Г. А.

Гармаші У. Г. А. мали зубчатку й поясок на шапці червоної краски.

Кіннота. Найслабшим стягом У. Г. А. була її кіннота. Тимчасом зогляду на прикмети українсько-польської і протибольшевицької війни треба було творити саме якнайбільше кінних частин, але Начальна Команда чомусь не подбала за те. Більші кінні відділи були б неаби-як скріпили боєву силу армії, додали б їй рухливости і, головно в наступі, були б придалися як поміч піхоті. Чортківська офензива була б завершилась перемогою, коли б можна було в деяких боях (Теребовля, Бережани) послужитись кінното.

Перші дрібні відділи кінноти повстали з почину боєвих ґруп. Ці відділи переформовано опісля, в бриґадах, в сотні з 2-3 четами, кожна, в силі яких 40—50 шабель. Мало яка бригада спромоглась сформувати сильніший відділ кінноти. Тимто боєве значіння кінноти У. Г. А. було як найменше. Кінноти вживали звичайно до розвідки і для звязку. Мало коли довелось їй брати участь у якомусь більшому бою (н. пр. сотня І. бр. У. С. С. під Ласківцями).

Цю слабу сторону У. Г. А. пізнав відразу ґен. Греків і вже підчас Чортківської офензиви видав був прикази та інструкції, щоб формувати більші кінні відділи. Нажаль, неустанні бої не дозволили виконати цього пляну і його переведено щойно пізніше, за Збручем. Тоді при І. корпусі зорґанізовано з бриґадних відділів І (неповний) полк. а при III.— кінну бриґаду, теж неповну. Але й там, в Наддніпрянщині, кіннота У. Г. А. залишилась далеко позаду кінних частин Наддніпрянської Армії. Всетаки в боях проти большевиків і денікінців вона добула кілька гарних перемог.

Кіннотчики У. Г. А. були зоружені в шаблі і короткі кріси. Кожна сотня мала теж відділ скорострілів (легких). Приналежність до кінноти означував жовтий поясок на шапці і такої самої краски зубчатка. Старшинські та підстаршинські відзнаки (на рукавах) нашивано теж на жовтому підкладі.

Летунська ескадра У. Г. А. Її зорґанізовано впродовж грудня 1918 р. Допомогли в цьому дуже багато оба тодішні наддніпрянські уряди: Гетьманат і Директорія. З летунських формацій Наддніпрянської Армії одержала галицька ескадра багато матеріялів і старшин. Летунського матеріялу після австрійської армії, що в 1918 р. забрала була все, що цінніше, на південний фронт, залишилося

Один з літаків У. Г. А., французький Нюпор в Краснім, осідку летунського полку.

небагато. Його збирано і сортовано в Тернополі, а потім перевожено все, що було здатне, до Красного, головного осідку ескадри.

Летунський полк — така була назва ескадри — складався з 2 сотень боєвих апаратів і 1 майстерської сотні (зі складом матеріялів). 1. сотня (командант пор. Хрущ) з 6 апаратами стояла в Дулібах коло Стрия і обслугувала південний фронт, 2. сотня (з полк. Кануковим на чолі) — в Краснім, з 12 літаками. Вона діяла в районі І. і II. корпусу. Там же стояла й 3. сотня (з пор. Слєзаком). Полком командував полк. Б. Губер, сам він був конструктором та інструктором пільотів, а після його трагічної смерти (згинув він від вибуху бомби), переняв команду полк. Кануков.

Ввесь полк мав ок. 40 апаратів, в тому 16 типу Brandenburg 12 — типу L. F. G. і Нюпор (французькі боєві літаки з б. рос. армії) і кілька Fokker-ів (німецьких).

Крім названих вже старшин в полку служили ще м. и. сот. Міхенко, сот. Булатов, відомий пільот сот. Євський, що зістрілив був 6 польських апаратів, спосібний конструктор пор. Слєзак і технік чет. Жарський.

Завданням летунського полку було виконувати розвідку за фронтом противника, слідкувати за його рухами, нищити військові обєкти і ворожі літаки. Українська ескадра зістрілила ок. 16 польських літаків.

Підчас відвороту У. Г. А. до Збруча полк перейшов до Звиняча к. Чорткова; по переході армії в Наддніпрянщину перенісся спершу до Макової (к. Камянця) і Шатави (к. Н. Ушиці), згодом до Винниці. Підчас відступу У. Г. А. зпід Києва полк осів у Могилеві, пізніше в Одесі, врешті за большевиків — у Бердичеві і в Козятині, де й частина полку попала в польські руки.

Панцирні поїзди та авта. Коли у світовій війні виринули танки (1916 р.), грізна новітня зброя, змоторизовані, порушні кріпості, що торощили ворожі становища, то в партизанській війні, в якій противники намагались опанувати головно стратеґічні місцевості та залізничі вузли, велика роля припала панцирним поїздам; знову

у вуличних боях, підчас добування міст, уживали, з браку танків, панцирні авта. Головно в українсько-большевицькій війні панцирні поїзди та авта відіграли першорядну боєву ролю (гл. зшиток IX. і X.).

Галицька Армія в українсько-польській війні послугувалась цією зброєю менше, хоч умови для цього були добрі і противник використав їх успішніше, чим Українська Галицька Армія. Поляки мали около 10 панцирних поїздів, з яких більшість уявляла собою дійсні крицеві твердині, озброєні кільканадцятьма скорострілами й гарматами. Лише на одному залізничому шляху Перемишль — Львів, було їх постійно 4.

У. Г. А. мала панцирних поїздів всього 2. Один з них оперував на лінії Ходорів—Львів і належав до II. корпусу, другий — в районі III. корпусу, на шляхах Стрий—Львів і Самбір—Львів. Оба поїзди були спершу імпровізовані, зладжені зі звичайних возів (зміцнених дубовими брусами льор або критих возів) і звичайного паровоза; пізніше дістали вони опанцирені ваґони й паровози. Панцирні поїзди мали по кілька скорострілів і 1 або 2 легкі полеві гармати.

Дивізіон панцирних авт, що був приділений спершу до III., опісля до I. корпусу, складався з 6 авт з корпусу Січових Стрільців (м. и. «Черник», «Петлюра») і 2 — «Дмитро» (в честь Вітовського) і «Бориславець», зладжені в краєвих варстатах. Панцирні авта за весь час змагань У. Г. А. не прийшли до голосу. Насправді вони були призначені для Львова.

Помічні формації. Польова жандармерія, булавні відділи і стацийні команди. Це були допомогові формації, що дбали за лад і спокій у боєвих і прифронтових смугах. Всі вони істнували лише при вищих командах, від бриґадної команди в гору.

Булавні відділи, звичайно сотні, давали охорону своїм командам, в місці їх постою. Крім цього вони дбали за господарські справи (виряд, прохарчування) всіх людей і відділів, що сповняли службу при командах. Вони теж були на послуги стацийним (місцевим) командам.

Стацийні команди дбали за порядок у тих місцевостях, де стояли військові частини або команди. Їх завданням було охороняти військові установи, команди, пильнувати ладу між цивільним населенням і вдержувати звязок з тими державними та самоврядними установами, що находились в осідку стацийної команди. В кожній більшій місцевості (місті чи містечку) представниками військової влади являлись стацийні команди, що підлягали бриґадам, корпусам, чи врешті Начальній Команді. До послуг місцевим командам стояли теж відділи польової жандармерії.

Їх головним завданням було боротись з дезертирством і дбати за лад в постою військових частин за фронтом. Інколи виконували вони також обовязки державної жандармерії (боротьба зі шпіонажею, саботажем і ворожою пропаґандою) там, де відділів держ. жандармерії не було. При бриґадах відділи польової жандармерії числили 30—50 людей, при корпусах істнували сотні, всилі 100—110 людей. Відділи польової жандармерії відрізнялись від других стягів армії малиновими зубчатками і таким-же пояском на шапці.

Телєфонічний курс У. Г. А. в Станиславові, грудень 1918. р.
Посередині командант курсу чет. Ю. Протас. Зі збірок В-ва «Червона Калина».

Всі ці допомогові формації були озброєні таксамо, як піхота і в потребі ставали до бою.

Служба звязку. Це одна з найважніших допомічних формацій. Її завданням є вдержати постійну злуку і порозуміння між боєвими частинами, командами й установами армії. Справний звязок, це права рука команданта. В новітній війні послугуються для цього телєфоном, телєґрафом, бездротним телєґрафом-радієм; для пересилання вісток уживають теж тресованих псів і голубів. Боєві частини на фронті послугуються ще світляними знаками й вістовими, кінними та пішими. Галицька Армія вживала крім вістових телєґраф і телєфон. Радіотелєґрафічну стацію надавчу мала лише Начальна Команда, після чортківської офензиви І. корпус зладив собі радіоприймач.

При піхотних сотнях і куренях звязок відбувався при помочі польового телєфону або вістових. Телєфонічну лучбу при сотнях встановляли телєфонічні стежі (3—4 людей) з 1—2 телєфонічними польовими апаратами; більші стежі були при куренях і батеріях. Бриґадні команди і гарматні полки мали телєфонічні відділи в силі 1 чети 25—35 людей зі старшиною (телєф. референтом) на чолі. Ці відділи звязку могли закладати й обслуговувати також і сталі телєфонічні получення. При корпусних командах і Начальній існували сотні звязку з відділами — телєфонічним, телєграфічним (радієвим), і будівельним. Вищі команди, корпусні і Начальна послугувались крім польових і сталих телєфонів і звичайних телєґрафів (Морзе) ще й апаратом Юз-а. До передачі тайних наказів (боєвих та инших

важних заряджень) уживали вищі команди тайного письма т. зв. шифру. Боєві накази пересилано звичайно вістовими. Хоч армії бракувало технічного матеріялу і фахових людей, звязкова служба на фронті була назагал поставлена добре і відповідала вимогам.

Розвідка й пропаґанда. Новітня армія послугується двоякого роду розвідкою, явною і тайною. Явну розвідку ведуть боєві відділи, на близьку віддаль, між власним фронтом і боєвою лінією ворога, при помочі піших чи кінних (головно підчас походу) стеж; дальшу, що сягає на зади ворога, при помочі літаків і бальонів на припоні. Тайна розвідка, що її завданням є прослідкувати вороже запілля та все те, що торкається ворожої армії, її орґанізації, озброєння, рухів, військових споруджень, постачання, включно з усіми господарськими ділянками, і настроїв населення, має свою окрему орґанізацію та окремі методи праці. З нею лучиться нерозривно контррозвідка, себто охорона перед ворожою розвідкою і пропаґандою серед війська і населення власного краю, і пропаґанда, що знову має на меті словом і друком поборювати ворожу пропаґанду і протиставити їй власну.

Пропаґанду в Галицькій Армії і також серед населення ведено головно при помочі часописів; пропаґанда при помочі книжок афішів і устна пропаґанда були поставлені дуже слабо. В армії працювали пропаґандні старшини (в бриґадах і корпусах), стрільці і підстаршини в менших обєднаннях. Справа пропаґанди, хоч має вона преважне значіння для нації, що воює, була і серед населення і серед війська зорґанізована зовсім незадовільно. Тимто не могла вона успішно поборювати ворожої пропаґанди і формувати настроїв армії та населення в державницькому й воєнному дусі.

Розвідкою кермували розвідчі відділи (Р. В.) при Начальній і корпусах. Корпусні відділи складались з одного старшини і одного або двох підстаршин. Р. В. при Начальній Команді мав 6 старшин і кількох підстаршин. Розвідчики рекрутувались головно з рядів молоді довійськового віку; між ними були теж і дівчата. Це були люди нефахові, але вони працювали з великою посвятою і саможертвою. Контррозвідкою займались здебільша фахові детективи, між якими траплялись і чужинці. Їй помагала дуже успішно й державна жандармерія.

Назагал розвідка Галицької Армії, хоч і зробила чимало доброго, залишилась далеко позаду ворожої. Нашому розвідчому апаратові бракувало фахових старшин — на всіх 30 старшин, занятих у розвідці, було лише 6 фахових — і, головно, грошей. Для цього, щоб поставити якслід такий для армії важний допомічний апарат, не було в кермівничих кругах досить зрозуміння і через те праця розвідчого апарату не дала армії того, що повинна і могла була дати.

Технічні війська. Автокольони. Технічних частин було в У. Г. А. назагал небагато. Для цього бракувало фахових старшин, недоставало також спеціялістів-робітників. Тому нпр. у всіх майже технічних майстернях працювало багато чужинців, німців, а то й поляків. Технічними справами управляли технічні референти при

Сотня самоходів при Начальній Команді У. Г. А. Валка особових авт.
Комендант — сот. Д. Кренжаловський.

корпусах і Начальній Команді. В бригадах були зорганізовані невеликі саперські та піонірські відділи в силі 2—3 чет, що займались головно будовою чи направою мостів, шляхів, будовою військових обєктів, тощо; їх завданням було також нищити, підчас відступу армії, ті будови, що могли послужити ворогові, і спорудження на шляхах, щоб спинити його похід.

При корпусах і Начальній Команді існували технічні сотні з кількома окремими відділами (будівельний, саперський, піонірський, залізнодорожний) і майстернями, в яких теж направляли зброю: кріси, скоростріли та гармати.

Автокольона У. Г. А. поділялась на 4 сотні, по одній в кожному корпусі й при Начальній Команді. Сотня складалася з 3 чет: 1 — тягарових і 1 — особових авт та 1 майстерської чети. В кожній сотні було теж кілька, а то й кільканадцять (III. корпус — 24) мотоциклів і кілька санітарних авт.

З переходом У. Г. А. в Наддніпрянщину автокольони сильно змаліли через лихі дороги і брак бензини (замість неї уживали там спірту).

Приналежні до технічних частин У. Г. А. носили сірий поясок на шапці і сірої краски зубчатку.

Санітарна служба. Організація санітарної служби розвивалась рівнобіжно з формуванням боєвих груп, бригад і установ запілля.

В початках була вона доволі різноманітна і санітарні установи були не всюди однаково добре поставлені. Залежало це від ініціятиви командантів груп і санітарного персоналу. Одностайну організацію введено рівночасно з реорганізацією фронту, в січні — лютому 1919. р.

В бойових частинах санітарна служба зорганізувалась таксамо, як це було в австрійській армії (гл. організація сан. служби при У. С. С., стор. 349), з тою відміною, що курінні станиці, першу поміч, обслуговували не лікарі, а медики. Лікарську поміч діставали фронтовики щойно в бригадному приюті, або в польовій лічниці. Кожна бригада одержала купальню і щонайменше один дезинфектор.

При корпусах заложено 1 або 2 польові лічниці, склад санітар-

ного матеріялу і санітарну валку для перевозу ранених, хворих і матеріялу.

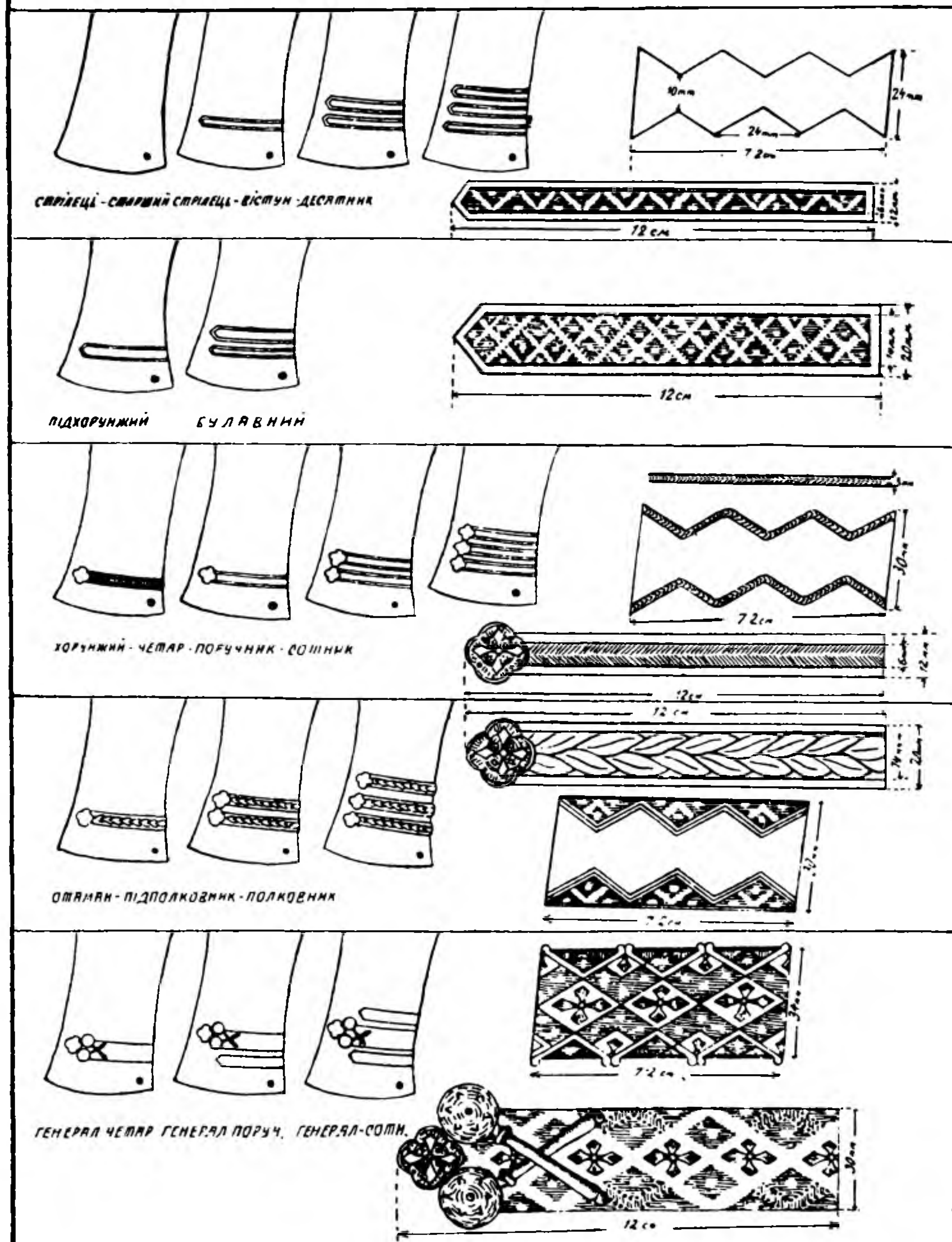
При кінці січня армія мала вже, крім фронтових санітарних установ, 5 польових лічниць, 3 санітарні і 2 купальні поїзди, 3 корпусні склади сан. матеріялу і 1 при Начальній Команді. В армії працювало тоді 24 лікарів і 38 медиків. Крім цього до послуг армії було в запіллі 97 лікарів, 74 медиків, 25 окружних лічниць. 18 аптик і 48 дезінфекторів.

Підчас відвороту У. Г. А. за Збруч пропало дуже багато санітарного матеріялу; по цьому боці залишилась теж більшість лікарів (головно всі чужинці). При армії збереглось лише 7 неповних лічниць і залишилось 35 лікарів.

У Наддніпрянщині зорґанізовано з допомогою уряду Директорії наново 4 польові лічниці, по 1 для кожного корпусу і для бриґади У. С. С. і 4 запасні лічниці. Але такий скромний стан санітарних установ не міг задовольнити потреб 50 тисячної армії. І головно через те, через брак санітарного матеріялу, лічниць, санітарних уладжень, купалень, дезінфекторів і пралень, поширилася пошесть плямистого тифу, що забрала яких 30 відсотків армії. Вона теж не пощадила санітарного персоналу, лікарів і медиків, що по геройськи рятували армію від загибелі.

Обовязки санітарних шефів виконували: при Начальній Команді сот. др. К. Танячкевич (в Галичині) і полк. др. А. Бурачинський (в Наддніпрянщині). в І. корпусі — сот. др. Т. Яцик, що помер від тифу, і сот. др. М. Сеген, в ІІ.— сот. др. Р. Ляндес, в ІІІ. полк. др. І. Левицький і сот. др. В. Свідерський.

Постачання. Воно було зорґанізоване на австрійський лад. В Галицькій Армії ця установа діяла зовсім справно. Навіть у Наддніпрянщині функціонувала вона бездоганно, хоч умови для цього були куди гірші, як у Галичині. Підчас походів у Наддніпрянщині нераз у касі забракло грошей, в складах сукна або обуви, та інтенданти все находили спосіб вдоволити найконечніші потреби вояка і зберегти фронт перед самовільними реквізиціями, а стрільців перед деморалізуючим грабунком цивільного населення. Все потрібне для виживлення та зодягнення війська одежували відділи з головних складів Начальної Команди і Військового Секретаріяту. Інколи харчі закуповували бриґадні та корпусні інтендантські установи, звичайно за гроші; коли їх не ставало, добували харчі виміною за цукор, нафту, сіль, тощо. Коли в Наддніпрянщині не стало в маґазинах готового одягу чи обуви, робили його в приватних чи військових майстернях. Правда, постачання не мало ніколи доволі потрібних засобів, головно в Наддніпрянщині, де уряд Директорії не дбав якслід за матеріяльні справи армії, таксамо після злуки з большевиками, то всетаки галицький стрілець не голодував, мав у що одягнутись та одержував правильно належну платню. Орґанізація постачання у фронтових частинах, сотнях, куренях, батеріях і при полках була назагал така сама, як за австрійських часів (гл. організація постачання в У. С. С. стор. 349—50). Справами постачання при булавах бригад і корпусів завідували бригадні і корпусні інтенданти. Інтендантам підлягали обозні валки, склади поживи, одіння, обуви і військового виряду. В Наддніпрянщині мусіли

Поменшена відбитка з оригінальної таблиці, що появилась як пояснення до виданого 30. квітня 1919. р. Державним Секретаріятом Військових Справ З. О. У. Н. Р. розпорядку про однострій для Галицької Армії і відзнаки військових ступнів.

корпуси і бригади дбати зовсім самі за своє постачання і на це діставали лише гроші, або засоби в натурі (цукор, сіль), що йшли нарівні з грішми.

Контролю над видатками з одержуваних зі скарбниць грошей і запасів з інтендантури, переводили рахункові старшини (ліквідуючі) при корпусах. Їм підлягав весь розрахунковий апарат при бриґадах, полках, куренях і сотнях (рахункові старшини й підстаршини).

Инші допомічні формації. О б о з н и ц т в о. Подібно як другі допомічні формації було доволі добре зорґанізоване й обозництво У. Г. А., хоч і в цій ділянці бракувало фахових старшин. Обозні формації в боєвих відділах і при вищих командах орґанізувались спершу самочинно і вони були зпочатку і щодо кількости і щодо якости доволі різнородні. Реорґанізація армії, яку переведено в січні, впорядкувала і цю справу. При Секретаріяті Військових Справ зорґанізовано склади обозного матеріялу, майстерні та збірні коней. Всі обозні формації боєвих ґруп віддано під нагляд корпусним обозним референтам і референтові при Начальній Команді. Вони дбали за доставу коней і обозного матеріялу. В травні 1919. р. У. Г. А. мала ок. 16.000 коней і 8.000 возів.

Після розвязання Державних Секретаріятів обозні справи віддано Команді Запілля, згодом Команді Етапу армії. Тоді також розвязано окремі збірні коней та склади обозів і створено один запасовий армійський обоз зі всіми потрібними формаціями.

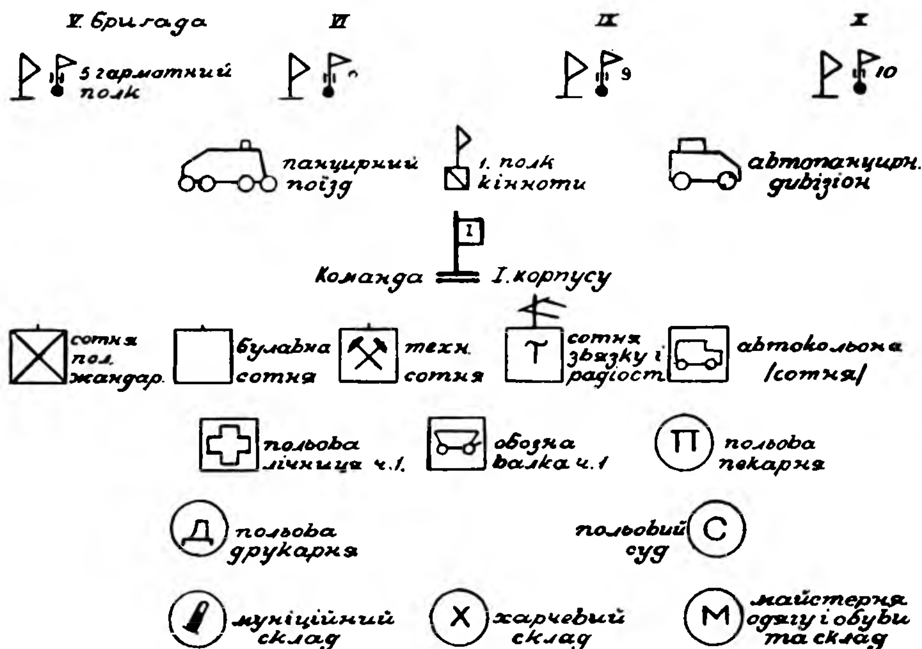
За Збруч перейшло приблизно 20.000 коней і 10.000 возів (разом з кухнями).

П о л ь о в а п о ш т а У. Г. А. Її зорганізовано в лютім 1919. р. для обслуги фронту і етапу армії. Тоді створено 3 головні поштові станиці, по одній для кожнього корпусу, та четверту при Начальній Команді. Польова пошта послугувалась також станицями звичайної пошти.

Після переходу Армії за Збруч створено при Начальній Команді головну станицю, що обслуговувала всю армію, її фронт і етап. По корпусах, бригадах, при етапі армії, при Диктатурі і також у головних містах постою армії (Проскурів, Жмеринка, Винниця і т. д.) створено цілу сітку, 27 побічних станиць. При пошті працювали ок. 50 урядовців.

Польова пошта У. Г. А. припинила свою діяльність щойно після переходу армії до большевиків.

Однострій і відзнаки ступнів У. Г. А. Кроєм однострій був подібний до австрійського. Блюза коротка зі стоячо-викладаним ковніром; на ньому суконна зубчатка краски роду зброї (синя, червона, малинова або сіра); у старшин зубчатка була обведена золотим 3 мм. широким шнурком, у булавних старшин — така сама зубчатка на золотому прямокутному підкладі, в генералів — срібна зубчатка на золотому підкладі. Відзнаки ступнів нашивано в долі на рукавах, на суконному підкладі краски роду зброї: у підстаршин були це срібні стрічки 6 мм. широкі і 12 цм. довгі, у старших стрільців — одна стрічка, у вістуна — дві, у десятника — три, у ст. десятника — срібна стрічка 14 мм. широка, у булавного — одна стрічка 14 мм. і друга під нею 6 мм. широка; бунчужний мав під широкою стрічкою дві вузькі. Молодші старшини мали на рукаві золоту плетену

Організаційна схема I. корпусу Галицької Армії підчас походу на Київ.

6 мм стрічку з розеткою на кінці: четар — одну, поручник — дві, сотник — три такі золоті плетива; булавні старшини — 14 мм. широкі плетива: отаман — одне, підполковник — два, полковник — три; ґенерали — 30 мм. широкі пояски закінчені двома перехрещеними булавками: ґен. четар — один, ґен. поручник — під широким ще один вузький поясок, ґен. сотник — два вузькі пояски обабіч широкої стрічки. Підстаршини, від вістуна вгору, носили при багнетах жовто-блакитні, старшини — золото-блакитні привіски.

Піхотинці носили штани в обмотках і черевики, вершники і гармаші ходили в чоботах.

Плащ був короткий, австрійського крою з зубчатками на ковнірі і відзнаками старшинства на рукаві.

Шапку носили округлу, з мяким денцем і твердим околом, краски роду зброї; над дашком поясок — у стрільців і підстаршин зелений, у старшин — золотий.

Очевидно, з браку однородного сукна і майстерень, що готовилиб однакові для цілої армії однострої, вони ніколи не були одного крою і краски; в Наддніпрянщині довелось носити давні й нові російські однострої, здобуті від ворога. В зимі вдягали стрільці і старшини здебільша смушкові шапки (гл. рисунок стор. 533).

ОБЄДНАНІ УКРАЇНСЬКІ АРМІЇ

Написав *д-р Богдан Гнатевич*

16. Похід проти большевиків

Збройні сили Директорії У. Н. Р.— Наддніпрянська Армія. Після втрати Правобережжа тоді, коли Наддніпрянська Армія розгромлена большевиками опинилась на Волині, в квітні — травні переведено її реорґанізацію. Численні дрібніші і більші формації злучено в 11. дивізій, кожна з 3. полками піхоти, полком артилєрії і сотнею кінноти; 2—3. дивізії рішено злучити в бойові ґрупи і додати їм по одній бриґаді кінноти та важку гармату. Таким чином створено 5 самостійних ґруп.

Група Січових Стрільців, що до неї приєднались була ще в Києві частина Сердюцької дивізії, складалась зпершу з 3 дивізій (10. і 11. С. С. і 9. Залізничої), згодом в липні лише з двох, бо 9. Залізничу дивізію вилучено з ґрупи. Підчас невпинних боїв і з браку доповнення колишні дивізії С. С. сильно змаліли. Ґрупа С. С. була добре озброєна, добре одіта і мала зі всіх стягів Н. А. найбільше запасів стрілива і технічного матеріялу. Таксамо було в ній найбільше гармат (чинних 40—50., в тому теж дві батерії важких гармат) і ок. 200 скорострілів. Мала вона також найбільший відділ (дивізіон) кінноти в силі около 200 шабель з двома легкими гарматами. Вся ґрупа числила приблизно 4.500 баґнетів і шабель.

Ґрупою проводив полк. Є. Коновалець з помічником полк. А. Мельником. Начальником булави був полк. М. Безручко. Ґрупа Січових Стрільців, що й тоді складалась наполовину з Галичан і Надніпрянців, являлась найкращим боєвим стягом армії У. Н. Р. і з нею могли суперничати ще лише Запорожці.

Запорозька ґрупа — числила 3 дивізії 6, 7. і 8. Вона втратила підчас переправи через Румунію все військове майно (гл. стор. 460) і тому, що його після втрати території і складів в армії бракувало, ґрупа залишилась слабо зоружена.

Вся ґрупа числила в червні приблизно 3.000 баґнетів і шабель, ок. 20 скорострілів і 8 гармат. В поході на Київ так число боєвиків в полках, як і кількість зброї й технічного матеріялу значно збільшились. Запорозька ґрупа, що мала світлу традицію одного з перших і найкращих стягів української визвольної армії, зберегла й на далі прикмети добре орґанізованої і здисциплінованої частини.

Підчас походу обєднаних армій на Київ, командував нею полк. ґен. булави Сальський, начальником булави був полк. ґен. булави Воскобойників.

Волинську ґрупу — сформовано з частин Північної ґрупи (от. Оскілка) і 4. холмської дивізії (ґен. Осецький). Вона складалась з двох дивізій — з Північної кращої і зі слабше зорґанізованої та здисциплінованої холмської дивізії. В складі північної дивізії

находилась теж добра хоч невелика боєва частина, колишня юнацька школа (з Житомира). Вся Волинська група числила приблизно 4.000 багнетів і шабель, кілька гармат і яких 60 скорострілів.

Проводив нею полк. ген. булави В. Петрів.

3. дивізію полк. Удовиченка сформовано зі загонів Шаповала і Шандрука, що стояли в Галичині над Збручем.

Під проводом молодого, але боєвого і талановитого полк. Удовиченка 3. дивізія записалась в новому поході українських армій якнайкраще.

3. дивізія числила ок. 1.200 боєвиків, 16 гармат і 50 скорострілів.

Ґрупа от. Ю. Тютюнника складалася з Повстанчого Коша (ок. 3.500 людей, що наспіла зі сходу 14. липня до Копайгорода, 2. дивізії (Запорозької Січі) під командою повстанчого отамана Божка (ок. 1.000 боєвиків, 10 гармат і 50 скорострілів) і повстанчого загону от. Шепеля, що прибув з околиць Лятичева в часі боїв за Жмеринку.

Головний Отаман Симон Петлюра. Начальний вожд і голова Директорії У. Н. Р.

Ця ґрупа повстала щойно на початку походу обєднаних армій на Київ. Всю ґрупу Ю. Тютюнника поділено на 3 дивізії 2, 5. і 12. Підчас боїв за Жмеринку 2. дивізію реорганізовано та її команданта от. Божка арештовано за бешкети й несубординацію. Таким чином у групі залишилось дві дивізії в силі понад 4.000 боєвиків.

При кожній ґрупі було намічено створити бриґаду кінноти, але й до кінця походу не можна було здійснити цього, головно тому, що бракувало виряду для коней. І так і Наддніпрянська Армія залишилась без більших кінних стягів. Лише Січові Стрільці та Запорожці мали сильнішу кінноту, зате в кожній дивізії був свій кінний відділ (сотня).

Вся армія У. Н. Р. числила перед походом на Київ яких 14 тисяч боєвиків, около 350 скорострілів і 120 гармат. Запасів зброї та муніції армія мала ще тоді дуже мало й ззакордону (Румунії) приходило доповнення дуже повільно і невистарчально [1]).

Щойно підчас походу армія У. Н. Р. здобула на большевиках чимало військового майна, таксамо з поширенням території збільшились чисельно її стяги.

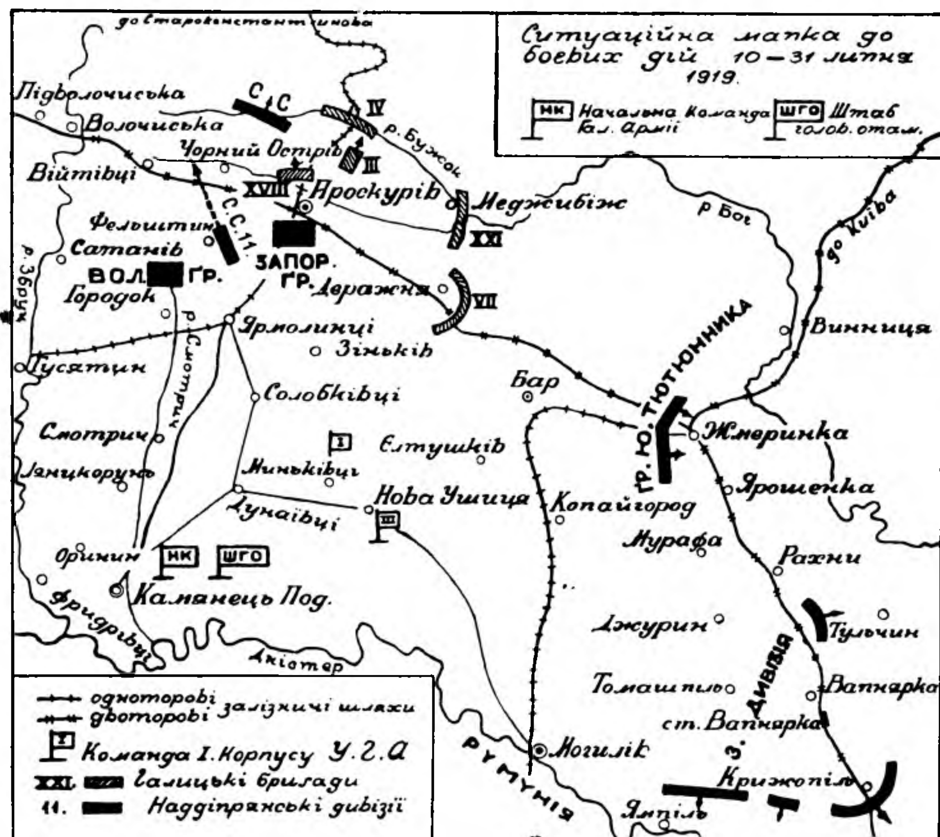
Обовязки головного команданта Наддніпрянської Армії вико-

---

[1] Всі дати подано на основі цитованої вже праці ген. М. Капустянського.

нував з доручення і в заступстві Головного Отамана С. Петлюри наказний отаман ґен. Осецький. Її діями кермував Штаб (команда) Дієвої Армії. Начальником булави Штабу був зразу полк. А. Мельник з помічником полк. В. Тютюнником; в часі походу на Київ залишився нач. булави сам Тютюнник. Ґенерал — кватирмайстром армії був ґен. булави ґен. В. Сінклер, його помічником, начальником оперативного відділу — полк. ґен. булави М. Капустянський. За постачання армії в одяг, харчі та ліки мав дбати уряд Директорії, але він ставився до потреб армії так недбало, що ця справа виявляла заєдно великі недостачі. Тимто боєві стяги мусіли здебільша самі дбати за своє постачання.

Назагал Наддніпрянська Армія виступила до походу на Київ, хоч не велика, але доволі добре зорґанізована, як правильна армія. Більшість авантурничих елєментів колишньої армії відійшла, розійшлась домів або пішла в повстанці. В рядах армії залишились люди здебільша свідомі національно, заправлені в боях та ідейні. Треба було ще лише доброго вишколу, який би здисциплінував напливаючий елємент, головно з повстанчих загонів і новобранців. Нажаль за це провід армії не подбав і тому в її рядах залишилось чимало частин слабо здисциплінованих і невишколених. Правда, безугавні бої забирали все, що здатне було воювати, але в часі

походу можна було подбати і за ту першорядної ваги справу. Слабою стороною Наддніпрянської Армії залишився також старшинський корпус, що й на далі мав чимало людей з авантурничою вдачею і військово слабо вишколених. Цей брак добрих старшин сильно поменшував боєздатність і стійкість деяких стягів Наддніпрянської Армії. Під тим оглядом вона стояла без порівнання нижче Галицької Армії. Зате знову в неї було куди більше старшин ґенеральної булави, що вміло кермували діями армії.

Ось як характеризує Наддніпрянську Армію ґен. Капустянський у свойому творі: «Похід Українських Армій на Київ-Одесу».

«Н. А. уявляла зі себе майже реґулярну армію з деякими особливостями, викликаними революцією і національним рухом. Вона мала різноманітний старшинський склад зі здоровим, боєвим осередком, прекрасний козачий елемент, слабоньку карність і неналагоджений тил (етап і запілля — Б. Г.) зі слабим й невистарчальним мобілізаційним апаратом. Бойова здібність при умовах партизантсько-большевицького фронту й завзяття — на загал високі».

Полковник ґен. булави Микола Капустянський.
Начальник оперативного відділу Н. А. підчас походу зєднаних укр. армій на Київ. Автор воєнної монографії «Похід укр. армій на Київ-Одесу».

Події в Наддніпрянщині перед і підчас переходу У. Г. А. за Збруч. Саме тоді, коли Галицька Армія вдруге прямувала до Збруча, щоб звернутись проти большевиків, большевицьке командування завзялося зліквідувати Наддніпрянську Армію, що й так держалась останками сил. У всіх майже стягах цієї армії, зіпханої в південно-західний кут України, помічалась перевтома, що й довела до захитання дисципліни й ослаблення боєздатности. В обличчі небезпеки провід тратив владу над ними і деякі з них почали самочинно рішати про свою долю. Н. прим. частина, хоч невелика, Запорозької ґрупи вирушила самовільно на схід, щоби перебитися в запілля ворога й піти в повстання, ґрупа Січових Стрільців почала переправляти свої помічні формації через Збруч до Галичини; Волинська ґрупа під натиском большевиків відступала раз-у-раз на південь, таксамо на жмеринському напрямку, 2. дивізії не стало сили здержати перевагу ворога. Лише одна дивізія полк. Удовиченка держалась кріпко на становищах в околицях Джурина (недалеко Вапнярки) і завзято змагалась з большевиками, щоб захистити Могилів, одиноку базу армії, що давала звязок з закордоном (Румунією) (гл. схема стор. 538).

7. липня фронт Наддніпрянської Армії ішов по лінії: на південь від залізничого шляху Гусятин — Ярмолинці, дальше через місцевости Зіньків — Охримівці, Бар, Жмеринка, Джурин і на південний схід від Могилева. Цьому фронтові загрожували большевики найбільше з півночі і зі жмеринського напрямку.

Але тоді вже оба уряди, галицький і Директорія погодились на співпрацю і, щоб рятувати загрожене становище Наддніпрянської Армії та забезпечити терен для розміщення Галицької Армії за Збручем, Начальна Команда У. Г. А. рішила вислати з Підволочиськ і Сатанова 2. бриґади в напрямку на Проскурів. Рівночасно наддніпрянські ґрупи мали вдарити на Проскурів з півдня. Тимчасом стяги Наддніпрянської Армії були ще такі перетомлені, безугавними боями та походами, що вони до 10. липня не вспіли почати ніякої акції. Зате V. бригада вже 8. липня перейшла Збруч і 10. заняла Чорний Острів, не зустрівши по дорозі ніякого спротиву. Щойно тоді почала Запорозька ґрупа лагодитися до удару на Ярмолинці і 11. вступила в бій. Та заки Запорожці добились успіху і заки до бою розгорнулись другі ґрупи Н. А., осамітнена на півночі V. бриґада почала відворот до Збруча й 12. липня під Війтівцями місцеві большевики завдали їй великі втрати.

Становище не то, що не поправилось від такого непідготованого маневру, а ще й погіршилось тим, що большевики заняли Жмеринку і відкинули Запорозьку Січ (2. дивізію) на південний схід, на Копайгород; потім, занявши Бар і Єлтушків, звернулись на Нову Ушицю та загрожували Камянцеві. Але з того дня (13. липня) починається зворот на краще. В допомогу 2. дивізії зявляється зі сходу повстанчий Кіш (ок. 3.500 людей) під проводом Ю. Тютюнника, що прибув з Херсонщини, а від заходу надходили на допомогу ще дві бриґади У. Г. А. Врешті й другі ґрупи Н. А., що досі відпочивали й порядкувались, перейшли до дій.

Дальші змагання Наддпіпрянської Армії 13.—17. липня, що мали забезпечити простір для Гал. Армії, закінчились таким успіхом: всі три північні групи Запорозька, Волинська та Січових Стрільців звільнили залізничий шлях Гусятин—Городок—Ярмолинці, група Ю. Тютюнника (2. дивізія і Повстанчий Кіш) відігнали большевиків до Жмеренки і врешті полк. Удовиченко 3. дивізією успішно спинює 45. сов. дивізію в околицях Вапнярки і Рахнів.

Врешті вся Галицька Армія 17. липня перейшла за Збруч і розмістилась у таких околицях: 1. корпус — Лянцкорунь, II.— Оринин і III.— Фридрівці і Залучча.

Ввесь простір, що його займали тоді обєднані українські армії, числив приблизно 90 км. вглиб і ок. 350 км. вширину. Межі його йшли по лінії Дністра на півдні, Збруча від сходу, Гусятин — Ярмолинці — Бар від півночі і на захід залізничої лінії Жмеринка — Вапнярка, аж до Дністра. В руках обох армій були залізничі шляхи Гусятин — Ярмолинці і Бар — Могилів. Через Могилів уряд У. Н. Р. мав звязок з Румунією, звідки армія почала одержувати військове майно (гл. чертина стор. 538 і 557).

Воєнні дії в другій половині липня. Вперті намагання большевицької команди розбити Наддніпрянську Армію і захопити останнє заборолo української держави, не вдались. І коли Галицька Армія

В летунському полку У. Г. А. Шатава. 25. липня 1919. р.

зявилась над Смотричем, тоді Наддніпрянська Армія, піддержана деякими бриґадами Г. А., перейшла на цілому фронті в наступ, щоб захистити простір для відпочинку Г. А. і поширити його для дальших дій.

І большевики не залишились в обороні. Стривожені переходом Галицької Армії, кинули на український фронт які тільки мали запаси; з півдня (з Одеси) підтягнули моряцькі та інтернаціональні полки, знову з півночі перекинули до 1. сов. дивізії 2 нові полки та почали й собі наступ на обох крилах фронту, на вапнярському і проскурівському напрямку (гл. мапка стор. 538). На півдні вони змагали першзавсе очистити й забезпечити залізниче получення Жмеринка — Вапнярка та забрати Могилів. Навпаки, полк. Удовиченко намагався, забезпечивши район Могилева, заволодіти Вапняркою і перервати насталю злуку жмеринської большевицької групи з вапнярською. Зпочатку в боях за посідання стації Вапнярка, 18. і 19. липня, воєнне щастя сприяло Удовиченковим стягам. Зате після боїв 22. до 24. липня, до яких большевики кинули ще нові сили з півдня, вдалось їм відкинути дивізію Удовиченка дещо на захід.

Полк. Удовиченко відтягнув свою дивізію в околиці Томашполя, скоро переґрупував сили і 26. повів новий удар. Після 24-годинної дуже завзятої і кривавої битви, дивізія заняла Вапнярку і місцевости на північ і південь від неї та відкинула ворога — одну частину на схід в напрямі Тульчина, другу — на південь. Ще два дні тривали змагання за посідання Вапнярки й Крижополя. Большевики намагались усіми засобами відзискати втрачені місцевости, але знесилені безугавними боями і великими втратами 31. липня залишили поле бою і подались на південь, в околиці Рудниці та Ямполя.

На лівому крилі українського фронту мали успіх спершу большевики. 1. сов. дивізія вдарила на Ярмолинці і Таращанською бриґадою по крайному лівому крилі Н. А., здовж Смотрича. 18.

липня большевики вирвали з рук Запорожців Ярмолинці і відкинули Волинську ґрупу на південь. Також ґрупа С. С. загрожена на обох крилах, мусіла залишити свої становища. 21. Таращанська бриґада (ок. 3.000 боєвиків) просувається до м. Смотрича і погрожує Камянцеві. Але тут дорогу заступили їй дві галицькі бриґади. Врешті 22. липня ґрупа С. С. рішучим і вдалим ударом з півночі і сходу розбиває Таращанців і повертає ініціятиву в українські руки. Січові Стрільці і Запорожці переслідують розгромленого ворога і вже 24. осягають втрачені становища, на північ від залізничого шляху Гусятин — Ярмолинці.

Того ж дня I. і III. корпуси У. Г. А. перейшли в околиці Миньковець (I. корпус) і Нової Ушиці (III.), для відпочинку. II. корпус, що його призначено було в допомогу північним ґрупам Н. А., осягнув своїми чоловими бригадами (III. і VII.) Солобківці та Зіньків.

27. липня Запорожці та Січові Стрільці розпочали дальший похід на Проскурів і, зломивши спротив большевиків, осягнули лінію Фельштин — Скаржинці; бриґада II. корпусу (III., IV., VII., XVIII. і XXI.) зайшли в околиці на південний схід від Деражні. 29. липня Запорозька ґрупа і IV. бриґада Г. А. після короткого бою захопили Проскурів, рівночасно Січові Стрільці добули Чорний Острів і VII. бриґада Г. А. — Деражню. В найближчих днях всі стяги північного фронту переслідують ворога і 31. липня виходять на лінію: р. Бужок (Січові Стрільці, III. і IV. бриґада) — Меджибіж — Голосків (XXI. бр.) — Деражня (VII. бр.); Запорозька ґрупа і XVIII. бр. залишаються в запасі в Проскурові.

Лише на жмеринському фронті не повелось ґрупі Ю. Тютюнника. Хоч всі частини тієї ґрупи виявили в боях, що тривали від 23. до 30. липня, велике завзяття та ініціятиву, Жмеринка залишилась покищо в руках большевиків. Зате дії ґрупи Тютюнника допомогли операціям 3. дивізії, на півдні; себто 44. сов. дивізія, сама загрожена в Жмеринці, не могла поспішити на допомогу 45. дивізії, що боронила Вапнярки.

Внутрішньо-політичне становище. Ще на початку польської офензиви в Галичині в Начальній Команді та уряді З. О. У. Н. Р. розважували питання відвороту У. Г. А. на випадок програної війни з поляками. Були три різні концепції, з яких реальними признано лише дві: перехід армії за Збруч або в околиці на південь від Дністра. Другий плян ударемнили поляки ударом по III. корпусі і скорим захопленням нафтової околиці. Без неї стратеґічні можливости цього задуму стали нереальні. Цей другий плян повстав не лише зі стратеґічних розрахунків, але й з політичних. Бо ні галицький політичний провід, ні Начальна Команда не вірили в стійкість української держави над Дніпром, ні в успіх боротьби Наддніпрянської Армії проти большевиків. Це недовіря до сил Наддніпрянської України не було виявом якихось опортуністичних переконань, що заперечували б ідею соборности, або не доцінювали б ваги Наддніпрянщини та змагань її армії. Ні. Вони спирались на вірній оцінці умов і сил. Півторарічні змагання Наддніпрянщини виявили, що вона ще менше приготована до самостійного державного життя, ніж Галичина. Внутрішньо-політичне й боєве становище в Наддніпрянщині та зовнішньо-політичні умови (неприхиль-

Полковник ген. булави Марко Безручко.
Начальник булави групи Січових Стрільців, пізніше командант 6. Стрілецької дивізії.

ність Антанти, вороже становище поляків, вороже-невтральне Румунії) вказували на те, що Наддніпрянщина навіть при помочі Галицької Армії без Галичини не зможе оборонити своєї самостійности. Тимто галицький політичний провід і Начальна Команда рішила боронити краю як надійного заборола української державности. Цей погляд галицького уряду і настрої галицької суспільности супроти Наддніпрянщини поділяли теж і деякі провідники її визвольного руху. Також і Директорія У. Н. Р. розуміла вагу Галичини у визвольній війні і тому підпомагала Г. А. у боротьбі проти поляків. Але з другого боку деякі члени уряду У. Н. Р. явно й славно поборювали уряд З. О. У. Н. Р. за його нібито партикулярну політику, політичний опортунізм і зраду ідеї соборности. Поки Галицька Армія держала Галичину, доти ці виступи не мали впливу і не шкодили справі. Але з хвилиною переходу галицького уряду й армії в Наддніпрянщину ця невідповідальна нагінка могла заподіяти велику шкоду українській справі.

Тому й не диво, що навіть в останній хвилині, коли Галицькій Армії не залишився ніякий инший вихід, як перейти за Збруч і злучитися з Наддніпрянською Армією, диктатор у переговорах з членами уряду У. Н. Р. і з. Петлюрою видвигнув був низку застережень і домагань, що мали усунути непорозуміння та уможливити співпрацю обох урядів і армій.

Але, коли Галицька Армія опинилась у Наддніпрянщині і коли почалася праця, давні непорозуміння віджили знову і набрали таких гострих форм, що оба уряди мусіли держати коло себе постійну військову охорону. Між обома таборами виявилася велика розбіжність в політичних переконаннях, в поглядах на способи правління й праці.

Державна влада У. Н. Р. находилась тоді в руках тріюмвірату: С. Петлюра, голова, проф. О. Швець і А. Макаренко; вони творили Директорію У. Н. Р. Належав до неї офіційно також диктатор д-р Петрушевич, але він через згадані розбіжности й непорозуміння в праці участи не брав.

Співпраці обох кермівничих державних орґанів перешкоджував головно тодішній уряд У. Н. Р., соціялістичний кабінет Мартоса; крім прем'єра Мартоса, що був рівночасно міністром фінансів, входили в його склад Мазепа, А. Левицький, С. Тимошенко, Одрина та П. Красний. Ось як характеризує його ґен. Капустянський: «Він (кабінет) складався виключно з соціялістів-демокра-

тів і революціонерів. Вони трималися за свої портфелі й владу и не бажали співпраці з рештою українських партій і відомих національних діячів. Відсутність спільного національного фронту прикро відбилася на працездатности уряду і на нашій справі. Бракувало інтеліґентних сил і була розбіжність думки.

До армії цей уряд ставився невиразно. Вона в короткозорій уяві наших політичних діячів була чинником другого порядку. Назагал, цей уряд був нездібний дотепно орґанізувати владу на звільнених просторах, а головне не доложив зусиль, щоби завчасно заосмотрити армію, бодай одягом, харчами й ліками та дати їй ґрунт і засоби для важкої і впертої боротьби.

Головна хиба соціялістичного уряду, також, ніде правди діти, й попередніх, це повна відсутність певного фінансового пляну (буджету), а також контролі і відповідальности; кошти йшли як на державні цілі, так і на потреби приватних осіб і партійну агітацію».

Біля цього кабінету найшла прибіжище колишня опозиція уряду З. О. У. Н. Р. з Безпалком і Вітиком на чолі, що постійно каламутила воду і демаґоґічними виступами розятрювала ворожнечу між обома урядами.

Неґативний вплив на обі армії мала теж інституція державної інспектури. Це були мужі довіря обох правлячих соціялістичних партій, що на зразок большевицьких комісарів мали слідити за льояльністю стягів армії та дбати за їх політичне «освідомлення», очевидно, в соціялістичному дусі. Праця тих інспекторів вводила до армії політику, розєднувала людей і тим ослаблювала боєздатність відділів.

Історична правда вимагає ствердити, що й Головний Отаман не виявив досить рішучости та ініціятиви, щоб залагодити спірні справи й привести до обєднання політичної влади.

Правда, умовини в краю були тоді дуже важкі, але й бракувало доброї волі в кермівничих колах У. Н. Р. перевести такі поправки й переміни, щоби праця пішла так, як цього вимагала відповідальна хвиля.

Лише створення спільного уряду, зложеного з людей непартійних, але головно з людей доброї волі, таксамо, як і створення спільного проводу армії, було одиноким виходом із заплутаного становища.

Закордонно-політичне й стратеґічне становище. Взаємини У. Н. Р. з Польщею уложилися не зараз, після втрати Галичини, корисно для нашої держави. Полякам несподобалось, що Галицька Армія в цілости перейшла Збруч, і ще за Збручем аж до р. Смотрича непокоїли галицькі, а то й наддніпрянські прикордонні відділи. Щойно тоді, коли всі галицькі війська перейшли з прикордонної смуги дальше на схід і, коли вислано цілу низку делеґацій до польських команд і до представників Антанти, поляки забрали свої частини назад.

Зараз після переходу Галицької Армії в Наддніпрянщину, вислав диктатор Петрушевич, а згодом і Директорія У. Н. Р. делеґації до поляків, щоб добитись перемиря. У Львові обі делеґації получились в одну під головуванням полк. Ліпка. Її завдання було

Генерал-четар Мирон Тарнавський.
Командант II корпусу і начальний командант У. Г. А. підчас походу на Київ.

Генерал-четар Альфред Кравс.
Командант III. корпусу і команідант Осередної ґрупи підчас офензиви на Київ.

не лише наладнати співпрацю з полками в протибольшевицькій війні, але й виєднати в представників Антанти допомогу і забезпеку перевозу військового матеріялу з закордону через Польщу. Переговори тривали з 10-денною перервою півтора місяця, до 1 вересня і щойно цього дня підписано договір. Він полагодив більшість спірних справ і визначив демаркаційну лінію між обома арміями, польською та українською. Вона йшла по Збручі, через Волочиська, Базалію, Корець, Овевськ, Мозир, Шепетівку і Славуту. Польська армія вже 15. серпня розпочала похід проти большевиків на півночі.

Але визнання і допомоги з боку держав Антанти уряд Директорії таки не добився. Антанта, хоч і змагала повалити большевиків, піддержувала в тій боротьбі лише росіян і поляків, надіючись, що їх сили вистарчать на те. Але перечислились. Бо поляки спинили незабаром свій похід; їм насправді не було ніякого інтересу поборювати большевиків. Знову російські білі армії виявились за слабі внутрі, щоб подоліти червоного суперника.

Проти большевиків виступили 4 білі армії. Перша, під проводом адмірала чорноморської фльоти Колчака зорганізувалась на Сибірі. Це т. зв. Сибірська армія, що числила ок. 100 тисяч людей. Друга — Добровольча армія під проводом відомого ворога українських державних змагань ґен. Денікіна повстала на півдні Росії на Доні й Кавказі та числила яких 200 тисяч війська. Третя, під проводом ґен. Юденіча, орґанізувалась в Естонії і діяла на півночі проти Петрограду. В ній було яких 30—40 тисяч війська. Врешті з північного побережжа, з околиць Архангельська і Мурманя роз-

почала похід теж невелика, але добре зорганізована і виряджена англійцями армія ген. Гурка. Знад берегів Каспійського моря наступала на Поволжжя група ген. Дутова, що її завданням було звязати обі головні ударні сили, східню армію Колчака з південною — Денікіна. Всі ті армії мали постійний звязок із закордоном, звідки одержували всебічну поміч. Допомогали їм головно англійці та французи і то не лише воєнним матеріялом, але навіть тактично; нпр. англійці піддержували фльотою армію Юденіча і з портів Чорного моря армію Денікіна. Російські армії мали все, були добре виряджені, зоружені і діставали значну грошеву поміч.

Верховна команда московських (білих) армій діяла по такому пляні: насамперед старались опанувати всі найбагатші провінції б. Росії — Сибір, Дон, Україну, вдарити зі всіх сторін доосередньо на Москву, знищити большевиків і довести до всеросійських Установчих Зборів.

Цей плян верховної команди білих москалів міг був легко здійснитись і большевики, стиснуті зі всіх сторін, булиб не встоялись проти такої переваги, але так не сталось. Першусього тому, що білі армії не мали насправді одного проводу. Великі простори, що відділяли верховного вождя (адм. Колчака) від проводів других армій, не дозволяли бути з ними в постійному звязку. Всім арміям довелось діяти окремо, самостійно. Внутрі армій панувала розбіжність політичних поглядів і партійна та особиста гризня, що ослаблювала їх боєздатність. Врешті провід білих не вирішив національних питань супроти тих народів, що створили свої держави на території б. Росії. Полагодження тих питань відкладалось до Установчих Зборів. Тимто нові держави (Естонія, Польща, Фінляндія) не могли співділати з білими арміями і заховали невтральність. Зокрема ґен. Денікін поставився до бажань українців відразу ворожо і тим не лише визбувався допомоги їх 100-тисячної армії, але і частину своїх сил мусів зужити проти неї. Користуючись допомогою «цілого світу», москалі злегковажили вартість допомоги инших націй; думали, що самі дадуть собі раду і відбудують давню неподільну імперію і — програли. За собою потягнули в провалля теж і українську державу.

Большевики прегарно використали ті стратегічні і внутрішні хиби противника. Вони самі були внутрі сильні. Диктаторська влада, сперта на великій карній комуністичній партії і на безоглядному терорі, держала російську безвольну масу в послуху. Мільйонова армія з Троцьким на чолі, хоч слабо зорґанізована і з великими матеріяльними й технічними недостачами, зате опанована всеціло партійними людьми, могла з успіхом протиставитись куди слабшим і розєднаним білим арміям. Большевицька пропаґанда використовувала внутрішню слабість білих армій, соціяльні і національні антаґонізми, і повела на задах противника успішну аґітацію. Одних (селян і робітників) приєднувала до себе соціяльною програмою, других — чужі нації — національними кличами освободження і федерації «вплоть до отделенія», врешті третіх — москалів — кличем зєдинення всіх руских земель. Коли пропаґанда большевиків ослаблювала запілля ворога, тоді провід большевицької армії використав вміло своє догідне, осереднє стратеґічне становище і нищив по черзі одну білу армію за другою. Насамперед кинулись большевики головними силами на армію Колчака, що дійшла була на

Пробоєвий курінь I. бриґади У. С. С., командант пор. І. Яремич.
Мукша к. Камянця, 18. серпня 1919. р. Зі збірок В-ва «Червона Калина».

весну до Волги. Побивши її звернулась проти Денікіна, у хвилі найбільшого його успіху. Вкінці зліквідувала обі північні армії.

Ось до яких висновків дійшов ґен. Капустянський, розглядаючи стратеґічне становище українських армій перед походом на Київ: «В червоних і в білої коаліції були великі сили і можливости. Червоні мали більше війська, але його треба було зуживати і на зовнішніх і на внутрішніх фронтах.

Проти червоних — вороги довкола, брак муніції і військової техніки, слабий залізничий рух, погроза зі середини, господарча руїна, але у них залізна воля, яка не спинилася перед нічим, навіть знищити весь нарід, аби лише осягти свою мету.

Ворог необєднаний. Антанта, що мусить взяти твердий провід у свої руки, не має сталого політичного пляну. Франція веде власну політику, Анґлія силкується найбільше використати для своєї економіки заверюху на сході і вона одною рукою дає, ніби помагає, другою сама ж псує справу.

До того ж ні Антанта, ні російські кола не вжили всіх заходів, щоб притягти до боротьби і всі новоутворені держави, використавши їх національне піднесення і свіжу творчу енерґію, і таким чином збільшити свої сили і замкнути опасуюче коло.

Найбільша небезпека була для лівого крила Добрармії (головної ударної сили білих), а тому активна участь у наступі української армії набирала великого значіння.

Всього білих було до 400 тисяч борців на 10.000 верстовому просторі, а тому багато залежало для перемоги тої, чи иншої сторони, на який бік терезів кине свого гострого меча майже 100-тисячна українська армія».

Але, як відомо,їй довелось діяти самій, без допомоги ззовні і боротись знову проти двох ворогів, білої і червоної Москви. Це й мало, очевидно, рішальний вплив на її дії і було одною з причин розєднання обох армій та врешті упадку української держави.

17. Офензива на Київ — Одесу

Галицька Армія. Вона перейшла в Наддніпрянщину збільшена на кілька (4) бригад, що їх сформовано в часі Чортківської офензиви. Задуманих ґен. Грековим 2 повних нових корпусів не вдалось поставити і новосформовані бригади ввійшли в склад існуючих корпусів. Зрештою орґанізація У. Г. А. залишилась з невеликими змінами (орґанізація кінних полків, скріплення армії панцирними поїздами, здобутими на большевиках) аж до злуки з большевиками (в лютому 1920. р.) така сама, що й була в останньому періоді українсько-польської війни (гл. стор. 521 і наступні).

Вся У. Г. А. поділялась в Наддніпрянщині на фронт і етап. Вона числила після переходу за Збруч приблизно 20 тисяч піхотинців, понад 500 скорострілів, 800 шабель і 160 гармат, кілька панцирних поїздів, дивізіон панцирних авт і 1 летунський полк. Загальний її стан, разом зі всіма помічними і етапними формаціями, числив кругло 50 тисяч людей.

Галицька Армія уявляла зі себе монолітну цілість, кріпко обєднану спільною долею і недавніми змаганнями в обороні батьківщини. Увесь час змагань в Наддніпрянщині аж до кінця існування Галицька Армія заховала карність і боєздатність. До Наддніпрянської Армії ставились і старшини і стрільці У. Г. А. на загал, дружньо і сердечно. Головно Січових Стрільців і Запорожців, з якими довелось іти корпусам У. Г. А. на Київ, дарували галичане щирою симпатією і признанням за їх хоробрість. Зате не подобались галичанам, що привикли до послуху, дисципліни і порядку ті частини Н. А., що в них не було доброї орґанізації, військової дисципліни і в яких панувала самоволя отаманів, вражало їх непомірно велике число різних високих штабів без війська, вищих старшин, що ні військовою освітою, ні особистими прикметами не заслуговували на таке становище. Всетаки, хоч різниці в орґанізації і вдачі людського матеріялу обох армій були чималі, взаємини на фронті були ввесь час походу як найкращі.

Галицьку Армію ґен. Капустянський характеризує так: «Г. А. уявляла зі себе боєздатну реґулярну армію, з не зовсім відповідним командним складом (має на думці вищих старшин — Б. Г.); в ній панував лад, карність і надзвичайно добре був орґанізований тил (помічні формації, установи і етап — Б. Г.); військовим заосмотренням Г. А. була бідна; з національного боку це була одноманітна маса з піднесеним національним почуттям».

Після переходу У. Г. А. в Наддніпрянщину становище начального команданта армії ґен. Грекова, займив новоіменований ґен. М. Тарнавський, начальником булави став полк. А. Шаманек. Провід II. корпусу віддано полк. А. Вольфові і от. Ф. Льонерові.

Верховна команда і вся збройна сила У. Н. Р. Вже початкові воєнні дії обох армій, як також і дальші пляни видвигнули потребу створення спільного проводу обох армій. До серпня діями обох армій керував Штаб Дієвої Армії (Наддніпрянської) в імені головного отамана, а власне його начальник булави, молодий, боєвий, але без вищої військової освіти ґен. В. Тютюнник.

Верховна команда зєднаної української армії — Штаб Головного Отамана.
Від права: пполк. А. К. Долєжаль, ґен. М. Юнаків і ґен В. Курманович.

Обі армії різнились одна від одної і щодо орґанізації і щодо методів боротьби. Щоб ними кермувати, треба було обі армії знати; це міг осягнути лише вищий, надрядний орґан, зложений з представників обох армій.

Плян орґанізації такого проводу вийшов був ще перед офензивою на Київ, на початку серпня, від Начальної Команди Г. А. На нього погоджувалася також команда Наддніпрянської Армії, розуміючи доцільність такого проводу для добра обох армій і для загальної справи. Спільний провід був потрібний не лише для самого кермування боєвими діями, але також і на те, щоб перевести уніфікацію обох армій, щоб зрівняти їх орґанізаційно і довести до того, щоб різні прикмети обох армій, що себе взаїмно доповнювали, звести в одно.

Після доволі довгих переговорів і затягувань 11. серпня зорґанізовано цей провід. Він одержав назву Штаб Головного Отамана. До нього увійшли на половину галичани і наддніпрянці.

На чолі штабу станув з доручення головного отамана ґенерал М. Юнаків; його помічником (ґенерал кватирмайстром) іменовано ґен. В. Курмановича. Оперативним відділом кормував пполк. А. Долєжаль з помічником наддніпрянцем сот. Кузьминським. Справами розвідки завідував пполк. Гриців.

Нажаль, компетенція Штабу обмежувалась лише на справи оперативні. Того ширшого завдання, про яке ми щойно згадували, йому не доручили. Таке обмеження в правах не дало спільному проводові повести ширшої праці для обєднання армій і для зосередження в її руках заряду всіми справами, що торкаються збройної сили.

Після вступних дій до великої офензиви на Київ—Одесу, що до 10. серпня завершились добуттям Старокостянтинова, Жмеринки і опануванням Вапнярки, вся збройна сила української держави складалась з 3 галицьких корпусів та 4 ґруп і 2 самостійних ди-

візій Наддніпрянській Армії. Сама Наддніпрянська Армія числила тоді вже кругло 30 тисяч людей, в тому 15 тисяч боєвиків, 177 гармат, 533 скорострілів, 9 панцирних поїздів, 6 панцирних самоходів, 26 літаків і 4 радіостації. Вся боєва сила обєднаних армій мала, за даними ґен. Капустянського, 33 тисячі боєвиків (крісів і шабель), 335 гармат, 1100 скорострілів, 2 летунські полки, панцирні поїзди та авта. Загальна кількість людей, разом з повстанчими загонами (Зеленого, Сокола, Павловського, Шепеля та ин.), що підпорядкувались приказам армії, доходила до 100 тисяч людей. Такі були українські сили в поході на Київ і Одесу в літі 1919. р.

Боєве становище і плян походу. Загальне, головно стратеґічне, становище зложилось для української армії дуже корисно. Большевики перекинули свої головні сили на схід, проти армії Колчака й держали їх на Лівобережжі проти Денікіна. На Правобережжі, на південно-західному фронті, мала червона команда дві доволі слабі армії — 12. на київському і шепетівському напрямку і 14. на одеському фронті. Властиво проти української армії воювали 3 дивізії: 1. сов. дивізія з ок. 5.500 боєвиками від півночі, 44. дивізія, що мала приблизно стільки само боєвиків, в околицях Жмеринки і Винниці. Обидві належали до 12. армії. 45. дивізія 14. армії боронила околиць Вапнярки, опісля Рудниці та Бірзулі; вона числила яких 6-7000 боєвиків. Її підсилювали теж частини 47. дивізії, що стояла в Одесі. Врешті в околицях Херсону та Миколаєва діяла 58. дивізія; вона боролась спершу лише проти Денікіна та Махна, згодом, при кінці серпня, вона вступила в бій з українською армією.

Як видно з цього зіставлення, сили большевиків на протиукраїнському фронті були розмірно невеликі, всього яких 17-18 тисяч боєвиків. Червоні дивізії держались головно залізничих шляхів, тимто їх легко можна було поборювати з крил. Українські стяги чисельно

Полк. О. Микитка, командант І. корпусу, переглядає V. бриґаду.
Миньківці, липень 1919 р.

Диктатор др. Є. Петрушевич підчас перегляду І. бригади У.С.С. в Камянці Под.
Серпень 1919. р.

сильніші за відділи червоних, застосовували цю догідну тактику дуже часто й з успіхом.

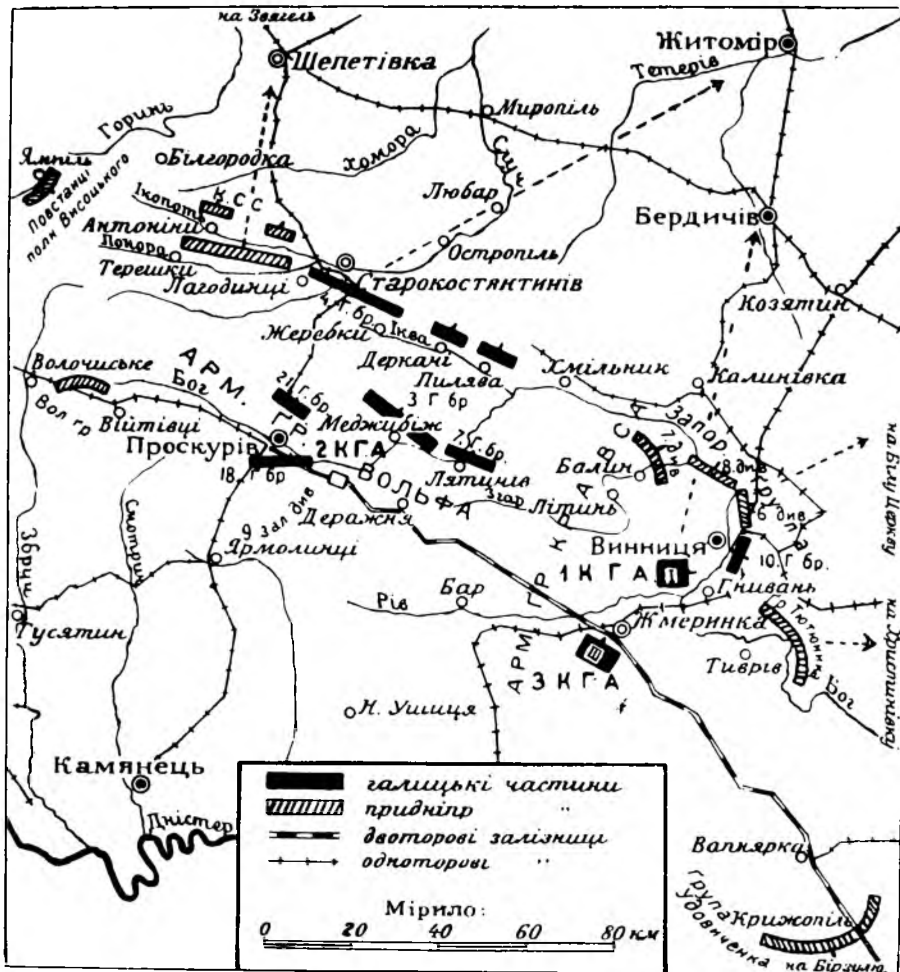
Згодом, після появи на Правобережжі корпусів Добровольчої армії Денікіна, це корисне боєве становище змінилось на гірше. Уряд У. Н. Р. довго жив надією, що з Денікіном вдасться наладнати співпрацю, але, як виявилось згодом, ці надії не сповнились.

Пляни Директорії та Команди Н. А. зводились до того, щоб заняти обєднаними силами Правобережжя. При цьому керманичі політики і стратеґії числили на те, що Добровольча армія піде Лівобережжям на Москву, а польська армія допоможе на північному крилі ударом на Гомель—Могилів. В такому дусі ведено переговори з поляками і через антантських представників роблено заходи в Денікіна. Самі вони рішили розпочати 2. серпня похід на Київ.

Для здійснення цього пляну створено 3 чи радше 4 ударні ґрупи. На Київ, обабіч залізничого шляху Жмеринка—Київ, мала наступати найсильніша, Осередня армійська ґрупа, що складалась з І. і III. гал. корпусів і з ґрупи Запорожців. Командантом її назначено після орґанізації Штабу Головного Отамана команданта III. корпусу ґен. А. Кравса. На лівому крилі Осередньої ґрупи мала йти в напрямі Шепетівки та Коростеня Північна ґрупа, зложена з II. гал. корпусу і ґрупи Січових Стрільців, під проводом команданта II. корпусу полк. А. Вольфа. Врешті на південному сході, в напрямку на Одесу й Христинівку—Шполу поставлено т. зв. Східню армійську ґрупу. Вона складалась спершу лише з 2 ґруп, ґрупи Ю. Тютюнника і 3. дивізії полк. Удовиченка. Поступово її скріплено Волинською ґрупою, що до серпня стояла в околиці Війтівців, недалеко Волочиськ і ще 2 гал. бриґадами — І. У. С. С. і XI. XI. бр. приділено до

ґрупи полк. Удовиченка, бриґада У. С. С. наспіла на фронт пізніше, з початком вересня, і її направлено в околиці Уманя та Христинівки. Східньою ґрупою проводив ґен. В. Тютюнник і булава колишньої команди Н. А. Спершу, до кінця серпня, ґрупа Ю. Тютюнника і 3. дивізія, підсилені XI. бриґадою і Волинською ґрупою, діють окремо одна від одної, перша в напрямку на Христинівку—Шполу, друга — на Одесу.

В дальших боях, коли з півдня, з Одеси, пробивались большевицькі 45. і 47. дивізії на північ, вони діють, спільно в одному, полудневому напрямку: ґрупа Удовиченка з Волинською ґрупою — проти 45 і 47. черв. дивізій, ґрупа Ю. Тютюнника — проти 58. сов. дивізії.

Розміщення боєвих сил української армії до походу на Київ—Одесу, після добуття Жмеринки та Винниці, 11 серпня 1919. р.

(На основі цит. праці ген. М. Капустянського.)

Воєнна нарада на шляху до Жмеринки, 4. серпня 1919. р.
Від права: пполк. А. Бізанц, ґен. М. Тарнавський, полк. О. Микитка, чет. Д. Паліїв., от. Г. Куніш, полк. А. Шаманек,— сот. Г. Кох.

Початок походу на Київ. Похід української обєднаної армії на Київ розпочався боями за Жмеринку, Винницю і Старокостянтинів.

Бої за посідання Жмеринки розпочала ґрупа Тютюнника вже 2. серпня. Але хоч і дивізії ґрупи осягнули деякі місцеві успіхи, добути Жмеринки їм таки не вдалось. На це не вистарчало в них сил. Большевики завзято й з посвятою боронили цього важного залізничого вузла.

Тому, щоб заволодіти Жмеринкою і відкрити шлях на Київ, команда Н. А., що тоді ще виконувала з доручення Головного Отамана обовязки верховної команди над обома арміями, веліла обом гал. корпусам, І. і III, приступити до дій. У днях 5.—7. серпня бригади І. корпусу перейшли в околиці на північ від Жмеринки, а III. корпус зосередився в околицях Бару. Рівночасно Запорозьку ґрупу перекинено з Проскурова в околиці Літина (гл. схема стор. 552), щоб опісля спрямувати її на Винницю. Таке розміщення сил мало за мету виконати удар водночас на Жмеринку й Винницю і знищити жмеринську большевицьку ґрупу.

Рішальний наступ на Жмеринку розпочався 8. серпня. Від заходу й півдня повели його дивізії Тютюнника, а від півночі курені V. бриґади. Бій тривав цілий день, до пізнього вечора. Червоні ставили завзятий опір і виявили багато енергії та ініціятиви в пересуванні боєвих сил. А проте до вечора українські стяги перебились до передмість і захопили полонених. Того самого дня VI. бриґада заняла Браїлів і знищила залізничий шлях на Винницю. III. корпус прямує до Жмеринки і підсуває до неї вночі 8-9 серпня VIII бриґаду з півдня.

Большевики, загрожені окруженням, почали ніччю вивозити зі Жмеринки майно. Їм удалося відкинути VI. бриґаду в Браїлові від залізничого шляху, направити його й пересунути поїзди з майном і панцирні поїзди до Винниці.

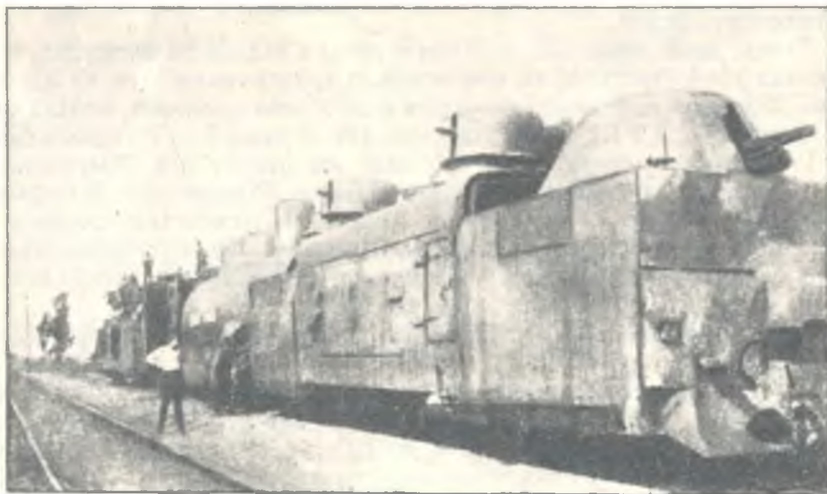
Наступного дня вранці українські війська вдерлись до Жмеринки. Розбита большевицька залога кинулась у паніці в розтіч, залишаючи на стації велику кількість залізничного й військового майна.

Після захоплення Жмеринки бригади І. корпусу звернулись на Винницю, а дивізії Тютюнника на південний схід і 10. серпня вийшли на лінію р. Бог.

Тимчасом Запорозька ґрупа 9. серпня зайшла чоловими частинами в північні околиці Винниці і звідтіля досвіта чергового дня вдарила на Винницю. Вправді большевицька залога міста з допомогою тих відділів, що вспіли вирватись зі Жмеринки, вдаремнила перший удар Запорожців; але пополудні Запорожці з допомогою X. гал. бригади, що наступала від півдня, здобули його. У Винниці дісталася в українські руки частина того майна, що большевики вивезли були зі Жмеринки.

Здобуття Жмеринки та Винниці було першою великою перемогою обєднаної української армії на шляху до Києва. Вправді цією перемогою не досягнено визначеної в пляні мети, не знищено 44. дивізії і не захоплено всього майна,— це головно з причини надто повільного руху Запорожців і через спізнене захоплення Винниці, то всетаки шлях на Київ пробито. Бо розбиті у Жмеринці і Винниці большевицькі стяги не могли спинити дальшого походу українських полків.

Тоді, коли київська армійська ґрупа змагалась за Жмеринку та Винницю, Північна ґрупа — II. корпус Г. А. і ґрупа Січових Стрільців — прямувала на Шепетівку. 4. серпня бриґади II. корпусу

Панцирний потяг «Вільна Україна», здобутий на большевиках підчас походу групи полк. Вольфа на Шепетівку. Серпень, 1919. р. З альбому У.С.С.

Дефіляда артилєрії У. Г. А. після здобуття Винниці. 12. серпня 1919. р.

заняли Старокостянтинів. Підчас боїв за доступ до нього українські війська здобули два сильні й добре виряджені панцирні потяги. В найближчих днях галицькі бриґади і ґрупа С. С. посувались повільно на північ обабіч залізничого шляху Старокостянтинів—Шепетівка. 10. серпня ліве крило С. С. досягло р. Хомору і в околиці Ямполя звязалось з повстанцями полк. Височького. Але того самого дня большевики кинули зі Шепетівки на допомогу 1. сов. дивізії свіжу ґрупу (ок. 1500 боєвиків) і вдарили на IV. гал. бригаду, що висунулась була далеко на північ. Від нежданого удару бриґада завернула назад і, переслідувана большевиками, залишила Старокостянтинів. Мусіли теж відступити й Січові Стрільці, загрожені на правому крилі. Ця невдача не мала поважніших наслідків, а всетаки вона спинила на деякий час похід Осередньої групи на Київ.

На південному фронті, в напрямку на Одесу, панував до 9. серпня спокій. Намагання большевиків, 9. і 10. серпня, проломити український фронт, 3. дивізія відбила і сильно держала добуті в попередніх боях становища.

Дальші успіхи укр. офензиви і загальне боєве становище. Після невдачі під Старокостянтиновом полк. Вольф підтягнув до фронту всі бриґади II. корпусу, що ще до 10. серпня стояли далеко на півдні, за правим крилом ґрупи, і 13. розпочав похід на Шепетівку. 14. серпня галицькі бриґади відбили Старокостянтинів, кіннота С. С. заняла Білгородку, 16. ґрупа С. С. і XXI. бриґада здобули Шепетівку, другі бриґади II. корпусу — Миропіль.

Звідтіль II. корпус звертається на схід проти Житомира, а ґрупа С. С. переслідує ворога в напрямі на Звягель. 21. серпня обі

місцевости заняли без великого труду частини північної групи, Звягель — С. С-и,— Житомир — II. корпус (чертина стор. 552).

Рівночасно й Осередня ґрупа забезпечена II. корпусом від півночі, рушила 14. серпня з місця. Її найближчою метою було захопити залізничий вузол Козятин, Бердичів і звільнити залізничий шлях Шепетівка—Бердичів—Козятин—Умань (гл. чертина стор. 557), щоб ним звязатися з ґрупою Ю. Тютюнника; вона прямувала тоді через Брацлав на Христинівку—Умань. Після здобуття Калинівки бриґади І. корпусу звертаються на північ проти Бердичева, III. корпус прямує на Козятин, Запорозька ґрупа — на Погребище—Білу Церкву. 18. серпня III. корпус заняв Козятин, 19.— бриґади 1. корпусу здобули Бердичів, Запорожці-ж осягнули лінію Погребище—Ружин і в чергових днях переслідували розбитого ворога, що в паніці відступав на Київ. Діям III. корпусу допомагали дивізії Запорожців; вони, випереджуючи бриґади корпусу,— заєдно вдаряли з півдня в бік ворожих становищ і нищили позаду червоних залізничий шлях.

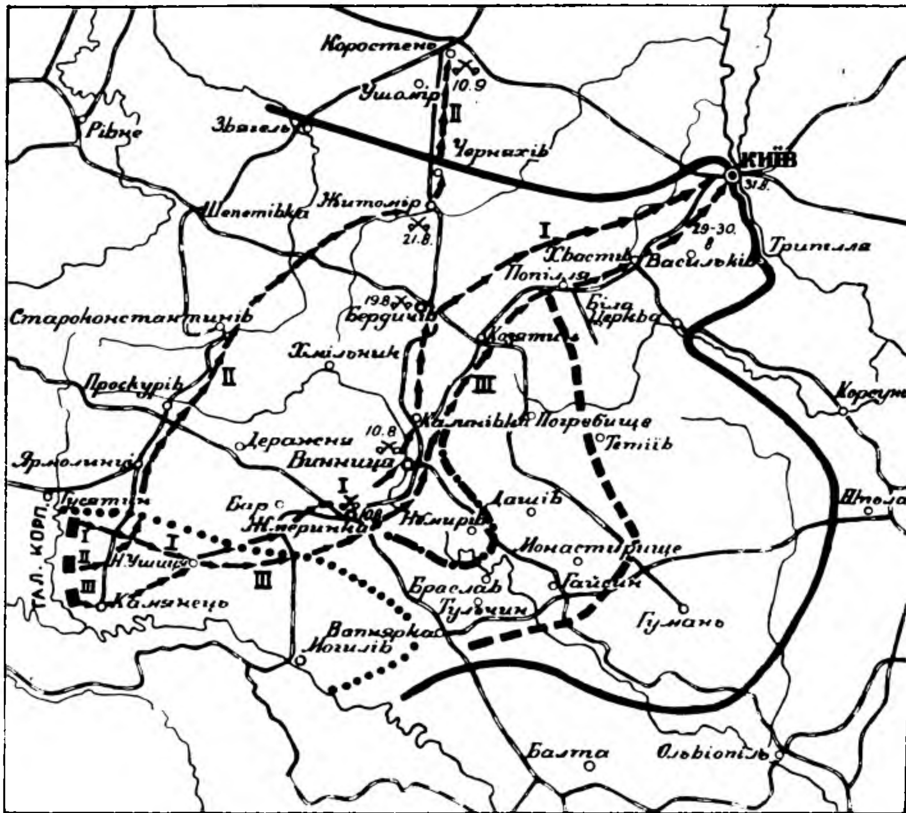
Таксамо Східня армійська ґрупа (Наддніпрянська Армія), що 10. серпня осягнула була лінію Крижопіль (3. дивізія) і Тиврів над Богом (гл. чертина стор. 552) — ґрупа Ю. Тютюнника, розпочала 14. серпня похід. 15.—22. серпня Київська ґрупа (Ю. Тютюнника) спішним походом через Брацлав—Гайсин досягнула Христинівку та Умань і висунула передові відділи в напрямі на Шполу (гл. чертина стор. 557).

В околиці Уманя та Христинівки зійшлось кілька повстанчих загонів, м. и. і от. Зелений зі своїм сильним відділом, що числив ок. 3.500 боєвиків. Загін Зеленого відійшов незабаром на Білу Церкву, щоб з півдня через Канів заатакувати Київ.

Гірше закінчились намагання полк. Удовиченка здобути Бірзулю і розбити 45. сов. дивізію. Вправді 16. серпня 3. дивізія після трьох денних завзятих боїв зломила спротив червоних і заняла ст. Руд-

Команда І. бриґади У. С. С.

Орієнтаційна мапка з часів протибольшевицького і протиденікінського походу зєднаних українських армій у липні-листопаді 1919. р.

Стрілки — означають напрямки походу корпусів Гал. Армії на Київ; ● ● ● ● — фронт армії У. Н. Р. в часі переходу У. Г. А. через Збруч; ▬ — фронт; який осягнули українські армії до 31. серпня 1919 р.; ▬ ▬ — протиденікінський фронт У. Г. А. при кінці вересня: ▬ ● ▬ — фронт У. Г. А. в перших днях листопада 1919. р., перехрещені шаблі — день і місце важніших боїв.

ницю, але вже в найближчих днях червоні, скріплені панцирними потягами і кіннотою, змусили дивізію Удовиченка відійти назад і віддати навіть Крижопіль. Щойно, коли 19. серпня на поміч Удовиченкові поспішила XI. гал. бриґада, Вапнярська ґрупа відзискала втрачені становища, але знесилена боями, наміченого завдання виконати не змогла.

У висліді боєвих дій українська армія осягнула майже всюди перемогу. Червоний фронт, хоч постійно підсилюваний допомогою, не видержав і відступав здеморалізований на схід, залишаючи в українських руках чимало полонених і військового майна. Українська армія здобула за тиждень низку важних господарських осередків (Житомир, Бердичів) і звільнила кілька головних залізничих шляхів, по яких могла перекидати свої боєві сили на всі відтинки фронту. Вправді становище українського фронту на півдні, на Одесу, залишилось ще незясоване, але на Київ дорога була зовсім прочищена.

Диктатор З. О. У. Н. Р. др. Є. Петрушевич на фронті, в Бердичеві. Перегляд X. бригади.

Рівночасно з поступом української офензиви на Правобережжі, червоних на Лівобережжі тиснули добровольці. Вони розбили большевицькі армії геть чисто і гнали розбитків нестримно на північ; одна кольона білих москалів прямувала через Харків на Курськ—Орел, друга (корпус ґен. Бредова) через Полтаву — на Київ. 16. серпня корпус ґен. Шкуро перейшов в околицях Катеринослава й Олександрівська Дніпро і 21. серпня осягнув терсько-кубанською кінною дивізією Квіткове, залізничий вузол двох шляхів на Христинівку—Вапнярку і на Фастів. Незабаром передові відділи цієї дивізії звернулись на Білу Церкву і зявилися під Христинівкою, де стрінулись з українськими військами групи Тютюнника. Вже 16. серпня большевики почали евакуувати Київ і вивозити майно одиноким вільним шляхом на Коростень—Мозир і Дніпром — на Гомель. В катастрофальному становищі найшлась 14. сов. армія, що діяла на півдні України, на Херсонщині. Її окружено зі всіх сторін і відтято всі залізничі шляхи для відвороту. В її запіллю появився Махно і шарпав 58. дивізію, що держалась побережжя Чорного Моря, в околицях Миколаєва й Херсону. Під загрозою розгрому вона почала в останніх днях серпня відворот на північ, в напрямі на Ольвіопіль (гл. чертина стор. 557). Дві другі дивізії цієї армії, 45. і 47., пробивали собі дорогу на Жмеринку.

Та всетаки большевицький провід не здає становища. Навпаки, він лагодиться до протиудару. Проти Денікіна надсилає запаси зі сходу, з колчаківського фронту і з Кавказу перекидає спішно кінний корпус Будьонного. Проти української армії большевики готовлять ударну ґрупу на півночі, в околицях Мозира і Гомеля. Вони числять також на те, що до ліквідації українського фронту допоможуть їм денікінці. І в цьому вони дійсно не перечислились. Спершу денікінці, мабуть ще не досить певні на Правобережжі, виявляють охоту до переговорів. Згодом, коли їх сили на півдні України зросли і коли вони, розбивши большевиків, опанували Херсонщину та відібрали Київ з рук Г. А., пішли війною і проти української армії.

10. гарматній полк підчас перегляду. Бердичів, 6. серпня 1919. р.

Перемога на півдні та здобуття Києва. З півдня большевики заєдно погрожували правому крилові українського фронту. Щоб і тут зломити спротив ворога і добитись до берегів Чорного Моря, верховна команда української армії (Штаб Головного Отамана), наказала всій Східній армійській ґрупі перейти в наступ. В допомогу ґрупі підтягнено з заходу і поставлено в околиці Тульчина, за лівим крилом вапнярського фронту, Волинську ґрупу (1. і 4. дивізії) і 2. дивізію переформовану. Завданням цієї допомічної ґрупи було вдарити на праве крило і в запілля 45. сов. дивізії. В наміченому наступі мала співдіяти теж і ґрупа Ю. Тютюнника, з околиць Христинівки—Уманя — на південь.

Але тимчасом і большевики не залишилися без діла. Підсилювані заєдно з півдня, вони вперто намагались проломити український фронт і продертись на Жмеринку.

Від 23. до 30. серпня тривали на вапнярському фронті безугавні бої. Хоробрі стяги Удовиченкової ґрупи видержували стійко удари вдвоє сильнішого ворога. Вправді в останньому дні (30. серпня) вдалося большевикам видерти з українських рук Крижопіль і відсунути фронт дещо на північ, але вже тоді розпочала допомічна ґрупа задуманий пляном обхід ворожого крила, в напрямі на Кодиму й Рудницю (на південь Крижополя). Таксамо 28. серпня Ю. Тютюнник звернув свої дві дивізії (5. і 12.) в напрямі на Ольвіопіль і вже 30. їх чолові відділи стрінулися з передовими частинами 58. сов. дивізії, що прямували з Ольвіополя на північ. В допомогу ґрупі Тютюнника вислано зі Жмеринки бриґаду У. С. С.

1. серпня, в той сам день, коли 45. сов. дивізія повела останню спробу зірвати український фронт під Вапняркою, Волинська ґрупа захопила Кодиму і 2. дивізія Рудницю. 45. сов. дивізію окружено і відрізано від 47. дивізії, що її головні сили зібрались тоді в околицях Бірзулі. 45. дивізія залишила поле бою і в паніці подалась на схід.

За нею кинулись навздогін дивізії Удовиченка і Волинської ґрупи і під Городищем (на схід від Рудниці) розбили її геть чисто. 3.000 червоних дісталися в українські руки. Захоплено також вели-

чезну добичу — гармати, скоростріли, 2. справні панцирні потяги, обози та багато иншого добра.

47. дивізія залишила Бірзулю без бою і відійшла на Бершадь, щоб перебитися на північ.

Шлях на Одесу звільнено. Але на ньому зявилася нова небезпека. За червоними сунули з Одеси білі москалі...

Що діялось тимчасом на лівому крилі українського фронту, в напрямі на Коростень? Там осягнув був 21. серпня II. корпус Житомир і ґрупа Січових Стрільців—Звягель. Большевицька 1. сов. дивізія спинилась у Коростені і туди з Києва і з півночі, з Мозира, наспівали підкріплення. Большевицька команда задумувала вдарити з Коростеня на південь, щоб перервавши український фронт, подати руку 14. армії, що перебивалась на північ. Лише скоре здобуття Коростеня могло було вдаремнити цей плян червоних і забезпечити крило українського фронту. Але, заки ґрупа полк. Вольфа розпочала дії проти Коростеня, большевики вспіли зібрати в ньому ок. 9.000 війська і багато артилєрії. Від 27.—30. серпня бриґади II. корпусу і частини ґрупи С. С. повільно, з боями, наблизились під Ушомир (чертина стор. 557). Після дводенних боїв, в яких большевики виявили велику впертість, 1. серпня пополудні вдалось вибити ворога з Ушомира, що на південь від Коростеня. Але дальший наступ галицьких бриґад, поведений чергового дня, заломився від протиудару червоних. Коростень таки залишився в руках большевиків; 3. серпня припинено дії з причини випадків у Києві, і північний фронт почато відтягати назад.

Тоді, коли ґрупа Удовиченка боронила завзято і жертвенно праве крило армії і коли похід ґрупи Вольфа захищав її ліве крило, тоді Осередня армійська ґрупа під проводом ґен. Кравса прямувала нестримно й переможно на Київ. III. корпус ішов попереду, здовж залізничого шляху, бриґади I. корпусу за його лівим крилом, Запорожці — на Білу Церкву. 24. серпня зломано під Фастовом останню спробу червоних спинити розгін галицьких бриґад і здобути Білу Церкву. 26. III. корпус заняв Васильків, I. прямував над р. Ірпень і до житомирського шляху, щоб ударити на Київ від заходу і південного заходу. 29. галицькі бриґади осягнули місцевости на віддалі кільканадцять км. від Києва.

Загальний наступ розпочався 30. серпня рано. Ось що про нього записано в деннику Начальної Команди Г. А.: «В год. 12.30. VI. бриґада дійшла до Петропавловської і переслідує ворога далі. V. бр. в бою з трьома ворожими броневиками заняла Крюківщину, лівим крилом посунулась на Жуляни, правим заняла Виту, Юріївку і Хутір Монастирський. Ворог ставить ще опір на Волинському Пості з пяти броневиками. Тут у завзятім бою, бриґади I. корпусу проломили лінію ворожих становищ і осягнули всі цілі наступу». Вполудне окружили українські війська Київ зі всіх сторін, від залізничого шляху на Коростень — з півночі до Дніпра — на полудні. Скрізь зломано спротив ворога, що в паніці і безладді втікав до Києва. Його могли наздігнати ще лише стрільна нашої артилєрії, що била прямим прицілом у гущу червоних. Поля біля Кадетської Рощі і під Святошином застелились трупами останніх оборонців міста. Біля 15 год. на передмістях золотоверхої столиці появились перші галицькі стежі.

Київ з літака. Посередині Софійський собор, біля нього (вгорі) площа з памятником Б. Хмельницького. З календаря «Червона Калина» на 1937. р.

Події в першій половині вересня. Тоді, коли українська армія здобувала Київ і змагалася з большевиками на півдні, добровольчий корпус ґен. Бредова, захопивши Полтаву, скорим походом прямував теж на Київ. Досвіта 31. серпня його кінні відділи зявилися під Києвом і передісталися до столиці мостом, що його залишили українські війська без охорони. Таксамо до полудня другої днини декілька денікінських відділів пропустили до міста галицькі бриґади, що, збаламучені наказом Начальної Команди, не зачіпали добровольців і не починали з ними бою. Добровольці зайняли Печерськ і звідтіль почали опановувати инші частини міста.

Коли зполудня до міської Думи приїхали команданти І. і III. корпусу, ґен Кравс і полк. Микитка, у них зявилась делеґація денікінців (ґен. Штакельберґ з кількадесятьма старшинами й ок. 100 їздцями) з домаганням, щоб, поруч національного українського прапору вивісити на Думі й російський трибарвний стяг. Волю делеґації вволено, і ґен. Кравс виїхав автом до команданта ґвардейського корпусу ґен. Бредова, щоб із ним устійнити демаркаційну лінію між обома арміями в Києві й обговорити плян майбутньої співпраці. Незабаром під Думою зявились Запорожці й здерли з балькону російський трибарвний прапор. Це й було гаслом до ворожого виступу денікінців проти української залоги Києва. До вечора вони встигли виперти галицькі бриґади, неознайомлені з тереном, на передмістя, та захопити кілька куренів та булаву III. корпусу, що перебували в поїзді, до неволі. Щоб оминути дальших утрат і привести бриґади до ладу, дістала ґрупа Кравса наказ відступити з Києва на лінію Ігнатівка—Васильків.

Після того до добровольців вислано для переговорів ще 2 спільні делеґації, але вони не добилися бажаного порозуміння. З галичанами денікінці готові були переговорювати, але ж уряду У. Н. Р.

вони не признавали і, стоячи на становищі єдиної неподільної Росії, вимагали, щоб Наддніпрянська Армія склала зброю.

Щоб не допустити до дальших непорозумінь з денікінцями та забезпечитися від 14. сов. армії, що пробивалась на північ, 4. вересня фронт київської ґрупи відтягнуто ще далі на південь, на лінію Козятин—Бердичів; рівночасно II. корпус стягнено в найближчі околиці Житомира. Тимчасом між фронт обидвох армій, що досі зберігали між собою невтральність, почали втискатися з півдня дивізії 14. сов. армії. Вони 13. вересня заняли Сквиру, 14. перейшли залізничий шлях між Попельнею та Фастовом, прямуючи на Житомир. Від 15. до 20. вересня група ген. Кравса і II. корпус звели низку боїв із большевиками та завдали їм великі втрати. Але й самі вони підчас тих боїв позбулися майже всього запасу муніції, та й большевики таки нарешті добилися своєї мети: 20. вересня заняли Житомир і почали натискати на II. корпус. Рівночасно й денікінці, не маючи вже большевицької загрози, почали загальний наступ на українську армію. Вона опинилась між двома ворогами: з півдня і зі сходу — денікінці, з півночі — большевики. З огляду на таке становище верховна команда рішила припинити дії проти большевиків і, залишаючи на протибольшевицькому фронті забезпеку, звернути головні сили на Добровольчу армію. Дня 24. вересня Директорія У. Н. Р. проголосила війну Добровольчій армії й урядові «Юґа Росії».

Війна з Добровольчою армією. З проголошенням війни денікінській армії переведено переґрупування боєвих сил: ґрупу Січових Стрільців стягнено з околиці Полонного та Шепетівки, її завдання було забезпечувати ліве крило від большевиків. Крім цього і команда польських військ погодилась наступити на Коростень. Проти большевиків поставлено теж II. корпус в околиці Бердичева; I. корпус пересунуто в район Козятина, нарешті III. перейшов в околиці Погребище—Липовець, ближче до Наддніпрянської Армії. Запорозьку ґрупу вилучено з армійської ґрупи ґен. Кравса й повернуто її до Н. А. (рис. стор. 557).

Тимчасом добровольці зосереджували головні сили в районі Уманя, Христинівки й Монастирища, щоб кинути їх проти Наддніпрянської Армії. Але, заки вони почали наступ, 2. жовтня III. корпус вибив їх з Монастирища і погрожував, переслідуючи енерґійно

Ґенерал-четар Осип Микитка. Командант I. корпусу і начальний командант У.Г.А. в грудні 1919. і січні 1920. р.

Стріча кінноти У.С.С. з махнівцями. Умань у вересні 1919. р.

противника, його головному осередкові — Уманеві. Тоді добровольці звернулися проти бриґад III. корпусу, а далі й проти І. корпусу, що з поступом офензиви III. корпусу, перейшов в околиці Липівця. Рівночасно Н. А. повела 10.—13. жовтня наступ у напрямі Балти. Але незабаром розгін українського фронту припинили добровольці своїм протинаступом. Завзяті бої, що тривали до 20. жовтня, закінчились перемогою денікінців. III. корпус вийшов із них розгромлений (найбільше потерпіли II. і VIII. бриґада) і відступив в околиці Калинівки. Таксамо подався фронт Н. А. Після того денікінці звернули головний удар у напрямі на Брацлав і Жмеринку, щоб, захопивши ці місцевости, розєднати обидві українські армії.

У відповідь на це Штаб Гол. Отамана перекинув II. корпус із Бердичева до Винниці, а ґрупу С. С. переніс до Жмеринки. Дня 20. жовтня переґрупована українська армія почала протиофензиву: II. корпус ударив на Брацлав, І. у напрямі на Монастирище. Початкові дії Г. А. мали успіх: II. корпус відсунув денікінців до Брацлава, І. змагався переможно в районі на південь Липівця і м. и. його VI. і IX. бриґади в бою під хутором Романовим 21. жовтня розгромили два ворожі полки, захопили полонених і заняли велику добич. Та ці, здебільша, місцеві успіхи не могли поправити загального безвихідного становища. Армія, виснажена безугавними боями та походами, не маючи доброго одягу, обуви, набоїв,— не могла довший час здержати переваги ворога, добре виряdженого й озброєного.

На останок слітна і зимна осіння пора принесла зі собою ще одного грізного ворога — тиф. Погано зодягнуті та ослаблені галицькі стрільці занепадали масово на цю пошесть. За один лише тиждень від 23.—31. жовтня, відійшло до лікарень понад 2.000 не-

дужих на тиф, себто 10 відсотків усієї армії на фронті. І день-у-день нові сотні недужих кидали боєві ряди. Галицькій армії грозила ліквідація від тифу. Подібне діялось і в Наддніпрянській Армії, хоч її козаки краще зносили осінню негоду і на тиф були відпорніші.

Щоб зясувати собі становище на фронті й вирішити, як буде далі, Гол. От. Петлюра й диктатор д-р Петрушевич скликали на 29. жовтня до Винниці нараду представників обох армій. Та, коли нарада не дала ніяких вислідів і коли вирішення порушених на ній справ відкладено до другої наради, що мала відбутися у Жмеринці 3. листопаду, Начальна Команда Г. А. почала на свою руку з добровольцями переговори. Дня 6. листопаду делеґати Г. А. заключили з ними в імені армії перемиря. Того самого дня дав свою згоду почати з добровольцями пертрактації й Головний Отаман, не находячи иншого, кращого виходу. Але рівночасно з тим обидва уряди У. Н. Р. уневажнили попередній договір Г. А. з дня 6. XI., наказавши вислати до Добровольчої армії иншу делеґацію, яка мала переговорювати від обох армій і добитись лише перемиря, полишаючи політичні переговори урядові У. Н. Р. Ґен. Тарнавського і полк. Шаманека, як ініціяторів перших переговорів Г. А., усунено з команди армії і потягнуто до судової відповідальности. Суд звільнив їх.

Але, заки нові переговори покінчились, денікінські війська заняли Жмеринку (10. XI.) та відтяли сполуку з урядом і Наддніпрянською Армією. Дня 14. листопаду Н. А. втратила Могилів і почала скорий відворот у напрямі на північ. Таким чином Г. А. не залишалось нічого иншого, як самій відновити перший свій договір із командою Добровольчої армії, що й сталося дня 17. листопаду.

Оцінка успіхів і невдач. Коли доводиться розглядати цей останній найсвітліший і рівночасно найсумніший період змагань українського народу за свою державність і шукати в ньому джерел

Панцирний потяг І. У. С. С бриґади «Хортиця».
Тальне, вересень 1919. р. Зі збірок В-ва «Червона Калина».

Перегляд українських військ в Камянці Под. з нагоди свята 1. листопаду 1919. р.
Головний Отаман Петлюра й диктатор др. Петрушевич приймають звіт від полк. Петрова.

наших успіхів і причин невдач, то відразу паде ввічі велика розбіжність між діями армії та ділами і плянами тодішнього політичного проводу.

Чи українська армія виконала доручене їй завдання? Беззастережно і з чистою совістю можемо відповісти, що так. Обидві армії, галицька й наддніпрянська, хоч і які відмінні між собою організацією, хоч у обох вдачі людей були неоднакові, а політичні погляди й переконання в них різні — та проте обидві вони однаково сильно були переняті ідеєю української державности й однаково сумлінно й жертвенно виконували все те, що було треба. Похід на Київ — Одесу був для них спільним великим подвигом, а здобуття Києва й розгромлення 45. сов. дивізії — вершком цього подвигу.

Знову боротьба проти добровольців була найвищим осягом стійкости, завзяття і жертвенности обох армій. Але в цій останній боротьбі обидві армії переступили межі людської спроможности. Знесилені до краю 3-місячними походами та боями, пообдирані, босі, без стрілива, без матеріяльної забезпеки, здесятковані тифом — вони не могли встоятись проти переваги ворога. Галицька Армія, що не мала куди відступати, мусіла себе рятувати, проти своєї волі, проти переконання мусіла перейти до ворога. Але її розпучливий і насправді єдиний вибір не стався з її вини.

Чи можна було оминути катастрофи і хто її спричинив? На першу половину питання можемо з цілою певністю відповісти — так. Цю катастрофу можна було оминути, коли б провід армії не був утратив рівноваги і коли б політичний провід покинув був надію

на якесь чудо, себто на поміч з закордону, якою дурив і себе і других до останньої хвилини. Зараз після випадків у Києві, а може й раніше, треба б було всій армії чим-дуж відтягнутися напр., на лінію Рудниця—Винниця—Шепетівка. Добре забезпечившись від обох ворогів, можна було дати відпочинок армії, а далі — чекати розвязки подій. Тоді в найгіршому випадку не прийшло б було бодай до розєднання армій. Алеж бо й тоді, маючи який місяць спокою, можна б було армію упорядкувати, можна б було її збільшити та подбати за краще вивінування. Може за той час становище на фронті й політичне становище було би змінилося на користь української справи.

Вина проводу армії в тому, що він не оцінив якслід боєвого становища, не передбачив наслідків війни проти добровольців і не вмів найти, чи не знаходив ліпшого виходу. А коли в нього й були які такі пляни (цього досі не знаємо), тоді він винен у тому, що не перевів їх у супереч бажанням політичного проводу, який до останньої хвилини наказував армії «видержати». В такий вирішний час, коли йде про цілість і боєздатність армії, стратеґії треба підпорядкувати й політичні міркування. Бо політичні осяги залежні в такий час від осягів армії.

Але чи не найбільше причинились до листопадової катастрофи помилки, що їх зробив політичний провід — Директорія й уряд У. Н. Р. Які це були помилки? По-перше політичний провід не узгіднював політичних міркувань і плянів із вимогами стратеґії. Директорія переперла похід на Київ із політичних мотивів, щоб чим-дуж заволодіти столицею краю. Тимчасом стратеґія вимагала чого иншого. Або йти повільно вперед (такий плян розважували в У. Г. А.), здобувати повіт за повітом, упорядковувати здеморалізоване революцією запілля, дисциплінувати й вишколювати армію, доповнювати її новобранцями й т. и. Або пробиватись на Одессу, у багатий херсонський район; відсіля можна було теж дістати безпосередню сполуку з закордоном. Похід на Київ був, із стратеґічного становища, що-найменше дуже небезпечним підприємством, зогляду на загрозу обох крил фронту та з огляду на відомі всім ворожі настрої добровольців до української держави. Після втрати Києва, коли ясні стали наміри військ Денікіна, стратеґія вимагала, щоб перекинути армію на захід та залишити большевиків і денікінців одних проти одних.

Друга хиба уряду У. Н. Р.— це було недбайливе відношення до потреб армії. Уряд не віддав справи вивінування армії компетентнішій щодо цього установі, Штабові Гол. Отамана, сам не дбав якслід за її вивінування, головно ж — не старався зарання про запаси муніції і санітарного матеріялу. В такій рішальній хвилині треба було кинути хоч і останні запаси золота на купівлю зброї та муніції. А тимчасом гроші міліонами видавали на инші, може теж важні, але не найпотрібніші справи. Уряд не впорядкував запілля, не дбав про своєчасний набір новобранців. Мобілізацію проголошено щойно 27. вересня, після двох місяців війни, вже в критичній для армії хвилині. Нарешті політичний провід У. Н. Р. зробив ту саму помилку щодо закордонної політики, що й уряд З. О. У. Н. Р. Надто велика віра в поміч Антанти, надії на поміч поляків, числення на співпрацю з добровольцями — все це ослаблювало волю уряду й відбирало йому самостійність у рішеннях.

Відворот Галицької Армії в січні 1919. р. Малюнок І. Іванця 1924. р.

Тимто найсприятливіший момент, що міг був дати перемогу українській зброї, утрачено наслідком цих великих помилок політичного проводу.

Закінчення. Доля Наддніпрянської Армії. У другій половині листопаду Н. А. зайшла в околиці Чартории й Любара. Окружена з усіх боків ворогами, одна частина армії з урядом перейшла до Польщі, друга частина, з ґен. Ом.-Павленком на чолі, подалася на схід у запілля большевиків. Зиму 1919/20 вона пробула на Правобережжі (зимовий похід), а 6. травня 1920. р. сполучилася з армією У. Н. Р., що тоді йшла з поляками на Київ.

Дня 21. квітня 1920. р. уряд У. Н. Р. й уряд польської республики заключили між собою договір, яким Польща зобовязалася допомогти українській армії звільнити Україну від большевиків. 24. квітня почали наступ обидві армії із найближчою метою звільнити Правобережжя. До червня здобуто Київ, Поділля, Волинь, частину Київщини й Херсонщини. 5. червня большевики повели протинаступ, наслідком чого українсько-польські війська опинилися в половині серпня над Збручем і Стиром. Дальший наступ большевиків загнав польську армію під Варшаву, українську армію відкинув у Галичину за Дністер. Підчас офензиви поляків у вересні українська армія в боротьбі з большевиками перейшла знову за Збруч; тут, на Поділлі, після заключення перемиря між поляками й большевиками (18. вересня) її похід спинився. Мирові переговори перервали співпрацю української армії з поляками. Та осамітнена Н. А. не закинула боротьби і продовжувала офензиву далі. Але перевага червоних приневолила її 21. листопаду відійти знову за Збруч у Галичину, де її поляки роззброїли й інтернували. Ризький мир, заключений між поляками й большевиками, знівечив усі політичні та воєнні пляни уряду У. Н. Р.

Рік опісля частина Н. А. підіймається ще раз до боротьби проти червоних. 4. листопаду 1921. р. 1500 вояків Н. А., під проводом

Ю. Тютюнника, проривається з Польщі в Київщину й на Поділля, щоб зірвати на Україні повстання. Але й цей розпучливий зрив останніх борців за українську державність большевики криваво здушили. Містечко Базар, на Волині, де червоні розстріляли 359 вояків «льодового походу», був останнім етапом цих змагань.

Кінець Галицької Армії. Військовий союз УГА з Добровольчою армією довго не потривав. Армія ґен. Денікіна, всередині розкладена, не видержала напору большевиків, що, після розгрому Колчака на Сибірі, вбилася в силу. З кінцем грудня денікінський фронт почав посуватися на південь. Уже в перших днях січня большевики зблизилися до району розташування галицьких корпусів. Половина армії лежала недужа на тиф по лікарнях, при обозах та у приватних домах. Начальна Команда наказала всіх хорих передати в лікарні, залишити їх під опіку власних лікарів, а здоровим відійти за добровольцями на південь. Хорі залишились під охороною галицького ревкому (революційного комітету), що повстав у Винниці, з метою заключити з большевиками мир. Але Г. А. не встигла вже відійти далеко. По дорозі позалишались нові сотні хорих і 21. січня число боєвиків у цілій армії спало на 1500 людей [1]).

Коли на початку лютого. Г. А. осягнула околиці Балти, Бершаді та Чечельника, виявилось, що дальший відворот грозить армії катастрофою. Похід спинено і 12. лютого заключено з XII. сов. армією військовий договір.

До половини березня Г. А. пробувала в названих околицях. Хорі поволі видужували й поверталися до бригад. Тоді теж переведено реорґанізацію армії у три бриґади — кожна з 3. полками піхоти, 1 полком кінноти й артилерії. З кінцем березня (17. III.— 3. IV.) бриґади перейшли на фронт: 1.— в околиці Чуднова, II.— Літина, III.— Жмеринки. Усі установи й Польовий Штаб (Нач. Команду) відправлено до Києва.

24 квітня тоді, коли почалася українсько-польська офензива, II. і III. бриґади перейшли до армії У. Н. Р. Але поляки обидві бриґади роззброїли й заінтернували. Лише ті, що їм удалося оминути роззброєння, вступили до 5. херсонської дивізії. Опісля, коли Н. А. спинилися в Галичині над Дністром, галицькі частини з тієї дивізії перейшли на Чехословаччину. І. бриґаду, що залишилась була на фронті, поляки, підчас її відвороту, роззброїли недалеко Козятина. Більшість старшин і стрільців, що пробували в Києві й Одесі, большевики відправили в табори на північ Росії. Чимало старшин большевики порозстрілювали.

---

[1] Подано на основі денника Начальної Команди. Увесь стан армії числив тоді 1.373 старшин і 20.576 стрільців.

Ґен. Штабу ґен. хор. Армії УНР Микола Капустянський.

ДОПОВНЕННЯ ДО ПЕРШОГО ВИДАННЯ І. У. В.

КОЗАЧІ ВІЙНИ

Козачі війни були тим відважним збройним чином, що намагався шаблею здобути волю своєму народові та поширити козацькі права. Утиски ж соціяльного, національного й релігійного характеру спричиняли довготривалі козачі війни.

Отже, не вичерпує цього питання чужинецька концепція (стор. 178-179 IVB), «що воєнний нарід, охотницькі відділи, які не могли набути собі прав реєстрових козаків, кинулися до боротьби, тягнучи за собою і реєстрових козаків». Хоч справді козаки, що масово й охоче ставали в обороні польської держави від зовнішніх ворогів, мали підстави боротися і за вчинені їм кривди, коли по скінченні воєнної небезпеки уряд знову запрягав їх до неволі. Поза тим козачі війни спричиняли глибші й важливіші причини політично-релігійного й соціяльного характеру.

Наприкінці XVI сторіччя розпочинався процес національної революції, і поневолені верстви українського народу шукали провідників, оборонців-вождів та їх всебічно підтримували. Очолили цю боротьбу завзяті та досвідчені лицарі низового й городового козацтва.

ГЕТЬМАН ПЕТРО САГАЙДАЧНИЙ

Українські історики, на нашу думку, не завжди під кутом політично-стратегічним відповідно розцінюють ролю, вагу й значення маркантної, яскравої постаті славнозвісного гетьмана Сагайдачного.

Правда це був вождь із ласки Божої, талановитий полководець, знаменитий організатор, високоосвічена та волева людина.

Ми скажемо більше. Його широко-стратегічно закроєні та влучно оперативно виконані морські рейди на Чорному морі на примітивних «чайках», завжди закінчувалися рішучими перемогами над добре озброєною турецькою фльотою. Окрім того гетьман Сагайдачний і на суходолі в численних блискучих операціях та в окремих боях не зазнав жадної поразки та дав високі зразки воєнного мистецтва світового маштабу. Також гетьман значно прислужився нашій справі, вписавши в 1617 році Запорожців у Київське Богоявленське Братство. У 1620 році він уможливив Патріярхові Теофанові висвятити в Києві митрополита й єпископів.

Отже це був великий муж і доля в той переломовий час, готувала гетьмана на історичну місію: **стати визволителем свого народу з польської неволі.** До здійснення цього гетьман цілком надавався, своїми непересічними здібностями, вдачею і характером (мав залізну руку). Обставини цьому часто сприяли, а **категоричні вимоги революційно визвольної боротьби цього конче потребували.**

Також гетьмана в його боротьбі без сумніву підтримували б усі шари українського народу, а зокрема запорожці й дуже тоді численне, з різних причин, козацтво (реєстрові й виписчики).

Назагал стратегічно-політична ситуація та психологічно-революційні фактори й питома вага силових складників України й Польщі були для гетьмана Сагайдачного далеко більш догідні, ніж ті обставини, які створилися для Б. Хмельницького в 1648 році. На жаль гетьман Сагайдачний не здійснив цього відповідального завдання. Він, припинивши героїчні козачі війни, свідомо обирає хибний та далекойдучий рисковний шлях (експеримент) угоди з поляками, нерозважно думаючи, що сильна Польща зуміє належно оцінити Козаччину за важливі боєві послуги в обороні її державно-політичних інтересів. А Річпосполита в висліді, змінивши свої настанови, поширить релігійні, соціяльні й національні, а також і суто козачі права й привілеї. Життя показало всю нереальність та ілюзорність угодової концепції гетьмана Сагайдачного. Він, послідовно реалізуючи її, був смертельно поранений під Хотином і в розквіті своїх творчих сил помер в 1622 році.

Для ілюстрації наших міркувань наведемо три переконливі приклади:

1) У 1617 році після свого легендарного морського рейду на Чорному морі, овіяний славою, на чолі переможної 18-тис. армії гетьман Сагайдачний повертається в Україну. До його з усіх боків наспівають та напливають тисячі козаків, що повернулися з Московщини, а також і маси добровольців. Створилася грізна непереможна козача армія, добре зміцнена гарматами та військовим вирядом, здобутим у турків. Військо горде на свої перемоги, горіло бажанням розрахуватися з окупаційною польською армією та помститися над шляхтою за її жорстокість, утиски та надужиття. Польща була залякана могутньою козацькою армією та революційними настроями населення... Король у 1617 р. пише: «Козацька сваволя дійшла до страшних крайностей. Громади козаків не дають Річпосполитій спокою, а шляхта не може безпечно жити в своїх маєтностях» (Костомарів, ст. 255).

Польський гетьман Жолкевський поспішає в Україну з польським військом значно слабшим числом, якістю і вирядом, як козача армія. Отже, обставини пхали Жолкевського просто на поталу Сагайдачному. Дарма! Жолкевський рішучо погрожує війною та жадає від гетьмана розпустити «натихм'яст» козаче військо та зменшити реєстр.

Наш досвідчений полководець заспокоює войовничі козацькі настрої та нахиляє їх не до боротьби. Ні! — до **прийняття** польського **ультиматуму** (підписано угоду в 1617 році на р. Росі в Старому Ольшані). Отже, стратегічно-революційна гора — родила угодову мишу. Її ганебний зміст був потім мов серпанком прикритий нібито потребою реорганізації українського війська та очищення його від усяких захожих елементів (ст. 182-183). Таким чином тисячі козаків було розпущено на чотири вітри й ослаблено позиції України. А головно втрачено неповторно-сприятливі обставини — зброєю здобути права й волю своєму народові. **Ми твердимо, що польське військо було би без сумніву розбите Сагайдачним на голову, а загроза ззовні зв'язала б полякам руки.** А гетьманові Б. Хмельницькому в дальшому залишилося б тільки скріпити Українську державу.

2) 1618 рік — королевич Владислав (претендент на московський престол) з своїм військом зазнає неуспіху під Москвою — шляхи

відвороту в Польщу відрізані, війська його окружено. Поляки звертаються за допомогою до гетьмана Сагайдачного, запевняючи його, що вони охоче підуть назустріч українським та суто-козачим потребам.

Гетьман з двадцяти тисячним військом мов на крилах летить їм на поміч. Він розбиває подорозі московські відділи, штурмом захоплює укріплені міста Путивль, Єлець, Ливно. На ріці Оці наносить поразку князеві Волконському, що заступає йому дорогу. І... подає руку Владиславові.

У висліді козачих перемог Польща підписує з Москвою вигідний і почесний для неї Деулинський мир. Під владою Польщі залишаються Сіверщина з містами Чернігів, Стародуб, Черськ і московська провінція — Смоленщина.

В «подяку» за цю козацьку прислугу — Жолкевський знову в 1619 році погрозою війни, приневолює козаків скласти умову підписану Сагайдачним: зменшити реєстр з 10 тис. до 3-х тис., не ходити в походи на Чорне море й т. інш. Поруч з тим не дано українцям жадних полегшень, ні релігійних ні соціяльних.

3) У 1621 році — 150-тисячна турко-татарська армія під проводом войовничого султана Османа на р. Дністрі біля Хотина окружує залізним перстенем 35-тисячну польську армію гетьмана Ходкевича — при війську перебуває і королевич Владислав — турки мали намір поруйнувати корінну Польщу. **Султан пропонує козакам за їх невтралітет дуже корисні умови політичного характеру.** Але Сагайдачний, на розпучливе благання поляків, знову поспішає їм на поміч з 41.500 вояків при 20-ти гарматах. Він скидає з гетьманства Бородавку, що не бажав помагати полякам, а лаштувався їх бити (Бородавку страчено).

Гетьман Сагайдачний влучно в переможному наступі проривається через турецький табір. Окремо від поляків розташовується і протягом 39 днів завдає туркам дошкульних втрат. Знесилені та здеморалізовані тяжкими боями головно з козаками — турки підписують почесний для Польщі мир. Уся Европа оплескує цю велику «польську» побіду. Тяжко поранений у боях під Хотином гетьман, в Києві 1622 року віддав Богові душу.

Є відомості, що гетьман у Києві багато передумав та з жалем визнавав і сумував над неуспіхами своєї хибної політики. А поляки не схаменулися навіть після Хотинської перемоги. Ось що пише історик Матвій Тітловський: «Король Жиґмонт III 1-го січня 1622 року прислав гетьманові Сагайдачному грамоту руською мовою де висловлював йому з усією старшиною і лицарством українським, привітання. Гетьман Сагайдачний відповідає 15-го лютого 1622 року. Він дякує королеві й разом з тим скаржиться на панів Вишневецьких, Конєцпольських, Потоцьких... Бо ж як тільки козаки вирушили в похід на Хотин, а також на море, щоб рятувати поляків, ці пани використали відсутність козаків та стали знущатися над їхніми жінками, матками й дітьми. Мучили їх роботами, в'язали, били... Також гетьман рішуче домагається від короля, щоб у Києві та інших городах благочестивому українському народові не було утисків»... Але це було для своєвільної шляхти голос «вопіющого» в пустині.

Отже політика Сагайдачного на зміцнення потужности Річпосполитої силами й козачою бравурою не знайшли з боку поля-

ків ні зрозуміння ні опертя, та не дала навіть для реєстрового козацтва (зменшено реєстр) жадних додатніх вислідів.

Річпосполита, скріпивши свою політично-стратегічну потужність,не тільки не пішла назустріч українцям у їх вимогах, а ще з більшим завзяттям продовжувала свою нищівну політику.

Отже ми мусимо констатувати, що гетьман П. Сагайдачний був великий полководець і адмірал, **але нерозважний політик**. А характеристика його подана проф. Грушевським як видатного політика, зовсім не віддзеркалює вимог і завдань тієї переломової епохи та цілей і традицій революційних козачих воєн.

ХМЕЛЬНИЧЧИНА

Для того, щоб зрозуміти перипетії та характер довготривалої драматичної українсько-польської війни та дати правдиві оцінки головним її речникам, необхідно перш за все порівняти сили, засоби та спроможності ворогуючих сторін. Це дасть нам можливість вчутися в ті скомплектовані обставини та добре собі усвідомити надзвичайні труднощі й небезпеки, що стояли на перешкоді гетьманові в виконанні історичного завдання.

Сила й засоби сторін. 1) Річпосполита Польська в половині XVII сторіччя була в апогеї (вершку) своєї політично-стратегічної потужности як одна з найсильніших держав Европи. Вона володіла просторами від Балтійського до Чорного моря. Їй належала вся Литва, Білорусь, майже всі українські землі за винятком Закарпаття і навіть московська Смоленщина. **По сучасним поняттям Польща творила сфедеровану із цих 4-ох народів імперію з її напів васалами** (Східні Пруси, Ливонія, Бранденбург) та тенденцію, здобувши «шапку Мономаха», стати гегемоном на Сході Европи. 2) Польщу, політично підпирали католицькі держави Заходу, зокрема Папа з його могутнім єзуїтським орденом. 3) Поза тим до Польщі мали респект її сусіди (Москва, Швеція, Молдавія, Семигород і туркотатари. 4) Вона володіла великою мілітарною потужністю та значним воєнним потенціялом. При потребі, Річпосполита могла змобілізувати та розгорнути до 150 тис. добре озброєних вояків. Західні держави їй не дорівнювали. Наприклад, Франція тримала в мирний час 24—30 тис., на війні розгортала 50—60 тис. Швеція і того менше. До того ж великі економічні й фінансові засоби уможливлювали полякам винаймати для бойових потреб десятки тисяч загартованих в 30-ти літній війні, німецьких формацій із зброєю та вирядом. Також по боці Польщі стояла модерно озброєна боєздатна литовська армія. 5) Польська войовнича шляхта та командний склад були носіями бойових переможних традицій також і над козаками, надто в 1637-38 рр. 6) Назагал Польща могла змагатися і проти коаліції держав, що вона довела 1654-57 рр.

Правда, Польща мала й хиби політичного й психологічного характеру: а) слабість королівської влади та сваволя шляхти, б) жорстока панщина; в) нечувані надужиття поляків над волелюбивим войовничим українським народом.

Козаччина. Річпосполитій ставив чоло гетьман Зиновій Хмельницький. 1) Козаччина в висліді поразок в 1637-38 рр. та обмеження в правах і забороні «шарпати» турецькі береги, значно змаліла. 2) Побудована поляками сильна фортеця Кодак (будував її францусь-

кий архітект Боплян) перетинала сполучення Запоріжжя з Україною. 3) Польська окупаційна армія під кермою Калиновського й Потоцького була розташована в Україні з осередком у Білій Церкві й тероризувала населення. 4) Реєстрове козацтво почало втрачувати віру в можливість збройно протиставитись Польщі. **Назагал лишилося фактично до диспозиції гетьмана 3-5 тис. запорожців і козаків, та 5 гармат.** Решту гармат поляки наказали були знищити. 5) На українському запіллі — татари були завжди готові йти в Україну вогнем і мечем за «посагом».

Отже по боці Польщі була значна перевага сил і спроможностей, політичного, стратегічного й економічного характеру. Цього важливого фактору не цілком ураховують наші історики, а польські — навмисне його замовчують, або маскують.

Правда, Україна також володіла значним воєнно-революційним потенціялом, але його необхідно було організувати, озброїти, пов'язати з Запоріжжям та притягнути до боротьби і врешті невтралізувати шляхту й маси від небезпеки впливів маєстату королівської влади та ідеї спільної держави.

Підготовка до боротьби. Гетьман Б. Хмельницький дбайливо переводив підготовку до боротьби на життя і смерть проти Польщі, з досконалістю гідною великого полководця, в 3-х секторах:

1) Політичному.

а) Гетьман влучними переговорами притягає до помочі татарський відділ під проводом Тугай-Бея — цим він забезпечує собі запілля для прийдешніх операцій та збільшує свою військову силу.

б) Гетьман із своїми однодумцями в 1647 році запевнює поміч козацтва войовничому королеві Владиславові в поході на турків, а при потребі й підтримку для приборкання ним свавільної шляхти. **Таким потягненням гетьман вносить ферменти заколоту в ворожий стан.** На випадок же неуспіху повстання, гетьман сподівається королівською прихильністю в деякій мірі забезпечити козаччину від репресій.

2) Стратегічному.

а) Гетьман скупчує своє військо на далекому півдні на Січі поза впливами поляків (засада: забезпечення, скупчення і стратегічне розгортання своїх сил від ненадійного ворожого нападу).

б) У 1647 році гетьман дискретно умовляється з провідниками реєстрових козаків для спільної дії проти Польщі й духово об'єднує під своєю кермою все козацтво (низове й реєстрове). Тим, значно скріплює себе, а ослаблює ворога.

3) Революційно-психологічному.

Гетьман добре здає собі звіт, що лише одним хоч і об'єднаним козачим військом, навіть з допомогою татарського відділу, неможливо, довго та успішно протиставитися великій польській потузі. А тому Б. Хмельницький, заздалегідь добре упляновою пропагандою, заохочує до зриву ввесь український нарід коли настане час. Гетьман у дальшому зазначив, «чернь була моєю правою рукою».

Отже, в висліді широкозакроєної, геніяльної підготовки в 3-х секторах: політичному, стратегічному та революційно-психологічному гетьман спромігся, **ще до розпочаття боїв, значно зрівноважити диспропорцію силових і психологічних факторів ворогуючих сторін.** Тим він створив сприятливі передумови до блискавичної кам-

панії 1648 р. У загальному, гетьман цими влучними заходами й потягненнями заскакує і дезорганізує ворога та змушує поляків для протидії козачому наступові, поділити сили своєї окупаційної армії, що в значній мірі спричинилося до їх розгрому, під Корсунем та Жовтими Водами.

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКА КАМПАНІЯ 1649 РОКУ

В українсько-польській війні від 1648 до 1653 року включно, було п'ять кампаній. Кожна з них мала своєрідний характер. Проте, вони були тісно між собою пов'язані загальним пляном, уложеним гетьманом Богданом.

Політично-стратегічна ситуація, травень-червень 1649 р.

«Завішення зброї» між ворогуючими сторонами вигасло 22-го травня. Польща й Гетьман закінчують скупчення й розгортання своїх сил до нового, вирішального зудару. Поляки шукають собі спільників та допомоги по цілому світу. По цілій Польщі оголошено загальне посполите рушення. На Волині формується перша польська армія під керівництвом регіментарія Фірлея в складі п'ятьох дивізій, на чолі яких стоять визначніші войовничі магнати, а поміж ними й князь Вишневецький. Під Люблин наспівають військові формації другої польської армії. На чолі її має стояти сам польський король.

Гетьман Б. Хмельницький також уже напоготові. Він зосереджує в районі Білої Церкви військо, щоб поставити спротив головним польським силам. Гетьман стягає все, що можливо.

У червні гетьман з'єднався з татарською ордою під Животовим і почав наступ у операційному напрямку Костянтинів — Збараж на зустріч першій польській армії. Перед веде полк. Кричевський з кінним «комонником» київського полку. Він, прямуючи через фортецю Меджибіж, яку зилишили поляки, поспішає їм наздогін, наскакує на табір Яреми Вишневецького, що був окремо розташований, та зводить із ним переможний бій. Далі, переслідує рештки першої польської армії, що в безладді, та в паніці поспішає під Збараж. Але для гетьмана ситуація несподівано змінюється на гірше. Ракочій і Москва не додержують з ним угоди й лишаються пасивними.

Польський король 14. 6. виїздить з Варшави до Люблина, щоб там з другою польською армією йти на об'єднання з Фірлеєм.

З північного фронту надходять небезпечні, алярмуючі відомості про те, що велика литовська армія під проводом князя Януша Радзіла наближається до наших кордонів. Вона вже розпочала війну. Литовці погромили військо полк. Голоти, а його самого напівмертвого вбили на палі. Створилося дуже небезпечне становище.

Гетьман Б. Хмельницький опинився між трьох вогнів і був повинен чинити по т. зв. у воєнному мистецтві, внутрішним операційним лініям, тобто не давати ворогам об'єднатися і бити їх по черзі. Це вимагає рішучости, маневровости й швидкости.

Гетьман вирішує: замкнути поляків у Збаражі тісною облогою мінімальними силами, а ударною козацько-татарською армією йти на зустріч королеві. Але напад литовської армії, **спрямований у серце беззахисної України,** загрожує запіллю й може зруйнувати зачіпний плян гетьмана та звести нанівець його операцію. Гетьман не мав змоги приділити достатню військову допомогу на оборону північного фронту. Він посилає досвідченого полководця полк. М. Кри-

чевського, свого найбільшого друга й дорадника з київським комонником — рятувати критичну ситуацію, надає йому титул наказного гетьмана, доручає йому командування збройними силами північного фронту. Нарешті гетьман ставить Кричевському завдання стримавши наступ Радзівіла на Україну, дати тим самим свободу рухів козацьких армій для дальших операцій. (Гетьман у листі до Кричевського писав: «За цим четвертим разом Польщі вже кінець учинить і ляхів знесе»).

ФОРСОВАНИЙ МАРШ-МАНЕВР ПОЛК. КРИЧЕВСЬКОГО

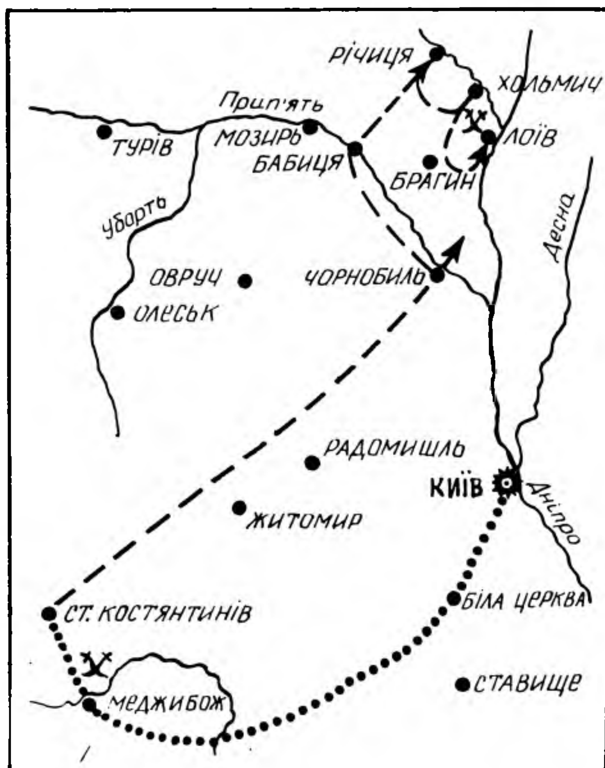
Наказний гетьман поспішає на північний кордон і вже на п'ятий день, покривши 300 верств (багнами й пущами Полісся) прибуває до Чорнобиля. Тут орієнтується в ситуації і опрацьовує плян операцій.

Литовська армія була розташована в Річиці. Туди ж стягалися і відділи посполитого рушення.

Литовськими збройними силами керував князь Януш Радзівіл. Це був талановитий, досвідчений полководець, знавець воєнного мистецтва й письменник (уклав «Обов'язки стражника»), рішучий, жорстокий, дуже амбітний вояк та спритний політик.

Кількість постійного литовського війська, якого основу складали німецька піхота й артилерія, дорівнювала 10-12 тисячам, а з посполитими формаціями доходила до 30 тисяч. **Литовське військо було боєздатне, загартоване в боях, мало прекрасний командний склад, модерну зброю, зокрема численну артилерію.** Радзівіл зосередив у Річиці гро своїх сил та батерій тяжкої і легкої артилерії (по 5 кожної категорії), разом 40-50 гармат. **Це був грізний ворог, небезпечний у наступі й обороні.**

Козачі сили на північному фронті. До диспозиції н а к а з н о г о гетьмана були: 1) боєздатний, загартований у воярських пригодах Київський охочекомонний полк (до п'ять тисяч вершників); 2) три

Марш маневр полковника М. Кричевського під Лоїв і місця боїв.

козацькі полки: Брагинський, Чорнобильський і Овруцький, разом до 6-ти тисяч, головне, вершники. Але значна частина з них надавалася скоріше до загальної служби, ніж до бойових дій. (Це були старші віком інваліди або мало досвідчені охотники). Зброї на всіх не вистачало. Гармат було лише чотири, а до них чотири барила пороху.

На лівому березі Дніпра, на важливій позиції проти Лоєва, був розташований козацький полк Пободайла, що мав 5 тисяч піших і кінних козаків. Назагал зброєю, оснащенням та воєнним потенціялом литовська армія значно переважала українську. Проте, населення в Україні й Білорусі було настроєне вороже до литовців і активно сприяло нам. Кричевський не брав повстанців до свого маневрового війська.

Пляни сторін. Ці несприятливі обставини диктували М. Кричевському потребу модифікувати свій плян. Наказний гетьман вирішує збільшити свою маневрову армію, кращими вершниками з 3-4 місцевих полків. Це її збільшило до 8-10 тисяч, Овруцькому полкові доручається пильнувати переправ на ріці Прип'яті біля Бабиці, полк. Подобайлові, скріпивши свою позицію, стежити за рухом литовського війська. Наказний гетьман, вичікує ворожих потягнень, щоб ударити на литовську армію з запілля, коли вона розпочне бої за переправи. На глибокий рейд у ворожу територію, сил у Кричевського бракує.

Плян Радзівіла. Литовський полководець вирішує почати наступ на Київ, переправившися через Дніпро в районі Лоєва. Похід через Брагін, Овруч і далі на Збараж для об'єднання з першою польською армією, він вважає незручним (багна й пущі). 23-го, Радзівіл, залишивши залогу в Річиці, йде на Лоїв.

Лоївська операція. Алярмуюча вістка про наближення козацького «40-тисячного» війська під проводом добре відомого в Річпосполитій полк. Кричевського, другого по Хмельницькому полководця, змушує Радзівіла перейти від наступу до оборони. Він укріплює свій табір під Лоєвом та посилає для оборони своєї бази в Річиці кінний корпус «в команді» рітмайстра Павловського в тисячу коней. Другий кінний корпус рітмайстра Самуїла Комаровського в 1200 коней Радзівіл скеровує на Брагин.

До 29. 7. Радзівіл не має відомостей про армію Кричевського. Наказний гетьман 26. 7. дістався під Річицю, вчинив там великий сполох загрозою штурму, а 27-го повернув до району Лоєва.

З 27. 7. по 29. 7. кінна козача армія входить у поліські пущі та зникає з ворожих очей. Уранці 29 липня козацький відділ захоплює Холмець і тим дезорієнтує ворога. Армія робить обхідний марш під Лоїв і 30. 7. ввечорі стає табором у двох милях від литовського табору, не з півночі, як то чекали литовці, а з півдня.

На військовій нараді під Лоєвом було вирішено 31 липня вдарити вночі на табір Радзівіла. Пободайлові наказано бути напоготові й поспішати на допомогу. Табір прикривала багниста річка, на якій була лише одна переправа на греблі. Проте, переліски сприяли схованому наближенню до табору. 31. 7. вранці Кричевський дізнається, що ворог уже довідався про розташовання козацького війська.

Отже, відпадає головний фактор успіху — несподіваний напад на табір. Також литовці показали, що вали довкола табору ще не закінчені і два відряджені кінні корпуси, ще не повернулися. На-

казний гетьман бачить, що чекати до ночі неможливо й негайно веде військо в атаку на табір.

Перебіг бою. Цей славнозвісний бій мав такий перебіг:

Першу козацьку атаку на греблю було зупинено сильним гарматним і мушкетним вогнем. Радзівіл усією своєю кіннотою переходить до контратаки поза греблю. Київський полк (праве крило) відтягнувся для протидії дещо назад і, переможно відбив наступ тяжкої і легкої ворожої кінноти. Потім швидко, знову кінними лавами переможно заатакував литовців, що загналися задалеко від табору. Ліве козацьке крило поволі їх окружило та почало тиснути до вузької греблі. **Литовська кіннота зазнала поважних втрат, захиталася, і козаки почали явно й славно перемагати. Настала хвилина, коли Радзівіл був розбитий** і доля усміхнулася Україні. «Литовське військо, збите, відходило, і його поразка була очевидна... хотіла Литва з боєм відходити». (Історія панування Яна Казимира. Вид. Бачинського. Познань. 1840, ст. 93).

Раптом бойове становище зміняється. Наспіли кінні корпуси Комаровського й Павловського, разом понад 2.000 вершників, і на шаленому кар'єрі заатакували козаків з запілля. Ліве козацьке крило було розторощене й козацьку армію розірвано на двоє. Проте, праве крило — Київський кінний полк під безпосереднім проводом Кричевського, з боєм почав відворот до лісу, ніщо не могло його зламати: ні ворожа піхота, ні райтери. Нараз почулася команда наказного гетьмана: «стій». Козаки забивають коні і їх трупами та тілами своїх товаришів остаточно зупиняють наступ литовців. Бій триває далі. Полковник Пободайло, зачувши бій, переправляється через Дніпро. Радзівіл кінною атакою притискає козаків до Дніпра і більшу частину їх нищить. Старий Дніпро багато поніс козацької крови. Литовці також перемогли козацький табір, що прямував до Кричевського. Ми наводимо зворушливий витяг з опису останньої фази цього бою. (В. К. Липинський) «Нарешті, на схилі дня, розпочався найкривавіший бій. **Групу недобитків Кричевського... що тілами своїх товаришів та трупами коней опоясалися, щільно облягло все литовське військо.** До останнього штурму рушили всі (навіть товариство гусарське позлазило з коней) добивати ворога... Але даремні були страшні потуги та вся фурія розлютованих радзівіллівських жовнірів. **Шалена відвага та залізна воля Кричевського з валів мертвих трупів твердиню нездобуту створила.** Радзівіл після двогодинного штурму побачив, що загинуло багато офіцерів та квіт його війська й, що піхота вистріляла всі набої, наказав припинити штурм. Він відтягає литовську армію в табір, за Лоїв, щоб почувати себе безпечніше й дає розпорядження палити сусідні села, стоги хліба, сіно, щоб освітити цілу місцевість, бо побоюється нападу».

У останньому бої був тяжко поранений наказний гетьман Михайло Кричевський — одна куля вдарила під праве око і ввійшла в шию, друга — перейшла під серцем. Він залишився на полі бою, заборонив себе евакуювати, а через дві доби в полоні віддав Богові душу. У муках вогневиці, наказний гетьман тяжко терпів, згадуючи великі втрати своєї армії. Радзівіл та його довкілля подивляли відвагу Кричевського та висловлювали до його велику пошану.

Отже, так скінчився цей великий двобій талановитих полководців. Радзівіл не лише витримав шалену козацьку атаку та вдержав

свої позиції, але й завдав тяжких утрат козацькій кінній армії.Назагал це була справді «піррова» перемога князя Радзівіла на полі бою. Проте в обороні Київського напрямку наказний гетьман ціною величезних жертв та влучним маневром виконав важливе завдання. Він стримав і внеможливив наступ литовської армії в Україну і цим дав змогу гетьманові Б. Хмельницькому не оглядатись на власне запілля, та здобути рішучу перемогу під Зборовом на головному театрі війни. **Тому ми маємо підстави твердити, що наказний гетьман Кричевський наклавши головою, все ж таки здобув під Лоєвом стратегічну та психологічну перемогу.** Для князя Радзівіла Лоїв був стратегічною програною, бо він не виконав свого пляну — походу на Київ, а тим самим він не подав допомоги польському війську. У висліді — кампанію 1649 року виграв гетьман Б. Хмельницький. **Полк. М. Кричевський — наказний гетьман України.** Станислав Михайло Кричевський походив із старого українського шляхетського роду, з села Кричева, Константинівського повіту. Наприкінці сторіччя його предки змінили православну віру на римо-католицьку. До 1643 р. Кричевський славно носив жовнірське ім'я як видатний боєвий офіцер. Він користався великою любов'ю гетьмана Конєцпольського, брав видатну участь у шведській війні. 1643 року його призначено полковником Чигиринського полку, на чолі якого він успішно провадить степові походи проти татарів. 1647 року полк. Кричевський разом із сотником Б. Хмельницьким провадив відомі переговори з польським королем. Далі він урятував Хмельницького від арешту, що його наказав перевести коронний гетьман Микола Потоцький, та вможливив втечу Б. Хмельницького на Запоріжжя. **Цим він уможливив Б. Хмельницькому підготувати історичне повстання 1648 року.** Під Жовтими Водами він переходить на бік Хмельницького й урочисто повертається до православної віри та обирає собі ім'я патрона українського війська — архангела Михаїла. Далі, бере участь у славній корсунській перемозі та в поході козацької армії до Замостя, а також у врочистому в'їзді переможного війська до Києва.

Джерела: «За Державність» збірник 4, сотник О. Переяславський: «Лоїв» ст. 73-144, Липинський: «Stanislaw Michel Kryczewski». Є також описи цього бою німецьких авторів.

ВИЗВОЛЬНІ ЗМАГАННЯ

1917—1919 рр.

На підставі власних спостережень зробимо деякі корективи та доповнення річевого характеру.

«Перший Український Корпус, міцно ще зорганізований, слід було перекинути до Києва де був би виконав діло, до якого був покликаний, оборонити й рятувати Україну» (ст. 370-371). Цей погляд не бере під розвагу ситуації в Україні на кінець 1917-го та початок 1918-го року (перша війна Центральної Ради з большевиками).

Перший український корпус під кермою ген. Павла Скоропадського був розташований восени 1918 року для реорганізації між двома головнішими залізницями Жмеринка—Козятин, Проскурів—Шепетівка—Коростень, що лучили Київ із мільйоновими арміями південно-західнього й румунського фронтів, які почали розкладатися та большевичитися. З цих фронтів, природна річ, і погрожувала нашій столиці й Правобережжю найбільша небезпека. Крім того, треба ще зазначити, що Правобережжя творило ближче запілля вище зазначених бойових фронтів і на йому в багатьох містах були розташовані численні запасові частини, що були в більшості під впливом комуністичної пропаганди.

У Києві ж у той час, був значний гарнізон, що міг дати відсіч навалі московсько-большевицьких військ із півночі. Також у Києві були самовільно затримані партійно-соціялістичними провідниками два полки першої української дивізії першого корпусу, коли вони переїздили в район Збаража.

Але, на жаль, тоді в нашій столиці шаліла партійна боротьба й ширилася большевицька пропаганда, що швидко відбилося на боєздатності військ. Їх наслідок: залишення Центральною Радою Києва під напором 5.000 червоних муравйовських банд, та героїчна епопея української молоді під Крутами.

Перший же український корпус сумлінно виконав так важливе завдання оборони доступів із південного заходу до Києва й давав увесь час переможну відсіч численним нападам большевиків.

Два полки першої дивізії першого українського корпусу, під безпосередньою командою начальника штабу цієї дивізії ген. штабу полковника М. Капустянського, вирушили з-під Збаража в грудні 1917 р. й захопили Шепетівку. Там було успішно переведено такі акції: 1) Розв'язано 5-ти тисячний запасний збольшевичений полк, що був розташований у Шепетівці. З його полкової каси виплачено офіцерам 3-х місячну платню, вояків демобілізовано. 2) Також полк. М. Капустянському пощастило різними заходами не лише стримати від ворожої настанови до нашого війська гвардійську кінну дивізію, а й нахилити її до дружнього невтралітету й співпраці. 3) Було обеззброєно 37-мий вітебський збольшевичений полк, що посувався із Старокостянтинова на Шепетівку, з наміром дальшого руху на Київ. Цей полк, у власних його ешелонах, відправлено в Московщину. **Скріпивши цими заходами свої позиції в Шепетівці,** ми захоплюємо штаб XI-тої армії в Старокостянтинові та змушуємо до втечі революційний большевицький Совєт.

Українські вояки різних частин захоплюють і інші місця, зокрема штаб 7-ої армії, де беруть у полон командувача цією армією большевика ген. Єгорова — його було відправлено в Київ, а потім Муравйов його звільнив з в'язниці.

Зазначуємо, що всі ці потягнення та важливі здобутки осягнено майже без жадних втрат у людях — головно заскоченням, маневром, загрозами й переговорами. Військовий секретар С. В. Петлюра призначує начальником штабу XI-ої армії полк. М. Капустянського, а в січні н-ком штабу південно-західнього фронту в Бердичеві. Маючи такі ключеві позиції, давало йому можливість стягати з фронту українські частини для противодії большевикам.

Друга дивізія цього ж корпусу, спираючись на залізничні вузли Жмеринка—Козятин—Вапнярка—Хрестинівка, зупинила наступ гвардійського корпусу, що складався з трьох дивізій під кермуванням відомої чекістки Бош, та обеззброїла й погромила його й у дальшому тримала ці важливі центри в своїх руках. Таким чином 6 полків першого корпусу, в часи першої війни Центральної Ради з большевиками успішно боронили й рятували Україну з південного заходу аж до відвороту Центральної Ради на Житомир. Стягнення ж цього корпусу до Києва, дало б негативні наслідки, бо ж, правдоподібно, частини першого корпусу підпали б у Києві розкладовим впливам партійної та большевицької пропаганди; подруге червоні, маючи вільні шляхи з фронту, далеко скоріше захопили б Київ та не дали б змоги й часу Центральній Раді підписати 9-го лютого Берестейський мир, що був заключений якраз у день залишення Центральною Радою Києва.

На ст. 457 перечислюється частини, що опинилися на боці Директорії після повалення гетьманату й на кінці додано:

«Генеральною Булавою провадив полк. Сливінський, першим генерал-квартирмайстром (оперативні справи) був ген. Дроздовський, другим (організац.) полк. Какурин. Коли залишено Київ, діяльність міністерства припинилася, старшини генеральної булави перейшли до штабу дієвої армії. Штаб кермував іменем головного отамана, операціями армій і його склад кілька разів змінявся.»

Ці відомості не зовсім відповідають дійсності. Бо ж по-перше ще в Києві Директорія в грудні 1918 року, цілком реорганізувала військовий провід та приділила на відповідальні пости нових старшин. На чолі В. М. став ген. Греків. Наказному отаманові ген. Осецькому підлягали генеральна булава й штаб дієвої армії, хоч ген. Осецький фактично не втручався в розпорядження штабу дієвої армії. Начальником штабу дієвої армії призначено отамана А. Мельника, колишнього шефа штабу С. С. Його помічником — отамана Василя Тютюнника. Перший генерал-квартирмайстер, ген. Сінклер, начальник оперативного відділу й помічник генерал-квартирмайстра, а потім, перший генерал-квартирмайстер полк. М. Капустянський. Цей штаб дієвої армії беззмінно існував і його персональний склад не змінився * аж до створення штабу Головного Отамана Об'єднаних Українських Армій, у літі 1919 року. Що ж торкається полк. Сливінського, то він, як скомпромітований активною участю у федератив-

* Лише отаман А. Мельник літом 1919 року повернувся знову до Січових Стрільців.

нім акті гетьмана, ніякої участи в складі військ Директорії не брав. Так само ген. Дроздовський. Полковник Какурин у дальшому працював у складі Галицької Армії. А після закінчення війни повернувся до Совєтів і там написав книжку «Война з бєлополяками в 1920 году».

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКА ВІЙНА

При оцінці операцій У. Г. А. на галицькому театрі війни (див. ст. 518), дослідники не завжди відповідно кваліфікують поняття партизанки, маневрової, рухливої та позиційної війни. Ми коротенько окреслимо й згори зазначимо, що українсько-польська війна, коли вона оформилася, зовсім не мала партизанського характеру.

Партизани, звичайно переводять свої акції (пацифікація) в глибокому ворожому запіллі, вони в більшості творять повстанчі відділи й спираються на поміч активних елементів місцевого населення. Інколи для партизанських акцій призначається невеликі відділи регулярної кінноти, що заходять далеко в запілля ворога, там співпрацюють із повстанчими відділами та місцевим населенням *.

Партизани ослаблюють ворога й допомагають операціям регулярної армії. **Проте тільки ця остання остаточно вирішує питання перемоги або поразки й надає тон і зміст війні.** Хоч роля, вага й значення партизано-повстанчих акцій у процесі загальної боротьби, значно зросла в період другої світової війни й навіть після неї.

На жаль, Н.К.Г.А. у ворожому запіллі не створила повстанчо-партизанського руху. Він дуже придався б їй ше при першому відвороті У.Г.А. до Збруча, та в період чортківської операції й офензиви генерала Грекова. Наприклад, повстанці могли відрізати єдиний шлях, що залишився для відвороту польських частин, розбитих У.Г.Армією під Бережанами.

Під містом Львовом була типово позиційна війна, бо ж вороги, зміцнивши свої позиції, довший час на них лишилися. Крім того, на галицькому фронті, як під Львовом, так на північному й на південному відтинках, боротьба часами набирала маневрового характеру. Ця чи інша сторона скупчувала відповідні сили, змагала загрозою крила або глибшим обходом змусити ворога відступити з позицій, щоб здобути собі сводобу рухів.

Далі, засада скупчення сил на головному важливому напрямку, за рахунок другорядного, не є спеціяльною рисою партизанки. Цим принципом, як учить історія військового мистецтва, повинні користуватися, щоб осягнути успіхів, полководці та командний склад, як у стратегії, так і в тактиці (рівно в позиційній і в маневровій війні — в обороні й наступі). У.Г.А. створила на широкому фронті безперивний фронт, замість, скріпивши важливі напрямки, мати резерви, щоб влучними акціями на крила та запілля поляків відрізати Львів і змусити його оборонців капітулювати. **Але ще раз підкреслюємо,— такий характер операцій є маневром, а не партизанкою.**

Якраз наддніпрянська (дієва) армія та большевики, ввесь час послуговувались цими методами війни. Вони вели операції офензивні та дефензивні на широких просторах окремими об'єднаннями, що

* Одначе, коли оперують на ворожому запіллі кінні частини (полки й дивізії) то це є — рейд кінноти. Так напр. чинив в 1919 році ген. Мамонтов з своїм козачим корпусом на глибокому запіллі червоних.

чинили на головніших напрямках по плянах штабів. Ні большевики, ні українська армія не творили позиційних фронтів. Але це теж була по істоті маневрова війна, а не партизанка. Правда, обидві сторони майже ввесь час широко послуговувались допомогою повстанчо-партизанських відділів. Але це було характерною рисою горожанської війни. Галицька армія назагал більш надавалася до переведення позиційної, ніж маневрової війни і лише згодом, на східніх землях, вона набрала досвіду в маневрових операціях. Окремим блискучим вийнятком була чортківська офензива.

ЧОРТКІВСЬКА ОФЕНЗИВА

(Переможні чини У.Г.А. від 8-28 червня 1919 р., себто розгром поляків під Чортковом та переслідування їх до лінії Золочів-Дегова-Галич наші військові кола називають «чортківською офензивою».) Цей період треба поділити на три етапи, а саме: чортківська операція, офензива генерала Грекова, та другий відворот У.Г.А. до Збруча, бо кожний з них мав своєрідні риси (ситуацію, завдання й способи їх здійснення). Такий поділ ліпше спричиниться до правдивої оцінки, як самих бойових чинів, так виявлення ініціяторів-творців плянів і їх виконавців.

Ще й досі остаточно не з'ясовані всі обставини, що спричинились до започаткування чортківської офензиви, як зазначають автори, хоч надруковано чимало споминів та фахових творів, що стосуються цих бойових чинів. Автори докладно описують події та намагаються винайти ініціяторів цих славетних дій.

Ми думаємо, що фронтові частини, бригади другого корпусу перші відчули зміну обставин (відновлення боєздатности та моралі старшин та стрільців і ослаблення темпів польського наступу). Якраз у складі цього корпусу щасливо знайшлися енергійні та здібні старшини, шеф штабу корпусу полк. Шаманек, та командант 7 бригади підполк. Бізанц та інші. Вони то, правдоподібно, докладно поінформували полк. Кургановича, й шефа булави У.Г.А. про ситуацію і бажання військ дати рішучу відсіч ворогові. Полк.Курманович укладає плян наступу й Начальна Команда його санкціонує та дає наказ.

Отже, думаємо, що фронт, перший підніс думку про необхідність негайно припинити відворот та вдарити на ворога. І в цьому велика заслуга фронтових частин. Але оформлення операцій, плян і наказ правдоподібно опрацьовував уже полк. Курманович та Н.К. Г.А. бо ж, як зазначують автори, в боях 7-го і 8-го червня взяли участь третя й сьома бригада, перша бригада У.С.С., стяги десятої й п'ятої бригад першого корпусу та їхні акції були відповідно скеровані та взаємно пов'язані, що переконуюче свідчить про пляновість чортківської операції.

(Ст. 509) «співучасть у бою за Чортків двох корпусів У.Г.А., вказувало б на те, що акція була підготовлена Н.К.Г.А., а в кожному разі обома корпусами, першим і другим, очевидно за порозумінням Начальної Команди».

Захопленням Ягольниці 7-го червня, Чорткова й Копичинець 8-го, закінчилась блискучо переведена чортківська операція.

У дальшому вже почався новий етап із далеко йдучими цілями. Новопризначений командант У.Г.А. (вождь) та його булава перево-

дять у життя цілком самостійно опрацьований плян, який хоч і базувався на переможних вислідах чортківської операції, мав свої власні завдання й способи їх виконання. **Це була велика блискуча офензива генерала Грекова.** Зчерги слідує третій етап — другий відворот У.Г.А. з-під Львова до Збруча.

Таким чином поділ на три етапи цих боїв відповідає обставинам.

Світові переможці — антантські потуги — творили нові політично-стратегічні системи, перекроюючи мапу Европи, щоб надійно закріпити висліди своєї перемоги на довший час. **Українська держава їм до цього здавалася перешкодою.** Ослаблена Німеччина намагалася втягти в орбіту своїх політичних впливів комуністичну Москву, щоб, за її допомогою, захитати з нутра виснажені війною держави переможців.

Отже, світова війна (головно ліквідація її), велика революція, боротьба народів за національно-державне відродження, шукали своєї розв'язки на Сході, особливо на українських землях, створюючи там дуже скомпліковану ситуацію.

Тому нашу визвольну боротьбу необхідно розглядати на тлі цих різнобарвних і важливих явищ, як один із її складників.

Воєнні події, їх розгін і темп, а нарешті, висліди збройної боротьби на наших землях значною мірою залежали від політики та характеру соціяльної і національної революції. Зокрема на перипетії боротьби мали вплив програми, пляни та світогляд українських партійно-політичних угруповань і інтелігенції. Поважного значення також набирали закони традиції і державницько-імперської інерції Росії».

Ми думаємо, що побіч похибок, яких правдоподібно допустилася Н.К.Г.А. та досвідчені, хоч відважні команданти та штаби корпусів, бригад, а також побіч недотягнень уряду й наслідків нашої історичної спадщини, **все ж головно спричинились до програної негативні впливи зовнішньої політики.** Ось чому: «Третя українська офензива «Вовчухівська» (ст. 496-498) успішно розвивалась і поляки на фронті між Городком і Судовою Вишнею найшлися в дуже скрутному становищі.

24. лютого почалось пермир'я, вимушене антантською місією мирової конференції під проводом ген. Бартелемі». **Отже не стратегія, бо ж вона була напередодні рішучого успіху, ні зручність польського кермування, бо ж воно не дописувало, врятувати оборонців Львова, а без сумніву могутня Антанта — себто виключно політика. Вона то й найбільш спричинилася до загального погіршення ситуації У.Г.А.,** бо ж (ст. 502) «Невдача під Вовчухами відбилась голосним гомоном по цілій У.Г.А. і підірвала в ній надію на успішне закінчення війни. Серед вояцтва пішли провокаційні чутки про зраду проводу, що ще більш ослабило відпорність армії».

Таким чином, як бачимо, політична інтервенція захитала моральну силу армії — віру в перемогу та довір'я до своїх вождів. Проте українське військо продовжувало облогу Львова й тримало в своїх руках нафтовий район, більшість Східньої Галичини і твердо стояло під мурами Львова. Дух його захитався, але не зламався. На цей раз політика врятувала поляків, одначе не дала їм ще перемоги. Тоді наспівають із закордону 6 дивізій Галлєра — себто це вже була військова інтервенція Антанти в користь Польщі. Наступ антантсько-

польських військ спричинився до відвороту У.Г.А. і тимчасової втрати нею майже цілої території. Крім того, дивізії Галлєра погромили та здеморалізували на Волині ліве крило сильної північної групи дієвої армії й це катастрофально відбилось на дальших операціях цієї армії. Просуваючись далі **на схід, польсько-антантське військо захопило в районі Тернопіль-Підволочиська базу** українських армій із так дорогим воєнним та санітарним припасом, що тяжко заважило в дальшій війні. Також у Бродах вороже військо відрізало всі ешелони групи С.С. та панцирні потяги.

Таким чином спираючись на історичних фактах, ми маємо повні підстави твердити, що не польська армія й не деякі недотягнення уряду та військового проводу армії спричинилися до нашої програної, а **головним робом стратегічно-політична інтервенція могутньої Антанти.** Бо ж поляки в ніякому випадку не спромоглися б власними силами відкинути галицьку армію за Збруч, погромити ліве крило дієвої армії та виграти війну.

Без сумніву ми мусимо докладно студіювати українсько-польську кампанію, та шукати наших хиб, одначе неможливо в той же час не відмітити вирішального значення у вислідах українсько-польської війни, впливів політико-стратегічної інтервенції Антанти. Лише тоді ми зможемо взяти повчаючу науку з українсько-польської війни, та мати правдивий її образ.

Постає цікаве питання, чи спромоглася б У.Г.А., при більше зручному та талановитому кермуванні, захопити в перших місяцях війни Львів, Перемишль і твердо станути на Сяні. І які від цього були б політично-стратегічні наслідки? Цю тему слід опрацювати нашим військовим дослідникам в окремій розвідці.

Штаб VI. бригади У.Г.А під Жмеринкою, липень 1919 р.

Капітан Лейтенант фльоти Святослав Шрамченко

УКРАЇНСЬКА ВОЄННА ФЛЬОТА

1919—1920 рр.

ВЛАДА ДИРЕКТОРІЇ

Наказом по Морському Відомству від 25 грудня 1918 року ч. 1/696/50 вступив до виконання обов'язків Морського Міністра Капітан III ранґу Михайло Іванович Білінський, який був, як показалося з наслідків його праці, найвідповіднішою постаттю з усіх осіб, що стояли на чолі Морського Відомства України за ввесь час його існування. Людина вогняної енергії, кришталевої чесноти, з доброю військовою освітою і службовим досвідом,— він мав, ще ту велику чесноту, що на всі справи дивився й до них підходив з огляду інтересів держави, тобто мав широкий державний розум, якого якраз бракувало тоді багатьом провідникам інших наших Відомств у їхніх, часами вузько хуторянських,підходах до державних справ.

Капітан лейтенант Української Державної Фльоти Святослав Олександрович Шрамченко

Маючи двох помічників: Товариша Морського Міністра контрадмірала Михайла Михайловича Остроградського-Апостола й Начальника Морського Генерального Штабу капітана І ранґу Лева Юрієвича Постриганева,— старшину з освітою Академії Морського Генерального Штабу, людину надзвичайно інтелігентну, організаційно здібну й енергійну,— капітан III ранґу Білінський узявся за біжучу працю. Він провів закон про штати центральних установ Морського Міністерства, наказом по Мор. Відомству ч. 410 від 20 січня 1919 р. (Вісник Державних Законів для всіх Земель УНР, ч. 29), у якому маємо такі розділи: 1. Штати Морського Міністра, 2. Штати Канцелярії Міністерства, 3. Штати Головного Морського Штабу, 4. Штати Морського Генерального Штабу. 5. Штати Голов-

ної Морської Господарчої Управи, 6. Штати Головної Морської Технічної Управи, 7. Штати Морської Будівельної Управи, 8. Штати Головного Гідрографічного Управління, 9. Штати Головної Воєнно-Морської Судової Управи й 10. Штати Головної Воєнно-Морської Санітарної Управи.

Він провів «Закон про Ґардемаринську Школу» (Наказ по Мор. Відомству ч. 107 з 11 січня 1919 року й Вісник Державних Законів VIII випуск), з уведенням його в життя з 1 жовтня 1918 р., щоб оформити попередню працю в Міністерстві.

Нарешті він провів головний закон-підвалину Державної Української Фльоти — «Закон про фльоту». (Наказ по М.В. ч. 79 з 25 січня 1919 року й Вісник Державних Законів V. випуск). Нормально під «Закон про фльоту» розуміється переведене законодавчим шляхом положення про склад фльоти, про терміни служби кораблів різних типів, про щорічну плавбу фльоти, про її комплетування та про зорганізування театрів боєвої частини фльоти. Закон про фльоту є найбільше потрібний у тих державах,у яких воєнно-морські ідеї не ввійшли ще достатньо до свідомости населення, через що відношення законодавчої влади до розмірів асиґнувань на фльоту носить випадковий характер. Цей великий закон про фльоту охопив цілковито всі галузі організації Української Державної Фльоти разом з Воєнно-Морською Повітрофльотою і Морською Піхотою.

На підставі цього закону, Директорія УНР по Морському Відомству від 25 січня 1919 р. видала наказ ч. 57/28 у Києві про присвоєння кораблям Української Державної Фльоти, які будуються в Миколаєві, таких назв: 1 лінійний корабель «Соборна Україна» (32.000 тонн, себто вже поверхдренавт), 4 легкі крейсери — «Гетьман Богдан Хмельницький » (пізніше «Червона Україна») 6.934 тонн, «Гетьман Петро Дорошенко» (пізніше «Красний Кавказ») 8.030 тонн, «Гетьман Петро К. Сагайдачний» і «Тарас Шевченко», 14 великих ескадрових міноносців по 1.330 тонн: «Київ», «Чигирин», «Батурин», «Львів», «Іван Виговський», «Іван Сірко», «Пилип Орлик», «Кость Гордієнко», «Мартин Небаба», «Іван Підкова», «Петро Могила» й «Іван Котляревський», 8 великих підводних човнів «Щука», «Карась» і «АГ 21» до «АГ 26», матка підводних човнів «Дніпро».

На підставі цього ж закону було надіслано дві комісії від Морського Міністерства; одну під головуванням Начальника Головного Морського Штабу капітана І ранґу Пчельникова до миколаївського порту й другу до херсонського порту.

Дальші події в Україні: окупація берегів Чорного моря Антантою, наступ большевиків з півночі й залишення Києва українськими військами 2-го лютого 1919 р. не підрізують крил творчого розмаху кап. III ранґу М. Білінського й він, який ніколи не покидав надії на привернення українського порядку на Чорному морі й на його побережжі, проводить «Закон про організацію воєнно-морських сил на побережжі Чорного моря». (Наказ по М.В. ч. 507 від 9 квітня 1919 р. і Вісник Державних Законів, випуск 34), у параґрафі 1 у якому знаходимо такий уступ: «Побережжя Чорного моря з фортецею Очаковом і портами Миколаєвом і Херсоном з 75 верстною смугою навколо боків цього трикутника оголошується Приморським Фронтом з підлеглістю цього району Морському Міністрові, який (параґраф 2) має там усі права Головнокомандуючого Окремим

Фронтом і т. д. й тоді починається формування морських частин тимчасом на суходолі, а саме: Морського Полку (трохи раніш, бо наказ про це Головного Отамана Військ і Фльоти УНР по Морському Відомству С. Петлюри був від 3-го лютого 1919 р. ч. 68/32) й частин морської піхоти.

Морський Полк (якого формування розпочато було в Винниці на Поділлі й перенесено до Коломиї) мав комплетуватися головним чином моряками, що походили з Наддністрянської України: старшинами, підстаршинами й моряками колишньої Австро-Угорської фльоти, для чого кап. III рангу М. Білінський проводить по згоді з Військовим Секретаріятом З.О. УНР «Закон про зарахування до фльоти громадян «Наддністрянської України» під ч. 504 від 9 квітня 1919 р. («Вісник Д. Законів» випуск 34-ий і Наказ по М.В. ч. 135/75 від 9-го квітня 1919 р.).

На підставі цього закону був переведений заклик через Окружні Команди УГА до моряків.

Командантом Морського Полку спочатку був полковник Морської Піхоти Гаврило Никогда, а пізніше кап. III рангу Кость Мандрика. Воєнно-морському аташе УНР у Відні, кап. II ранґу Дашкевичу-Горбацькому, видано було наказ і відпущено кредити для пересування моряків наддністрянців з колишніх австро-угорських портів Адріятики. До складу цього полку зараховано було й більшу частину службовців Морського Міністерства.

З огляду на те, що гуцули (сплавщики дерева) являлися добрим матеріялом на моряків, це дало думку Морському Міністрові використати їх хоч тимчасово як морську піхоту й зараз же було переведено формування в Коломиї (а пізніше в Бродах) «1-го Гуцульського Полку Морської Піхоти», який у червні 1919 р. відійшов на протибольшевицький фронт під Волочиська. Пізніше, в Кам'янці-Подільському було зформовано ще «2-ий Полк Морської Піхоти» й приступлено до формування «3-го Полку Морської Піхоти» й так постала 1-ша Дивізія Морської Піхоти.

У той час зайшла зміна Кабінету Міністрів УНР і капітан III ранґу М. Білінський, не погоджуючись з більшим полівінням цього кабінету, подався 24 квітня 1919 р. до димісії і за якийсь час одержав на власне бажання призначення Начальника 1-шої Дивізії Морської Піхоти, з якою перебував на фронті ввесь 1919 р. Частини 1-го Гуцульського Полку Морської Піхоти й других полків М.П. брали участь у 1-му Зимовому Поході

Дивізіон ескадрових міноносців Чорноморської Фльоти

Армії УНР. Кап. III рангу М. Білінський у 1920 р. одержав призначення на Міністра Внутрішніх Справ УНР, а далі опинився на еміграції в Польщі. У 1921-му р. брав участь у 2-му Зимовому Поході Армії УНР і загинув героєм під Базаром у селі Малі Минки 17 листопада 1921 р., коли відстрілюючись від большевиків, останнім стрілом відобрав собі життя, щоб не попастися в большевицький полон.

Від 24-го квітня 1919 р. Морським Міністром став капітан 1-го ранґу Микола Злобін. Місяць червень 1919 р., Морським Міністерством, як Заступник Міністра керував автор цих рядків, опісля знову кап. І р. М. Злобин. У 1919 р. по здобутті Києва, знову блиснула надія на Одесу, на море. У Кам'янці Подільському було відчинено Ґардемаринську Школу і її директором став генерал-хорунжий по адмірал. Володимир Савченко-Більський, а адютантом Школи, автор цих рядків. Але через несприятливі події того часу, що незабаром наспіли, Школу довелося ліквідувати.

Тоді під натиском наших військових кругів, Морське Міністерство на шкоду українській великодержавницькій справі було приєднано до Військового Міністерства в скороченому розмірі в вигляді Головного Управління Воєнно-Морської Фльоти, а в 1920 р. у вигляді Головної Воєнно-Морської Управи.*

У 1920 р. Морське Відомство все ж таки почало формувати Дніпровську Фльотиллю, сформувало «Дніпровський Фльотський Півекіпаж» і мало на фронті бронепотяг «Чорноморець».

Українська Державна Фльота мала воєнний прапор і б. 20 спеціяльних воєнних і інших прапорів. Тризуб на прапорах як і на всіх відзнаках і емблемах Морського Відомства був при всіх владах того часу з хрестом.

Повний титул гетьмана, як найвищого начальника збройних сил України був тоді: «Ясновельможний Пан Гетьман Всієї України, Військ Козацьких і Державної Фльоти».

Повний титул головного отамана збройних сил України був тоді: «Головний Отаман Військ і Фльоти УНР».

У квітні 1919 р. Морським Міністерством було встановлено прийняти день «29 квітня» днем Свята Української Державної Фльоти і разом з тим днем Свята Українського Чорного Моря та встановити бронзову медалю для всіх учасників того історичного моменту й також для всіх тих, які знаходились на службі Української Державної Фльоти, аж по день 29 квітня 1919 р.

Медаля виглядала так: лицева сторона — український воєнний прапор на ноці гафеля, зворотня сторона — посередині якір, у горі тризуб з хрестом, внизу якоря «1918», зліва «29», зправа «IV». Медаля була на голубій з двома жовтими смужками, стрічці.

---

* Кожна велика держава мала й має окремі рівнорядні міністерства: Військове, Морське й Повітрофльоти в силу існуючих великих різниць організації, тактики й стратеґії цих ділянок оборони краю. Над цими рівнорядними міністерствами може стояти для більшої координації Міністер Збройних Сил, як то бачимо в СДА й інших великих державах. Підлеглість Морського Міністерства Військовому була, як показує міжнародня історія, на шкоду фльоті.

ДОЛЯ КОРАБЛІВ ЧОРНОМОРСЬКОЇ ФЛЬОТИ

Частина кораблів Чорноморської Фльоти виведена Антантою в 1919 р. до Істамбулу (Константинополя) була знову передана під андріївський прапор і в Істамбулі була створена «База Російської Чорноморської Фльоти», й на її чолі поставлено контр-адмірала В. Шрамченка. У скорому часі, одначе, ця частина фльоти була переведена до Севастополя під верховну команду ген. Врангеля і брала участь у боротьбі проти большевиків, а потім, як на боєвих кораблях, так і на десятках транспортів була евакуйована ціла армія ген. Врангеля з великою кількістю біженців, серед яких був значний відсоток українців, до Істамбулу та його околиць, а пізніше до французького порту Бізерта в Півн. Африці. Частина кораблів, що залишилася на Чорному Морі, ввійшла в склад большевицької Фльоти.

Але совєтська влада пред'явила свої права з вимогою видати їй усі кораблі Чорноморської Фльоти з Бізерти. У той час Уряд УНР, що перебував уже на еміграції, склав свій протест до Ліґи Націй і до французького уряду проти цього, рахуючи всі ці кораблі власністю УНР. Остаточно ці кораблі не були передані большевикам, а французи почали їх продавати на «шмельц». Кілька з них як: велика майстерня-корабель Чорноморської Фльоти «Кронштадт», 2 криголоми й кілька дрібніших кораблів включили до складу французької фльоти й деякі існують і тепер (1953). Останнім був проданий лінійний корабель «Воля».

Українська річна Мозирська чи Пинська фльотилля була наприкінці 1919 р. захоплена поляками й її кораблі ввійшли до складу Польської Пинської Фльотиллі, яка в рр. 1941-44 була під німецькою окупаційною владою. (Між іншим, технічним комендантом порту в Пинську був капітан-лейтенант У. Д. Фльоти, українець Валеріян Больц). Ескадр. міноносець «Україна» (див. фотознимку на ст. 445) плаває тепер під назвою «Маркін» у складі Червоної Каспійської Фльотиллі.

За совєтської влади, відсоток українців у червоній Чорноморській Фльоті був куди менший, як за царських часів. Не дивлячись на це, відомими є кілька судових процесів протягом 1922/1939 рр. проти «петлюрівщини» деяких мол. старшин, підстаршин і матросів.

Підчас останньої війни 1939/1945, з українців, які служили в польській воєнній фльоті й повітрофльоті, частина попала до Англії і там служила під англійськими прапорами. Частина звільнена з німецького полону, попала до німецької воєнної фльоти (4 старшин, кілька підстаршин і матросів до яких, ще дійшли українці Кріґсмарінегельфер, які попали там з Холмщини й з інших теренів окупованих німцями).

Головний Отаман
СИМОН ПЕТЛЮРА

ГЕНЕРАЛИ УНР: **1). Ген. хор. Олександер Удовиченко. 2). Ген. хор. О. Загродський. 3). Ген. хор. Є. Мишковський. 4). Ген. хор. Ю. Тютюнник. 5). Адмірал Чорноморської Фльоти ген. хор. Володимир Савченко-Більський. 6). Ген. хор. Р. Дашкевич.**

ГЕНЕРАЛИ УНР: **7). Ген. полк. Микола Юнаків. 8). Ген. пор. Володимир Сінклер. 9). Ген. хор. Микола Капустянський. 10). Ген. хор. Володимир Сальський, 11). Ген. хор. Михайло Садовський. 12). Ген. хор. Олександер Кузьмінський.**

К О М Е Н Т А Р

ВІД УПОРЯДНИКА НАУКОВОГО АПАРАТУ ВИДАННЯ

Надаючи виняткового значення поширенню знань з історії України, патріотичному вихованню молоді та виходячи із засад «Акту проголошення незалежності України», прийнятого Верховною Радою республіки 24 серпня 1991 р., вирішено внести такі доповнення до даного видання:
1) додано розширений іменний покажчик діячів української воєнної історії;
2) видання доповнено географічним покажчиком подій;
3) подано матеріали до бібліографії української воєнної історії (укладачі Л. Головата та Т. Кульчицька);
4) виправлено виявлені помилки, в тому числі і коректорського характеру в основному тексті.

Особливу увагу приділено підготовці розширеного іменного покажчика. Це перша спроба створення біографічного словника діячів української воєнної історії з використанням малодоступних або й взагалі недоступних читачеві джерел та енциклопедичних видань, на які тоталітарним режимом було накладено ідеологічне табу. Довідки про діячів, діяльність яких більш-менш розкрита на сторінках радянських енциклопедичних видань (Українська Радянська Енциклопедія, Український Радянський Енциклопедичний Словник, Радянська Енциклопедія Історії України, Советская Историческая Энциклопедия) у покажчику подано скорочено.

Ми свідомі того, що діяльність багатьох історичних осіб у даному покажчику окреслена лише схематично, про деяких з них ми маємо тільки окремі згадки. Очевидно, цей покажчик стане підставою для подальших досліджень українських істориків, буде нашим внеском у створення майбутнього біографічного словника діячів національної історії та культури. Джерелами для складання покажчика були:
— Енциклопедія Українознавства: в 10-ти т. Видання 2-ге, словникове. Гол. Редактор В. Кубійович.— Париж; Нью-Йорк, 1955—1989;
— Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання в 3-х т. Гол. редактор І. Раковський.— Львів; Станіславів; Коломия (1930-і роки);
— Марунчак М. Біографічний словник до історії українців Канади.— Вінніпеґ, 1986;
— Encyclopedia of Ukraine. Edited by V. Kubijovyč. V. 1—2. Toronto; Buffalo; London, 1984—1988.

Використано також коментарі до книги Івана Крип'якевича «Історія України» (Львів: Світ, 1990), різні періодичні видання Галичини 20—30-х років, окремі монографії з питань воєнної історії та широку періодику української діаспори.

Найближчим часом після аналогічного опрацювання планується видати з доповненнями четверту частину «Історії українського війська», а саме «Матеріали до історії, 1920—1953», якою й було завершено друге видання Івана Тиктора (Вінніпеґ, 1953), подати розділ сучасного будівництва Збройних Сил України після 24 серпня 1991 р.

Сподіваємося, що невдовзі спеціально створений колектив українських істориків, включаючи наших колег з діаспори, при допомозі Верховної Ради України, її постійних комісій та створеного Міністерства оборони, яке очолив генерал Костянтин Морозов, приступить до написання нової багатотомної «Історії українського війська». Потреба такої праці гостроактуальна, бо вища військова освіта старшин Української Національної Армії потребує глибоких знань рідної воєнної історії. Віриться також, що видання «Історії українського війська» не буде стримуватися через відсутність матеріальних засобів чи з якихось інших причин.

А наша книжка стане добрим прикладом, тією першою ластівкою на рідній землі, яка зможе хоч трохи заповнити штучно створений вакуум із питань військової історії України, буде тим зерном, що дасть добрі сходи на ниві нашої незалежності, неможливої без власних Збройних Сил.

Богдан ЯКИМОВИЧ

РОЗШИРЕНИЙ ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

В дужках коло імен князів України — Русі римськими цифрами вказано ступінь покоління від Рюрика (див. Літопис Руський. Пер. з давньоруської Л. Є. Махновця. К., 1989; *Крип'якевич І.* Історія України. Львів, 1990).

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

МАТЕРІАЛИ ДО БІБЛІОГРАФІЇ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА

ПРАЦІ ЗАГАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ. ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

Андрусяк М. Історія України. І. Княжа доба.— Прага: Пробоєм, 1941.— 176, 9 с.

Антонович М. Історія України: В 4 т.— Прага: Вид-во Юрія Тищенка. 1941—1942.— (Наук. б-ка «ЮТ», Ч. 1—4).

Антонович М. Історія України. Княжа доба:— Прага: Вид-во Юрія Тищенка, 1942.— 78 с.

Аркас М. Історія України-Русі (Вступ. слово і комент. В. Г. Сарбея.— К.: Вища шк., 1990. 456 с.: іл.— Факс. вид.

Багалій Д. І. Історія Слобідської України.— Харків, 1918.— 308 с.: іл.

Бантыш-Каменский Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства: В 3-х ч.— Изд. 4-е.— Спб., 1903.— (6), IX. 609 с.

Вивід прав України: Документи і матеріали до історії української політичної думки / Впоряд., вступ. ст., довідки Б. Кравцева. 2-е вид. Нью-Йорк: Пролог, 1964.— 247, 3 с.— (Сусп.-політ. б-ка; Ч. 15).

Винар Л. Історичний атлас України.— Нью-Йорк: Укр. іст. т-во, 1980.— 190 с.

Голубець М. Велика історія України: Від найдавніших часів до 1923 року / Передм. І. Крип'якевича; Вид. І. Тиктор.— Львів, 1937.— 864 с.: іл.— Перевид. з доп.— Львів; Вінніпег, 1948.— 967 с.: іл.

Грушевський М. Ілюстрована історія України.— Київ, Відень, Дніпросоюз, 1912.— 575 с., мал.

Грушевський М. Історія України-Руси. В 10 т.— Львів; Відень; Київ, 1898.— 1936. Перевид.: Нью-Йорк, 1954—1958.— Перевид.: Грушевський М. Історія України-Русі: В 11 т., 12 кн.— Т. 1.— К.: Наук. думка, 1991.— 736 с. (Пам'ятки іст. думки України).

Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа / Сост. и ист.-биогр. очерк Ф. П. Шевченко, В. А. Смолия; Примеч. В. М. Рычки, А. Г. Гуржия.— 2-е изд.— К.: Лыбидь, 1991.— 400 с. (Памятники ист. мысли Украины).

Дорошенко Д. Нарис історії України: У 2 т.— Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1966.— 229 с., 360 с.

Ефименко А. Я. История украинского народа / Сост. и авт. ист.-биогр. очерка В. А. Смолий; Примеч. Н. Н. Яковенко.— К.: Лыбидь, 1990.— 512 с.: ил. (Памятники ист. мысли Украины).

Жерела до історії України-Руси.— Т. 1—22.— Львів: НТШ, 1895—1924.

Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України / Ред. Я. Грицак, О. Романів — Львів: В-во Наук. Т-ва ім. Т. Шевченка, 1991.— 230 с.: 24 іл. (Українознавча б-ка НТШ; Ч. 1).

[*Кониський Г.*] История Русов или Малой России.— М.: Изд. Имп. о-ва истории и древностей российских, 1846,— (4), IV, 262, IV с.— Репр. перевид.: К., Рекламно-вид. фірма «Дзвін» народ. концерну «Бутек», 1991.

Історія Русів / Пер. І. Драча. Вступ. ст. В. Шевчука.— К.: Рад. письменник, 1991.— 318 с.

Костомарів М. Історія України в життєписах визначніших її діячів / Пер. О. Барвінський.— Львів, 1918.— 493 с.— Репр. перевид. К.: Україна, 1991.

Крип'якевич І. Історія України / Упор. тексту, прим., комент. Б. З. Якимовича; Передм. Я. Р. Дашкевича.— Львів: Світ, 1990.— 520 с. (Пам'ятки іст. думки України). Вид. 2, переоб. і доп.— Львів: Світ, 1992—560 с. (Пам'ятки іст. думки України).

Крупницький Б. Основні проблеми історії України.— Авгсбург, 1947.

Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2 т.— Мюнхен, 1972—1976.— 591 с.; 589 с.

Славінський М. Історія України: Курс лекцій.— Подєбради, 1934.— 175, 7 с.— (УТГІ; Ч. 81).
Субтельний О. Україна: Історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вступ. ст. С. В. Кульчицького.— К.: Либідь, 1991.— 512 с.: іл.
Терлецький О. Історія України: З багатьма образками та мапами.— Нове, переглянене й доп. вид.— Львів: Просвіта, 1938.— 408 с.
Терлецький О. Історія української держави.— Т. 1—2.— Львів, 1923—1924.— (Накл. фонду «Учітеся, брати мої»; Ч. 6—7). Т. 1: Княжа доба.— 1923.— 252 с. Т. 2: Козацька доба.— 1924.— 304 с.
Томашівський С. Українська історія: Нарис. І: Старинні і середні віки.— Львів: Вид-во «Вчора і нині», 1919.— 154 с.
Енциклопедія Українознавства: В 3 т. 1-е вид. сист... / Гол. ред. проф. д-р В. Кубійович і проф. д-р З. Кузеля.— Мюнхен; Нью-Йорк: Наук. Т-во ім. Шевченка, 1949.— 1230 с.: іл.; карти.
Енциклопедія Українознавства: В 10 т. 2-е вид. словникове. / Гол. ред. проф. д-р В. Кубійович.— Париж; Нью-Йорк: Наук. Т-во ім. Шевченка, 1955—1984.— 4015+ 63 с.: іл.; карти.
Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання в 3-х томах... / Під гол. ред. І. Раковського.— Львів; Станиславів; Коломия: Рідна школа, 1933.
Т. 1: А — Ж. 1312 стовп. іл.;
Т. 2: З — Р. 1312 стовп.: іл.;
Т. 3: С — Я. 1426 стовп., 3 с.: іл.
Encyclopedia of Ukraine / Edited by V. Kubyjovyč; Unyversity of Toronto Press.— V. 1—2.— Toronto; Buffalo; London, 1984—1988.
Subtelny O. Ukraine: A History.— Toronto; Buffalo; London, 1988.
Ukraine: A Concise Encyclopedia.— V. 1—3.— Toronto. Bound Brook, 1988.

КНЯЖА ДОБА

Алешковский М. Х. Курганы русских дружинников XI—XII вв. // Сов. археология.— 1960.— № 1.— С. 70—90; іл.
Антонович В. Обозрение предметов великокняжеской эпохи, найденных в Киеве и ближайших его окрестностях, и хранящихся в музее древностей и мюнцкабинете университета св. Владимира // Киев. старина.— 1888.— № 7.— С. 117—132.
Арендт В. В. К вопросу о «мечах харалжних» «Слово о полку Игореве» // Сборник статей к 40-летию ученой деятельности академика А. С. Орлова.— Л., 1934.— С. 335—342.
Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів.— К., 1982.— 267 с.
Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды).— К., 1990.— 187, (5) с: ил.
Асеєв Ю. С., Богусевич В. А. Воєнно-оборонні стіни XII віку в Києво-Печерській лаврі // Вісн. Академії архітектури УРСР.— 1951.— № 4.— С. 40—43; іл.
Багалій Д. Нарис української історіографії. Т. І: Літописи.— Вип. І.— 1923.— 138 с.
Те ж. Вип. 2.— 1925.— 107 с.— (Зб. іст.-філол. від. ВУАН; № 1).
Блифельд Д. И. К исторической оценке дружинных погребений в срубных гробницах Среднего Поднепровья IX—X вв. // Сов. археология.— 1954.— Т. 20.— С. 148—162.
Брайчевський М. Ю. Археологічні пам'ятки часів боротьби Русі проти монгольської навали // Вісн. АН УРСР.— 1951.— № 10.— С. 64—73.
Булахов М. Г. «Слово о полку Игореве» в литературе, искусстве, науке: Краткий энциклопедический словарь / Под ред. Л. А. Дмитриева.— Минск: Университетское, 1989.— 247 с., (4) л. ил.: ил.
Власова Г. М. Бронзовые изделия XI—XIII вв. из села Зеленче (Терноп. обл.) // Материалы по археологии Северного Причерноморья.— 1962.— Вип. 2.— С. 246—259: ил.
Володченко З. А. К вопросу о технике черни на Руси // Крат. сооб. о докл. и полевых исслед. Ин-та истории материальной культуры АН СССР.— 1953.— Вип. 52.— С. 10—16; ил.
Годованюк О. М. Найдавніші оборонні споруди на Замковій горі в м. Острозі // Археолог. дослідження на Україні (1969 р.).— 1972.— Вип. 4.— С. 318—322: іл.

Голубець М. Історія Львова від найдавніших часів. Історичні пам'ятники старовини // Львів: Червона калина, 1925.— С. 1—151.

Голубець М. Княжий Галич.— Львів: Укр. преса, 1937.— 30 с.

Голубець М. Теребовля.— Львів, 1927.— 24 с.— (Б-ка «Нового часу»; Ч. 20).

Голубець М. Плем'я Джінгіс-хана. Хроніка XIII в.— Львів, 1938.— 132 с.

Грушевський М. Бронзові мечі з Турецького повіту // ЗНТШ.— 1900.— Т. 33.— С. 1—4.

Грушевський М. Виїмки з жерел до історії України-Руси. До половини XI віку.— Львів, 1895.— 122 с.

Грушевский М. Волинский вопрос. 1097—1102 г.— К., 1891.— 37 с.

Грушевський М. Галицьке боярство XII—XIII в. // ЗНТШ.— 1897.— Т. 20.— 20 с.

Грушевський М. Звенигород галицький: Історично-археологічна розвідка // ЗНТШ.— 1899.— Т. 31/32.— 28 с.

Грушевский М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца 14-го столетия.— К., 1891.— XVI, 520 с.

Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя / Авт. післямови П. Толочко.— Репринтне відтворення вид. 1891 р.— К.: Наук. думка, 1991.— 541 с.— (Пам'ятки іст. думки України).

Дашкевич Н. П. Княжение Даниила Галицкого, по русским и иностранным известиям.— К., 1873.— 159 с.

Дзюбко І. С., Ситенко Л. Т. До питання про оборонні споруди Київської Русі // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. іст.— 1965.— Вип. 3.— С. 100—110; іл.

Довженок В. Й. Древньоруські городища-замки // Археологія.— 1961.— Т. 13.— С. 95—104.

Довженок В. И. Озброєння війська в Київській Русі // Вісн. АН УРСР.— 1948.— № 10.— С. 55—64.

Довженок В. И. Будова міських укріплень в Київській Русі // Вісн. АН УРСР.— 1947 — № 7.— С. 47—58.

Добровольський А. В. Київські укріплення і Золоті Ворота // Зап. Укр. наук. т-ва в Києві.— 1926.— Т. 21.— Наук. зб. за рік 1926.— С. 15—33.

Дужий М. Городища на території Галичини // Стара Україна.— 1924.— № 7/8.— с. 97—100.

Єфименко П. П., Богусевич В. А. Кріпость Ярослава Мудрого в Києві // Вісн. АН УРСР.— 1952.— № 12.

Іванюк Я. Т. Місто-фортеця Полтава (XI—XVIII ст.) // Укр. іст. журнал.— 1976.— № 4.— С. 123—128.

Ільницький В. Стародавний Звенигород.— Львів, 1861.— 23 с.

Ільницький В. Стародавня Теребовля — Львів, 1862.— 38 с.

Исаевич Я. Д. «Грады Червенские» и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами (конец IX — начало XII в.).— М.: Наука, 1972.— С. 107—124 — Відб. з кн.: Исследования по истории славянских и балканских народов: эпоха средневековья.

Каргер М. К. Погребение киевского дружинника X века // Краткие сообщ. о докл. и полевых исслед. Ин-та истории матер. культуры АН СССР. 1940.— Вып. 5.— С. 79—82; ил.

Кирпичников А. М. Битви Стародавньої Русі (XI—XIII ст.) Укр. іст. журнал.— 1969.— № 10.— С. 74—83.

Кирпичников А. М. Вивчення давньоруської зброї // Укр. іст. журнал.— 1970.— № 10.— С. 126—131.

Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси IX—XV вв.: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук АН СССР. И. А.— М., 1975.— 35 с.

Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси XII—XIII вв.: (Итоги изучения техники и тактики боя) // Тез. докл. ... 1971.— М., 1972 — С. 49—53.

Кирпичников А. Н. Вооружение Руси в XI—XIII вв. // Вопросы истории.— 1970.— № 1.— С. 42—55.

Кирпичников А. Н. Древнейший русский подписной меч (из Полт. обл.) // Сов. археология.— 1965.— № 3.— С. 196—201: ил.

Кирпичников А. Н. Древнерусский бой // 2-я Всесоюз. науч. конф. оружейников: (Тез. докл.) — Тбилиси, 1969.— С. 23—24.

Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие.— М.; Л.,: Наука, 1966.— Вып. 1. Мечи и сабли IX—XIII вв.— 107 с: ил; Вып. 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX—XIII вв.— 146 с.: ил. Те ж.— 1971. Вып. 3. Доспех, комплекс боевых средств IX—XIII вв.— 92 с.

Кирпичников А. Н. К вопросу об устройстве древнерусских метательных

машин // Сб. исследований и материалов Артиллерийского музея — 1958.— Вып. 3.— С. 405—418: ил.— Библиогр.: с. 416—418.

Кирпичников А. Н. Массовое оружие ближнего боя из раскопок древнего Изяславля (Хмельн. обл.) // Краткие сообщ. Ин-та археол. АН УССР / — 1978.— Вып. 155.— С. 80—87: ил.— Библиогр.: С. 86—87.

Кирпичников А. Н. Мечи из раскопок древнего Изяславля // Краткие сообщ. Ин-та археол. АН УССР.— 1975.— Вып. 144.— С. 30—34; ил.

Кирпичников А. Н. Мечи Киевской Руси (IX—XI вв.) / Сов. археология.— 1961.— № 4.— С. 179—197: ил.

Кирпичников А. Н. Надписи и знаки на клинках восточноевропейских мечей IX—XIII вв. // Скандин. сб.— 1966.— № 11.— С. 249—298: ил.

Кирпичников А. М. Озброєння воїнів Київської Русі в світлі русько-скандінавських контактів IX—XI ст.// Укр. іст. журнал.— 1972.— № 7.— С. 76—85.

Кирпичников А. Н. Оружейные новшества в русском войске XII—XIII вв. // Тез. докл. и сообщ. 3-ей Всесоюз. конф. историков оружия.— Л., 1971.— С. 61—63.

Кирпичников А. Н. Русские мечи XI—XIII вв.// Краткие сообщ. Ин-та археол. 1961.— Вып. 85.— С. 11—25: ил.

Кирпичников А. Н. Русские шлемы X—XIII вв.// Сов. археология.— 1958,— № 4.— С. 47—69: ил.

Кирпичников А. Н. Русское оружие ближнего боя (X—XIII вв.) Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Л., 1963.— 17 с.

Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв.— Л.: Наука, 1973.— 112 с.: ил.

Кордуба М. Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долішнім Сяном (з картою) // ЗНТШ.— 1925.— Т. 138/140.— С. 159—245.

Кордуба М. Звенигород // Стара Україна. 1924.— № 12.— С. 186—187.

Кордуба М. Суспільні верстви та політичні партії в Галицькім князівстві до половини XIII ст.// ЗНТШ.— 1899.— Т. 31—32.— 42 с.

Корзухина Г. Ф. Из истории древнерусского оружия XI // Сов. археология.— 1950.— Т. 13.— С. 63—95: ил.

Коструба Т. Володимир Великий: Будівничий Української держави.— Станіславів, 1937.— 32 с.

Коструба Т. Галицько-волинський літопис: У 2 т.— Стейт Каледж, 1967.— 256 с.

Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство.— К., 1984.— 174 с.

Крип'якевич І. Замітки до історії війська княжих часів // ЗНТШ.— 1937.— Т. 154.— С. 33—40.

Крип'якевич І. Княжий город Галич.— Львів, 1923.— 16 с.

Крип'якевич І. Слідами княжого Львова. Топографія // Стара Україна.— 1924.— № 12.— С. 184.

Крип'якевич І. Шляхами слави українських князів.— Львів: Укр. книжка, 1918.— 67 с.: іл.

Із змісту: Військо княжих часів: с. 13—18; Українське лицарство.— С. 19—21.

Кучера М. П. Про один конструктивний тип давньоруських укріплень в Середньому Подніпров'ї // Археологія.— 1969.— Т. 22.— С. 180—195: іл.

Лащенко Р. Лекції по історії українського права. Ч. І. Княжа доба.— Прага: Накл. укр. ун-ту, 1923.— 150 с.

Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич — К.: Дніпро, 1989.— XVI+591 с.

Літописні оповідання про похід князя Ігоря / Упоряд., текстові дослідження та перекл. В. Ю. Франчук.— К.: Наук. думка, 1988.— 188, (2) с.; іл.

Ляскоронский В. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XII ст.— К., 1903.— 3, VII, 425 с.

Мацяк В. Галицько-Волинська держава 1290—1340 рр. у нових дослідах.— Авгсбург, 1948.

Пастернак Я. Археологія України.— Торонто, 1961.— 791 с.

Пастернак Я. Найстаріші часи Волині. Волинь у боротьбі за волю України.— Вінніпег, 1952.

Пастернак Я. Перша бронзова доба в Галичині в світлі нових розкопок // ЗНТШ.— 1933.— Т. 152.— С. 63—112.

Пастернак Я. Перші розкопки на «Золотому тоці» у Крилосі // Сьогочасне й минуле.— 1939.— № 1.— С. 5—15.

Пастернак Я. Старий Галич: Археологічно-історичні досліди у 1850—1943 рр.— Краків; Львів: Укр. вид-во, 1944.— 238 с.; XVI табл., іл.

Полонська-Василенко Н. Король Данило на тлі історичної доби // Визвольний шлях.— Лондон, 1954.— Кн. 9.

Раппопорт П. А. Военное зодчество Юго-Западной Руси // Материалы и исследования по археологии СССР.— Л., 1967.— № 140.— С. 178—180.

Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв.— Л.: Наука, 1967.— 241 с.: ил.

Раппопорт П. А. Волынские башни [Оборонні споруди XII—XIV ст.] // Материалы и исследования по археологии СССР.— 1952.— № 31.— С. 202—223: ил.

Раппопорт П. А. Древние русские крепости.— М.: Наука, 1965.— 88 с.: ил.

Раппопорт П. А. К вопросу о системе обороны Киевской земли // Краткие сообщ. Ин-та археологии АН УССР.— 1954.— Вып. 3. С. 21—26.: ил.

Раппопорт П. А. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв. М.: Изд. АН СССР, 1956.— 184 с.: ил.

Ратич О. О. До питання про розташування і оборонні споруди древньоруських городів Південно-Західної Русі // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.— 1964.— Вип. 5.— С. 115—129: іл.

Рожко М. Ф. Исследования наскальных сооружений древнерусской крепости Тустань // Археол. открытия (1979).— 1980 — С. 328—329.

Рожко М. Карпатські фортеці доби Київської Русі // Київська Русь: культура і традиції.— К., 1982.

Рожко М. Ф. Карпатські шляхи та їх оборона // Укр. іст. журнал. 1990.— № 10.— С. 86—97.

Рыбаков Б. А. Владимировы крепости на Стугне // Краткие сообщ. Ин-та археол. АН УССР.— 1965.— Вып. 100.— С. 126—129.: ил.

Рыбаков Б. А. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи.— М.: Изд-во АН СССР, 1963.— 361 с.: ил. и карты.

Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М.: Наука, 1982.— 591 с.: ил.— (Киевская Русь и исторические судьбы восточных славян. К 1500-летию Киева).

Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современники.— М.: Наука, 1971.— 294 с.: ил. и карты.

Свєшніков І. К. Звенигород: Краєзнавчий нарис.— Львів: Каменяр, 1987.— 47 с.

Силин О. П. Стародавні укріплення і фортеці Києва // Укр. іст. журнал.— 1975.— № 9.— С. 114—124.

Смольський Г. Зброя українців від найдавніших часів. Княжа доба // Календар «Червоної Калини» на 1924 р.— Львів, 1923.— С. 112—128.

Сухобоков О. В. Исследование и опыт реконструкции оборонительных сооружений роменско-древнерусских городищ Днепровского левобережья // Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг.: Тез. докл. XVIII конф. ИА АН УССР. Днепропетровск, 1980.— С. 160—161.

Сушицький Т. Західно-руські літописи як пам'ятки літератури // Зб. Іст.-філол. відділу УАН.— № 2.— Ч. 1.— 1921.— 136 с; Ч. 2.— 1929.— С. 137—404.

Терлецький О. Політичні події на Галицькій Русі в р. 1340 // ЗНТШ.— 1896.— Т. 12.— 26 с.

Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина (X — перша половина XIV ст.) — К.: Наук. думка, 1982.— 205 с.: рис.

Тимощук Б. О. Слов'янські гради Північної Буковини.— Ужгород: Карпати, 1975.— 109 с.— Бібліогр.: с. 109—110.

Чайковський Л. Княжий Белз // ЗНТШ.— 1937.— Т. 154.— С. 15—31.

Шендрик Н. І. Наконечники стріл з Княжої Гори // Праці Київ. іст. музею.— 1958.— Вип. І.— С. 158—174: іл.

Щербаківський В. Бронзові списи з вирізками на листі на території України й на Приураллі.— [Б. м, б. р.].— С. 531—540.

Щербаківський В. Матеріали з археологічних розкопів на Переяславщині.— Прага, 1937.— 5 с.

Януш Б. Старий Львів. Княжа доба. (XIII—XIV вв.) // Стара Україна.— 1924.— № 1.— С. 6—8; № 7—8.— С. 101—104. Підп.: Карпович Б.

КОЗАЧЧИНА

Актовые книги полтавского городового уряда XVII века / Ред. В. Л. Модзалевский.— Вып. 1, 2.— Чернигов, 1912.

Акты Литовско-русского государства / Изд. М. Довнар-Запольский.— Вып. 1: (1390—1529).— М., 1899.— XII, 259 с.

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. Т. 1—15.— СПб., 1863.— 1892.

Акты, относящиеся ко времени войны за Малороссию: (1654—1667).— Вильна, 1909.— II, 588 с; 2 табл.— (Виленская комиссия для разбора древних актов. Акты... Т. 34).

Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографической экспедицией Императорской Академии наук / Доп. и изд. Высочайше учрежденной комиссией.— Т. 1—4; Указ. СПб., 1836.

Альбовский К. История Харьковского слободского казачьего полка (1651—1765).— Харьков, 1895.

Альбовский Е. Харьковские казаки.— Харьков, 1914.

Андр[иев]ский А. Запорожские выборы и порядки половины XVIII в.: (По современным описаниям) // Киев. старина.— 1883.— № 5.— С. 127—139.

Андриевский А. Запорожский старшина Антон Головатый в Киеве // Киев. старина.— 1890.— № 2.— С. 341—344.

Андриевский А. Киевские смуты середины прошлого столетия // Киев. старина.— 1886.— № 12.— С. 664—708.

Андриевский А. А. Комиссия 1749 г. для разбора взаимных претензий татар и запорожцев: К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1894.— 23 с.

Андриевский А. А. Материалы для истории Южнорусского края в XVIII стол. (1715—1774), извлеченные из старых дел Киевского губ. архива.— Одеса, 1886.— II, 433, III с.

Андриевский А. А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений (1743—1767).— Одесса, 1893.— 220, II с.

Андриевский А. А. Последние киевские сотники.— К., 1896.— 40 с.

Андрієвський В. Значіння Полтавського бою для української державності.— Варшава: Табор, 1927.— 31 с.

Андрусяк М. До історії боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм в 1668—1669 рр.// ЗНТШ.— 1929.— Т. 150.— С. 197—227.

Андрусяк М. До історії правобічних козаків в 1689—90 рр.// ЗНТШ.— 1930.— Т. 100.— С. 251—274.

Андрусяк М. Зв'язки Мазепи з Station Станіславом Лещинським і Карлом XII // ЗНТШ.— 1933.— Т. 152.— С. 35—61.

Андрусяк М. Історія Козаччини.— Мюнхен, 1946.

Андрусяк М. Мазепа і Правобережжя.— Львів, 1938.— 104 с.

Антонович В. Б. Виклад про козацькі часи на Вкраїні / Передм. М. Кордуби.— Чернівці, 1912.— XXIV, 232 с.

Антонович В. Б. Донесения папского нунция Иоанна Торреса, архиепископа Адрианополского, о событиях в Польше во время восстания Богдана Хмельницкого, извлеченные из Ватиканского архива // Киев. комиссия для разбора древних актов: Сборник... Вип. 2.— К., 1916.— 181 с.

Антонович В. Б. Исследования о гайдамачестве по актам 1700—1768 г.— К., 1876.— 128 с.

Антонович В. Исследования о козачестве по актам с 1500 по 1648 год: (Вступ. ст. к 1 т. 3-ей части Архива Юго-Западной России).— К., 1863.— CXX с.

Антонович В. Б. История малорусского козачества.— К., 1882.— 168 с.

Антонович В. Б. Польсько-українські відносини XVII ст. в сучасній польській призмі: (З нагоди повісті Г. Сенкевича «Огнем і мечем»).— Львів: Видавнича Спілка, 1904.— 66 с.

Антонович В. Последние времена козачества на правой стороне Днепра. По актам с 1679 по 1716 год // Архив Юго-Западной России.— К., 1868.— Ч. 3.— Т. 2.— 197, II с.

Антонович В. Уманский сотник Иван Гонта: (1768 г.) // Киев. старина.— 1882.— № 11.— С. 250—276.

Антонович В. Б. Очерк истории Великого Княжества Литовского до половины XV ст. Вип. I.— К.: Университ. тип., 1878.— 156 с.

Антонович В., Іловайський Д. Історія Великого Князівства Литовського від найдавніших часів аж до упадку удільної системи в Литовській Русі.— Тернопіль, 1887.— (5), 207 с.

Антонович М. Козацьке військо у смоленській війні.— Варшава: Укр. воєн. істор. т-во, 1937, 51 с.— Відб. з кн.: 1937.— Зб. 7.

Антонович М. Козацький проект Василя Капніста // Сьогочасне і минуле.— 1939.— № 2.— С. 16—22.

Антонович М. Історія України. Литовсько-руська доба.— Прага: Вид-во Юрія Тищенка, 1941.— 80 с.
Те ж. Козаччина та гетьманщина.— 1841.— 118 с.
Антонович М. Переяславська кампанія 1630 р.— Прага, 1944.— 39 с.— (Укр. іст.-філол. т-во в Празі).
Антонович М. Студії з часів Наливайка.— Прага, 1941.— 86 с.— (Укр. іст.-філол. т-во в Празі).
Апанович О. М. Архів Коша Запорозької Січі // Архіви України.— № 6.— 1989.— С. 13—27.
Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст.— К.: Наук. думка, 1969.— 224 с.; іл.
Апанович О. Козацтво — збройні сили України: (Військова історія) // Голос України.— 1991.— №№ 41, 51, 56, 81 і далі.
Архів Запорозької Січі: Опис матеріалів.— К., 1931.— XX, 169 с.
Архив Юго Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов... учрежденного при Киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе.— К., 1859—1914.— В 8 Ч.— 40 т.
Ч. 3. Т. 1. Акты о козаках (1500—1648 г.).— 1863.— CXX, 434 с.
Ч. 3. Т. 2. Те ж. (1679—1716).— 1868.— IV, 197, 845, II, III C.
Ч. 3. Т. 3. Акты о гайдамаках (1700—1768).— 1876.— 128, 879 с.
Ч. 3. Т. 4. Акты относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого.— 1914.— 946, X, XIII с.
Ч. 3. Т. 5. Акты о мнимом крестьянском восстании в Юго-Западном крае в 1789 г.— 1902.— 99, 828, XV с.
Ч. 3. Т. 6. Акты Шведского государственного архива, относящиеся к истории Малороссии (1549—1660 гг.).— 1908.— 58, 419 с.
Ч. 8. Т. 1. Материалы для истории местного управления в связи с историею сословной организации. Акты Барского староства XV—XVI вв.— 1893.— II, 126, 376 с.
Ч. 8. Т. 2. Те ж. XVII—XVIII в.— 1894.— 274, 497 с.
Ч. 8. Т. 5. Акты об украинской администрации XVI—XVIII вв.— 1907.— 118, 560, XXXVII, II с.
Багалій Д. І. Історія Слобідської України.— X, 1918.— 308 с.
Бантыш-Каменский Д. Жизнь Мазепы.— М., 1934.— 92 с.
Баран О. Козаки на Закарпатті в 1619 році // Укр. історик.— 1970.— № 1—3.
Баран О. Козаки на імператорській службі в роках 1635—1636 // Укр. історик.— 1979.— № 1—3.
Баран О. Шах Аббас Великий і запорожці // Укр. історик.— 1977.— № 1—2.
Барвінський Б. Кілька документів і заміток до часів вел. князів Свидригайла і Жигмонта Кейстутовича // ЗНТШ.— 1913.— Т. 115.— С. 5—22.
Барвінський Б. Слідами гетьмана Мазепи // ЗНТШ.— 1920.— Т. 129.— С. 107— 140; 1926.— Т. 144—145.— С. 171—183.
Барвинский В. Заметки по истории финансового управления в Гетманщине // Сборник статей в честь проф. Бузескула.— Харьков, 1914.
Барвінський Є. Причинки до історії зносин цісаря Рудольфа II і папи Климента VIII з козаками в рр. 1593—1594 // ЗНТШ.— 1896.— Т. 10—34 с.
Барвінський Є. Набіг козаків на Очаків 1545 р.// ЗНТШ.— 1897.— Т. 18.— 32 с.
Битинський М. Мазепинці по Полтаві.— Варшава, 1938.— 85 с.
Битинський М. Мазепинці по Полтаві.— Стейт Каледж, 1974.— 103 с.
Біднов В. «Атакування» Запорозької Січі 1775 р.// ЛНВ.— 1925.— Кн. 9.— С. 51—70.
Біднов (Степовий) В. Із історії Задунайської Січі // Україна.— 1914.— № 3.— С. 9—21.
Біднов В. Запорожський зимовник. (Історичні відомості).— [Черкаси]: Сіяч, 1918.— 24 с.— Підп.: В. Степовий.
Беднов В. Последний кошевой атаман П. Калнишевский // Летопись Екатеринославской Ученой Комиссии.— Екатеринослав, 1905.— Т. І.
Біднов В. Січовий архимандрит Володимир Сокальський в народній пам'яті та освітленні історичних джерел // ЗНТШ.— 1927.— Т. 147.— С. 81—102.
Боплан Г. Л. Опис України / Пер. з фр. Я. І. Кравця. З. П. Борисюк.— К.: Наук. думка. Кембрідж: Укр. наук. ін-т, 1990.— 252, 131 с.: іл.
Боплан Г. Л. Опис України; Меріме П. Українські козаки. Богдан Хмельницький / Пер. з фр., прим. та передм. Я. Кравця.— Львів: Каменяр, 1990.— 301 с.: іл.

Борщак І. Арешт Войнаровського // ЗНТШ.— 1925.— Т. 138—140.— С. 131—157.

Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик генерал-поручник Людовика XV-го (1742—1759). З невідомих документів й тогочасними іл.— Львів: Червона калина, 1932.— 207 с.

Борщак І. «Вивід прав» Орлика // Стара Україна.— 1925.— Кн. 1/2.— С. 1—10.

Борщак І. Войнаровський. Сестрінок гетьмана Мазепи, друг Аврори Кенігсмарк і сибірський в'язень.— Львів: Хортиця, 1939.— 160 с.

Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція // ЗНТШ.— 1924.— Т. 134—135.— С. 79—136.

Борщак І. Гійом Левассер де Боплан: Літопис політики, письменства і мистецтва.— Берлін: Укр. слово, 1924.

Борщак І. Європа й Україна в минулому // Календар т-ва «Просвіта» на 1925 рік.— Львів, 1924.— С. 6—17.

Борщак І. Козаки Хмельницького під Дюнкирхеном (1645): По невиданих документах архівів військового міністерства й міністерства закордонних справ у Парижі // Укр. трибуна.— 1922.— 7 січ.

Борщак І. Мазепа — людина й історичний діяч // ЗНТШ.— 1933.— Т. 152.— С. 1—33.

Борщак І. Мазепа. Орлик. Войнаровський: Історичні есе / Ред. і упор. Г. Сварник; Передм. Я. Дашкевича.— Львів: Червона калина, 1991.— 256 с.— (Істор. б-ка «Дзвону»; Ч. 4).

Борщак І. Наполеон і Україна. З невідомих документів із тогочасними ілюстраціями / Передм. Е. Дріо.— Львів, 1937.— 131 с.

Борщак І. Orlykiana // Хліборобська Україна.— 1922—1923.— Кн. 4.— 31 с.

Борщак І. Orlykiana: Нові документи про життя й акцію Пилипа Орлика: (4 документи) // Стара Україна.— 1924.— № 12.— С. 185—186.

Борщак І. Orlykiana 1. Орлики й Герцики; 2. Лист П. Орлика до англійського короля з 20.XII. 1720 р.; 3. Що читав молодий Григор Орлик // Стара Україна.— 1925.— № 11/12.— С. 200—202.

Борщак І. Пилип Орлик: Головні дати життя, акції і бібліографії // Стара Україна.— 1924.— № 7—8.— С. 108—109.

Борщак І. Пилип Орлик — людина // Збірник на пошану Зенона Кузелі.— Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней, 1962.

Борщак І. Французький часопис про українські справи в рр. 1631—1647 // Діло.— 1935.— 18, 19 квіт.

Борщак І. Шведчина й французька дипломатія (За невиданими документами).— Париж, 1927.— С. 77—88.— Відб.

Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа. Життя й пориви великого гетьмана.— Львів: Червона Калина, 1933.— IX, 180 с.

Бугское козачество и военные поселения: (Летописные наброски Владимира Лобачевского) // Киев. старина.— 1887.— № 12.— С. 591—626.

Василенко М. З історії устрою Гетьманщини // ЗНТШ.— 1912.— Т. 108.— С. 103—116.

Василенко М., Павло Полуботок // Україна.— 1925.— Кн. 6.— С. 80—108.

Василенко М., Слабченко М. Ще до історії устрою Гетьманщини XVII—XVIII ст.// ЗНТШ.— 1913.— Т. 116.— С. 69—86.

Ватиканські матеріали до історії України. Т. 1. Донесення римських нунціїв про Україну 1648—1657. Вип. 1. Тексти / Вид. С. Томашівський // Жерела до історії України-Руси.— Т. 16.— Львів, 1924.— 235 с.

Величко С. Літопис: У 2 т./ Пер. з книжн. укр. мови В. Шевчук; Відп. ред. О. В. Мишанич.— К.: Дніпро, 1991.— 371.

Величко С. Сказаніє о войне козацкой з поляками.— К.: УАН, 1926.— XVI, 268 с. (Пам'ятки укр. письменства вид. Археол. комісія Укр. АН). Т. 1.

Вергун І. Нові матеріали про Хмельниччину // Визв. шлях.— 1977.— № 10.

Вимина А. Донесения венецианца Альберто Вимина о козаках и Богдане Хмельницком.— К., 1900.

Винар Л. Андрій Войнаровський.— Мюнхен, 1962.— 127 с.

Винар Л. Князь Дмитро Вишневецький.— Мюнхен, 1964.

Винар Л. Огляд історичної літератури про початки української козаччини // Укр. історик.— 1965.— № 1—4.

Винар Л. Питання походження полковника Максима Кривоноса // Укр. історик.— 1971.— № 3—4.

Винар Л. Початки українського реєстрового козацтва // Укр. історик.— 1964.— № 2—3.

Винар Л. Проблема зв'язків Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького (1648—1657) // Визвольний шлях.— 1959.— № 10—11.

Вовк Хв. Задунайськая Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) // Киев. старина.— 1883.— № 1, 2, 4.— С. 27—66; 269—300; 728—773.— Підп.: Кондратович Ф.

Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3-х т.— М., 1953.— 586 с.; 559 с.; 646 с.

Востоков А. Суд и казнь Григория Самойловича // Киев. старина.— 1889.— № 1.— С. 41—63.

Востоков А. Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г.// Киев. старина.— 1890.— № 5.— С. 199—226.

Востоков А. Черняк Иван: Полтавский полковник // Киев. старина.— 1889.— № 10.— С. 1—17.

Всегоренко М. Богдан Хмельницький. Історія його воєн і політики.— Львів: Укр. вид-во, 1941.— 48 с.

Гадяцький договір між Україною й Польщею 1658 р.— Львів, 1933.— 54 с.

Гадячская полковая канцелярия 40-х гг. XVIII вв., ее состав и содержание // Киев. старина.— 1887, авг.

Гайдамацький рух на Україні в XV ст.: Зб. документів.— К.: Наук. думка, 1970.— 657 с.

Гандельсман М. Українська політика кн. Адама Чарториського перед кримською війною.— Варшава, 1937.— 175 с.

Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // ЗНТШ.— 1909. – Т. 87.— С. 5—36.

Герасимчук В. До питання про статті Б. Хмельницького // ЗНТШ.— 1930.— Т. 100.— С. 213—235.

Герасимчук В. Перед Чуднівською кампанією // Ювіл. зб. на пошану М. Грушевського.— Львів, 1906.— С. 288—300.

Герасимчук В. Смерть Івана Виговського // Ювіл. зб. на пошану М. Грушевського.— К., 1928.— Т. 1.— С. 205—216.

Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р.// ЗНТШ.— 1912—1913.— Т. 110.— С. 31—54; Т. 111.— С. 53—83; Т. 112.— С. 74—89; Т. 113.— С. 44—68; Т. 114; Т. 116.— С. 40—68.

Гермайзе О. З історії сільського господарства в Лівобережній Україні // Зап. іст.-філол. від. УАН.— 1925.— Кн. 6.— С. 208—233.

Гермайзе О. Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів // Україна.— 1924.— № 1—2.— С. 19—81.

Гермайзе О. Руїна і Дорошенко: (Сторінки з історії української політики XVII ст.) // Костомаров М. Чернігівка / Пер. Б. Грінченка. Ред. й вступ. ст. О. Гермайзе.— К.; Книгоспілка, 1928.— С. 5—87.

Гермайзе О. Україна та Дін у XVII ст.// Зап. Київ. Ін-ту нар. освіти.— К., 1928.— Т. 3.— С. 103—197.

Гнатюк В. Зносини українців із сербами // Ювіл. зб. на пошану М. Грушевського.— Львів, 1906.— С. 371—408.

Голійчук Ф. Филип Орлик в Галичині // Ювіл. зб. на пошану М. Грушевського.— Львів, 1906.— С. 346—351.

Голобуцький В. Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648—1654.— К., 1962.— 360 с: ил.

Голобуцький В. Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734—1745).— К., 1961.— 415 с.: іл.

Голобуцький В. Запорожское козачество.— К., 1957.— 462 с; ил.

Голобуцкий В. А. Черноморское козачество.— К., 1956.— 415 с.; ил.

Голубець М. За український Львів: (Епізоди боротьби XIII—XVIII в.) — Львів, 1927,— 80 с.— (Б-ка «Нового часу»; Ч. 19).

Голубець М. Золота книга українського лицарства: Генеалогічно-геральдичний словник. Зош. 1. А — Б.— Львів, 1939.— 32 с.

Горбань М. Гайдамаччина 1750 р.// Наук. зб. наук.-дослід. каф. історії України.— 1926.— Т. 2—3.— С. 97—115.

Грабовецький В. В. Антифеодальна боротьба карпатського опришківства.— Львів, 1966.— 252 с.: іл.

Грабянка Г. Действия презельной и от начала поляков крвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, Гетмана Запорожского, с поляки... з розных летописцов... собранные... року 1710.— К., 1854.— XXIX, VI, 374, VI с.

Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год / Собр. и изд. В. Антонович и К. Козловский.— К., 1868.— IX, 163 с.

Грушевський М. Гетьман Богданко // ЗНТШ.— 1897.— Т. 16.— 18 с.

Грушевський М. Барское староство: Исторические очерки.— К., 1894.— VI, 310 с.

Грушевський М. Від Куруківщини до Кумейщини. (1626—1638).— Київ; Львів, 1922.— 335 с.

Грушевський М. Козаки в 1470-х рр./ ЗНТШ.— 1903.— Т. 56.— 1—6 с.

Грушевський М. Матеріали до історії козацьких рухів 1595—1596 рр.// ЗНТШ.— 1899.— Т. 31/32.— 30 с.

Грушевський М. Опис Львівського замку 1495 р.// ЗНТШ.— 1896.— 12 с.

Грушевський М. Останні романи Г. Сінкевича.— Львів, 1895.— 50 с.

Грушевський М. Примітки до історії Козаччини // ЗНТШ.— 1898.— Т. 22.— 14 с.

Грушевський М. Сулимне військо в 1654 році // Зап. іст.-філол. відділу УАН.— 1929.— Т. 24.— С. 105—107.

Грушевський М. Хмельницький і Хмельниччина // ЗНТШ.— 1898.— Т. 23/24.— 30 с.

Грушевський М. Шведсько-український союз 1708 р.// ЗНТШ.— 1909.— Т. 92.— С. 7—20.

Грушевський О. Глухів і Лебедин (1708—1709) // ЗНТШ.— 1909.— Т. 92.— С. 21—65.

Грушевський О. З побуту старшини XVIII в.// Наук. зб. Іст. секції УАН за рік 1926.— К., 1926.— Т. 21.— С. 124—131.

Грушевський О. Перші гетьманські земельні універсали // Зап. Іст.-філол. від. УАН.— 1926.— Кн. 7/8.— С. 209—224.

Грушевський О. По катастрофі 1708 р.: Конфіскація земель у мазепинців // ЗНТШ.— 1907.— Т. 75.— С. 85—95.

Грушевський О. По катастрофі 1708 р.: Воєнні роботи // ЗНТШ.— 1907.— Т. 80.— С. 19—35.

Грушевський О. Універсали та грамоти в земельних справах з 1650—1660 рр. // Наук. зб. Іст. секції УАН за рік 1925.— 1925.— Т. 20.— С. 110—136.

Гуслистий К. Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу.— К., 1954.— 87 с.

Данилевич В. Время образования Слободских Черкасских полков // Сб. ст., посвящ. В. Ключевскому.— М., 1909.— С. 632—638.

Дашкевич Н. Заметки по истории Литовско-Русского государства.— К., 1885.— VI, I, 192 с.

Дашкевич Я. Гетьманська Україна: полки, полковники, сотні. Лівобережжя 1. // Пам'ятки України.— 1990.— № 2.— С. 11—13.

Дашкевич Я. Гетьманська Україна... Лівобережжя 2. // Пам'ятки України.— 1990.— № 3.— С. 18—20.

Дашкевич Я. Загадковий гетьман. (До 320-річчя загибелі Павла Тетері в Адріанополі) // Ратуша.— 1991.— Ч. 33, 34, 35, 36 і далі.

Дашкевич Я. Полково-сотенний лад XVII—XVIII століть на Україні — штучна «біла пляма» // Пам'ятки України.— 1990.— № 1.— С. 6—8.

Дашкевич Я. Українсько-іранські переговори напередодні Хотинської війни // Укр. іст. журн.— 1971.— № 9.— С. 124—131.

Два памятника из эпохи Богдана Хмельницкого: 1. Универсал Хмельницкого, возбуждающий чернь к войне. 2. Пасквиль по поводу заключения мира с козаками // Киев. старина.— 1888.— № 7.— С. 14—18.

Два письма Б. Хмельницкого к П. Сапеге, воеводе виленскому, гетману Литовскому // Киев. старина.— 1885.— № 1.— С. 196—198.

Джиджора І. До історії Генеральної Військової Канцелярії // ЗНТШ.— 1912.— Т. 107.— С. 39—51.

Джиджора І. Реформи Малоросійської Колегії на Україні в 1722—23 рр. // Ювіл. зб. на пошану М. Грушевського.— Львів, 1906.— С. 352—372.

Діярій гетьмана Пилипа Орлика.— Варшава, 1936.— 190 с.— (Праці Укр. Наук. Ін-ту; Т. 17.— Сер. іст.; Кн. 3).

Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка. 1727—1753 г./ С предисл. А. Лазаревского // Киев. старина.— 1884.— № 3—6; 8—11; 1885.— № 3—4, 6—7, 9—12; 1886.— № 1, 4—5, 7—12.

Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1777—1767 г.) / С предисл. А. Лазаревского // Киев. старина.— 1891.— № 4—12.— С. I—II, 1—144.

До 300-ліття Хмельниччини// ЗНТШ.— Мюнхен, 1948.— Т. 156.

Документи Богдана Хмельницкого (1648—1657) / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич.— К., 1961.— 740 с.
Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654.— К., Наук. думка, 1965.— 827 с.
Доманицький В. Козаччина на переломі XVI—XVII в.// ЗНТШ.— 1904—1905.— Т. 60.— 32 с.; Т. 61.— 31 с.; Т. 62.— 30 с.; Т. 63.— 21 с.; Т. 64.— 34 с.
Доманицький В. Чи була реформа Баторія? // Ювіл. зб. на пошану М. Грушевського.— Львів, 1906.— С. 235—248.
Донцов Д. Мазепа й мазепинство.— Черкаси, 1918.— 33 с.
Донцов Д. Похід Карла XII на Україну.— Лондон, 1955.— 40 с.
Дополнительные сведения о бывших на Ладожском канале козаках / Сообщ. Д. И. Багалей // Киев. старина.— 1884.— № 10.— С. 357—361.
Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко.— Нью-Йорк, 1985.— 712 с.
Дорошенко Д. З історії української політичної думки за часів світової війни.— Прага, 1936.— 99 с.
Дорошенко Д. Польсько-українська війна 1671 року: (До історії гетьманування Петра Дорошенка).— Прага, 1942.— С. 161—202.— Відб. з Наук. зб. УВУ в Празі; Т. 3.
Дорошенко Д. Початок гетьманування Петра Дорошенка (1665—1666).— Прага, 1941.— 27 с.— (Укр. іст.-філол. т-во в Празі).
Дорошенко Д. Степан Опара, невдалий гетьман України.— Прага, 1937.— 14 с.— (Укр. іст.-філол. т-во в Празі).
Драгоманів М. Про українських козаків, татар та турків.— Львів, 1913.— 56 с.
Євфимовський В. До історії військового суду та земельних відносин на Україні за Хмельниччини // Наук. зб. іст. секції УАН за рік 1927.— 1927.— Т. 26.— С. 27—35.
Єнсен А. Дневник Орлика // ЗНТШ.— 1917.— Т. 123—124.— 12 с.
Єнсен А. Мазепа. Україна та епоха Карла XII: Істор. картини./ Пер. зі швед. Н. Іваничук. Наук. ред. Примітки і пілямова Б. Якимовича // Вітчизна.— 1991.— № 10.— С. 101—148; № 11.— С. 134.— 159. Те ж: К., Укр. письменник, 1992.
Єнсен А. Орлик у Швеції // ЗНТШ.— 1909.— Т. 92.— С. 93—169.
Єнсен А. Родина Войнаровських у Швеції // ЗНТШ.— 1909.— Т. 92.— С. 170—193.
Єреміїв М. Нове про гетьмана Мазепу // Укр. історик.— 1967.— № 1—2.
Єфименко П. Глоба, последний писарь войска запорожского // Киев. старина.— 1882. № 8.— С. 368—371.
Єфименко А. Из истории борьбы малорусского народа с поляками // Юж. Русь.— Пб., 1905.— Кн. 2.
Єфименко П. Последний кошевой атаман Запорожской Сечи // Рус. старина.— 1875.— Кн. 11.
Жукович П. Запорожские гетьманы Бородавка и Сагайдачный в своих последних церковных и политических делах // Сеймовая борьба.— Пб., 1906.— Вып. 3.
Запорожская реляция о победе над турецким флотом в днепровых гирлах // Киев. старина.— 1884.— № 9.— С. 129—131.
Зерналь С. Руїна козацько-селянської України в 1648—1764—1802 роках.— Нью-Йорк, 1968.— 250 с.
Из дел об оскорблении гетьманской чести // Киев. старина.— 1884.— № 12.— С. 730—735.
Из записок сенатора А. Я. Стороженка: Военное поселение кавалерии в херсонской и екатеринославской губерниях // Киев. старина.— 1884.— № 11.— С. 447—477.
Иконников В. Киев в 1654—1655 гг.// Киев. старина.— 1904.— № 9—12.
Ісаевич Я. Д. Бойові прапори козацького війська (середина XVII ст.) — К., 1963.— С. 85—88.— Відб.: Укр. іст. журн.; № 1.
Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI—XVIII ст.— К.: Наук. думка, 1972.— 144 с.: іл.
Ісаїв П. Причинки упадку української держави в княжі і козацькі часи.— Рим: Укр. кат. ун-т, 1975.— 209 с.
Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. По коллекции Василия Васильевича Тарновского / Сост. В. Б. Антонович и В. А. Бец.— К., 1885.— VIII, 110 с.: ил.
История о козаках запорожских, как оные издревле зачалися и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся, сочинение от инженерной команды.— Одесса, 1852.— V, 92 с.

Как получали Запорожцы денежное и хлебное свое жалованье // Киев. старина.— 1883.— № 8.— С. 751—755.
Каманин И. К. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого.— К., 1894.— 59 с.
Каманин И. Материалы по истории козацкого землевладения (1494—1668 гг.) // Чтения ист. Общ-ва Нестора Летописца. Кн. 8.— С. 13—17.
Каманин И. М. Попытка восстановления казачества // Чтения Ист. общ-ва Нестора Летописца.— Т. 15.— 1902.— С. 67—70.
Качала С. Похід Собєського під Відень року 1683.— Львів, 1882.— 45 с.
Кащенко А. Оповідання про славне військо Запорожське низове: (Коротка історія Війська Запорожського).— Катеринослав; Ляйпціг: Укр. вид-во 1917.— 367 с.
Київська археографічна комісія: Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369—1899.— К.: Наук. думка, 1971.— 184 с.
Клименко П. Компути та ревізії XVIII ст.// Укр. археогр. зб.— К.: 1930.— Т. 3.— С. 57—241.— (ВУАН. Археогр. комісія).
Клименко П. Місто й територія на Україні за Гетьманщини (1654—1767 рр.) // Зап. Іст.-філол. від. ВАУН.— 1925.— Кн. 7/8.— С. 309—357.
Коліївщина 1768 р.: Матеріали ювіл. наук. сесії, присвяченої 200-річчю повстання.— К., 1970.— 186 с.
Копилов Ф. Б. Археологическое изучение остатков Запорожских сечей // Крат. сообщ. ин-та археологии АН УССР.— 1955.— Вып. 4.— С. 52—53.
Кордт В. Матеріали із Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII — поч. XVIII ст. / Укр. археогр. зб.— К., 1930.— Т. 3.— С. 17—55. (ВУАН. Археогр. комісія).
Кордуба М. Богдан Хмельницький у Белзчині й Холмщині.— Краків: Укр. вид-во, 1941.— 39 с.— (Минуле і сучасне; Ч. 19).
Кордуба М. Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долішнім Сяном // ЗНТШ.— 1925.— Т. 138/140.— С. 159—245.
Кордуба М. Між Замостєм та Зборовом // ЗНТШ.— 1922.— Т. 133.— С. 39—56.
Кордуба М. Молдавсько-польська границя на Покуттю до смерти Стефана Великого // Ювіл. зб. на пошану М. Грушевського.— Львів, 1906.— С. 158—184.
Коренець Д. Повстання Мартина Пушкаря // Ювіл. зб. на пошану М. Грушевського.— Львів, 1906.— С. 257—287.
Король Н. Українське козацтво.— Нью-Йорк: НТШ, 1963.— 96 с.
Костомаров М. Дві облоги Львова. Переяславська угода.— Львів: Просвіта, 1905.— 62 с.
Костомаров М. Історичні монографії: / В 11 т.— Тернопіль, 1886—1896.
Короленко П. Предки кубанских козаков на Днестре. Составлено по документам, хранящимся в Кубанском войсковом архиве.— Катеринодар, 1901.— 203 с.
Кревецький І. Під протекцією курфірста: До історії політики П. Дорошенка // ЗНТШ.— 1919.— Т. 117—118.— С. 127—136.
Крип'якевич І. Богдан Хмельницький.— 2-е вид., випр. і доп.— Львів: Світ, 1990.— 408 с.
Крип'якевич І. До історії українського Державного Архіву в XVII в. // ЗНТШ.— 1924.— Т. 134—135.— С. 67—78.
Крип'якевич І. З козацької сфрагістики // ЗНТШ.— 1917.— Т. 123/124.— 16 с.
Крип'якевич І. З пограничної українсько-московської переписки 1649—1651 рр. // ЗНТШ.— 1929.— Т. 150.— С. 81—91.
Крип'якевич І. Козаччина в політичних комбінаціях 1620—1630 рр. // ЗНТШ.— Т. 117—118.— С. 65—114.
Крип'якевич І. Монети Богдана Хмельницького і Петра Дорошенка // Стара Україна.— 1924.— № 1.— С. 11.
Крип'якевич І. Серби в українськім війську 1650—1660 рр. // ЗНТШ.— 1920.— Т. 129.— С. 81—93.
Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького: І. Рада. II. Генеральна старшина // ЗНТШ.— 1925.— Т. 138—140.— С. 67—81.
Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького: III. Державні межі. IV. Дороги // ЗНТШ.— 1926.— Т. 144—145.— С. 109—140.
Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького: V. Гетьманські універсали. VI. Суд. // ЗНТШ.— 1927.— Т. 147.— С. 55—80.
Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. VII. Військо.

VIII. Каталог полковників 1648—1857 рр. IX. Держава Богдана Хмельницького. Загальні уваги // ЗНТШ.— 1931.— Т. 151.— С. 111—150.

Крип'якевич І. Український державний скарб за Богдана Хмельницького // ЗНТШ.— 1920.— Т. 130.— С. 73—106.

Крип'якевич І. Українські козаки в європейських політичних планах 1620—1630 рр. // ЗНТШ.— 1914.— Т. 117—118.— С. 65—114.

Крохмалюк Ю. Воєнний шлях Сагайдачного на Москву 1618 р.: (Стратегічно-тактична студія).— Львів, 1936.— 24 с.

Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба.— Авгсбург, УВАН.— 1948.— 192 с.

Крупницький Б. Гетьман Мазепа в освітленню німецької літератури його часу.— Жовква, 1932.— 28 с.

Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672—1742): Огляд його політичної діяльності. // Праці Укр. Наук. Ін-ту.— Варшава, 1938.— Т. 42.— 258 с.

Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик.— Мюнхен: Дніпрова хвиля,— 1956.— 78 с.

Кузич-Березовський І. Суверени України.— Мічіган, 1980.— 235 с. Кураковский договор козаков с поляками 1625 года / Сообщ. свящ. В. Никифоров // Киев. старина.— 1885.— № 4.— С. 767—773.

Кучинський С. М. Чернігівсько-сіверські землі під пануванням Литви // Праці Укр. Наук. Ін.ту.— Варшава, 1936.— Т. 23.— 412 с.+табл.

Лазаревский А. Запорожье в конце XVIII века: (Современная записка) // Киев. старина.— 1889.— № 12.— С. 628—637.

Лазаревский А. Лубенщина и князья Вишневецкие (1590—1648) — К., 1896.— 56 с.

Лазаревский А. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления: В 3 т.— К., 1888—1902.

Т. 1. Полк Стародубский.— 1888. XVI, 770, XXX, (2)с.

Т. 2. Полк Нежинский.— 1893.— IV, 521, XXV, (3) с.

Т. 3. Полк Прилуцкий.— 1902.— XIV, 426, XXIII, (3) с.

Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий: Галаганы // Русский Архив.— 1875.— Т. I; Кочубеи // Там же.— 1876.— Т. XII.

Лазаревский А. Павел Полуботок. // Русский Архив.— 1880.— Кн. 1.

Лазаревский А. Полк Черниговский // Обозрение Румянцовской описи Малороссии. Вып. 1.— Чернигов, 1866.— 138 с.

Лазаревский А. Полки Киевский и Нежинский // Обозрение Румянцовской описи Малороссии.— Вып. 2.— Чернигов, 1867.— С. 139—390.

Лазаревский А. Семья Скоропадских // Ист. вестн. 1880.— Кн. 2.

Лазаревский А. Украинские козаки в двадцатых годах XVII в. // Чтения Ист. Общ-ва Нестора Летописца.— 1902.— Т. 15.— С. 75—78.

Л-ский А. Судебная «инквизиция» в бывшей гетманщине // Киев старина.— 1886.— № 1.— С. 195—198.

Лапко И. Люблинская уния и Третий Литовский Статут // Журн. Мин-ства Нар. Просв.— 1917.— № 5.

Лащенко Р. Лекції по історії українського права: Ч. 2. Литовсько-польська доба. Пам'ятники права.— Прага; Накл. Укр. ун-ту, 1924.— 78 с.

Лащенко Р. Литовський Статут, як пам'ятник українського права.— Прага, 1923.— 32 с. / Відб. з «Наук. зб. Укр. Ун-ту в Празі».— Т. 1.

Лащенко Р. Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем Московським.— Прага: Накл. Укр. вільного ун-ту, 1923.— 28 с.— Відб. з Ювіл. зб. в честь проф. С. Дністрянського.

Левицький О. По судах Гєтьманщини 2-ої половини XVIII віку.— Харків, 1919.— 254 с.

Лемерсье-Кельькеже Ш. Литовский кондотьер князь Вишневецкий и создание Сечи по данным Оттоманских архивов // Франко-рус. эконом. связи.— М.: Париж, 1970.

Липа Ю. Призначення України.— Львів: Хортиця, 1938.— 308 с.

Липинський В. Генерал артилерії в. кн. Руського (З архіву Немиричів) // ЗНТШ.— 1909.— Т. 87.— С. 37—47.

Липинський В. Україна на переломі 1657—1659.— Нью-Йорк: Булава, 1954.— 304 с.

Літопис Самовидця / Підгот. Я. І. Дзира.— К.: Наук. думка, 1971.— 207 с.: іл.

Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением 3-х малороссийских хроник: Хмельницкой, «Краткого описания Малороссии» и «Собра-

ния исторического» / Изд. Киев. временной комиссии для разбора древних актов.— К., 1878.— XVIII, 81, 471 с.

Лозинский М. Гайдамаччина: Із історії народних рухів на Україні в 18 м столітті.— Львів, 1906.— 46 с.

Лола О. П. Гайдамацький рух на Україні 20—60 рр. XVIII ст.— Київ, 1965.— 131 с.

Лукомский В. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник.— С.-Пг, 1914.

Ляскоронский В. Г. Гильом Левассер де Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России. 1. Описание Украины. 2. Карты Украины.— К., 1901.— VII, I, 44, 38 с.: 5 л. карт.

Ляскоронский В. Г. Киевский вышгород в удельно-вечевое время.— К., 1913.— XXXVI, 328 с.

Ляскоронский В. Попович Иван: Паволоцкий полковник // Киев. старина.— 1889.— № 5—6.— С. 570—577.

Ляскоронский В. Г. Русские походы в степи в удельно-вечевое время и поход кн. Витовта на татар в 1399 году.— Спб., 1903.— 122 с.: 1 к.

Мазепа: Збірник.— Варшава.— 1938—1939.— Т. 1—2.— (Праці Укр. наук, ін-ту... Сер. іст.).

Т. 1.— 1938.— 161 (3) с. Т. 2.— 1939.— 117 (3), с.

Материалы для истории гайдамаччины // Киев старина.— 1888.— № 1.— С. 307—325.

Материалы для истории Колиивщины или резни 1768 г. // Киев старина.— 1882.— № 8.— С. 297—321.

Материалы для истории б. Запорожья // Киев. старина.— 1882.— № 8.— С. 322—339.

Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. Вип. 1. Дніпровські лоцмани // Зб. Іст.-філол. від. ВУАН.— 1929.— Т. 91/1.— IV, 129 с.: іл.

Матеріали до історії української козаччини по рік 1631 / Зібр. і вид. І. Крип'якевич // Жерела до історії України-Руси.— Львів, 1908.— Т. 8. — XII, 46, 408 с.

Матеріали до історії української козаччини. Т. 5. Акти до Хмельниччини (1648—1654) / Вид. М. Кордуба. // Жерела до історії України-Руси.— Львів, 1911.— Т. 12.— 545 с.

Мацюк О. Фортеці і замки України // Пам'ятки України.— 1991.— № 2.— С. 56 60.

Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687—1709 / З передм. Л. Винара.— Мюнхен, 1988.— 286 с.— (Укр. Вільний Ун-т. Сер.: Монографії. Праці; Ч. 45).

Мицик Ю. А., Стороженко І. С. Засвіт встали козаченьки.— Дніпропетровськ: Промінь, 1990.— 134 с.: іл.— (Давно се діялось колись).

Мицик Ю. А., Стороженко І. С., Плохій С. М., Ковальов А. М. «Тії слави козацької повік не забудем...».— Дніпропетровськ: Промінь.— 1989.— 118 с.: іл (Давно се діялось колись).

Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали: Іст. розповіді про Запорізьке козацтво.— Дніпропетровськ: Промінь, 1990.— 302 с.: іл.— (Давно се діялось колись).

Миллер Д. Превращение козацкой старшины в дворянство // Киев. старина.— 1897.— Кн. 1—3.— С. 1—31; 188—220; 351—374.

Мірза-Авакянц Н. Ю. Нариси з історії суду в Лівобережній Україні у другій половині XVIII століття // Наук. зб. Харк. наук.-дослідн. катедри історії укр. культури.— 1926.— Ч. 2—3.— С. 79—96.

Мірчук П. Коліївщина: Гайдамацьке повстання 1768 р.— Нью-Йорк; НТШ, 1973.— 319 с.

Млиновецький Р. Гетьман Мазепа в світлі фактів і дзеркалі історії.— Детройт, 1971.— 376 с.

Модзалевский В. Генеральный судья Иван Черныш и его род // Киев. старина.— 1904.— Кн. 3—4.— С. 315—347; 1—35; 194—229.

Модзалевский В. Л. Дело об увольнении Ивана Забелы от уряда хорунжего генеральной войсковой артиллерии (1734—1735 гг.) // Труды Чернигов. губерн. учен. арх. комиссии.— Вып. 11.— Чернигов, 1915.

Модзалевський В. З історії роздавання свобідних військових земель в XVII віці // ЗНТШ.— 1913.— Т. 113.— С. 69—76.

Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник.— Т. 1—4.— К., 1908—1914.

Т. 1: А — Д.— 1908.— 8, 519 с.

Т. 2: Е — К.— 1910.— VI, 720, 20 с.
Т. 3: Л — О.— 1912.— IV, 824, 24 с.
Т. 4.: П — С.— 1914.— IV, 832, 26 с.

Модзалевский В. Материалы для истории Полтавского полка. Вып. 1, 2.— Полтава, 1905.— 38; 57 с.

Модзалевський В. Перший військовий підскарбій Роман Ракушка // Зап. Іст.-філол. від УАН.— К., 1919—1923.— Т. 1.— С. 18—52; Т. 2—3.— С. 29—59.

Модзалевский В. Полтавская интрига 1717 года // Киев. старина.— 1905.— Кн. 2—3.— С. 173—185.

Модзалевский В. Слухи о назначении Кантакузина гетманом Малороссии (1718 г.) // Киев. старина.— 1904, июнь.— С. 451—464.

Модзалевский В. Л. Судьба малороссийских пушкарей // Труды Чернигов. учен. арх. комиссии.— Чернигов, 1915.— Вып. 11.

Молчановский Н. Донесения венецианца Альберто Вимина о козаках и Б. Хмельницком // Киев. старина.— 1900.— Кн. 1.— С. 87.

Мякотин В. Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII вв.— Прага, 1924—1926.
Т. 1. Вып. 1.— 1924.— 285 с.
Т. 1. Вып. 2.— 1926.— 263 с.
Т. 1. Вып. 3.— 1926.— 217 с.

Надхин Г. Память о Запорожье и о последних днях Запорожской Сечи // Чтения О-ва истории и древностей российских.— 1876.— Кн. 3.— 69 с.

Наріжний С. Гадяцька умова в світлі української історіографії.— 16 с.— Відб. з Наук. зб. Укр. Високого Пед. Ін-ту в Празі.

Наріжний С. Гетьманство Івана Виговського // Праці Укр. Високого пед. ін-ту ім. Драгоманова.— Прага, 1929.— Т. 1.— С. 159—187.

Наріжний С. «Московська служба» Івана Виговського // ЗНТШ.— 1928.— Т. 149.— С. 117—139.

Наріжний С. Розвідування московських посланців на Україні в другій половині XVII віку.— Прага, 1941.— 22 с.— (Укр. іст. філол. т-во в Празі).

Наріжний С. Судівництво й кари на Запоріжжі.— Прага, 1939.— 30 с.— (Укр. іст. філол. т-во в Празі).

Наследственное полковничество: (Переписка по поводу борьбы двух полковничьих родов за полковничий ранг) / Сообщ. А. Твердохлебова // Киев. старина.— 1887.— № 5.— С. 152—170.

Несколько документов к истории гайдамаччины / Сообщ. А. Скальковского // Киев. старина.— 1885.— № 10.— С. 277—318.

Нечипоренко П. Про «порції» та «рації» на Гетьманщині 1725—1750 // Записки Іст.-філол. від. УАН.— 1928.— Т. 20.— С. 175—198.

Николайчик Ф. Первые козацкие движения в Речи Посполитой: (1591—1596) // Киев. старина.— 1884.— № 3—4.— С. 423—442, 525—564.

Німчук І. Українські воєнні могили у Відні // Стара Україна.— 1925.— № 11/12.— С. 197—198.

Німчук І. Українці і відсіч Відня 1683 року: В 250-ліття великої історичної події.— Львів, 1933.— 59 с.

Новицкий Я. Материалы для истории запорожских козаков.— Екатеринослав, 1909.

Нововиявлений лист Мухамед-Гірея IV до Богдана Хмельницького (Публ. Ю. А. Мицика) / Архіви України.— 1989.— № 5.— С. 71—74.

Новые исторические материалы о Богдане Хмельницком / С предисл. И. Каманина // Киев. старина.— 1888.— № 7.— С. 18—24.

Новый источник о козацком восстании 1625 г. и место заключения Куруковского договора (с картой): [Diarjusz Komissji albo expedicji przeciwko wojsku Zaporoskiemu] / Сообщ. Ф. Николайчика // Киевская старина.— 1889.— № 10.— С. 52—69.

О происхождении гетмана Павла Тетери: (Письмо г. Э. Руликовского к М. Александровичу) // Киев. старина.— 1888, июнь.— С. 69—74.

Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба // ЗНТШ.— Нью-Йорк, 1960.— Т. 170.— 408 с.

Оглоблин О. До історії української політичної думки на початку XVIII в. // Зап. Іст.-філол. від. УАН.— 1928.— Т. 19.— С. 231—241.

Оглоблин О. До історії повстання Петра Іваненка (Петрика) // Зап. Іст.-філол. від. УАН.— 1928.— Т. 19.— С. 226—230.

Оглоблин О. До історії Руїни // Зап. Іст.-філол. від. УАН.— 1928.— Т. 16.— С. 200—215.

Оглоблин О. Думки про Хмельниччину.— Нью-Йорк, 1954.

Оглоблин О. Петрик, ханський гетьман України // Студії з Криму / Філол. катедра під керуванням акад. А. Кримського. Тюркологічна комісія.— К., 1930.— № 2.— С. 39—104.— (Зб. іст.-філол. від. ВУАН; № 89).

Окіншевич Л. Центральні установи України — гетьманщини XVII—XVIII ст.— Ч. 1. Генеральна рада // Праці комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права.— 1929.— Вип. 6.— 425 с.

Окіншевич Л. Центральні установи України — гетьманщини XVII—XVIII ст. Ч. 2. Рада старійшин // Праці комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права.— 1930.— Вип. 8.— 352 с.

Олійників Л. Операції Карла XII на терені України (1708—1709 рр.) — Каліш; Київ: Вид. Військового фак., 1924.— 46 с.

Опис Новгородсіверського намісництва (1779—1781).— К., 1931.— XXI, 594 с.— (ВУАН, Археограф. комісія).

Описи Київського намісництва 70—80-х років XVIII ст. / Упор. Г. В. Болотова та ін.; АН УРСР, Археогр. комісія, Ін-т іст. та ін.— К.: Наук. думка, 1989.— 389 с. Рис., іл.— Бібліогр.: с. 347—387.

Орловский П. Участие запорожских козаков в восстановлении южнорусской иерархии в 1620 г. // Киев. старина.— 1905.— Кн. 1.— С. 133—141.

П. Л. Гадяцкая полковая канцелярия 40-х годов XVIII столетия, ее состав и содержание // Киев. старина.— 1887.— № 8.— С. 780—783.

П-ко Вл. Конец старой Малороссии (1733—1786 годы в истории левобережной Украины) // Киев. старина.— 1905, отк.— С. 393—349.

Павловский И. Ф. Полтава в XIX столетии // Киев. старина.— 1905.— Кн. 2—3.— С. 228—342.

Падалка Л. По вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского козачества // Киев. старина.— 1894.— Кн. 5, 6.

Памятники, изданные Киевскою комиссией для разбора древних актов.— К., 1846—1859.— Т. 1—4.

Переписка гр. П. А. Румянцева о восстании в Украине 1768 г. // Киев. старина.— 1882.— № 9—10.— С. 523—552; 89—119; 1889.— № 9—10.— С. 254—286.

Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII польского Станислава Лещинського, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика и Киевского воеводы Йосифа Потоцкого, на латинском и польском языках.— М., 1847.— VI, 68 с.

Петлюра С. Причинок до історії переселення «турецьких запорожців» на Кубань // ЗНТШ.— 1905.— Т. 65.— 11 с.

Петрикевич В. Літопис Самійла Величка а «Wojna domowa» Самійла Твардовського: Порівнююча студія.— Тернопіль, 1910.— 48 с.

Петровський М. До історії полкового устрою гетьманщини // Зап. Ніжинського Ін-ту нар. освіти та Наук.-дослідчої кафедри Історії культури і мови.— Кн. 9.— С. 69—76.

Петровський М. Українські діячі XVII віку // Зап. Іст.філол. від. УАН.— 1929.— Т. 24.— С. 79—103.

Письмо Августа II, короля польского, к Семену Палию // Київ. старина.— 1885.— № 10.— С. 360—361.

Пишкевич А. С. Бугские козаки и украинские уланы // Киев. старина.— 1886.— № 2.— С. 387—394.

Підгородецький Л., Рашба Н. С. Розгром турецько-татарських полчищ (1621 р.) // Укр. іст. журн.— 1971.— № 9.— С. 131—137.

Плохий С. Н. Папство и Украина: политика римской курии на украинских землях в XVI—XVII веках.— К.: Вища шк.— 1989.— 221 с.

Площанский В. Прошлое Холмской Руси по архивным документам XIV—XVIII вв. и другим источникам.— Т. 1—2.— Вильно, 1901.— VIII, 285, 240 с.

Полницкий А. Нападение гайдамаков на карантин в Ягодной долине в 1750 году // Киев. старина.— 1889.— № 5, 6.— С. 332—379.

Полонська-Василенко Н. Д. До історіографії Запоріжжя XVIII сторіччя (Леклерк та Болтін).— // Зап. Львівського Держ. ун-ту.— 1940.— Т. 1.— С. 73—87.— Підп.: Василенкова-Полонська Н. Д.

Полонська-Василенко Н. З історії останніх часів Запоріжжя // Зап. Іст.-філол. від. УАН.— 1926.— Т. 9.— С. 278—331.— Підп.: Василенкова-Полонська Н.

Полонська-Василенко Н. З історії останніх часів Запоріжжя // Зап. Іст.-філол. від. УАН.— К., 1930.— Т. 24.— С. 303—366.

Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина.— Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1965—1967.— Т. 1—2.— 641 с.

Полонська-Василенко Н. Майно запорозької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запорожжя // Нариси з соціально економічної історії України.— Т. 1.— К., 1932.— С. 207—229.— Підп.: Василенкова-Полонська В.

Полонська-Василенко Н. Маніфест 3 серпня 1775 року в світлі тогочасних ідей // Зап. Іст.-філол. від. УАН.— 1927.— Т. 12.— С. 165—203.— Підп.: Василенкова-Полонська Н.

Пріцак О. Рід Скоропадських: (Історично-генеалогічна студія).— Львів, 1938.— 21 с.— Відб. з альманаху «За велич нації» (с. 50—68).

Пріцак О. Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 р. / До 300-ліття Хмельниччини // ЗНТШ — Мюнхен, 1948.— Т. 156.

Прилуцкий полковой асаул Михайло Мовчан и его записная книга / Сообщ. В. Антоновича // Киев. старина.— 1885.— № 1.— С. 57—71—84.

Происхождение запорожского козачества // Киев. старина.— 1884.— № 8—9.— С. 580—608; 27—52.

Протокол допиту гайдамаки Семена Гаркуші // Укр. іст. журн.— 1990.— № 10—11.— С. 142—147; 119—136.

Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII в.— К.: Вища шк., 1988.— 141 с.

Рассказ современника о приключениях с ним во время «Колиивщины» / Предисл. Ф. Рыльского // Киев. старина.— 1887.— № 1.— С. 51—64.

Реестра всего войска запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 г., октября 16 дня и изданные по подлиннику / Изд. О. М. Бодянский.— М., 1875.

Рескрипт императора Павла об определении малороссийского дворянства в военную службу // Киев. старина.— 1886.— № 11.— С. 579.

Ригельман Д. И. Летописные повествования о Малой России и ее народе и казаках вообще / Собр. и сост. через труды Ригельмана 1785—86 гг.— Ч. 1—4.— М.: Унив. тип., 1847.— 219, 202, 147, 152 с.

Ригельман А. История или повествование о Донских казаках.— М., 1846.— 3, II, 154, VII с.

Ролле Ю. (Антоний Й.) Савва Чаленко: (Из истории Гайдамаччины прошлого века) / Пер. с пол.: // Киев. старина.— 1887.— № 11.— С. 471—490.

Романовский В. Війна 1735—1739 років та її наслідки для України // Нариси з соціально-економічної історії України.— К., 1930.— Т. 1.— С. 27—42.— ВУАН. Праці комісії соціально-економічної історії України.

Романовський В. Документ до історії державного скарбу давньої Гетьманщини // Укр. археогр. зб.— К., 1930.— Т. 3.— С. 1—16.— (ВУАН. Археогр. комісія).

Рудницький С. Козацько-польська війна р. 1625 // ЗНТШ.— 1897.— Т. 17.— 42 с.

Рудницький С. Руські землі польської корони при кінці XV в.— Ворожі напади й організація пограничної оборони // ЗНТШ.— 1899.— Т. 31/32.— 54 с.

Рудницький С. Українські козаки в 1625—30 pp. // ЗНТШ.— 1899.— Т. 31—32.— 76 с.

Русов А. Осада и взятие Очакова (1788) // Киев. старина.— 1888.— № 12.— С. 543—598.

Рябінін-Скляревський О. Запорозькі бунти дунайців 1771—1774 років і початок Задунайського коша // Наук. зб. Іст. секції УАН за рік 1927.— К., 1927.— С. 55—83.

Савченко Ф. Козаччина у французькому письменстві та козакофільство Меріме // Україна.— 1925.— -н. 5.— С. 39—59.

Сведения о задунайских запорожцах в 1826 г. // Киев. старина.— 1891.— № 11.— С. 295—299.

Свешников И. К. Раскопки на месте Берестейской битвы // Археол. открытия 1971 г.— 1972.— С. 394—395.

Секретная переписка Коша Запорожского (1734—1763) / Сообщ. А. Скальковского // Киев. старина.— 1886.— № 2.— С. 327—349.

Сергійчук В. І. Барський староста Б. Претвич // Укр. іст. журн.— 1990.— № 3.— С. 124—131.

Сергійчук В. І. Іменем війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI — середини XVII століття.— К.: Україна, 1991.— 252 с.

Сидоренко В. О. Вогнепальна зброя селянсько-козацької піхоти XVI—XVII ст. // Укр. іст. журн.— 1965.— № 9.— С. 114—118, іл.

Сидоренко В. О. Зброя XVI—XVIII століть на Україні — пам'ятка історії та мистецтва.— К., 1970.— 19 с.— Бібліогр.: С. 18—19.

Сидоренко В. О. Козацька піхота та її озброєння під час визвольної війни українського народу 1648—1654 pp. // Іст. джерела та їх використання.— 1972.— Вип. 7.— С. 161—169.

Сидоренко В. А. Производство оружия на Украине в XVI—XVIII вв. // 3-я Всесоюз. конф. историков оружия: Тез. докл. и сообщ.— Л., 1971.— С. 56—59.

Сіцінський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV—XVII ст. / УАН.— К., 1928.— 100 с.

Січинський В. Сутківська твердиня // ЗНТШ.— 1929.— Т. 150.— С. 143—180.

Скальковський А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии. 1733—1768.— Одесса, 1845.

Скальковский А. Как судили и рядили в Сечи Запорожской // Киев. старина, 1886.— № 3.— С. 604—621.

Скальковский А. Еврейский плен в Запорожьи 1770—1772 г. // Киев. старина.— 1884.— № 1.— С. 159—165.

Скальковский А. Секретная переписка Коша Запорожского (1734—1763) // Киев. старина.— 1886.— № 2.— С. 327—349.

Скальковский А. История Новой Сечи или последнего коша запорожского на основании подлинных документов запорожского сечевого архива, удостоенная почетного отзыва Имп. академии наук: В 3 ч.— Одесса, 1885—1886.

Скальковский А. Филипп Орлик и Запорожцы // Киев. старина.— 1882.— № 4.— С. 106—132.

Слабченко М. Запорозькі печатки XVIII в. // Зап. Іст.-філол. відділу УАН.— 1928.— Т. 19.— С. 103—109.

Слабченко М. Малорусский полк в административном отношении — Одесса, 1909.— 372 с.

Слабченко М. Е. Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв.— Одесса, 1911.— 11, 93 с.

Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. Т. 1—4.— Одесса: Госиздат Украины, 1922—1925.

Т. 1. 1922. VIII, 224 с.

Т. 2. 1922. VII, 208 с.

Т. 4. 1925. VII, 332 с.

Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорізької // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права.— К., 1927.— Вип. 3.

Слабченко М. Паланкова організація Запорізьких Вольностей // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права.— К., 1928.— Вип. 6.

Слюсаренко Ф. Польський письменник 17 ст. Симон Старовольський про запорожське військо.— Прага, [б. р.],— 19 с.

Смолій В. А. Максим Залізняк // Укр. іст. журн.— 1990.— № 3.— С. 96—106.

Срезневский И. Запорожская старина. Ч. 1—3.— X., 1833—1834.

Стороженко А. Князь Д. И. Вишневецкий // Киев. старина.— 1897.— Кн. 3.— С. 519—524.

Стороженко А. Свод данных о Яне Орышевском, запорожском гетмане времен Стефана Батория // Киев. старина.— 1897.— Кн. 1.— С. 125—145.

Стороженко А. В. Стефан Баторий и Днепровские козаки: Исследования, памятники, документы и заметки.— К., 1904.— 3, 328 с.

Стороженко Н. Новицкий Илья Федорович. Охочекомонный полковник // Киев. старина.— 1885.— № 7.— С. 431—457.

Субтельний О. Порівняльний підхід у дослідженні постаті Мазепи // Укр. іст. журн.— 1991.— № 2.— С. 125—129.

Суслопарів М. Гайдамаччина в 80-х роках XVIII ст.// Зап. Іст.-філол. від. УАН.— 1928.— Т. 19.— С. 111—129.

Терлецький О. Козаки на Білій Руси в рр. 1654—1656 // ЗНТШ.— 1896.— Т. 14.— 30 с.

Тимощук Б. А. Военная крепость XIII—XIV вв. на Среднем Днестре // Археол. открытия 1969 г.— 1970.— С. 291—292.

Тимощук Б. О. З минулого Хотинської фортеці // Укр. іст. журн.— 1963.— № 3.— С. 103—105.

Тишкевич М. Василь Тишкевич, воєвода підляський, маршалок господарський і гетьман дворний в. кн. Литовсько-руського (1523—1571) // ЗНТШ.— 1920.— Т. 129.— С. 1—32.

Ткаченко М. Канівська сотня Переяславського полку за Рум'янцевською ревізією // Зап. Іст.-філол. від. УАН.— 1925.— Кн. 7/8.— С. 242—308.

Ткаченко М. Нарис історії Кременчуччини до початку XVIII ст. // Зап. Іст.-філол. від. УАН.— 1929.— Т. 24.— С. 55—78.

Ткаченко М. Утворення Нової Сербії на Запорізьких землях у 1752 р. // Україна.— 1926.— Кн. 2/3.— С. 146—158.

Томашівський С. До історії перелому Хмельниччини (Листи королівського секретаря Паоло Доні до нунція П'єтро Відоні з 1653 р.) — К.: УАН, 1927.— 51 с.

Томашівський С. Із записок Каролинців про 1708—1709 рр. // ЗНТШ.— 1905.— Т. 92.— С. 66—92.

Томашівський С. Київська козаччина 1855 р.— Львів, 1902.— 20 с.— (Літ.-наук. б-ка; Ч. 29).

Томашівський С. Матеріали до історії Хмельниччини // ЗНТШ.— 1896.— Т. 14.— 14 с.

Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р.— Львів, 1898.— 139 с.— Відб. з 23 і 24 тт. ЗНТШ.

Томашівський С. Один момент під Зборовом 1649 р.: Критичний нарис.— Львів, 1914.— 11 с.— (Відб. з літ.-наук. зб. «Привіт Іванови Франкови в сорокаліття його письменської праці»).

Томашівський С. Перший похід Б. Хмельницького в Галичину.— Львів, 1914.— (2), 152 с.

Томашівський С. Причинки до історії Мазепинщини.— Львів, 1910.— 38 с.— Відб. з ЗНТШ.

Томашівський С. Словацький висланник на Україні (1708—1709): (Про Д. Крмана) // Ювіл. зб. на пошану М. Грушевського.— Львів, 1906.— С. 301—345.

Томашівський С. Хмельниччина в Галичині і її хиби.— Львів, 1906.— 64 с.

Три документа к истории бунта в Малороссии в 1687 / С предисл. И. Лучицкого // Киев. старина.— 1884.— № 6.— С. 306—314.

Туренко М. А. Исторические записки о войске Черноморском: (Со времени поселения оного на всемилостивейше пожалованной земле до 1831 г.) // Киев. старина.— 1887.— № 3—7.— С. 494—536; 721—746; 125—151; 335—378.

Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми: Матеріали «круглого столу» // Укр. іст. журн.— 1990.— № 12.— С. 12—29.

Український архів. Т. 1. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Зб. Іст.-філол. від. ВУАН.— 1929.— № 65, XXII, 576 с.

Український архів. Т. 4: Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку // Зб. іст.-філол. від. АН.— 1931.— № 65/4.— VII, 185 с.

Универсал гетмана Разумовского относительно порядка избрания сотников // Киев. старина.— 1890.— № 4.— С. 163—166.

Флоровский А. Депутаты Войска Запорожского в Законодательной Комиссии 1767 г. // Зап. Одесс. О-ва истории и древностей.— 1912.— Т. 30.— С. 329—377.

Фоменко В. Г. Військові печатки запорожців // Іст. джерела та їх використання.— 1972.— Вип. 7.— С. 152—160: іл.

Фотинский О. К характеристике семейных и общественных отношений казачества в последние годы существования Сечи Запорожской // Чтения в Ист. об-ве Нестора Летописца.— 1901.— Вып. 1.— Отд. 5.— С. 3—13.

Харлампович К. Листування запорозьких козаків із султаном // Зап. Іст.-філол. від. УАН.— 1923.— Кн. 4.— С. 200—210.

Хмельницкий в представлении Кромвеля // Киев. старина.— 1882.— № 1.— С. 212.

Ходатайство Потемкина о замене запорожской старшине смертной казни заточением в монастырь // Киев. старина.— 1887.— № 9.— С. 191—193.

Целевич О. Участь козаків у Смоленській війні 1633—4 рр. // ЗНТШ.— 1899.— Т. 28.— 72 с.

Цеховые акты Левобережной Малороссии (1622—1645) // Чтения в Ист. об-ве Нестора Летописца.— 1902.— Т. 15.— С. 202—214.

Чайківський О. Початки гетьманування П. Сагайдачного // Ювіл. зб. на пошану М. Грушевського.— Львів, 1906.— С. 247—256.

Черниговская летопись 1587—1750 // Архіви України.— 1989.— № 5.— С. 57—67.

Четыре года войны поляков с русскими и татарами (1648—1652 г.) или преследование иольских израильтян.— К., 1868.— 47 с.

Число крестьянских дворов, находившихся во владении козацкой старшины в половине XVIII в.: (Документ 1743 года) // Киев. старина.— 1891.— № 8.— С. 284—298.

Чубатый М. Державно-правне становище українських земель Литовської Держави під кінець XIV в. // ЗНТШ.— 1924.— Т. 134—135.— С. 19—65;

Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского.— К., 1987.— 181, (2) с.

Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. // Зап. Іст.-філол. від. УАН.— 1929.— Т. 24.— С. 207—302.

Шамрай С. Київська козаччина 1855 р. // Зап. Іст.-філол. від. УАН.— 1928.— Т. 20.— С. 199—324.

Шамрай С. Козаки м. Полтави в 1767 р. за Рум'янцевським описом // Зап. Іст.-філол. від. УАН.— 1925.— Кн. 6.— С. 91—112.

Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію. / Пер. з фр. Ю. Назаренка.— К., 1960.— 1[illegible]9 с.: іл.

Широцький К. Коліївщина (Гайдамаччина в 1768 році).— К.: Час, 1918.— 48 с.

Шпитковський І. Мемуар Домініка Завроцького про Коліївщину // ЗНТШ.— 1910.— Т. 96.— С. 58—93; Т. 97.— С. 26—27.

Шпитковський І. Матеріял до історії Коліївщини. Мемуар Ігнатія Филиповича // ЗНТШ.— 1922.— Т. 133.— С. 85—98.

Шпитковський І. Мемуар ржишівського тринітарія про Коліївщину.— Львів, 1910.— 83 с.

Шульгин Я. Очерк Колиивщины по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов // Киев. старина.— 1890.— № 28.— С. 185—220; 381—418; 22—52; 268—306; 409—426; 1—21; 192—223.

Шульгин Я. Павел Полуботок, полковник черниговский // Киев. старина.— 1890.— Кн. XII.

Шульгин Я. Про гайдамаків і Максима Залізняка.— Львів, [б. р.] — 219 с.

Щербина В. Доля козаччини на Лівобережній Україні // ЗНТШ.— 1930.— Т. 100.— С. 275—287.

Щербина В. Последние следы козачества в Правобережной Украине // Труды XI Археол. съезда в Киеве в 1899 г.— Т. 2.— М., 1902.

Щербина Ф. История самоуправления у кубанских козаков // Киев. старина.— 1884.— № 2.— С. 223—246.

Щербина Ф. История Кубанского Козачьего Войска.— Екатеринодар, 1910—1913.— Т. 1—2.

Щурат В. Жерело звісток Гендльовіка про запорожців // ЗНТШ.— 1919.— Т. 128.— С. 39—50.

Юрій Франц Кульчицький і козаки: Зб. статей.— Філадельфія, [б. р.].— 80 с.

Яворницький Д. Жизнь запорожских козаков по рассказу современника-очевидца // Киев. старина.— 1883.— № 11.— С. 497—510.— Підп. Эварницкий Д.

Яворницький Д. Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман войска запорожских низовых козаков.— СПб., 1894.— 164 с.— Підп.: Эварницкий Д. И.

Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: В 3 т. / Пер. з рос. І. І. Сварника.— Львів; Світ, 1990.

Т. 1.— 1990.— 319 с.: іл.— Бібліогр. в підрядкових приміт.

Т. 2.— 1991.— 392 с.: іл.— Бібліогр. в підрядкових приміт.

Т. 3.— 1992.— 456 с.: іл.— Бібліогр. в підрядкових приміт.

Яворницкий Д. Источники для истории запорожских козаков.— Владимир, 1903.— Т. 1,2.— Підп.: Эварницкий Д. И.

Яворницький Д. І. Сборник материалов для истории запорожских козаков.— Спб., 1888.— 248 с.— Підп.: Эварницкий Д. И.

Яворницький Д. Число и порядок Запорожский Сечей // Киев. старина.— 1884.— № 4.— С. 589—608.— Підп.: Эварницкий Д.

Яворницький Д. І. Як жило славне запорожське низове військо.— Катеринослав, 1918.— 36 с.

Якимович Б. Феномен нашої історії. До 500-річчя Українського козацтва // Ямгорів [Альманах] — Городенка, 1990.— Ч. 3.— С. 46—65.

Яковлів А. Московські проекти договірних пунктів з гетьманом І. Виговським // ЗНТШ.— 1933.— Т. 152.— С. 117—134.

Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках.— Варшава, 1934.— 179 с.
Ямінський Б. Відень 1683: Козаки і Кульчицький.— Відень, 1983.— 239 с.
Ясинский М. Главный Литовский трибунал.— К., 1901.— У, 1, 254 с.
Baran A. Gajecky G. The Cossacks in the Thirty Years War.—' V. 1—2.— Rome, 1983.— P. 47—58.
Baranowski B. Próby opanowania Krymu przez Polskę w latach 1624—1629.— Lódż, 1947.
Baranowski B. Polska a Tatarszczyzna 1624—1629.— Lódż, 1948.— 134 c.
Bartoszewicz J. Dyaryusz Micolaja Hanenki, wnuka hetmańskiego, jako materyał do dziejów Ukrainy.— Warszawa, 1859.
Basarab J. Perejaslaw 1654: a Historyographical Study.— Edmonton, 1982.
Beauplan Wilhelm le Vasseur. Scription de l'Ukraine, depuis les confins de la Moscovie jusqu'aux limites de la Transylvanie.— Rouen, 1650.
Bielski M. Kronica Polska.— T. 1—3.— Sanok: Nakł. Pollaka, 1856.
Bisaccioni M. Historia de guerre civili (anche di Polonia).— Bologna, 1653.
Chrzaszcz I. E. Stosunki kosacko-tatarskie z uwzglednieniem stosunków z Turcja, Mołdawją i Siedmiogrodem w 1 połowie 1649 roku.— Lwów, 1929.— 17 s.
Czarnowski I. Ukraina i Zaporoże czyli historya kozaków od pojawienia się ich w dziejach do czasu ostatecznego przylaczenia do Rossyi.— T. 1—2.— Warszawa, 1854.— 325; 308 s.
Die Kosaken in ihrer geschichtlichen Entwickelung und gegenwärtigen Zuständen von A. V. B.— Berlin; Riegel, 1860.— VI, 1, 259 S.
Documents historiques sur l'Ukraine et ses relations avec la Pologne, la Russie et la Suéde (1569—1769) / Publiés avec notices explicatives et cartes par M. Tyszkiewicz.— Lausanne, 1919.
Doroschenko D. Hetman Mazepa, sein Leben und Wirhen // Zeitschrift für Osteuropäische Geshischte.— 1933.— N 7.
Dubiecki M. Kodak, twierdza kresowa i jej okolice.— Warszawa, 1900.— 154 s.
Dyaryusz wyprawy turka pod Wiedeń.— Kraków, 1788.
Ecclipsis Turco tartarica per cosaco polonos.— Venetiis, 1683.
Essar D. F., Pernal A. B. La Description d'Ukraine de Guillaume le Vasseur de Beauplan.— Ottawa; Paris; Londres, 1990.
Fras L. Bitwa pod Zborowem w roku 1649.— Lwów, 1932.— 29 s.
Fras L. Obrona Zbaraża w r. 1649.— Kraków, 1932.— VIII, 70 s.
Gajecki L. The Cossack Administration of the Hetmanate.— V. 1—2.— Harvard, 1978.
Gerupoldi A. Le guerre di Moscovia.— Venezia, 1686.
Grandski S. Historia belli cosacco polonici protulit larolus Koppi.— Peszt, 1789.
Hadży Mehmed Senai z Krymu. Historią chana Islam Gereja III/Pod red. nauk. Z. Wójcika.— Warszawa, 1971.
Halecki O. Dzieje Unii Jagellońskiej.— T. 1—2.— Kraków, 1919—1920.— 482 s.; 385 s.
Handelsman M. Ukraińska polityka ks. Adama Czartoryskiego przed wojną Krymską.— Warszawa, 1937.— VII, 1, 175 s.
De Harien M. Histoire de guerres de la Moscovie (1601—1610) / Publiée pour la premiére fois par le prince Michel Obolensky et M. de D. Van der Linde.— Bruxelles, 1866.
Hiltebrandt C. J. Dreifache Schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel (1656—1658).— Leiden, 1937.— XXX, 259 s.
Jabłonowski A. Kozaczyzna a legitymizm, dwie legendy polityczno-historyczne Ukrainy — batoryańska i baturyńska // Ateneum.— 1895.— N 2.
Jaroszewicz J. Obraz Litwy pod względem jej cywilizacyi.— Cz. 1—3.— Vilno. 1844—1845.— 240 s.; 313 s.; 273 s.
Javorski F. Obrona Lwowa 1655 r. Wspomnienie dziejowe w 250 rocznice oblężenia miasta przez Moskali i Kozaków.— Lwów, 1905.— 45 s.
Jensen A. Mazepa. Historiska bilder frăn Ukraina och Karl XII. Dagar. Lund-Gleerup, 1909.— VII, 241 s.
Jerlicz I. Latopisiec albo kroniczka róznich spraw y dziejów dawnych i terazniejszych czasów.— T. 1—2.— Warszawa, 1853.— XLIV, 187, 213 s.
Joosten J. T. Oorsponck begin en voortganck der oorlogen tusschen de Cosakken, Polen.— Amsterdam, 1657.
Jorga N. Ucraina moldoveneasca: [Молдавська Україна]. Cu 1 facsimile.— 15 p.— Відб. 3 «Analele Academiel Romane». S. 2. T. 35. Memoriile sectiunii istorice, № 12, Bucureşti).

Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki.— Wrocław, 1988.— 268 s.
Kavelin K. Ursachen, die seit der Katastrophe von Poltava 1708 zur Entwickelung der ruthenischen Nationalität das Meiste beigetragen haben. [Б. p.].— 80 S.
Kicki W. Djalog o obronie Ukrainy.— Dobromil, 1615.
Kojaiowicz Albert. Epitome de rebus contra Zaporovianos Kosakos.— Viennae, 1653.
Kozaczyzna. Wyjątki z dzieł historyków polskich.— Warszawa, 1918.— 62 s.
Krasinski C. H. The Cossacks of the Ukraine: comprising biogr. notices of the most celebrated Cossack Chiefs or Attamans including Chmielnicki, Stenko Razin.— London, 1848.— XV, 312 p.
Kubala L. Bitwa pod Beresteczkiem.— Warszawa: Gebethner i Wolff, 1925.— 95 s.
Kubala L. Obłężenie Lwowa w r. 1648.— Warszawa, 1930.— 33 s.
Kubala L. Obłężenie Zbaraża i pokój pod Zborowem.— Warszawa, 1909.— 79 s.
Kubaba L. Szkice historyczne. Serya 1: Królewicz Jan Kazimierz. Obłężenie Lwowa. Obłężenie Zbaraża. Serya 2: Proces Radziejowskiego.— Kraków — Warszawa, 1896.— 338 s.; 317 s.
Те ж. Serya 3. Wojna moskiewska.— 1910.— 443 s.
Те ж. Serya 4: Wojna szwedzka w roku 1655—1656.— Lwów, 1913.— 495 s.
Kutrzeba S. Unia Polski z Litwą.— Kraków, 1914.
Lassota von Steblau Frich. Das Diarium des Erich Lassota V. Steblau zu d. Zaporoger Kozaken.— Budissin, 1854.
Les particularités de ce qui s'est passé entre les Polonois et Cosaques.— Paris, 1661.
Lesur. Histoire des Kosaques, précédée d'une introduction ou coup-d'oeil sur les peuples qui ont habité le pays des Kosaques avant l'invasion des Tatares.— V. 1—2.— Paris: Imprimerie de Berlin, 1814.
Lippoman J. Bunt haydamaków na Ukrainie w r. 1768 / Wyd. E. Raczyński.— Poznań, 1842.— 221 s.
[Lubieniecki A.]. Poloneutichia Andrzeja Lubienieckiego. Z rękopismów zakładu nauk im. Ossolińskich.— Lwów, 1843.— 2, XXXII, 252 s.
Mackiw T. Prince Mazepa. Hetman of Ukraine in Conterporary English Publications 1687—1709.— Chicago, 1967.
Magocshi P. R. Ukraine: A Historical Atlas / G. J. Matthews, cartographer.— Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 1985.— 25 map.
Marchocki M. Historya wojny moskiewskiej.— Poznań, 1841.
Maszkiewich B. Diariusz // Zbiór pamiętników o dawnej Polszcze / Wyd J. U. Niemcewicz.— T. 5.— Lipsk, 1839.
Mérimée P. Les cosaques d'autrefois.— Paris, 1865.— 370 p.
Naruszewicz A. Dyaryusz podróży Stanislawa Augusta króla na Ukrainę w roku 1787.— Warszawa, 1805.— S. 141—540.
Niemcewicz J. U. Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce z rękopismów, tudzież dzieł w różnyh językach o Polsce wydanych, oraz z listami oryginalnemi królów i znakomitych ludzi w kraju naszym.— T. 1—5.— Lipsk, 1838—1840.
Nuoffer F. Die erste Phase des Aufstandes der Kosaken unter Chmielnicki in den Jahren 1648—1649.— Leipzig, 1869.— (I), 48 S.
Ojczyste Spominki w pismach do dziejów dawnej Polski, Diaryusze, Relacye, Pamiętniki itp. / Wyd. A. Grabowski.— Kraków, 1845.
Okolski S. Dyaryusz transakcji wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem w r. 1637.— Kraków, 1858.— 200, II s.
Ostafiej Daszkowic. Obrazek z dziejów Zaporoża przez Józefa z Warszawy.— Poznań, 1867.— 71 s.
Oswięcim St. Dyaryusz 1643—1651 / Wyd. W. Czermak.— Kraków, 1907.— LXXV, 437 s.
Pacta et Constitutiones Legum Libertatumque Exercitus Zaporoviensis inter illustrissium Dominum Dominum Philippum Orlik, Ac... Duce Corroborata, A. D. 1710, Aprilis 5 Ad Benderam. Texte original avec traduction francaise.— Lausanne, 1916.— 2, 25, VIII p.
Palczowski Krz. O. Kozakach jeśli ich znieść.— Kraków, 1618.
Pamiętniki o wojnach kozackich za Chmielnickiego przez nieznanego autora.— Wroclaw: Z. Schletter, 1842.— 144 s.
Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 Jana hrabi z Ostroroga, Prokopa Zbigniewskiego, Stanisława Lubomirskiego i Jakóba Sobieskiego / Zebrał Żegota Pauli.— Kraków, 1853.— XI, 1853.
Paprocki B. Koło rycerskie / Wyd. M. Czermak.— Kraków, 1903.— XVII, 1, 194 s.
Pastorius J. Bellum scythica-cosacicum seu de conjuratione ab Joanne Cas.— Dantisci, 1652.

Paszkowski M. Ukraina od Tatar utrapiona.— Kraków, 1608.
Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII—XVIII w.— Wrocław, 1963.— 284 s.
[*Piasecki P.*] Kronika Pawła Piaseckiego, biscupa Przemyślskiego.— Kraków, 1870.— 3, III, LXXXVI, 458 s.
Pierwszy okres buntu Chmielnickiego w oświetleniu uczęstnika wyprawy żółtowódzkiej i naocznego świadka wypadków // Prace historyczne w trszydziestolecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego.— Lwów, 1934.
Pietrzak J. W przygaszonym blasku wictorii chocimskiej. Sejm w 1623 r.— Wrocław, 1987.— 152 s.
Pissot N.-L. Précis historique sur les cosaques, nation sous la domination des Russes: leur origine, établissement et accroissement.— Paris, 1812.— 32 p.
Plotho C. V. Die Kosaken oder Geschichte derselben von ihren Ursprunge bis auf die Gegenwart, mit einer Shilderung ihrer Verfassung... Berlin, 1811.— 87 s.
Podhorodecki L. Sicz Zaporoska.— Warszawa, 1970.— 312 s.
Podhorodecki L. Hetman Żółkiewski.— Warszawa, 1968.— 281 s.
Podhorodecki L. Hetman Stanisław Koniecpolski ok. 1592—1646.— Warszawa, 1978.— 456 s.: il.
Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce: T. 1—3 / A. Przyboś, R. Zelewski.— Warszawa, 1980.
Radziwiłł Krz. Sprawy wojenne i połityczne 1621—31.— Paryż, 1859.
Razumovskij K. Graf Kirill Grigoriewitsch Rasumovsky. 1728—1803. Ein Gedenkblatt für den letzten Hetman der Ukraine. Als Manuskript gedruckt.— Halle, 1913.— 4, 72, 24 Bl.
Serczyk W. A. Ukraina w latach 1569—1795 // Zeczyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego.— CCXLVII.— Prace historyczne.— Z. 32.— 1971.— s. 253—277.
Serczyk W. Na dalekiej Ukrainie, dzieje Kozaczyzny do 1648 roku.— Kraków, 1984.
Serczyk W. Koliszczyzna.— Kraków, 1968.— 174 s.
Smolka S. Grunwald i Beresteczko.— Kraków, 1910.— 20 s.
Sobieski J. Commentatiorum Chotinensis belli libris tres.— Danzig, 1646.
Subletny O. Ukraine: A. History.— Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 1988.— 666 p.
Szajnocha K. Dzieła. T. 9: Dwa lata dziejów naszych (1646—1648).— 1877.— 308 s.
Tyszkowski K. Kozaczyzna w wojnach moskiewskich Zygmunta III. (1605—1618).— Warszawa, 1935.— 55 s.
Wereszczyński J. Publica z strony fundowania szkoły rycerskiej na Ukrainie.— Kraków, 1594.
Wójcik Z. Czy Kozacy zaporoscy byli na służbie Mazarina // Przegląd Historyczny.— Warszawa, 1973.— T. 64.— Zesz. 3.— S. 575—585.
Wójcik Z. Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczyznie w dawnej Rzeczypospolitej.— Warszawa, 1960.— 285 s.
Wójcik Z. Traktat andruszowski 1667 r. i jego geneza.— Warşzawa, 1959.
Wójcik Z. Między traktatem andruszowskim a wojną turecką. Stosunki polsko-rosyjskie. 1667—1672.— Warszawa, 1968.— 326 s.
Woliński J. Król Jan III a sprawa Ukrainy 1674—1675.— Warszawa, 1934.— 30 s.
Woliński J. Z. dziejów wojen polsko-tureckich.— Warszawa, 1983.— 234 s.
Verhun J. Les Cosaques d'Ukraine ont-ils pris part au siége de Dunkerque, en 1645—1646? // Les amis du vieux Dunkerque, 1979.— N. 11—12.— p. 93—117.
Voltaire. Histoire de Charles XII et histoire de Russie sous Pierre le Grand.— Paris: Libr. de Didot, 1856.— 548 p.
Żółkiewski St. Historya wojny moskiewskiej aż do opanowania Smoleńska.— Lwów, 1833.

Альманах: Літературно-військовий журнал. Ч. 1. Лип. 1921.— Табор Олександрів (Польща(: Вид. культ.-освіт. від. Штабу 4 Київ. Стріл. Дивізії, 1921.— 66 с.
Андрієвський В. З минулого. Т. 1.— 1917 рік на Полтавщині.—Ч. 1—2.— Берлін: Укр. слово, 1921.— 157 с, 211 с., Т. 2.— Від Гетьмана до Директорії Ч. 1—2.— 1923.— 271 с., 310 с.
Анисимів М. Основи тактики / Пер. В. Євтимович.— Кам'янець-на-Поділлю, 1919.— 40 с.
Антонович М. Історія України: (Нова доба).— Прага: Вид-во Юрія Тищенка.— 1942.— 89 с.
Архив гражданской войны. Вып. 2.— Берлин, [б. р.].
Із змісту: *Сумский-Маляревский А.* На переэкзаменовке. П. П. Скоропадский и его время.

Архив Русской Революции.— Т. 1—12.— Берлин, 1922—1923.
Із змісту:
Т. 1: Доклад начальнику операционного отделения Германского восточного фронта о положении дел на Украине в марте 1918.
Т. 2. *Гуль Р.* Киевская эпопея; *Штейман Ф.* Отступление от Одессы (январь, 1920); *Чернин О.* Брест-Литовск (1917—1918).
Журнал заседания Совета Министров Крымского Краевого Правительства 16 апр. 1919 г.
Т. 3. *Л-ая Л.* Очерки жизни в Киеве в 1919—20 гг., *Игренев Г.* Екатеринославские воспоминания (август 1918 — июнь 1919 г.).
Т. 4. Организация власти на юге России в период гражданской войны (1918—20 гг): [Документи]; *В. А.* Дневник обывателя (1918—19): [Крим].
Т. 5. *Валентинов А. А.* Крымская эпопея (1920); *Краснов П. К.* Всевеликое войско Донское (1918—1919); *Ген. Филимонов.* Разгром Кубанской Рады (1920); Документы и воспоминания ген. Филимонова.
Т. 6. *Лукомский А. С.* Из воспоминаний: [Украина, Дон, Кубань 1918—20 рр.]. *Голоденвайзер А. А.* Из Киевских воспоминаний (1917—1921).
Т. 7. *Воронович Н.* Меж двух огней: [Кубань, Чорноморщина, Крим 1917—1920 рр.], Документы к воспоминаниям Н. Вороновича.
Т. 8. *Лейхтенбергский Г.* Герцог. Как началась Южная Армия [Україна, 1918]. Денежные знаки революции и гражданской войны (репродукції грошових знаків в т. ч. українських).
Т. 9. *Плешко Н.* Из прошлого провинциального интеллигента [Україна, 1917—1920 рр.].
Т. 11. *Могилянский Н. М.* Трагедия Украины; *Краснов В. М.* Из воспоминаний о 1917—20 гг.; *Кельсиев В.* Исповедь.
Т. 12. *Арбатов З. Ю.* Екатеринослав 1917—22 гг. *Каринский Н.* Эпизод из эвакуации Новороссийской; *Гольденвейзер А. А.* Бегство (Июль — октябрь 1921 г.); Документы к статье Н. Каринского.
Б. Р. Федь Черник: У 17-ті роковини геройської смерти під Мотовилівкою. Львів: Всесвіт, 1935.— 32 с.
Бажанський М. Відновлення української держави 1918 року.— Детройт, 1979.— 88 с.
Базар 1921 21.XI. 1931.— Каліш, 1932.— 170 с.— (Б-ка Укр. Воєн.-Іст. Т-ва; Ч. 2).
Балюк І. З листів одного героя (З письм четаря Івана Балюка до Дмитра Донцова) // Шляхи.— 1915.— № 1.— С. 15—20.
Бантиш-Каменський О. До історії козацького руху на Україні в 1917—1918 рр.— Біла Церква: Укр. козак, 1923.— 29 с.
Баран С. Українські Січові Стрільці і австрійські військовики українці в подіях 1 листопада 1918 // Тридцяті роковини листопадового зриву 1918—1948.— Регенсбург, 1948.
Бачинський В. Генерал Мирон Тарнавський, начальний вождь УГА.— Львів: Вид. І. Тиктор, 1938.— 32 с.— (Б-ка «Народної справи»; Ч. 7).
Бачинський Ю. Большевицька революція і українці.— Берлін: Укр. прапор, 1925.— 48 с.
Безручко М. Група С. С. в боях на підступах до Кам'янця-Подільського. Бій під Смотричем 22 липня 1919 року // Календар «Червоної Калини» на 1927 р.— Львів.— Київ, 1926.— С. 114—124.
Безручко М. Січові Стрільці в боротьбі за державність // За державність.— Каліш, 1930.— Зб. 2.— С. 47—72; 1932.— Зб. 3.— С. 55—108.
Бемко В. Український жовнір у полі. Слідами IV куреня 24 п[олку] п[іхотинців] // Діло.— 1916.— № 247—255.
Берестейський мир: Спомини та матеріали / Зладив І. Кедрин.— Львів; Київ, 1928.— 320 с.
Биковський Л. На Кавказько-Турецькому фронті: Спомини з 1916—1918.— Вінніпег, 1968.— 152 с.
Бжеський Р. Згадки з минулого (1916—1921 р.) // ЛНВ.— Львів, 1925.— Кн. 11.— С. 219—229.— Підп.: Характерник.
Бізанц, підполк. Ягольниця (З боїв у Схід. Галичині) // Календар «Червоної Калини» на 1923 р.— Львів, 1922.— С. 52—59.
Білозерський О. П., Романченко Д. Порадник для національно-освітніх інструкторів в війську.— Перемишль; Ланьцут: Вид. Укр. військ. місії в Польщі, 1920.— 32 с.
Білон П. Похідна церква 6-ої стрілецької Січової дивізії. Братство св.

Покрови і видавництво «До світла».— Варшава: Накл. Укр. воєн.-іст. т-ва, 1938.— 24 с.— Відб. із кн. За державність. 1938. Зб. 8.

Борис Р. Вільне козацтво. Ідея узброєного народу в 1917 р. в Україні.— [Львів], 1934.— 32 с.

Бородиєвич Є. В чотирикутнику смерти. Причинки до трагедії УГА на Великій Україні.— Львів, 1921.— 86 с.

Брут Р. Січові Стрільці.— Львів: Проміні, 1937.— 32 с.

Величко М. Маківка з карпатських боїв УСС-ів.— Нью-Йорк, 1951.— 32 с.

Винниченко В. Відродження нації. Ч. 1.— Київ; Відень, 1920.— 348 с.

Ч. 2. 1920 — 328 с.

Ч. 3. 1920.— 535 с. Перевид.: К.: Україна, 1990.— (Б-ка репр. вид.).

Винниченко проти Петлюри: Зб. статей / Ред. і передм. В. Блакитного.— [Б. М.], 1920.— 24 с.

Вислоцький І. 16 місяців у рядах Київських Січових Стрільців. 1918—1919 // Літопис «Червоної Калини».— Львів, 1935.— Ч. 7/8.— С. 29—34; Ч. 9.— С. 14—18; Ч. 10.— С. 6—7; Ч. 11.— С. 20—22; Ч. 12.— С. 9—12.

Витанович І. Західна Україна в часи першої світової війни. Українські Січові Стрільці // Енциклопедія українознавства.— Мюнхен; Нью-Йорк, 1949.— Т. 1.— С. 492—494.

Вишиваний В. УСС з вересня 1918 року до перевороту в Австрії // Запорожець: Календар на 1921 рік.— Відень, 1920.— Р. 12.— С. 84—89.

Війна й техніка. Воєнно-науковий збірник. [Париж], 1938.— 112 с.

Вітовський Д. З карпатських боїв: Борба за Маківку // Шляхи.— 1916.— № 6.— С. 195—196.

Вітовський Дмитро // Українська Загальна Енциклопедія.— Львів, 1930.— Т. 1.— С. 612.

Вітовський Дмитро // Енциклопедія українознавства: Словн. част.— Париж; Нью-Йорк, 1955.— Т. 2.— С. 289—290.

Вовк П. Волинь під військовим зарядом галичан 1919 р. Ч. 2 // Український скиталець.— 1923.— № 1—12.

Войны польского империализма. 1918—1921 / Перев. пол. Адама Пшибыльского «Борьба Польши за свои границы»; Предисл. и прим. М. Бобровского.— М., 1931.— 260 с.

Вышевич К. Украинский вопрос, Россия и Антанта.— Гельсингфорс, 1918.— 44 с.

Гаврилюк І. Четвертий універсал: (Спогади) // ЛНВ.— Львів, 1928.— Кн. 1.— С. 16—24.

Гаврилюк И. З величного минулого // За державність.— Каліш, 1929.— Зб. 1.— С. 124—134.

Галаган М. З моїх споминів. Ч. 4.— Львів: Червона Калина, 1930.— 298 с.

Галущинський М. З українськими січовими стрільцями.— Львів. 1934.— 216 с.

Герасименко К. В. Махно: (Воспоминания) // Историк и современник.— 1922.— Зб. 3.— С. 151—201.

Герасимович І. Збройна і культурна війна.— Львів, 1925.— 24 с.

Гермайзе О. Матеріали до історії українського духу за світової війни // Укр. археогр. зб.— К., 1926.— Т. 1.— С. 271—354.

Гіжовський В. Із київських споминів 1917—1918 рр. // Календар «Громада» на 1924 р.— Львів, 1923.— С. 153—156.

Гірняк Н. Австрійські та німецькі генерали й дипломати проти Василя Вишиваного // Вісті.—/Мюнхен/ 1961.— Ч. 102—104; 1962.— Ч. 105—107.

Гірняк Н. Організація і духовний ріст Українських Січових Стрільців.— Філадельфія: Америка, 1955.— 84 с.

Гірняк Н. Полковник Василь Вишиваний.— Вінніпег, (1956).— 70 с.— Дод.: Останнє листування автора з В. Вишиваним.

Гірняк Н. Останній акт трагедії Української Галицької Армії.— / Вид. Укр. Військ.-іст. Ін-т в США.— XVI, 285 с.

Гладкий Г. Січові стрільці // Літопис «Червоної Калини».— 1935.— Ч. 6.— С. 4—6.

Глібовицький С. Образки з світової війни 1914—1915.— Відень: Накл. авт.— 1916.— 50 с.

Голубець М. Рік грози і надій 1914.— Львів: Накл. І. Тиктора, 1934.— 128 с.— (Укр. б-ка).

Гольдельман С. Листи жидівського соціал-демократа про Україну: Матеріали

до історії українсько-жидівських відносин за час революції.— Відень: Жид. вид-во «Гамойн», 1921.— 80 с.

Горбач О. Українські Січові Стрільці (УСС) // Енциклопедія українознавства.— Мюнхен; Нью-Йорк, 1949.— Т. 1.— С. 1175—1176.

Горбовий М. Гуцульська сотня УСС здобуває перехід через Збруч // Календар «Червоної Калини» на 1936 р.— С. 48—54.

Гордієнко В. Листопад. Сходження на Голгофу: Історія УГА // Літопис Червоної Калини.— 1991.— № 1.— С. 2—8; № 2.— С. 2—9; № 3.— С. 2—9.

Гордій М. Начальний вождь УГА Мирон Тарнавський.— Львів: Всесвіт, 1936.— 32 с.— (Масова іст. освітня б-ка; Ч. 4).

Гончаренко І. Нація в війні. Сучасні погляди на війну.— Париж, 1937.— 60 с.

Гончаренко І. Психологія та військо. [Б. м., б. р.] — 10 с.

Грамота Гетьмана Всієї України. Видана на підставі ухвали Ради Міністрів про ратифікацію мирового договору України з Німеччиною.— К., Державний вісник, 1918.— 32 с.

Грех Я. Коротка історія Січових Стрільців // Стр. Календар на 1920 р.— Старокостянтинів, 1919.— С. 31—40.

Григоріїв Н. Спогади «руїнника» про те, як ми руйнували тюрму народів, а будували свою хату.— Львів, 1937.— 262 с.

Григорович М. Український військовий рух на Придніпрянщині в 1917 р. // Календар «Червоної Калини» на 1937 р.— Львів, 1936.— С. 17—20.

Грушевський М. Вільна Україна. Статті з останніх днів. (Березень — квітень 1917).— 2-е вид.— К., 1917.— 16 с.

Грушевський М. Україна і Росія. Переговори в справі нового ладу (липень — серпень 1917 р.).— К., 1917.— 16 с.

Грушевський М. Українська Центральна Рада і її універсали перший і другий.— К., 1917.— 16 с.

Гуцуляк М. Перший листопад 1918.— Ванкувер, 1973.— 407 с.

Давний Р. Про Січових Стрільців.— Відень, 1921.— 72 с.— (Нар. б-ка «Чорногори». Ч. 1.).

Дашкевич Р. Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота.— Нью-Йорк: Червона Калина, 1965.— 205, (3) с.

Дашкевич Р. Початки Українських Січових Стрільців. У 40-річчя вимаршу УСС на війну // Народна Воля.— 1954.— Чч. 25—29.

Деникин А. И. Очерки русской смуты: В 5 т.— Париж, 1921.— 1926.

Денник Начальної команди Української Галицької Армії. 1919—1920.— Нью-Йорк: Червона Калина, 1974.— 325 с. Перевид.: Літопис Червоної Калини.— 1991.— № 4.— с. 8—15; № 5.— С. 2—9; № 6.— С. 2—9.

Дзіковський В. Коло Потутор. (13.VIII.— 30.IX. 1916 рр.) Спомини учасника.— Відень, 1917.— 32 с.— (Б-ка Центральної Управи УСС; Ч. 3).

Дзіковський В. На Збруч! (Слідами УСС): Спомини // Українське слово.— 1917.— № 195.— 201.

Дзіковський В. Семиковецькі бої (Воєнні описи і спомини) // Світ.— 1918.— № 1.— С. 7—9; № 2.— С. 21—24; № 3.— С. 42—44.

До джерел: Варшавський договір між поляками й С. Петлюрою.— Лондон: Млин, 1982.— 41 с.— (Ч. 31).

Доленга С. Скоропадщина.— Варшава: Накл. М. Куницького, 1934.— 175 с.

Долинський Д. Борба українського народу за волю і незалежність: Точний опис воєнних і політичних подій на українських землях за роки: 1918, 1919 і 1920.— Вінніпег, 1920.— 160 с.

Долинський Д. Крик життя. Боротьба українського народу за волю і державність // Календар «Просвіти» на 1920 рік.— Львів, 1919.— С. 190—295; Календар «Просвіти» на 1921 р.— Львів, 1920.— С. 153—193.

Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923 рр.— Т. 1: Доба Центральної Ради.— Ужгород, 1923.— 437, 21 с.

Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923 рр.— Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року.— Ужгород, 1930.— 424, LXXXVI с.

Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914—1920).— Мюнхен, 1969.— 542.

Доценко О. Літопис української революції: Матеріали й документи до історії української революції.— Т. 2.— Кн. 4.— Київ; Львів, 1923.— 364 с.

Доценко О. Невідома сторінка з легенди про українських січових стрільців // Календар «Червоної Калини» на 1934 р.— Львів, 1933.— С. 44—51.

Доценко О. Визвольні змагання 1917—1923: Армія УНР. 1917—21 //

Українська Загальна Енциклопедія.— Львів; Станіславів; Коломия, 1934.— Т. 3.— С. 692—703.

Думін О. Армія ЗОУНР (УГА) // Українська Загальна Енциклопедія.— Львів; Станіславів; Коломия, 1934.— Т. 3.— С. 708—722.

Думін О. Бої за Львів і Наддніпрянські Січові Стрільці // Календар «Червоної Калини» на 1930 р.— Львів; Київ, 1929.— С. 27—33.— Підп.: Крезуб А.

Думін О. Нарис історії українсько-польської війни 1918—1919 — Львів: Червона Калина, 1933.— 179 с.— Підп.: Крезуб А.

Думін О. В визвольному Київі (Спогади з грудня 1918 — січня 1919) // ЛНВ.— 1932.— Кн. 2.— С. 138—147; Кн. 3.— С. 218—226; Кн. 4.— С. 334—337; Кн. 6.— С. 525—530.— Підп.: Крезуб А.

Думін О. Галичани і їх військово-організаційна праця на Наддніпрянщині в 1917—1919 р. // Неділя: Календар-альманах на 1930 р.— Львів, 1929.— С. 85—92.— Підп.: Крезуб А.

Думін О. Група полковника Рогульського. (Замітки і матеріяли до її історії) // Календар «Червоної Калини» на 1929 р.— Львів, 1928.— С. 51—64.— Підп.: Крезуб А.

Думін О. Друга сотня ОЗСС (Окремого загону Січових Стрільців у Білій Церкві) // Стрілецька думка.— Старо-Костянтинів, 1919.— Ч. 61.

Думін О. Історія легіону Українських Січових Стрільців 1914—1918.— Львів: Червона Калина, 1936.— 375 с.

Думін О. Мотовилівський бій: Критичні завваги до його історії // Календар «Червоної Калини» на 1928 р.— Львів; Київ. 1927.— С. 70—75.— Підп.: Крезуб А.

Думін О. Напад большевиків на Крем'янець в травні 1919 р.: (Спогад) // Календар «Червоної Калини» на 1930 р.— Львів; Київ; 1929.— С. 54—68.— Підп.: Крезуб А.

Думін О. Нарис історії українсько-польської війни 1918—1919.— Нью-Йорк: Говерла, 1966.— 179 с.— Підп.: Крезуб А.

Думін О. Облога Києва: (Спогади з листопада — грудня 1918 р.) // ЛНВ.— Львів, 1928.— Кн. 1.— С. 25—40; Кн. 3.— С. 242—251; Кн. 4.— С. 309—324.— Підп.: Крезуб А.

Думін О. Перша умова Директорії УНР з німцями з дня 17.XI. 1917 р. // ЛНВ.— Львів, 1929.— Кн. 5.— С. 458—464.— Підп.: Крезуб А.

Думін О. Повстання отамана Зеленого проти Директорії в січні 1919 р.: Спомин // ЛНВ, 1927.— Кн. 5.— С. 26—41.— Підп.: Крезуб А.

Думін О. Повстання проти гетьмана Скоропадського і Січові Стрільці // ЛНВ.— 1928.— Кн. 11.— С. 219—225; Кн. 12.— С. 309—318.— Підп.: Крезуб А.

Думін О. Початок галицького куреня С. С. // Календар «Червоної Калини» на 1926 р.— Львів; Київ, 1925.— С. 55—60.— Підп.: Крезуб А.

Думін О. Табор Окремого загону С. С. в Білій Церкві // Літопис «Червоної Калини», 1935.— Ч. 3.— С. 2—4.

Думін О. Після роззброєння: Спомин. // Новий час.— Львів, 1936.— Ч. 198.— С. 3; Ч. 199.— С. 3; Ч. 200.— С. 3; Ч. 201.— С. 3; Ч. 202.— С. 3; Ч. 203.— С. 3; Ч. 204.— С. 3; Ч. 205.— С. 3; Ч. 206.— С. 4.

Думін О. Політичні мотиви і стратегічні цілі офензиви ген. Брусілова — літом 1916 р. // Календар «Червоної Калини» на 1936 р.— Львів, 1935.— С. 21—30.

Думін О. Стрілецький суд: Спомин // Календар «Червоної Калини» на 1935 р.— Львів, 1934 р.— С. 34—40.

Думін О. Уривки споминів з 1917—1920 р. // Календар «Червоної Калини» на 1934 р.— Львів, 1933.— С. 52—55.

Євген Коновалець та його доба.— Мюнхен, 1974.— 1018 с.

Єфремов С. До історії «Галицької руїни» 1914—1915 рр.: В жандармському освітленні // Україна, 1929.— Т. 4.— С. 124—144.

Животко А. Преса Українських Січових Стрільців (УСС) // Історія української преси — Регенсбург, 1946.— С. 142—143.— Циклостиль.

Жидівський курінь УГА // Енциклопедія українознавства. Словн. част.— Париж; Нью-Йорк, 1955—1957.— Т. 2.— С. 680.

З великого часу: Воєнний літературно-науковий збірник.— Львів: Просвіта, 1916.— 200 с.

З історії української військової організації в Галичині [Про 1848 р.] // Свобода — 1915.— № 31.

З минулого. Збірник: У 2 т.— Варшава, 1938— 1939.— 160 с., 211 с.— (Праці Укр. Наук. Ін-ту. Сер. іст. Т. 48—49).

За волю України: Історичний збірник УСС. 1914—64.— Нью-Йорк: Червона Калина, 1967.— 608 с.

За Золотоверхий Київ.— Львів: Червона Калина, 1922.— 32 с.— (Домашня б-ка для старших і молоді).

Задоянний В. Наддніпрянці в Таращанському повіті // Літопис «Червоної Калини».— 1932.— Ч. 2.— С. 6—7.

Заклинський М. «А ми тую стрілецькую славу збережемо»: Спомини з визвольної війни.— Львів: Всесвіт, 1936.

Заклинський М. Дмитро Вітовський — спроба життєпису і характеристики.— Львів: Всесвіт, 1936.— 32 с.

Заклинський М. Дмитро Вітовський — громадський діяч, стрілецький ідеолог, вождь листопадового зриву, секретар військових справ ЗОУНР.— Нью-Йорк: Червона Калина, 1967.— 128 с.

Заклинський М. Перший раз на Великій Україні // Календар «Червоної Калини» на 1931 р.— Львів, 1930.— С. 19—20.

Заклинський М. Січові Стрільці на Херсонщині // Календар «Червоної Калини» на 1933 р.— С. 54—67.

Залізняк М. У Києві: (Уривки із споминів) // Календар «Дніпро» на 1930 р.— Львів, 1929.— С. 110—122.

Залізняк М. Українська армія і генерал граф Ст. Шептицький // Неділя.— Львів, 1928.— Ч. 15.

Зарицький В. З-під Києва до Львова // ЛНВ.— 1928.— Кн. 12.— С. 334—342.

Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879—1926) — Прага, 1930.— 58 с.

Зиблікевич Є. Зі споминів січовика (1914—1919) // Українські мемуари.— Кам'янець, 1919.— 15 с.

Зимовий похід. 6.XII. 1919—5.V. 1920: Ретроспективний огляд походу, опертий на працю ген. М. Омеляновича-Павленка.— Прага: «Стілус», 1940.— 54 с.— Бібліогр.

Золоті Ворота: Історія Січових Стрільців 1917—1919.— Львів: Червона калина, 1937.— 395 с.— (Історія визвольної боротьби України в монографіях; Т. 2).

Зубик Р. Із моїх споминів: (Про боротьбу о Львів) // Календар Укр. Роб. Союза на 1924 р.— Скрентон, 1924.— С. 55—57.

Зубенко І. Наші лицарі і мученики: У 2 зб.

Зб. 1 — Каліш, 1922.— 28 с.

Зб. 2.— Каліш, 1923.— [?] с.

Іванина Н. Залізні роки 1914—1922 / З передм. Є. Яворського.— Львів, 1937.— 132 с.— (Укр. б-ка; Ч. 59).

Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність. Укр. тех.-госп. Ін-т.— Мюнхен, 1968.— 140 с.

Ідеї і люди визвольних змагань 1917—1923.— Нью-Йорк: Булава, 1968.— 399 с.

Ірчан М. Махно і махновці: Враження очевидця.— Кам'янець: Вид. «Стрільця», органу Гал. армії, 1919.— 32 с.

Ірчан М. Хто такі УСС? — [Б. м.], 1919.— 16 с.

Історія Галицької Армії. Програма збирання матеріалів.— Кам'янець: Вид. Стрільця, 1919.— 24 с.

Історія повстання листопада — грудня 1918 року.— К., Центр. Інф. Бюро при Директорії УНР, 1919.— 1 розгорн. арк.

Калічак І. Записки четаря: Спомини 1918—1919.— Львів: Червона Калина, 1931.— 104 с.

Капустянський М. Військове знання: Загальний курс військового вишколу під керуванням генерал-хорунжого М. Капустянського.— Париж, 1931—1932.— 198 с.

Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ — Одесу в 1919 році: (Короткий воєнно-історичний огляд): У 2 кн.

Кн. 1. Ч. 1 і 2.— Львів, 1921.— 88 с.

Кн. 2. Ч. 3.— Львів, 1922.— 128 с.

Карманський П. З галереї ідеалістів і фантастів: Василь Вишиваний // Новий час.— 1934.— 31 серп.— С. 2.

Кедровський В. Мотовилівський бій. (Памяти Федора Черника та Миколи Загаєвича) // ЛНВ.— Львів, 1928.— Кн. 12.— С. 321—324.

К-ський В. Київські Січові Стрільці // Календар «Просвіти» на 1922 р.— Львів, 1921.— С. 149—155.

Кедровський В. Повстання проти Гетьмана: (Уривок спогадів) // ЛНВ.— Львів, 1928.— Кн. 5.— С. 36—47; Кн. 6.— С. 126—132.

Кедровський В. 1919 рік // Свобода.— Джерсі-Сіті, 1919.— Чч. 146—212.
Кедровський В. 1917 рік // Свобода.— Джерсі-Сіті, 1928.— Чч. 1—230.
Кін Д. Денікінщина на Україні.— [Б. м.]: Книгоспілка, 1928.— 4 с.
Ключенко О. Генералітет УГА // Літопис «Червоної Калини».— 1931.— Ч. 10.— С. 4—7.
Коновалець Є. Причинки до історії української революції.— [Б. м.]: Накл. Проводу Укр. націоналістів, 1948.— 48 с.
Коновалець Є. Причинки до історії ролі Січових Стрільців в Українській революції // Розбудова нації.— Прага, 1928.— Ч. 1.— С. 18—23; Ч. 2.— С. 60—64; Ч. 3.— С. 104—110; Ч. 4.— С. 153—158; Ч. 5, С. 199—204; Ч. 6, С. 241—244.
Королів В. Український народний герой Симон Петлюра.— Київ; Прага: Час, 1919.— 40 с.
Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. Ювілейне видання 1917—1967.— Чікаго: Ювілейний к-т для відзначення 50-річчя створення формації Січ. Стрільців, 1969.— XVI+664 с., іл.
Косинин І. Третій напад монголів на Київ // Стрілець.— 1919.— Чч. 6—10.
Косів М. Про Україну / Т-во укр. мови ім. Т. Шевченка.— Львів, 1990.— 106 с.
Кревецький І. Батальйон руських гірських стрільців 1848—1850 рр. // ЗНТШ.— 1912.— Т. 107.— С. 52—72.
Кревецький І. Оборонна організація руських селян на галицько-угорськім пограниччу в 1848—49 рр. // ЗНТШ.— Тт. 63, 64.— Львів, 1905.— 26, 31 с.
Кревецький І. Проба організування національних гвардій у Галичині 1848—1849 р. // ЗНТШ.— 1913.— Т. 113.— С. 77—146.
Кревецький І. Руська самооборона на галицько-угорськім пограничу 1848—1849.— Львів, 1912.— XII, 83 с.
Кренжаловський Д. Львів в українських руках // Українські мемуари.— Кам'янець, 1919.— 53 с.
Кузьма О. Листопадові дні 1918. Львів: Накладом автора, 1931.— 448 с., іл., бібліогр. С. 441—443.
Купчанко К. Армія групи ген. Кравса в наступі на Київ в серпні 1919 року // Календар «Червоної Калини» на 1923 р.— Львів, 1922.— С. 108—107.
Купчинський Р. Від Стрипи до Золотої Липи // Діло.— 1916.— № 258—260.
Куровський В. Зі споминів синьожупанця // Календар «Червоної Калини» на 1931 р.— Львів, 1930.— С. 30—36.
Лазурко О. Дещо із санітарних відносин УГА (Спомини) // Український скиталець.— 1923.— № 5—12.
Ласовський В. Генерал Тарнавський.— Львів: Червона калина, 1935.— 192 с.
Левицький К. Великий зрив (від березня до листопада 1918). Львів: Червона калина, 1931.— 150 с.
Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914—1918. Перша часть.— Львів, 1928.— 285 с.
Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914—1918. Друга часть.— Львів, 1929.— С. 289—496; Третя часть — Львів, 1930.— С. 497—776.
Левицький М. Gloria victis: (З недавньої минувщини) // ЛНВ.— Львів, 1925.— Кн. 4.— С. 306—317.
Лейхтенбергский Г. Н., герцог. Воспоминания об Украине (1917—1918) / Авт. пер. з фр.— Берлин, 1921.— 52 с.
Леонтович В. Спомини утікача.— Берлін, 1922.— 154 с.— (Б-ка «Українського слова»; Ч. 13).
Лепкий Л. Про однострій нашої Армії // Календар «Червоної Калини» на 1923 рік.— Львів, 1922.— С. 133—141.
Летопись революции. Кн. 1.— Берлин, 1923.
Із змісту: *Каховская И.*: Террористический акт против ген. Эйхгорна (Київ, 1918); *Сумский С.* Одиннадцать переворотов (гражданская война в Киеве).
Ліцко Н. Дещо про наступ Армії УНР в листопаді 1920 р. та бій 4-ої Київської Стрілецької дивізії у с. Обухово 12 лист. // Укр. стрілець.— 1921.— № 3.— С. 27—40.
Лозинський М. Галичина в рр. 1918—1920.— Нью-Йорк: Червона Калина, 1970.— 228 с.
Лотоцький О. Симон Петлюра.— [Б. м.], 1939.— 118 с.
Лукомський А. Из воспоминаний // Архив Русской революции.— Берлин, 1921.— Т. 2.— С. 14—44; Т. 5.— С. 101—190; Т. 6.— С. 81—160.

Більша частина споминів присвячена українській революції 1917—19 рр.

М. А. Літографовані рукописні стрілецькі підручники з 1914 року // Літопис «Червоної Калини».— 1934.— Ч. 7—8.

Майстренко І. Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні.— Едмонтон: КИУС, 1985.— 416 с.

Маніфест Головної Української Ради до всего українського народу. Львів, 6 серпня 1914 р. // Гомін України,— 1954.— Ч. 37.— С. 5.

Мазепа І. Огнева проба. Українська політика й стратегія в добі Зимового походу 1919—20.— Прага: Пробоєм, 1941.— 104 с.

Мазепа І. Україна в огні і бурі революції: (1917—1921): У 3 т.— Прага: Пробоєм, 1942—1943.

Т. 1. Центральна Рада.— Гетьманщина. Директорія.— 1942.— 212 с.

Т. 2. Кам'янецька доба. Зимовий похід.— 1942.— 232 с.

Т. 3. Польсько-український союз.— Кінець збройних змагань У. Н. Р. 1943.— 235 с.

Марголин Л. Украина и политика Антанты. Записки еврея и гражданина.— Берлин, 1922.— 397 с.

Марущенко-Богдановський А. Матеріали до історії 1-го кінного Лубенського імені запорожського полковника Максима Залізняка полку // За державність.— Каліш, 1935.— Зб. 5.— С. 209—226.

Матчак М. Початки Січових Стрільців // Календар «Червоної Калини» на 1937.— Львів, 1936.— С. 72—75.

Махно Н. Русская революция на Украине.— Кн. 1 (от марта 1917 г. по апрель 1918 г.).— Париж, 1929.— 215 с.

Махно Н. Под ударами контрреволюции.— Кн. 2 (апрель — июнь 1918 г.): — Париж, 1929.— 163 с.

Махно Н. Украинская революция.— Кн. 3.— (июль — декабрь 1918 г.).— Париж, 1937.— Перевид.: *Махно Н.* Воспоминания. Кн. 1, 2, 3.— К.: Украина, 1991.— (Библиотека репринтных изданий).

Микитюк Д. Спис старшин Українських Січових Стрільців: (від 1914—1920) // Календар Канад. Фарм. на 1934 р.— Вінніпег [б. р.] — С. 64—69.

Михайлик М. За стрілецьку славу. Спомин з рр. 1919—20 / Передм. Е. Яворівського.— Львів, 1936.— 128 с.

Мицюк О. Доба Директорії УНР: Спомини і роздуми.— Львів, 1938.— 116 с.

Мицюк О. Доба Гетьманату в 1918 році: По споминам очевидця та по історії проф. Д. Дорошенка.— Львів, 1938.— 80 с.

Мишуга Л. Похід українських військ на Київ (Серпень 1919).— Відень, 1920.— 31 с.

Мишуга Л. УСС на Волині. Культурна праця серед волинських українців // Діло.— 1917.— № 72—78.

Між молотом а ковадлом: Причинки до історії Української Армії.— Львів; Київ: Червона Калина, 1923.— 79 с.

Мірчук П. Євген Коновалець.— Торонто: ЛВУ, 1958.— 106 с.

Мірчук П. Українсько-московська війна (1917—1919).— Торонто: ЛВУ, 1957.— 80 с.

Млиновецький Р. Про що історія мовчить: Нариси з історії українських визвольних змагань 1917—1918.— Т. 1, 2.— Детройт, 1970—1973.— 1238 с.

Монкевич Б. Спомини з 1918 р. I. Від Житомира до Харкова. 2. Похід Болбочана на Крим. 3. Боротьба за донецький водозбір.— Львів, 1928.— 208 с.

Монкевич Б. Чорні запорожці. Зимовий похід й остання кампанія чорних запорожців.— Львів, 1929.— 152 с.

Навчання до бою на шаблях [Б. м.]: Вид. Секції по військовим справам УНР, [б. р.] — 60 с.

Назарук О. В першій лінії: (Описи боїв під Золотою Липою) // З кривавого шляху УСС.— Львів, 1916.— С. 49—70.

Назарук О. Над Золотою Липою (В таборах УСС) // Б-ка Упр. Боєвої Управи.— 1917.— Ч. 2.— 104 с.: іл.

Назарук О. Над Стрипою. Спомини // Вісник СВУ.— 1917.— № 133—136.

Назарук О. Рік на Великій Україні: Спомини з української революції.— Відень, 1920.— 342 с.— (Вид. «Укр. Прапор»).

Назарук О. Слідами Українських Січових Стрільців.— Львів, 1916.— 156 с.

Назарук О. Формальні проблеми української державності. Герб, монетна одиниця, військовий однострій і стяги.— Київ: Вернигора, 1918.— 32 с.

Наша кіннота // Календар «Червоної Калини» на 1922 р.— Жовква, 1921.— С. 53—57.

Ніковський А. Як повстала Скоропадщина на Україні.— К.: Вид. Дніпров. Союзу Споживч. Союзів України, 1919.— 23 с.

Обідний М. В обороні могил полеглих українських лицарів.— Тарнів; Львів, 1921.— 8 с.

Олійник П. Листопадовий зрив. Повстання Укр. Держави на західних землях в листопаді 1918 р.— Прага: Пробоєм, 1941.— 24 с.

Омелянович-Павленко М. Зимовий похід (6.XII. 1919.— 6.V. 1920) // За державність.— Каліш, 1929.— Зб. 1.— С. 5—47.

Омелянович-Павленко М. На Україні 1919. Переговори й війна з російською добровольчою армією.— Прага: Накл. комітету, 1940.— 97 с.

Омелянович-Павленко М. Четар УГА Кочуржук із Надвірної — лицар Українського Залізного Хреста за зимовий похід: (6.XII. 1919.— 6.V. 1920).— Прага: Пробоєм, 1941.

Онацький Є. Полковник Вишиваний // Календар-альманах на 1955 рік.— Буенос-Айрес.— С. 29—52.

Осадний корпус: [Історична замітка] // Українська Загальна Енциклопедія.— Т. 2.— С. 945.

Оскілко В. Між двома світами. Ч. 1.— Рівне, 1924.— 72 с.

Остапович М., Білозерський О. П. Президент: Життя і діяльність Михайла Грушевського.— Львів, 1937.— 64 с.— (Самоосвіта; Ч. 96).

Паліїв Д. Листопадова революція: З моїх споминів.— Львів: Новий Час, 1929.— 44 с.

Пам'яті вождя УГА.— Львів: Червона Калина, 1939.— 72 с.: портр., іл.

Певний П. За волю та державність. Похід української армії в запілля ворога. З 5 грудня 1919 року по 5 травня 1920 р. Кн. 1.— Станіславів, 1920.— 60 с.

Петлюра С. Завдання української військової літератури.— Варшава: Варяг, 1937.— 54 с.

Петрів В. Армія УНР. 1917—21 // Українська Загальна Енциклопедія: Львів; Станіславів; Коломия, 1934.— Т. 3.— С. 762—767.

Петрів В. Житомирська юнацька школа: формування, наука, бої, перший випуск української старшини: Сторінки з недрукованого щоденника // Літопис «Червоної Калини».— Львів, 1936.— Ч. 5.— С. 18—19; Ч. 10.— С. 11—15; Ч. 11.— С. 14—17, 1937.— Ч. 3.— С. 14—17 і далі.

Петрів В. Спомини з часів української революції (1917—1921) — Львів: Червона Калина, 1927—1931.

Ч. 1. До Берестейського миру.— 1927.— 180 с.

Ч. 2. Від Берестейського миру до заняття Полтави.— 1928.— 184 с.

Ч. 3. Від Кримського походу до гетьманського перевороту.— 1930.— 164.

Ч. 4. Гетьманщина і повстання Директорії.— 1931.— 120 с.

Петрів С. Суспільство й військо. Соціяльно-історичний нарис.— Прага; Берлін, 1924.— 48 с.

Петрів В. Уривки зі споминів // Календар «Червоної Калини» на 1929 р.— Львів, 1928.— С. 29—39.

Петрович Ю. Махно. Історія одного повстанського ватажка.— Львів, 1935.— 66 с.

Пилькевич О. Про минуле Українського Генерального Військового Комітету і початок організації Української Армії // Наша зоря.— 1921.— № 7/8—14 с.

Позбавлення України від большевиків. Пам'яти загинувших під Крутами.— [К]: Вид. Військ. Наук. Віс., [1918].— 32 с.

Полтавець-Остряниця. Війна: Стратегічно-політичний нарис.— Зальцведель, 1921.— 24 с.

Помаранський С. Маршал Йосиф Пілсудський / Пер. І. Вільхівський.— Львів, 1938.— 67 с.

Похорони начального вождя УГА ген. Мирона Тарнавського.— Львів: УКО, 1938.— 32 с.

Правильник науки в метаню ручними гранатами / Зложив Б. Гнатевич.— Відень, 1919.— 38 с.

Правильник піхотинців. Розд. 1.— Львів: Накл. Укр. Січового Союза, 1914.— 208 с.— (Б-ка Січових Стрільців; Ч. 1).

Приходько В. Під сонцем Поділля: Спомини.— Львів: Червона Калина, 1931.— 250 с.: іл.

Прохода В. Записки до історії сірих (сірожупанників) // За державність.— Каліш, 1929.— Зб. 1.— С. 72—117.

Прохода В. Записки до історії сірих або сірожупанників. Ч. 2 // Табор.— Варшава, 1927.— Ч. 5.— С. 47—62.

Процес генерала Мирона Тарнавського в 1919 р. / Вид. Д. Микитюк.— [?], 1976.— 72 с.

Пузицький А. Бої сірих за Коростень: (Рік 1919) // За державність.— Каліш, 1930.— Зб. 2.— С. 73—96.

Революция на Украине по мемуарам белых / Сост. С. А. Алексеев, под ред. Н. Н. Попова.— М.— Л.: Госиздат, 1930.— 435 с.— Репринт. изд.: К.: Политиздат Украины, 1990.

Ривак В. Симон Петлюра.— 2-е вид.— Львів: Укр. вид., 1941.— 51 с.

Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин.— Нью-Йорк: Червона Калина, 1956.— VII+360 с.

Ріпецький С. Листопад 1918 року. Листопадовий зрив, Українські Січові Стрільці, полковник Дмитро Вітовський — в кривому дзеркалі споминів Льонгина Цегельського / Вид. Братства УСС.— Нью-Йорк; Детройт, 1961.— 48 с.

Рогозний Г. До тайни вбивства полк. Ю. В. Отмарштайна.— Чернівці, 1934.— 68 с.— (Б-ка «Самост. думки» в Чернівцях; Ч. 10).

Савченко В. Нарис боротьби війська У. Н. Р. на Лівобережжі наприкінці 1918 та початку 1919 рр.: (На підставі документів та оповідань свідків) // За державність.— Каліш, 1935.— Зб. 5.— С. 158—185.

Сагайдачний П. В його тіні: (Симон Петлюра в історії українського народу).— Нью-Йорк, 1951.— 63 с.

Сальський В. Головний отаман Симон Петлюра і армія УНР [Б. м., б. р.] — 11 с.

Сальський В. Головні підстави творення Армії УНР в минулому і майбутньому. [Варшава, 1927] — 4 с.

Сальський В. Наші воєнні завдання на майбутнє і воєнна наука.— Тарнів; Львів, 1921.— 14 с.

Середа М. Незабутня ніч: (Спогад начальника штабу Ударного корпусу) // Календар «Червоної Калини» на 1931 р.— Львів, 1930.— С. 96—101.

Середа М. Отаманщина. Отаман Болбочан // Літопис «Червоної Калини».— Львів, 1930.— Ч. 3.— С. 15—17.

Середа М. Отаманщина. Отаман Козир-Зірка // Літопис «Червоної Калини».— Львів, 1930.— Ч. 11.— С. 11—13.

Симон Петлюра в молодості: Збірка споминів / Під ред. А. Жука.— Львів: Хортиця, 1936.— 112 с.

Симон Петлюра: Статті, листи, документи.— Т. 1—2.— Нью-Йорк: УВАН, 1956.— 479 с., 600 с.

Симон Петлюра: Збірник студійно наукової конференції в Парижі / Ред. В. Косик.— Мюнхен, 1980.— 238 с.

Сігарів В. Значіння та роля старшини в армії.— Каліш, 1921.— 48 с.

Січові Стрільці // Українська Загальна Енциклопедія.— Львів; Станіславів; Коломия, 1932.— Т. 3.— С. 105—106.

Скоропадський П. 1-й Український Корпус: Уривок зі «Споминів» // Хліборобська Україна.— 1922—1923.— Кн. 4.— С. 3—40.

Скрипник М. Коментар: Документи, світлини і т. д. про родину Скоропадських.— Т. 1—4.— Гага: Млин, 1973—1983.

Слободич О. Боротьба світів на Україні. Нарис історії Української революції 1917—1920 р.: Боротьба московських большевиків проти Української Народної Республіки.— Яворів, 1930.— 40 с.

Слободич О. Боротьба світів на Україні: Нарис історії української революції 1917—1920 р.: Мир у Бересті.— Яворів, 1933.— 40 с.

Слободич О. Велика Україна в огнях. Нарис історії української революції 1917—1920 р. Часи Директорії УНР.— Яворів, 1931.— 40 с.

Слободич О. Історія Галичини в рр. 1918—19. Нарис історії української революції 1917—1920.— Яворів, 1930.— 44 с.

Слободич О. Як гасли вогні. Нарис історії української революції в рр. 1917—1920: Доба диктатур.— Яворів, 1932.— 48 с.

Смовський К. Гайдамацький Кіш Слобідської України та його артилерія в 1917—1918 році // За державність.— Каліш, 1935.— Зб. 5.— С. 137—157.

Солтикевич Я. Привороття: / Записки лікаря УСС про один фрагмент із трагедії УГА на Україні // Гомін України.— 1954.— Чч. 51, 52; 1955.— Чч. 1—5.

Софронів В. На стрілецьких уходах // Календар «Червоної Калини» на 1933 р.— Львів, 1932.— С. 77—84.

(Сохоцький І.) Визвольна боротьба на західно-українських землях в 1918—1923 рр.— Філадельфія, 1959.— Підп.: Ярославин С.

Сохоцький І. Полковник Дмитро Вітовський // Історичні постаті Галичини XIX—XX ст.— Ч. 2.— Нью-Йорк, НТШ, 1961.— С. 220—230.

Статут Укр. військ. т-ва «Батьківщина» — К., 1918.— 8 с.

Стахів М. Україна в добі Директорії УНР.— Скрентон, 1963.

Степанів О. Напередодні великих подій: Власні переживання і думки 1912—1914.— Львів: Червона калина, 1930.— 45 с.

Степанів О. Софія Галечко // Календар «За народ» на рік 1944.— Львів: Укр. вид-во [1943].— С. 40—52.

Степанівна Олена // Українська Загальна Енциклопедія.— Львів; Станіславів; Коломия, 1930—1934.— С. 193.

Стефанів З. Від Слав'янська до Тухолі. Спомини підхорунжого / З передм. д-ра А. Чайковського.— Коломия: Бувальщина, 1933.— 60 с.

Стефанів З. Коротка історія українського війська. Ч. 1, 2.— Львів: Накл. «Самоосвіти», 1937.— 40 с.: іл., 46 с.: іл.

Стефанів З. Під прапором слави. Історія Українського війська. Част. 3. Львів, 1938.— 32 с.: іл.

Стефанів З. Українські збройні сили в 1917—1921 рр.: Воєнно-історичний нарис: ч. 1.— Коломия, 1935.— 123+3 с.

Сушко Р. Брат на брата: (Матеріали до історії Ударної Групи С. С.) // Календар «Червоної Калини» на 1928 р.— Львів; Київ, 1927.— С. 53—58.

Сушко Р. Січові Стрільці за Центральної Ради: (Мої спомини про першу сотню С. С.) // Календар «Червоної Калини» на 1928 р.— Львів; Київ, 1927.— С. 9—37.

Сушко Р. Хто вбив полковника Отмарштайна? — [Прага]: Накл. авт. 1933.— 74 с.

С. С. в січні... в лютні... в грудні // Стр. календар на 1920 р.— Старо-Костянтинів, 1919.— С. 4, 6, 8, 10, 12, 14, 16, 18, 20, 22, 24, 26.

Тарнавський А. Історія 4-го Запорожського полку імені полковника Богуна: Історичний матеріал Товариства Запорожців.— Львів: Червона Калина, 1931.— 48 с.— (Передрук з «Літопису Червоної Калини», 1931).

Темницький В. Українські Січові Стрільці: (Думки й уваги з приводу українського мілітарного руху).— Відень: Союз Визволення України, 1915.— 40 с.

Темницький В. Українські Січові Стрільці // Пам'яткова книжка СВУ і Календарець на 1917 р.— Відень, 1917.— С. 178—203.

Тимошевський В. Історія української влади. 1917—1919.— Відень; Київ, 1920.— 32 с.

Тимошевський В. Шлях до катастрофи: Події в Рівнім: Повстання отамана Оскілка.— Відень; Київ, 1920.— 20 с.

Тобілевич С. (Карпенко-Карий). Рідні гості. Спогади з побуту Українських Січових Стрільців на Степовій Україні.— Львів; Київ: Червона Калина, 1922.— 38 с.

Томашівський С. Пам'яти творців Галицької державности // Стара Україна.— 1924.— № 12.— С. 175—179.

Томашівський С. Під колесами історії. Нариси і статті.— Берлін: Укр. слово, 1922.— 102 с.— (Б-ка «Українського слова»; Ч. 15).

Трагедія двох народів: Матеріали до спору між українською та російською соціал-демократичними партіями з приводу убійства С. Петлюри.— Прага; Київ, 1928.— 86 с.

Тютюник Ю. З поляками проти Вкраїни.— [Харків]: ДВУ, 1924.— 103 с.— Перевид.: К.: Україна.— 1991.— (Б-ка репр. вид.).

Тютюник Ю. Зимовий похід 1919—20.— Нью-Йорк: Говерла, 1966.— 99 с.

Тютюник Ю. Матеріяли і замітки до історії визвольної боротьби. Зимовий похід 1919—20 рр.— Ч. 1.— Коломия; Київ: Накл. вид-ва «Трембіта», 1923.— 100 с.

Тютюник Ю. Революційна стихія.— Львів, 1937.— 95 с.: іл.— (Квартальник «Вістника». Ч. 4 (16).

У двадцятиліття походу Українсько-Галицької Армії на Київ. 1919—1939.— Львів: Червона Калина, 1939.— 16 с.: іл.

У 50-річчя Зимового походу УНР 1919—1920 / Ред. М. Крат.— Нью-Йорк, 1973.— 280 с.

Угрин-Безгрішний М. Нарис історії Українських Січових Стрільців. Ч. 1.— Рогатин; Львів; Київ, 1923.— 128 с.: іл.— (Вид-во «Журавлі»; Ч. 1.).

Удовиченко О. Третя залізна дивізія: Матеріали до історії ВУНР: У 2 т.— Нью-Йорк: Червона Калина, 1971.— Т. 1.— 263 с.; 1982.— Т. 2.— 230 с.

Українська Галицька Армія. Начальна команда: Денник.— Нью-Йорк: Червона Калина, 1974.— 325 с.— Список місцевостей.— С. 309—324.

Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участи у визвольних змаганнях: (Матеріали до історії) / Т. 1—5.— Вінніпег, 1958—1976.— 670, (?), 230, 291, 100 с.

[УНР] Витяги з документів, які в оригіналі хороняться в Головному Військово-Історичному Музею-Архіві.— [Б. м.], 1921.— 50 с.

[УНР] Військовий карний статут / Пер. з рос.— Кам'янець на Поділлю: Вид. заг. від. Головної Військ. Суд. Управи, 1919.— 179 с.

[УНР] Временное положение об обязанностях и правах военного министра, его товарищей и начальников главных управлений.— К.: Друк. Ген. Штабу, 1918.— 47 с.

[УНР] Дисциплінарний статут. Затверджено отаманом Петлюрою 21 січня 1919 р.— Кам'янець-Подільський, 1919.— 15 с.

[УНР]. Закон про додаткове наділення землею козаків Української Народної Республіканської Армії — [Б. м.], 1919.— 1 с.

[УНР] Закон про поступовання в Штабових Судах.— Варшава, 1920.— 42 с.

[УНР] Збірник законів та розпоряджень загального характеру в справі призову до війська по мобілізації військовообов'язаних... За рік 1919.— Кам'янець на Поділлю, 1919.— 56 с.

[УНР] Муштровий статут для легкої пушкової й гавбічної артилерії. Ч. 1. Навчання при гарматі.— Кам'янець-Подільський, 1919.— 55, 3 с.

[УНР] Муштровий статут для піхоти.— [Б. м.]: Вид. від. навчання військ Головн. упр. Ген. Штабу, 1919.— 199+9 с.

[УНР] Накази Армії УНР за 1918—1920 рр. (4 т.)

[УНР] Обов'язки рангів кулеметної сотні.— [Б. м., б. р.] — 8 с.

[УНР] Програма навчання молодих козаків піхоти, кінноти та артилерії.— Кам'янець-на-Поділлю, 1919.— 42 с.: 2 табл.

[УНР] Правила стрільби та записки до пояснення для батерій...— Каліш: Друк. К. О. В. з Залізної дивізії, 1921.— 64 с.

[УНР] Скорочена муштрова наука.— Кремінець, 1919 — 52 с.

[УНР] Справочна книга Армії й Фльоти України.— К., 1918.— 64 с.

[УНР] Статут військової повинності. Розділи X—IX.— К., 1918.— 51 с.

[УНР] Статут внутрішньої служби.— [Б. м.]: Вид. Від. навчання військ. Головн. Упр. Ген. Штабу, 1919.— 195 с.

[УНР] Статут Всеукраїнської Спілки військових інвалідів У. Н. Р.— Тарнів, 1921.— 29 с.

[УНР] Статут «Громади Старшин 6-ої Стрілецької Дивізії».— [Б. м.]: Вид. Громади старшин 6-ої Стріл. дівізії.— 30 с.

[УНР] Статут залогової служби.— Львів: Вид. Упр. навчання війська Ген. Штабу, 1921.— 199 с.

[УНР] Статут Осібної Армії Української Народної Республіки.— [Житомир, 1918].— 8 с.

[УНР] Статут польової служби.— Перемишль: Вид. Упр. навчання війська Ген. Штабу, 1920 — 232 с.

[УНР] Статут Спілки українського вояцтва.— [Б. м., б. р.].— 7 с.

[УНР] Статут Українського військово-історичного Т-ва.— [Б. м.].— 1920. 7 с.

[УНР] Тимчасова загальна інструкція служби для жандармерії.— [Б. м.]: Вид. Учебного куреня польової жандармерії, 1920.— 32 с.

[УНР] Тимчасова інструкція по несенню служби рангами залізничної охорони.— Кам'янець-Подільський, 1918.— 12 с.

[УНР] Тимчасові правила мобілізації військовозобов'язаних.— Тарнів, 1920.— 19 с.

[УНР] Ухвалений Радою Міністрів закон про організацію військово-судових інституцій та їх компетенцію.— К., 1920.— 42 с.

[УНР] Положення про культурно-освітню працю у війську.— [Б. м.], 1922.— 8 с.

[УНР] Штати окремої сердюцької дивізії.— К., 1918.— 42 с.

[УНР] Штати управління корпусу на час спокійний.— К., 1918.— 10 с.

Українська стрілецька громада в Канаді: Альманах 1928—1938.— Саскатун, 1938.— 160 с.

Український військовий з'їзд: Постанови.— Київ, 1917.— 9 с.

Український воєнний флот. 1917—1918.— Львів: Укр. вид-во, 1941.— 27 с.

Українські дипломатичні ноти в справі Галичини.— Кам'янець: Вид. «Стрільця», 1919.— 52 с.— (Україна в міжнародній політиці).

Українські Січові Стрільці у 20-ліття виступу.— Львів, 1936.— 176 с.: іл.

Українські Січові Стрільці 1914—1920 / Матеріяли до альбому зібр.: д-р І. Іванець і В. Софронів-Левицький. Текст зред. д-р Б. Гнатевич при співпр. Л. Лепкого і д-ра І. Німчука. Ілюстр. част. та обгортку оформив д-р І. Іванець, підп. і вкладку в лінориті виконав В. Ласовський. Ситуаційні мапки рис. інж. С. Пастернак.— Львів: Накл. ювіл. комітету, 1935.— 159 с. Перевид. репр.: Львів. Слово, 1991.

Українські Січові Стрільці. Ілюстративний додаток до першого накладу.— Львів, 1936.— 20 с.: портр.

Українські Січові Стрільці 1914—1920: Альбом.— Монреаль, 1955.— 208 с.

УСС — Українське Січове Стрілецтво і мазепинська ідея.— Філадельфія, 1974.— 37 с.

Українсько-московська війна 1920 року в документах. Ч. 1 // Праці Укр. Наук. Ін-ту.— Варшава, 1933.— Т. 15.— 408 с.

Филонович В. Бої за Житомир // Гуртуймося.— 1932.— Ч. 9.— С. 25—31.

Франко П. Летунський відділ УГА // Літопис «Червоної Калини».— 1937.— Ч. 10.— С. 3—5; Ч. 11.— С. 9—12.

Христюк П. Українська революція: Замітки і матеріали до історії української революції. 1917—1920 рр. Т. 4.— Відень, 1922.— С. 192.

Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917—1920 рр. Т. 3.— Відень, 1921.— 160 с.

Цегельський Л. Від легенди до правди.— Нью-Йорк; Філадельфія: Булава, 1960.— 313 с.

Чеботарів М. Невдала регабілітація Сушка-убійника: (З приводу книжки Романа Сушка «Хто вбив полковника Отмарштайна?» Ч. 1).— [Варшава]: Правда, 1933.— 87 с.

Чижевський Г. Коротка історія 3-ої Залізної дивізії, 1919 П/VI. 1920.— Каліш, 1922.— 48 с.— (Вид. культ.-осв. від. 3-ої Залізної стріл. див.).

Шандрук П. Танки та їх практичне значення в бою.— Каліш: Табір інтернованих. 1921.— 21 с.— (Військова книгозбірня. Ч. 10).

Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність.— Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1958.— 319 с.

Шанковський Л. Українська Галицька Армія: воєнно-історична студія / Вид. Д. Микитюк.— Вінніпег, 1974.— 396 с.

Шаповал М., Слободич О. Великий зрив. Нарис історії української революції 1917—1920 рр. Ч. 1: Доба Української Центральної Ради.— Львів: Громада, 1930.— 40 с.

Шаповал М. Військо і революція: Соціологічний нарис.— [Б. м.]: Вид. Закордон. Комітету УПСР, 1923.— 24 с.

Шемет Я. Як то було на Україні за часів Гетьманщини 1918 р.: Переоцінка фальшивих уявлень.— Львів, 1938.— 36 с.

Шелухин С. Варшавський договір між поляками й С. Петлюрою.— Лондон; Гага, 1966.— 40 с.

Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917—1921 роках: Спомини і роздуми.— Торонто, 1971.— 366 с.

Шкрумеляк Ю. Поїзд мерців. Картини жертв і трудів.— Львів; Київ, 1922.— 96 с.

Шлях до катастрофи. Події в Рівнім. Повстання отамана Оскілка.— Відень; Київ, 1920.— 20 с.

Шпілінський О. Замітки до історії 3-го полку імені гетьмана Наливайка // Табор.— Варшава, 1929.— Ч. 12.— С. 54—69.

Шульгин О. Державність чи гайдамаччина?: (Зб. статей та документів).— Париж: Меч, 1931.— 48 с.

Штиф Н. И. Погромы на Украине: (Период добровольческой армии).— Берлин, 1922.— 96 с.

Щербінський І. Про війну: (Думки та факти).— К.: [б. р.] — 30 с.

Щурат В. Галицько-українські стрільці 1849 р. // Свобода.— 1915.— № 20.

Юревич-Кнігинецький Є. Українські мілітарні організації у Східній Галичині перед світовою війною // За державність.— Каліш, 1936.— Зб. 6.— С. 155—161.

Юртик Г. Другий всеукраїнський військовий з'їзд. Перший універсал: (Зі споминів) // ЛНВ.— 1929.— Кн. 3.— С. 228—234; Кн. 4.— С. 306—314.

Юртик Г. Звенигородський Кіш вільного козацтва: (Спомини) // ЛНВ.— 1922.— Кн. 2.— С. 125—133.

Юртик Г. Перший Сімферопольський полк ім. гетьмана Петра Дорошенка: (Зі споминів) // ЛНВ.— 1923.— Кн. 1.— С. 31—42.

Якимович Б. Гей зі Стрия до Мукачева... // Літопис Червоної Калини.— 1991.— № 6.— С. 18—19.

Якимович Б. Новітні лицарі Вітчизни: [Післямова] // Ой у лузі червона калина. Пісні Українських Січових Стрільців.— Львів: Світ, 1990.— С. 159—176.

Ярий Р. [псевд.]. В 21-ші роковини боїв за Маківку на пошану поляглих героїв.— Львів: Всесвіт, 1936.— 30 с.— (Масова іст.-осв. б-ка; Ч. 2).

Ященко М. Що то було: (Бойові епізоди) // За державність.— Каліш, 1930.— Зб. 2.— С. 125—136.

Kutrzeba T. Wyprawa Kijowska 1920 roku.— Warszawa, 1937.— 359 s.

Piotrkiewicz T. Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach pilsudczyzny 1926—1930.— Warszawa, 1981.— 165 s.

Próchnik A. Obrona Lwowa od 1 do 22 listopada 1918 r.— Zamość, 1919.— 52 s.

БІБЛІОГРАФІЯ

Археология Украинской ССР: Библиографический указатель. 1918—1980 / Сост. И. Г. Шовкопляс, Н. Г. Дмитренко.— К.: Наук. думка, 1989.— 560 с.

Бібліографія українознавства за 1914—1929 рр. / Уклад. І. Калинович. Вип. 1. Історія України: Львів, 1924.— 59 с.— Матеріали до української бібліографії. Т. 5.

Гудзенко Л. М., Дмитренко М. Д., Шелюк Г. М. Радянські видання документальних матеріалів з історії України (1917—1976): Бібліографічний покажчик.— К.: Наук. думка, 1970.— 117 с.

Зленко П. Зимовий похід: Бібліографія.— Прага, 1940.— 3, (1) с.— Відб. з кн.: Зимовий похід. 6.XII. 1919 — 5.V. 1920: Ретроспективний огляд походу опертий на працю ген. М. Омеляновича-Павленка.— Прага, 1940.— 54 с.

Зленко П. Симон Петлюра: Матеріали для бібліографічного покажчика.— Париж, 1939.— 72 с.— (Матеріали для бібліографії визвольної боротьби України; Вип. 3).

Зленко П. Українські Січові Стрільці: Матеріали для бібліографічного покажчика.— Варшава, 1935.— 34 с.

Калинович І. Важнійші жерела до історії Українських Січових Стрільців // Стрілецький календар-альманах на рік 1917.— Львів, 1917.— С. 152—157.

Калинович І. Українська мемуаристика (1914—1924): Бібліогр. реєстр.— Львів, 1925.— 32 с.

Крип'якевич І. Нові праці з історії Гетьманщини 17—18 в.: [Публікації 1924—1926] // ЗНТШ.— 1926.— Т. 144—145.— С. 259—271.

Максименко Ф. П. і ін. 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954): Бібліографічний покажчик.— Львів, 1954.— 71 с.

Постников С. П. Библиография русской революции и гражданской войны (1917—1921). / Под ред. Яна Славика.— Прага, 1938.— 448 с.— (Русский заграничный Ист. Архив в Праге).

Ріпецький С. Бібліографія джерел до історії Українських Січових Стрільців / Братство Українських Січових Стрільців. Історично-архівна комісія.— Нью-Йорк, 1965.— 115 с.

Шендрик І. Матеріали до бібліографії Січових Стрільців.— Львів, 1937.— 60 с. // Бібліогр. комісія НТШ. Матеріали до української бібліографії.— Т. 7.

ЗМІСТ

ДРУГА ЧАСТИНА: **ЗАПОРОЗЬКЕ ВІЙСЬКО.**

ТРЕТЯ ЧАСТИНА: **ЗБРОЙНІ СИЛИ СУЧАСНОЇ ДОБИ.**

УКРАЇНСЬКІ СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ.

ВІЙСЬКОВІ СИЛИ ЧАСІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ.

ДОБА ГЕТЬМАНЩИНИ.

УКРАЇНСЬКА ГАЛИЦЬКА АРМІЯ

ОБ'ЄДНАНІ УКРАЇНСЬКІ АРМІЇ

ДОПОВНЕННЯ

КОМЕНТАР